

FUNDACIÓ NOGUERA

Col·lecció ESTUDIS

FUNDACIÓ NOGUERA

ESTUDIS, 37

LA CATEDRAL DE TORTOSA ALS SEGLES DEL GÒTIC

VOLUM I

VICTÒRIA ALMUNI BALADA

BARCELONA, 2007

© Victòria Almuni Balada, 2007

Edita: Pagès Editors

Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida

ed.pages.editors@cambrescat.es

www.pageseditors.com

Primera edició: agost de 2007

ISBN del volum I: 978-84-9779-554-8

ISBN de l'obra completa: 978-84-9779-556-2

Dipòsit legal: L-1.046-2007

Impressió: Arts Gràfiques Bobalà, S L

Enquadernació: Fontanet

Alamat en Bernat per Punter.

A l'amat en Bernat per Punter

(Lloança al mestre Bernat Dalguaire
per la seva habilitat,
Llibre de l'obra 1345-1347, f. 41v)

*A tots aquells
que han estimat i estimen
la catedral de
Santa Maria de Tortosa*

FUNDACIÓ
NOGUERA

SUMARI

PRÒLEG	17
AGRAÏMENTS	23
INTRODUCCIÓ	27
SIGNES CONVENCIONALS, SIGLES I ABREVIATURES	37

I

L'EDIFICI DEL TEMPLE. L'OBRA NOVA DE SANTA MARIA

HISTORIOGRAFIA DE LA CATEDRAL MEDIEVAL	41
EL TRES-CENTS: DEFINICIÓ DEL PROJECTE EDILICI I CONCRECIÓ DEL MODEL	49
EL TEMPS DELS PREPARATIUS (1300-1347).	49
<i>Notes de context. La renovació constructiva dels territoris de la Corona al canvi de segle</i>	49
<i>Les primeres referències a la renovació del conjunt catedralici</i>	52
<i>Una intervenció gòtica a l'edifici romànic: la capella de l'Esperança.</i>	55
<i>El bisbe Berenguer de Prats i la constitució del 1339 a favor de les obres</i>	58
<i>L'empenta del bisbe Arnau de Llordat. Els darrers tràmits abans de començar l'obra</i>	61
<i>Les primeres intervencions sobre el terreny: condicionament de l'entorn urbà</i>	63
L'INICI DE LES OBRES (1346-1349).	69
<i>La contractació del mestre Bernat Dalguaire</i>	69
<i>El viatge del mestre Dalguaire a Avinyó i la concreció del primer projecte</i>	72
<i>Els primers mesos de treball a l'obra. La regulació dels mecanismes de provisió de pedra</i>	74
<i>La donació de Francesc Sesoliveres per a la construcció de la capella de Sant Simó i Sant Judes</i>	78
<i>L'acte de col·locació de la primera pedra i les ordenacions del bisbe Bernat Oliver</i>	79

<i>L'any 1348-1349. Les primeres referències al mestre Joan</i>	82
EL BUIT INFORMATIU DEL PERÍODE 1350-1375.	85
<i>Les causes de l'alentiment de les obres</i>	85
<i>El mestratge de Joan Valença</i>	88
<i>La dècada dels anys cinquanta. Notícies sobre l'obra i la fabricació del retaule major.</i>	89
<i>La dècada dels anys seixanta. L'encàrrec de la tomba de Jaume Sitjó al mestre Aloi de Tarragona.</i>	93
LA REPRESA DE LES OBRES I LA REDEFINICIÓ DEL PROJECTE (1374-1383)	95
<i>El context del darrer quart del segle XIV</i>	95
<i>L'empenta del bisbe Guillem de Torrelles.</i>	97
<i>La represa de l'obra l'any 1375-1376</i>	102
<i>Els anys de mestratge d'Andreu Julià.</i>	104
<i>L'obra del rellotge.</i>	110
<i>L'inici de l'any administratiu 1382-1383 i la problemàtica sobre el nomenament d'un nou mestre major</i>	115
<i>La signatura de les capitulacions amb Pere de Moragues i Joan de Mainí.</i>	117
LA CONSTRUCCIÓ DE CAPELLES RADIALS ENTRE 1383 I 1402	123
<i>La tasca de Joan de Mainí com a aparellador</i>	123
<i>La construcció de la capella de Sant Pere</i>	126
<i>Les capelles de Sant Pau i Sant Vicent</i>	130
<i>Les capelles dels Sants Apòstols i del Sant Esperit.</i>	133
<i>Els treballs d'enderroc al sector nord-oriental de la canònica a la darrereria del segle</i>	136
EL QUATRE-CENTS: L'AVENÇ DE L'OBRA I EL SEU GUARNIMENT	139
L'INTERÈS DE LA JERARQUIA PER ASSEGURAR LA CONTINUÏTAT DE L'OBRA:	
LA CONSTITUCIÓ DE L'ANY 1401.	140
L'ACABAMENT DE LES CAPELLES RADIALS DE L'ABSIS (1400-1420)	142
<i>El registre comptable de l'any administratiu 1401-1402, testimoni de la continuïtat de l'obra.</i>	143
<i>Les mancances informatives sobre el mestratge de Pasqual de Xulbi.</i>	145
<i>Dietari de dues obres auxiliars: el descarregador de Tamarit i la grua de l'obra.</i>	146
LA CONSTRUCCIÓ DE LA GIROLA (1420-1435)	151
<i>Les primeres referències al mestratge de Joan de Xulbi i als treballs al sector de la girola (1421-1424)</i>	151
<i>La construcció dels nivells superiors de la girola i l'enderroc del cap de la seu romànica. Les primeres notícies sobre l'inici de construcció de la nau (1425-1430)</i>	156

<i>La substitució del rellotge i la fabricació del seny nou</i> . . .	164
<i>El tancament de les voltes (1430-1434)</i>	167
EL GUARNIMENT DE CAPELLES DE L'OBRA NOVA AL PRIMER TERÇ DE SEGLE	171
<i>Lluís i Altadona de Tous. La capella de Sant Pau</i>	171
<i>Bernat Macip. La capella de Santa Anna o de la Concepció.</i>	172
<i>La donació de la capella de Sant Pere al bisbe Ot de Montcada.</i>	173
<i>Joan Amargós i la capella de Santa Caterina</i>	174
<i>Altres referències del període relacionades amb l'ornament</i> .	175
ELS ESFORÇOS PER ACABAR DE COBRIR EL CAP DE L'OBRA NOVA (1435-1441)	177
<i>L'acabament del mur superior de la girola (1435-1438)</i> . .	178
<i>El tall i la col·locació de la clau major</i>	179
ELS ANYS 1440-1441: DARRERS PREPARATIUS I CONSAGRACIÓ DEL PRESBITERI	186
ELS DARRERS ADOBS AL NOU CAP DEL TEMPLE I LA CAMPANYA D'INICI DEL PRIMER TRAM DE NAU (1440-1450).	191
<i>L'acabament exterior del presbiteri</i>	191
<i>L'obra de la nau</i>	193
<i>Les obres entre 1445 i 1450.</i>	200
LA DÈCADA DELS ANYS CINQUANTA: L'ENDERROC DE L'HOSPITAL DE SANTA MARIA I LA REPRESA DE L'ACTIVITAT CONSTRUCTIVA DE LA NAU. .	204
<i>1450-1451: La remodelació de la costa de Santa Maria amb motiu de l'obra. El trasllat de l'hospital i del forn</i>	204
<i>Una donació senyorial a la fàbrica: el castell de Paüls</i> . . .	208
<i>La construcció de capelles entre 1453 i 1455</i>	212
<i>Els darrers anys de mestratge de Joan de Xulbi. El gremi de ferrers i la construcció de l'altar de Sant Eloi (1455-1459)</i> .	215
1459-1463. ELS DARRERS LLIBRES D'OBRA. L'INICI DEL MESTRATGE DE PERE GARÇÓ	218
<i>La mort de Joan de Xulbi i la polèmica per l'elecció d'un nou mestre.</i>	218
<i>Els anys 1459-1461: un ritme de treball alentit</i>	222
<i>1462-1463: la represa de l'obra i l'inici d'una nova modalitat de contractació del mestre major.</i>	225
EL PERÍODE 1463-1500: OBRES, MESTRES I PROMOTORS	229
<i>Els ajuts a l'obra i al seu guarniment.</i>	230
<i>Joan Girona i la fàbrica de la seu els darrers vint anys del segle</i>	231
<i>Les referències a Joan Soldevila</i>	234
<i>Miquel Terça i l'altar del Crucifix</i>	235
<i>La família Boteller i l'obra de la seu: el guarniment de la capella de Sant Pau</i>	236

<i>Les obres al darrer terç de segle. Els mestratges de Pere Piquer, Antoni Taix, Pere Compte i Antoni Queralt . . .</i>	238

II

ELS EDIFICIS DE LA CANÒNICA BAIXMEDIEVAL I EL SEU ENTORN URBÀ MÉS IMMEDIAT

LA CATEDRAL ROMÀNICA	253
TEORIES HISTORIOGRÀFIQUES SOBRE L'EMPLAÇAMENT I L'ESTRUCTURA DEL TEMPLE	255
SANTA MARIA LA VELLA. EL PRIMER TEMPLE CRISTIÀ DESPRÉS DE LA CONQUESTA	258
<i>El context de la construcció de l'edifici i del seu ús com a mesquita aljama: els darrers segles d'ocupació musulmana de la ciutat.</i>	258
<i>La consagració com a temple cristià</i>	260
<i>Una hipòtesi sobre la situació de l'edifici</i>	262
LA CATEDRAL ROMÀNICA	265
<i>Les aportacions de la documentació</i>	265
Les notícies del segle XII: cronologia de la construcció	265
Els segles XIV i XV: la convivència amb l'obra nova i l'enderroc del presbiteri i els primers trams de nau	268
La progressiva substitució de la nau a l'època moderna	273
<i>La ubicació, l'estructura i el significat del temple. Un assaig d'interpretació.</i>	276
LA CANÒNICA BAIXMEDIEVAL.	283
NOTES DE CONTEXT. LA INSTITUCIÓ CANONICAL A TORTOSA	283
ELS EDIFICIS COMUNITARIS	294
<i>El claustre</i>	296
El conjunt medieval	297
Les intervencions d'època moderna i contemporània.	305
<i>El palau o refectori</i>	308
Cronologia de la construcció i interpretació de l'edifici	310
L'ús de la sala principal com a refector de canonges	314
<i>La sala capitular</i>	317
Situació i descripció segons les fonts historiogràfiques	317
La construcció de l'edifici i el seu significat	319
La capella de Sant Joan	326
<i>La infermeria</i>	334
<i>El dormitori</i>	339
L'obra de l'edifici al segle XIV.	341
Referències al dormitori després del 1400	353
Notícies sobre l'aula major a la documentació moderna	354

<i>La llibreria, l'arxiu i l'escola</i>	356
L'edifici de la llibreria i l'arxiu	356
L'escola	362
<i>Els edificis auxiliars</i>	363
La cuina i el forn	363
Cellers, estables i altres espais addicionals	367
L'HOSPITAL DE POBRES DE SANTA MARIA	368
<i>Referències documentals</i>	369
<i>Els edificis dels segles XIV i XV. Interpretació de les dades.</i>	374
<i>Les funcions assistencials a la canònica tortosina</i>	377
LES CASES DE DIGNITATS I DE CANONGES	381
<i>Les cases de dignitats</i>	382
El priorat major.	384
L'ardiaconat major.	387
La cambreria.	388
L'alberg del sagristà	390
El deganat	391
El priorat claustral.	393
La cabiscolia o precentoria	394
Els albergs del tresorer i sotstresorer	398
L'alberg de l'hospitaler.	401
L'alberg de l'ardiaca de Culla.	401
El vicariat.	401
La casa de l'infermer	402
La casa del succentor	402
<i>Les cases de canonges i de capellans</i>	403
LA CANÒNICA COM A ELEMENT URBÀ I CONJUNT ARQUITECTÒNIC. SÍNTESI DE LA SEUA EVOLUCIÓ.	405
<i>Els precedents: 1148-1300. Implantació eclesiàstica i fixa- ció de la xarxa urbana del sector</i>	406
<i>El segle XIV: definició del programa constructiu baixmedieval</i>	414
Els edificis monumentals.	415
Les cases de dignitats i la trama urbana del sector	419
<i>El segle XV, un període de continuïtat.</i>	423
<i>Espai públic i espai privat. El concepte de clausura a la ca- nònica baixmedieval</i>	424
<i>Les transformacions del conjunt a l'època moderna i contemporània</i>	431

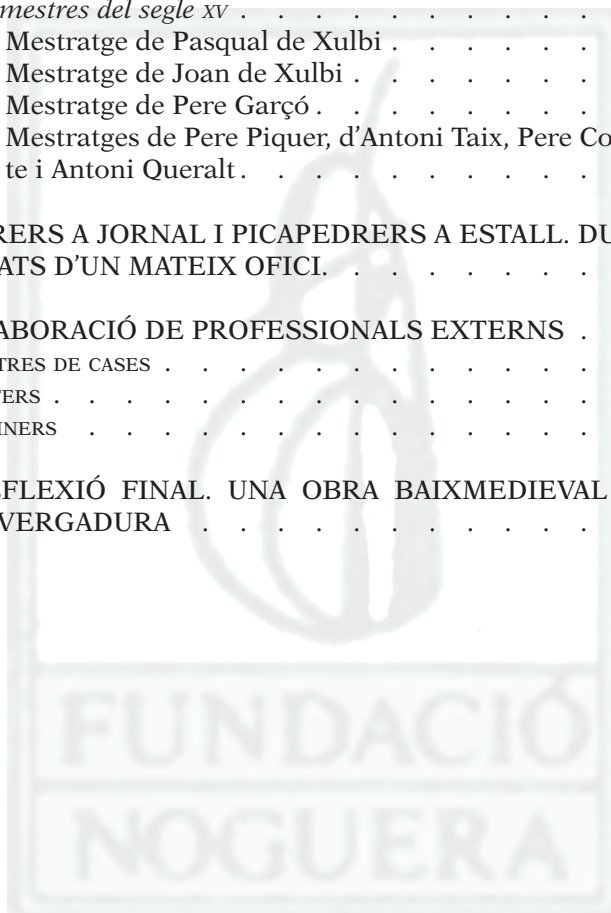
III

ELS ARTÍFEXS DE L'OBRA ARQUITECTÒNICA

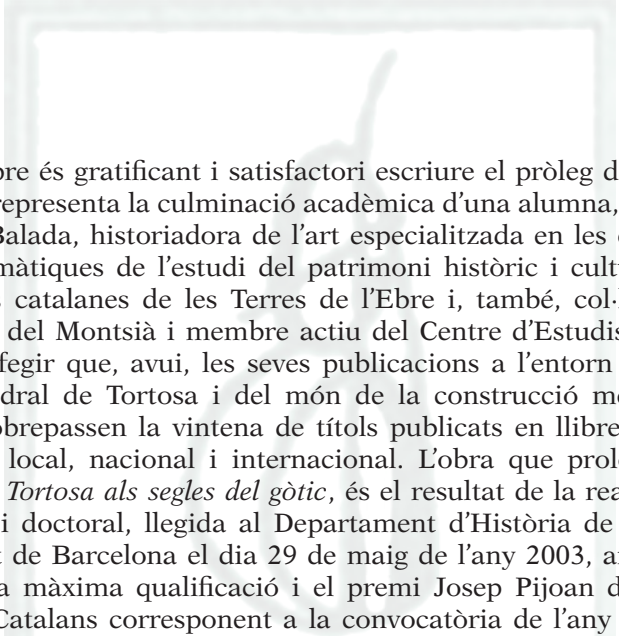
ELS MESTRES MAJORS	437
ELS DIFERENTS PERÍODES DE MESTRATGE	437

<i>Les vinculacions amb mestres lleidatans a la primera meitat del segle XIV. Bartomeu Palau i Ramon Saportella.</i>	437
<i>Bernat Dalguaire i l'obrador d'Horta de Sant Joan (1346-1348)</i>	441
<i>Una referència confusa: el mestratge de Benet Basques de Montblanc.</i>	453
<i>Les obres de l'arquitecte Joan Valença (1348-c. 1375).</i>	453
<i>Les controvèrsies al voltant del mestre Pere (1375-1383).</i>	456
<i>Els primers contactes documentats amb València: la direcció d'Andreu Julià (1376-1381).</i>	457
<i>Les presències puntuals d'Antoni Guarc (1379-1382).</i>	462
<i>L'aposta per un mestre barceloní d'alta qualificació: la contractació de Pere de Moragues (1382-c. 1387).</i>	465
<i>Un mestre estranger arrelat a la ciutat: Joan de Mainí (1382-c. 1402/1410).</i>	472
<i>El període de Pasqual de Xulbi, un mestratge difícil de precisar (c. 1402/1410-c. 1416/1420).</i>	476
<i>La llarga direcció de Joan de Xulbi (c. 1416-1458).</i>	480
<i>La presència puntual de Pere Compte (1459).</i>	486
<i>El mestre Pere Garçó (1459-c. 1476).</i>	488
<i>La difícil relació del Capítol amb el mestre Pere Piquer (c. 1486-1489).</i>	490
<i>L'atípica contractació d'un mestre de cases: Antoni Taix (1489).</i>	491
<i>El retorn a l'opció per professionals de prestigi: Pere Compte i Antoni Queralt (1490-1500).</i>	492
LA FORMACIÓ I LES RESPONSABILITATS DELS MESTRES. UNA VISIÓ DE CONJUNT	495
<i>El marc general del mestre medieval.</i>	495
<i>El grau d'experiència.</i>	497
<i>Els llocs de procedència i l'arrelament al territori.</i>	498
<i>La formació professional i el concepte de pluridisciplinarietat.</i>	500
<i>Els vincles de dependència i els sistemes de contractació.</i>	503
<i>Les responsabilitats del mestre a l'obra.</i>	508
<i>La presència puntual d'aparelladors.</i>	512
LA DEFINICIÓ DEL PROJECTE DEL TEMPLE, UNA TASCA DE CONJUNT	513
<i>La confusió informativa entorn del projecte original.</i>	513
<i>Els arquitectes del segle XIV i la traça de les capelles radials.</i>	516
<i>El replantejament de l'alçat per part de Pasqual i Joan de Xulbi.</i>	519
ELS AUTORS DE L'ESCULTURA DECORATIVA. APROXIMACIÓ AL SEU CONEIXEMENT.	523
DISTRIBUCIÓ DELS RELLEUS A L'EDIFICI. CRITERIS DE LOCALITZACIÓ I ANÀLISI	524

UNA APROXIMACIÓ A LA ICONOGRAFIA DEL CONJUNT	525
ELS MESTRES DE L'OBRA BAIXMEDIEVAL I LA SEUA PARTICIPACIÓ EN LA DECORACIÓ ESCULTÒRICA	532
<i>Els mestres del segle XIV</i>	533
Mestratges d'Andreu Julià i d'Antoni Guarc	533
Mestratge de Pere de Moragues	534
Mestratge de Joan de Mainí	535
<i>Els mestres del segle XV</i>	535
Mestratge de Pasqual de Xulbi	535
Mestratge de Joan de Xulbi	536
Mestratge de Pere Garçó	540
Mestratges de Pere Piquer, d'Antoni Taix, Pere Comp- te i Antoni Queralt	540
PICAPEDRERS A JORNAL I PICAPEDRERS A ESTALL. DUES MODALITATS D'UN MATEIX OFICI	543
LA COL·LABORACIÓ DE PROFESSIONALS EXTERNS	555
ELS MESTRES DE CASES	555
ELS FUSTERS	560
ELS MARINERS	563
BREU REFLEXIÓ FINAL. UNA OBRA BAIXMEDIEVAL DE GRAN ENVERGADURA	565

PRÒLEG

Sempre és gratificant i satisfactori escriure el pròleg d'una publicació que representa la culminació acadèmica d'una alumna, la Victòria Almuní i Balada, historiadora de l'art especialitzada en les constants i les problemàtiques de l'estudi del patrimoni històric i cultural de les comarques catalanes de les Terres de l'Ebre i, també, col·laboradora del Museu del Montsià i membre actiu del Centre d'Estudis Seniençs. Podríem afegir que, avui, les seves publicacions a l'entorn de l'estudi de la Catedral de Tortosa i del món de la construcció medieval, en general, sobrepassen la vintena de títols publicats en llibres i articles de difusió local, nacional i internacional. L'obra que prologuem, *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*, és el resultat de la realització de la seva tesi doctoral, llegida al Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona el dia 29 de maig de l'any 2003, amb la qual obtingué la màxima qualificació i el premi Josep Pijoan de l'Institut d'Estudis Catalans corresponent a la convocatòria de l'any 2004.

En la realització de l'esmentada tesi, l'autora invertí un llarg temps de recerca, meditació, estudi i redacció a partir de l'any 1986 quan començà l'aprofundiment en la investigació dels fons documentals de l'Arxiu Capitular de Tortosa i del conjunt catedralici de la mateixa ciutat. Cal precisar que l'any 1987 presentà a la mateixa Universitat de Barcelona una primera fase d'aquest estudi en forma de tesi de llicenciatura titulada *La construcció de la catedral de Tortosa segons els llibres de l'obra (1345-1441): dels preparatius a la consagració de l'altar major*, els resultats de la qual foren publicats l'any 1991 per l'Institut d'Estudis Dertosenses sota el títol *L'obra de la Seu de Tortosa (1345-1441)* i, posteriorment, foren incorporats dins del discurs general de la tesi doctoral. En una segona etapa, iniciada aproximadament vers l'any 1989, s'amplià l'àmbit de la recerca més enllà de l'edifici del temple de Santa Maria, car el tipus d'informació obtinguda, les característiques singulars del recinte catedralici de Tortosa i la coincidència amb els

objectius dels estudiosos de les catedrals europees conduïren la investigació vers una analítica de l'evolució del conjunt tractat de manera integrada i així, doncs, a l'objectiu concret de l'estudi del temple s'hi afegí el del conjunt canonical que l'envoltava i completava el seu significat, deixant de banda per la seva complexitat l'estudi de l'edifici del palau episcopal que podria convertir-se, temps enllà, en una tercera i definitiva etapa d'aquest projecte tan complex com ambiciós. Al llarg de tot el treball han estat consultades les sèries de l'Arxiu Capitular pertanyents als llibres de l'obra (S.I, 1345-1347 fins al 1461-1463), a dignitats i oficis (S.III), imposicions i fundacions (S.V), poblacions (S.VI), notaris i acords (S.VIII, 1330-1503, not. 1568-1773, actes capitulars) i actes episcopals (S.X, visites pastorals 1375 fins al 1554; índexs actes capitulars 1327-1510 i el llibre de constitucions episcopals n.º 2) les quals han constituït la base fonamental de la recerca però, també, s'ha consultat documentació dispersa al fons de l'Arxiu Diocesà i de l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre.

La composició estructural de la tesi s'ha organitzat a l'entorn de tres grans apartats: "L'edifici del Temple. L'obra nova de Santa Maria", "Els edificis de la canònica baixmedieval i el seu entorn urbà més immediat" i "Els artífexs de l'obra arquitectònica". Tot d'acord amb els objectius de la recerca documental ben definits des de l'inici i expressats amb un rigorós mètode de treball farcit de notícies documentals, majoritàriament inèdites, els resultats obtinguts han estat molt entenedors mercès a la capacitat narrativa, sincrònica i diacrònica, de l'autora complementada, alhora, amb erudites notes explicatives i acompanyada al llarg del text d'unes conclusions derivades del tractament específic de la informació. En un volum complementari s'ha aportat el registre de les fonts documentals, un apèndix de cent trenta-nou documents inèdits, unes completes taules cronològiques relatives a salaris, donacions, relació d'altars de la seu romànica i de les finques urbanes de l'Església, i també, unes altres, referides a: els menestrals documentats a la Seu vinculats amb la ciutat i a les zones del tram baix del riu Ebre entre 1300 i 1490, els menestrals relacionats amb les terres valencianes del nord entre 1300 i 1500, els mestres escultors de relleus arquitectònics entre 1376 i 1495 i els professionals de la construcció, presentats per relació alfabètica i ordenació cronològica. Finalment, un complet dossier il·lustratiu d'imatges ens ha proporcionat una visió sintètica del conjunt del procés arquitectònic i de l'ornamentació escultòrica.

Referint-nos, en concret, al contingut específic dels apartats de la tesi, precisarem que el primer mostra el ritme quotidià de la dilatada evolució constructiva del nou edifici catedralici, en convivència amb el temple romànic, a partir de la dinàmica del procés històric i artís-

tic que conduí a la definició del projecte edilici i a la concreció d'un model a seguir entre els inicis de l'any 1300 i l'acte de col·locació de la primera pedra, el dia 21 de maig de 1347, en temps del bisbe Bernat Oliver (1346-1348). Abans, el dia 21 d'abril de 1346, Bernat Dalguaire, mestre piquer de la vila d'Horta de Sant Joan, havia acceptat el mestratge de l'obra. Prèvia menció de les primeres referències a la renovació del conjunt catedralici, el temple, el palau del bisbe i la sala capitular, esdevingudes sota la prelatura del bisbe Berenguer de Prats (1316-1340), aquest primer apartat aporta una definitiva visió diacrònica de tot el procés de la fàbrica en qüestió i de les seves vicissituds al llarg dels segles XIV i XV car la finalització del primer tram de la nau en els últims anys del quatre-cents, pel que fa a la superestructura, permet definir el darrer sector gòtic del temple i el primer dels renaixentistes. En un segon apartat, els capítols individualitzats sobre la catedral romànica i el primer temple cristià, a més de l'aprofundit estudi sobre la canònica baixmedieval com a institució eclesiàstica i conjunt arquitectònic inscrit en un espai urbà, exposen una completa visió històrica, documental i analítica, de la complexitat del conjunt catedralici sense desvincular-se del desenvolupament constructiu del temple. Finalment, el tercer apartat, "Els artífexs de l'obra arquitectònica", concebut a manera d'un capítol de síntesi, versa sobre els autors materials de l'obra: els mestres majors, els picapedrers i la col·laboració de professionals externs a la fàbrica del temple. Tanmateix ens aproxima al coneixement de l'escultura decorativa del temple, encara inèdita, per mitjà d'una primera classificació dels possibles obradors o mestres escultors que hi participaren, acompanyada d'un repertori iconogràfic i d'una relativa atribució a les autories, coincidents, o no, amb els mateixos protagonistes de l'obra constructiva.

Altrament, situant-nos en el camp específic de les relacions entre els diversos centres artístics catalans, ja consolidats, hem pogut observar al llarg de la lectura de la tesis un primer moment de contactes professionals establerts entre el bisbat de Tortosa i l'escola de Lleida durant la primera meitat del s. XIV, en les persones del lapicida i pintor Bartomeu de Montpalau (documentat en 1331), del mestre d'obres Ramon Saportella (documentat en 1339; 1344) i, basant-nos en el topònim del seu cognom, hem pogut destacar la procedència del primer mestre major de la fàbrica del nou temple tortosí, "en Bernat per punter" (Llibre de l'obra 1345-1347), Bernat Dalguaire (documentat en 1346-1348) com una mostra més en l'expansió lleidatana vers les terres meridionals del Principat en el seu obrador familiar de la població d'Horta de Sant Joan. En l'actualitat, aquest mestre sols és conegut a partir de la documentació de la seu de Tortosa però consi-

derant la importància de l'obra encomanada degué tenir un notable prestigi com a mestre d'obres de pedra. El mateix any que el mestre Dalguaire desapareix de la documentació l'arquitecte Joan Valença (1348-ca. 1375), especialista en obres de construcció, arriba procedent de la ciutat de Lleida i s'estableix a Tortosa, on contractà l'any 1364 l'obra de la capella de Sant Joan del Capítol. Aquest darrer mestre, suposadament actiu al tercer quart del segle XIV, tancaria les relacions artístiques entre Lleida i Tortosa en una època històrica difícil per a la continuïtat del treball de la fàbrica catedralícia. La represa de les obres no tindria lloc fins al darrer quart del segle XIV, i, aleshores, les relacions artístiques s'establiren cap a unes altres contrades envers a les quals podríem considerar també la curta però important tasca de Bernat Dalguaire com a primer mestre major de la fàbrica de la seu de Tortosa. Aquest, tot just signat el contracte, emprengué un viatge per terres del nord del Principat i sud de França fins a Avinyó amb la intenció de cercar models pel nou projecte i, de ben cert, això li suposaria uns nous contactes i coneixements que modernitzarien la seva, suposada i sòlida, tradició constructiva.

L'any 1364, l'arribada del bisbe Guillem de Torrelles a la mitra de Tortosa, procedent de Barcelona, i la represa de les obres a partir de 1375 sembla marcar un moment de redefinició i continuació del projecte catedralici ara relacionat amb un context artístic diferent. Així, la notícia sobre l'estada a Tortosa del mestre barceloní Bernat Roca (documentat en 1376) acompanyat d'un altre mestre no identificat, potser Pere Moragues, permet especular, a l'autora de la tesi, sobre la seva possible intervenció en la tria del nou mestre de fàbrica, l'arquitecte Andreu Julià de València (1376-1381), un dels mestres de renom en aquest temps. És probable que el mestre Andreu hagués pogut aportar al projecte catedralici la presència d'un cimbori, al creuer, a la manera de la seu valenciana, tal i com s'observa en la traça del mestre Antoni Guarc quan deixà el seu càrrec l'any 1382. Andreu Julià cridà aquest mestre l'any 1379 per treballar a l'obra en qualitat d'escultor i si hagués continuat com a mestre major probablement hauria aplicat el mateix projecte.

El contracte que Pere Moragues (1382-ca. 1387) signa amb el Capítol per a la direcció de les obres degué ser determinant per l'estat actual de la capçalera de la seu tortosina, fruit potser de la reelaboració del model antic definit per Bernat Dalguaire. El mestre tenia prestigi dins l'àmbit de la corona catalanoaragonesa. El rei Pere, el Cerimoniós, l'havia nomenat domèstic de la casa del senyor rei, però fins a la realització de la tesi de la doctora Victòria Almuni desconeixem el seu mestratge en la direcció de les obres de la catedral i era, principalment, conegut com a escultor de pedra i talla, orfebre i amb referències in-

directes relacionades amb el món de l'arquitectura, la majoria com a col·laborador de Bernat Roca. Aquest fet i les relacions documentals conegudes d'antuvi entre ambdós mestres vincula la fàbrica de la seu de Tortosa amb els millors professionals de la construcció de l'àmbit barceloní i situa el temple tortosí entre les obres més destacades de l'arquitectura gòtica del món meridional. Una fita més en la concepció interna d'un espai diàfan i lluminós, tal com correspon a la plenitud de les architectures gòtiques mediterrànies.

Temps després de la mort de Pere Moragues (*ca.* 1387-1388) i de l'activitat a la fàbrica del seu aparellador Joan de Mainí (1383-1402), convertit en mestre Joan, en un tercer moment important d'acord amb l'àmbit cronològic de la tesi s'anirà continuant l'obra de la seu, seguint les pautes marcades, fins a finals del segle xv en paral·lel a la presència de diferents mestres, majoritàriament, valencians. Entre ells destaquen Pasqual de Xulbi i el seu fill Joan (documentats en 1402-1458) vinculats amb l'art del territori nord del país valencià pertanyent a la diòcesi de Tortosa i assistents al congrés d'arquitectes de Girona de l'any 1416, Pere Compte (documentat en 1459), ciutadà de València i mestre d'esglésies de reconeguda vàlua, i Antoni Queralt (documentat en 1498), un professional de prestigi de la ciutat de València al costat de Pere Compte, Garcia de Toledo i Joan Corbera, el mestratge del qual s'allargaria més enllà de l'any 1499 i que representaria una transició entre els segles xv i xvi, encara pendent d'estudi.

Com a cloenda del pròleg que ens ocupa, voldríem afegir que la tesi doctoral de Victòria Almuni i Balada ha estat concebuda des dels inicis com un treball necessari d'infraestructura documental, imprescindible, per poder fonamentar, *a posteriori*, teories històriques i artístiques que la relacionin amb l'arquitectura gòtica mediterrània. Són moltes les notícies, els mestres, les situacions, les intervencions i les relacions, la base de la piràmide està construïda però s'ha d'intentar que aquesta arribi molt més alt. La catedral de Tortosa, entre les de Narbona, Barcelona, Girona, Lleida i València, ho està esperant. Quan Bernat Dalguaire tornà del seu viatge, el dia 31 de maig de 1346, hom tenia clar que s'anava a construir una capçalera gòtica per a substituir la romànica i iniciar, així, un nou temple. Narbona, Barcelona i Girona ja havien fet el mateix.

Núria DE DALMASES BALANÀ
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Barcelona, febrer de 2007

AGRAÏMENTS

Vull iniciar aquest treball expressant el meu agraïment a totes aquelles persones i institucions que han fet possible la seua realització. A l'origen de tot hi ha els meus pares, Rafel i Victòria. Sense el seu interès per la meua educació i la de les meues germanes la nostra vida hauria estat sense cap dubte molt diferent. És per això que sempre seran mereixedors del meu respecte i admiració com a filla.

La doctora Núria de Dalmases, catedràtica d'història de l'art medieval a la Universitat de Barcelona, mereix de la mateixa manera una distinció especial. Ella em va introduir en l'interès per l'estudi de la catedral de Tortosa i m'ha orientat al llarg de tots aquests anys de recerca. Les llargues converses mantingudes m'han ensenyat tant com els llibres que he llegit i han marcat la meua estimació envers l'art medieval. És per a mi un orgull ser una de les seues deixebles i gaudir dels beneficis que m'ha reportat el seu mestratge. L'agraïment, però, ultrapassa l'àmbit estrictament acadèmic i s'endinsa en el terreny personal. Ha sabut entendre les meues limitacions i ha demostrat tenir fe en el meu projecte, esperonant-me en moments de dubte o dificultat. És per aquest motiu que considero aquest treball que ara presento resultat del seu magisteri.

A la Caixa de Catalunya i al CSIC, com a institucions, he d'agrair els ajuts materials concedits al principi de la investigació. De la mateixa manera faig reconeixement de la valoració positiva que entre els membres del Capítol catedralici i el bisbat de Tortosa s'ha fet de la meua recerca.

Al llarg dels anys que m'ha ocupat aquest projecte han estat moltes les persones que d'una manera o una altra m'han ajudat. Algunes de manera indirecta interessant-se pel treball o manifestant el seu suport envers una tasca difícil d'entendre fora de l'àmbit universitari. En aquest sentit, mereixen una menció especial les meues germanes, Rosa, Carme i Pili, així com Ramon Ferré.

L'interès compartit per la història de les nostres terres m'ha permès gaudir de la col·laboració de professionals que m'han orientat en algun moment de la recerca o amb qui he compartit converses que han estat per a mi de gran ajuda. Ramon Miravall i Jesús Massip em van orientar i donar suport en els primers temps de la meua recerca. Al primer he d'agrair la publicació d'un ampli resum de la primera fase d'aquest estudi, la tesi de llicenciatura. Albert Curto, director de l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, m'ha facilitat la consulta de les sèries documentals relacionades amb l'obra de la seu. Han estat també per a mi de molta ajuda les converses mantingudes amb Arturo Zaragozá, Antoni Virgili, Mar Villalbí, Ferran Grau, Ivon Mitjavila i Hilari Muñoz. Amb tots ells comparteixo, a més d'una relació d'amistat, l'interès per la història de les nostres terres i del nostre patrimoni.

El treball a l'Arxiu Capitular de Tortosa i al conjunt de la catedral ha estat per a mi un plaer gràcies a les facilitats oferides pel difunt mossèn Manuel Garcia Sancho com a representant del Capítol catedralici. Hauria estat el meu desig que veiés aquest treball acabat i poder-li manifestar directament l'agraïment que sento. Sense la seua voluntat de col·laboració la recerca documental, base d'aquest treball, hauria estat força difícil. Juntament amb ell, mossèn Paco Also, els primers anys, i mossèn Portalés, després, em van mostrar sempre la seua disposició. En la darrera fase de la meua recerca i el període de revisió he comptat també amb el suport de Mossèn Salvador Ballester, mossèn Manuel Giner i mossèn Josep Maria Tomàs Prats.

Les característiques de la investigació han portat a la necessitat de demanar la col·laboració de professionals d'altres branques complementàries. En tots els casos el treball conjunt ha generat un enriquidor debat que afegeix interès a la recerca. Sense l'ajuda de l'arquitecte Josep Lluís i dels membres del seu equip el cos d'imatges que complementa el treball hauria estat molt més pobre. L'oportunitat de participar en la redacció del Pla Director de la catedral oferida pel primer m'ha permès ampliar la visió sobre el conjunt i descobrir-ne els racons més amagats. Els seus comentaris sobre el Capítol de la canònica han estat de molta vàlua. El treball conjunt de l'arquitecte i l'historiador, d'altra banda, ha tingut conseqüències tan interessants com la reconstrucció hipotètica de la desapareguda capella de Sant Joan del Capítol o del sector urbà de la catedral a la baixa edat mitjana. A mossèn Josep Alanyà he d'agrair la feixuga tasca de correcció de l'apèndix documental, molt especialment dels textos llatins, així com els comentaris positius envers el resultat final del treball. Montse Bové ha demostrat amb escreix la seua amistat corregint el text d'acord amb els paràmetres de l'estàndard més pròxims al català occidental, molt més proper

a les meues estructures mentals. El mateix puc dir de Mercè Gisbert i Robert Rallo, que m'han ajudat en temes informàtics tan necessaris actualment però tan complexos per a persones que, com jo, s'han format dins de les metodologies de treball tradicionals. A Mercè i a Montse, a més, he de reconèixer el seu suport incondicional que m'ha donat força en moments de confusió.

Sense la publicació dels resultats, els objectius que ens vam marcar quan vam començar la tesi no s'haurien complit del tot. Som de l'opinió que perquè una recerca siga realment útil se n'ha de fer difusió. I quina difusió millor, en aquest cas concret, que la publicació que ara teniu a les mans. Les persones que en darrer terme l'han fet possible han estat Josep Maria Sans i Travé, des de Fundació Noguera, i Miquel Àngel Pradilla i Ramon París, des d'Onada Edicions. Tots tres es van interessar a fer pública la recerca. És un goig per a nosaltres poder formar part de la llista d'autors d'una institució tan prestigiosa com la primera i alhora d'una editorial, la segona, que té com a objectiu primer contribuir a la recerca, la difusió i la valoració del patrimoni de les terres del sud de Catalunya i nord del País Valencià.

Finalment vull deixar constància de l'agraïment que sento envers la meua família. Lluís, Núria i Guillem han tingut amb mi molta paciència i han sabut entendre, cadascú al seu nivell, que una tasca com aquesta demana molt de temps i molta atenció. L'ajuda de Lluís i la seua comprensió al llarg dels darrers sis anys han estat determinants en l'acabament del treball i la seua publicació.

A tots, moltes gràcies per acompanyar-me en un moment o altre d'aquest llarg camí.

INTRODUCCIÓ

L'estudi que ara presentem és el resultat de la recerca portada a terme a l'Arxiu Capítular de Tortosa i al conjunt catedralici de la mateixa ciutat des de l'any 1986. Les primeres conclusions obtingudes van ser presentades l'any 1987 a la nostra tesi de llicenciatura, sota el títol *La construcció de la seu de Tortosa segons els llibres de l'obra (1345-1441): dels preparatius a la consagració de l'altar major*. El treball va ser dirigit, com aquest mateix, per la doctora Núria de Dalmaes i Balanyà. Es va llegir al Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona el 16 de febrer de 1987. En aquesta primera fase l'estudi es va fonamentar en el buidat bibliogràfic i el dels llibres de comptabilitat de la fàbrica del temple. A partir de 1989 vam reprendre de nou la recerca en la direcció iniciada quatre anys enrere. La concessió d'una beca d'investigació per part de la Caixa de Barcelona ens va permetre completar el buidat del grup de llibres d'obra posteriors a 1441. De la mateixa manera, mitjançant una segona beca concedida pel CIRIT l'any 1990 vam poder gaudir d'una estada a París de 15 dies per a recollir bibliografia sobre construcció de catedrals a la Bibliothèque Nationale i així obtenir el marc general en el qual contextualitzar la nostra investigació. Entre aquesta data i l'any 2002 vam completar la recerca, documental i bibliogràfica, i vam redactar el text de la tesi doctoral, que vam llegir en la Universitat de Barcelona el maig de 2003, amb el títol *Un exemple de fàbrica baixmedieval de gran envergadura: la catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental*. Van actuar com a membres del tribunal els doctors Gonzalo Borràs, Gaspar Coll, Antoni José, Josep M. Martí Bonet i J. Francisco Esteban. A tots, els agraïxo el seu judici i les seues observacions. També a Arturo Zaragozá i Pere Freixa, que malgrat no formar part del tribunal van seguir molt de prop el procés d'avaluació. L'any 2004 la tesi va ser presentada als premis Sant Jordi convocats per l'Institut d'Estudis Catalans i se li va concedir el Premi Josep Pijoan de les Arts.

L'àmbit material en el qual hem centrat el nostre estudi no ha estat únicament l'edifici del temple de Santa Maria, com era el nostre

objectiu en un principi. El tipus d'informació documental recollida, les característiques singulars del recinte catedralici de Tortosa i la coincidència amb els darrers objectius de recerca dels estudiosos de les catedrals medievals europees ens ha portat a analitzar l'evolució del conjunt de manera integrada. Hem convertit en el nostre objectiu d'estudi l'edifici del temple i el conjunt canonical que l'envolta i completa el seu significat. Ha estat exclòs un element fonamental per entendre el conjunt: l'edifici del palau episcopal. Considerem, en aquest sentit, que per la seua complexitat i dependència directa del bisbe en lloc del Capítol demana un treball d'investigació individualitzat que en aquest moment no era materialment possible portar a terme.

Des del punt de vista cronològic hem centrat el nostre treball en els segles xiv i xv. No ha estat una decisió arbitrària, encara que som conscients que pot ser discutible. D'una banda, el moviment de renovació del conjunt monumental que es fa evident en aquests darrers segles de l'edat mitjana s'inicia a la segona meitat de la centúria anterior. De l'altra, el pas al segle xvi no suposa cap canvi radical en l'evolució del temple ni del seu entorn, fet que obliga a reflexionar sobre l'arbitrarietat del concepte d'estil en el camp de l'arquitectura. El fet d'iniciar la investigació a partir del 1300 es justifica principalment per la necessitat de marcar un límit a la nostra recerca i per coincidir amb un moment d'augment de la sistematització de la documentació escrita. De la mateixa manera, vam aprofitar la coincidència de l'acabament del primer tram de nau del temple amb el final del segle xv per a deixar en aquest punt la nostra investigació. Així, podem dir que hem centrat l'àmbit de recerca en els segles del gòtic, malgrat que som de l'opinió que l'estudi de l'arquitectura i les seues implicacions és massa complex com per a poder ser mesurat amb criteris purament estilístics. És per això que hem optat per ultrapassar el marc cronològic indicat quan ho hem cregut necessari per al correcte desenvolupament de la investigació. Ho hem fet especialment en parlar del context urbà immediat al temple gòtic. És a dir, de la catedral romànica i de la canònica. La necessitat de definir els precedents que expliquen el sentit d'aquests elements a partir del tres-cents ens ha portat en alguns moments a endarrerir la nostra recerca fins al moment de la conquesta cristiana del territori el 1148. Pel mateix motiu, hem sondejat documentació moderna amb l'objectiu de localitzar informació sobre la catedral romànica i la canònica que ens permetés interpretar amb més bon criteri els vestigis medievals en allò que es refereix a dimensions i estructura dels edificis.¹

1. Vegeu una justificació sobre aquesta metodologia de treball a BERNARDI, Ph., 1993c, pàgs. 469-496; *ibíd.*, 1997, pàgs. 141-145.

L'estat de la recerca en el cas concret de la catedral de Tortosa i en el context general de la història i l'urbanisme medievals de la ciutat ha marcat de manera important el nostre apropament a l'estudi de la seu, entès el terme en un sentit ample. Les mancances informatives en allò que es refereix a context i els pocs estudis publicats sobre l'urbanisme i l'arquitectura medieval i modern de la ciutat i la seu ens han portat a adoptar un enfocament que en principi es pot qualificar de historicista, atès que sovint preval la notícia documental i la reconstrucció al detall dels processos per sobre de la interpretació teòrica o estilística. Pensem que en aquest cas això era necessari, ja que no havia estat fet de manera prou aprofundida per la historiografia anterior.² La recerca d'arxiu és la base de la nostra investigació, i per tant marca el seu enfocament. No és, però, l'únic element que hem tingut en consideració a l'hora d'extraure conclusions. L'observació de l'edifici i la consideració de les conclusions extretes amb les escasses prospeccions arqueològiques realitzades al sector ha estat una constant del nostre treball.³ Des d'aquest punt de vista, sense oblidar la nostra formació com a historiadora, hem intentat en la mesura del possible adoptar un enfocament interdisciplinari. En aquest sentit, ha estat d'una gran ajuda la participació en la redacció del Pla Director de la catedral, que ens ha permès col·laborar amb tècnics procedents d'altres disciplines afins com l'arquitectura i l'arqueologia. Tot plegat, aquesta manera de treballar ens ha permès estudiar l'edifici i el seu entorn de manera integrada, considerant aspectes tècnics, financers, socials, urbanístics i històrics d'una manera global. Considerem que només així es pot arribar a entendre l'arquitectura en general i un edifici tan complex com una catedral en concret.

Els fons documentals que ens han servit de base informativa han estat els llibres de l'obra i els registres notariaus que contenen els negocis del Capítol com a institució i dels seus membres com a part integrant de la comunitat, tots pertanyents al dipòsit de l'Arxiu Capitular. Hem pogut ampliar el nombre de llibres de l'obra consultats a la fase anterior del nostre estudi, gràcies a la localització d'un grup als fons de l'Arxiu Diocesà. La sèrie la formen 41 volums que engloben els anys 1345-1463. El seu buidat ha permès resseguir amb detall l'evolució de l'obra des del punt de vista tècnic, d'evolució constructiva i d'organització del treball.⁴

2. Per a un estat de la qüestió general sobre les fonts documentals per a la història de l'art medieval, vegeu BAUTIER, R. H., 1986, pàgs. 15-27.

3. Sobre les relacions entre estudis documentals i arqueologia vegeu BARCELÓ, M., 1988, pàgs. 73-87; BERNARDI, Ph., 1997, pàgs. 141-145.

4. Amb la realització de la tesi de llicenciatura van ser 20 el total de llibres treballats. Comprenien cronològicament els anys 1345-1441, que marcaven els límits del nostre estudi. En aquell moment vam dedicar una part del treball a traçar una visió de conjunt sobre l'estructura i característiques d'aquest tipus de documentació, aleshores encara poc treballada de manera sistemàtica (ALMUNI BALADA, V., 1987a, I, pàgs. 92-109 i II, pàgs. 131-165; ibíd. 1991, pàgs. 41-45).

Els historiadors que han utilitzat els llibres de l'obra com a font d'informació per a l'anàlisi arquitectònica de les catedrals de la Corona d'Aragó han estat diversos. Els iniciadors van ser J. Sanchís Sivera i F. Carreras Candi per a les catedrals de València i Barcelona, respectivament. Durant les darreres dècades del segle xx ha augmentat l'interès per aquest tipus de documentació, encara que els estudis no són encara tan abundants com es desitjaria. Des del punt de vista de la història de l'art han estat treballats de manera exhaustiva, amb l'objectiu d'intentar reconstruir l'evolució detallada de períodes concrets, les catedrals de Lleida, Mallorca i Tortosa. Els llibres de fàbrica han estat utilitzats també des d'altres disciplines amb l'objectiu d'obtenir informació socioeconòmica.⁵

Els protocols notariaus del Capítol aporten un tipus d'informació diferent, de caire jurídic.⁶ Ens han permès localitzar un nombre important de contractes entre el Capítol i particulars referits a obres, tall de pedra, donacions, establiments de finques urbanes i altres que esdevenen una font d'informació força útil i complementària a la dels llibres de l'obra. De la mateixa manera, ens han assabentat de conflictes que el Capítol mantenia amb particulars o amb algun dels seus propis membres per temes relacionats amb propietats urbanes, amb la canònica o amb la mateixa obra de la seu, permetent-nos endevinar aspectes del model de gestió de les propietats o aportant informació concreta sobre edificis. Tres dels llibres registrats com a protocols notariaus, els corresponents als anys 1433-1437, 1486-1495 i 1496-1503, són en realitat llibres d'acords capitulars, fet que ha propiciat l'obtenció de notícies per a un període —el corresponent als dos darrers volums— en el qual la documentació sobre l'obra és escassa. El fet que l'Arxiu Capitular es trobe en procés de catalogació de les sèries documentals ens ha portat a identificar els llibres de l'obra, manuals notariaus i actes capitulars mitjançant els anys a què es refereixen. Molts dels volums porten una numeració al lloc. De vegades, però, no es correspon amb la seqüenciació cronològica real. És per això que hem decidit, de moment, deixar de banda aquesta numeració i anotar només els anys. Per al cas dels manuals notariaus hem anotat també el notari perquè algunes vegades és necessari per a la correcta localització del volum. Som conscients que és una metodologia criticable, però davant la provisionalitat del sistema de

5. SANCHÍS SIVERA, J., 1909; CARRERAS CANDI, F., 1913-1914; ALFONSO GARCIA, G., 1976; DOMENGE, J., 1997; HOMS ROURICH, C., 1977, pàgs. 75-157; SANDRINE, V., 1996, pàgs. 365-405.

6. MADURELL I MARIMÓN, J. M., 1948, pàgs. 105-199.

catalogació de l'arxiu quan vam tancar la nostra investigació vam creure que era la més fiable.

A més dels registres esmentats hem utilitzat documents concrets dels calaixos que ens han interessat, especialment del calaix de Fàbrica. Aquest ha estat revisat en la seua totalitat. Només hem utilitzat, però, aquells documents relacionats amb els temes que treballem. La majoria de pergamins dels segles XIV i XV són referits a l'aspecte financer i no resulten en aquest moment necessaris per al nostre estudi.

Altres fonts documentals de suport han estat els llibres d'acords capitulars dels anys 1568-1773, utilitzats especialment per al capítol de la canònica, els llibres de visites pastorals dels anys 1375-1554, l'índex d'actes capitulars dels anys 1326-1570 i el recull de constitucions episcopals dels segles XII-XV.⁷ La recerca a altres arxius ha estat mínima, atesa l'envergadura de documentació de l'Arxiu Capitular. Hem utilitzat documents puntuals que eren del nostre interès procedents de l'Arxiu Diocesà i de l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre. D'aquest darrer hem utilitzat documents del calaix Bisbe i Capítol i fotografies procedents del fons Solé, que disposa d'informació relacionada amb la catedral.

Pel que fa a l'estructuració del treball, hem adaptat cada capítol a les particularitats de les fonts d'informació i del tema que s'anava a treballar. La decisió de dividir el text del treball en tres grans blocs té l'origen en la forma diferent de treballar cada aspecte. La primera part és la referida al temple gòtic, protagonista principal de la nostra recerca i fil conductor del treball. El buidat exhaustiu dels llibres de l'obra ha permès completar el seguiment quotidià de l'evolució de l'obra que vam iniciar amb la tesi de llicenciatura, així com aportar informació sobre aspectes tècnics difícils de conèixer amb altres fonts d'informació. No hem volgut, però, limitar-nos a aquests com a font d'informació. Per això hem intentat, dins de les possibilitats d'un treball com aquest, centrat en l'activitat constructiva, contextualitzar cada època amb relació al moment històric que es vivia i a l'actuació de determinades persones que com a gestors, promotors o treballadors influïen en l'evolució de l'obra. Aquesta ampliació de les fonts d'informació ens ha permès treballar el període 1463-1500, per al qual no es conserven registres de comptabilitat d'obra. Aquest ha estat el motiu que l'estructuració de l'apartat que l'analitza siga diferent de la dels anteriors. No hem dedicat cap apartat individualitzat a analitzar l'edifici des del punt de vista

7. Vegeu les referències exactes al registre de fonts documentals inclòs al volum II.

estilístic o estructural, atès que aquesta tasca ha estat ja realitzada en diferents ocasions. Hem cregut més convenient parlar del tema quan ha estat necessari per al desenvolupament del discurs argumental. Ho hem fet especialment dins del capítol dedicat a la definició del projecte per part dels mestres de l'obra.

El resultat de conjunt d'aquesta primera part és una visió diacrònica de la fàbrica que, segons la nostra opinió, és útil per a extraure a posteriori conclusions sobre ella o sobre altres fàbriques baixmedievales. Útil no només per als historiadors, sinó molt especialment per als arquitectes i arqueòlegs que han d'intervenir als edificis i necessiten disposar d'informació específica al seu voltant. No hem estalviat d'afegir aquelles notícies localitzades sobre el guarniment de l'edifici, encara que no formen part intrínseca del nostre objectiu, perquè ajuden a complementar el coneixement de l'estat de la fàbrica en cada moment. El seu caràcter complementari, però, ha fet que les analitzéssim només superficialment, utilitzant com a única font d'informació el document.

La segona part, dedicada als edificis de la canònica i a l'entorn urbà més immediat, és la que permet contextualitzar l'edifici catedralici en sentit estricte i donar-li significat dins del marc urbà. Ja hem justificat el perquè d'aquest capítol que inclou l'estudi de la catedral romànica i de la canònica. El tractament que n'hem fet és força diferent que l'anterior, atès que la informació de què disposàvem era també diferent. El nostre objectiu ha estat oferir, en primer lloc, el marc d'ordenació dels diferents edificis catedralicis i la seua evolució a la baixa edat mitjana. En segon lloc, analitzar el funcionament d'aquest element, el conjunt catedralici o canonical, com a part de l'entramat urbà. Ha estat una tasca feixuga perquè les referències eren força disperses i manca una metodologia d'anàlisi d'aquest tipus de conjunts monumentals. És per això que hem utilitzat com a model per a traçar el fil conductor del discurs estudis fets fora de l'àmbit peninsular.⁸

La tercera part del text ha estat dedicada als protagonistes materials de l'obra. És a dir, als mestres i ajudants que la van fer possible. És un capítol de síntesi que utilitza la informació dels dos anteriors, especialment la del primer. No hem adoptat un enfocament social, ja que la parcialitat de la documentació consultada, referida només a una fàbrica concreta, no hauria permès treballar-lo amb el rigor necessari. Manca, per a poder-ho fer, el coneixement de la realitat sociolaboral

8. A més del citat estudi sobre la catedral i el seu entorn d'Alain Erlande-Brandenburg (1989a i b), ha estat en aquest sentit de molta utilitat l'obra d'Yves Esquieu sobre l'entorn de les catedrals del sud de França (ESQUIEU, Y., 1992).

de la ciutat baixmedieval. Malgrat que l'obra de la seu era en aquest moment la principal empresa constructiva de la ciutat, les condicions de treball i de vida dels menestrals que hi participaven depenien en una part important del funcionament de la construcció en general en l'àmbit ciutadà, de les estructures associatives i de la seua reglamentació.⁹ És per això que ens hem limitat a analitzar l'àmbit estricte de la fàbrica catedralícia, especialment els mestres majors que van dirigir l'obra. A més de començar-ne o completar-ne la biografia, segons cada cas concret, no hem volgut deixar de banda altres professionals qualificats com els picapedrers, els mestres de cases i els fusters. D'aquests, a més de fer-ne una nòmina que permeta a altres investigadors fer comparacions i extraure conclusions amb relació a altres obres, hem traçat una visió general sobre la seua capacitat i funcions amb relació a la fàbrica. Sempre pensant en la necessitat d'interrelacionar els diferents oficis de la construcció com a únic mitjà per a arribar a entendre'n la importància dins del món del treball medieval.

En aquest apartat dedicat als artífexs hem inclòs la introducció a l'estudi dels relleus treballats a les impostes, capitells i claus de volta de l'edifici. Parlem d'introducció perquè no ha estat més que això. El nostre apropament a aquestes obres, força variades i complexes, va tenir com a objectiu, en principi, obtenir més informació sobre l'evolució constructiva de l'edifici. Pensàvem que a través de la comparació dels relleus podríem concretar més del que la documentació ens permetia saber sobre l'actuació de cada mestre major i la cronologia de les diferents parts de l'edifici, com així ha estat. L'existència a l'Arxiu Capitular d'un extens fons de diapositives d'aquests relleus ens va animar a realitzar la tasca de localització de cada exemple a l'edifici i la seua posterior catalogació. Ha estat una tasca feixuga que hem complementat amb la confecció d'una base de dades que permet la localització de cada imatge amb relació a diferents criteris de recerca. Som conscients que la utilització que hem fet de la informació que aporten aquests relleus és mínima, ja que s'ha centrat en una breu anàlisi iconogràfica a manera de presentació i en la identificació de diferents mans o mestres que han permès concretar el treball de cada mestre major a les diferents parts de l'edifici. Anar més enllà en aquesta recerca, entrant en raonaments de caràcter estilístic, restava fora de les possibilitats i els objectius d'aquest treball.

Per motius pràctics de consulta hem cregut convenient dedicar volums diferents per al text, d'una banda, i els documents i les imatges,

9. SOSSON, J. P., 1986, pàgs. 111-121; *ibíd.* 1990, pàgs. 339-348. Vegeu una reflexió sobre el motiu de l'escassetat de reglamentacions gremials entre els treballadors de la pedra a ARGILÉS I ALUJA, C., 1991a, pàgs. 55-61.

de l'altra. L'apèndix documental justifica molts dels raonaments del text, encara que no s'hi ha inclòs totes les notícies utilitzades. A més de transcriure els documents notariais i les constitucions episcopals que hem considerat de més interès, hem volgut incloure una selecció de transcripcions de fragments dels llibres de l'obra que hem pensat que poden interessar per ells mateixos. L'objectiu d'aquest apèndix és doble. D'una banda, és un suport informatiu imprescindible per a la comprensió completa del text. De l'altra, vol ser un recull amb interès propi per a estudiosos de l'arquitectura i la societat medievals que hi puguem extraure informacions més enllà de les que nosaltres hem utilitzat. El model de transcripció documental l'hem extret dels diplomataris publicats sobre la catedral per Antoni Virgili. Hem respectat al màxim el document original, encara que el nostre apropament no té un objectiu paleogràfic. El fet que els manuals notariais no tinguin les pàgines numerades ens ha portat a emprar un criteri de localització cronològic. Per aquest motiu, la signatura topogràfica dels documents extrets de manuals notariais fa referència a la datació original del document i no al número de foli on es troba. Això és especialment important de considerar per als documents anteriors a l'any 1351, que empren encara el còmput romà. Som conscients que aquest no és un criteri del tot rigorós, però les característiques de la documentació no en permetien d'altre. Si el document no estava datat ho indico i afegeixo la data del darrer document escrit abans d'aquest, de manera que la seua localització siga fàcil. En el cas d'esborranys solts del document que no han estat copiats en net al manual però que es conserven ho indico també a la signatura topogràfica.

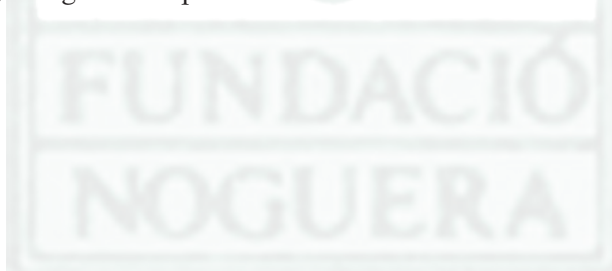
El volum dedicat a les imatges és també força extens, encara que ha estat retallat considerablement amb relació al text original de la tesi. Ho justifica l'objectiu del treball i la metodologia d'estudi emprada. La relació entre obra i document ha marcat la necessitat d'acudir constantment a l'anàlisi de l'edifici, i per tant la d'utilitzar fotografies com a material complementari. El gran nombre d'edificis analitzats i la seua envergadura justifica la quantitat d'imatges utilitzades, necessàries perquè el lector tinga una comprensió correcta del text. Paral·lelament, amb ajuda de Josep Lluís i Guinovart, hem confeccionat una sèrie de plànols i dibuixos sobre el conjunt que resultaven igualment necessaris per poder copsar correctament el significat del text.

Per acabar, voldríem només fer unes observacions relacionades amb la publicació que teniu a les mans. El seu text no coincideix del tot amb l'original de la tesi. S'ha eliminat part de l'aparell crític inclòs a les notes al peu, per a millorar la fluïdesa de la lectura. Una part important de les explicacions que hi havia a les notes, però, no ha

desaparegut sinó que ha estat integrada al text. Hem fet això perquè els editors han considerat que, a més de pels especialistes, l'obra havia de poder ser llegida per persones aficionades al tema o interessades en la història de la Tortosa medieval. Per a la consulta del text original, amb totes les precisions que són necessàries, vegeu l'original de la tesi. El mateix raonament afecta al corpus documental i a les imatges, que ha estat retallat notòriament.

La recerca bibliogràfica prèvia a la redacció de la tesi va ser tancada l'any 2001. Posteriorment a aquesta data hem inclòs només aquells estudis directament relacionats amb els temes que treballem. Entre l'any 2002 i avui, maig de 2006, han sortit a la llum publicacions força interessants per a nosaltres que ens haurien ajudat a completar algunes explicacions. La varietat dels temes treballats no ens ha permès incorporar-les al text que ara teniu a les mans. De voler-ho fer, la seua publicació s'hauria endarrerit en excés. D'altra banda, segurament, si sou especialistes, trobareu a faltar publicacions anteriors al 2002. Apliquem la mateixa justificació. El nostre treball no és bibliogràfic, i l'ampli ventall de temes que tracta ha fet que ens haja estat impossible recollir de manera exhaustiva totes les publicacions.

Finalment, no vull acabar sense disculpar-me si el text us resulta repetitiu en alguns moments. No deixa de ser el resultat d'una tesi doctoral, en la qual necessites justificar tot allò que defenses. La dedicació d'un capítol als mestres ha fet que algunes informacions apareguen a l'apartat d'obra i al d'artífex. Això és perquè l'enfocament dels dos textos és diferent. El primer és una successió de fets que explica l'evolució de la fàbrica. El segon llança hipòtesis sobre la trajectòria de cada mestre i, per tant, obliga a recuperar informació.

SIGNES CONVENCIONALS, SIGLES I ABREVIATURES

()	Transcripció d'un mot o desenvolupament d'una abreviatura en casos dubtosos
(...)	Mots o lletres de difícil lectura que no hem pogut interpretar
[]	Mots o lletres il·legibles reconstruïts
[...]	Reconstrucció impossible de lletres, paraules o línies a causa del mal estat de la versió manuscrita (taques, forats, etc.)
{ }	Escrit a sobre o a sota la ratlla
Actes	Llibre d'actes capitulars
ACTo	Arxiu Capítular de Tortosa
ADTo	Arxiu Diocesà de Tortosa
AHCTE	Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre
Constitucions-2	Llibre de Constitucions Episcopals, núm. 2
IAC	Índex d'Actes Capitulars 1327-1570
NC	Manual notarial de capítol
ll. o.	Llibre de l'obra de la Seu

I
L'EDIFICI DEL TEMPLE
L'OBRA NOVA DE SANTA MARIA

HISTORIOGRAFIA DE LA CATEDRAL MEDIEVAL

El 1434 Domènec Baldira, administrador de les obres de la nova fàbrica de la seu, escrivia les següents paraules en el llibre de l'obra del qual era l'encarregat de registrar les entrades i sortides fetes en concepte de la nova fàbrica:

Es per memoria dels que ara hi son e seran o venran en esdevenidor. Foren fetes o acabades tres cruerades del primer dia de octubre que yo Domingo Baldira comenci del any MCCCCXXXIII fins per tot lo mes de maig quis compten del any .MCCCCXXXX. e tres que son huyt meses e foren fetes ab los piques que hi te lo senyor bisbe e los de la ciutat...¹

És l'inici d'un text que fa de recordatori de l'acabament dels darrers trams de volta de la girola. Baldira, com ell mateix diu, volia deixar perpètua memòria dels fets, atès l'interès que ell i molts contemporanis seus tenien per la nova fàbrica. Aquest interès, referit no només a l'edifici sinó també al seu contingut artístic, seria compartit per les generacions posteriors. Són nombrosos els textos que l'exemplifiquen. Alguns es conserven manuscrits a l'arxiu: cartularis, inventaris, memòries, documents commemoratius. Hi destaca el manuscrit *Notas antiguas de esta catedral* fet de la mà del canonge Manuel Macip al segle XVII. Enumeració de notícies extretes de diferents fons de l'Arxiu Capitular i referides a temes diversos, ha estat font d'informació d'alguns dels estudis posteriors fets sobre el conjunt.²

Pel que fa a les fonts impreses, hem de citar en primer lloc, atesa la seua antiguitat, els *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, obra a través de la qual Cristòfor Despuig repassa l'actualitat de la ciutat a la segona meitat del segle XVI. Més que pel seu interès específic en l'estudi de la catedral destaca perquè és un document d'època. És el

1. ACTo, ll. o. 1433-1434, fol. 44r.

2. ACTo, MACIP, M., *Notas antiguas de esta catedral*.

primer text en el qual trobem referències a la catedral romànica, les restes de la façana de la qual encara va poder contemplar als peus de l'edifici nou, o a la capella de Santa Càndida situada en l'antiga sala capitular de la canònica.³

Al segle XVII Francesc Martorell i de Luna escriu el primer treball d'erudició sobre la seu, integrat en una obra monogràfica sobre la ciutat de Tortosa. De nou, el seu interès rau en el fet de ser un testimoni d'època, ja que l'atrau especialment la descripció dels elements artístics que al seu parer són més rellevants. Centra la seua exposició en la gran devoció existent a la ciutat per la relíquia de la Santa Cinta, en un moment en el qual aquest tema era força d'actualitat perquè era l'obra contemporània a la construcció de l'actual capella dedicada a aquesta advocació.⁴

Les veritables aportacions a la història de la catedral no arribaran, però, fins al segle XIX. La primera sota el guiatge dels llibres de viatges. A la centúria anterior Antonio Ponz i Manuel Risco esmenten la seu i la situen per primer cop en un context més ampli que el simple marc urbà. Les referències que hi fan, però, són poc profitoses per a l'historiador actual.⁵ És Joaquín Lorenzo Villanueva el 1806, amb la publicació del volum dedicat a la diòcesi de Tortosa en la seua obra *Viage literario a las iglesias de España*, el primer que es proposa sistematitzar la informació coneguda sobre l'edifici i afegir el resultat de la recerca documental pròpia. Així, publica el primer apèndix documental relacionat amb la història catedralícia en què incideix especialment en la documentació medieval. Un treball laboriós i feixuc que converteix l'obra en un document de consulta imprescindible encara avui dia.⁶

A la segona meitat del segle XIX, els estudis de Daniel Fernández i Domingo i, en especial, de Ramon O'Callaghan inicien una nova etapa pel que fa a estudis sobre la ciutat en general i sobre la seu en concret. Aquest darrer, canonge de la catedral i bon coneixedor del seu arxiu, converteix la història catedralícia en un dels seus principals objectes d'estudi. El 1890 publica la primera monografia sobre la seu, emmarcada en el context urbà.⁷ Publica també l'episcopologi de l'església tortosina, que completa les anotacions aportades pel pare Villanueva.⁸ La seua obra *Anales de Tortosa e historia de la Santa Cinta*, organit-

3. DESPUIG, C., 1981.

4. MARTORELL, F., 1925.

5. PONZ, A., 1778, vol. XII, pàgs. 150-154; RISCO, M., 1801, vol. XLII, pàgs. 1-176.

6. VILLANUEVA, J. L., 1806, vol. V.

7. O'CALLAGHAN, R., 1890.

8. O'CALLAGHAN, R., 1896.

zada en quatre volums, recull una quantitat ingent d'informació de la qual, malauradament, no s'indica l'origen.⁹ Si es destria aquesta dels comentaris subjectius fets per l'autor resulta d'interès per a l'estudiós contemporani. O'Callaghan, entre altres aportacions, és el primer en establir una hipòtesi sobre la ubicació dels diferents temples anteriors a l'actual. Amplia també la seqüència historicocronològica traçada per Villanueva i Fernàndez i Domingo en parlar de l'evolució constructiva de la seu i incorpora l'estudi d'altres manifestacions artístiques, especialment pintura i orfebreria. És, també, el primer en valorar el ric fons de còdexs que conserva l'Arxiu Capitular, estudiats a *Los códices de la catedral de Tortosa*. La seua visió de cronista el porta a adoptar un enfocament positivista pel que fa a la presentació de dades documentals, alhora que li impedeix aprofundir en aspectes específics d'anàlisi i el fa incidir excessivament en l'anècdota. Amb tot, cal valorar la seua aportació en el migrat panorama de la historiografia local tortosina.

L'interès per la història de la catedral de Ramon O'Callaghan, a més de per la seua condició de membre del Capítol, es devia també a la influència de l'interès per l'Edat Mitjana i les seues manifestacions artístiques despertat arreu del Principat pel moviment cultural de la Renaixença. Aquesta influència s'evidencia també en la monografia *El arte en la Santa Iglesia Catedral de Tortosa*, apareguda el 1898 gràcies a Francesc Mestre i Noé. És una guia descriptiva que no aporta nova informació. Esdevé útil com a document d'època ja que permet resseguir l'estat de l'edifici i el seu contingut en el tombant del segle.¹⁰

Al segle xx trobem les primeres referències publicades sobre la catedral des de l'òptica de l'arquitecte. Es tracta de la memòria d'intervenció en el fonament de la capella de Sant Josep, als peus de la nau, realitzada per l'arquitecte modernista Joan Abril i Guanyabens a la darrerria del segle XIX.¹¹ Dóna notícia de restes arqueològiques romanes trobades en el sector amb la intervenció. Des de l'òptica actual interessa per testimoniar la valoració que es fa en el moment del patrimoni ciutadà i la voluntat de preservar-lo a través de restauracions i intervencions d'envergadura com l'esmentada. No és coincidència en aquest sentit que contemporàniament a les intervencions de Joan Abril en aquest i altres edificis de la ciutat, es portessen a terme els primers aixecaments del conjunt catedralici. El primer, centrat en l'edifici del temple, va ser el de Vicente Lamperez y Romea el 1906. Al cap d'uns anys, el 1919, el Servei del Patrimoni de la Diputació de Barcelona

9. O'CALLAGHAN, R., 1886, 1887, 1888 i 1895.

10. MESTRE I NOÉ, F., 1898.

11. ABRIL, J., 1931.

encarregava la planimetria del conjunt, que repetiria l'any 1930 amb alguns plànols de detalls. A la darrerria de la dècada dels anys vint, John Conant dibuixava la planta que Josep Matamoros publicaria en la seua monografia sobre la catedral uns anys més tard.¹² Aquest interès per representar gràficament la catedral no era res més que el reflex de la importància que es començava a donar al conjunt des de diferents àmbits.

Contemporàniament als treballs que descrivim es gestava l'obra que ha estat referència obligada per al coneixement de la seu fins al final del segle xx. Amb relació a l'empenta cultural que havia suposat l'obra de la Mancomunitat, el 1920 s'havia celebrat a la ciutat uns Jocs Florals que incloïen, entre altres temes, un de proposat per Josep Puig i Cadafalch. Era l'*Estudi sobre'ls llibres d'obres i documents, referents a arquitectura, del archiu de la Seu de Tortosa*. La proposta de Puig i Cadafalch va ser un incentiu per al canonge de la catedral Josep Matamoros, religiós interessat en temes històrics de la comarca i de la ciutat. Al primer dels treballs, sobre els llibres de l'obra, en van seguir d'altres sobre diferents aspectes artístics relacionats amb la seu, publicats a la revista local *La Zuda* entre 1926 i 1929. El 1932 se'n va fer una publicació conjunta que ha esdevingut font d'estudi de qualsevol tema relacionat amb la catedral i el seu contingut fins a avui dia.¹³

L'obra de Josep Matamoros vol ser una aproximació global al conjunt de l'edifici de la catedral i el seu contingut artístic. Li interessa especialment donar-ne una visió històrica i documental, incloent referències a les persones que hi estan vinculades sia com a artífexs, sia com a promotors destacats. En aquest aspecte, és el primer en donar llistes d'artistes i operaris vinculats a la seu, entre les quals destaca per la seua vàlua la fins fa poc única nòmina publicada de mestres majors de l'obra. Entre els promotors atorga especial importància al paper dels bisbes. Matamoros treballa en la línia dels historiadors documentalistes i, com a tal, es pot ubicar en l'àmbit d'estudi dels plantejaments historicistes. Des del punt de vista metodològic no es mostra sempre rigorós en la indicació de les fonts, encara que les notes a peu de plana que utilitza porten sovint a la localització dels documents originals. No amplia tampoc el corpus documental publicat sobre el conjunt. Dins de la línia dels treballs documentalistes, l'obra de Josep Matamoros recull les aportacions publicades fins aleshores sobre la seu i amplia extensament la informació incorporant noves dades. Hom troba a faltar

12. La planta de V. Lamperez, datada el 6 de juliol de 1906, va ser publicada per primer cop el 1930 a LAMPEREZ, V., 1930, pàg. 260.

13. MATAMOROS, J., 1932.

en la seua obra un darrer esforç per ordenar les referències temàticament, malgrat que aquest criteri és el que es va emprar en fer la divisió dels diferents capítols. Potser s'ha de cercar l'origen d'aquesta mancança en el fet que van ser publicats per primer cop per separat. També l'interès per incloure tot tipus de notícies, algunes referides a aspectes puntuals, contribueix a aquesta idea de confusió i fa l'obra excessivament dispersa.

Amb la publicació de Josep Matamoros acaba per molt temps l'aportació informativa relacionada amb l'edifici de la seu. Entre la data de la seua publicació i els anys noranta del segle xx cap altra obra de recerca monogràfica tria el monument com a objecte d'estudi. Cal fer referència, això sí, a obres locals que dediquen un capítol a l'edifici del temple. Un dels més reeixits pel seu caràcter primerenc és el capítol sobre la seu publicat per Francesc Duran el 1928 a l'obra *Tortosa y su Comarca*. És un breu estudi sobre la catedral inclòs en una guia general de la ciutat. Duran recull el conjunt d'aportacions anteriors i cerca la relació entre història i monument. A la seua obra no hi són presents les lloances gratuïtes i els subjectivismes freqüents en obres locals anteriors. És per aquesta visió moderna que dóna de la catedral que, malgrat que no és cap monografia, cal tenir en consideració la seua aportació.¹⁴ També és una obra de referència obligada la d'Enric Bayerri, concretament el volum VIII de la seua *Historia de Tortosa y su Comarca* publicat el 1960. Aporta algunes referències puntuals inèdites.

Després del 1969, estudiosos locals, entre els quals destaca Mariano Jover Flix, donen una visió més o menys actualitzada de la informació coneguda. Aquest autor i Ramon Miravall, aquest als anys vuitanta, són els primers a integrar el conjunt catedralici en el context urbà de la ciutat contemporània, malgrat que les característiques de les seues obres en limiten l'estudi.¹⁵

Paral·lelament als autors vinculats al context local immediat, des de principis del segle xx altres estudiosos mostren interès per l'edifici de la seu, alhora que li ofereixen un lloc dins dels estudis de conjunt de l'arquitectura gòtica peninsular. Vicente Lamperez, que havia visitat l'edifici els primers anys del segle xx i n'havia dibuixat la primera planta a escala, el considera un exemple singular dins del gòtic català i l'analitza gairebé contemporàniament a Abril des de l'òptica de l'arquitecte. Cerca referents a la seua estructura fora de l'àmbit del

14. DURAN, 1928. Vegeu també dues referències breus a PASTOR I LLUÍS, F., 1922, pàgs. 113-114; SEDÓ, S., 1928, pàg. 56.

15. JOVER FLIX, M., 1973; MIRAVALL, R., 1983.

Principat, en edificis com la catedral de Toledo i esglésies de la zona de la Xampanya.¹⁶ Pierre Lavedan i, més tard, Leopoldo Torres Balbás incideixen en la relació de plantejament existent entre la solució de capelles radials intercomunicades de Tortosa i l'emprada a la capçalera de Santa Maria de l'Aurora de Manresa, alhora que consideren l'edifici tortosí com un exemple de recerca d'unitat espacial.¹⁷

Dins de l'àmbit de la historiografia del gòtic català, la primera obra que situa on es mereix la seu des de l'òptica de l'arquitectura monumental de l'edat mitjana és la d'Alexandre Cirici. Sense deixar de considerar el referent clàssic que és la catedral de Barcelona envers la resta de grans temples del Principat, fa incidència en la singularitat de l'absis tortosí i es fixa en el contrast entre, d'una banda, la regularitat i la simplicitat dels volums i, de l'altra, el refinament decoratiu de les claraboies de l'absis.¹⁸ Posteriorment altres historiadors recullen aquesta tradició.¹⁹ Amb tot, fins a la darrerïa del segle xx l'estudi i el coneixement del conjunt tortosí han restat menyspreats amb relació a la importància real d'aquest element patrimonial.

Els darrers anys l'estudi de la catedral gòtica, entesa com una part de la catedral actual, ha fet avenços importants. Josep Lluís i Ginovart, arquitecte director del Pla de la Catedral, ha dedicat les seues tesis de llicenciatura i de doctorat al tema del disseny de l'edifici baixmedieval. La seua recerca aporta informacions relacionades amb la traça i el disseny medieval que transcendeixen l'àmbit d'interès estrictament local i que esdevenen referents en el coneixement de l'arquitectura medieval europea.²⁰ Nosaltres mateixos vam iniciar la recerca sobre la catedral amb la tesi de llicenciatura, defensada l'any 1987.²¹ Un resum extens de les conclusions, centrades en els llibres de l'obra com a font documental, va ser publicat l'any 1992. Posteriorment a aquesta data, al llarg del procés de realització de la tesi de doctorat, hem publicat informacions puntuals sobre diferents aspectes relacionats amb la ca-

16. LAMPEREZ, V., 1930, pàgs. 260-261.

17. LAVEDAN, P., 1935, pàg. 186; TORRES BALBÁS, L., 1952, pàgs. 207 i s.

18. CIRICI, A., 1974, pàg. 45.

19. DALMASES, N. DE; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 74-75; BARRAL, X., 1994, pàgs. 187-203; BRACONS, J., 1999, pàgs. 183 i 186-187.

20. LLUÍS, J., 2001; LLUÍS, J., 2002. Altres publicacions del mateix autor sobre el tema són: LLUÍS, J., 1984, pàgs. 25-26; *ibíd.* 1997, s/p; *ibíd.* 1998, pàg. 6; 2000a, pàg. 190; 2000b, pàgs. 124-133. Resulta especialment interessant el text del redactat del Pla Director de la Catedral, que recull, entre altres, la planimetria feta fins aleshores sobre l'edifici, així com l'inventari i transcripció del conjunt lapidari del claustre (LLUÍS, J., *et al.*, 2000).

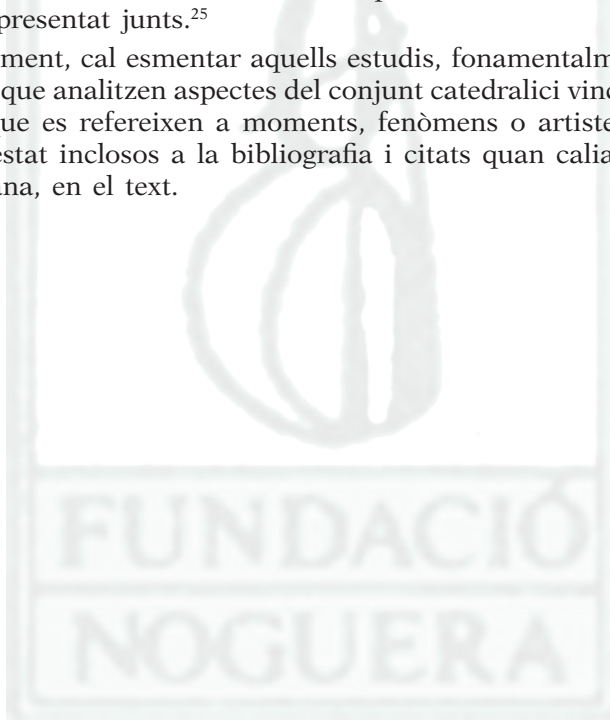
21. ALMUNI, V., 1987.

tedral medieval, centrats especialment en referències documentals.²² De la col·laboració entre Josep Lluís i nosaltres han sorgit també dos estudis que combinen la visió de l'arquitecte i la de l'historiador.²³

Darrerament ha dedicat estudis a l'edifici medieval de la seu Jacobo Vidal, utilitzant referències documentals localitzades també durant el procés de realització de la seua tesi doctoral sobre arquitectura i urbanisme a la Tortosa medieval.²⁴

És de referència obligada, malgrat que tracta només patrimoni moble i es refereix a l'àmbit més ampli de la diòcesi, el catàleg de l'exposició *Fidei Speculum* coordinat per Emma Liaño. Tot i que hom troba a faltar un major estudi documental de les peces, és el primer cop després de l'esmentada publicació de Josep Matamoros que un grup destacat d'elements artístics i arxivístics procedents del fons catedralici han estat presentat junts.²⁵

Finalment, cal esmentar aquells estudis, fonamentalment articles de revista, que analitzen aspectes del conjunt catedralici vinculats a l'art moble o que es refereixen a moments, fenòmens o artistes puntuals. Tots han estat inclosos a la bibliografia i citats quan calia, en nota a peu de plana, en el text.

22. ALMUNI, V., 1991; Ibíd. 1994, pàgs. 143-150; ibíd. 1997, pàgs. 117-120; 1999a, pàgs. 143-158; 1999b, pàgs. 423-449; 2000, vol. I, pàgs. 58-120.

23. Ens referim a un article sobre la traça d'Antoni Guarc (LLUÍS, J.; ALMUNI, V., 1997, pàgs. 23-37) i a la guia sobre la catedral de Tortosa on referències documentals i anàlisi de l'edifici comparteixen un mateix espai (ALMUNI, V., LLUÍS, J., 2000).

24. VIDAL, J., 2002, pàgs. 151-196; ibíd. 2006.

25. LIANO, E. *et al.*, 2000.

EL TRES-CENTS: DEFINICIÓ DEL PROJECTE EDILICI I CONCRECIÓ DEL MODEL

EL TEMPS DELS PREPARATIUS (1300-1347)

Notes de context. La renovació constructiva dels territoris de la Corona al canvi de segle

En iniciar-se el segle ^{xiv} l'arquitectura catalana promoguda pels principals estaments de poder, Església, Corona i, encara en segon terme en aquests primers anys de la centúria, municipalitats, havia apostat definitivament per les noves formes que, al llarg del darrer quart del segle ^{xiii}, s'havien anat definint al voltant d'obres importants. Aquestes, arreu del territori de la Corona catalanoaragonesa, incorporaven i adaptaven a la tradició autòctona les novetats formals i la tecnologia pròpies del llenguatge gòtic, conreat des de feia més d'un segle en altres zones d'Europa.

En aquest context, des de la darrerïa del segle ^{xiii} era evident l'interès de les diferents jerarquies eclesiàstiques diocesanes per renovar les seus episcopals, màxim exponent del temple urbà. Les velles catedrals romàniques esdevenien cada cop més petites amb relació al creixement demogràfic de les ciutats. La seua estructura no s'avenia a les noves exigències derivades de la proliferació del culte a les relíquies i el costum de laics i religiosos de fomentar el patronatge de capelles i altars, accentuat pel fenomen de privatització del sentiment religiós palès al llarg de la baixa edat mitjana.¹ La voluntat d'acollir els fidels i el nou imaginari religiós, derivat de les idees de Sant Francesc d'Asís i la nova teologia comuna a Europa occidental, defensora més que mai del principi de lluminositat, demanaven temples més oberts i diàfans. Al mateix temps, no ho podem deixar de considerar, els bisbes buscaven refermar a través de la catedral el poder material de què gaudien,

1. BORAU, C., 2003.

tant en el context urbà com en el més ampli del territori de la diòcesi.² La ciutat i la mateixa monarquia participaven d'aquesta voluntat. La seua aliança amb l'església urbana els permetia bandejar cada cop més els poders senyorials. Aquests mantenien part important del seu pes específic; no gaudien ja, però, del protagonisme de temps passats.

El fenomen apuntat, comú al conjunt d'Europa occidental, va prendre forma a les terres del Principat a partir de la segona meitat del segle XIII. Les seues repercussions en l'arquitectura van ser importants. Així, els darrers anys del segle XIII van veure com s'iniciaven les obres de renovació i ampliació de molts temples catedralicis i esglésies parroquials. A Barcelona, el 1298 es va iniciar la nova seu gòtica. A Girona, un cop acabades les obres de reforma del palau episcopal documentades pels voltants del 1300, es van dur a terme les d'ampliació de la capçalera de la seu, de la qual es posaria la primera pedra l'any 1312. Uns quants anys abans, pels voltants de 1306, s'havien iniciat les obres de la seu gòtica de Palma de Mallorca. Tarragona i Lleida eren dos casos diferents. A la darrerria del tres-cents gaudien de dos temples majors nous. La nau de Tarragona estava pràcticament acabada. Es treballava en el darrer dels trams de volta i hi havia la intenció de refer el vell claustre. A Lleida la consagració de la seu era recent, del 1278. S'obrava en aquest moment en l'ornament del presbiteri amb pintures murals, i possiblement també en la construcció de l'actual claustre. Les principals ciutats catalanes, doncs, gaudien de temples catedralicis adients als nous temps o bé estaven a punt de poder-ho fer, alhora que altres obres religioses o civils de magnitud es començaven a bastir o estaven també en procés de renovació.

L'església tortosina tenia, a més, altres referents importants fora del Principat. El tràfec comercial de l'Ebre generava una intensa relació amb Saragossa, que es preparava per a reprendre les obres de la seu paralitzades a la dècada dels anys trenta del segle XIII. Sobretot, però, hi havia una estreta vinculació amb el regne de València, dins del qual tenia una bona part del seu territori diocesà. La realitat de les terres valencianes, en l'aspecte d'activitat constructiva, era diferent a l'esmentada del Principat. El segle XIII havia estat, encara en molts llocs, temps de conquesta i consolidació de la població cristiana. El territori va esdevenir en aquesta centúria un camp d'experimentació important per a promotors i mestres d'obra, on formes tradicionals i d'altres d'innovadores es combinaven en edificis de nova planta generats pel canvi de poder i la necessitat d'estabilitzar una població emigrada

2. Sobre el poder econòmic de l'església catalana al segle XIV, vegeu BERTRAN, P., 1990, pàgs. 66-69; ibíd. 1991, pàgs. 153-157.

a territoris de frontera. Els grans edificis religiosos encara no s'havien construït. Es bastirien assimilant les noves formes arribades del nord. Adaptades, com arreu, a les bases de la tradició autòctona generades en època tardoromana.³

Va ser dins de la diòcesi de Tortosa que es van aixecar els primers temples valencians que seguien les noves formes i tecnologia gòtiques. L'obra més primerenca va ser la de l'absis de l'església parroquial de Sant Salvador de Borriana, les característiques de la qual demostren la seua pertinença a la segona meitat del segle XIII. El 1273 es va iniciar l'obra de l'església arxiprestal de Santa Maria de Morella, acabada a la dècada dels anys quaranta del segle XIV. Més o menys contemporània en el temps és l'església parroquial del Forcall, de dimensions més modestes encara que de plantejament igualment modern. També en l'arquitectura monàstica les terres de la diòcesi tenen un exemple primerenc d'adaptació. El 1264 es començava l'església del monestir cistercenc de Santa Maria de Benifassà. Com a obra de transició, combina la clàssica disposició de creuer de les esglésies de l'orde, ample amb capelles laterals de planta quadrada emmarcant la central poligonal, amb els esvelts finestrals pròpiament gòtics de la capella central. L'escassa distància existent entre el monestir i Tortosa, així com l'estreta vinculació entre els dos nuclis, fa obvi pensar en l'existència de relacions recíproques entre les fàbriques de tots dos centres. L'abat de Santa Maria de Benifassà consta sovint com a present a la ciutat en els documents eclesiàstics tortosins del segle XIV. El monestir, a més, disposava de casa a Tortosa, al mateix temps que gaudia de la propietat d'una capella dedicada a Santa Llúcia que es va reedificar i traslladar d'ubicació cap als anys trenta del segle XIV.⁴

Encara que una mica més allunyat, el nucli de València ciutat destacava de manera especial en aquest moment per la seua intensa activitat constructiva, continuada amb escreix al llarg de les dues darreres centúries del període medieval. Tortosa i València eren en aquest moment diòcesis veïnes, i com a tal mantenien relacions constants. La ciutat del Túria tenia engegades, en aquests anys del canvi de segle, diferents obres de promoció eclesiàstica i civil importants. L'obra de la catedral estava també avançada. El bisbe Andreu Albalat, germà del prelat de Tarragona, n'havia col·locat el 1262 la primera pedra. A principis del tres-cents devia estar bastida una part important

3. BURNS, R., 1982; ZARAGOZÀ CATALÁN, A., 2000, pàgs. 17-21 i 45 i s. Aquest darrer fa una síntesi actualitzada de l'arquitectura medieval valenciana i en recull la bibliografia bàsica comentada.

4. ACTO, NC 1339, idus de desembre. Vegeu ap. doc. 24. Fa referència al document O'Callaghan, 1888, pàgs. 57-59.

de la capçalera, sinó tota. Per a l'època, aquesta incorporava una solució original de girola a la qual s'obrien vuit capelles radials de planta poligonal.⁵

Amb relació a aquest context general d'activitat constructiva intensa resulta fàcil suposar que l'església tortosina tingués l'objectiu, almenys des de principis del segle, de renovar la seu romànica de Santa Maria, així com part del conjunt catedralici que havia esdevingut petit i massa antic per als temps que corrien. El dinamisme econòmic de què gaudia la ciutat i l'estabilització definitiva de l'ampli territori diocesà contribuïen a fer fermes aquestes expectatives i a convertir-les en una realitat.⁶ Si l'església de Santa Maria volia acabar d'afermar el poder econòmic i social de què gaudia dintre i fora de la ciutat, calia que seguís l'exemple de les diòcesis veïnes. La jerarquia religiosa d'aquests primers anys de segle sabia que monumentalitzar el nucli catedralici reforçaria simbòlicament aquest poder, i en aquest sentit va començar a procedir.

Les primeres referències a la renovació del conjunt catedralici

El segle XIV es va iniciar a Tortosa sota el bisbat d'Arnau de Jardí (1272-1305). El prelat, força vinculat a la propera població de Bítum, d'on era originari, ha passat a la història pel seu paper d'àrbitre en la concreció i posterior redacció del codi dels costums de la ciutat, signe de la consolidació del poder municipal i reial sobre els poders senyorials tradicionals. Tot fa pensar que va ser dins de la seua prelatura que es va concretar la voluntat de renovar els edificis més emblemàtics del conjunt: catedral, palau del bisbe i sala capitular. Cap notícia concreta, però, ens ho permet confirmar. Sobre política edilícia l'únic que sabem del seu bisbat és que va realitzar obres de reforma al mas que la dignitat tenia a Bítum, utilitzat tradicionalment pels bisbes tortosins com a segona residència. El va adequar com a residència episcopal i hi va fundar una capellania.⁷ Tampoc podem aportar res en aquest sentit sobre els seus successors més immediats.⁸ Josep Matamoros indica en el seu estudi sobre la catedral que amb anterioritat al 1316 hi havia

5. SANCHIS SIVERA, J., 1909; TORRES BALBÁS, L., 1952; DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 78-80; ZARAGOZÀ, A., 2000, pàgs. 65-68.

6. El context de la Tortosa baixmedieval ha estat poc treballat per la historiografia. Per al segle XIV vegeu BAYERRI, E., 1957; ibíd. 1960; CURTO, A., 1988; MASSIP, J., 1968e; BAILA I PALLARÉS, M. A., pàgs. 49-111. Estudis monogràfics sobre el patrimoni arquitectònic medieval de la ciutat: GALINDO, M., 1915b. PASTOR I LLUÍS, F., 1918, 1922a i 1925; GONZÁLEZ CIRER, F., 1957; MASSIP I FONOLLOSA, E., 1968a-1968d.

7. O'CALLAGHAN, R., 1895, pàgs. 191-194. O'CALLAGHAN, 1888, pàgs. 30-32. VILLANUEVA, J. L., 1806, pàgs. 91-93.

8. O'CALLAGHAN, 1896; GARCIA, M. T., 1993.

la intenció de renovar l'antiga catedral, però no aporta cap referència documental concreta. En parlar del bisbe Berenguer de Prats, diu:

Hay que advertir que el proyecto de nueva catedral estaba acordado con anticipación a este obispo; pero él fue quien preparó la ejecución, arbitrando los primeros recursos necesarios para acometerla.⁹

No és fins la prelatura d'aquest bisbe, Berenguer de Prats (1316-1340), que es poden concretar les notícies referides a l'activitat constructiva dins del nucli monumental de Santa Maria. Com era freqüent, la renovació de la catedral formava part d'un programa més ampli de monumentalització i modernització del conjunt. La seu no va ser en aquest cas la primera afectada, de la mateixa manera que hem vist que havia passat en altres ciutats episcopals. Les referències documentals ens permeten concretar dintre la primera meitat del segle XIV, coincidint aproximadament amb el bisbat de Berenguer de Prats, la construcció de la sala capitular gòtica i del palau del bisbe.¹⁰ Al mateix temps que engegava aquesta important activitat edilícia, el bisbe ajustava l'estructura canonical al creixement que l'església de Santa Maria havia experimentat en la darrera centúria. Així, el dia 18 d'octubre de 1320 ell i el seu Capítol publicaven una constitució en la qual fixaven el nombre de canonges màxim que havia de tenir el convent. Els nou canonges que havien format en un principi la comunitat van ser ampliat fins a vint, nombre suficient per afrontar les necessitats que suposava el creixement de l'església tortosina:

... nos Berengarius episcopus et capitulum dertusensis ecclesie, et facultates ecclesie, debita premeditatione pensantes, habitis super hoc diversis tractatibus in communi ac deliberatione et consilio diligenti, unanimi consensu et communi concordia ac nemine discrepante, hoc presenti statuto perpetuo valituro numerum XX, canonicorum actum iam receptorum et institutorum in ecclesie dertusensi instituimus.¹¹

El text de la constitució ens indica que el seu objectiu era concretar un tema que no estava regulat i que potser en els primers anys del segle havia ocasionat controvèrsies: el de la quantitat màxima de

9. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 107.

10. Vegeu el capítol "Els primers mesos de treball a l'obra. La regulació dels mecanismes de provisió de pedra", pàg. 74, per a la sala capitular. Referent al palau del bisbe, la historiografia ha atribuït tradicionalment la seua obra al bisbe Berenguer tenint en compte els escuts heràldics que apareixen en diferents llocs de l'edifici (MESTRE I NOÉ, F., 1900). La documentació capitular, indirecta, confirma que l'edifici era ja utilitzat com a residència episcopal a la dècada dels anys trenta del segle XIV. (ACTo, NC 1339, 5 de les nones de juliol; ACTo, IAC 1326-1570, 6 dels idus de desembre de 1341); ALMUNI, V., 2003, pàgs. 176-178.

11. ACTo, Constitucions-2, fols. 31r-31v. Vegeu ap. doc. 6.

capitulars. Amb tot, en podem fer una segona lectura, relacionada amb la voluntat del bisbe de preparar el terreny per a justificar l'adequació del conjunt catedralici a les noves necessitats de la comunitat. Altres ordenacions del bisbe en aquests anys demostren l'interès per regular aspectes d'organització interna que eren imprescindibles per al bon funcionament. Així, pocs anys després que es va fer pública la constitució sobre el nombre màxim de canonges, bisbe i Capítol van redactar un document mitjançant el qual instituïen diverses capellanies i els drets pertanyents a cadascuna. Establien les persones que havien d'ostentar el benefici de les dites capellanies, així com els drets que això els donava. D'aquesta manera intentaven, com el mateix document indica, solucionar injustícies anteriors, com podia ser acaparar diversos beneficis en poques persones, i concretar la destinació dels beneficis eclesiàstics ja instituïts.¹² Aquesta constitució, com l'anterior, estava molt lligada al projecte d'ampliació del temple. Està ben demostrat que la concessió de capelles als fundadors de beneficis era l'única possibilitat d'assumir el cost d'obres de gran magnitud com la renovació d'un temple.¹³ Per al cas concret de Tortosa, aquesta relació directa queda demostrada en el document de col·locació de la primera pedra de la seu, que inclou tota una normativa redactada pel bisbe sobre la manera com calia instituir en endavant els beneficis al temple major.¹⁴

Dins del període de la prelatura del bisbe Berenguer hem pogut documentar, a més de la sala capitular i del palau, l'inici de les obres de construcció del dormitori i altres d'importants dintre el recinte. La més significativa és la construcció i decoració, entre finals dels anys vint i la primera meitat de la dècada següent, d'una capella dedicada a la verge de l'Esperança. Va dirigir la decoració de l'espai un mestre de Lleida, Bartomeu de Montpalau.¹⁵

Al dormitori, situat al damunt de la sala capitular, s'hi estava treballant l'any 1339.¹⁶ Les obres continuaven el 1344, sota la direcció del mestre Ramon Saportella, procedent també de la ciutat del Segre.¹⁷ La presència d'aquests menestrals, i altres no documentats que ben

12. ACTo, Constitucions-2, 5 idus d'octubre de 1325, fols. 31v-35v.

13. BORAU, C., 2003.

14. ACTo, Capellanies-5, 1347, 24 juny.

15. ACTo, NC 1331, de les nones d'abril.

16. ACTo, NC 1339, 5 de les nones de juliol i 3 de les calendes de setembre.

17. ACTo, NC 1344, 16 de les calendes d'abril.

Francesca Español documenta entre 1332 i 1350 la presència a Lleida dels pedrapiquers Bartomeu, Domènec i Pere Portella, probablement pertanyents a una mateixa nissaga de constructors. No aporta, però, informació concreta sobre cap d'ells (ESPAÑOL, F., 1991, pàg. 182).

segur hi eren, confirma la potència de l'obrador de Lleida, que permetia que els seus mestres s'escampessin per les terres meridionals de la Corona.

Una intervenció gòtica a l'edifici romànic: la capella de l'Esperança

El 1331 el cambrer de la seu, Pons Saguàrdia, en nom propi i del Capítol, contractava amb Bartomeu de Montpalau la decoració de la capella de la verge de l'Esperança, l'obra de la qual ell mateix havia finançat pocs anys enrere.¹⁸ El mestre, pedrapiquer i pintor, era de Lleida:

Quod ego Bartholomeus de Montepalacio, lapicida et pictor civitatis Ilerde, ...

Els termes del contracte especifiquen que les obres a fer eren tres escultures amb els tabernacles i represes corresponents, un retaule daurat per al davant de l'altar i la decoració pictòrica de la paret. Prèviament al contracte el mestre havia fet i mostrat a Saguàrdia l'esbós del que posteriorment materialitzaria. El projecte va agradar als promotors, que es van quedar la còpia per a poder controlar la correcta confecció:

... promito et convenio vobis ... operari et facere meis propriis missionibus et expensis in capella quam construi facitis in ecclesia sedis. Predictas imagines et opera contentas et contenta in duobus foliis de papiro que vobis de presenti trado ...

La redacció de les condicions no ens permet clarificar si les tres escultures estaven integrades al retaule o havien de formar part de l'ornamentació dels murs de la capella. Les referències a la seua col·locació sobre una *represa*, referida possiblement a una mènsula o taulell, i l'existència de tabernacle al damunt tant permeten una interpretació com l'altra. Sabem, això sí, que les dues imatges laterals havien de tenir sis pams d'altres, proporcions lleugerament inferiors a les naturals, mentre que la central, representant la Verge, havia de ser una mica més alta, de set pams:

... Item primerament III ymatges de pedra e III tabernacles e III represes pintades e daurades... Item les ymages de pedra agen d'alt les unes VI palms d'alt [...]nunciacio [...] demig VII palms d'alt...

Sobre el retaule que també formava part de l'encàrrec, tenim més poca informació. Tot fa pensar que també havia de ser de pedra, material habitual als retaules de tradició lleidatana i força freqüent a

18. ACTo, NC 1331, de les nones d'abril. Vegeu ap. doc. 8.

la diòcesi de Tortosa al segle XIV.¹⁹ Res al document especifica la necessitat d'utilitzar un material diferent al de les escultures. Havia de representar la història de Santa Maria i ser daurat d'or fi. Les imatges, suposem que tant de relleu del retaule com les escultures exemptes, havien de ser pintades i daurades, de la mateixa manera que l'estructura del retaule:

... D'altra part los capitells e les represes ab la timara a entaylar a pintar daurar ab los estucs a daurar a pintar.²⁰ Item a pintar en tern d'azur fi a totes les images freades d'or ...

També la paret de la capella havia de ser pintada, a gust de l'autor:

... e pintar la paret de obra bels [...] desus la capela del sobre rocle ...

Bartomeu de Montpalau es comprometé a acabar les imatges, segons les condicions pactades, abans del dia de Santa Maria d'agost. Es reservava, doncs, poc més de quatre mesos per al treball, al llarg dels quals es comprometia a no treballar en cap altra obra. La remuneració pel total del treball havia de ser mil sous. A més d'obligar tots els seus béns al compliment de les condicions pactades, el mestre va oferir com a valedor un altre pedrapiquer, Ramon Fortea. És possible que aquest formara part del seu equip de treball o que es traslladara a Tortosa des de Lleida amb el mestre Bartomeu, atès que en el mateix document ell personalment es comprometé a avalar l'obra. No podem descartar, però, que es tractés d'un pedrapiquer tortosí o de qualsevol altra procedència, ja que de moment no en tenim cap altra referència.

Les obres pel que sembla van anar més de pressa del que les dues parts esperaven. Així, el dia 14 de juny del mateix any, dos mesos abans de la data final prevista, el procurador del mestre rebia de l'esmentat Pons Saguàrdia les cinquanta lliures promeses per l'ornament complet de la capella. En aquest moment al document s'hi esmenta Bartomeu Palau com a mestre, però el text documental deixa clar que és la mateixa persona esmentada dos mesos abans com a Montpalau:

19. Sobre els retaules de pedra gòtics, vegeu l'estudi monogràfic de DURAN I SANPERE, A., 1932, I. Sobre retaules de la zona valenciana de la diòcesi de Tortosa, el recent estudi d'A. Zaragoza centrat en l'església arxiprestal de Sant Mateu (2005, pàgs. 106-113).

20. Suposem que aquesta frase es referix a l'estructura del retaule. El fet que parle d'estucs i d'entallar la *timara* pot fer pensar que podria ser un retaule de fusta, però cap altra referència permet especular sobre això.

apocha per procuracionem Bartholomei de palacio Poncio de Guardia de quinquaginta libris ratione capelle per ipsum fabricanda, vel imaginum in eadem capella.²¹

La referència que en el recull d'acords capitulars es fa sobre la signatura del contracte dóna encara una tercera variant del nom. El mestre és citat com a Bartomeu de Montsaler, no sabem si per error del copista o perquè en el document original apareixia el cognom escrit d'aquesta manera:

Obligatio Bartholomei de Montesalario, lapide, et Poncio de Ça Guardia, camerario, edificandi et pingendi capellam expectationis partus Beate Marie, precio L libris²²

La manera com estan redactades aquestes dues notícies permet contemplar la possibilitat que Berenguer de Montpalau hagués estat també l'autor de l'obra de la capella, no només de la seua decoració. Aquesta possibilitat no la descarta el document del contracte, que qualifica l'artista de *lapicida* i pintor. El primer terme permet pensar en el mestre com en un professional de la pedra en general, que dominaria de la mateixa manera l'art de la construcció com l'escultura. En aquest cas, podem pensar en el mestre com en un professional establert a la zona per un període de temps relativament llarg.

Sabem que la capella se situava als peus de l'edifici romànic, en el sector septentrional (fig. 18).²³ Malauradament no en resta cap testimoni material. Les notícies recollides, però, resulten força interessants per a establir un lligam de relacions entre l'obra tortosina i l'escola de Lleida, important en la recepció i difusió de les formes gòtiques al primer quart del segle XIV.²⁴ En un sentit més estricte i localista serveixen per a concretar la presència primerenca de les noves tendències a la seu.

El dia 28 de novembre de 1339 es va instituir una capellania en aquest altar per l'ànima de l'esmentat cambrer, acabat de traspassar, amb els diners procedents de la venda dels seus béns:

... facimus, teneamus et ordinamus capellaniam perpetuam celebrandam pro anima dicti venerabilis camerarii, in altari videlicet per ipsum de voluntate consensu nostri, constructo et ordinato in predicta ecclesia dertusense ...²⁵

21. (ACTo, IAC 1326-1570, 17 de les calendes de juliol). Es fa ressò de la notícia BAYERRI, E., 1960, VIII, pàg. 488.

22. ACTo, IAC 1326-1579, fol. 5v.

23. Vegeu en aquest sentit l'apartat "La catedral romànica", pàg. 265.

24. Vegeu una reflexió sobre les possibles relacions a l'apartat "Les vinculacions amb mestres lleidatans a la primera meitat del segle XIV. Bartomeu Palau i Ramon Saportella", pàg. 437.

25. ACTo, NC 1339, 5 de les calendes de desembre. Vegeu ap. doc. 12.

El bisbe Berenguer de Prats i la constitució de 1339 a favor de les obres

La primera notícia documental coneguda que fa referència a la intenció d'iniciar la renovació de la seu se situa en els darrers temps del bisbat de Berenguer de Prats. Concretament el dia 21 de desembre de 1339, quan bisbe i Capítol es van reunir a la cambra episcopal del nou palau episcopal amb l'objectiu de fer pública la primera de les constitucions a favor de les obres d'ampliació de la seu.²⁶ El document confeccionat per a autenticar la decisió eclesiàstica justifica abans que res la necessitat de l'obra que es volia emprendre:

Cuius ecclesia dertusense liberata civitate Dertuse per Cristi fideles a faucibus paganorum et capta, fundata fuit cathedralis et ab ipsis fidelibus hedificata atque constructa, satis decens et capax. Considerato clero et populo qui tunc erant nunc autem Dei favente gracia populus et clerus in dupplo et in tantum crecerunt, quo nec clerus ad psallendum habet ibidem vel habere potest locum capacem aut congruum ad expledendum divinum officium, prout decet nec populus civitatis ibi recipi congruenter.

En segon lloc, el bisbe expressava la seua voluntat, compartida amb el prior i canonges, d'ampliar l'església i fer-ne un edifici bell i apte per a les noves necessitats del culte diví:

Idcirco nos, Berengario, miseratione divina episcopus dertusense, cupientes divinum cultum augeri et congrue et cum devocione hanorificencia in ibi nunc fieri, et temporibus successivis populumque nobis comissum ad devocionem invitari, pariter et ad duo deliberavimus cum nostro capitulo dictam ecclesiam augmentari et ampliari, et pulcrionibus et aptionibus operibus ad laudem divini nominis fabricari et construi, taliter quod clerus ad suum officium exercendum et impetendum, et populus ad orandum et divina officia audienda liberior et cum maiore devocione valeant convenire.

Les motivacions argumentades per a iniciar aquesta important empresa eren, doncs, les mateixes que havien empès a molts altres capítols catedralicis a substituir els vells temples romànics, ancorats en motivacions religioses i necessitats socials diferents. De la mateixa manera, el sistema pensat pel bisbe Berenguer i els seus per a començar a recollir fons que permetessen donar una primera empena a l'obra va ser el mateix que s'havia emprat en altres llocs. En aquest docu-

26. ACTo, Fàbrica, 16. Vegeu ap. doc. 13.

ment, el bisbe especifica que ha pres model d'altres fàbriques iniciades anteriorment dintre la província eclesiàstica de la tarraconense per a dotar de rendes la nova obra de la seu. En concret, estableix que s'hi destinen tots els fruits, rendes, productes o altres beneficis pertanyents a dignitats, oficis o beneficis de la ciutat i la diòcesi que esdevinguin vacants. Sobre aquesta font de finançament tenim precedents a la primera meitat del segle XIII. En la constitució publicada a la darrereria de febrer de 1243, l'arquebisbe de Tarragona, Pere, va ordenar que els rectors residissin a les seues parròquies regularment, i que en el cas d'absències els fruits destinats al seu benifet fossen destinats a l'obra de les esglésies parroquials. La decisió afectava totes les parròquies de la província eclesiàstica i, per tant, també les de la diòcesi de Tortosa. A partir del final del segle XIII, quan la renovació de les catedrals esdevingué quasi una norma, els diferents bisbes en van adaptar el contingut i van fer destinar els benifets vacants a l'obra de les catedrals. És el cas del bisbe de Barcelona, que el 1298 aplicà a l'obra de la seu els beneficis procedents dels benifets vacants per mort del rector de la diòcesi per un any, amb una vigència de deu anys.²⁷

De totes les rendes d'aquesta tipologia establertes pel bisbe Berenguer la fàbrica en podia gaudir un any a partir del moment de la vacant. Pel que fa al període de vigència de la constitució, es fixa un termini de vint anys:

... ordinamus et statuimus quod fructus, redditus, exitus et proventus dignitatum personatum et officiorum ac quorumcumque beneficiatorum ipsius ecclesie necnon et omnium aliarum ecclesiarum ac beneficiorum civitatis et diocesis dertusense quocumque nomine conseantur nunc et infra viginti annos proximos a die constitutionis huiusmodi numerandos vacantium et vacaturorum per unum annum a die vacationis cuiuslibet eorundem quos nos ad infrascripta aplicandos.

Atesa la importància de l'acte, hi van participar tots els membres de la canònica, així com diferents eclesiàstics de la diòcesi i alguns ciutadans. No podem assegurar que aquests ho fessen com a representants oficials de la municipalitat, ja que no consta en el document. La participació directa de la universitat tortosina en les obres al llarg de tot el període medieval, però, ens fa pensar que devia ser així. De fet, l'acte es va convertir en una celebració ciutadana en la qual sembla que hi va participar molta altra gent a més dels directament implicats:

27. ACTo, Índex de Documents Capitulars-2, Constitucions-4. DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàg. 61.

Francischo de Olivariis de Castellione, Berengario Ferrarii de Gandesia, Bertrando Navarre de Vistabella, officiale Dertuse ecclesiarum rectoribus diocesis dertusense. Necnon etiam Jacobo Astruch, Guillelmo Guasch et Guillelmo Pastirus, iure peritis. Bernardo Quexal, draperio, Raymundo de la Sala, notario. Petro Belsa, Dominico Aragones, Johanne Serrani et Johanne de Robione, civibus Dertuse, et pluribus aliis tam clericis quam laicis in multitudine copiosa ...

La publicació de la constitució, malgrat haver-se realitzat gairebé set anys abans de la col·locació de la primera pedra, no va ser un acte aïllat. Al cap de pocs dies que el document aparegués, el bisbe Berenguer i el conjunt del Capítol s'obligaven personalment a contribuir a les obres del nou temple, prometent a la fàbrica una desena part de les rendes pertanyents a cada dignitat i canonicat.²⁸

La mort del bisbe Berenguer, esdevinguda al cap de pocs dies de la redacció del document, no va suposar cap variació en el projecte d'ampliació. La negativa del papat a acceptar la decisió capitular d'escollir bisbe de Tortosa el seu ardiaca major, Guillem de Sentmenat, va obrir un període de seu vacant al llarg del qual el Capítol va continuar preparant el camí per a l'inici de la fàbrica nova de Santa Maria.²⁹ La més important de les resolucions documentades d'aquest període va ser el nomenament de procuradors de la fàbrica fet el dia 3 d'abril de 1341. Reunits al cor sota la direcció de Gaufred d'Espinells, vicari general de la diòcesi en seu vacant, els membres del Capítol van nomenar com a representants seus per a tractar els assumptes relacionats amb la fàbrica Pere de Coll, sagristà, i Romeu Martí de Peralta, succentor.³⁰ L'elecció d'aquestes dues persones demostra que els afers relacionats amb l'esmentada fàbrica començaven a adquirir una certa rellevància, per la qual cosa calia tenir dues persones encarregades del seu control. Les atribucions dels procuradors eren bàsicament administratives. Ells havien de ser els encarregats d'exigir, recollir i rebre totes i cadascuna de les quantitats atorgades per qualsevol concepte a l'obra. El mateix havien de fer amb els rèdits, solucions, drets o collites procedents de les anualitats derivades dels beneficis vacants a la ciutat o a la diòcesi, amb relació a la constitució del desembre de 1339. Tenien també facultat per a vendre aquests rèdits o drets al preu que creguessen convenient en cada moment, i destinar el benefici a la fàbrica.

28. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 23r. O'CALLAGHAN, R., 1896, pàg. 85. BAYERRI, E., VIII, 1960, pàg. 591.

29. VILLANUEVA, J. L., 1806, V, pàgs. 96-97.

30. ACTo, NC 1341, 2 de les nones d'abril. Vegeu ap. doc. 15.

Com a representants del Capítol, els procuradors havien de defensar els drets de l'obra de Santa Maria davant de possibles infractors o defraudadors, actuant en defensa seva quan algú realitzés qualsevol demanda que atemptés contra els seus drets o béns. En aquest aspecte, podien actuar, fins i tot, en nom del Capítol en judicis civils o eclesiàstics. També havien d'encarregar-se de la correspondència i de la paperassa administrativa que els afers de l'obra poguessen generar —signatura d'albarans i rebuts, entre altres tasques.

El paper dels procuradors afectava també el control de les persones relacionades amb la fàbrica. En endavant, seria la seua obligació encarregar-se d'escollir mestres i operaris, fixant quines havien de ser les seues atribucions. Igualment, havien de determinar quines persones recollirien les almoines per les parròquies de la diòcesi. A tots els podien substituir i nomenar-ne d'altres quan ho creguessen convenient.

Finalment, es permetia als procuradors de l'obra escollir-ne altres per tal que s'encarreguessen de tasques concretes de les quals no podien encarregar-se amb la suficient serietat, i els donaven les atribucions que creguessen convenients. D'aquest darrer aspecte en tenim bon exemple documentat el mateix any 1341, amb el conflicte generat per la vacant del benefici de la parroquial de la població de Traiguera, a causa de la mort del seu rector, Guillem de Noguera. En aquest cas, és nomenat procurador dels administradors de la fàbrica el que havia de ser nou rector, Domènec Valls.³¹

L'empenta del bisbe Arnau de Llordat. Els darrers tràmits abans de començar l'obra

A la darrereria de l'any 1341 es va solucionar el tema de la successió del bisbe Berenguer. El papa Benet XII va nomenar per a ocupar la càtedra el que fins aleshores havia estat bisbe d'Urgell, Arnau de Llordat. Aquest prelat va entendre la tasca empresa per la jerarquia capitular i el bisbe Berenguer i va convertir el projecte en empresa personal. Abans del 1346 les notícies que tenim en aquest sentit són de poca importància, fan referència a la renovació del nomenament de procuradors, al recompte de les almoines deixades per a la fàbrica en dues caixes que hi havia amb aquesta finalitat dins del temple, o al control dels diners procedents de beneficis par-

31. ACTo. NC 1341, 12 de les calendes de juliol, 10 de les calendes de juliol i després de 2 de les calendes de setembre (vegeu ap. doc. 28, 30 i 31). ACTo, IAC 1326-1570, fol. 25r.

roquials vacants.³² El bisbe aprofitava, això sí, qualsevol excusa que li servís per augmentar els béns de la fàbrica. Tenim l'exemple de la multa de cent lliures pagadores a aquesta administració que el bisbe va imposar al prior major per les greus injúries que havia proferit contra ell en públic:

*Condemnatio episcopi in centum libris fabrice applicatis propter verba que prior maior dixit ipsi episcopo, quia iniuriosa erant, propter presenciam tam canonicorum quam laicorum quia pro tribunali fecebat.*³³

El darrer any de la prelatura del bisbe Arnau va ser el més intens quant a l'acceleració dels tràmits per a poder iniciar les obres. Des del mes de març de 1345 consten obres d'adob a la seu romànica i a la canònica; les despeses estan registrades al primer dels llibres d'administració de la nova fàbrica.³⁴ El dia 18 de març de 1346 va ser assignat el salari als administradors de l'obra, que no rebien una remuneració concreta pel seu ofici. Congregat el Capítol a la cambra episcopal del palau, es va decidir que els procuradors rebessin la meitat de la dècima dels diners recollits anualment per a la fàbrica. Al cap de pocs dies, el 18 d'abril, el bisbe permetia que les cartes que fossen fetes a l'escrivania episcopal i a la de l'oficialat amb motiu de l'obra paguessen només la meitat del salari acostumat.³⁵

Desconeixem el moment quan el bisbe i el Capítol van decidir que tot estava preparat per a poder començar les obres d'ampliació. Devia ser poc abans de la data esmentada de març de 1345 quan Bernat Sartre i el seu macip van començar a fer obres d'adaptació a la seu romànica i a la canònica. Aleshores es degueren iniciar els contactes amb professionals de la construcció encaminats a triar i contractar un mestre major per a les obres de l'església. L'escollit va ser Bernat Dalguaire, mestre pedrapiquer que, en aquest moment, tenia un taller actiu a la propera població d'Horta de Sant Joan. El dia 20 d'abril de 1346, reunits a la cambra episcopal del palau, bisbe i Capítol signaven

32. El 21 de desembre de 1341 el sagristà, com a procurador de la fàbrica, signa un debitori per a una casa destinada a l'obra de la seu que havia estat de Guillem de Noguera, antic rector de Traiguera. ACT, IAC 1326-1570, 12 de les calendes de gener de 1342. Vegeu també ACTo, NC 1342, abans dels idus de setembre; ACTo, NC 1343, 4 de les calendes de gener.

El dia 11 d'abril de 1345 consta la taxació dels valors dels fruits del benifet vacant de la rectoria de Moncofa, destinats a la fàbrica (ACTo, IAC 1326-1570, 3 idus d'abril de 1345. Vegeu també, 3 de les nones de març).

33. ACTo, IAC 1326-1570, 7 de les calendes de juliol.

34. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 2r-3v, 34r-39r, 42r-52r.

35. ACTo, NC 1346, 14 de les calendes de maig.

amb Bernat Dalguaire el contracte que el convertia en mestre major de les obres de la nova església de Santa Maria.³⁶ El mateix dia el bisbe prometia donar a la fàbrica deu mil sous perquè es fabriqués una capella amb els signes heràldics de la família, i una sepultura per als seus ossos:

Quod nos Arnaldus, miseratione Divina episcopus dertusense, ob salute anime mee promito vobis honorabilibus capitulo nostre ecclesie dertusense presentibus et vestris, vos dare decem mille solidos barchinonenses de pecunia nostra, pro construenda in ecclesia supradicta quandam capellam in qua ponatur signum nostrum, et in qua fiat una tumba in qua ponatur ossa nostra cum corpus nostrum fuerit consumptum cum Domino placuerit nos ab hoc seculo transmigrare.³⁷

El bisbe, potser malalt, es traslladà els dies següents a la signatura del contracte al mas que tenia a Bítem. Allí, veient que la seua malaltia era molt greu, va fer testament el 27 d'abril.³⁸ Tres dies abans havia pagat al procurador de la fàbrica 350 lliures de les 500 que havia promès.³⁹ Al cap de poc, el dia 3 de maig, moria en aquest mas havent deixat enllestits els tràmits per iniciar les obres de la seu.⁴⁰ Paral·lelament, els diners acumulats al llarg dels més de sis anys passats des de la primera constitució i les entrades regulars que el model financer determinava permetien disposar de la liquidesa necessària per a afrontar les despeses dels primers temps. Les entrades procedents de les annates dels benifets vacants se succeeixen regularment al llarg de la documentació. Algunes són substancials, com la regestada el dia 24 d'abril de 1346 referida a la venda dels fruits de la vacant de Sant Mateu per 2.500 sous.⁴¹

Les primeres intervencions sobre el terreny: condicionament de l'entorn urbà

A més de l'establiment d'una xarxa financera i un marc administratiu adequats, una de les tasques més importants del període de preparatiu va ser la concessió i el condicionament dels terrenys destinats a solar

36. ACTo, NC 1346, 11 de les calendes de maig.

37. ACTo, NC 1346, 11 de les calendes de maig. BAYERRI, E., 1960, VIII, pàg. 591.

38. ACTo, NC 1346, 5 de les calendes de maig.

39. ACTo, NC 1346, 7 de les calendes de maig.

40. Es conserva l'inventari dels béns mobles del bisbe fet al palau episcopal de la ciutat i al mas de la dignitat a Bítem el dia 8 de maig de 1346; així com la relació de béns facilitada al col·lector de l'obra papal (ACTo, NC 1346, 8 dels idus de maig i 4 de les calendes de juny). O'CALLAGHAN, R., 1896, pàg. 91.

41. ACTo, NC 1346, 7 de les calendes de maig.

per a la nova catedral. La historiografia ha especulat sobre el tema en diferents ocasions. Malauradament, però, les referències documentals i arqueològiques són escasses i no permeten fer encara un plànol de la situació de la zona (figs. 7 i 11).

Les noves hipòtesis sobre la ubicació de l'església romànica, absorbida per l'actual i amb una orientació similar, ens permeten clarificar les referències documentals que sobre el sector havíem recollit en la fase anterior del nostre estudi.⁴² Els terrenys que, segons Josep Matamoros, el bisbe Berenguer i el Capítol van cedir per a la nova obra eren els situats a l'est de la capçalera de la catedral del segle XII. El sector formava part de la zona urbana cedida a l'església per part de Ramon Berenguer IV després de la conquesta cristiana del 1148. Corresponia al sector delimitat pel recinte de les antigues muralles romanes, esmentades en la documentació del segle XIV com a *mur vell*.⁴³ Ocupava concretament els solars de l'extrem nord-est d'aquest espai interior, entre el desnivell provocat pel turó de la Suda i el barranc del Rastre. Desconeixem quin era el grau d'ocupació del sector, encara que el fet de trobar-se en un lloc tan cèntric de la ciutat fa pensar en una densitat d'ocupació important. Les referències documentals del segle XIV de què disposem indiquen que l'espai l'ocupaven cases i patis, alguns dels quals s'enderrocaven per arrasar el sector els primers mesos de 1347.⁴⁴ Un document de l'any 1353 és el que conté la referència més explícita. És una reclamació d'un hospitaler de la seu, Miquel Cirera, amb relació als danys que l'enderroc de cases del sector de la nova capçalera va provocar a la paret d'una cuina i una sala adjacent pertanyents a una casa veïna a l'hospital que també era de la mateixa dignitat.⁴⁵ L'enderroc s'havia produït abans de la mort del bisbe Arnau, succeïda, com hem dit, el maig de 1346. Afectava unes cases contigües a l'església de Santa Maria la Vella, els solars de les quals havien de ser ocupats per l'obra nova del cap:

Ego Michael Cirera hospitalarius in ipsa ecclesia dico, et propono quod pro edificanda nova ecclesia beate Marie in spacio ubi fuit incepta, quodquidem spacium est contiguum ecclesie veteri beate Marie ... dirruerunt vel dirrui fecerunt quedam hospitia contigua vel consecuencia infra dictum spacium ubi ecclesia nova fuit incepta ...

42. La historiografia tradicional situava la catedral romànica als peus de l'actual basílica i en una direcció transversal a aquesta, orientada al sud. Vegeu l'apartat "La catedral romànica", pàg. 253.

43. Vegeu en aquest sentit l'apartat "Distribució dels relleus a l'edifici. Criteris de localització i anàlisi", pàg. 524.

44. ACTo, ll. o. 1345-47, fols. 18v-19r.

45. ACTo, NC 1353, 13 de novembre. Vegeu ap. doc. 36.

Els enderrocs motivats per l'obra va suposar que es fes una es-cletxa a la paret d'una de les cases de l'hospitaler, que va afectar fins als fonaments:

... quequidem hospitia dirupta erant contigua hospitio hospitalis hospitalarie dignitatis sue, propter quam diruptionem dictorum hospitiorum contiguorum dictum hospitale seu hospitium hospitalis fuit dampnificatum, et totum motum et fisum a fundamento ipsius usque sumitatem eiusdem.

A mesura que va passar el temps la situació es va agreujar. A causa del moviment de terres provocat per l'obertura de les rases de fonamentació i dels munts d'arena i terra portats per a poder realitzar les obres de rebliment i paredat, la paret de la cuina i la sala de la casa afectada van acabar per cedir i es van enrunar:

Ita quod tam de terra que remota seu habita fuit de dicto spacio ubi fundamentum dicte ecclesie nove fiende fuit factum, et de alia terra et arena que ducte fuerunt pro ipsa ecclesia et ad necessitatem operis eiusdem, fuerunt aposite multa terra et multa arena parietibus dicti hospicii hospitalis, et dicta terra et dicta arena assiduis pluviis inundatis dicti parietes sunt dampnificati et omnes fisi, in tantum nisi de remedio celeri provideatur propter humorem prestitum ipsis parietibus dictum hospicium corruiet atque cadet, et propterea coquina ipsius hospicii cum alia domo sive camera penitus fuit dirupta...

L'hospitaler demanava que amb els diners de la fàbrica fossen bastides de nou les parts afectades. Adreçava també la petició que es traslladessen a un altre emplaçament els munts d'arena de l'obra del temple, la situació dels quals considerava un perill evident.

L'hospital de pobres de Santa Maria, en aquestes dates, tocava al mur nord de la nau de la seu, a l'alçada d'una portada lateral que s'obria al cementiri. La ubicació coincideix amb les referències dels llibres d'obra segons les quals les obres van començar pel segment de capelles radials corresponents a l'evangeli. Era, doncs, un sector veí al concedit a la dignitat d'hospitaler. Potser fins i tot algunes de les cases enderrocades per a iniciar les obres havien format part de les propietats d'aquesta dignitat. El cert és que la proximitat entre tots dos sectors, obra nova i hospital, era màxima. Ho corrobora el fet que, a mitjan segle xv, l'hospital va haver de ser enderrocat perquè la seua ubicació entorpia l'avanç de les obres del mur nord de la seu.⁴⁶

46. ACTo, NC 1451, 2 d'octubre. ACTo, ll. o. 30, 1455-1456, fol. 42v.

No només aquest sector nord-est del recinte eclesiàstic de Santa Maria es va veure afectat per les obres de renovació del temple. Altres edificacions van haver de sofrir adaptacions més o menys importants. Una, la més afectada l'any 1346, va ser l'alberg de la dignitat de cabiscol o xantre. Estava situada a la zona de l'actual sagristia, al nord de la sala capitular que s'havia acabat de bastir feia pocs anys. Al llarg de l'any 1346 el primer dels llibres de l'obra registra les despeses derivades de l'enderroc de sectors del mur vell o antiga muralla que hi havia en aquesta zona per a permetre el pas al graner i a l'estable. Relacionat amb les mateixes obres consta el trencament de part del mur del Capítol, contigu als estables de la casa del xantre:

... en Bernat Sartre que trenqua la paret del capitol on estiguesen los establos del pont de la entrada del alberch del cabiscol, e trenca del mur veill ...⁴⁷

Les obres de la casa del cabiscol degueren afectar-ne bastant l'entrada. El mes de setembre es refà el pont de l'entrada, enderrocant els mesos anteriors perquè molestava el pas que s'estava fent cap als estables i cellers. Sabem que l'alberg disposava aleshores d'una porta que comunicava amb el carrer Taules Velles, per la qual cosa es treia manobra del graner. Amb tot, no podem assegurar que siga aquesta la que es refà:⁴⁸

... compri III fusts de alvera ... los quals aviem mester per a fer lo pont de la entrada del alberch del cabiscol per tail com lo desfem com escombraven lo pas, aguemlo a fer de fusta ...⁴⁹

Consta també l'enderroc d'una torre de l'alberg, corresponent possiblement a una de les de l'antiga muralla:

... fo en Bernat Sartre a trenchar la torre del cabiscol e a fer lo pas que poguesen entrar les besties ...⁵⁰

També es va veure afectada la infermeria, emplaçada més al sud-oest. Les obres que s'hi van realitzar es relacionen amb les del mur vell i les dels cellers. Possiblement hi havia un pas que comunicava a la vegada amb la infermeria i l'alberg del xantre:

Obra en Bernat Sartre a piquar la entrada de la enframeria e del alberch del cabiscol, e derrocha del mur veill que poguesem pasar al graner ...⁵¹

47. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v.

48. El traçat de Taules Velles devia correspondre aproximadament a l'actual, però el carrer es devia allargar més cap a l'actual Portal dels Romeus. Vegeu l'apartat "La canònica com a element urbà i conjunt arquitectònic. Síntesi de la seua evolució", pàg. 405.

49. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 44r.

50. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v.

51. Notícia referida al mes d'abril de 1346 (ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v).

Havia de ser una de les entrades obertes a la muralla interior antiga que, en aquest sector, s'havia conservat en alguns trams perquè servia com a delimitació del recinte canonical.

Totes les referències indicades al llibre d'obra per a aquest sector tenen a veure amb l'obertura de nous passos per als cellers i els estables. De fet, aquest sector de canònica es troba massa separat de la zona afectada directament per les obres en aquest moment. Els llibres de l'obra indiquen que la construcció de les capelles radials del sector de l'epístola no es va començar fins a principis del segle xv, i que per a fer-la es van realitzar, aleshores, obres importants d'enderroc. Per tant, al llarg de tot el segle xiv, la zona de canònica situada entre l'aula capitular i l'absis de la seu es devia mantenir amb l'estructura heretada del segle xiii. En aquest aspecte rectifiquem la hipòtesi establerta a la primera fase del nostre estudi, en la qual teoritzàvem sobre la possibilitat que la fonamentació de tot l'arc radial de capelles s'hagués dut a terme en una mateixa campanya.⁵²

Relacionant aquesta informació amb la que acabem d'analitzar, pren cos la hipòtesi que les intervencions en aquest sector sud-oriental les va provocar la necessitat de reordenar els accessos a la zona, com a conseqüència del tancament del pas per la banda nord, on la proximitat entre les cases de l'hospitaler i l'obra devia suposar el tancament del pas cap a la zona sud-est vorejant l'exterior de la capçalera romànica. La superposició d'edificis nous sobre altres d'anteriors és una constant a les ciutats baixmedievales. Les proporcions de les catedrals i la seua ubicació en punts de les ciutats amb una alta densitat constructiva va suposar en molts casos l'alteració d'edificis veïns i el tancament de carrers que anteriorment havien tingut un paper important en la xarxa de comunicacions.⁵³ A Tortosa, la disposició de l'antiga muralla romana i l'ordenació feta de la canònica dintre el seu perímetre permetia un accés més fàcil per al sector nord ja que no s'havia de flanquejar el mur perquè el carrer circulava pel seu interior. Per contra, a l'altra banda, al costat sud-est, la muralla vella devia servir de tanca de separació respecte a l'eixample de la zona del pont de pedra i el vall, i possiblement en l'extrem oriental no s'hauria enderrocat més que en els sectors que feien nosa a edificacions posteriors.

Les obres de la nova seu van afectar també l'edifici de la catedral romànica. Ho van fer, en aquesta primera fase, només de manera

52. ALMUNI, V, 1987a, I, pàg. 152.

53. Està ben documentat des del punt de vista arqueològic per al cas de la seu gòtica de Girona (FREIXAS, P., *et al.*, 2000). Una visió general sobre el tema en l'àmbit europeu es pot trobar a ERLANDE-BRANDENBURG, E., 1989a, pàg. 173 i s.

molt tangencial. Les intervencions documentades al llibre de l'obra fan pensar que en la majoria de casos eren adobs fets als altars més degradats o amb més activitat, així com intervencions de manteniment de certa magnitud orientades a deixar l'edifici vell en condicions per a poder dedicar, en endavant, tots els esforços a l'obra nova de l'absis. L'única intervenció provocada directament per la nova fàbrica va ser el trasllat de la sagristia, que més endavant se situaria a sobre d'una de les capelles, la de Sant Esteve.

Desconeixem quin era l'emplaçament exacte de la vella sagristia romànica. Cal suposar que era al sector sud de la capçalera de la seu, la qual cosa li permetria un contacte més directe amb les dependències canòniques. El que sí que podem assegurar és el motiu del seu trasllat. La sagristia vella es va enderrocar perquè en el seu lloc es va construir l'edifici de la llotja dels picapedrers. Una notícia no datada de l'any 1346 indica:

... compri ... II cayrats los quals aviem mester a les canals que donaven del terrat del alberch de la segrestia en lo terrat de la lotja, que no afoles l'aygua com plogue lo terrat ...⁵⁴

La referència coincideix amb l'esmentada hipòtesi sobre el seu emplaçament. La llotja es devia bastir en un solar proper a l'obra nova, encara que suficientment separat com per a no entorpir l'obertura de fonaments i la feina dels paletes. La densitat d'edificis al sector, emplaçat en plena canònica, devia ser el motiu pel qual es decidiria situar-la a sobre del temple romànic, ja que d'aquesta manera no obligava a rectificar altres construccions que de moment podien seguir complint la seua funció habitual.

Les obres de la sagristia devien afectar de retruc a les del cor. A la documentació hi consten intervencions per rebaixar l'entrada del cor i tancar l'escala. També es parla a les mateixes dates, el maig de 1436, de la mudança de l'escala que pujava al terrat de la seu.⁵⁵ Possiblement el que es va fer va ser readaptar l'escala del cor per tal que tinguera continuïtat i permetés arribar fins a la sagristia i el terrat de la seu.

El conjunt d'intervencions realitzades a l'entorn de l'obra, doncs, va ser important en aquesta primera campanya de preparatius. Les referències documentades, però, indiquen que en tot moment la jerarquia eclesiàstica tenia present que seria una obra llarga que calia que s'anara fent per fases. Per això van tenir en tot moment molta cura per

54. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 47v.

55. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 52r.

intervenir només en aquells punts on resultava imprescindible, deixant que la resta del conjunt complira les seues funcions habituals amb el mínim destorb possible. Aquesta és una constant que es manté al llarg dels segles a l'obra de la seu i que es manifesta especialment quan l'obra nova i la vella són un mateix edifici. La construcció de la nova seu, de proporcions gegantines amb relació als edificis dels segles XII i XIII, va anar transformant la fesomia del sector septentrional del barri de Santa Maria. Ho va fer, però, progressivament, sense trasbalsos excessius que haguessen alterat la vida quotidiana del conjunt de la ciutat.

L'INICI DE LES OBRES (1346-1349)

La contractació del mestre Bernat Dalguaire

La primera referència que tenim sobre la contractació de Bernat Dalguaire com a mestre major de la nova obra de Santa Maria és el document de signatura de les capitulacions entre el pedrapiquer i l'església tortosina. Una confusió, originada en la interpretació errònia de la data del contracte, que havia fet pensar que la seua contractació era posterior al viatge realitzat per veure obres i prendre models. Josep Matamoros havia donat com a vàlida la data de l'11 de maig. La datació correcta del document, corresponent al dia 11 de les calendes de maig, és el dia 21 d'abril.⁵⁶

Hem raonat el fet que les negociacions entre l'esmentat mestre, d'una banda, i el bisbe i el Capítol, de l'altra, es devien haver realitzat al llarg dels primers mesos de 1346. La documentació ens permet concretar que el dia 20 d'abril d'aquest mateix any, reunides les dues parts a la cambra episcopal del palau del bisbe, van convenir quines havien de ser les condicions amb què Bernat Dalguaire es convertia en el primer dels mestres majors de la fàbrica de la seu. En endavant, seria ell l'encarregat de dirigir l'obra de forma continuada des del seu inici, de la millor manera que ho sabés fer. Amb això, tant el bisbe com el Capítol confiaven en la seua habilitat com a arquitecte:

... los dits senyors bisbe e capitol volen e atorguen que el dit en Bernat Dalguaire sia maestro major e principal de la dita obra, en aytal manera que el dit en Bernat, com nuls e pus leyalment pora, sia curos de fer e de fer fer continuadament la dita obra pus comencada sera ...

56. ACTo, NC 1346, 11 de les calendes de maig. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 37, 39 i 66. Vegeu ap. doc. 22.

Malgrat el reconeixement que se li feia, bisbe i Capítol es reservaven el dret de contractar un altre mestre si així ho creien convenient. Pensaven possiblement que si aconseguien recollir la quantitat de diners suficient podrien treballar en dos o més llocs de l'edifici alhora, com passava en altres obres. Era el cas, per citar un exemple, de Santa Maria del Mar de Barcelona, on la quantitat de recursos invertits permetia que gairebé tot l'edifici s'anara aixecant al mateix temps.⁵⁷ Això, que malauradament per a ells no va ser el que finalment va succeir, els permetria avançar molt més ràpidament i poder utilitzar part del nou temple en un període de temps relativament curt:

Empero si als dits senyors bisbe e capitol era vist que altre maestre ho maestres fossen necessaris en la dita obra, que puyent fer aquella previsio que a ells paira.

Per cada dia de treball del mestre i cada dia de festa s'estipulava que el seu jornal seria de tres sous barcelonesos. Segons la seua voluntat, el jornal es pagaria diàriament, cada setmana o cada mes. Els primers diners els rebrien en començar a obrar, segons el criteri de l'administrador de l'obra o del seu representant:

... volem que el dit Bernat Dalguaire aja per son treball cascun dia, axi feiner com de festa colent, III sous barcelonesos, los quals li sien pagats cada dia ho al cap de la setmana ho al cap del mes, segons que a ell plaura. Lo qual salari lo dit en Bernat deja aver com començara d'obrar, a coneguda del obrer de la dita obra ho de son loch tinent.

En cas que el mestre s'hagués de traslladar a llocs on circulés la moneda jaquesa es determinà que aleshores cobrés per cada dia d'estada tres sous jaquesos. Es pensava en poblacions com Flix o Ascó, del terme de les quals es volia extraure una part important de la pedra per a l'obra. D'altra banda, sempre que sortís de la ciutat per motiu de l'obra s'acordà de pagar-li les despeses de viatge d'ell i de la seua cavalcadura, que li seria concedida francament per l'obra:

... volem que si per rahon de la dita obra hauria anar en terra de jaquesa, que aia per cascun dia axi festa colent com altre III sous jaquesos. Item que tota vegada que el dit en Bernat aia anar cavalcan fora de la ciutat, li agen a dar cavalcadura francha e a fer la provisio del hom e de la bestia.

Per a assegurar que controlaria directament l'obra, Dalguaire restava obligat, segons el contracte, a establir el seu domicili habitual a Tortosa. S'hi hauria de traslladar també la seua muller, família i col-

57. BASSEGODA, B., 1925-1927; DURAN I SANPERE, A., 1975, III, pàgs. 224-229.

laboradors més directes. L'obra es comprometia a oferir-li casa de franc o a donar-li, si ho preferia, quaranta sous anuals per a pagar el lloguer. El mestre, a canvi, accedia a no abandonar l'obra per dirigir-ne una altra i a romandre lligat a la fàbrica tortosina mentre visqués:

Item que el dit en Bernat aia estar ab sa muller e ab sa companya en la dita ciutat continuament aytant com viura e per a maestre de la dita obra, la qual obra no puxa deixar per ninguna altra ... Item que li ajen a dar alberch hon lo dit en Bernat estia en la ciutat franchament, ho li ajen a dar cascun any XL sous per loguer d'alberch.

El control dels patrons sobre l'activitat del mestre i la possibilitat de compaginar l'obra de la seu tortosina amb altres obres que ja dirigís anteriorment va limitar; fins i tot, a partir de la signatura del contracte, la seua llibertat a l'hora de fer viatges fora de Tortosa. Així, se li va prohibir sortir de la ciutat sense permís de l'administrador de l'obra, la qual cosa reforçava el lligam de Dalguaire a la fàbrica que havia de començar a dirigir:

... que de la dita ciutat no gos exir per anar en altre loch, sens llicencia demanada e obtenguda dell honrat en Francesch de Crebey, dega, ara obrer de la dita obra, ho dels altres qui seran obrers d'aquella.

La clàusula final del document referma aquesta voluntat de control per part de l'Església sobre el mestre, ja que l'obliguen a formalitzar l'acceptació de les seues obligacions mitjançant l'antiga cerimònia feudal de l'homenatge i la imposició de mans. El costum, superat amb escreix en l'època que estudiem, no fa sinó recordar la importància de l'Església com a poder senyorial, alhora que demostra l'interès del Capítol perquè el mestre complís al peu de la lletra les condicions estipulades.

L'acte de signatura del contracte devia tenir una gran importància per a tota la ciutat. El bisbe Arnau, greument malalt, va voler acabar la tasca feta a favor de l'obra lligant el tema del mestratge abans de morir. El Capítol també hi tenia interès, conscient dels canvis de política que l'arribada d'un nou bisbe podia suposar. La ciutat, per la seua banda, era partidària de la iniciativa de l'Església i suposem que des d'un principi es comprometé a col·laborar en allò que li fora possible. És un exemple de la transcendència que la signatura del contracte va tenir el nombrós grup de persones que hi va participar. A més de les parts contractants i del notari Guillem Guerau, assistiren a l'acte altres religiosos i laics. Aquests darrers, citats com a ciutadans, n'eren en total vuit. Malgrat que en el document no està especificat, suposem

que representaven la universitat de Tortosa, com altres prohoms faran en endavant en tots els actes importants relacionats amb l'obra.

El viatge del mestre Dalguaire a Avinyó i la concreció del primer projecte

Al cap de pocs dies de signar el contracte que el convertia en mestre major de les obres de la seu de Tortosa, Bernat Dalguaire empenia un viatge de treball del qual desconexem les etapes. Sabem, això sí, que un dels llocs que va visitar va ser la dinàmica ciutat d'Avinyó. L'objectiu del viatge era conèixer obres d'envergadura i prendre mostres per a després, amb la informació recollida, poder fer la traça del que havia de ser la nova obra de Santa Maria de Tortosa. Aquest tipus de viatges eren freqüents al segle XIV, malgrat que les notícies que ens han arribat fins a l'actualitat són limitades. En el cas del viatge de Bernat Dalguaire l'interès principal rau en la seqüenciació que la informació conservada ens permet establir des del moment en què li és fet l'encàrrec fins que s'inicien les obres dels fonaments del temple. Hem d'agrair aquest coneixement a l'administrador de l'obra de la seu, Pere Clergue, que va anotar amb detall en el llibre de comptabilitat les despeses del mestre des del moment en què va iniciar el seu viatge fins que va començar a treballar pròpiament a la seu. Així, en començar l'anotació de les despeses el mes d'agost de 1346, indicava en el llibre:

... meti en lo libre una cedula la qual en Bernat Dalguayre mostra al senyor degua que li fes donar messions que havia feytes en anar Avinyo e altres molts lochs per manament del senyor bisbe e cabitol per cerquar e veure obres, e vistes e cerquades d'aquells treeslats e mostres aporta ... Axi quell parti d'aci dijous a XXVII jorns del mes d'abril e vench lo dimercres derrer dia del mes de maig. Estech per tot anant e vinent XXXV jorns ...⁵⁸

Al mestre, que va llogar una cavalcadura per a l'ocasió, el va acompanyar un dels seus macips. Al llarg dels trenta-cinc dies de viatge va copiar diferents models d'edificis, alhora que s'informava sobre el model d'organització i les tècniques més modernes emprades en les fàbriques del Principat i de les terres de més enllà dels Pirineus.

El dia 31 de maig de 1346 Bernat Dalguaire arribava de nou a Tortosa. No tornem a tenir cap notícia de la seua activitat a l'obra fins a mitjan agost. El dia 14 d'aquest mes sabem que l'administrador de la fàbrica, en nom del bisbe i del Capítol, li va manar que tracés a escala una mostra o projecte de l'edifici. Ho havia de fer en una esplanada

58. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 5r.

de la propera població de Bítem, suposem que al terreny del mas o residència que el bisbe tenia a l'entrada del poble:

... fo en Tortosa diluns a XIII dies del mes d'agost ... estech aquí per afers de la obra de la seu ab voluntat del senyor bisbe e del capitol. Fo li manat quen logar hon pogues eser ben vist quell dit en Bernat d'Algayre degues fer e mostrar I eligiment de la seu.⁵⁹

El mestre va treballar en l'encàrrec set dies, inclòs el diumenge. Tres pedrapiquers més el van ajudar. Un era el seu germà Pere:

El dit mestre ab son frare en Pere Dalgayre e ab en Berenguer Busquero e en Ramon Riba piques foren per ordinar la mostra de la obra e estech per aquestes faenes lo maestre VII jorns ... Item hi fo en Pere Algayre a la dita mostra II dies ... Item en Ramon Riba II jorns ... Item en Berenguer Busquero II jorns ...

El dimarts, dia 22, la mostra restà acabada. Les despeses anotades en la comptabilitat són en aquest sentit força discretes. Ens permeten conèixer només la despesa de claus i taules de fusta:

Item costaren per a fer la mostra que feren a Bitem de la seu claus III males ... Item prenguem de Francesc Vicent per als puns a pendre de la mostra que feren de la seu II taules de fula de XII palms de lindar, costaren II sous.⁶⁰

Possiblement es va fer una delimitació a gran escala sobre el terreny del que seria el perímetre de l'edifici, encara que no podem descartar que la mostra s'hagués fet a manera de maqueta en tres dimensions, incloent l'alçat. Els tretze jornals invertits en la seua confecció deixen entreveure un treball de certa magnitud. El dia que es va acabar de fer la mostra el bisbe i alguns canonges es van traslladar a Bítem per a examinar-la:

... ana lo senyor bisbe a veure la mostra ab alguns senyors de canonges, a Bitem.⁶¹

Els eclesiàstics devien quedar ben convençuts del que van veure i de les explicacions del mestre, ja que les obres de medicció a Tortosa, en els terrenys de darrere de l'absis romànic, van començar immediatament, al mateix temps que s'iniciaven les obres de la llotja dels piquers. Així ens ho fa saber l'administrador de l'obra, poc disposat a pagar al germà del mestre més diners que a la resta de piquers:

59. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 5r, 6r, 36r, 45r.

60. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 45r.

61. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 6r.

Item obra en Pere Algaire lo diluns ço es que ana ab lo maestre a la mostra que feren de la seu a Bitem. Lo dimarts ayda a homens que estremaven pedrers per a fer loch a la lotja, e aydave al mestre a pendre mesures de la seu. Lo dimerces piqua pedres per a fer pilars a la lotja. Yo no li volia dar si no segons los altres piquers. Per manament del senyor degua doni-li a rao de II sous ...

Els primers mesos de treball a l'obra. La regulació dels mecanismes de provisió de pedra

Entre l'agost de 1346 i el mes de maig de 1347 les obres dels fonaments i els preparatius per a condicionar el sector de l'obra es van anar succeint de manera continuada i regular. Els primers mesos, fins al desembre de 1346, treballaven a la seu una mitjana de deu pedrapiquers diaris. Sembla que en aquest moment les obres se centraven en la construcció de la llotja i la delimitació del solar de l'obra, un cop el mestre havia marcat sobre el terreny la línia de fonaments del primer grup de capelles, corresponent a les del sector de l'evangeli. El mestre i el seu germà, alhora que definien i controlaven les obres dels pedrapiquers, acabaven d'adobar aquelles capelles de la catedral romànica en les quals Bernat Sartre i el seu macip havien començat a intervenir mesos enrere. Al juliol treballen en el brescat i les portes de la capella de Sant Miquel.⁶² Suposem que amb el terme "brescat" es refereixen a un sostre de fusta enteixinat, els compartiments del qual recorden el brescat de les abelles. No hem trobat en cap glossari alguna accepció d'aquesta paraula relacionada amb el món de la construcció.

Cap a mitjan setembre el mestre es va desplaçar per motius personals a Horta de Sant Joan, i va deixar el seu germà i el seu gendre com a responsables de l'obra. Va tornar la primera setmana d'octubre amb Arnau Dalguaire per a continuar amb l'obra d'adob de les capelles de la seu romànica. Els mesos de novembre i desembre de 1346 treballa fent els graons i col·locant l'altar i les reixes a la capella de Santa Maria. Fa també els brescats de les capelles de Sant Pere i sant Andreu.⁶³

Al llarg de tot aquest any nombroses referències remetent a la feina que Dalguaire realitzava com a projectista. Hem comentat les notícies referides a la confecció de la mostra i la delimitació del sector de fonamentació. En altres ocasions les despeses anotades són relatives

62. ACTo, NC 1345-1347, fols. 12r-16r.

63. ACTo, ll. o. 1346-1347, fols. 12r-16r.

a la confecció de motlles i galgues per a les peces de pedra que es començaven a tallar a la pedrera:

Item compri VI lliures de claus per a les gualgues a ferrar, les quals costaren a rao de V diners la lliura de n'Antoni ferrer ... Item compri XIII viroles a les galgues, les quals costaren a III sous la dotzena, feu-les n'Antoni ferrer ... Item compri de Mafumet ferrer per obts dels motles claus de lliura ... Item feu fer lo mestre de la obra an Antoni ferrer una cana de ferre per a pendre mesures de la obra costa V sous. Item compri II perxes per al mestre quels avie mester a mesures dos sous ... Item compra lo mestre una perxa per a mesura costa IIII diners ... Item ne compri den Pere Jover d'altra part II lindars per obts de motles al maestre costaren IV sous.⁶⁴

En aquest primer moment la feina del tall de la pedra es presenta com a perfectament estandarditzada. El mestre anava de vegades personalment a la pedrera. Altres cops, però, devia enviar motlles que indicaven als pedrapiquers les mides exactes de les peces que calia trencar.⁶⁵ Un document d'excepció ens permet refermar aquesta idea. El mes de juliol de 1346, pocs dies abans que el mestre major fos cridat per a confeccionar la mostra a Bîtem, l'administrador va signar un contracte amb Ramon Riba per tal que tallés una partida important de pedra.⁶⁶ No hi ha cap dubte que mestre Bernat Dalguaire va ser qui va posar les estrictes condicions de mida i característiques que havien de complir les pedres. Només ell podia saber de manera tan concreta el que l'obra necessitava. Ramon Riba havia de tallar dues mil pedres, desgastades segons era costum. Les mides de les peces s'especifiquen detalladament:

Primerament deu haver la menor galga d'alt I palm de cana a mesura de Tortosa e II dits.

Item la segona galga I palm e I terç del dit palm d'alt.

Item la tercera galga I palm e VI dits donats a través d'alt.

64. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 36r-46r.

65. MULLER, W., 1989, pàgs. 245-254; CHAUVEL, A., 1933-1934, pàgs. 435-450. NÔEL, P., 1960, pàgs. 118-126. BESSAC, J. C., 1985, pàgs. 169-184. V. A. GALVANY i M. J. FERRER descriuen el procés del tall de la pedra de marès utilitzant el mateix tipus d'estrís que apareixen a la documentació tortosina. Justifiquen fins a quin punt els mètodes i la tecnologia en el treball d'extracció de la pedra s'han perpetuat fins ben entrat el segle XX quan s'introdueix la mecanització del procés (GALVANY LLOPIS, V. A.; FERRER GRACIÀ, M. J., 2000, I, pàgs. 335-341).

66. ACTo, NC 1346, 10 de les calendes d'agost. Vegeu ap. doc. 23.

Item la quarta galga I palm e II terços del dit palm d'alt ...

Item deu haver cascuna de les pedres de siti I palm e mig de la dita cana.

Item en les dites pedres ne deu aver algunes de II palms e mig e algunes de III palms ...

Sobre la mida de les galgues tampoc podia haver-hi cap dubte, ja que estava fixada en un dels portals de la seu:

... les quals galgues son senyalades dins lo portal de la ymatja de Natzairet, ten ne unes lo dega axi com a obrer e les altres lo dit en Ramon Riba.

Quan els documents parlen de galga amb relació a les peces de pedra, pensem que es refereixen a l'alçada de la peça. En aquest cas que ara treballem, el mestre, a través de l'administrador, dóna quatre opcions d'alçada per a les peces de fil per tal que el pedrenyaler es puga adaptar millor a les diferents vetes de la pedrera. Les alçades oscil·len entre els 27,11 i els 38,71 cm, mides dels carreus del mur al sector de la capella de Sant Pere. Resulta interessant també que el siti de les peces, un pam i mig, correspon de manera aproximada a la meitat del gruix del mur perimetral de l'absis. D'aquest fet es deriven dues idees. En primer lloc, que les peces anirien destinades a l'obra del mur d'una capella, possiblement la de Sant Pere. En segon lloc, referma la tesi defensada per Josep Lluís Guinovart, derivada de l'observació i amidament de l'edifici, que el mur perimetral no té rebliment intermedi.

Així mateix, el document especificava la qualitat que les peces havien de tenir i el lloc on calia que fossen tallades:

Item que les dites pedres s'ayen a tallar de la pedrera que es prop les fites d'Azcho e de Flix, ho d'altra axi apta ho millor, e ques tallen de pedrera de pez e no de toerms ne de reesol, ne de pedra que-s menyg. E si les pedres eren acabades en contrari d'açò que no sien reebudes.

Com en endavant seria costum que passés en contractes d'aquest tipus, el pedrapiquer que contractava el tall estava obligat a portar les peces fins a Tortosa i a amuntegar-les en un racó del fossar del davant de la seu. Se li dóna un termini de quatre mesos aproximadament per a realitzar la feina, fins al dia de Tots Sants, i se li prohibeix que mentre treballe per a la seu vengui a altres obres o particulars:

Item que el dit en Ramon deia ab ses propies messions e a son carrech fer portar les dites pedres a Tortosa, e fer posar dins lo fosa davant la seu ... Item que tota la dita pedra lo dit Ramon

deja haver en Tortosa d'ací a la pus provinent festa de Omnia Sentor, e que de la dita pedra no deja vendre ni fer vendre a altri entro que les dites II mille pedres aja lliurades al obrer de la dita seu.

El preu pagat a Ramon Riba pel tall es va estipular que fos de nou sous barcelonesos per dotzena. Aquest preu, segons es desprèn de les condicions que hem assenyalat més amunt, incloïa el tall i el port fins a Tortosa. Els terminis de pagament serien immediats a la rebuda de cada partida de pedra que arribés amb barca a Tortosa.

El tall de la pedra era, sens dubte, un dels aspectes que més calia tenir controlat fora de l'obra. L'elevat cost que suposava i el fet que es tractés de la matèria primera més imprescindible li donava una gran importància. Per això els provisors eren també diferents.⁶⁷ Per a aquest primer any, a més de la contractació d'aquestes dues mil pedres que havia de tallar Ramon Riba, es compren partides petites a altres pedrapiquers que devien treballar per a diverses obres.⁶⁸ El mateix Ramon Riba i el germà del mestre major, Pere Dalguaire, compren a la universitat de Flix més de cent pedres que paguen a la pedrera a quatre sous jaquesos, a més dels ports de les barques que les traslladen a Tortosa.⁶⁹ El mes d'octubre els pedrapiquers de l'obra es traslladen a dues pedreres properes per a tallar la pedra directament, atès que es devia preveure que l'obra en necessitaria més de la que arribava per altres canals de distribució:

Anà en Bernat Alguaire a la pedrera d'Amposta ab d'altres piquers per a tallar pedra e estigue-y III jorns ... Item fo a la pedrera en Berenguer Busquero e obra VI jorns, V jorns a la pedrera d'Amposta e I dia a la pedrera del torrent de na Garidela, ... Item porta en Berenguer Pellicer III dotzenes de pedres —aquelles que talaren a la pedrera d'Amposta, son en lo carrero del alberch del senyor bisbe ...⁷⁰

Aquestes pedreres eren prop de Tortosa, i això permetia als pedrapiquers alternar els treballs d'extracció amb els de picat de pedra a la llotja.

A partir de desembre de 1346 trobem referències a l'obertura de les rases de fonamentació. La setmana posterior al tercer diumenge del mes el mestre acaba els adobs a les capelles romàniques i comença a dirigir els treballs d'excavació:

67. ESPANOL, F., 1999, pàgs. 77-127.

68. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 24r-25v.

69. Ibídem, fols. 26r-26v. Vegeu ap. doc. 61.

70. Ibídem, fol. 9r; ACTo, ll. o. 1346-1347, fol. 25v.

Item fo en la obra en Bernat Algayre mestre e feren trauchs per als punts de la obra aquesta setmana ...⁷¹

Aquesta feina continua durant els primers mesos de 1347, al mateix temps que es basteix una tanca per aïllar el sector en construcció i s'enderroquen albergs que hi havia al sector i que molestaven a l'obra.⁷² Entre els mesos de febrer i abril hi ha una davallada de l'activitat, i es redueix la mitjana de pedrapiquers, de deu fins a tres. El motiu d'aquest alentiment devia ser que l'obra estava gairebé preparada per a la col·locació de la primera pedra, acte que es portaria a terme el mes de maig i que suposaria l'inici de les obres de paredat.

La donació de Francesc Sesoliveres per a la construcció de la capella de Sant Simó i Sant Judes

Coincidint amb els darrers preparatius per a la col·locació de la primera pedra de la nova seu de Santa Maria tenim notícia d'una de les donacions importants fetes en aquestes dates per a ajudar l'obra. El benefactor va ser Francesc Oliver o Sesoliveres, rector de la parròquia de Castelló.⁷³ La intenció de fer el donatiu venia de temps enrere, quan va prometre al bisbe Arnau ajudar a l'obra de la seu aportant dues-centes lliures de Barcelona per tal que es pogués aixecar una capella. Sesoliveres volia que aquesta capella fos contigua a la que s'aixecaria en memòria del donatiu fet pel bisbe Arnau en un dels solars de l'obra nova:

Com jo en Francesch Çes Oliveres, rector de la esgleya de Castello agues promes en vida del senyor Harnau de bona memoria bisbe de Tortosa, a instancia e requisicio sua, metre en obra de una capella d'aquelles que se deuen construir en la obra de la seu CC lliures barceloneses ... suplich humilment a vos ... que en lo pati que es ordonat per a capella tantost e apres o demunt lo pati de la capella ques deu fer e construir per anima del dit senyor bisbe n'Arnau, vos dejats fer menar e convertir ho fer convertir en la obra de la dita capella les dites CC lliures, e fer en la dita capella lo meu senyal per memoria avedora.

La voluntat de Francesc Sesoliveres era que la capella fos dedicada als sants Simó i Judes, als quals s'hauria de construir un altar. El capellà que havia de cantar en aquest altar volia que fos el mateix que ho feia al de Santa Anna, gràcies a una capellania que hi havia

71. Ibídem, fol. 16v.

72. Ibídem, fols. 16v, 17v, 38r, 50r.

73. ACTo, Fàbrica-10 i NC 1353, 2 de maig. Vegeu ap. doc. 29.

instituit el seu germà Guillem Sesoliveres. Francesc també volia que es construís un vas pla al terra de la capella en el qual fos soterrat quan morís.

En el mateix document el rector instituïa dos aniversaris per valor de cent vint sous, dedicats a la seua ànima i a la dels seus pares.

La coincidència de la donació de Francesc Sesoliveres amb l'inici del paredat dels fonaments del nou absis demostra que la intenció de tothom en aquest moment era fer el possible per tal que l'obra avançàs amb una relativa rapidesa. L'antiga capella de Simó i Judes ocupa el quart dels solars construïts a l'absis gòtic. La seua construcció està documentada a principis de la dècada dels anys noranta d'aquest segle. Seguint els termes del document que acabem d'analitzar, la capella anterior, dedicada a sant Vicent, hauria estat aixecada en memòria del bisbe Arnau gràcies als deu mil sous donats el dia 21 d'abril de 1346. No podem contrastar aquesta hipòtesi amb testimonis heràldics, que no apareixen actualment en cap de les dues capelles. Possiblement la interrupció que les obres patirien a partir del 1349 va esborrar part de la memòria d'aquests primers protagonistes o, més probable, va afavorir canvis d'interessos entre els quals, al llarg del darrer quart del segle, van ocupar-se de la continuació de l'obra i van concretar la construcció de les capelles.

L'acte de col·locació de la primera pedra i les ordenacions del bisbe Bernat Oliver

Un cop el mestre de l'obra devia considerar que calia començar a reblir els fonaments que des del mes de desembre de 1346 s'havien anat excavant al solar de la fàbrica, la jerarquia eclesiàstica es va començar a moure per a donar solemnitat a un fet que simbolitzava millor que cap l'inici de les obres. Com aniria passant en endavant sempre que caldria realitzar una commemoració d'aquest tipus, es va triar una data i es van mobilitzar els estaments civil i eclesiàstic de la ciutat. La data escollida va ser la del 21 de maig de 1347. El llibre de l'obra es fa ressò de l'acte indicant qui van ser els principals protagonistes:

... posa lo senyor bisbe la primera pedra, la segona lo senyor prior, la terça lo senyor archiache, e començam a paredar ...⁷⁴

El document notarial que recull l'acte es mostra una mica més explícit. Indica que en l'esdeveniment hi van participar el bisbe, la majoria dels membres del Capítol, els prohoms de la ciutat en repre-

74. ACTo, ll. o. 1346-1347, fol. 21v.

sentació de la seua universitat i molta més gent que va fer que l'acte fos ben celebrat.⁷⁵

J. Matamoros diu en referència a aquest esdeveniment:

Acerca de la solemnidad del acto y colocación de la primera piedra, hay en el Archivo del Concejo Municipal un acta que dice así: "En representació del Consell Ramon de Sentmenat, senyor de Carles, colocà la primera pedra. En representació de la ciutat colocà la segona Bn. Despuig, senyor de Pauls. Lo Consistori designà per a tractar, de les festes que havien de celebrarse, en lo senyor bisbe, als prohoms R. D. Bas Nardau Querol, G. Villalbí, Simon Negre, Mascarós Castell, R. Barberà, Nastruc Dalmenar y G. Mercader.

Per a un acte tan grandios se vullgué desplegar tota la pompa posible, y al efecte es va solicitar lo concurs de totes les classes socials, confiant-se als apellidos més ilustres la misió de posar-hi los ciments a la catedral. Concurriren al acte procuradors i prohoms, clero, cabildo i poble, donant al acte gran realç y brillantó, resultant una de les festes més solemnes que ha presenciat la historia de la nostra ciutat."⁷⁶

No podem contrastar l'opinió de Josep Matamoros sobre la col·locació d'aquesta primera pedra al mur de la capella central de l'absis i l'inici de les obres en aquest sector.⁷⁷ Les referències dels llibres d'obra posteriors situen les primeres obres a l'extrem de l'arc de capelles del sector de l'evangeli. La dedicació de la primera de les capelles d'aquest sector a sant Pere i la forta càrrega simbòlica que aquest té com a pedra i fonament de l'església, seria un argument a favor de l'inici de les obres en aquest sector.

Quan es va començar el paredat dels fonaments de la seu era bisbe de Tortosa Bernat Oliver. El prelat havia accedit a la càtedra el maig de 1346. Fins aleshores havia estat bisbe de Barcelona. La seua prelatura va ser curta, ja que va morir el 16 de juliol de 1348 a conseqüència de la pesta. Amb tot, es va preocupar pel bon funcionament de la fàbrica catedralícia. El mateix dia que es va col·locar la primera pedra, amb relació a la petició feta pocs jorns enrere per Francesc Sesoliveres, es va editar una constitució en la qual el bisbe concretava les normes per a poder fer aixecar una capella en el nou cap.⁷⁸ Caldria

75. ACTo, Capellanies-5.

76. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 108.

77. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 23.

78. ACT, Capellanies-5. Vegeu ap. doc. 31.

pagar en primer lloc una quantitat no inferior a quatre mil sous. En segon lloc, dotar la capella amb un censal mínim de tres-cents sous que permetés el manteniment del capellà, de l'altar i dels ornaments litúrgics. En cas que el benefactor volgués ser soterrat a la capella, s'estipula que hauria d'establir, a més a més, un aniversari general d'un mínim de seixanta sous.

Al mateix temps que es va col·locar la primera pedra, el bisbe va redactar i va fer repartir per les parròquies del bisbat una taula d'indulgències destinada a tots aquells que volguessen ajudar materialment a l'obra. A més de tenir perdonats els pecats, els benefactors de l'obra tindrien en endavant la possibilitat d'escollir prevere per a fer la confessió, de manera que aquest determinaria si es podien perdonar els seus pecats amb relació a l'ajuda feta per cada fidel a l'obra. Fins i tot aquelles persones excomunicades perquè no pagaven els delmes o les primícies podien ser exculpades per aquest prevere escollit, que podria aixecar l'excomunicació si es pagava el deute. En el document, el bisbe mana a tots els rectors i vicaris que cada diumenge i totes les festes es llegeixin les indulgències durant l'ofici religiós, i que el bací de l'acapte de l'obra de la seu vaja per davant dels altres. Establir per als benefactors quaranta dies de perdó, que, posteriorment, seran renovats per altres bisbes successors seus.⁷⁹

El bisbe també va contribuir personalment a l'obra amb un donatiu de cent lliures per a la construcció d'una capella el juny de l'any 1347, poc temps després que fos col·locada la primera pedra.⁸⁰

Un cop l'obra de paredat fou oficialment començada, l'activitat a la fàbrica va continuar i es torna a recuperar la mitjana de deu piquers treballant-hi cada dia. Bernat Dalguaire va traçar les directrius de com calia pujar el mur del fonament i la darrera setmana de maig va marxar a veure obres fora de Tortosa. Mentre, el seu gendre Domènec Prunyonosa dirigia l'obra. El mestre romandria disset dies fora. En tornar es va incorporar a la feina.⁸¹ Així consta al llibre de l'obra, que arriba fins a la darrera setmana de juny. Amb aquest llibre, com hem comentat anteriorment, s'acaben també les notícies sobre el mestre i els seus familiars a l'obra de la seu.

El llibre de l'obra de l'any 1347-1348 no es conserva. Possiblement no va arribar a existir com a tal a causa del daltabaix que per a la ciutat va suposar l'arribada de la Pesta Negra l'estiu de 1348. L'epidèmia

79. ACTo, Fàbrica, s/n. Vegeu ap. doc. 28.

80. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 108.

81. ACTo, ll. o. 1346-1347, fols. 22v-23v.

d'aquest any i els seus successius rebrots al llarg de la segona meitat del tres-cents van destapar una situació latent de crisi que es gestava a l'occident europeu des de la centúria anterior. Entre els mesos de juny i juliol va morir a Tortosa, com arreu de les terres de la Corona, bona part de la població.⁸²

Tot fa pensar que per a l'obra de la nova seu l'esdeveniment va tenir conseqüències fatals. El bisbe va morir a causa de la pesta i, possiblement, el mestre major també. No tenim notícia de la seua presència a l'obra després del mes de juny de 1347.

Una notícia de la darrerria d'aquest any indica que Dalguaire havia deixat la casa on habitava a Tortosa:

Item costa la ferramenta de traure de l'alberch en que estave n'Alguaire e mudar en la quasa de la obra⁸³

Al llibre de l'obra dels anys 1345-1347, en uns fulls en blanc del final, hi ha la frase "A l'amat en Bernat per punter". Sembla com si estigués escrita pel procurador de l'obra recordant la seua destresa, la paraula punter hi fa referència, qui sap si entristit per la seua desaparició.⁸⁴

L'any 1348-1349. Les primeres referències al mestre Joan

La documentació de què disposem ens permet conèixer l'evolució de l'obra entre novembre de 1348 i juny de 1349. Un cop la ciutat va tornar a una relativa normalitat, l'església tortosina va intentar reprendre el bon ritme de treball que havia caracteritzat l'obra de la seu els dos anys anteriors. A partir del mes de novembre es van reiniciar les obres sota la direcció d'un nou mestre. Al llarg del llibre les notícies relatives a la seua identitat són força escasses. S'hi fa referència indistintament com a *mestre major* o com a *mestre Joan*. El fet que totes dues referències mai apareguen juntes la mateixa setmana i que el seu jornal siga també el mateix ens fa pensar que és la mateixa persona. Possiblement Joan Valença. Al llarg de l'any figura treballant regularment a l'obra. Cobra tres sous per jornal treballat i el mateix pels diumenges, tal com havia estat estipulat amb Bernat Dalguaire en el contracte signat com a mestre major de l'obra. Mestre Joan consta tant treballant a l'obra com a la pedrera, aproximadament entre els mesos de novembre de 1348 i agost de 1349.

82. CURTO, A., 1988, pàg. 213.

83. ACTo, ll. o., 1348-1349, fol. 5r.

84. ACTo, ll. o. 1345-1347, s/p.

Tampoc sabem res sobre la seua procedència. En una notícia sense datar que es pot situar entre els mesos d'agost i setembre de 1349 s'indica que es tramet un missatger a Lleida per a fer-lo venir a Tortosa per motiu de l'obra:

Item done a un hom quan enviam al maestre a Leyda II s per jornal estech VIII jorns ... XVI sous

Item done al maestre que a per mesio e del venir aci per manament den pujades e del senyor bisbe ... L sous⁸⁵

El significat de totes dues rúbriques no es presenta del tot clar. Sí que resulta evident, però, la realització d'un viatge d'anada i tornada del mestre a Lleida. És possible que aquesta fos la seua ciutat d'origen o que hi portés alguna obra. Les relacions amb la ciutat del Segre queden reforçades per una notícia de la tercera setmana de març de 1349, segons la qual es paguen tres dies de feina a un macip de Lleida.⁸⁶ En tot cas, hem vist en anys anteriors que la vinculació de l'obra amb mestres lleidatans no és una excepció.

Pel que fa al ritme de treball a l'obra, a la darrereria de 1348 l'activitat de piquers era poc intensa. N'hi treballaven dos o tres per setmana. Un tal Ballester és citat com a paredador i diferents homes i dones l'ajuden, com també al mestre, fent de manobre, portant aigua, etc. A partir de mitjan desembre la presència de piquers a l'obra augmenta. Al mateix temps, es constata un nombre important de referències relacionades amb la fabricació de motlles. El mestre preparava l'estada que els pedrapiquers farien a la pedrera d'Ascó el mes de gener de 1349. Ell mateix s'hi va traslladar, amb un rossí que l'obra acabava de comprar. La seua missió era traçar les directrius generals als piquers, que juntament amb els motlles confeccionats els servien per a tallar correctament les peces, i facilitar-los la ferramenta. Sobre la ferramenta que l'obra tenia a Ascó, és interessant aquesta anotació, feta en una relació de pagaments que devien al mestre:

Item ha a Flix en casa d'una recta muyler que fo den A. de Fraga II maces de ferre, III perpals, XLV tasquons, I calderet, II cayrats de fust e X escudeles de terra. Comana en Jacme Thomas de la Torre del Espanyol.⁸⁷

Aquest any encara es faria una segona campanya a la pedrera cap al mes de maig, en la qual alguns treballaren fins a trenta dies.⁸⁸ No

85. ACTo, ll. o. 1348-1349, fol. 20r.

86. ACTo, ll. o. 1348-1349, fol. 10r.

87. ACTo, ll. o. 1348-1349, fols. 6v i 27r.

88. Ibídem, fols. 15r-15v.

podem concretar si la campanya de tall de pedra és un indicatiu que es volia començar en un termini de temps curt les obres de paredat del mur vist de l'edifici. Sí que és cert, però, que els preparatius per a facilitar una arribada massiva de pedres a l'obra indiquen una intenció clara de donar-hi una empenta important.

La proporció de nou pedrapiquers a l'obra documentada el mes de gener de 1349 es manté en els mesos següents. És també constant la presència d'un fuster, que podia treballar a les bastides dels fonaments o a l'obra de la llotja.⁸⁹ La segona setmana de gener hi ha consignades diferents despeses relacionades amb aquest edifici auxiliar, que hem vist que s'iniciava el mes d'agost de 1346. En aquest moment la majoria de despeses fan referència a la construcció del terrat. En dues ocasions són citats mestres de cases que devien ocupar-se de les obres de la llotja. Estaven especialitzats en edificis on l'obra de pedra era menor. La seua contractació, documentada altres vegades per a la construcció de tàpies o elements auxiliars, permetia al mestre major i als pedrapiquers centrar els seus esforços en l'edifici catedralici. En concret, la documentació fa referència a un sarraí que fa el terrat de la llotja, al mestre del terrat, que deu ser la mateixa persona, i a un mestre del trespol que hi treballa diferents dies al cap d'uns mesos.⁹⁰ Entre gener i agost de 1349 continuen regularment els treballs a l'obra, mantenint-se la mitjana de piquers excepte els dies de les dues campanyes fetes a la pedrera.

Al llarg de tots aquests mesos les obres de fonamentació es combinen amb actuacions per preparar elements auxiliars. A més de les citades obres a la llotja, s'adoba l'alberg on s'està l'administrador de la fàbrica i es construeix la plaça del descarregador de la pedra, a la vora del portal fluvial de Tamarit, i hi treballen dues setmanes senceres entre tres i quatre obrers cada dia.⁹¹ La intervenció al descarregador va ser important, ja que es preveia l'arribada de partides de pedra d'envergadura. Per a possibilitar-ne l'ampliació, el 26 de juliol es va comprar un solar o pati que Nicolaua, vídua de Mateu Riba, i els seus fills tenien entre la porta de Tamarit i el convent de trinitaris de la ciutat.

... vendo et in presenti trado vobis ... operatoribus sive obreriis operis ecclesie beate Marie sedis predictae et operi eiusdem... quoddam solare domorum sive pati quod dicti filii mei habent in civitate predictae, in parrochia Beate Marie, circa videlicet jannuum que dicitur de Tamarit ... Afrontat ... in domibus Sancte Trinitatis, et in flumine Iberi, et in via publica ...⁹²

89. ACTo, ll. o. 1348-1349, fol. 3r.

90. ACTo, ll. o. 1348-1349, fol. 8r i s.

91. ACTo, ll. o. 1348-1349, fols. 14r i 18v-19r.

92. ACTo, Fàbrica, 30.

EL BUIT INFORMATIU DEL PERÍODE 1350-1375

Les causes de l'alentiment de les obres

Després del mes d'agost de 1349 les notícies sobre l'obra de la seu gairebé desapareixen de la documentació. El buit informatiu s'allarga fins al 1375, quan el bisbe Guillem de Torrelles encapçala un conjunt d'iniciatives per a reprendre el ritme de treball a la fàbrica. Tot sembla indicar que en aquests trenta anys llargs que no es conserven llibres d'obra l'activitat va minvar força. Els motius van ser diversos. Tot plegat reflecteix la conjuntura desfavorable que va afectar tot Europa occidental en aquesta segona meitat del segle XIV.

Les poques referències que tenim sobre la Tortosa d'aquest tercer quart del segle XIV ens fan suposar que la crisi econòmica i demogràfica destapada amb la pesta de 1348 va ser una de les causes principals del descens en el ritme de treball de la fàbrica catedralícia. Hem comentat en un punt anterior que l'epidèmia es va emportar una part important de la població de la ciutat. L'efecte immediat no devia ser tan greu a les zones rurals, d'on l'església extreia la majoria de delmes i rendes senyorials. Cal suposar, però, que com va passar a altres indrets del territori de la Corona, l'augment de la demanda de mà d'obra a les ciutats comportés un moviment migratori camp-ciutat que va deixar el primer sense una força de treball imprescindible en aquests moments de recuperació. Com a poder senyorial, l'Església es va veure força afectada per aquest fenomen, que l'obligava a reduir despeses per equilibrar la seua estructura econòmica interna.⁹³ Els manuals notariais reflecteixen en diverses ocasions durant la dècada dels anys cinquanta aquesta situació de crisi, que provocava una reducció de les rendes dels membres del Capítol i de les dels beneficis instituïts. A partir de 1350 hi ha, per decisió capitular, una reducció dels censals que l'Església de Tortosa cobrava a causa de la forta crisi que pateix la diòcesi.⁹⁴ De nou es parla del tema al capítol anual del mes de juny de 1357:

... Attendente primicies et recognoscentes quod propter mortalitates, pestilenciam et sterilitatem temporis quod per universon autem adeo viguerunt redditus ... et proventus beneficium ecclesiasticam adeo sunt diminuti quod aliqui emphiteote tenente domos, hospicia et possessione pro dignitatibus et anniversariis dicte ecclesie dertusense volunt dimittere ...⁹⁵

93. SALRACH, J. M., 1989, pàgs. 13-34; BATLLE, C., 1984, pàgs. 263-266.

94. ACTo, NC 1355, 26 de juny.

95. ACTo, NC 1355, 26 de juny; ibíd., NC 1357, 7 de juny.

A partir de 1356 la guerra de Pere el Cerimoniós contra Castella i el progressiu endeutament de la hisenda pública, tant reial com municipal, van agreujar la situació. La pressió fiscal de la monarquia va comportar l'endeutament de les ciutats, compromeses, com a conseqüència del creixement demogràfic i econòmic del període anterior, amb obres públiques d'envergadura. El rei, a més, demanava efectius humans per a afrontar la guerra amb Castella que el país no podia subministrar sense que això suposàs un greu perjudici per a la producció agrícola i industrial.⁹⁶ Josep Matamoros apunta la guerra dels dos Peres com a un dels motius principals de l'alentiment de les obres de la seu. Enric Bayerri, per la seua banda, incideix en la precarietat de les arqueus municipals quan parla de la visita que el rei va fer a la ciutat el 1358.⁹⁷

Les poques notícies disperses recollides del període, però, ens fan pensar que, afegit als factors externs de conjuntura desfavorable, cal també fixar-se en qüestions internes que possiblement van afavorir l'alentiment de les obres. Malgrat la crisi evident, la Tortosa de la segona meitat del segle XIV s'esforçava per mantenir l'activitat de les dècades anteriors. La ciutat i el seu territori creixien, encara que amb lentitud. El cens de 1359 dona una població de 991 focs per a la ciutat, mentre que el 1369 havia augmentat fins als 1.106.⁹⁸ El privilegi de fira concedit pel rei el 1374 i la construcció de la llotja a partir de 1369 demostren que la ciutat avançava en la consolidació del seu paper com a enclavament comercial. De vegades l'inici d'obres importants coincidia amb moments especialment desfavorables. És el cas de la llotja, que va coincidir amb dos anys de forta carestia de blat.⁹⁹ A la mateixa seu, les referències a la voluntat de continuar l'obra del dormitori, la decisió de construir una nova infermeria per als canonges, la fabricació del retaule major o la construcció de la capella de Sant Joan, a l'aula capitular, demostren que el Capítol continuava amb el seu programa d'embelliment i renovació del conjunt catedralici, ja sia amb fons procedents de les rendes pròpies o de donatius externs com el de Francesca de Solcina per a l'esmentada capella de Sant Joan.

No podem evitar preguntar-nos per què l'església de Santa Maria, iniciada amb tanta empenta només uns anys enrere, va reduir dràsticament la seua activitat després del 1350, mentre que en altres aspectes el Capítol intentava mantenir el ritme de les dècades anteriors. Ens decanem per pensar que van ser la magnitud de l'obra i la incapa-

96. BATLLE, C., 1984, pàgs. 183-188.

97. BAYERRI, E., 1956, VII, pàgs. 679-681.

98. GRAU, J.; SORRIBES, J., 1985, II, pàgs. 31-32.

99. CURTO, A., 1988, pàgs. 213-214.

ciutat de l'estructura financera traçada en els primers anys les que la van provocar. Les mateixes paraules del bisbe Guillem de Torrelles en parlar del començament de l'obra en la constitució de l'any 1378 donen arguments a aquesta tesi:

... ipsa nova ecclesia incepta fuerit ac elemosine et obvenciones fabrice eiusdem ecclesie non sufficient ad continuationem et perfectionem ecclesie antedictae. Et attendentes quod sine sucursu infrascripto opus dicte ecclesie non poterit continuari et perfici
...¹⁰⁰

L'existència d'altres prioritats en la política dels diferents bisbes del període i els problemes que possiblement hi havia entre ells i el Capítol van agreujar la situació. Les divergències entre el Capítol tortosí i el papat a l'hora de triar bisbe s'adverteixen en el procés de nomenament dels dos primers, Jaume Sitjó i Esteve de Malet. El 1348, en morir el bisbe Bernat Oliver, el Capítol va fer ús de les antigues constitucions de l'Església i va nomenar bisbe el seu prior major, Francesc de Montoliu. La decisió, però, no va complaure el Papa, decidit a nomenar directament el bisbe. Ho va fer a la darrereria del mateix any en la persona de Jaume Sitjó, prelat originari de Valls que abans de la mitra tortosina havia ocupat la de Lleida. Sitjó va governar encara no tres anys la diòcesi, entre el desembre de 1348 i l'octubre de 1351. A la seua mort, ocorreguda a Morella mentre visitava la diòcesi, el Capítol va nomenar novament Francesc de Montoliu, insistint en els drets que els atorgava la seua pròpia tradició. El papa, no obstant això, tornà a revocar la seua tradició i va nomenar bisbe de Tortosa Esteve de Malet, que fins aleshores havia governat la diòcesi d'Elna. Per a evitar problemes futurs, a més, Francesc de Montoliu va ser enviat a ocupar el lloc d'aquest darrer, amb la qual cosa era desvinculat de l'Església tortosina.¹⁰¹

Sabem que aquests fets no són aïllats a la diòcesi de Tortosa. La voluntat del Capítol d'escollir entre els seus membres el bisbe que els havia de regir comportà igualment en el futur problemes entre el Capítol i el papat, que en aquest cas concret s'estenen també a la Corona.¹⁰² Potser a problemes d'aquest tipus, que forçosament afectaven l'estabilitat del govern de l'Església tortosina i la presa de decisions respecte a qüestions importants com el de la fàbrica de la seu, es refereixen les següents paraules del rei Pere en una carta adreçada al Capítol i al seu prior el febrer de 1383:

100. ACTo, NC 1378, 4 de juny. Vegeu ap. doc. 60.

101. VILLANUEVA, J. L., V, 1806, pàgs. 99-100.

102. VILLANUEVA, J. L., V, 1806, pàg. 100 i ss.; ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 614-617.

E gardats vos que no ho façats axi com fets de moltes coses de que us pregam e vosaltres non fets res, que pensar podets que no les vos pendrem totes en paciència.¹⁰³

Malgrat els problemes esmentats, Jaume Sitjó i Esteve de Malet no es van despreocupar de les seues obligacions amb el Capítol tortosí. En el cas concret que ens ocupa, tots dos van actuar a favor de la fàbrica catedralícia, ja sia amb ordenacions concretes o amb aportacions materials. Jaume Sitjó promulga una constitució el 10 d'abril de 1350 en la qual estableix que han de ser un canonge i un beneficiat els que han de realitzar les tasques de gerència de l'administració de la fàbrica, retent comptes de la seua gestió al Capítol i al bisbe. Esteve Malet, per la seua banda, fa donació a la fàbrica de cent florins d'or per a l'obra d'una capella. De la mateixa manera, en el seu testament estableix que siguin atorgats a la fàbrica tres-cents florins per a l'obra d'una capella i la fundació de tres aniversaris. El 29 de juny de 1357 consta una petició adreçada als seus hereus perquè paguin els tres-cents florins per a la capella que s'havia de fer en memòria del bisbe.¹⁰⁴

El mestratge de Joan Valença

L'únic mestre de l'obra documentat al llarg d'aquest període de vint-i-cinc anys és el pedrapiquer Joan Valença. Pensem que aquest menestral va accedir al càrrec de mestre major de les obres el 1348, després de la desaparició de Bernat Dalguaire. Poca informació podem afegir d'aquest personatge a la comentada en parlar de les obres de 1348-1349. La seua possible vinculació amb Lleida, establerta a partir de les referències extretes del llibre de l'obra, és reforçada per la procedència també lleidatana del bisbe Jaume Sitjó, arribat a Tortosa al mateix temps que Joan Valença iniciava el seu mestratge a la seu.

Després de les anotacions assenyalades del llibre de l'obra a un mestre Joan, que de moment optem per identificar amb ell, el primer cop que apareix citat amb el seu cognom és el maig de 1350. En aquesta data els administradors de l'obra de la seu li donen 50 lliures procedents de l'església de Morella per a la fàbrica. Al document s'hi fa referència com a pedrapiquer i mestre de l'obra.¹⁰⁵ El 1356 continua treballant a la seu, encara que no sabem si com a mestre major. Concretament, és citat com a *lapicida Dertuse* i treballa per al beneficiat de

103. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 609-610.

104. ACTo, Constitucions-2, fols. 39r-39v; ACT, IAC 1327-1570, fol. 57r; 18 de juny de 1352; ACTo, IAC 1327-1570, fol. 66r; MATAMOROS, J., 1932, pàg. 109.

105. ACTo, NC 1348-1350, 3 de les nones de maig de 1350.

la capella de Sant Bernat.¹⁰⁶ El 1358 apareix esmentat com a ciutadà de Tortosa al document de venda d'una casa de la seua mare situada al davant de l'església de Santa Maria, al costat del fossar.¹⁰⁷ No el tornem a trobar documentat fins l'estiu de 1364, moment en el qual contracta la construcció de la capella de Sant Joan del Capítol.¹⁰⁸ Ara és qualificat de pedrapiquer i de mestre de pedra. No es fa cap esment a la seua condició de mestre major de les obres de la seu, que ostentava el 1350.

El 1369 Joan Valença encara estava bastint la capella de Sant Joan.¹⁰⁹ Després d'aquesta data no en disposem de cap altra referència. És possible que continuara ostentant el càrrec de mestre major de l'obra, malgrat que des de 1356 no és citat com a tal. Tenim notícia d'un mestre Joan que el 1375 es trasllada a Tortosa per a tornar el que devia ser una traça de l'obra que tenia en el seu poder.¹¹⁰ La manca de notícies no ens permet assegurar que siga Joan Valença, però tampoc es pot descartar que mantinguera la plaça fins poc temps abans de la contractació d'Andreu Julià.

La dècada dels anys cinquanta. Notícies sobre l'obra i la fabricació del retaule major

Les referències concretes a l'obra per a aquest període són força escasses, encara que pel que sembla l'activitat no estava del tot paralitzada. A més de les ja explicades amb relació a l'activitat del mestre de l'obra, hem documentat notícies esparses que tenen utilitat només com a tals. Des del punt de vista financer, la fàbrica va rebent donatius puntuals. Així, el juny de 1350 consta la venda d'una casa a favor de la fàbrica al carrer dels sabaters per valor de 2.000 sous.¹¹¹ El 1352 rep els 100 florins, ja esmentats, del bisbe Esteve, destinats a la construcció d'una capella. El desembre de 1353 el procurador de l'obra, Pere de Monrós, es fa càrrec de la dècima de la rectoria de Traiguera, vacant per la mort del seu rector.¹¹² El 1355 consten dos pagaments fets pel sotstresorer i l'ardiaca de Culla a la fàbrica amb relació a les obligacions de la seua dignitat.¹¹³ Del 1356 és la donació testamentària de 300 florins feta pel bisbe Esteve, que el 1357 encara no havien estat pagats pels seus he-

106. ACTo, NC 1356, 6 d'agost.

107. ACTo, ll. o. 1422-1423. Revers de la tapa.

108. ACTo, NC 1364, 12 de juliol. Vegeu ap. doc. 47.

109. ACTo, NC 1369, 28 de maig.

110. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 28v.

111. ACTo, IAC 1326-1579, fol. 52r. També a BAYERRI, E., VIII, 1960, pàg. 592.

112. ACTo, NC 1353, 2 de desembre.

113. ACTo, NC 1355, 11 o 12 de juny.

reus.¹¹⁴ Malgrat aquestes aportacions, la fàbrica devia tenir més despeses que entrades, com ho demostren algunes referències a l'endeutament amb altres administracions capitulars. Al Capítol anual del mes de juny de 1357 el precentor i el tresorer aporten dues peces de roba de seda i or, destinades a fer dues capes. Indiquen que la seua confecció no és possible perquè es necessitarien els 500 sous que la fàbrica de l'església els deu. El Capítol demana a Pere de Monrós, administrador de les obres, que dels primers ingressos que reba per a la fàbrica pague aquests 500 sous que deu. El dia 6 d'abril de 1356 el procurador de l'obra restitueix al sotstresorer una crossa que havia empenyorat amb el consentiment del Capítol i que estava en possessió de Joan de Robio.¹¹⁵ Al llarg de tots aquests anys consta com a prevere administrador de les obres Pere de Monrós. El juny de 1357 apareix retent comptes de la seua administració al bisbe i canonges en el Capítol anual.¹¹⁶

Sobre el lloc on es treballava en aquests anys no en tenim gairebé cap notícia. Llevat de les referències ja citades, només dues notícies fan pensar en l'existència d'activitat a l'obra. Resulta d'especial interès la protesta feta el mes de novembre de 1353 per part de l'hospitaler amb relació al dany que l'obertura de fonaments i els munts d'arena que hi havia en el sector de l'obra provocaven a algunes estances de l'hospital de pobres de Santa Maria:

... tam de terra que remota seu habita fuit de dicto spacio ubi fundamentum dicte ecclesie nove fiende fuit factum, et de alia terra et arena que ducte fuerunt pro ipsa ecclesia et ad necessitatem operis eiusdem, fuerunt aposite multa terra et multa arena parietibus dicti hospicii hospitalis ...¹¹⁷

El text demostra que en anys anteriors el sector de l'obra havia sofert intervencions importants, derivades la majoria de l'obertura de les rases de fonamentació. No ens aporta informació que ens permeti justificar una activitat important a l'obra en aquest moment. Malgrat tot, pensem que hi devia haver una certa activitat. Això es desprèn d'una referència del mes de juny de 1355, en la qual consta el tall de pedres noves per a l'obra per valor de 150 sous, que el procurador de l'obra deu al tresorer.¹¹⁸ És possible que, com passava els anys 1347-1349, els treballs de fonamentació es compaginassen amb el tall de pedres a la llotja per part de pedrapiquers, preparant peces per a aixecar els

114. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 66r. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 109.

115. ACTo, NC 1357, 2 de juny; ACTo, IAC 1326-1570, 6 d'abril, s/n.

116. ACTo, NC 1357, 1 de juny; ibíd. NC 1360, 1 de juny.

117. ACTo, NC 1353, 13 de novembre. Vegeu ap. doc. 36.

118. ACTo, NC 1355, després del 6 de juny.

murs de les capelles. El ritme, però, seria com hem comentat, força més lent.

Més que les notícies d'obra, massa fragmentades, resulten interessants per a aquest període dues informacions relacionades amb la fabricació del nou retaule major dedicat a la Verge de l'Estrella. La primera, datada el 24 d'agost de 1351, es refereix a l'establiment de procuradors per part del Capítol per a tractar el tema de la fabricació amb el mestre que havia estat escollit:

Procura per capitulum ad conducendum magistrum ad edificandum tabernaculum in ornamentum altaris beate Marie dicte ecclesie, et concordandum de precio et ad alia necessaria circa ea.¹¹⁹

Malauradament no es conserva anotat el nom de l'autor del retaule. Tampoc al text del manual notarial, que va poder ser consultat i transcrit per Josep Matamoros, s'hi indica:

... ordinarunt certos et speciales syndicos, economos et procuratores ... ad conducendum magistrum et magistros qui necessarii fuerint ad fabricandum tabernaculum faciendum in ornamentum altaris maioris beate Virginis Marie dicte ecclesie dertusense, et ad conveniendum de pretio vel pretiis cum eiusdem magistro vel magistris ...

Aquest text introdueix el dubte de si l'artífex havia de ser una sola persona o es volia que fos una obra de col·laboració entre diferents mestres. És possible que en parlar de mestres en plural el text es referís a les diferents persones que treballarien en la confecció de l'estructura, la feina pròpiament de talla i en el pintat i daurat de les figures un cop realitzades.¹²⁰ Sí que sabem que la seua fabricació es va dur a terme amb relativa rapidesa. Ens ho demostra la segona de les referències documentals conegudes, segons la qual s'hi estava treballant el novembre de 1353. En aquesta data el vicari del bisbe i el Capítol reconeixien deure a Pere Urgellés, infermer de la seu, 500 sous que ell havia pagat al mestre del retaule. Es comprometien a, si no podien fer efectiu el pagament en el termini establert, donar-li a canvi un llibre manuscrit en dos volums de valor equiparable al deute:

... confitemus et recognoscimus nos debere vobis venerabili Petro Urgellesii ... quingentos solidos monete Barchinone ... ad solvendum eos magistro qui fabricat tabernaculum dicte ecclesie ... Et pro hiis complendis obligamus vobis et vestris omnia bona dicti

119. ACTo, IAC 1327-1570, fol. 54v.

120. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 137-141.

capituli et fabrice dicte ecclesie ... et obligamus in pignore speciali quendam librum dicti capituli in pergameno scriptum in duobus voluminibus vocatum Novella Johannis Andree ...¹²¹

Sens dubte l'artífex del retaule era un mestre foraster, motiu pel qual no es va registrar el text del contracte en els manuals notariaus del Capítol. La qualitat de la factura remet a un escultor de primera línia, relacionat amb les influències italianitzants presents al Principat en aquests anys centrals del segle. Darrerament Pere Beseran ha apuntat la hipòtesi que l'obra d'escultura pogués pertànyer a una època primerenca de Pere Moragues. La reflexió resulta especialment interessant per a nosaltres, atesa l'estreta vinculació que existirà entre aquest mestre i l'obra a la dècada dels anys vuitanta del segle *xiv*.¹²² Malgrat que és una peça excepcional en el context de la talla de fusta trescentista, en manca un estudi actualitzat.¹²³

No hi ha dubte que la confecció del retaule major, destinat provisionalment a l'altar major de la seu romànica, formava part del projecte general de renovació del temple iniciat a la primera meitat del segle. És possible, fins i tot, que totalment o en part fos finançat amb diners procedents de l'administració de la fàbrica. El fet explicaria que, en el document esmentat de reconeixement de deute dels 500 sous pagats al mestre del retaule per l'infermer, s'establisca com a aval els béns del Capítol i els de la mateixa fàbrica. Així es compensaven aquests anys de lentitud constructiva amb l'avançament en l'adquisició dels elements mobles que havien estat pensats per a ornamentar el nou edifici. Hem pogut documentar per a aquests mateixos anys, a més de la fabricació del nou retaule major, l'encàrrec d'un retaule dedicat a Sant Agustí i la confecció d'un reliquiari. El 5 de maig de 1356 consta el pagament de 6 lliures i 7 sous a Pere Aleu, argenter de Barcelona, per la confecció d'un àngel d'argent destinat a l'obra del reliquiari de l'espina. El 1362 hi ha una segona referència al pagament per l'elaboració d'un reliquiari que no sabem si es refereix al mateix. El 13 de març de 1359 consta una àpoca de rebuda de 7 lliures per part de l'escultor Jaume Barberà com a complement de les 40 que li van prometre per la confecció del retaule de Sant Agustí.¹²⁴

121. ACTo, NC 1353, 11 de novembre.

122. BESERAN, P., 1999-2000, pàgs. 137-140.

123. No és la nostra intenció aprofundir en l'estudi del retaule, tasca més pròpia d'un treball monogràfic. Vegeu, en aquest sentit, SOLÉ, E., 1923, pàgs. 343-348; MESTRE I NOÉ, F., 1924, pàgs. 1-7; MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 138-139; DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 133-134; JOSÉ, A. 1986 i 1989; ESPAÑOL, F., 1995, pàg. 57 nota 132; TERÉS, R., 1997, pàgs. 235-236. ESCODA, L., 1983. CARBONELL I PALLARÈS, J., 1990, pàg. 2. Sobre el treball de pintura de les portes vegeu CONEJO DA PENA, A., 1997. ALCOY, R., 2003, pàgs. 9-68.

124. ACTo, IAC 1326-1570, fols. 64v i 74v.; ACTo, IAC 1326-1570, 13 de març de 1359.

La dècada dels anys seixanta. L'encàrrec de la tomba de Jaume Sitjó al mestre Aloi de Tarragona

Les poques referències conservades per al període 1350-1359 esdevenen encara més escasses per a la dècada següent. En aquest moment sí que sembla que les obres haurien pogut estar pràcticament paralitzades. No consta que els bisbes del període, Joan Fabra (1357-1362) i Jaume d'Aragó (1362-1369), mostrassen cap interès per l'obra del temple. El 1359 s'havia acabat el termini de vigència de la constitució a favor de les obres promulgada per Berenguer de Prats, i no va ser renovada. Els manuals notariais no contenen ni una sola referència a la fàbrica. És possible que l'activitat constructiva se centrés únicament en aquest moment en el sector de la canònica, on es bastia la infermeria i la capella de Sant Joan del Capítol.¹²⁵ Només una anotació de 1367 remet a l'obra de la nova seu, i no és pròpiament de fàbrica. Es tracta del compromís del degà de la canònica, Domènec Messeguer, per tal que a càrrec seu es construís i s'ornamentés en el futur a l'obra nova una capella dedicada a Maria Magdalena:

Et de residuo dictorum bonorum meorum volo quod faciant et construant seu construere fieri faciant unam capellam in iamdicta ecclesia in illa parte eiusdem quam dominus episcopus et capitulum assignaverint quaquidem capella habeat rexeam de rexis ferreis competentibus, et in qua capellam habeant erigere seu erigi facere altare ... Et dictam capellam habeant parare et ornare de pannis, vestimentis et calice, et lampade, et oleo pro ea, et cereo pro elevatione corporis Cristi, et pro hiis perpetuo habendis et hostias et vinum habeant emere et redditus suficientes ad cognitionem domini episcopi et capituli ...¹²⁶

Malgrat l'escassetat de notícies relacionades amb la seu, té força interès en aquest període la referència a una obra d'escultura que acabaria resultant aliena a la seu, la confecció de la qual tampoc no hi està vinculada. Ens referim a la tomba del bisbe Jaume Sitjó realitzada per un tal mestre Aloi que pensem que es podria identificar amb Aloi de Montbrai.

Jaume Sitjó havia accedit a la càtedra de Tortosa el 1348, substituint Bernat Oliver. Va poder-hi romandre poc temps, ja que el 1351 moria a la vila de Sant Mateu mentre realitzava una visita pastoral. Va ser enterrat a Tortosa, però més tard traslladat a Valls, d'on era

125. ACTo, NC 1360, 9 de desembre. Sobre la construcció de la capella de Sant Joan del Capítol, vegeu ACTo, NC 1364, 12 de juliol, i NC 1369, 25 i 28 de maig.

126. ACTo, NC 1367, 2 d'octubre. Vegeu ap. doc. 50.

natural.¹²⁷ El document conservat sobre l'encàrrec de la seua sepultura a l'arxiu tortosí està datat l'any 1364. Correspon al nomenament de procuradors per part de Bernat Company, canonge de Tortosa, per a rebre la tomba que havia construït el mestre Aloi:

... ego Bernardus Company ... constituo et ordino procuratores meos... vos Bartolomeum Alacris, mercatorem, et Bartolomeum Coma, presbiterum benefficiatum Terrachone ... ad petendum et recipiendum, pro me et nomine meo, a magistro Aloy, lapicida et sculptore Terracone, illam tombam lapideam cum duobus leonibus et arxeto et aliis ad ipsam tombam pertinentibus, quam mihi promisit facere, fabricare, operari et sculper, pro salario seu mercede sexdecim librarum et decem solidorum monete Barchinone, ad opus sculpture reverendi patris domini Jacobi Cigo, bone memorie Episcopi dertusensis, consanguinei mei ...¹²⁸

La breu descripció que el document fa de la tomba deixa entreveure una tipologia semblant a la iniciada amb el sepulcre de Joan d'Aragó, amb sarcòfag sostingut per dos lleons. S'ha parlat a bastament de la influència d'aquest sepulcre en altres obres contemporànies, sobre les quals en aquest moment no podem concretar res atesa l'escassa informació.¹²⁹ Tampoc podem establir paral·lelismes, que sens dubte devia haver-hi, amb el sepulcre de Sant Daniel del convent del mateix sant a Girona, contractat amb el mestre Aloi, però amb una cronologia bastant més anterior.

Si és certa l'atribució que fem de l'obra al mestre Aloi de Montbrai, l'interès del document rau en el fet que permet completar puntualment la seua seqüència biogràfica. Aquest personatge està documentat a partir de 1337, en què treballa per al rei. És suficientment coneguda la seua associació amb Jaume Cascalls a partir de 1347 per treballar a les tombes reials de Poblet, amb les quals es troba vinculat fins al 1461 quan abandona l'obra. Una notícia del 1356, segons la qual aquest any és a Tarragona, i d'altres dels anys 1367 i 1368, que ens informen que treballa per a la catedral d'aquesta ciutat i per al monestir d'Escornalbou, han fet suposar que el mestre s'hi hauria establert a mitjan dècada dels anys cinquanta.¹³⁰ El document que nosaltres ara presentem reforça aquesta hipòtesi, ja que l'estiu de 1364 documenta el mestre com a pedrapiquier i escultor de Tarragona.

127. MARQUÉS I SALA, B., 1978, pàgs. 367-400.

128. ACTo, NC 1364, 3 de juny. Vegeu ap. doc. 46.

129. TERÉS, R., 1997, pàgs. 232-235.

130. DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 135-138.

Deixant de banda aquesta obra, que finalment no formaria part del conjunt tortosí, encara podem citar, pel que fa a l'art moble relacionat amb la seu, l'encàrrec fet a l'argenter de València Bernat Portell d'una torreta d'argent daurada per al servei de l'església, confeccionada amb or i plata procedent de la seu. L'encàrrec de la peça porta data de 26 de novembre de 1364. L'argenter es compromet a fabricar la peça per 56 lliures i 3 sous de salari, perquè la mateixa seu li cedeix el material. S'obliga també a seguir el model que els seus patrons li van donar dibuixat quan va signar el contracte. El 19 de juliol de 1365 el mateix Bernat Portell reconeix haver rebut el salari estipulat per a la fabricació de la peça.¹³¹

LA REPRESA DE LES OBRES I LA REDEFINICIÓ DEL PROJECTE (1374-1383)

El context del darrer quart del segle XIV

El darrer quart del segle XIV es va caracteritzar a l'obra tortosina per les tensions i contradiccions pròpies del període en l'àmbit general del Principat. El bisbe Guillem de Torrelles, que protagonitza els primers anys del període en el context de l'església tortosina, en va ocupar la mitra el 1369, any en què moria Pere el Cruel i acabava, a la pràctica, l'esgotadora guerra amb Castella que havia minvat recursos humans i materials de la corona catalanoaragonesa.

Les dificultats dels darrers anys del regnat de Pere el Cerimoniós, especialment la ruïna de l'erari públic i l'esclat de Cisma d'Occident, no constituïen un context favorable per al desenvolupament d'una empresa constructiva de magnitud, que per si mateixa es caracteritzava per dificultats internes importants. La prelatura de Guillem de Torrelles es va distingir per una certa estabilitat i l'interès per consolidar el poder material del bisbe, després dels estralls de les dècades anteriors sobre els territoris i els homes dels quals l'Església obtenia les rendes. A la seua mort, però, ocorreguda el 1379, la situació va tornar a esdevenir problemàtica. Les discrepàncies entre el Capítol tortosí i el papa Climent VII pel que fa al nou bisbe que havia d'ocupar la seu vacant van ser agreujades per la política reial d'indecisió envers els assumptes relacionats amb el papat. Tot plegat va afavorir un llarg període de seu vacant que no va ajudar gens l'Església tortosina.

En morir el bisbe Guillem de Torrelles, els interessos envers la plaça episcopal vacant a Tortosa eren molt diversos. L'infant Joan de-

131. ACTo, NC 1364, 26 de novembre; ACTo, NC 1365, 19 de juliol. Vegeu ap. doc. 49.

sitjava que la seu fos ocupada pel seu confessor, Francesc Rafart. El rei Pere, per la seua banda, defensava la candidatura del cabiscol de la seu de Girona, Guillem Galcerà de Rocabertí. El Capítol tortosí, sense fer cas de la voluntat reial, va escollir com a bisbe el seu prior major Miquel Cirera. Aquest era bon coneixedor dels afers diocesans, ja que era natural de Morella i havia exercit el càrrec de vicari general amb el bisbe Jaume d'Aragó. La decisió definitiva, que depenia del papa Climent VII, va fer recaure finalment el dret a la dignitat en la persona d'Hug de Llúpia, fins aleshores canonge i paborde de la seu de València.¹³²

L'augment de les ingerències reials en els afers del Capítol, observat a partir de principis dels anys setanta, no es correspon amb una voluntat per part del rei de solucionar el tema de la provisió de la plaça episcopal, malgrat que en algunes de les decisions reials es fa evident la voluntat règia de prestigiar el Capítol tortosí procurant la promoció dels seus canonges. Les poques referències sobre les relacions entre la corona i el Capítol tortosí de què disposem del període deixen entreveure un cert enfrontament entre les dues parts, provocat en part per la voluntat d'independència dels segons quant al govern intern de la diòcesi.¹³³

Després de la mort del rei Pere el 1387 i el clar posicionament a favor d'Avinyó del seu hereu, Joan I, el problema de la seu tortosina es va resoldre a favor del bisbe nomenat per Climent VII. Hug de Llúpia va prendre possessió del càrrec i va governar la diòcesi durant dotze anys. El seu trasllat a la càtedra de València el 1399, quan governava el rei Martí l'Humà, comportà una vegada més un enfrontament entre el Capítol i la corona, agreujat per l'interès de la reina Maria a oferir la plaça episcopal al seu cosí Pere de Luna. Aquest de seguida va prendre possessió de l'administració de la diòcesi. El Capítol, però, al·legant que no era canonge, es va negar a acceptar-lo i va escollir de nou el seu prior major, Joan Siurana. El conflicte es va allargar fins l'any 1405, quan Pere de Luna va ser definitivament consagrat bisbe.¹³⁴

Malgrat les dificultats de govern intern, al llarg d'aquest període les obres de la seu van obtenir una inversió important que va permetre la construcció de l'arc de capelles radials corresponent al sector de l'evangeli. No és un fet extraordinari dins del context urbà. Malgrat els problemes econòmics que la ciutat arrossegava de les conflictives dècades anteriors, es fa evident una empena constructiva important

132. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 587-589.

133. *Ibíd.*, pàg. 590 i s. i 609-610, doc. 3.

134. *Ibíd.*, pàg. 594 i s.

afavorida pels diferents estaments de poder. La manca d'estudis documentals sobre el període no permet disposar d'una base de raonament àmplia per a aquesta afirmació. Algunes referències concretes, però, ens permeten fer deduccions en aquest sentit. La intensa activitat comercial del port fluvial i marítim va fer que al llarg del segle la lleuda esdevinguera una font d'ingressos fonamental per a les arques públiques. La consolidació de la ciutat com a enclavament estratègic dins dels circuits comercials Barcelona-València-Saragossa-Mallorca va permetre mantenir el creixement urbà, continuat a la primera meitat del segle xv gràcies a l'intens comerç de llana procedent de l'Aragó i les zones dels Ports i del Maestrat, i destinada a ports italians com Pisa, Gènova o Venècia.

Amb relació a aquesta intensa activitat comercial, hem comentat en un punt anterior que la ciutat va bastir la llotja entre 1369 i 1373, any en què li va ser concedit privilegi de fira, i va construir a la dècada dels anys vuitanta els molls de càrrega i descàrrega necessaris. El creixement dels barris extramurs al llarg dels segles XIII i XIV va determinar també l'ampliació del recinte emmurallat a partir de la darrereria de la dècada dels anys seixanta. Es conserva el text de l'acord signat el dia 7 de febrer de 1369 entre l'església de Santa Maria i la ciutat sobre la contribució de 1.000 florins per part de la primera a la construcció del mur de la ciutat.¹³⁵ L'obra, d'envergadura, va ocupar mestres i manobres al llarg de tot el darrer quart del segle. Enric Bayerri parla d'una intensa activitat relacionada amb obres d'infraestructura a la ciutat en aquestes darreres dècades del quatre-cents: empedrat de carrers, abastiment d'aigua, construcció de clavegueres, reconstrucció dels banys nous de la ciutat, ampliació de places i carrers, entre altres.¹³⁶ Un estudi aprofundit de la documentació municipal permetria ampliar aquesta informació amb notícies relatives a obres d'edificis civils o religiosos de la ciutat poc documentats.

L'empenta del bisbe Guillem de Torrelles

La presa de possessió de la mitra tortosina per part de Guillem de Torrelles el 1369 va coincidir, com hem indicat en iniciar el capítol, amb la fi dels disturbis provocats per la guerra dels dos Peres. La seua arribada a Tortosa va ser favorable per a la continuació de les obres de la seu. El bisbe venia de Barcelona on el mestre Bernat Roca

135. BAYERRI, E., VIII, 1960, pàgs. 233-236. IZQUIERDO, 1989-1990, pàg. 11. AHCTE, Bisbe i Capítol núm. 31.

136. BAYERRI, E., VIII, 1960, pàg. 213 i s.

dirigia l'obra dels primers trams de les voltes majors de la nau i la galeria alta situada damunt de les capelles. La seua experiència unida a la voluntat del Capítol tortosí, encapçalat pel prior major Miquel Cirera, va permetre d'abordar de manera positiva el tema de la nova fàbrica catedralícia. Així, l'estiu de 1374 bisbe i Capítol promulgaven una constitució en la qual expressaven la seua voluntat de continuar les obres i establien una sèrie de mecanismes que havien de permetre de portar-les a terme. El document conservat és una còpia notarial feta de la constitució original el dia 7 de setembre de 1375.¹³⁷ L'encapçalament del notari indica que va ser redactada al capítol anual de l'any 1374, que normalment se solia celebrar el mes de juny. Josep Matamoros la data el 7 de setembre de 1374, recull la informació del memorial de constitucions fetes a favor de la fàbrica.¹³⁸ La constitució del bisbe Berenguer havia deixat de tenir vigència el 1360. Tot fa pensar que els problemes d'aleshores, expressats al text com a motiu important de la paralització, i l'interès personal dels afectats va fer oblidar les obligacions que cadascú tenia envers la renovació del temple. El primer que calia fer, per tant, era renovar la vigència d'aquesta constitució. Així, seguint l'exemple del bisbe Berenguer, de l'arquebisbe de Tarragona i d'altres prelats de la província eclesiàstica, determinaren quins havien de ser els mecanismes fixos de finançament.

En primer lloc, renovava el dret de cobrament de la primera anualitat dels beneficis vacants de la ciutat i la diòcesi. En segon lloc, s'establien unes quantitats fixes que haurien de pagar tots aquells que ostentassen dignitats, beneficis o administracions a la seu durant els dos primers anys del seu nomenament. Concretament, el bisbe s'obligava a pagar 6.000 sous, el prior 3.000, i la resta de membres la dècima corresponent a dues anualitats. Finalment, eren atorgades a la fàbrica la meitat de totes aquelles quantitats procedents de donatius diversos fets a l'església.

El període de vigència de la constitució s'establí de nou en cinquanta anys. Resulta força interessant la referència que en aquest apartat es fa de les obres que es volien realitzar, que incloïen a més del temple una torre campanar i el claustre.

Per a refermar l'autoritat del document, el Capítol va demanar la confirmació de l'arquebisbe de Tarragona, que aquest va signar a Avinyó el dia 18 de juliol de 1375.¹³⁹ El mateix dia del mes de novembre que es va demanar còpia notarial dels dos documents relacionats

137. ACTo, NC 1375, 7 de setembre. Vegeu ap. doc. 51.

138. ACTo, ll. o. 1. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 97r.

139. ACTo, NC 1375, 18 de juliol.

amb la constitució es van nomenar procuradors de l'obra Guerau de Montbrú, ardiaca de Culla, i Francesc Rovirola, rector de l'església de Castellfort. Un quart document, datat el mateix dia, es refereix a l'acceptació per part de les dignitats presents en l'acte de les seues obligacions envers la fàbrica.¹⁴⁰

La promulgació de la constitució va anar acompanyada a partir de la tardor del mateix 1375 del repartiment de cartells per la diòcesi amb els quals es pretenia incentivar la població perquè ajudés a la construcció de l'edifici religiós a canvi d'obtenir indulgències i la remissió de pecats. Sortosament, l'arxiu del Capítol conserva un exemplar del cartell.¹⁴¹ Segellats pel procurador de la fàbrica Guerau de Montbrú, als pregons s'hi adjuntava una carta mitjançant la qual el bisbe s'adreçava als rectors de les diferents parròquies per informar-los de la tramesa del cartell en català que haurien de llegir, o fer llegir, als fidels cada diumenge i festa solemne durant els oficis divins per convèncer-los dels beneficis espirituals que l'ajuda a la fàbrica de Santa Maria els podia reportar:

Universis et singulis rectoribus ecclesiarum civitate et diocesis dertusense vel aliis curam animarum habentibus ... largiendarum cartellum in vulgari ydiomate ordinari iussimus quare vobis tenore presentium quare vobis tenore presentium et in virtute sancte obediencie precepimus et mandamus quare singulis diebus dominicis et festivis sollempnibus cum populus convenerit ad divina legatis seu legi faciatis quilibet in sua ecclesia cartellum predictum nostras et alias indulgencias continentem ...¹⁴²

Per a donar més solemnitat a l'acte, el bisbe demanava en la seua carta que fossen escollides a cada parròquia dues persones de confiança per a llegir el cartell i recollir les almoines.

El text del pregó acaba de concretar la importància que la jerarquia tortosina donava al ban de les indulgències com a mecanisme de provisió de fons. La claredat de l'encapçalament demostra la voluntat de fer entenedors els objectius de l'acapte per tal que tots els fidels puguen saber què s'ha fet respecte a l'obra:

Ordenat es estat per lo molt reverent pare en Crist e senyor en Guiem (*sic*), per la gracia de Deu bisbe e per l'onrat capitol de la seu de Tortosa, per tal que a honor e gloria de nostre Senyor Deu e de la Verge Maria e de tota la cort celestial ab maior devoció

140. ACTo, NC 1375, 7 de setembre. Vegeu ap. doc. 51.

141. ACTo, Fàbrica s/n; ACTo, Fàbrica, 1; citat per MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 101 i 110. Vegeu ap. doc. 52 i 53.

142. ACTo, Fàbrica, 1. Vegeu ap. doc. 52.

e dels clergues e del poble allí lo divinal offici sia celebrat, que la obra de la dita seu ja començada gran temps ha e la qual per les grans mortaldats e tribulacions e guerres nos ses poguda a continuar, sia ara continuada. A la qual obra a fer e continuar lo dit senyor bisbe e cascun dels altres del dit capitol avens dignitats donen de present certes quantitats de pecunia e assignen d'aquí avant apres d'ells esser donades, axi per los successors lurs en les dites dignitats com per los rectors e beneficiats del dit bisbat. Empero per que la obra desus dita abans puxa esser acabada lo dit senyor bisbe atorgua als benefeytos de la dita obra les indulgencies e perdons seguens.

Després d'enumerar les diferents indulgències i dies de perdó, s'expressa la voluntat que el bací de l'acapte de la fàbrica vaja davant de qualsevol altre a les parròquies. Les persones assignades per a portar-lo hauran de guardar els diners en una caixa que es posarà a totes les esglésies davant de les grases de l'altar major. La caixa haurà de tenir dues claus, una custodiada pel rector o vicari de la parròquia i l'altra per un dels recaptadors.

Es demana, també, en el cartell que els capellans celebren misses dedicades als benefactors difunts tots els primers divendres de mes per lliurar-los de les penes del purgatori. Afegit posteriorment al final del llibret hi ha enumerades les indulgències concedides a l'obra per diferents papes.¹⁴³

La publicació de la constitució de l'any 1374 va suposar la represa de les obres a partir de l'estiu de 1375, com ho demostra la recuperació de la norma de confeccionar registres de fàbrica per part dels administradors. Les millores evidents en l'organització de les diferents rúbriques de rebuda i despesa demostra fins a quin punt hi havia interès per millorar la gestió per poder tirar endavant l'empresa.¹⁴⁴ Malgrat la cura, alguna cosa no acabava d'agradar als promotors i es va decidir fer públiques dues noves constitucions per a millorar el model de finançament i concretar els deures i drets del prior major envers el mestre major de l'obra de la seu. Això va ser el juny de 1378, en ple mestratge d'Andreu Julià.

La primera de les constitucions esmentades torna a fer referència a les mancances del sistema financer establert en principi:

... fuerit ordinatum per reverendum patrem et dominum Berengarium ... dictam ecclesiam augmentari seu de novo maiorem cons-

143. Afegit posteriorment al final del llibret hi ha enumerades les indulgències concedides a l'obra per diferents papes.

144. ALMUNI, V., 1987a, vol. I, pàgs. 92 a 110; *ibíd.*, 1991, pàgs. 41 a 45.

trui et edificari, dictaque augmentatio dicte ecclesie sive ipsa nova ecclesia incepta fuerit ac elemosine et obuenciones fabrice eiusdem ecclesie non sufficient ad continuationem et perfeccionem ecclesie antedicte. Et atendentes quod sine sucursu infrascripto opus dicte ecclesie non poterit continuari et perfici ...¹⁴⁵

Per a solucionar definitivament el tema es determina que en els propers cinquanta anys el bisbe haurà de donar anualment la dècima de les rendes sencera, i la resta de dignitats de la seu la meitat de la mitja dècima en dos cops a l'any.

La segona de les constitucions intenta resoldre el problema de les despeses que el reinici de la fàbrica comportaria pel que fa a viatges i gestions davant el Papa, a Roma. La publicació de la constitució és immediatament anterior a l'inici del Cisma que dividiria el papat. Fixada la Santa Seu a Roma el 1377, l'Església tortosina volia que les constitucions a favor de la fàbrica fossen confirmades pel papa Gregori XI, el qual concediria també als benefactors de l'obra deu dies de perdó.¹⁴⁶ Es determina al text que el bisbe concedisca per a aquestes gestions mitja dècima i el prior major 1.935 sous. Al mateix temps, s'aclareix quin ha de ser el paper del mestre major de les obres amb relació a la fàbrica de la seu i altres obres canonicals sufragades pel prior. És possible que a partir d'aquest moment hi hagués una reactivació de les obres del dormitori que, almenys a partir d'aquest any, serien dirigides pel mateix mestre major de la fàbrica de la seu. Potser aquesta siga una de les obres principals a les quals es refereix implícitament el document, ja que era obligació del prior sufragar-ne el cost.

El text especifica que el prior podrà comptar amb el mestre per a dirigir i treballar en les obres que el primer realitzi a la ciutat, pagant-li per cada dia que treballa per a ell 3 sous. A més, el prior Miquel Cirera s'obliga, ell i els seus successors, a donar al mestre una porció de capellà diària, tal com es feia amb cadascun dels capellans comensals. A canvi, el prior podrà descomptar una cinquena part del pagament anual a què, per motiu de la seua dignitat, està obligat amb la fàbrica. El text especifica també que quan el mestre treballa per a l'obra del temple li seran pagats igualment, entenem que dels fons de la fàbrica, 3 sous per dia laborable.¹⁴⁷

Poc després de la publicació d'aquestes darreres constitucions, el 16 de febrer de 1379, moria el bisbe Guillem i el Capítol escollia com a successor seu el prior Miquel Cirera. Malgrat que aquesta decisió no

145. ACTo, NC 1378, 4 de juny. Vegeu ap. doc. 60.

146. ACTo, Fàbrica s/n. Vegeu ap. doc. 53.

147. ACTo, NC 1379, 4 de juny. Vegeu ap. doc. 63.

va ser acceptada pel papat, com hem comentat en l'apartat anterior, el bisbe proposat per Climent VII, Hug de Llúpia, no prendria possessió del càrrec fins al 1387. Al llarg d'aquests vuit anys seria el Capítol unilateralment qui adoptaria les decisions relacionades amb la fàbrica.

La documentació deixa entreveure que, a més del prior Miquel Cirera, en aquest moment tenia un pes específic molt important en les decisions de fàbrica l'ardiaca de Culla, Guerau de Montbrú. A partir del moment en què és triat obrer de fàbrica, el 7 de setembre de 1375, la seua gestió es mostra vinculada a la de l'obra de la seu fins entrada la dècada dels anys noranta. Els més de vint anys que apareix com a administrador el converteixen en aquest període en la persona més vinculada a la fàbrica i responsable de moltes de les decisions que es van prendre en un període tan decisiu per a la història de l'edifici. Els llibres de l'obra el mostren com una persona assabentada i interessada en els afers de l'obra, malgrat que el registre diari de comptabilitat fos portat pels seus sotsobrers. Apareix, també, algunes vegades relacionat directament amb els mestres de l'obra, amb relació a la funció d'intermediari entre aquests i el Capítol. L'exemple més explícit de la seua estreta relació amb els mestres la tenim amb el mestre Joan de Mainí, al qual fa bastir una capella vora la torre de la seua heretat de la Petja, situada al sud-est de Tortosa, tocant al camí que comunicava amb l'Aldea.¹⁴⁸

La represa de l'obra l'any 1375-1376

A la tardor de 1375 la fàbrica de la seu tornava a iniciar l'activitat constructiva. Les referències extretes del llibre de l'obra indiquen que en aquest primer moment les obres es van centrar en l'acondicionament del sector de fonamentació i els espais adjacents per a poder iniciar el que seria pròpiament obra de capelles. Es treballava en la construcció d'una tàpia per aïllar el sector i a la llotja. En aquesta les obres a realitzar eren importants, amb una despesa total que s'aproxima als 500 sous.¹⁴⁹ La informació documental localitzada sobre aquest moment ens fa repensar la tesi establerta basant-nos en la historiografia del nostre estudi anterior, segons la qual en aquest moment l'obra del sector nord de les capelles radials es trobaria en una fase avançada.¹⁵⁰

No consta enlloc, aquest primer any, la despesa per jornals de cap mestre ni pedrapiquer que treballés obrant a la seu. Només se

148. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 43r.

149. ACTo, ll. o. 1375-1378, fols. 28r, 62r, 62v.

150. ALMUNI, V., 1987, pàg. 158 i s.

citen les feines assenyalades i el pagament a homes que, molts dies, escombren el carrer de l'obra i tiren pedruscada al riu. Les poques referències de què disposem, però, ens deixen entreveure una situació de transició en el tema del mestratge. Se cita l'arribada a l'obra d'un mestre Joan que porta un dictat de l'obra:

Item a mestre Johan qui y vench per ço que mostras lo dictat de la hobra e com mes en nostro poder la carta ab que s'en tornas ... V sous.¹⁵¹

No podem confirmar que la notícia es referisca al darrer dels mestres de l'obra documentats de la seu, Joan Valença. Els només sis anys passats des que aquest mestre apareix encara treballant a la capella de Sant Joan del Capítol, permeten pensar en aquesta possibilitat. Si això fos veritat, el mestre hauria rescindit definitivament en aquest moment el seu contracte amb la fàbrica i per aquest motiu tornava la traça que fins aleshores havia estat en el seu poder.

Un segon mestre, Pere, és citat al registre dels mesos de novembre o desembre de 1375. Fa d'amfitrió designat pel procurador de l'obra en la visita que Bernat Roca, mestre major de la catedral de Barcelona, i un altre mestre fan a Tortosa per veure la seu:

Item com hic fo en Rocha e un altre mestra quy aturaven entro a dinar, e fem los la messio si nevesma e menja a casa de mestre Pere, lo qual nos rete comte per menut ... XXIII sous VI diners.¹⁵²

És possible que la ciutat de l'Ebre fos una etapa en algun viatge que el mestre Roca realitzava a terres valencianes.¹⁵³ El fet que Guillem de Torrelles hagués estat abans del 1369 bisbe de Barcelona es pot considerar un element propiciatori per a l'existència d'una certa vinculació de l'arquitecte a la fàbrica, que el posterior mestratge de Pere Moragues podria confirmar. És molt possible que el bisbe demanàs la seua ajuda per a orientar la nova etapa que l'obra volia iniciar en aquests moments. La seua experiència de gairebé vint anys en el mestratge de l'obra de la seu barcelonina, que incloïa coneixements pràctics sobre com anar substituint progressivament l'obra romànica per la gòtica, devia ser considerada molt valuosa per part de l'Església tortosina.

151. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 28v.

152. ACTo, ll. o. 1375-1375, fol. 62r.

153. La data aproximada de la visita a Tortosa la podem deduir de la documentació sobre el mestratge de Bernat Roca a la seu de Barcelona, de la qual consta absent el mes de novembre i la primera meitat de desembre (ORTOLL, E., 1999, pàg. 274).

La notícia sobre l'estada de Bernat Roca a Tortosa resulta força interessant d'acord amb el moment de transició que vivia l'obra catedralícia, i permet especular sobre la seua possible intervenció en la tria del nou mestre de la fàbrica. L'estreta relació documentada amb Pere de Moragues, que al cap d'uns anys seria mestre major, vincula la fàbrica en aquests darrers anys del segle XIV als millors professionals de la construcció de l'àmbit barceloní.¹⁵⁴ La vinculació del mestre Roca a Tortosa, a més, no es va donar només a través de la seu. Sabem que almenys va fer un altre viatge a la ciutat per tractar en aquest cas assumptes de caràcter municipal. Va ser el mateix any de la seua mort, el gener de 1388, quan per manament del rei Joan I es va traslladar amb altres mestres a la ciutat per a veure si era possible fer una sèquia per traure aigua de l'Ebre i regar algunes partides del terme.¹⁵⁵

No sabem quin va ser el camí que va seguir el mestre Roca després de passar per Tortosa ni si va mantenir algun tipus de contacte relacionat amb el mestratge de la seu. No es pot descartar la possibilitat que, en nom del bisbe Guillem, fos ell qui realitzàs part de les gestions que convertirien en mestre major de l'obra un altre dels mestres de renom d'aleshores: Andreu Julià. El fet que la càtedra de València, ciutat on Julià treballava o havia treballat com a mestre de l'obra de la seu, fos ocupada per l'anterior bisbe de Tortosa Joan d'Aragó sens dubte degué facilitar les gestions.

Els anys de mestratge d'Andreu Julià

El 20 de juliol de 1376, acabat d'estrenar un nou any administratiu, inicia el seu mestratge Andreu Julià. Ens ho confirma el procurador en anotar la despesa feta pel correu que s'envia a buscar-lo a València i, al cap d'uns dies, la que comporta l'arribada del mestre:

Primerament costa e despenem com fos acordat que trametessen al mestra a Valencia qu-y ana Nicolau lo correu qu-y estech entre anar e estar e venir e que feu la messio a mestra Andreu Julia con l'amena de Valencia XL sous.

E la bistia en que quavelga lo dit mestre, la qual logaren a esguar anant e vinent e estat L sous, e axi entre tot costa la venguda del dit mestre ... XC sous.

Item fo lo dit mestre en Tortosa digmenga a XX de juyol e segons la avinença que fem ab ell per lo dit digmenga e 2 festes

154. MADURELL I MARIMON, J. M., 1937-1940, pàg. 98, doc. 4.

155. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 608-609, doc. 2.

que age en la setmana per 3 jorns donam-li IV sous e mig, e per 3 jorns que esteg el camí per la mesio que li aviem feta segons que desus per cascun jorn II sous que fan VI sous, e per 4 jorns faeners que age en la setmana a IV sous fan XVI sous. E axí per tot pagam-li de tota la dita setmana entre lo digmenga segent fa per tot ... XXVI sous VI ds.¹⁵⁶

Malgrat que són força específiques pel que fa al pagament, aquestes anotacions no ens permeten assegurar si l'avinença feta entre mestre i Capítol se signa en aquest moment o ja era anterior. Només les notícies esmentades donen peu a la suposició que ara començaria a dirigir l'obra, ja que el text del contracte no s'ha conservat. El que sí que és cert és que el mestre treballa regularment a l'obra a partir del juliol de 1376. L'activitat de Julià és documentada amb continuïtat, en un primer moment, fins l'estiu de 1377. El mes d'agost d'aquest any se'n va a Lleida amb motiu de l'obra. Amb aquesta notícia es pot relacionar el pagament fet el mateix any pel pergamí on el mestre fa un trasllat de la torre de la ciutat, referint-se segurament al campanar de la seu.¹⁵⁷ Hi ha la possibilitat que el model es volgués utilitzar en la traça de la torre de Sant Pere o la de Santa Caterina. També és possible que la traça es volgués destinar a model per a la construcció de la torre campanar de què parla el bisbe Guillem en la constitució de l'any 1374.

La notícia de la despesa realitzada amb motiu del viatge del mestre ens assabenta que Julià és casat i té tres fills joves que encara depenen d'ell, així com del fet que la seua família es trasllada amb ell a Tortosa i converteix la ciutat en el seu lloc de residència, almenys mentre l'arquitecte ocupe el càrrec a la seu. Això es desprèn de la següent nota de l'administrador datada l'agost de 1377:

Item lo digmenga apres a II d'agost noy fo lo mestra en tota la setmana segent que ana a Leyda mas fo acordat per capitol que donassem C sous per sa muller e II filles e I fill seu qui romanien que aguesen que despendra mentre que ell fos a Valencia e com li agues a dar florins car ni avien menuts e no fora bon comte IX florins e axí donamli X florins que fan e donels a ell matex ... CX sous.¹⁵⁸

El viatge del mestre a Lleida va durar una setmana, un cop transcorreguda consta 15 dies treballant a l'obra. Un segon viatge el mena

156. ACTo, ll. o. 1376-1378, fol. 63r. Vegeu ap. doc. 127.

157. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 32r.

158. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 74r.

a la darrereria d'agost a València, i torna a constar a Tortosa a partir de la darrera setmana del mes d'octubre. Malgrat haver arribat a l'obra el dimecres, com que l'havia fet venir l'administrador el paguen com si hagués treballat tota la setmana.¹⁵⁹

Després de la tornada de València Andreu Julià consta a l'obra de la seu amb regularitat fins al maig de 1378, moment en el qual acaba el primer dels llibres de l'obra d'aquest període. A partir d'aquest moment no és citat més en l'obra tortosina. El següent dels llibres de l'obra, corresponent al període 1378-1381, utilitza el nom genèric de mestre de l'obra als registres de pagaments. És a través de la documentació de la seu de València, més explícita en les notícies referides al mestre, que podem constatar que Julià es va mantenir almenys fins al mes d'abril de 1381 com a mestre de l'obra de la catedral tortosina. El registre de comptabilitat de l'any 1380-1381, per exemple, constata una absència del mestre entre els mesos de juny i juliol de 1380, coincidint amb una de les estades d'Andreu Julià a València.¹⁶⁰

A partir del mes de juny de 1378 la documentació tortosina parla de la presència d'un segon mestre, citat com a mestre Joan. Apareix amb certa regularitat al període 1379-1381 cobrant els 4 sous i mig que normalment corresponen en aquest període al mestre major entre jornal i porció de capellà. El llibre de l'obra 1387-1381 mostra confosa la cronologia en els apartats corresponents als darrers anys, després del juny de 1379. És per això que resulta difícil concretar exactament els anys de dedicació d'aquest mestre a l'obra. Així mateix, molt sovint el mestre és citat sense nom, la qual cosa dificulta la diferenciació entre Andreu Julià i el mestre Joan.¹⁶¹ Amb tot, diverses informacions fan pensar que aquest segon seria un aparellador al servei de Julià, encarregat de dirigir l'obra en les seues absències. El seu nom es manté a la documentació després de l'abril de 1381, quan comencen les obres del Miquelet i suposem que Andreu Julià abandona l'obra. És citat com a mestre de l'obra fins el juny de 1382, moment en el qual consten les primeres negociacions amb Antoni Guarc sobre el mestratge de la seu.

Centrant-nos en l'evolució concreta de l'obra de la seu, l'arribada del mestre Julià devia anar envoltada d'expectatives importants del Capítol. Feia molts anys que les obres devien estar pràcticament paralitzades en el sector de fonamentació. Les primeres referències a l'obra es relacionen precisament amb l'aprovisionament de pedra, fet possiblement

159. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 75r.

160. SANCHÍS SIVERA, J., 1909, pàgs. 92-94; ACTo, ll. o. 1378-1381, fol. 59r.

161. ACTo, ll. o. 1376-1381, fols. 42r-59v.

amb l'objectiu de començar el paredat. Així, el mes d'agost Guerau de Montbrú, com a procurador de l'obra, compra al senyor del castell de Flix i al batlle de la universitat del mateix lloc el dret sobre la pedra que es troba a totes les eres situades al voltant del poble, així com les del lloc de Valentonera. Establix els preus a pagar per peça segons la mida de cadascuna i es compromet a portar-la al seu propi cost fins al carregador del riu.¹⁶² Rep, a més, llicència d'Arnau de Bosc, senyor d'aquest castell, per tallar al seu terme tanta pedra com necessite per a l'obra, amb el compromís que no en siga tallada per a cap altre ús. Com a deferència cap a Santa Maria estableix un preu baix en el tall, 15 diners jaquesos per centenar. És evident en aquest contracte la voluntat, expressada en altres aspectes, de sistematitzar el treball i assegurar un aspecte tan important com era la provisió de pedra.

Immediatament després de la signatura de les capitulacions amb els prohoms de Flix un menestral de confiança de l'obra, Marco, i dos pedrapiquers més es traslladen fins aquesta població i hi romanen quinze dies tallant pedres.¹⁶³

Sense poder precisar dates concretes, sabem que entre juliol de 1376 i el del 1377 es treballava a l'obra en el sector de la torre de Sant Pere i la capella adjacent. El gener de 1377 es confeccionaven motles per a poder tallar les pedres de l'escala i del pilar contigu. El mes de juny següent el mateix fuster que havia fet els motles per manament del mestre, Curçà, muntava el bastiment de la capella de Sant Pere. Un cop bastida l'estructura de fusta, una setmana després, el mestre va començar a paredar en el sector:

... hi fo en Curça per fer lo bastiment de la capella de Sent Pere
... lo igmenga apres e tota la setmana segent a V de juyol hi fo
lo mestra e comencam a paredar¹⁶⁴

En endavant, fins al juny de 1378, els comptes indiquen que es pareda, sense donar més informació en aquest sentit. El mestre és ajudat en aquesta tasca per quatre pedrapiquers qualificats: Pasqual Escapolat, Jaume i Ferran Narbonés i Guillem Ferrer. Un cinquè menestral, Guillem Mai o Maig, s'afegeix a partir de març de 1378.¹⁶⁵ Hi és present també l'esmentat Marco, que un cop torna de la pedrera

162. Les peces preferides són les de tres pams, pagadores a 8 diners cadascuna. Les de dos pams, dos seran pagades a preu d'una, i les d'un pam i mig tres a preu d'una. Les de Valentonera, totes destinades a pedres de fil, es compromet a pagar-les a 6 diners per la peça. ACTo, NC 1376, 21 d'agost. Vegeu ap. doc. 130.

163. ACTo, ll. o. 1376-1378, fols. 44v-50r.

164. Ibíd., 66v i 72r.

165. ACTo, ll. o. 1378-1381, fol. 30 i s.

dirigeix les obres de reconstrucció de la llotja, que cobra per jornal mig sou més que la resta de picapedrers. Pasqual Escapolat i Jaume Narbonés cobren 3 sous per dia treballat i Marco 3 sous i mig. A partir de juliol de 1377 aquest darrer cobra el mateix mentre fa feines diverses i 4 sous quan parea. Sembla desprendre's de les anotacions que s'encarrega de les feines de paredat quan el mestre és absent. El fet que ja aparega citat un pedrapiquer amb el mateix nom al llibre de l'obra de l'any 1346-1347 i es mantinga fins al 1385-1386 fa pensar que es podria tractar d'un menestral de confiança de la fàbrica que realitzarà tasques de sobreestant.

Després del juny de 1378 les obres de paredat continuen, encara que possiblement a un ritme lent. Només en algunes setmanes apareixen pagaments relacionats amb el lloguer de personal eventual —dones manobres, aiguaders...— necessari per a ajudar els paredadors. Quan aquests surten, s'especifica que és per a ajudar el mestre o Marco a parea. Aquest darrer es fa càrrec d'aquesta tasca, realitzada de manera discontinua, mentre el mestre viatja a Lleida i València els mesos d'agost i setembre. És a partir d'aquest període que comença a aparèixer a la documentació el mestre Joan, possiblement com hem dit, aparellador del mestre major Andreu Julià. La primera referència és del mes de juny de 1378.¹⁶⁶

El mes de novembre de 1378 el fuster Curçà torna a l'obra per a confeccionar al llarg de cinc dies un bastiment i cintres. A partir d'aquest moment i fins al mes de juny de 1379 només algunes referències a l'activitat de Marcho permeten suposar obres de paredat, la qual cosa fa pensar que possiblement aquestes es realitzarien amb força lentitud. Amb tot, l'activitat a l'obra no havia cessat. El mestre és a l'obra tot l'any excepte la segona setmana de febrer de 1379. L'ajuden Marcho i tres pedrapiquers regularment, els quals la majoria del temps devien treballar picant pedres a la llotja. Guillem Ferrer i Jaume i Ferran Narbonés hi consten regularment. El mes de juliol hi ha la presència puntual de Joan d'Avinyó, que treballa només tres dies a 3 sous. Guillem Maig abandona l'obra aquest mes de juliol.¹⁶⁷ A la darrereria de febrer de 1379 el fuster de l'obra confecciona els motles necessaris per a picar les pedres d'un pilar, tasca que devia ocupar el temps dels pedrapiquers fins al juliol següent.¹⁶⁸

Poc abans d'aquesta data trobem la primera de les referències a la presència d'Antoni Guarç a l'obra tortosina. El mes de gener de 1379,

166. ACTo, ll. o. 1378-1382, fol. 30 i s.

167. ACTo, ll. o. 1376-1381, fol. 30 i s.

168. *Ibid.*, fol. 32 i s.

com a mestre escultor, arriba a Tortosa des de Sant Mateu acompanyat d'un macip per a esculpir sis capitells de finestra. En aquest moment la seua vinculació a l'obra sembla puntual, atès que fa la seua feina d'esculpir i marxa, cobrant 99 sous:

Item hic fo n'Antoni Guarc mestre de imegineria que yc vench de Sent Mateu, que obra los capitells de les finestres, ço es VI, e te I dia de anar e altre de tornar, ab I macip qui obra ab ell. Donamli IX florins, e tench sen per pagar per ell e per lo macip ... LXXXXVIII sous.¹⁶⁹

Guarc no tornarà a ser esmentat en la documentació de què disposem fins al mes d'agost de 1382. Suposem que els capitells en els quals va treballar són els de les capelles de Sant Pere i Sant Pau, a l'obra dels murs de les quals es treballava aquests anys (figs. 28 i 100).

A partir del mes de juliol de 1379 es torna a constatar una activitat important a la pedrera de Flix que s'allarga durant la segona meitat de l'any.¹⁷⁰ Es preveia una intensa activitat a l'obra, la qual cosa obligava a un aprovisionament important de pedra. Potser per aquest motiu l'activitat a l'obra no sembla tan continuada com l'any anterior. Consta la presència regular de Jaume Narbonés i Marcho. Guillem Ferrer i Ferran Narbonés apareixen només puntualment.¹⁷¹ Cap a principis de novembre tornen a sortir notícies sobre treballs de paredat que acaben a la darrerria de l'any. Els primers mesos de 1380 no hi ha cap referència a cap activitat constructiva i el ritme de treball en general davalla. Fins i tot algunes setmanes el mestre treballa sol a l'obra. Passades les festes de Pasqua l'activitat es reprèn i amb ella les tasques de paredat fins a la darrerria de maig.

El pas a l'any administratiu de 1380-1381, a partir del mes de juny, coincideix amb una major presència del mestre Joan en els registres de comptabilitat. Tampoc per a aquest any la documentació aporta referències suficients sobre l'estat de l'obra. La majoria de notícies es relacionen amb obres auxiliars i amb l'activitat referida a la provisió de pedra. Es fan reparacions importants a l'alberg de l'obra. Podria tractar-se de la casa del mestre, per la qual la fàbrica pagava un cens anual de 20 sous, o més aviat d'alguna casa utilitzada com a edifici auxiliar. Aquestes intervencions, però, no afecten al treball dels pedrapiquers de l'obra, ja que se n'encarreguen mestres de cases especialitzats.¹⁷²

169. *Ibíd.*, fol. 49r.

170. ACTo, ll. o. 1376-1381, fol. 39 i s.

171. *ibíd.*, fol. 39 i s.

172. ACTo, ll. o. 1378-1382, fol. 30r.

Amb relació a la provisió de pedra es compra una barca a un arrais de Saragossa que s'afegeix a la que l'obra disposava ja en propietat, i es contracta el tall de pedra a estall amb dos germans de la Palma d'Ebre.¹⁷³ Els pagaments de jornals de pedrapiquers es reduïxen als fets al mestre de l'obra i a Marco, la qual cosa fa pensar en un alentiment del ritme de treball. Aquesta tesi està reforçada per les notícies citades sobre la imminència de l'inici de les obres de la torre campanar de la catedral de València, dirigides pel mestre Andreu Julià, i per la documentació que indica una major presència d'aquest personatge a la ciutat del Túria. Aquest seria també el motiu de l'augment en la freqüència d'aparició del mestre Joan a la seu de Tortosa, que es consolidaria a partir de la primavera de 1381 quan suposadament Andreu Julià tornaria a fixar la seua residència definitiva a València.

A partir del mes de juny de 1381 el mestre és esmentat sempre en el llibre de l'obra com a mestre Joan, i augmenta el seu jornal fins a 4 sous i mig —retribució en aquest moment corresponent al mestre major.¹⁷⁴ La despesa demostra una activitat constant a l'obra al llarg de 29 setmanes, aproximadament, fins a la darrereria de l'any, sense que en poguem especificar aspectes concrets. Treballen amb regularitat tres pedrapiquers: Guillem de Luna, Guillem Ferrer i Francoy. Altres com Miravet i Lunes apareixen puntualment.

L'obra del rellotge

Al mateix temps que les obres de la nova seu semblaven estabilitzar el seu ritme de treball, la jerarquia de la ciutat es va veure immersa en el corrent generalitzat de voler disposar d'un rellotge mecànic que els permetés controlar les hores tal com ho feien les més prestigioses ciutats europees. La difusió del rellotge mecànic per Europa des de la dècada dels anys trenta del segle XIV és fruit del progrés en la capacitat d'innovació de la ciència europea a la segona meitat del tres-cents, així com del nou concepte de temps que a poc a poc s'imposa en una societat marcada pel canvi de mentalitat.¹⁷⁵ A la corona el coneixement de la rellotgeria va arribar amb mestres estrangers a partir de la dècada dels anys quaranta del segle, vinculat estretament a la iniciativa

173. ACTo, ll. o. 1378-1381, fols. 30v i 40r.

174. Als darrers folis del llibre de l'obra 1378-1382 hi ha anotacions de rebuda que semblen referir-se a un any administratiu diferent a 1380-1381. Suposem que es tracta del de 1381-1382, però no ho podem assegurar. En l'encapçalament d'alguna de les rúbriques hi ha indicada la referència "*anno nono*" (ibíd., fol. 60r i s.).

175. WHITE, L., 1990, pàgs. 137-147; GIMPEL, J., 1981.

reial.¹⁷⁶ Van ser precisament mestres estrangers qui van fabricar els primers rellotges, i amb això van determinar l'aparició d'un nou cos d'artesans dedicats a la fabricació i la reparació.¹⁷⁷

En aquest context, com havia fet el Capítol de la catedral de València el mes de març de 1378, a Tortosa es va fer contractar la fabricació d'un rellotge per a la seu el mes de novembre del mateix any. Conservem el text del contracte amb el mestre rellotger, Joan de Tornai, així com diferents referències breus que demostren que l'obra es va portar a terme i va servir a la ciutat al llarg del darrer quart del segle XIV i primeres dècades del XV.¹⁷⁸

La primera referència que tenim de la voluntat de fer fabricar un rellotge mecànic a la ciutat es troba al llibre de provisions de la ciutat de l'any 1378, corresponent al dia 11 de setembre. Fa referència a la decisió de la universitat d'ajudar a l'obra del rellotge que es volia començar a fabricar:

... fou provehit ... que per profit e honor de la terra e ornament de la seu volgueren e atorgaren que a una alarotja ques'espera a fer en la seu de Tortosa o al maestre que la ha a fer per preu de quatre cents florins, sien dats en ajuda dels dits CCCC florins, es a saber cent florins d'or, e que aquells li sien dats com los CCC florins haura reebuts del senyor bisbe e capitol de la seu. Pero que ferm lo dit maestre ab bones obligacions que la dita allaroia haura bona efficacia e sera bona e ferma e segons estar deu.¹⁷⁹

Dos dies després d'aquest acord, el dia 13 de novembre de 1378, es van reunir representants del Capítol i la ciutat amb el mestre Joan de Tornai i van acordar la manera de fer el rellotge a la seu de la ciutat. Participaren de part de l'església de Santa Maria el degà, l'ardiaca de Culla i l'infermer de la seu. En representació de la ciutat ho van fer Arnau Tordeles, Pere Burgués i Bernat de Mora. Des del primer moment, doncs, van ser els dos estaments de la ciutat, civil i eclesiàstic, els promotors de l'obra, de la qual en endavant compartirien jurisdicció. La voluntat d'entesa devia tenir l'origen en la prohibició feta aquest mateix any per Pere el Cerimoniós als jurats de la ciutat de València

176. MORALES, J.; TORREBLANCA, M. J., 1989, pàgs. 449-480.

177. SANCHÍS SIVERA, J., 1909, pàgs. 974-976. *Ibíd.*, 1914, pàgs. 223-231. ARGILÉS, C., 1988, pàgs. 259-273. VINYOLÉS I VIDAL, T. M., 1985, pàgs. 32-33. CAMÓS, L., 1936, pàgs. 423-446. MORALES, J. J.; TORREBLANCA, M. J., 1989, pàgs. 449-474. ZARAGOZÁ, A., 1999, pàgs. 199-201.

178. ACTO, NC 1378, 18 de novembre. Vegeu ap. doc. 61. VILLAR DOMINGO, J., 1928, pàgs. 70-72.

179. AHCTE, Provisions 1375-1379, fol. 201v. 11 de novembre de 1378.

de tenir rellotge a la Casa del Consell, al·legant que només les esglésies i cases reials podien tenir campanes.¹⁸⁰

Els termes del contracte, signat el dia 18 del mateix mes de novembre a l'aula capitular de la seu, concreten les obligacions del mestre. Tornai es compromet a realitzar-lo pel preu de 400 florins d'or d'Aragó, dels quals —com hem vist— 100 els pagaria la ciutat i la resta l'Església. El mestre demana també que se li pague la porció que diàriament es dona als capellans comensals de la seu, com s'acostumava a fer amb el mestre de l'obra. Aquesta, però, es descomptarà del pagament final dels 400 florins. La porció s'haurà de pagar fins dos mesos després de l'acabament de l'obra. Exigeix, també, que la quantitat total especificada al contracte siga lliurada a un administrador a qui puga demanar sense dificultat els diners que necessite en cada moment per a material o altres conceptes. Si un cop acabada l'obra resten encara diners dels 400 florins, el mestre es reserva el dret de disposar-ne sense haver de donar cap explicació.

La quantitat estipulada, equivalent a unes 500 lliures, havia de servir al mestre per a pagar el seu jornal i els materials esmerçats: ferro i acer per a construir les rodes, eixos i altres elements mecànics; plom i cordes per als contrapesos; carbó per a fer anar els fornals de l'obrador on elaborar les peces metàl·liques. La contractació d'un rellotge no sempre es feia a estall en aquesta època. El 1356 Antoni Bovell, mestre rellotger d'Avinyó, cobra 297 lliures com a jornal per a la confecció del rellotge del castell de Perpinyà, finançat per la casa reial. El rellotge de la catedral de València, contractat el mes de febrer de 1378, per contra, va ser a preu fet com el de Tortosa. Destaca la diferència en el preu estipulat per a l'obra d'aquest i d'una campana, 124 florins d'Aragó, amb els 400 florins pagats pel de Tortosa.¹⁸¹

El rellotge ha de ser de vint-i-quatre hores. Els rellotges medievals podien tenir dos sèries de 12 hores, comptades a partir del migdia o de la mitjanit, o una sèrie de 24 hores. El primer cas és el de Saragossa, Osca i Terol. Pel que fa al segon cas hi havia el de Lleida i Mallorca.¹⁸² A Tortosa es demana que siga de 24 hores, que es faran tocar mecànicament:

180. VINYOLES, T. M., 1985, pàgs. 32-33. En el cas de Lleida la jurisdicció del rellotge mecànic tampoc no va ser compartida des d'un primer moment. No és fins el 1406 que la Paeria comença a participar en les despeses que s'hi relacionen, al començament aquest enginy depenia únicament del Capítol catedralici (ARGILÉS, C., 1988, pàg. 266).

181. CAMÓS, L., 1936, pàg. 428 i ss. SANCHÍS SIVERA, J., 1914, pàgs. 223-231.

182. MORALES, J.; TORREBLANCA, M. J., 1989, pàg. 454, n. 13. ARGILÉS, C., 1988, pàg. 265.

... lo dit maestre Johan diu fer lo relotge a ses messions de fust, de ferre, de hacer, de cordes e de carbo, e de contrapes de plom e de totes altres messions que al dit alerotge se pertanguen. En tal manera que ell fara toquar lo dit alerotge totes les hores del dia e de la nit que son XXIIII, ço es de miga nit fins a mig dia XII, e de mig dia fins a miga nit altres XII.

Interpretem que el fet que no s'indique enlloc que les hores si-guen tocades manualment vol dir que el toc havia de ser mecànic. Possiblement es devia tractar d'un rellotge d'esfera rodona dividida en vint-i-quatre hores i amb una sola busca, ja que enlloc s'indica que hagués de tocar també els quarts com sí que passava en el rellotge construït el 1390 per a la seu de Lleida.¹⁸³

El Capítol de la seu es compromet a facilitar al mestre un lloc adient on poder obrar la maquinària. Així mateix, quan aquesta siga acabada, el Capítol haurà de condicionar un lloc tancat a l'alçada del seny nou, notícia que ens indica la voluntat d'utilitzar-lo com a campana horària. El fet que s'esmente només una campana confirma la tesi que el rellotge tan sols havia de tocar les hores. El mestre es reserva la decisió sobre com ha de ser l'estança, encara que demana Capítol li facilite un ajudant i que el pague, possiblement era el mestre de l'obra o un mestre de cases de confiança:

... com la dita rolotge sie feta e acabada que ells sien tenguts de donar loch bo e ferm e clos en la seu, en la partida de les fonts, en lo qual ell puxa la dita rolotge posar. E quel dit loch sie obrat e fet axi com lo dit maestre sabra devissar, en semps ab aquell al qual lo dit capitol o comanara ... Itemdemana lo dit maestre ... que ells li sien tenguts de fer fer clausura e ab tanquadura damunt la seu, en dret del seny nou, hon toquara lo rolotge en manera la qual ell divisara en semps ab aquell a qui o capitol ho comanara a lurs messions ...

Malauradament, les referències del contracte no ens permeten saber si aquesta campana i, en conseqüència, el rellotge estaven situats en alguna torre de la seu romànica o simplement sobre el terrat. Cal suposar, atesa la participació de la ciutat, que seria un lloc prou visible per al conjunt de la població, prop de la façana que mirava al carrer Creuera.

Malgrat la participació de la universitat en la fabricació del rellotge, el fet que la seua col·locació correspongués als dominis de l'església va determinar un major protagonisme d'aquesta darrera. Tot i això,

183. ARGILÉS, C., 1988, pàg. 264.

l'acord esmentat del dia 11 de novembre demostra que l'obra va tenir des del principi una clara significació ciutadana. La relació de notícies conegudes fa suposar que les negociacions amb el mestre Joan de Tornai s'haurien donat entre l'estiu i l'inici de la tardor de 1378. Un cop decidida la seua contractació, el dia 11 de novembre, en reunió del Consell Municipal, es decidí ajudar a l'obra per a poder-ne tenir la jurisdicció compartida. Dos dies després, el 13, tingué lloc la reunió entre les parts contractants i el mestre del rellotge, amb el qual se signaria un contracte definitiu, un cop concretades les condicions, el dia 18 del mateix mes de novembre.

No sabem si el mes de juliol de 1379 l'obra s'havia finalitzat, tal com el mestre havia promès. Dues referències del mateix any indiquen que si l'obra no s'havia completat sí que estava en procés de ser acabada. Una d'elles és el pagament dels 100 florins promesos per part de la ciutat, fet a la darrereria de setembre de 1379.¹⁸⁴ La segona data d'uns dies més tard, el 7 de novembre. Es refereix al pagament de part dels 300 florins promesos pel Capítol.¹⁸⁵ Amb tota seguretat aquest seria el darrer dels pagaments fets al mestre i marcaria l'acabament definitiu de l'obra. Així ens ho fa pensar una carta adreçada al Capítol per part del rei Pere el dia 4 de gener de 1480, relacionada amb una queixa del mestre per incompliment d'una part del contracte. El text de la missiva ens assabenta del fet que, un cop acabada l'obra, el tresorer de la seu, Joan de Castres, es va apropiat de la casa on el mestre havia viscut i fabricat el rellotge i dels objectes que hi havia, incloses pertinences i diners que el mestre defensava que eren seus. El motiu adduït pel representant del Capítol era que amb això recuperava el lloguer de la casa que, possiblement per un malentès en la interpretació del contracte, el mestre no havia volgut pagar. Actuant com a àrbitre en el conflicte, el rei determina que tornen al mestre les seues pertinences i que, si cal pagar un lloguer, se satisfaga la meitat dels fons del Capítol i l'altra meitat dels de la cambra apostòlica.¹⁸⁶

Les referències de què disposem sobre el mestre Joan de Tornai, autor del rellotge, són escasses. S'ha acceptat tradicionalment la tesi que identifica aquest professional amb l'autor del rellotge de la catedral de València, contractat, com hem dit, només uns mesos abans que el de Tortosa. El primer és citat com a "Johannes alamanus, magister operis arologiorum". Si és certa la seua identificació amb Joan de Tornai la

184. PASTOR I LLUÍS, J., 1917, pàgs. 118-119. Suposem que la data de novembre de 1376 que dona aquest autor és un error d'impremta, atès que és molt anterior a la del contracte amb el mestre.

185. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 105r. ACTo, NC 1379, 7 de novembre.

186. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 574-576, doc. 1.

paraula alamany que apareix a la documentació valenciana es referiria al seu lloc d'origen. Pastor i Lluís, que accepta aquesta identificació, diu sense citar la font d'informació que el mestre era belga.¹⁸⁷ El que sí que és cert és que devia ser un professional de vàlua reconeguda, atès que el 28 d'abril de 1379 l'infant Martí va nomenar-lo familiar seu per la seua habilitat i experiència com a mestre rellotger.¹⁸⁸ Per a nosaltres aquesta referència és molt útil perquè un cop més referma les relacions de l'obra tortosina amb la Corona.

Un cop fabricat, el rellotge necessitava un manteniment que, en principi, havia de sufragar el sagristà segons les constitucions de l'Església. Una de les obligacions de l'esmentada dignitat era la de mantenir el cor i el rellotge. Es conserva una referència del 26 de juny de 1380 segons la qual el Capítol fa una requisició al sagristà recordant-li que, malgrat que el rellotge haja estat fabricat de nou, l'obligació del manteniment és seua.¹⁸⁹ Algunes referències extretes de l'Arxiu Municipal, tanmateix, demostren que la ciutat participava també d'aquest manteniment. Enric Bayerri recull una referència del 27 de març de 1383 segons la qual es donen a Domingo Villar, prevere, 2 lliures i 15 sous com a complement pels treballs de manteniment del rellotge de la seu.¹⁹⁰

Seguint les referències a d'altres ciutats sabem que el manteniment d'aquesta maquinària era, de vegades, complicat i la seua duració relativament limitada. Per al cas de Tortosa sabem que a la dècada dels anys vint del segle xv es fabricava un nou rellotge, suposem que mecànic, que possiblement substituïa al que ara ens referim.¹⁹¹

L'inici de l'any administratiu 1382-1383 i la problemàtica sobre el nomenament d'un nou mestre major

Pel que es desprèn de les anotacions del llibre de l'obra, iniciat el juny de 1382, quan comença el nou any administratiu, la plaça de mestre major de la seu estava vacant. El mestre Joan que apareix en els registres de l'any anterior desapareix de la documentació a la darrereria de 1381, moment en el qual acaben les anotacions de despesa. L'estiu de 1382 Guerau de Montbrú, ardiaca de Culla i obrer de fàbrica, informa a través de les seues anotacions en el registre de comptabilitat

187. PASTOR I LLUÍS, F., 1917, pàgs. 118-119.

188. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 576.

189. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 106r.

190. BAYERRI, E., 1960, VIII, pàg. 220.

191. ACTo, IAC 1426-1570, 28 d'abril de 1428. ACT, NC 1428, 28 d'abril.

de l'obra que els tràmits per a cobrir de nou la plaça havien començat temps enrere.¹⁹² El tema es trobava en aquestes dates en un moment de confusió. Dos mestres, Pere de Moragues i Antoni Guarc, competien per obtenir l'esmentat càrrec de mestre major.¹⁹³

La primera referència concreta al tema de què disposem ens situa a la segona quinzena del mes d'agost de 1382. L'administrador de l'obra anotà la despesa realitzada en trametre un missatger a Antoni Guarc, a València, per demanar-li si en un termini curt de temps vindria a Tortosa. A la carta li devia recordar que s'esperava des del mes de juny una visita seua a l'obra, la qual no havia estat materialitzada:

... despenem que trametem a Valencia a n'Antoni Guarc per saber de cert sig seria pus no era vengut dins juny e no vench mas pres termini entro a Santa Maria d'Agost ...¹⁹⁴

La resposta del mestre Antoni Guarc, de la qual no coneixem el contingut exacte, arribà en pocs dies a Tortosa i tot seguit fou tramesa a Pere de Moragues, mestre que en aquest moment vivia i treballava a Saragossa. Així havia estat pactat, prèviament, entre ell i el Capítol, segons es dedueix del text d'anotació de la despesa del correu:

Item trametem a Çaragoça an Moragues ab la resposta den Antoni per ço com axí era empres que loy fassen saber ...

Els primers contactes del mestre amb l'Església tortosina es podrien relacionar amb l'estada del prior major i l'ardiaca a Saragossa l'abril de 1381, quan juntament amb altres eclesiàstics de la corona van ser cridats pel rei amb l'objectiu de tractar assumptes relacionats amb el papat.¹⁹⁵

Als pocs dies d'enviar resposta a través del correu capitular, Antoni Guarc realitzà el viatge a Tortosa que demanava l'administrador. Arribà a la ciutat en una data imprecisa situada entre la darrereria d'agost i principis de setembre. L'objectiu del mestre era negociar amb els promotors de l'obra temes relacionats amb el seu estatus i el tipus de treball que hi havia de fer. L'estada a la ciutat, per a la seua dissort, fou curta. No arribà a cap acord amb el Capítol, per la qual cosa tornà amb rapidesa a València, alhora que es desvinculava de l'obra tortosina. Una referència molt breu de l'administrador per a justificar la despesa

192. ACTo, ll. o. 1382-1384.

193. La informació sobre Pere Moragues treballada en aquest apartat i el següent va ser publicada, per la seua transcendència, en un article a part l'any 2000 (ALMUNI, V., 2000a).

194. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 31r, agost de 1382.

195. ALANYÀ, J., 1998, pàg. 589.

del seu viatge i estada a la ciutat, ens assabenta de la naturalesa real del problema. Abans de visitar Tortosa l'agost de 1382, Antoni Guarc pensava que exercia funcions de mestre major de la fàbrica de la seu. Aquesta idea, però, no era compartida pel Capítol i Antoni Guarc no els pogué convèncer. Com que cap de les dues parts abandonà la posició inicial, l'entesa no va ser possible. El mestre, en conseqüència, abandonà la ciutat després de cobrar els diners que li corresponien en concepte de viatge:

Item vench n'Antoni Guarc e fo aviat car no s'avengues ab nos car entenia eser mestre e per lo venir e per lo tornar e per loger de bestia entre tot donam li V florins qui valen ... LV sous.

El trencament de relacions entre Antoni Guarc i el Capítol tortosí sembla que arribà després d'anys de col·laboració entre les dues parts en l'àmbit de la fàbrica catedralícia. La vinculació d'Antoni Guarc amb aquesta devia haver estat bastant estreta abans del 1382. El 1379, com hem indicat en un principi, és documentat per primer cop a l'obra de la seu com a "mestre de imegineria", treballant en els relleus dels capitells de finestres.¹⁹⁶ En aquest moment el mestre cobrava a estall pel seu treball. Actuava, doncs, com a professional autònom, sense cap mena de vinculació formal amb la fàbrica, només l'avinença puntual per esculpir aquests sis capitells. Amb posterioritat a aquesta data de 1379, però, la relació entre el mestre i la fàbrica es degué estreir. Així ho sembla indicar l'existència del ja esmentat pergami amb la traça d'un projecte de planta de la seu, finalment modificat, en el qual figura la inscripció "en Antoni Guarc. Mostra a portar", del qual la historiografia li ha atribuït tradicionalment l'autoria (figs. 36-38).¹⁹⁷ També de les paraules de l'administrador de fàbrica, l'agost de 1382, es desprèn que des del mes de juny s'esperava la seua visita a l'obra, la qual cosa podria voler indicar l'exercici d'alguna tasca de responsabilitat. Fos quina fos, el cas és que aquesta acabaria en el moment en què el mestre abandonà Tortosa sense haver arribat a una entesa amb els comitents de l'obra.

La signatura de les capitulacions amb Pere de Moragues i Joan de Mainí

El 15 de setembre del mateix 1382, pocs dies després de l'incident amb Antoni Guarc, anà a Tortosa Pere de Moragues. El mateix dia de la seua arribada signà les capitulacions que el convertien en mestre major de les obres de la seu, al temps que concretava el paper de Joan

196. ACTo, ll. o. 1378-1381, fol. 49r, gener de 1379.

197. ACTo, Fàbrica-49.

de Mainí, que l'acompanyava, com a aparellador i representant seu a la fàbrica:

Diluns a 15 de setenbra vench en P. Morages mestra de la hobra e en Johan de Mayni aparallador e fem la carta segons los capitols la qual pres en Pere Suyol menor de dies e donam li per la messio e son salari de la venguda ... LV sous¹⁹⁸

La conservació del contracte signat entre el mestre i el Capítol catedralici de Santa Maria de Tortosa ens permet aprofundir en les condicions de treball de Pere Moragues i Joan de Mainí. Ens ajuda a concretar, a més, el motiu del conflicte que havia sorgit amb Antoni Guarç.

La signatura de les capitulacions es materialitzà, com hem dit, el mateix dia que els mestres havien arribat des de Saragossa. És una mostra de la importància que es va voler donar a l'acte el fet que es convoqués capítol extraordinari a la sala capitular, a so de campana com era acostumat. Essent vacant la càtedra episcopal, hi assistiren el vicari general de la diòcesi, Joan de Castres, gairebé totes les dignitats, i cinc canonges.¹⁹⁹ El document, validat pel notari capitular Pere Camps, és encapçalat per la frase *de affirmamento magistri operis sedis*, la qual, juntament amb les anotacions fetes per l'administrador en el llibre de l'obra, fa pensar que Pere de Moragues era considerat mestre de l'obra des de temps enrere. Potser el contracte signat en aquest moment era una confirmació formal que havia de servir, a més, per a concretar els drets i deures de cada part. La idea es repeteix en el primer dels capítols, en el qual s'indica de nou que Pere Moragues és refermat, no nomenat, en el càrrec:

... los honrats vicari prior e capitol an affermat per a la obra de la seu de Tortosa ço es en Pere Moragues ...

L'estructura del document demostra que el contracte havia estat redactat amb prou antelació pel notari, seguint les indicacions del Capítol, en un moment en el qual aquest pensava encara en la col·laboració entre Pere Moragues i Antoni Guarç.²⁰⁰ De la lectura del text original, considerant els fragments invalidats, es desprèn que el mestre

198. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 31r, 15 de setembre de 1382.

199. ACTo, NC 1381-1382, notari Pere Sunyol, 15 de setembre de 1382. Vegeu ap. doc. 64.

200. El text conservat al manual notarial inclou les condicions originals del contracte que es van mantenir, altres d'afegides en el moment de la signatura i frases ratllades corresponents a les clàusules o fragments a darrera hora invalidats. Aquest fet ens ha permès obtenir informació més completa que la que en principi haguessen ofert les capitulacions definitives del contracte. És per això que hem respectat en la transcripció tot el text, incloent els fragments ratllats i que hem de considerar invalidats.

féu modificar algunes de les condicions preestablertes pels comitents. En no ser redactat un nou document sinó només modificat l'original, en podem fer una doble lectura. D'una banda, els fragments anul·lats ens informen de les condicions que en principi volia establir el Capítol, abans que Antoni Guarç hagués decidit abandonar la negociació i anés a Tortosa Pere de Moragues acompanyat de Joan de Mainí. De l'altra, el text fet afegir per aquests darrers permet entendre la manera com els dos mestres concebien el seu treball a la fàbrica i les condicions o drets que reivindicaven.

Pere de Moragues és qualificat en l'encapçalament del document de *lapiscida*, atribut que en la resta del document és substituït pel de *mestre*. La voluntat original del Capítol a l'hora de contractar amb ell era que treballara a peu d'obra, dirigint personalment el paredat de capelles i sectors adjacents:

Primerament que lo dit mestre aya a eser present al menys en paredar tot ço que e fer les capelles e tota l'altra obra...

El mestre, però, no tenia la intenció de romandre permanentment a Tortosa. Necessitava autonomia per a poder treballar en altres encàrrecs, i tenia clar quin havia de ser el seu paper. Amb relació a això, va convèncer el Capítol i féu modificar el text original, adequant la clàusula a la funció concreta que d'acord amb la seua opinió havia de complir. Segons el seu criteri i voluntat, la seua tasca no havia de consistir necessàriament a realitzar feines de construcció a peu d'obra, sinó a ordenar i administrar la fàbrica del sector de capelles absidals:

... que lo dit mestre aya a eser present... en ordonar e aminstrar tota la obra de la seu desus dita.

Pere Moragues, doncs, concebia la seua relació amb l'obra més com la d'un empresari de la construcció, amb responsabilitat directa tant sobre el projecte com sobre l'organització i administració de la fàbrica, que no pas com la d'un mestre constructor encarregat de l'evolució quotidiana d'aquesta. És per aquest motiu que es va determinar des d'un principi que pogués disposar d'un mestre substituït, que ell mateix féu nomenar aparellador, que dirigira l'obra en el seu nom quan ell no hi fora. Aquest precisament va ser, com hem indicat, el principal punt de fricció entre Antoni Guarç i el Capítol. El text original de les capitulacions amb Pere de Moragues especifica que l'aparellador de l'obra podia ser Antoni Guarç o un altre mestre amb la qualificació i experiència necessàries:

Item que en absència sua aya aver un substituït —o aparalador— bo e soficient que entena la dita obra ço es saber n'Antoni Guarç ho altre suficient.

Amb la informació que ens aporta el llibre de l'obra ens fa saber, com hem vist, que Antoni Guarc es considerava mestre major. Així ho havia indicat al Capítol durant la visita que havia realitzat a la darrereria d'agost. La resposta dels comitents, però, li confirmà que el càrrec a què ell volia optar s'havia adjudicat a Pere de Moragues, havent estat reservat per a ell el lloc de substitut del mestre major. Aquest devia ser, doncs, el principal motiu de la desavinença entre les dues parts, que comportà, finalment, que el títol d'aparellador fos adjudicat a un home de confiança del mestre barceloní.

Tornant als termes del contracte amb Pere de Moragues, és evident que la condició de l'existència d'un aparellador permetia al mestre major absentar-se de l'obra sense problemes. És més, feia possible que les seues estades a Tortosa fossen puntuals. Per a evitar conflictes posteriors relacionats amb les visites del mestre a l'obra, el Capítol inclogué la condició que, en cas de trobar-se el mestre absent i ser reclamat per escrit per part del procurador, havia d'anar immediatament a l'obra:

Item que si lo dit mestre sera absent e lo procurador de la obra li trametia letra que vingues que sia tengut de venir en continent

...

Pere Moragues, però, era conscient de les moltes altres obligacions que tenia, les quals normalment no podia deixar d'un dia per l'altre. És per això que de nou féu modificar el text original del contracte. En lloc d'acceptar l'obligació de traslladar-se immediatament a Tortosa en rebre el missatge del procurador, negocià i aconseguí que se li deixara un marge de 15 dies per a arribar, incloent els tres dies que costava el viatge des de Saragossa. El fet que el mestre haja de venir des d'aquesta ciutat no s'especifica en el text, però tres dies de camí corresponien en aquell moment a la distància aproximada entre la capital aragonesa i Tortosa. A més, es mantingué el costum que el Capítol assumiria les despeses d'aquests tres dies de vinguda i els de tornada.

Davant la petició del Capítol que ocupés el càrrec de manera vitalícia, el mestre demanà que aquest darrer no pogués contractar un altre mestre major en substitució seua:

Item que aya a tenir e continuar la dita obra de tota sa vida e que no la puxa lexar ne lo dit capitol pusca altre mestre mudar.

En cas d'incompliment per part del mestre d'alguna de les condicions esmentades, l'obra es reservava el dret de demanar-li responsabilitats i fer-li pagar els possibles danys derivats de les seues accions:

... que sia tengut a totes messions e dampnatges que la dita obra aya a fer e sotenir per la dita raho.

A més, el mestre restava obligat a pagar a l'obra en cas d'incompliment o perjudici mil florins d'or que revertirien en la fàbrica:

... hoc encara que encorrega en pena de mil florins d'or aplicadors a la dita obra.

Pel que fa al salari, el mestre guanyava mig florí d'or per cada dia treballat a peu d'obra o en un altre lloc per motiu d'aquesta. Hauria de tenir també dret a rebre una porció de capellà, assignació donada pel prior major a cada membre del Capítol i beneficiat en concepte de complement per al sosteniment alimentari.²⁰¹

Item los dits vicari, prior i capítol asignen al dit mestre per son salari per cada jorn fayner mig flori d'or.

Item una porció de capellà ultra lo dit mig flori la qual porcio prengue mentre sera present. E en absencia sua prengua aquella lo dit substituït ...

El costum de complementar el sou del mestre amb la porció el trobem documentat per primer cop a Tortosa en la constitució a favor de les obres de la seu publicada el 1378 pel bisbe Guillem de Torrelles i el Capítol catedralici. S'hi especifica l'obligació de donar cada dia al mestre "unam porcionem capellam" tal com es fa amb els capellans comensals. A més d'aquesta compensació, Moragues va obtenir els 100 sous anuals en concepte de vestuari, independentment dels dies treballats cada any, així com alberg franc a la ciutat, que compartiria amb el seu aparellador:

Item que aia C sous de vestuari lo dit mestra tots anys estant present o absent.

Item que aia l'alberch franch per sa habitacio e lo substituït o aparellador.

Especificada la remuneració salarial i els complements, totes dues parts es van comprometre de nou a respectar els termes del contracte. Com era habitual, cada part va oferir els seus béns en penyora del correcte compliment de les condicions. Per a evitar possibles conflictes jurisdiccionals, el Capítol deixà ben clar que, en cas de conflicte, hauria de ser la jurisdicció eclesiàstica i no la civil la que resolguera els problemes:

Item que lo dit mestre permeta complir totes les damunt dites coses e los dits vicari e prior e capítol permeten de complir al dit mestre les coses damunt dites e aço cascuna part obliç aço tots

201. ACTo, NC 1378, 4 de juny. Vegeu ap. doc. 60.

sos bens. Encara que lo dit mestre se sotmeta a for e iurisdicció del official e del veguer de la ciutat de Tortosa.

Finalment, el mestre es comprometé a no dirigir altres obres dins de la ciutat o el terme de Tortosa sense consentiment del Capítol:

Item que no puxa pendre altra obra dintre la ciutat e terme de Tortosa sens licencia e consentiment dels procuradors de la dita obra.

Podem encara afegir a la documentació analitzada fins ara algunes referències puntuals que amplien la informació en aquest sentit. Després de la signatura del contracte amb el Capítol tortosí, el mestre Pere Moragues féu diferents estades a la ciutat. Un cop signades les capitulacions, restà a peu d'obra tres setmanes, fins la primera quinzena d'octubre. En aquests dies degué organitzar i ultimar amb el seu substitut, Joan de Mayni, l'acabament de les obres de la capella de Sant Pere i el funcionament de la fàbrica. D'aquest període només sabem que fou pagat per treballar diàriament i que va fer venir des de Saragossa un torn que probablement havia comprat a la fàbrica de la catedral d'aquesta ciutat:

Item lo torn que feu venir de Çaragoça en Moragues de compra IIII florins e de port I flori e I sou de Sent Salvador a la aygua que fa LVI sous.²⁰²

Poc abans de mitjan octubre el mestre es traslladà a Saragossa. L'obra va pagar tres dies de viatge per a ell i una bèstia.²⁰³ És possible que abans de Nadal tornés a Tortosa a controlar l'evolució de l'edifici. Així ens ho fa pensar una anotació de l'administrador per justificar un pagament suplementari fet a Pere Guillem, pedrapiquer, que havia estat manat pel mestre major:

Item com en Morages venge dix que avia promés IIII sous an Pere Guillem per jornal e io no lo li volgue donar sino III sous e VI empero dix li que li daria apart a Nadal a compliment e axí per ara e que daçi avant no li don res done li III florins XXXIII sous.²⁰⁴

La vaguetat de la referència no ens permet concretar si en realitat fa una segona visita a l'obra entre octubre i desembre de 1382. Sí que ens informa, però, de l'autoritat que tenia a l'hora de determinar aspectes tan concrets com les retribucions salarials situades per sobre de la mitjana que marcava el mercat de treball local.

La següent informació sobre el mestre data del juny de 1383, recentment acabada la capella de Sant Pere. En aquest cas féu també

202. ACTo, ll. o. 1382-1384, s/d, fol. 16v.

203. *Ibíd.*, fol. 32r.

204. *Ibíd.*, fol. 34v.

una estada llarga, aprofitada per Joan de Mayn  per absentar-se. Invert  només dos dies en el viatge, la qual cosa fa suposar que no es trobava a Saragossa:

Item vench en Morages e estech a i IIII jorns una setmana e l'altra altres IIII XXXXIIII sous.

Item IIII jorns entre anar e venir II florins e la messio de la bestia e del matex de VI jorns VI florins LXXXVIII sous.²⁰⁵

 s possible que a les mateixes dates o unes de properes corresponga una darrera notícia localitzada sobre el mestre en un full solt corresponent a un llibre d'obra actualment perdut. El full, sense datar, està ratllat, però cap dels manuals conservats hi repeteix el text que hi ha. Ens permet de situar-lo en el temps de manera aproximada la indicació de la despesa per fer pintar la capella de Sant Pere, acabada el juliol de 1383, i col·locar la pedra de l'altar. Possiblement relacionada amb aquesta notícia hi hauria la de maig de 1383, segons la qual es procedia a muntar bastides per a una capella nova.²⁰⁶ El text relatiu a la presència de Pere Moragues ens informa que el mestre confeccionava en aquest moment, entre el mes de juliol de 1383 i alguna data indeterminada de 1384, els motles corresponents als pilars principals contigus a la capella de Sant Pere, al mateix temps que devia concretar com s'havia de continuar l'obra de les capelles radials:

Item en Morages sia estat a i a fer los mollos dels pilars principals apres Sent Pere costaren V fulles XV sous.

Item fem escombrar la hon aven a estar los peus del pilar fonen II graneras costaren V sous VI diners.²⁰⁷

LA CONSTRUCCIÓ DE CAPELLES RADIALS ENTRE 1383 I 1402

La tasca de Joan de Main  com a aparellador

El contracte que Pere de Moragues va signar amb els representants de Santa Maria de Tortosa no va servir només per a concretar les condicions de treball que s'hi referien. El mestre va fer afegir al text prèviament escrit pel notari un plec de nous capítols per a aclarir les responsabilitats i els drets del seu aparellador a la fàbrica de la seu de Santa Maria, Joan de Main . Havia quedat clar en els capítols

205. Ibíd., fol. 42r.

206. ACTo, ll. o. 1382-1384, maig de 1383, fol. 48r.

207. ACTo, Calaix de Fàbrica. Extrainventari.

anteriors que el substitut de Pere de Moragues, al qual ell fa nomenar *aparelador*, havia de tenir capacitat per a dirigir l'obra en nom seu, restar de manera continuada a l'obra i rebre un salari de quatre sous diaris més la porció en absència del mestre major:

Item que en absencia sua aya aver un substituit o aparelador bo e suficient que entena la dita obra ... e que estia continuament en Tortosa e prenga de salari IIII sous e la porció en absència del mestra.

Hem indicat, també, que l'aparelador tenia dret a gaudir de l'alberg franc que compartia amb el mestre major quan aquest s'estava a Tortosa:

Item que aia l'alberch franch per sa habitacio e lo substituit o aparelador.

És en els darrers capítols del document, afegits en el moment de la signatura, quan Pere Moragues fa especificar que el càrrec d'aparelador havia estat concedit a Joan de Mainí, mestre procedent de la Picardia que havia arribat amb ell a Tortosa des de Saragossa. Tots dos mestres, qualificats de piquers en el document, devien haver treballat junts amb anterioritat. La bona entesa els hauria portat a acceptar conjuntament —donant per suposada la superioritat de Pere Moragues— la direcció de les obres de la nova catedral de Tortosa.

Joan de Mainí, present en la signatura del contracte, es comprometé únicament a realitzar a l'obra tot allò que li manés el mestre major. Se situava, doncs, pel que fa a qüestions d'organització i de projecte, sota les úniques ordres de Pere de Moragues. Davant de possibles confusions o discrepàncies entre les dues parts contractants, mestre major i Capítol catedralici, restava clar que ell havia d'oïr sempre al primer:

Item asiga lo dit mestre per aparelador en Johan de Mayni piquart qui es present e permeta de fer e complir a la dita obra tot ço que apres deu lo dit mestra li aministrara e no plus.

El càrrec de Joan de Mainí s'estableix també en el document com a vitalici, fet que pressuposa ja des del principi una relació força estreta entre ell i la fàbrica. Comporta, a més, el compromís de no poder ser acomiadat sense el seu consentiment. Fins i tot si succeïa un canvi de mestre major, ell hauria de continuar exercint el càrrec d'aparelador. No es contempla en aquest moment la possibilitat que, en cas de deixar l'obra Pere Moragues, Joan de Mainí pogués ocupar el càrrec de mestre major. S'especifica, això sí, que si Pere de Moragues o un altre mestre major decidira restar permanentment a la ciutat dirigint l'obra catedralícia, el jornal de Joan de Mainí seria augmentat

automàticament en un sou diari, per a compensar el perjudici econòmic que li suposaria no rebre mai la porció de capellà diària:

Item lo dit Johan permes atendra e complir segons que desus e de tota sa vida. E lo dit vicari e capitol permet al dit Johan lo salari e ço que desus se conten e que non sia gitat de sa vida per negun altre empero que si lo dit mestra e altra ni havia e estava continuament en Tortosa que rebria la dita porcio e no lo dit aparalador que en aquell cars lo fos crescut lo salari co es que prengues V sous.

De l'anàlisi dels llibres de l'obra conservats es desprèn que Joan de Mainí continuà treballant a la fàbrica tortosina bastants anys. En endavant seria citat únicament com a *mestra Johan*. Donant per fet que els llibres de l'obra es referixen a ell quan parlen de mestre Joan, el podem documentar a l'obra tortosina fins l'any 1402.

Quant al paper i personalitat de Joan de Mainí, només sabem que arriba a Tortosa amb Moragues el setembre de 1382, possiblement des de Saragossa. En un principi el Capítol no havia previst la seua participació a l'obra. Hem indicat més amunt que els termes originals del contracte amb Moragues escrits pel notari prèviament a la signatura contemplaven Antoni Guarc com a ajudant de Moragues. Els problemes amb aquest degueren provocar que el bisbe i Capítol demanassin a Moragues que portés amb ell un home qualificat per exercir la feina d'aparelador i controlar l'obra en la seua absència. Aquest home fou Joan de Mainí, del qual només sabem que era picapedrer, tal com especifica el contracte.

Mainí és contractat específicament per ser un substitut o aparellador del mestre i s'ha de limitar a fer tot el que aquest li mane. Se li dóna com a tal alberg franc i se li promet un salari de 4 sous. En absència del mestre, cobrarà a més la porció que en principi li correspon a aquest. En el darrer punt, afegit en fer la signatura, s'especifica que en el cas que Moragues o qualsevol altre mestre que el substituís restés de manera continuada a l'obra, no se li pagaria a Mainí la porció, però se li augmentaria el jornal a 5 sous.

En el contracte Mainí s'obliga a romandre contínuament a Tortosa, la qual cosa veiem posteriorment a través dels registres de comptabilitat que no es compleix. Consten absències importants, com la de més de tres mesos entre Nadal i Setmana Santa de 1383 o la de nou setmanes documentada entre agost i octubre del mateix any; en aquest cas, però, l'absència coincideix amb una vinguda del mestre.²⁰⁸ Normalment aquestes absències es devien realitzar amb el consentiment del Capítol.

208. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 42r.

Aquest, amb la condició del contracte només es devia voler assegurar que no sorgissin problemes amb Mainí per possible negligència en el control de l'obra. Ignorem en quin moment mestre Joan es va convertir en mestre major de les obres de la seu tortosina. Una referència de l'any administratiu 1388-1389 indica que com a tal se li paga alberg i bestiar, seguint els termes estipulats anys enrere amb el mestre anterior Pere de Moragues.²⁰⁹

Sabem que Joan de Mainí va dirigir o almenys va participar en altres obres a la ciutat de Tortosa. Concretament, tenim notícia que l'any 1383 treballava en la capella annexa a la torre de la Petja, propietat de l'Ardiaca de Culla i aleshores administrador de la fàbrica Guerau de Montbrú.²¹⁰ Participà també —potser dirigint— en l'obra del mur de la ciutat i en el convent de framenors.²¹¹ Malgrat que era un mestre la personalitat del qual només hem començat a perfilar, la seua tasca a Tortosa, l'estreta relació que tenia amb Pere de Moragues i els puntuals contactes amb la Corona dels quals tenim notícia, el converteixen en una personalitat interessant des del punt de vista professional sobre el qual cal continuar investigant.

La construcció de la capella de Sant Pere

Hem comentat, en l'apartat dedicat a Pere de Moragues, que després de la signatura del contracte que el convertia en mestre major, l'arquitecte va romandre a l'obra tres setmanes, possiblement establint amb Joan de Mainí les directrius per a la construcció de les capelles radials. A mitjan octubre el mestre major torna a Saragossa, mentre a Tortosa les escasses referències a obra concreta indiquen que es realitzen feines de paredat i es piquen pedres a la llotja.

Cap al mes de novembre del mateix 1382 Joan de Mainí i el pedrapiquer Marco se'n van a la pedrera de Flix i hi romanen 4 dies. Amb ells hi viatgen dos piquers als quals ensenyen la pedra i amb qui fixen el preu de la talla. Aquests dos picapedrers, Berenguer Guerau i un company seu, tots dos de Villalba dels Arcs, treballen a preu fet per la faena a realitzar i no mantenen cap vinculació posterior amb l'obra. Com a paga i senyal Mainí els dona 2 florins, i un cop arribat a Tortosa els n'envia 5 més per un arrais de Mora dit Alfí.²¹²

La pedra estava tallada just abans de Setmana Santa, quan s'envia una carta a Villalba adreçada a Berenguer Guerau mitjançant la qual

209. ACTo, ll. o. 1386-1389, fol. 18v.

210. ACTo, ll. o. 1382-1384, juny de 1383, fols. 43r i 48v.

211. ACTo, ll. o. 1392-1393, fol. 18r; ll. o. 1396-1397, fol. 17r-17v.

212. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 34r.

es liquida el que se li devia pel tall. Sembla que la quantitat de peces tallades aquest any és de 237 i que es van pagar 227 sous per la seua extracció.²¹³ Per a aquest mateix any trobem dos contractes més a preu fet per tall de pedra. Un es realitza amb el mateix pedrapiquer Marco que treballa habitualment a l'obra, amb el qual es fa avinença de tallar 2.000 peces pel preu de 3.000 sous. El segon amb Pere Sanauga, es compromet a tallar i portar fins a Tortosa 60 peces per a arcs a dos sous per peça. Era, sens dubte, la pedra que es volia utilitzar en la confecció de la volta de la capella de Sant Pere.²¹⁴

Al llarg de tots aquests mesos, entre setembre de 1382 i gener de 1383, el ritme de treball a l'obra és continuat. Hi treballen entre 4 i 6 piquers cada setmana. Mestre Joan consta a l'obra fins Nadal, moment en el qual suposem que Pere Moragues va visitar l'obra. Coincidint amb aquesta estada del mestre major desapareix dels registres fins al mes de març de 1383, quan torna a ser documentat després de Setmana Santa.²¹⁵ Mentre mestre Joan era absent, a partir de febrer de 1383 l'activitat de la fàbrica pateix un alentiment. Només Marco i un altre piquer, Jacmet, romanen a l'obra de manera regular. El primer ha d'encarregar-se en aquest moment de les tasques de direcció d'obra, atès que cobra la ració corresponent al mestre. Altres pedrapiquers surten registrats esporàdicament. Es tracta de Guillem de Luna, Pere Ramon i Guillem Ferrer. Consten també els manobres Àlvar Segadó i Guillem Bonares, relacionats possiblement amb feines de paredat. Aquesta situació s'allarga fins Setmana Santa.

Coincidint amb la tornada de Mainí el mes de març els piquers que havien abandonat l'obra també hi tornen. Dues setmanes després de Pasqua destaca la notícia del pagament per tres setmanes de treball a Joan Dalagra o de Lancrai, que cobra el mateix jornal que Marco i que Joan de Mainí. També tenim la presència com a itinerant de Jaume Narbonés, que el mes de gener havia treballat una setmana a l'obra i a la darrereria de maig hi torna a aparèixer sis dies cobrant el mateix jornal de 3 sous 6 diners propi dels piquers. En aquest moment les obres de la capella de Sant Pere devien estar força avançades i el Capítol devia tenir ganes de veure-les acabades. No devia passar el mateix amb mestre Joan que, al cap de pocs dies d'arribar a la ciutat després de més de dos mesos d'absència, programava un altre viatge que, sens dubte, hauria de fer retardar l'acabament de l'esmentada capella. Assabentat el rei, present en aquest moment a Tortosa, de l'afer, possiblement per

213. *Ibíd.*, fol. 36r.

214. *Ibíd.*, fols. 18v-20r.

215. *Ibíd.*, fol. 42r i s.

avís del procurador de l'obra en nom del Capítol, envia una carta al mestre prohibint-li de sortir de la ciutat i d'encarregar-se de cap altra obra abans d'acabar la capella:

Al feel nostre en Johan de Mayni, obrer de la seu de Tortosa, salut e gràcia. Com haïam entès que vos volets partir de la dita ciutat no acabada la capella de Sent Pere, la qual està en acabament, e nos haïam affecció que la dita capella fos complidament acabada, manam vos expressament ... que de la dita ciutat no partiscats, ne altra obra façats ne prengats tro la obra de la dita capella sia, segons que és dit, acabada.²¹⁶

Complint la voluntat del rei, mestre Joan acabava les obres de la capella entre els mesos de juny i juliol d'aquest 1383. Cap a finals de juliol es constata al llibre de l'obra una activitat més forta de l'habitual. A la fàbrica, hi treballen a més dels operaris de sempre manobres llogats de manera extraordinària. També s'hi troba el fuster Curçà i un ajudant, possiblement confeccionant la cintra de la volta de l'esmentada capella. La despesa dels jornals dels manobres per als dies següents indica que alguns es lloguen per acabar i allisar el trespòl de la capella, segons les nostres hipòtesis es fa referència a la capella de Sant Pere.²¹⁷

Al mateix temps que s'acaba la capella, durant la primera quinzena del mes d'agost visita l'obra el mestre major, Pere Moragues, i roman a la ciutat dues setmanes. Possiblement, en aquest moment no es trasllada des de Saragossa, ja que, com hem dit, s'especifica que li pagaven dos dies de viatge d'anada i dos de tornada. Mainí aprofita aquesta estada del mestre major per a absentar-se; no torna fins al mes d'octubre, nou setmanes després de la seua marxa. En aquest moment, Joan de Mainí devia iniciar una altra obra, possiblement fora de Tortosa. Això és el que ens fa pensar el text de l'esmentada carta reial datada el 22 d'abril de 1383, que afegeix aquest fragment al que hem transcrit:

E ladochs e no abans [referint-se a l'acabament de l'obra de la capella], ab licència dels procuradors de la obra de la dita seu, puxats a cert temps fora la dita ciutat anar e estar segons que ab ells d'äo vos convindrets, no contrestant promissió qualsevol a altres per vos feta, la qual nos a favor de les dites obres suspenem e volem en perjudici d'aquelles no haver loch.²¹⁸

216. ALANYÀ, J., 1998, pàg. 610, doc. 4. Tenim la referència d'una altra missiva que el rei li envia el 1387. En aquest cas, però, en desconeixem el contingut. ACT, ll. o. 1386-1389, fol. 26v.

217. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 42r.

218. ALANYÀ, J., 1998, pàg. 610, doc. 4.

Cal relacionar, doncs, l'estada del mestre Moragues a Tortosa amb l'acabament de les obres de cobriment de la capella de Sant Pere, que el mestre revisa un cop finalitzades. Al mateix temps, l'arquitecte aprofita per a fer la traça dels pilars contigua a aquesta primera capella i per marcar quina havia de ser la seua ubicació exacta (figs. 14, 26 i 34).²¹⁹

Amb l'acabament de la primera de les capelles radials, els fusters havien de desmuntar les bastides i cintres. Coincidint amb aquest esdeveniment i l'arribada de Moragues, el ritme de treball de l'obra va disminuir. Durant els mesos d'agost i setembre només figura a l'obra un piquer, Jacmet. Quan Moragues marxa, i en absència també de Mainí, és aquest qui cobra la ració de 18 diners corresponent al mestre. Després de la tornada de Joan de Mainí a mitjan octubre, el dia de Sant Lluç, es reprèn l'activitat. El lloguer d'un home per a fer morter fa pensar que es puga paredar. Resulta interessant el pagament fet a dos moros en aquestes dates per treballar quatre dies. Cobren 3 sous un i 4 l'altre per dia de treball, la qual cosa fa pensar que els havien llogat per fer alguna feina específica de la qual no tenim notícia.²²⁰ Es pot relacionar amb el pagament el fet que la mateixa setmana es fa a un home per tirar sis somades de tarquí o llot, destinades possiblement a la reparació d'algun alberg auxiliar de l'obra.²²¹

El que sí que sabem del cert és que en aquest moment l'obra s'havia quedat sense pedra. Cap al mes de novembre d'aquest 1383 una notícia de l'administrador ens assabenta que mestre Joan està treballant a la llotja, però que a causa de la manca de pedra aquest li mana que ocupe el temps picant el portal de la seua capella. L'administrador, com hem indicat al principi del capítol, era en aquest moment Guerau de Montbrú, originari de Lleida. A més d'obrer de la fàbrica ostentava el càrrec de l'ardiaca de Culla. El fet que conste un document del 1385 segons el qual ell mateix fa instituir una capellania i aixecar una capella vora la torre de la seua heretat de la Petja, ens aporta confusió sobre si aquesta notícia del llibre d'obra es refereix a una capella de la seu o a la d'aquesta heretat. Amb relació a això, el mes de juny consta que l'ardiaca va a la *torra* amb mestre Joan. Pensem que aquesta anotació ha de referir-se a la Petja. Són aquestes referències les que ens fan pensar que Mainí pogués ser el constructor de la capella d'aquesta heretat, de la qual encara es conserva la portada.²²²

219. ACTo, Calaix de Fàbrica. Ll. o. s/d, extrainventari.

220. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 42v.

221. Aquest mateix material es fa servir l'any 1421 en la reparació de la casa del mestre, ll. o. 1421-1422, fol. 32r.

222. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 43r; NC 1385-1386, 27 de febrer de 1385. Citat a O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. II, pàgs. 189-191.

Després de tres setmanes d'inactivitat a l'obra, a partir de desembre de 1383 tornen a constar pagaments regulars. Els piquers treballen pedra, sense que puguem especificar si a l'obra o a la pedrera. El fet que la setmana de Nadal es pague per llossar broques tant de Flix com de l'obra, fa pensar que almenys alguna barcada de pedra hauria arribat a Tortosa.

És ara que s'incorpora a l'obra un nou piquer: Berenguer Despuig. A finals de l'any 1384 ho fan també Mateu Broto, Bertomeu Duran, R. Migavila i R. Morel. Tots ells cobren 3 sous, quantitat corresponent a la d'un piquer però inferior a la dels piquers Guillem de Luna i Pere Ramon, que l'any anterior havien treballat regularment a l'obra. El primer continua apareixent també aquest any.²²³

Els primers quinze dies de febrer es paga també un tal Romeu per picar pedres a l'obra. En aquest cas, però, el pagament és a estall. Se li donen 8 diners per cada pedra treballada, que en total sumen 10 peces la primera setmana i 11 la segona. Aquesta diferència en el model retributiu podria ser deguda al tipus de feina. Potser Romeu treballava relleus a capitells de pilars o finestres. En conjunt, però, el seu baix nivell retributiu no fa pensar això. La primera setmana, per exemple, cobra només 6 sous i 8 diners, equivalent a menys de tres jornals d'un pedrapiquer ras.

Les capelles de Sant Pau i Sant Vicent

L'any a cavall entre 1383-1384 acaba amb la indicació que es munten bastides per a una altra capella, possiblement la de Sant Pau. Ho fan Curçà, el seu macip i dos fusters més al maig. Al mateix temps sabem que els manobres pareden, possiblement en la mateixa capella, i que les obres a la Petja continuen.²²⁴

Amb l'arribada del nou any administratiu de 1384-1385, el mes de juny del primer, l'obra es prepara per a rebre pedres enviades des de Flix. De seguida arriba una barcada de pedres de fil, i en tornar-se'n l'arraís s'emporta ferramentes per als piquers que continuen treballant a la pedrera. Un arrais anomenat Burret porta una altra barcada també des de Flix. Alí de Mora, per la seua banda, porta pedres grosses que havia tallat Marcho. De la manera com s'organitzen les notícies sembla que aquest treballa a Flix, tal com apuntàvem l'any anterior. El seu treball, però, es realitza a part, ja que es paga de manera independent a les partides treballades pels piquers de l'obra.

223. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 42r i s.

224. ACTo, ll. o. 1283-1284, fol. 48r.

A la darrereria de l'any 1385 la pedra continua arribant regularment. L'esmentat Alí de Mora porta barcades de pedres de duelles i de motle treballades en partides diferents per Bofill i per Marco. El primer, al llarg de l'any, va trametent partides importants que sumen unes dues-centes pedres.

Tot aquest port de pedres devia motivar-lo un interès per accelerar el ritme de construcció de les capelles davant la lentitud dels períodes precedents. Les anotacions d'obra de 1384-1385 són parcials i desordenades. No inclouen despeses en concepte de jornals de piquers, la qual cosa ens impediex seguir el ritme de treball com hem fet altres anys. Amb tot, notícies puntuals ens permeten assabentar-nos que s'està paredant. En una nota tangencial de 1384 hi consta que Pere i Guillem de Luna parenen ajudats per manobres. Igualment, en les despeses de 1385 s'anota que es parda amb l'ajuda de manobres.

Malgrat les esmentades mancances del capbreu, les referències a l'obra de capelles són presents. Corresponen totes al període situat entre gener i juny de 1385. La primera ens permet saber el pagament a mariners per envelar la capella per al dia de Sant Pere i adornar-la, possiblement per a poder-hi celebrar missa:

Item costaren los marines de envelar Sent P. e de desfer e de port de veles e cordes e de tornar e de fer bella la obra al dia de Sent P. e de altres menuderies LXXI s.

Aquesta notícia es pot relacionar amb una del mes de juny de 1387 segons la qual l'administrador es refereix a la intenció de celebrar missa a la capella de Sant Pere per induir els fidels a ajudar econòmicament l'obra.

Una segona anotació ens indica que més o menys al mateix temps es treia arena del clot de la segona capella prop de Sant Pere, corresponent possiblement a la de Sant Vicent. Són citats ports de pedres a les capelles noves, i arriben a Tamarit carregaments amb duelles per a arcs, voltes o finestres. Amb relació a aquesta darrera notícia, consta la compra d'aigua utilitzada per al paredat de finestres. Al llarg de tot l'any hi ha també referències sobre la construcció de bastimentades i cintres. Concretament, es parla del muntatge del bastiment d'un pilar i la seua posterior construcció, aquesta darrera cap al mes de juny de 1385. En general, doncs, i malgrat la confusió de les notícies que caracteritza el llibre, es fa evident que s'estan aixecant alhora més d'una capella i d'un pilar.²²⁵

Deixant de banda les referències constructives, tenim notícia per a aquests anys de la presència de pintors a l'obra per a decorar bran-

225. ACTo, ll. o. 1384-1385, fol. 3v-6v.

doneres de ciris. L'octubre de 1384 és contractat amb aquesta finalitat el pintor Guillem Ferrer, de Morella. Li encarreguen la pintura de les brandoneres situades davant l'altar de Santa Maria. Per la feina, que haurà de realitzar passada la Pasqua de 1385, li pagaran 50 lliures, a més li ofereixen alberg franc tant a ell com a la seua família pel temps que dure la feina.²²⁶ El 6 de juliol de 1385 una faena similar és encarregada a dos pintors de Barcelona, Joan Santgenís i Arnau Robió.²²⁷

La primera notícia de despesa de 1386-1387 es refereix a la citada intenció de celebrar una missa a la capella de Sant Pere per induir als fidels a ajudar econòmicament a l'obra.²²⁸ Al mateix moment, sabem que encarreguen a Domènec Valls pintar la finestra de la capella.²²⁹ La vaguetat de la notícia no ens permet assegurar si aquest encàrrec es referia a uns possibles draps encerats per tapar les obertures o si fa referència al fet que Valls va pintar tota la capella. La recent neteja de l'interior de la catedral ha deixat al descobert la decoració de la capella de Sant Pere (figs. 80-82). Els relleus de la clau i capitells s'han pintat amb colors vius que en ressalten l'expressivitat i l'arcaisme amb relació a l'època a la qual pertanyen. Els nervis creuers de la volta simulen monstres entre serps i dracs que surten del centre marcat de la clau. De la resta, només es conserva el que s'ha resseguit amb color vermell de les línies dels carreus del mur i de la plementeria de la volta (figs. 46 a 48).

En aquest moment les despeses demostren que a l'obra hi havia una activitat important si la comparem amb períodes anteriors. Treballen gairebé totes les setmanes a bon ritme una mitjana entre quatre i sis pedrapiquers que es manté els anys següents. Entre el juny de 1386 i el mateix mes de 1387 es construeix la volta de la capella de Sant Pau, contigua a la de Sant Pere:

Item com se feu la volta de la capella de Sent Pau, entre fusta quy compram e claus e jornals per fer lo bastiment e arena e aygua e altres menuderies.²³⁰

Immediatament a l'acabament de l'obra el mateix Domènec Valls pinta la finestra com ho havia fet poc abans amb la de Sant Pere.²³¹

226. ACTo, NC 1384, 24 d'octubre. Vegeu ap. doc. 67.

227. ACTo, NC 1385-1386, 6 de juliol. Es conserva només l'encapçalament del contracte i el final on són especificats els testimonis: "Noverint universi quod nos Johannes Sent Genis et Arnaldus Robiol, pictores Barchinone, sollempnem stipulationes promittimus et convenimus vobis ... Testes sunt Johannes Dumenill, lapiscida magister operis sedis Dertuse, et Petrus de Ferrariis presbiter. Pro depingendi brandonarias."

228. ACTo, ll. o. 1386-1389, fol. 14r.

229. Ibid., fol. 14v.

230. Ibid., fol. 14v.

231. Ibid., fol. 14v.

El 1387, al mateix temps que es tanca la capella de Sant Pau, comença el port de pedres per a la contigua de Sant Vicent. Consten en aquest sector canvis en la grua, retirada de terra, construcció de bastiments, adobs de la vela que hem vist que s'utilitzava en la darrera fase de construcció de les voltes, entre altres actuacions. Cap a la darrereria de l'any 1397, a causa de la intensa activitat constructiva del període anterior, l'obra s'havia quedat de nou sense pedra. Per aquest motiu passat el dia de Reis de 1388 els piquers i el mestre marxen a la pedrera. La pedra que van a picar es vol destinar tant a l'obra de la seu com a la del dormitori, que en aquest moment experimenta una activitat constructiva important.

En arribar el mes de maig de 1388 la capella de Sant Vicent consta coberta. Es treballa en la seua pavimentació:

Item costa una taula per a fer I mollo per al payment de la capella faedora...²³²

Aquesta notícia permet confirmar la citada anteriorment referent al fet que les dues capelles de Sant Vicent i Sant Pau es devien anar aixecant alhora; la primera més endarrerida que la segona. Sembla indicar, a més, que un cop acabada l'estructura de cada capella es procedia a l'arranjament del seu interior —pintura dels draps de finestra, col·locació del paviment...— de manera gairebé immediata.

Les capelles dels Sants Apòstols i del Sant Esperit

La tardor d'aquest mateix 1388 la grua de l'obra és traslladada per a poder continuar l'obra de les capelles. Al mateix temps es trauen les pedres i la runa de la raconada de les capelles en construcció, possiblement la de Sant Simó i Sant Judes i la del Sant Esperit, contigües al sector bastit.²³³ Una referència vinculada a aquestes, sense datació exacta, ens parla del lloguer d'ases per a l'escombratge de fonaments.²³⁴ Finalment, la següent anotació ens assabenta de l'inici de les obres de paredat, en una data anterior al mes de maig de 1389:

Item començam a paredar les dues capelles. E per desfer lo bastiment e per jornals de fer morter e de tirar la damunt dita calç, ... e port de pedres de la lotja a la obra e altres menuderies...²³⁵

La troballa de nova documentació ens permet aportar algunes notícies sobre el període que va des de juny de 1390 fins al mateix mes

232. ACTo, ll. o. 1386-1389, fol. 16r-17r.

233. Ibid., fol. 18r.

234. Ibid., fol. 16v.

235. Ibid., fol. 19v.

de 1392.²³⁶ Per a la primera meitat de 1390 consten només obres d'adob amb les quals, atès que no fa referència pròpiament a la fàbrica sinó a l'entorn de l'obra, es pot relacionar la nota de 1388-1389 sobre l'adob del portal de l'obra nova i la construcció d'unes portes.²³⁷ En aquest cas les despeses van destinades a la reparació de la llotja. Les obres se centren a la coberta, on fins i tot reposen rajoles. De fet, en començar l'any administratiu de 1390-1391, l'administrador escriu que l'estat de la llotja era perillós i que la coberta es doblegava, la qual cosa fa pensar que es devia tractar d'una coberta plana, de terrat. En les obres d'aquest any es gasten bastants diners en diferents partides.

En el període 1390-1391, a més d'adobs a l'entorn de l'obra, es treballa també en l'edifici de la seu. Aquest any consta la donació anual a l'obra per part de la ciutat de 200 sous, que pel que sembla ja es feia almenys des de l'any anterior. Figuren també les donacions extraordinàries de 1.500 sous per part del bisbe Hug, 1.100 de l'ardiaca major i 100 sous del notari Pere Sunyol.²³⁸

Cap al mes d'agost de 1390 el mestre i dos piquers ja habituals a l'obra, Guillem Ferrer i Guillem de Luna, comencen a paredar. El 13 de setembre se'n van, junt amb quatre piquers, a la pedrera:

Item ana mestra Joan a la pedrera dimarts a XIII dies de setenbra en l'any desus dit per talar pedra, e anaren ab ell. E anaren los piques infrascripts, e doneli de senyal e de paga L florins. E estigueren entre anar e estar e venir los jorns ques segueix... Primerament mestra Joan XXXXI jorns...²³⁹

En conjunt romanen a la pedrera uns quaranta dies, i en tornar el mestre presenta un quadernet amb la despesa detallada que ascendeix a 1.045 sous. Els mesos següents la pedra que tallen arriba a Tortosa en diferents barcades. Hi ha tant peces de motle com de fil. L'esforç de provisió del material base és important en aquest moment. Independentment de la pedra tallada pel mestre i els piquers de l'obra, es compren 200 pedres de fil a Domènec Roca, picapedrer de Batea.²⁴⁰

El ritme de treball a l'obra a partir de principis de novembre de 1390 que tornen els piquers és continuat. Treballen normalment el mestre i una mitjana de tres piquers més per setmana, augmentant lleugerament

236. ACTo, Calaix de Fàbrica-27, fol. 58v i s.; ACTo, ll. o. 1391-1392.

237. ACT, ll. o. 1388-1389, fol. 20r.

238. ACTo, ll. o. 1391-1392, fols. 2r-3v.

239. Els altres piquers són Jacme Garcia, Bertomeu Carajena; Sanxo i Joan Martí. ACT, ll. o. 1391-1392, fol. 11v.

240. ACTo, ll. o. 1391-1392, fol. 8r.

la proporció a partir de Nadal. Per a Setmana Santa el mestre s'absenta, però només quatre dies feiners. Entre els piquers que treballen amb el mestre, n'hi ha tres l'origen dels quals sembla clarament nòrdic. El primer és citat com *Peytu*, *Lo Peyteu* o *Piteu*. Se l'esmenta entre mitjan desembre de 1390 i febrer de 1391, i torna a aparèixer al cap d'una setmana de passada la Pasqua. La setmana anterior a Setmana Santa es parla d'un picapedrer anomenat l'*Alamany*, segurament l'administrador es refereix al seu país d'origen. Treballa a l'obra cinc setmanes. Finalment, quan aquest darrer marxa a mitjan abril consta treballant a l'obra un tercer piquer anomenat *Francoi*. Tot plegat, les notícies semblen demostrar la mobilitat de piquers estrangers a les obres, com havíem assenyalat el 1383. El seu jornal és de 3 sous, igual que la majoria de piquers amb una més gran estabilitat a l'obra. D'altra banda, aquesta detecció de l'arribada de mestres o artistes del nord no és puntual. A altres obres de la corona a partir del canvi de segle, més o menys entre 1383 i 1410, es fa també palesa. Caldria citar com a exemple el mestratge de Carlí a partir de 1410, mestre que també faria la traça conservada de la façana de la catedral de Barcelona. Tal com indica Rosa Terés, és fàcil pensar que en el bagatge d'aquests piquers hi hauria coneixements i noves inquietuds propis del seu lloc d'origen.²⁴¹

En passar al període 1391-1392 l'activitat no disminueix. Es treballa en sectors alts d'alguna capella, possiblement la de Simó i Judes. Davant el perill que comporta el mal estat de la grua que s'utilitza per pujar les pedres, es decideix comprar un fust i adobar-la.

En la despesa de material hi consta al llarg d'aquest any que parden les capelles. Es compren càntirs trencats i la ciutat presta a l'obra pedres de dues que tenia dipositades al Portal de Vimpeçol. Domènec Roca, que ja ens havia aparegut altres anys com a proveïdor, és pagat per sis dotzenes de dues que talla per a l'obra.²⁴²

En les darreres anotacions de material de l'any es concreta que s'està cobrint la capella de Sant Simó i Sant Judes. Resulta interessant en aquest sentit la següent anotació:

Item compram de mestra Joan XXIII gerres olieres per a la cuberta de la dita capella, per meys pes donar a la cuberta. A rao de XXII ds per gerra fan el pagam ...XLIII sous III diners.

En les despeses de piquers no tenim més informació explícita sobre obra. Treballen una mitjana de sis piquers a més del mestre, el que per a la seu de Tortosa és un ritme relativament ràpid. Francoi hi és

241. TERÉS, R., 1991, pàg. 131.

242. ACTo, ll. o. 1391-1392, fols. 9v-10v.

present tot l'any. El mes de maig hi ha també documentat un tal Tomàs Normant que cobra 9 sous per treballar quatre dies.

L'any administratiu 1392-1393 presenta un ritme de treball similar al de l'any anterior. Arriben partides importants de pedra des de Flix i consta una estada del mestre i els pedrapiquers de l'obra a la pedrera el juliol de 1392.²⁴³ Els picapedrers treballen regularment, una mitjana de quatre menestrals per setmana al llarg de 42 setmanes. Les poques referències concretes que s'especifiquen al llibre fan pensar que continuen les obres de paredat, encara que a un ritme lent. No hi cap despesa de fusta comprada o llogada, ni s'especifica cap jornal de fuster. Això indica que no es fan bastides ni altres obres auxiliars de fusteria. El trasllat de pedres des de la llotja a l'obra permet comptabilitzar el port d'unes 200 peces. Hi figura, a més, el préstec de 95 duelles per a construir arcs per part de la ciutat, així com la paga i senyal de 110 sous per la compra d'una partida de peces d'aquest tipus, fet que es podria relacionar amb la construcció d'arcs de separació de capelles radials.²⁴⁴ Les notícies anotades als llibres no permeten precisar suficientment.

El mateix passa amb l'any administratiu següent, 1396-1397, del qual conservem el registre de comptabilitat. S'evidencia la construcció de finestres i la compra de 1.800 rajoles de Barcelona per fer el terrat de les capelles aixecades:

... entre barres de ferre de tres finestres, tirar pedres de mollo a les dites finestres, de jornals d'homes e altres menuderies...²⁴⁵

Les úniques anotacions que ens permeten precisar on es treballa es referixen a la capella del Sant Esperit, la central de l'absis, a la qual es tira morter per adobar el trespol i es fan canals, notícia que indica que s'havia acabat de cobrir recentment (figs. 14 i 114).

Els treballs d'enderroc al sector nord-oriental de la canònica a la darrereria del segle

Independentment d'aquestes notícies sobre construcció, el segle acaba amb treballs importants d'enderroc. Se cita, entre altres, l'enderroc d'una torre entre principis d'agost i mitjan octubre de 1397.²⁴⁶ En conjunt, però, sembla que aquest any l'activitat a l'obra és minsa si es compara amb altres d'aquest darrer quart de segle. A les despeses de material no consta la compra ni el transport de pedra ni fusta. Es

243. ACTo, ll. o. 1392-1393, fols. 11r-13v.

244. ACTo, ll. o. 1392-1393, fol. 8r.

245. ACTo, ll. o. 1396-1397, fols. 10r-11r.

246. ACTo, ll. o. 1396-1397, fols. 15v a 16v.

compren només tres partides de calç, que en total no arriben als 25 cafissos. Les setmanes treballades són només 26 i la mitjana d'homes a l'obra inclòs el mestre no arriba a tres per setmana. Entre la darrereria de setembre i principis d'octubre hi ha una setmana en què només el mestre treballa dos dies, mentre que els pagaments per lloguer d'homes amb ases corresponen a 16 jornals.²⁴⁷ Igualment, la setmana següent es paguen 10 jornals entre mestre i piquers, mentre que els d'homes amb ases arriben a 20. Sembla, doncs, que l'activitat principal en aquest moment seria el transport de la runa fins al riu.

L'absència dels llibres de comptabilitat corresponents als anys 1397-1400 no ens permet contrastar aquesta informació amb la dels anys immediatament posteriors. Amb tot, referències del primer dels llibres de l'obra del segle xv, corresponent als anys 1401-1402, indiquen encara treballs d'enderroc i neteja del sector on posteriorment es bastirien les capelles radials del sector de l'epístola.²⁴⁸ Els preparatius per a aixecar-les durant el primer quart del segle xv, doncs, marquen l'acabament del tres-cents a l'obra tortosina.

247. ACTo, ll. o. 1396-1397, fol. 17r-17v.

248. ACTo, ll. o. 1401-1402, fol. 20 i s.

EL QUATRE-CENTS: L'AVENÇ DE L'OBRA I EL SEU GUARNIMENT

El pas al segle xv a Tortosa es va caracteritzar per les contradiccions i ambigüitats generals que afectaven el conjunt de la corona. La problemàtica del cisma i la crisi derivada dels problemes en la successió del rei Martí afectaven de ple l'Església tortosina. Malgrat tot, la ciutat viuria durant la primera meitat de segle un moment d'expansió econòmica important que la convertiria en un dels centres més actius del comerç internacional en l'àmbit de la Corona d'Aragó. El comerç de la llana procedent de l'Aragó i de les riques comarques dels ports de Morella i del Maestrat permeté establir un contacte comercial permanent amb les ciutats italianes. Són abundants els mercaders italians documentats a Tortosa al llarg de tot el segle.¹ El cobrament de la lleuda com a impost sobre la circulació de mercaderies va esdevenir una font d'ingressos fonamental per a la ciutat. Tortosa va funcionar bàsicament, però, com a mercat de contractació. La burgesia comercial autòctona no va tenir la suficient embranzida, ni es va reinvertir prou en activitats productives que permetessen diversificar el model econòmic del territori. Per això a partir del 1450, quan el port Fangós va restar inutilitzat i es va consolidar el problema de la pirateria, la ciutat va entrar en una dinàmica de crisi accentuada per les despeses i inestabilitats derivades de la guerra civil catalana.²

Des de principis de segle s'adverteix en l'aspecte de relacions entre la ciutat i l'església de Santa Maria una major participació de la primera en els afers econòmics relacionats amb la fàbrica catedralícia. El Consell disposava d'administradors propis per vigilar-ne les finances i

1. Amb relació a la via comercial de l'Ebre, vegeu CARRERAS CANDI, F. 1940. Sobre el tema dels contactes comercials amb Itàlia, vegeu MAINONI, P., 1982; MELIS, F., 1976. TREPPO, M. DEL, 1976.

2. Són pocs els estudis històrics realitzats sobre aspectes de la Tortosa del segle xv. Vegeu en aquest sentit GALINDO, M., 1913; BAYERRI, E., VII, 1957, pàgs. 709 i s.; BAYERRI, E., VIII 1960; MASSIP, J., 1968; GRAU, J. J.; SORRIBES, J., 1985; CANYELLES, N., 1993; VILELLA, F., 1993.

van arribar fins i tot a controlar partides de pagament importants com les referides a despeses per jornals de pedrapiquers. Realitzà també acaptes entre ciutadans.³ Podem considerar exponent màxim d'aquesta implicació ciutadana la concòrdia signada el 1439 entre la universitat i el Capítol per a cofinançar la construcció del sector central del presbiteri i donar per acabat així el cap de la nova seu.⁴

L'INTERÈS DE LA JERARQUIA PER ASSEGURAR LA CONTINUÏTAT DE L'OBRA: LA CONSTITUCIÓ DE L'ANY 1401

Els anys de transició entre el segle XIV i XV es van succeir a Tortosa dins del període d'administració de la diòcesi per part de Pedro de Luna, nebot del papa Benet XIII i cosí de la reina Maria. Va ser un moment caracteritzat per tensions i problemes continuats que afectaren l'estabilitat general de l'Església tortosina. La negativa del Capítol a acceptar com a bisbe Pedro de Luna va comportar friccions importants amb la monarquia. A aquesta situació, s'hi afegien dissensions internes entre els membres de la jerarquia capitular provocades pel mateix interès de controlar el govern efectiu de la diòcesi. Pedro de Luna va nomenar vicari general l'ardiaca Joan Amargós, enfrontat públicament al prior major i bisbe electe del Capítol tortosí, Joan Siurana. Ajudat per aquest darrer i pel Papa, que li va concedir plens poders sobre tots els béns de la diòcesi, Pedro de Luna va governar sense tenir cap tipus de consideració envers el Capítol. Quan el 1407 va passar a ocupar el càrrec d'arquebisbe de Toledo, la seu tortosina va ser concedida a Francesc Climent Saperà, fins aleshores bisbe de Mallorca. Tampoc aquest nomenament va comportar estabilitat per al govern diocesà, atès que el bisbe no va abandonar, després del nomenament, la cort papal d'Avinyó. El fet desagradava fins i tot al mateix rei, que en reiterades ocasions demanà al Papa que mirés de solucionar la situació.⁵

Malgrat els problemes que es patien, el Capítol va tenir interès a tirar endavant l'obra. En aquest sentit, el gener de 1401 va promulgar una nova constitució a favor de la fàbrica. El fet va coincidir amb el nomenament de Joan Amargós, vicari general de la diòcesi i home fort de l'estructura eclesiàstica del moment, com a procurador de fàbrica. Com a representant de l'administrador de la diòcesi va redactar la constitució de consens amb el Capítol. Hi fixava les quantitats que cada dignitat, canonge, clergue comensal, sotsdiaca, beneficiat o prevere de

3. AHCTE, Bisbe i Capítol 185 i 187.

4. ACTo, NC 1439, 26 de març. Vegeu ap. doc. 101.

5. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 594-604.

la seu havia de pagar anualment. Amb això es comprometia a donar un quart de la seua dècima anual, i darrere la resta de components del Capítol.

El 3 de maig del mateix any 1401, des de Perpinyà estant, Pedro de Luna ratificava i confirmava la constitució, de la mateixa manera que el mes de setembre ho faria el papa Benet XIII. El llibre de l'obra 1400-1402 es fa ressò diverses vegades de despeses fetes amb motiu de l'anada a Avinyó per a aconseguir aquestes confirmacions. Així mateix, Josep Alanyà documenta una visita de Joan Amargós a la cort papal que, sens dubte, estava relacionat amb aquest afer.⁶

Es constata per a aquest primer període una pràctica que marcaria les finances de la fàbrica al llarg del segle xv: la venda de censals morts com a recurs per a obtenir diners en moments puntuals de forta despesa. La primera referència concreta és de l'any 1407, quan el Capítol decideix optar per aquesta solució per a poder cobrir un deute de 7.000 sous que tenia la fàbrica i que no podia cobrir amb els mecanismes habituals.⁷

A partir del nomenament del bisbe Ot de Montcada i de Luna, que ocupà la càtedra tortosina entre 1415 i 1447, es fa palesa una major estabilitat.⁸ Més preocupat pel govern personal de la diòcesi que els seus antecessors, aquest prelat va viure un dels períodes més actius de la fàbrica tortosina. Són nombrosos els documents que el relacionen amb aquesta, especialment els derivats de les obligacions que tenia per la seua dignitat de contribuir-hi econòmicament. La documentació fa referència sovint a la construcció d'una capella amb els seus diners.⁹ El març de 1429 acorda amb el Capítol una donació setmanal extraordinària dels eclesiàstics per a ajudar l'obra durant tres anys. El 20 de juny de 1432 el Capítol li concedeix el patronatge de la capella de Sant Pere de l'obra nova, per a l'ornament de la qual dona 1.000 sous.¹⁰

La concòrdia signada el 1439 entre representants municipals i capitulars per a aconseguir una aportació extraordinària de diners destinats a l'acabament de la nova capçalera és un dels documents més interessants del període que es conserven amb relació a l'aspecte financer.¹¹ Demostra la voluntat compartida pels dos organismes a l'obra,

6. ACTo, Bisbe i Capítol-15, trasllat fet del document original el 1436; *ibíd.*, Fàbrica 7 i 8; *ibíd.* ll. o. 1400-1402, fols. 19v, 26r; ALANYÀ, J., 1998, pàg. 594 i s.

7. ACTo, NC 1407-1408, 27 de setembre de 1407.

8. BAYERRI, E., VIII, 1960, pàgs. 541-549.

9. ACTo, IAC 1326-1570, fols. 147r, 149v, 151r.

10. ACTo, NC 1428-1436, 13 de març de 1429; *ibíd.*, 20 de juny de 1432; IAC 1326-1570, fol. 159r; IAC 1326-1570, 15 de maig de 1433, fol. 160r.

11. ACTo, NC 1439, 26 de març. Vegeu ap. doc. 101.

que sens dubte havia de servir un cop acabada per a lluíment de la ciutat. La solució triada per a aconseguir els diners i poder acabar l'obra en un termini de sis o set mesos és manllevar-los:

... que lo cap de la dita obra si fer se pora sia clos d'aci a Tots Sants e per donar compliment a la dita obra son concordats los dits honorables procuradors, consell e capitol que sia feta menleuta suficient per acabar lo dit cap...

L'interès compartit de les dues parts a l'obra es fa evident en l'acord de comprometre's de la mateixa manera en la petició del préstec:

Item son concord es plau als dits honorables procurador e capitol que la quantitat necessaria sia menlavada la meytat per la ciutat e l'altra meytat per lo capitol.

Es determina triar quatre representants, dos per cada administració signant, que tindran potestat per a controlar el procurador i el mestre major de l'obra:

Item que sien elagits III, dos per la ciutat e dos per lo capitol, qui agen plen e bastant poder de todas las cosas pertanyens a la dita obra e especialment de manleva.

Item quell obrer, lo maestre e tots los tenguts de la obra estiguen ha ordinació dels quatre elagits, e que l'obrer fassa tot ço que fara ab consell de aquells.

Per a evitar futurs malentesos s'acorda posar els diners manllevats en una caixa en presència de notari, que haurà de ser-hi també quan es facen les extraccions. Així mateix, es determina fer dos llibres d'administració paral·lels on anotar les rebudes que per qualsevol concepte ordinari o extraordinari tinga la fàbrica a més dels manllevats:

Item que l'obrer qui es o per avant sera fassa dos llibres dels quals tinga la I l'obrer de la ciutat e l'altre lo capela obrer, lo qual fara sagrament que los diners que rebra per qualsevulla raho pertenyen a la dita obra de continent quells rebra leyalment los scriura en son libre e axi matex dira al obrer de la ciutat quells scriurà en l'altre libre...

L'ACABAMENT DE LES CAPELLES RADIALS DE L'ABSIS (1400-1420)

Malgrat els problemes esmentats, als quals s'afegirien a partir de 1409 els derivats de la crisi successòria del rei Martí, les obres de la seu van continuar al llarg d'aquest primer quart de segle a un ritme similar al que la fàbrica va poder mantenir al llarg dels vint-i-cinc anys anteriors.

Les mancances informatives del període no ens permeten resseguir amb detall l'evolució de l'obra. El fet que el llibre de l'obra 1400-1402 no iniciï el registre de despeses fins el gener de 1401, coincidint amb el moment en què es va publicar la constitució, pot indicar una paralització de les obres en els anys immediatament posteriors al trasllat del bisbe Hug de Llúpia i el nomenament com a administrador de la diòcesi de Pedro de Luna. Els manuals notariais del període registren puntualment al llarg d'aquests anys notícies relacionades amb la fàbrica, especialment el nomenament anual de procuradors. Així, sabem que el juliol de 1408 van ser nomenats el canonge Blai de Lihori i el prevere Guillem Fluvià. El 1415 el canonge Ramon Guasc i el prevere Berenguer Borràs. El 1417 Berenguer Serrat i Berenguer Borcat.¹²

Les poques referències conservades, sumades a la informació extreta dels llibres de l'obra tornats a conservar a partir de 1421, demostren que al llarg dels primers vint anys del segle es van acabar d'aixecar les quatre capelles radials que faltaven de la nova capçalera: de Santa Anna o de la Concepció, de Sant Tomàs, de Sant Andreu i de Santa Caterina (fig. 11).

El registre comptable de l'any administratiu 1401-1402, testimoni de la continuïtat de l'obra

El pas al nou segle no va comportar cap canvi significatiu a la fàbrica. El sector de capelles radials estava més o menys a mig fer, i per tant el que es pot considerar primera fase de l'edifici encara s'havia d'acabar. En el nostre treball anterior dubtàvem quant a l'estat de les obres en aquest moment, encara que ja esmentàvem la possibilitat que l'obra de les capelles no restés acabada. Les notícies recollides en aquesta segona fase del nostre estudi, així com l'anàlisi dels relleus de les claus de volta i de les impostes de les capelles i de la girola, ens ho permeten confirmar.¹³

El mestratge de Joan de Mainí es va mantenir durant els primers anys del segle. Les notícies de l'any 1401 evidencien que es continuava amb les feines d'enderroc i neteja documentades els anys anteriors. Suposem que aquestes se centraven en el sector contigu a la casa de la cambreria i a la sala capitular, on es volien construir les noves capelles absidals. Ho confirmen informacions puntuals com la que indica l'enderroc de les *privades* o letrines dels canonges, situades, segons la

12. ACTo, ll. o. 1400-1402, fol. 4r; ibíd, NC 1408, 20 de juliol; NC 1415-1418, 3 de setembre de 1415; NC 1415-1418, 14 de juny de 1417.

13. ALMUNI, V. 1987, pàg. 171 i s. i pàg. 237 i s.

documentació del segle XIV en un sector proper a l'extrem nord del dormitori, aproximadament en el solar que actualment ocupa l'accés a la capella del Santíssim.¹⁴

Als treballs d'enderroc va seguir la traça del que havien de ser fonaments per a les noves capelles. Així ho indica la despesa per compra d'estris de mesurar per part del mestre. Paral·lelament, es va allargar la tàpia que aïllava el sector de l'obra fins a tocar el claustre i es va obrir un portal que el connectaria amb la nova fàbrica.¹⁵

Les notícies d'obra resulten poc específiques per a aquest any, segurament pel motiu que l'activitat principal es devia centrar en l'obertura de fonaments. Entre els mesos de gener i març de 1401 treballen només a l'obra una mitjana de dos pedrapiquers. Aquest nombre va augmentar lleugerament a partir d'abril i fins al mes d'agost del mateix any que acaba el registre. La presència de mestre Joan és constant a l'obra al llarg d'aquests mesos. Al seu costat hi treballa regularment Guillem Ferrer i Ramon Carós. El primer cobra 3 sous per jorn, mentre que aquest darrer en rep 4. El mestre es manté amb els 4 sous i mig dels anys anteriors. A partir de la darrerria del 1401 s'afegeix un tercer pedrapiquer, Miquel Làtzer, la retribució del qual se situa entre la dels dos anteriors: 3 sous i mig.

Entre finals de juny i l'agost de 1401 s'adverteix un augment en la presència de manobres, alhora que algunes setmanes s'especifica que es parea. Al mateix temps, tant els piquers citats com el mestre deixen de ser registrats durant algunes setmanes. Un tal Tomàs apareix aixecant mur per 3 sous —preu d'obrer qualificat— les dues darreres setmanes en què no consta la presència del mestre.

A partir de maig de 1401 hi ha el pagament de partides de diners que es devien a Domènec Roca, de Batea, amb relació a l'encàrrec que se li havia fet el mes de febrer de tallar les pedres necessàries per a una capella:

Item fiu avinença ab en Domingo Rocha de Batea per tallar CC pedres de mollo a raho de IIII sous per pedra. Item per X pedres dels vasos al for desus dit. Item per CCL duelles a for de X diners per peça. Item per les pedres principals e crues necessaris a I capella al for de X diners per peça, per les quals pedres de tallar e portar a carregador li do de present XII florins e d'aci a miga quaresma ...¹⁶

14. ACTo, ll. o. 1400-1402, fol. 23v.

15. Ibid. fol. 20r-25v.

16. ACTo, ll. o. 8, 1400-1402, fol. 19r. Vegeu ap. doc. 76.

Les poques referències conservades sobre les dues primeres dècades del quatre-cents no ens permeten concretar el moment en què mestre Joan de Mainí va deixar l'obra tortosina. Tampoc sabem el motiu de la seua substitució després de més de vint anys de feina continuada a l'obra, primer com a aparellador i després com a mestre major. La darrera data en què el trobem documentat és l'agost de 1401. La seua marxa de l'obra es va realitzar entre aquest any i el 1410, moment en el qual apareix documentat per primer cop Pasqual de Xulbi. L'anàlisi dels relleus de les capelles radials de l'epístola indiquen un canvi de mà a partir de la capella central del Sant Esperit, la darrera de les acabades de cobrir els últims anys del segle XIV. Aquest fet ens permet confirmar la hipòtesi indicada segons la qual en els anys finals del mestratge de Joan de Mainí es va treballar en els fonaments de l'arc meridional de les capelles absidals, així com en el seu mur perimetral i en els nivells baixos dels pilars.

Les mancances informatives sobre el mestratge de Pasqual de Xulbi

La dinàmica de contractació del Capítol tortosí pel que fa als seus mestres de fàbrica fa poc probable la possibilitat que algun altre mestre dirigís l'obra entre Joan de Mainí i Pasqual de Xulbi. L'arribada d'aquest darrer a l'obra és un tema no resolt per la historiografia moderna. El motiu principal és la pèrdua dels llibres de l'obra del període corresponent als anys 1402-1421. Josep Matamoros, davant les mancances informatives, va suposar que el mestre seria el successor d'Andreu Julià, teoria que van recollir els estudis posteriors sobre la seu. Era coneguda la participació del mestre en la consulta de la seu de Girona de l'any 1416, però més enllà d'aquesta notícia no en teníem fins ara cap altra referència.¹⁷

Les informacions de què actualment disposem sobre el tema continuen essent escasses. Sabem que el 1384 dirigia l'obra de la parroquial de Xèrica, la qual cosa ens certifica que va assumir la responsabilitat de l'obra de Tortosa en una fase de maduresa de la seua carrera professional.¹⁸ La primera certesa que tenim sobre el seu mestratge en aquesta darrera és del dia 16 de maig de 1410, quan signa com a testimoni en un document protagonitzat per l'ardiaca major Joan Amargós. És un document del qual es va copiar al manual la primera línia i els testimonis finals. La pèrdua de l'original ens impedeix saber

17. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 68; VILLANUEVA, J. L., XII, 1850, pàgs. 173 i 324-338.

18. ZARAGOZÁ, A. 2000, pàg. 82.

quin era el contingut.¹⁹ Ho fa com a *magister fabrice*, atribut força indicatiu malgrat la seua brevetat. La importància de la notícia rau en el fet que és l'única trobada fins ara a l'arxiu catedralici sobre la seua persona. Permet assegurar que va treballar en el mestratge de la seu un mínim de sis anys. Va accedir al càrrec entre l'estiu de 1401 i la primavera de 1410. El va exercir fins passat el mes de gener de 1416, moment en el qual, malgrat la seua avançada edat, estava encara en condicions de fer un viatge llarg, a Girona, per motius professionals. En aquestes dates era el seu fill Joan qui tenia la direcció efectiva de l'obra, però ell no havia delegat encara del tot les seues funcions. El 1421 és possible que hagués mort o s'hagués retirat de l'exercici de la professió a causa de la seua avançada edat. A partir d'aquest moment, en què es reprenen els registres de comptabilitat de la fàbrica, el seu fill Joan consta com a director en solitari.

Amb relació a les notícies comentades per als anys anteriors cal suposar que al llarg del mestratge de Pasqual de Xulbi es va acabar la construcció de les quatre darreres capelles radials de l'absis. L'anàlisi dels relleus arquitectònics confirma aquesta hipòtesi. Les úniques notícies documentals de què disposem, però, corresponen a l'ampliació del descarregador al port de Tamarit i a la construcció d'una grua nova sobre les capelles. Totes dues obres es van portar a terme l'any 1412.

Dietari de dues obres auxiliars: el descarregador de Tamarit i la grua de l'obra

Atès el buit informatiu que presenten els llibres de l'obra entre principis de segle i la dècada dels anys vint, resulta de força utilitat un capbreu de comptes conservat a l'Arxiu Municipal sobre l'ampliació del moll de descàrrega de pedra al port fluvial de Tamarit i la construcció d'una nova grua a la seu l'any 1412. De les darreres pàgines del quadern es desprèn que els registres conservats només són una part dels que, en realitat, va controlar aquest any la ciutat. Segons la suma major de despesa, els sous gastats van ser 12.588, mentre que amb la grua i el descarregador no es van arribar a gastar 2.000 sous. És possible que aquestes despeses que acabem d'analitzar fossen les rúbriques finals d'una còpia del llibre de l'obra de la seu de l'any 1412-1413 fet per a la ciutat o per l'administrador de l'obra de part de la ciutat. Nombroses referències al llarg dels llibres de comptabilitat del segle xv indiquen

19. ACT, NC 1409-1410, 16 de maig de 1410.

que la ciutat portava de l'obra una comptabilitat paral·lela a la del procurador de fàbrica.²⁰

El document resulta interessant des de diferents punts de vista. En primer lloc, per les notícies que aporta sobre feines auxiliars relacionades amb el món de la construcció. En segon, perquè és la primera referència que es fa a l'administració directa d'obres vinculades al temple per part del municipi. Finalment, l'envergadura de les dues obres permet considerar la possibilitat que coincidissen en el temps amb l'inici d'una campanya constructiva important en sectors mitjans i alts de capelles, que demanava partides importants de pedra i necessitat d'aixecar-la amb una grua suficientment reforçada.

Les obres per a fer el descarregador de la pedra de la seu a Tamarit van començar el dia 11 d'agost de 1412. Les rúbriques de despesa indiquen que no era una simple tasca d'adob, sinó que incloïa un important projecte d'ampliació del moll guanyant terreny al riu. Les obres es van allargar dos mesos, fins l'octubre, al llarg dels quals es parla d'obertura de nous fonaments, del seu reblliment i de construcció de tàpies.

Les primeres despeses, entre el dijous 11 d'agost i el dimarts següent, indiquen que es treballava en l'obertura de rases de fonamentació. El primer dia es compra cordill per a fer "... los trets dels solaments...", és a dir per a traçar per on havien d'anar, i es lloga quatre homes per començar a treballar. L'endemà cinc homes escombren el sector de fonamentació i tres dones es dediquen a traure terra. Aquesta arena es tira al riu amb un ase, mentre que amb dos animals més començaven a portar pedres del que s'anomena "claper de la seu". Aquesta denominació surt més vegades al manual de comptes. Pensem que es deu referir al munt de pedruscall que es devia acumular al recinte de l'obra amb les restes de la pedra picada a la llotja, quan n'hi havia molt ho transportaven amb ases i ho llençaven al riu. Dissabte continua aquesta feina de port de pedres, mentre quatre homes treballen als fonaments i tres dones en trauen fang. El mateix tipus de feina es continua fent dimarts i dimecres de la setmana següent, ja que el dilluns s'havia celebrat la festa de Santa Maria d'agost.

El dijous, dia 18, augmenta l'activitat en el sector. Comença a treballar-hi el mestre, que és anomenat Domènec. Era un mestre de cases llogat específicament amb la seua colla per a fer aquesta feina i que s'havia de coordinar amb el mestre major de la seu Pasqual de

20. AHCTE, Calaix de Fàbrica s/n. Despeses per fer el descarregador de Tamarit i bastir la grua.

Xulbi. Cobra el mateix que es donava diàriament al mestre de l'obra, 4 sous i mig.

Treballen també a l'obra un possible familiar seu, Antoni Domènec, que cobra 3 sous com un pedrapiquer mitjà, i el fadrí d'un dels dos anomenat Arbonés. Consten junt amb quinze homes més que fan o tiren morter als fonaments, sis dones i tres homes amb ases per tirar pedres. Sembla, doncs, que és en aquest moment que es comencen a paredar els fonaments i a construir el mur de contenció.

El mateix es fa el divendres dia 19. El dissabte, el mestre deixa de paredar i els pagaments es referixen a homes que porten pedra des de la seu i la tiren. Es paga també aquest dia per 32 barques d'arena i 8 de pedra portades de fora de Tortosa, que s'havien tirat al descarregador per a rebllir.

Les dues setmanes següents hi ha una davallada de l'activitat. Els pagaments corresponen normalment a dos o tres homes que tiren pedres de la seu a Tamarit amb un carro. El dia 30 d'agost, dimarts, es paga a més per sis barcades d'arena i deu cafissos de calç. L'endemà tres homes es dediquen a fer morter amb aquests materials i quatre més a tirar-lo. A diferència de dies anteriors en què hi havia hagut activitat de paredat, no apareix cap mestre i les despeses demostren que tots els treballadors són manobres. El mateix passa el dijous, 1 de setembre, en què es paga per sis barcades d'arena i una de pedra que s'han portat. Tot fa suposar que anaven rebllint fonaments o espai que es volia guanyar al riu amb les pedres mesclades amb el morter per aconseguir una massa compacta.

Divendres i dissabte d'aquesta setmana l'activitat a l'obra és del mateix tipus. El dilluns següent consten dos homes que amb un nombre no especificat d'esclaus piquen "... entorn de les parets noves...", les que es devien fer els primers dies al descarregador. Aquesta setmana només es treballa dos dies més, tiren pedres dos homes amb el carro. Sembla que aleshores el gruix de l'obra del descarregador estaria gairebé enllestit.

No hi ha cap despesa anotada corresponent a la segona quinzena de setembre. A principis d'octubre, entre els dies 2 i 4, hi ha encara el port de dotze barcades d'arena. Finalment, els dies 6 i 7 treballen cada dia dos homes preparant la confecció d'una tàpia d'argamassa. El seu jornal és el d'un manobre:

Divendres a la dita hobra II homes per fer l'aparel per obrar ab
tapieres argamassa a Tamarit III s VIII.

A més de les feines d'obra pròpiament, del 12 al 15 de setembre, un cop acabat el port de pedres des de la seu, calgué netejar i acon-

diciar el fossat de la seu, que s'havia vist afectat en algun sector pel tràfec derivat de les obres.

Les despeses anotades, que possiblement per la seua procedència va pagar-les la ciutat, evidencien que, a més de refer el descarregador existent, obrint fonaments en terra ferma, es devia reblir terreny per guanyar espai al riu. És l'única manera d'explicar la gran quantitat d'arena i pedres que s'hi tiren. A partir del 30 d'agost s'aboquen un total de setanta barques d'arena i dotze de pedra, a la qual cal sumar les carretes, majoritàriament de pedra, que des de la seu es porten gairebé a diari des de l'inici de les obres. En total la despesa realitzada es correspon amb la magnitud de l'obra, un total de 860 sous i 6 diners. Cal considerar amb relació a aquest aspecte la possibilitat que la ciutat pagués només una part de la despesa i que la resta anés a compte de la fàbrica. Potser això explicaria per què les despeses acaben el 7 d'octubre quan les notícies indiquen que es vol començar a construir una tàpia.

El segon bloc de despeses de la universitat a partir de la darrera d'agost fa referència a la construcció d'una nova grua. La confecció de l'aparell va ocupar bastants treballadors, especialment mestres d'aixa, al llarg d'aproximadament un mes. S'hi van invertir entre jornals i material 1.225 sous, quantitat que supera la despesa feta per la ciutat a l'obra de Tamarit. La necessitat de poder fer arribar el material a nivells alts, com hem comentat, justificaria aquestes despeses. El mestre de l'obra, Pascasi de Xulbi, participà directament en la projecció de l'enginy i possiblement en la confecció. Només apareix citat puntualment i no cobra per cap tipus de feina, això possiblement es deu al fet que el seu salari el va pagar l'obrer del Capítol. El mateix passa amb Guillem Çaera i, segurament, amb altres piquers de la seu als quals la desaparició de la documentació del període deixa en l'anonimat.

Resulta interessant, des del punt de vista de la història de la tècnica, la comparació entre aquest capítol de despesa i altres registres relacionats amb la construcció o reparació de grues. És acceptat que el desenvolupament, al llarg de l'edat mitjana, de mecanismes per a aixecar grans pesos va suposar, juntament amb la proliferació d'enginyers hidràulics com molins, serradores, batans i altres, un procés primerenc de revolució industrial i tecnològica. A més de l'àlbum de Villard d'Honnecourt, especialment important perquè és un document d'època, actualment són abundants les publicacions que recullen dibuixos o esquemes d'alguns d'aquests enginyers. Per proximitat en el temps i l'espai a l'obra tortosina cal fer esment de la referència que fa Arturo Zaragozá a un document similar sobre la fabricació de la grua que serviria per a construir la capella reial del monestir de predicadors de València, de la qual el mestre Francesc Baldomar en construeix una

maqueta que no es pot deixar de comparar amb la traça que el mestre major de la seu, ajudat per altres professionals, fa a Tortosa.²¹

La traça de la grua es fa sobre el terrat de la sala capitular el dia 25 d'agost d'aquest mateix any de 1412. Aquest costum de representar elements a escala real sobre els terrats era freqüent a l'època. A Tortosa es devia aprofitar un sector que encara no estava ocupat per l'edifici del dormitori, en construcció al llarg del segle xv.²² Participen en l'activitat diferents mestres d'aixa dirigits pel mestre major de la seu. Tots cobren el mateix jornal que el mestre de l'obra, 4 sous i mig. Aquest fet ens fa pensar que es devia tractar de mestres d'aixa amb renom a la ciutat, acostumats a confeccionar enginyers de càrrega i descàrrega per als ports:

Dijous a XXV d'agost començaren ha hobar los mestres la grua de la hobra de la seu.

Hon foren al trazar en lo terrat del capitol los seguens. Primo lo maestre de l'obra hi en Guillem Pere, en Creetes e son cuyat e Guillem Çaera e d'altres. Donam-los a veure. Costa I sou VI diners.

El detall de les despeses permet resseguir el procés de confecció. El mateix dia que es fa la traça n'hi ha quatre que es posen a treballar, concretament Guillermo Pere, Creetes, Guillem Pere i Berenguer Gerau. El primer és esmentat a la documentació com Guillermo P., possiblement per diferenciar-lo de Guillem Pere, ja que ambdós treballen a la grua. Figuren feinejant a la seu amb regularitat fins al dia 10 de setembre. A més dels mestres esmentats, hi treballen una mitjana de nou homes més, concentrats especialment els dies posteriors a la presència dels mestres, dreçant i lligant les càbries. N'hi ha tres que els paguen com a treballadors qualificats. Són mariners, gent acostumada a treballar amb els pals i veles de les embarcacions, que es contractaven puntualment a l'obra de la seu quan calia fer obres de fusteria importants en llocs alts o col·locar xarxes de protecció de caigudes per als pedrapiquers. Entre els dies 16 i 20 de setembre els mestres esmentats els primers dies i els mariners treballen a les cuixes de la grua, el torn... Finalment, el mateix dia 20 es calafata l'arbre i es donen per acabades les obres.

21. ZARAGOZÁ, A., 1997, pàg. 28; KIMPEL, D., 1995, pàg. 15; BECHMANN, R., 1991, pàg. 69; VANDEKERCHOVE, Ch., 1989, pàg. 79; RECHT, R. (dir.), 1989. Sobre representacions de mecanismes d'aixecament de pesos, vegeu VICENS, G. I.; FLÓREZ, M. A.; PÉREZ, J. L., 2000, pàgs. 113-122.

22. És interessant l'estudi sobre les traces de la catedral de Sevilla a RUIZ, J. A.; RODRÍGUEZ, J. C.; 2000, II, pàgs. 965-978.

Una darrera partida de despesa conservada en el mateix plec que les anteriors es refereix als pagaments realitzats durant aquests anys al mestre que tallava la pedra, referenciat també com a mestre de la pedrera. Consta el pagament de més de 1.500 sous en diferents partides, fet que demostra que aquest any va arribar a l'obra una quantitat de pedra important.²³

Cal considerar, doncs, que entre 1412 i 1421 Pasqual de Xulbi dirigiria l'obra d'una part important del paredat de les capelles radials de l'epístola i que va acabar de tancar l'arc d'obra nova que rodejava el cap de la seu romànica. És possible, també, que fos ell qui iniciara en aquest període els nivells inferiors dels arcs que separen la girola del sector central del presbiteri. Els relleus d'alguns dels capitells del sector presenten les mateixes característiques formals que els de les capelles que atribuïm a aquest mestre (fig. 14).

Al llarg d'aquest període el fill del mestre major, Joan de Xulbi, va exercir possiblement les funcions d'aparellador. En els darrers anys, ja vell el pare, l'arribaria a substituir a efectes pràctics tal com ens indica la documentació gironina. Desconeixem la data de la mort de Pasqual. Només podem aportar que a partir de 1421, en què es reprèn la sèrie de registres de comptabilitat, no apareix citat enlloc a les seues rúbriques. El seu fill Joan és citat en tot moment com a mestre major.

LA CONSTRUCCIÓ DE LA GIROLA (1420-1435)

Les primeres referències al mestratge de Joan de Xulbi i als treballs al sector de la girola (1421-1424)

Joan de Xulbi degué treballar amb el seu pare a l'obra tortosina des del moment de la seva contractació. Això li va permetre tenir un bon coneixement de l'edifici quan en va assumir la direcció. El text de la consulta de Girona ens confirma que el 1416 exercia la tasca de mestre major en representació del seu pare:

... regens pro dicto patre suo fabricam predictam sive opus dicte ecclesie dertusensis ...²⁴

El 1421, quan es reprenen les notícies dels llibres de l'obra, surt als registres com a mestre major a títol individual. El tenim documentat des d'aquesta data fins al 1458, any en què morí. El seu nom apareix regularment en els llibres de l'obra i puntualment en els manuals no-

23. AHCTE, Bisbe i Capítol s/núm., Pagaments al mestre de la pedra.

24. VILLANUEVA, J. L., XII, 1850, pàg. 325 i s.

tarials, lligat a l'activitat artística generada al voltant del temple de Santa Maria.

El juliol de 1421, moment en el qual reprenem la seqüència documental de les obres, el treball a la seu se succeïa a bon ritme. L'obrer era Francesc Perer, prevere comensal, ajudat pel canonge Miquel Segarra. Els diners que recullen en concepte de testaments i dons gratuïts fa pensar que des del Capítol i bisbat es devia portar a terme una política important de promoció de les obres amb relació a l'objectiu de realitzar sense interrupcions l'acabament de l'absis. Fins i tot consta una entrada important en concepte d'acapes pels carrers de la ciutat. Aquest any és també quan es recull la notícia del donatiu de 100 florins fet a l'obra per la Generalitat, com a record del qual es van col·locar els senyals d'aquest organisme a la capella del Sant Esperit.²⁵

En aquest moment l'obra de les capelles es donava definitivament per acabada. És possible que a la torre de Sant Pere hi faltés només el coronament, atès que se cita l'existència de les dues portes de què disposava aleshores. La porta inferior, d'accés des de les capelles, es troba actualment tapiada. L'arc que la delimitava és visible en el mur est de la capella de Sant Miquel. La superior permet accedir al terrat de les capelles radials. La de Santa Caterina, concebuda per a permetre l'entrada al terrat sobre la girola i el sector central del presbiteri, d'una banda, i la comunicació del temple amb el dormitori dels canonges de l'altra, estava només aixecada fins al nivell de les capelles.

Els treballs de paredat se centraven en sectors superiors de l'obra, possiblement en el mur de la girola situat sobre les capelles i en les arcuacions centrals de separació. Per aquest motiu es decideix canviar la grua construïda el 1412, molt vella i podrida. S'acorda desmuntar-la el setembre de 1421 i construir-ne una de nova, com l'anterior, al damunt de les capelles, el mes de febrer de 1422.²⁶ Com havia passat en l'ocasió anterior, els mestres que hi treballen són també fusters o mariners, a més d'un calafat.²⁷

Els piquers treballen a partir del mes de setembre de 1421 a la pedrera de Vinebre, i més tard passen a l'obra. Hi treballen regularment un total de vuit persones, més el mestre i Francesc Polo, el seu mosso, la qual cosa indica un ritme bastant accelerat. Una referència de l'apartat de rebuda deixa entreveure per primer cop la possibilitat que alguns dels pedrapiquers fossen pagats directament per l'obra,

25. ACTo, ll. o. 9, 1421-1422, pàgs. 2-8; ibíd., fol. 23r.

26. ACTo, 1421-1422, fols. 24r i 30v.

27. ACTo, 1421-1422, fol. 24r.

fet que motivava que no fossen registrats en el llibre de fàbrica del Capítol. Aquesta pràctica va esdevenir freqüent en els anys successius, i molt possiblement es duia a terme abans d'aquesta data:

Primo pos en rebuda que en lo mes d'agost rebi que sobraren dels jornals de vagues que havie fetes en Domingo Genis piquer per la ciutat per V dies que no havie obrats e ell reebe del clavari per XXV dies entegres, per que contentat de ell de XX jornals que obra restitui a mi per V dies los quals pos en rehebuda XVII sous VI diners.²⁸

L'arribada de pedres a Tamarit, més de 400 entre motle i fil, confirma aquesta idea.²⁹ Les despeses, a més, indiquen que es compaginen les de paredat i l'obra de pedres a la llotja. No sabem si es treballa en els fonaments, però sí que n'hi ha d'oberts. Ens ho indica un pagament per tirar arena al sector on s'havien fet els clots perquè s'hi havia embassat l'aigua i això els podia perjudicar:

Item a VII de noembre logui n'Antoni Roig ab una bestia que posa terra en los lochs de la obra nova on stave enbassada l'ayga que no dampnificas los fonaments ...³⁰

En aquest moment l'estat avançat de les obres del cap devia afectar bastant l'edifici romànic; sobretot el sector de la capçalera que actuava com a suport de les bastides de l'obra de la girola. Malgrat que l'inici de l'enderroc progressiu encara es retardaria un temps, per a no dificultar els oficis litúrgics, el deteriorament de l'exterior de l'absis del segle XII com a conseqüència de la nova fàbrica devia ser evident:

... pagui a dos homens ... per mudar les loses de la obra vella que eren en lo terrat ... e per scombrar lo terrat que ere tot enrunat per raho de la obra nova.³¹

El juny de 1422 comença un nou any administratiu caracteritzat per la continuïtat respecte al que acabem de descriure.³² Els mateixos piquers continuen treballant a l'obra amb regularitat, almenys fins al novembre de 1422 en què les despeses dels seus jornals no es comptabilitzen. S'esmenten nous piquers, com ara un altre mosso del mestre, Antonico. Destaca la notícia de la marxa del mestre el 14 de juny amb el seu mosso. Joan de Xulbi ja no és pagat en tot l'any juntament amb

28. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 5r.

29. Part d'aquestes pedres van ser encarregades a estall a Bernat Eixeric, pedra-piquer de Maella (ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 30r).

30. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 24v.

31. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 25r.

32. Anotat en el mateix ll. o. 1421-1422, a continuació d'aquest darrer any.

la resta de piquers. El seu mosso, Francesc Polo, torna a treballar el mes de novembre.³³

Sobre les notícies pròpiament d'obra tenim aquest any poques referències. Sabem que es fan reixes per a les finestres del cap —suposem que de l'obra nova— i una porta al cap de les escales de la torre de Sant Pere. L'objectiu era evitar furt de ferramentes, motiu pel qual es va col·locar també un pany a la porta de l'obra que donava al forn de la Canonja.³⁴ Podem resseguir amb detall dues obres de caràcter auxiliar que es porten a terme aquest any. Una d'elles, l'enderroc i posterior reconstrucció d'un sector de tàpia situat darrere la capella de Sant Pere. Com era costum, fou portada a terme per un mestre de cases, aliè a la fàbrica. Les obres van durar només 10 dies, del 25 d'agost al 5 de setembre de 1422. L'estat de la tàpia, que l'administrador constata que caïa cap a l'obra nova, devia ser molt dolent, ja que fins i tot es refan els fonaments. L'altra obra es porta a terme a l'alberg del mestre, per part de dos mestres de cases més. Entre altres, es refà la cuina i l'escala.³⁵

Finalment, com hem vist que es començava a fer l'any anterior, l'obra signa contracte amb un piquer aliè a l'obra per assegurar-se l'aprovisionament de pedra. Es tracta en aquest cas de Pere Guaita, menestral que a partir de 1421 és citat regularment als llibres com a proveïdor de pedra. Aquest any Guaita, que era d'Horta de Sant Joan, havia anat a treballar a la pedrera d'Ascó però s'havia trobat amb entrebancs. El regidor d'aquesta població li demanava fer avinença amb ell abans de posar-se a extraure pedra del seu terme. Guaita, davant d'aquest fet, avisa l'administrador de l'obra, que es desplaça fins a Ascó l'agost de 1422 per solucionar el problema. Una vegada resolt, el piquer comença a treballar en la comanda. Els mesos de setembre i octubre consta que Pere Pasqual, home de confiança del mestre, és enviat per l'administrador a Ascó per a reconèixer la pedra que Guaita havia tallat.³⁶

Entre setembre de 1423 i juny de 1424 no tenim cap compte de despeses. Sabem només que el dia 18 de gener Raimon Guasch, canonge i administrador de la sagristia, va aportar 3.750 sous per a la capella que s'estava fent o s'havia de fer a càrrec del bisbe Ot de Montcada. L'estat de les obres fa pensar que es tracta d'un dels trams

33. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 45r.

34. ACTo, ll. o. 1421-1422, fols. 17v-18r.

35. ACTo, ll. o. 1421-1422, fols. 31v-32r i 46r-46v.

36. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 22v; ibíd. NC 1423-1428, 15 de novembre de 1427 i 24 de març de 1428; ibíd. ll. o. 1422-1423, fols. 41r-43r.

de la girola. En la mateixa data de l'any següent apareix una anotació en termes similars, en aquest cas de 400 florins.³⁷

A partir de juny d'aquest any de 1424 les despeses es mostren força irregulars. Puntualment es paga al mestre i a dos piquers, així com a homes que ajuden a paredar.³⁸ Les al·lusions a la utilització de la grua i la seua mudança demostren que s'obra en sectors alts ja que els homes que es lloguen sovint són per a ajudar a pujar material. Consta igualment que està acabada l'escala de caragol situada entre el dormitori i la capella de Santa Caterina perquè el novembre de 1424 hi construeixen les portes.³⁹ Els fusters treballen a les portes d'un portell de comunicació que s'havia fet entre l'obra nova i la vella, en el sector del claustre.⁴⁰ Amb tot, el conjunt de despeses sembla que demostra un alentiment del ritme de treball. Aquest podria explicar-se pel fet que el juliol d'aquest any de 1424 es comencen obres importants al dormitori.⁴¹ És possible que el mestre i els piquers es dediquessin més a l'obra del dormitori durant alguns mesos d'aquest any, la qual cosa explicaria les absències del registre de comptabilitat de la fàbrica del temple.

Els pagaments pel tall de pedra aquest any es fan tots a Pere Guaita, amb relació al contracte que l'administrador li va fer l'any anterior. Pel que fa a aquest tall, l'arribada de pedra a l'obra és constant al llarg de l'any.⁴² És probable que part d'aquesta pedra anés destinada a les obres del dormitori, encara que també pot ser que aquestes fossen més de reparació i a l'obra hi treballassen picapedrers pagats per la ciutat que, per tant, no s'anotaven en el compte de despeses consultat per nosaltres. El llibre de l'obra constata la presència de tres piquers: Jaume Blau, Francesc Polo i Tomàs Folquer. La retribució jornalera del primer és elevada, 4 sous, mentre que els altres dos treballen per 3 sous i mig diaris. La coincidència de la seua presència a l'obra amb la feina als sectors superiors de la girola obliga a apuntar la hipòtesi que s'encarregués de feines d'esculpit de capitells, fet que explicaria que la seua retribució fos superior a la dels altres pedrapiquers.

37. ACTo, IAC 1326-1579, fols. 147r, 149v i 151r.

38. Aquest any tenim notícia de la institució d'un benefici a l'altar de Sant Vicent de la seu romànica. El mestre de l'obra, Joan de Xulbi, consta com a testimoni (ACTo, NC 1423-1428, 24 de juliol de 1424).

39. ACTo, ll. o. 1424-1425, fol. 14v.

40. *Ibíd.*, fol. 25v.

41. ACTo, IAC 1326-1570, fols. 148v i 229v.

42. ACTo, ll. o. 1424-1425, fol. 25v.

La construcció dels nivells superiors de la girola i l'enderroc del cap de la seu romànica. Les primeres notícies sobre l'inici de construcció de la nau (1425-1430)

Les despeses de l'any 1425-1426 demostren que aquest any s'acaba de construir el mur exterior de la girola sobre les capelles. Així ens ho fan pensar diferents notícies referides a la construcció de finestres i altres elements relacionables.⁴³

Els mesos de juny i juliol de 1425 es parla de la construcció de petxines, referint-se possiblement a arcs de les finestres o de les arcuacions interiors o al sector superior del mur perimetral situat sobre les capelles, determinat per sectors de mur definits en el seu perfil superior per arcs apuntats:

... logui hun fuster... per fer les cindries de les pechines e stech hi dots dies...⁴⁴

Entre novembre de 1425 i gener de 1426 el llibre de l'obra ens parla diverses vegades de la construcció d'aquestes finestres sobre les capelles, així com del seu tancament posterior amb rajola. La primera referència data del 12 de setembre, moment en què es compren 50 rajoles per a tancar la finestra de la volta situada vora el caragol major, que identifiquem amb la situada sobre la capella de Santa Caterina.

... compri d'en Domingo mig cent de rayoles per tanquar la finestra de la volta prop lo caragol mayor ...

El mes de novembre es compra cordill i canyes per a fer els *livells* d'algunes de les finestres, la qual cosa indica que s'estaven construint. El mes següent es paga un home per ajudar a acabar la darrera finestra. El mes de gener de 1426 es devia fer el tancament de les finestres com a mesura de protecció i per a reforçar l'estabilitat del sector. Consta la despesa per la compra de ges per a tapiar la finestra situada sobre la capella de Santa Caterina. L'explicació més lògica que hem trobat és tapiar provisionalment les finestres un cop construïdes amb la finalitat de disminuir la feblesa de l'estructura de tancament del mur davant els forts vents que pateix la zona, accentuats en el sector de la catedral pel fet que els nivells alts de l'edifici reben directament el vent que baixa canalitzat pel riu, en no tenir cap construcció de protecció al seu davant. Bon coneixedor de la zona i pensant que el tancament definitiu encara tardaria uns anys, és possible que Xulbi i els seus ajudants consideressen que aquest recurs podia ajudar a mantenir l'estabilitat

43. ACTo, ll. o. 1425-1426.

44. ACTo, ll. o. 1425-1426, fol. 16r.

als sectors superiors de la fàbrica nova, que per primer cop començava a sobrepassar en alçada els nivells de la vella.

Segurament en parlar de finestres l'administrador de l'obra es referia també a les arcuacions de delimitació interior de la girola. Algunes de les notícies concretes esmentades ens permeten confirmar que en aquest moment les obres es concentraven especialment en el mur exterior.

Pel que fa a obres auxiliars o de manteniment, consta que aquest any es treballa en les portes del caragol *sobiranes*, que de nou identifiquem amb les de Santa Caterina. S'hi fan adobs com en una de les finestres del caragol. A partir de gener de 1426 es treballa també en la refecció de la grua de Tamarit, esmerçant-hi una despesa important i ben detallada per part de l'administrador.⁴⁵

En l'apartat de treball de pedrapiquers tenim documentada per primer cop una pràctica que es repetirà sovint en els anys següents referida a l'aspecte financer. Hem comentat que el 1425 el bisbe Ot havia adquirit el compromís de donar cada any a l'obra durant tres anys 1.000 florins anuals. Amb aquests diners l'any 1425-1426 l'administrador paga el jornal d'entre un i tres piquers tots el mesos. Els piquers citats són Tomàs Folquer, Pere Garcia i Pere Pasqual. El primer treballa tots els mesos, mentre que els altres dos s'alternen. El mestre no és pagat regularment per la feina feta. Diverses vegades, però, es dona notícia de la seua presència a l'obra. A més a més, cobra el bestiar anual que li pertoca com a suplement. Cal pensar, en aquest sentit, en la possibilitat que part dels pagaments anara a càrrec de la ciutat o que part del temps treballassen en l'obra del dormitori.

No tenim tampoc cap notícia que aquest any els menestrals de l'obra treballen a la pedrera en el tall de pedra. Pere Guaita cobra regularment pel tall de peces de fil i de motle que arriben per partides a l'obra.⁴⁶ Aquestes, però, no devien ser suficients, i per aquest motiu el 27 de novembre de 1425 els operaris contracten amb Pere Puigbriau el tall de peces a estall per a l'obra.⁴⁷

Entre juny de 1427 i les mateixes dates de 1430, període corresponent a tres anys administratius, dos esdeveniments concentren l'activitat de l'obra. En primer lloc, la construcció del tram superior de l'arcuació que separa la girola del sector central del presbiteri (figs. 33 i 36). El segon, els inicis en l'obra d'enderroc del que ara podem comen-

45. ACTo, ll. o. 1425-1426, fols. 7r-7v i 17v-19v.

46. Ibíd. fol. 5r, 10r i 20r i s.

47. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 151r, 27 de novembre de 1425.

çar a qualificar de seu vella.⁴⁸ Desconeixem quina era exactament la superfície exacta que ocupava en aquest moment l'obra nova de la seu. Per descomptat, tot l'espai englobat dintre el perímetre delimitat pel mur exterior del presbiteri devia estar aixecat en una part important. És possible, a més, que algun sector de la nau es trobara fonamentat per a compensar l'empenta dels sectors que anaven guanyant alçada. Si això fos cert, i per comparació estructural i formal dels diferents sectors, seria l'obra del tram septentrional corresponent a la capella de Sant Miquel la que estaria més avançada. Ens ho fa pensar especialment la configuració de la base dels pilars. Mentre que el pilar central del primer tram corresponent al sector de l'evangeli presenta la mateixa configuració de base que els de l'absis i els situats a la seva mateixa alçada en la separació de capelles, el pilar paral·lel de la nau central al costat de l'epístola canvia l'esquema. S'adapta a un dibuix més dinàmic i detallista en el qual la diferència d'alçada en les bases de les motllures reflecteix les diferents alçades de les arrencades i dels arcs de les voltes. Cap notícia documental ens assegura que aquest siga el pilar que més endavant, el 1442, comença a paredar Joan de Xulbi, però cal considerar aquesta possibilitat. En aquest cas, la nova obra arribaria a la banda nord fins als pilars que delimiten el primer i segon tram de nau, mentre que en el sector sud estaria construït el pilar que separa la capella del roser de la contigua, sobre el terreny de les antigues latrines dels canonges (figs. 11 i 42).

Al llarg de l'any 1427-1428 es treballa en el que la documentació esmenta com la cerca de l'obra. Descartem la hipòtesi apuntada en la nostra fase anterior d'estudi en la qual donàvem la possibilitat d'identificar la cerca amb l'estructura de fusta de la teulada. La revisió de la documentació i l'anàlisi de la història moderna de l'edifici ens permet assegurar que la solució emprada en l'edifici va ser la de terrasses descobertes. Pensem que la cerca es refereix a tot el sector en construcció situat al voltant de la capçalera romànica. El juliol de 1427 el fuster Folquer treballa en el torn d'aquesta zona. Deu mesos després, el maig de 1428, consta que es comença a desfer el seu bastiment. Al mateix temps arriben a l'obra les primeres partides de material destinat a la confecció de les voltes de la girola. Concretament, consta la compra d'una partida de càntirs destinada al reblit dels carcanyols.⁴⁹

Les despeses per jornals d'aquest any constaten poca presència de picapedrers a l'obra. Una referència del mes de maig de 1428 in-

48. ACTo, ll. o. 1427-1428, 1428-1429, 1429-1430 (es conserven dues còpies del llibre; l'una sense numerar i l'altra amb el número 13).

49. ACTo, ll. o. 1427-1428, fol. 7r.

dica que dels disset dies treballats aquest mes pel pedrapiquer Pere Pasqual la majoria els ha pagats Elies de Garret, que suposem que és l'administrador de les obres de part de la ciutat. Cal considerar la possibilitat que aquesta haguera pagat, a més, altres jornals al llarg de l'any, i si fos així no estarien comptabilitzats. El mestre treballa amb regularitat. Només és absent el mes d'octubre. Les tasques que es porten a terme al llarg de l'any són variades. El lloguer puntual de manobres demostra que es realitzen encara feines de paredat. Dues referències puntuals dels mesos de gener i març de 1428 indiquen que en aquest moment es treballava a la torre de Santa Caterina. El mes de febrer del mateix any es fa la cintra d'un arc botarell.⁵⁰

La referència a l'inici de les obres d'enderroc de la seu vella a la darrereria d'aquest any administratiu, el 16 de maig de 1428, demostra que en aquest moment l'edifici vell molestava l'avenç de l'obra nova. En un primer moment les despeses indiquen que es comença descobrint la volta del cap.⁵¹ Aquest primer pas devia tenir alguna motivació relacionada amb el paper auxiliar de recolzament o bastida que realitzava l'edifici romànic. Devia ser una intervenció de poca envergadura, atès que consta en els registres que hi treballen dos dies, i escombren la runa el tercer. No sabem si es pot relacionar amb la notícia del 13 de maig del mateix 1428 que indica que es desfà el bastiment on ja hi ha obra nova i es comença a pujar un pilar darrere l'altar major de l'edifici vell:

... començam de desfer lo bastiment de la cerqua e començam lo bastiment del pilar major darrera l'altar, e forenhi III mestres de axa e hun fadri ...⁵²

De primer pensàvem que possiblement aquest era un pilar auxiliar construït darrere la zona de l'altar major de la seu gòtica per raons d'organització constructiva, ja que l'emplaçament suposat de la seu romànica, a la part baixa del temple actual i amb orientació nord-sud, no permetia pensar que en fos l'altar. Ara mateix no podem assegurar si era un dels pilars de l'arcuació central, poc probable atès l'estat avançat de l'obra, o un pilar auxiliar de caràcter provisional. Si la primera hipòtesi fos certa, l'arcuació inferior de separació entre girola i sector central del presbiteri no estaria encara del tot acabada en aquestes dates. Probablement era un pilar provisional aixecat per a sostenir la bastida de la clau major i ajudar a col·locar-la, hipòtesi que permet considerar acabat l'arc interior de pilars de l'absis.⁵³

50. ACTo, ll. o. 1427-1428, fols. 4v, 14r, 15r i 19r.

51. ACTo, ll. o. 1427-1428, núm. 13, fol. 15v.

52. Ibid., fol. 15r.

53. ALMUNI, V., 2003, vol. II, pàgs. 79-92.

El mes de juny següent continuen les intervencions en el sector. Es construeix una closa de fusta, possiblement amb la finalitat de connectar els dos edificis i resguardar l'interior del temple romànic un cop comencessin les obres d'enderroc:

Primerament comenci de asetiar les filles de darrere l'altar major e fer la closa de fusta, e fonch hi n'Arnau Berenguer III jornals...

Item ... dots jornals per cobrir lo postis detras l'altar major ...

Immediatament, l'agost de 1428, comença l'enderroc de l'absis de la seu romànica:

... comenci de derroquar lo cap de la seu vella darrera l'altar major ...⁵⁴

En aquest cas els treballs que s'hi fan són d'una magnitud considerable. Hi treballen els piquers de l'obra, dos homes i un fuster al llarg d'una setmana com a mínim. A partir d'aquest moment, el lligam entre l'edifici romànic i el gòtic serà cada vegada més fort, atès que tots dos passaran a formar part d'un mateix conjunt.

Mentre es fan les obres d'enderroc es continua preparant el cobriment immediat de la girola. Es compra una càrrava per a aprofitar el fustam en la confecció de cintres. Al cap d'uns mesos, el gener de 1429, es documenta l'elaboració del bastiment del cap. El mes de març es treballa en la confecció de cintres. El mestre Joan i un fuster les col·loquen el 14 de maig. El mateix dia fan bastiments per a les finestres del nivell superior del presbiteri, sobre la girola:

... doni a n'Arnau Berenguer per dots dies que ajuda al mestre per posar les cendri e fer los bastiments dels finestratges de la curolla ...⁵⁵

Paral·lelament es pareden els arcbotants del primer nivell. El 27 de maig se'ns informa, per segon cop, que el mestre basteix una cintra per a aquest arc: "... obra en fer la cindria del arch bota ..." ⁵⁶

Al llarg d'aquest any de 1428-1429 consta al llibre d'obra l'arribada de dues peces de pedra per a claus el mes de novembre i tres el mes de març. Posteriorment, l'abril i el desembre de 1430 i l'octubre de 1431 n'arriben tres més, que gairebé completen el nombre de nou necessàries per als trams de la girola.⁵⁷ L'arribada d'aquestes peces, ben documentada per la seua magnitud i l'especial cura que es devia

54. ACTo, ll. o. 1428-1429, fols. 29r i 30v.

55. Ibíd., fols. 23r, 31r i 33v.

56. Ibíd., fol. 32v.

57. Ibíd., fols. 28v; ll. o. 1429-1430, fol. 17v; ll. o. 1430-1431, fol. 11v.

esmerçar en el seu transport, es complementa amb la d'altres pedres de diferents tipus destinades a l'acabament de l'arcuació i cobriment de la girola.

L'entrada de material s'intensifica a partir de juny de 1429. Entre aquesta data i el maig de 1430 set picapedrers de l'obra treballen amb Guaita a la pedrera entre 35 i 38 dies. A Tamarit van arribant pedres de fil, de motle, així com volsós grans i menuts entre altres. Figura també el pagament a Arnau Tomàs, de Xerta, de 230 quintars de pedra de maçoneria per als respatlles dels arcs.⁵⁸ Els jornals de pedrapiquers treballant a l'obra demostren una activitat important. Es constaten activitats de paredat tots els mesos. El mestre és present a l'obra al llarg de tot l'any, amb absències només els mesos de juliol i octubre de 1429.⁵⁹

Resulten interessants una sèrie de notícies relatives a obres en una bastida davant del forn, la construcció d'un reixat de connexió entre l'obra i el cementiri i la confecció de *treyts* —paraula que hem vist més vegades referida a fer fonaments.⁶⁰ Les noves notícies sobre la ubicació de la seu i el forn ens permeten relacionar aquestes informacions que anteriorment es presentaven deslligades. El forn de la Canonja estava situat vora l'Hospital de Santa Maria, enfrontat al mur nord de la seu romànica. En restava separat per La Costa de Santa Maria, segurament era l'anomenat en alguns documents, “carrer de l'obra de la seu”, pel qual es pujaven les pedres des de Tamarit a la Llotja. Partint d'aquest fet, interpretem que les notícies que hem recollit aquest any al llibre de l'obra es refereixen a la construcció de fonaments de la nau gòtica en el sector nord.

Pel que fa a aquesta ampliació del sector de fonamentació, hem pogut saber més coses sobre un estri que el mestre es fabrica: un *tauladell*. Considerant la informació de què disposàvem i la que ens aporta el nou llibre d'obra trobat, el podem relacionar amb el traçat dels punts amb relació als quals posteriorment s'obririen els fonaments:

... al mestre per C claus a obs del tauladell fiu serrar hun lindar per obs de un taulell al mestre per a obs dels treyts al mestre per fer enguixar lo tauladell ...⁶¹

58. ACTo, ll. o. 1429-1430, fol. 15v.

59. ACTo, ll. o. 1429-1430, núm. 14, fol. 19 i s.

60. ACTo, ll. o. 1429-1430, núm. 13, fol. 18r; ll. o. 1429-1430, núm. 14, fols. 14v, 20v i 22r.

61. ACTo, ll. o. 1429-1430, núm. 14, fol. 13r, 15 de juliol, fol. 20v, 23 de juny i 28 juliol.

La paraula tauladell fa pensar, per similitud semàntica, en alguna mena d'escaire. La quantitat de claus emprats ens indica que era un element de dimensions considerables, propi de mesures a escala natural sobre el terreny. Roland Bechmann, en parlar dels sistemes per a definir nivells sobre distàncies grans o mitjanes, insisteix en la poca precisió dels nivells tradicionals, més adequats per a distàncies petites. No aporta cap notícia sobre algun estri assimilable al que nosaltres hem documentat. Sí que fa referència a la gran versatilitat dels estris del mestre d'obres medieval. En parlar de l'escaire, d'altra banda, es refereix únicament a la seua funció com a estri utilitzat en la talla de pedres.⁶²

Durant el període que acabem d'analitzar, 1427-1430, la presència de treballadors a l'obra va ser important. De molts no en tenim cap notícia, ja que a un nombre important de piquers els pagava la ciutat. El 1429-1430 el bisbe paga dos piquers.⁶³

El mestre al llarg d'aquests anys treballa regularment a l'obra. És citat en nombroses ocasions, sempre com a Joan de Xulbi o Exulbe. Treballa a l'obra i a la pedrera en tasques diverses. És ell personalment qui confecciona les cintres dels finestrals i dels arcbotants. Les seues absències al llarg del període no són molt freqüents, però sí regulars. Normalment s'absenta 15 o més dies per Nadal, segurament per motius familiars. Consten, a més, absències de fins a un mes que fan pensar que, com era habitual, poguera portar altres obres a més de les de la seu tortosina. El 1427-1428, per exemple, no figura a l'obra els mesos d'octubre, abril i meitat de maig. El 1428-1429 no se li paga el mes d'agost, part de setembre i tres setmanes entre abril i maig. Finalment, el 1429-1430 el mestre és l'únic piquer remunerat directament per l'obra. Les absències més significatives es troben de nou els mesos de juliol i octubre-novembre.⁶⁴

Les irregularitats en les despeses de piquers no ens permeten deduir si —com passava al segle XIV— tenia un aparellador que controlava l'obra quan ell faltava. Tots els piquers que tenim documentats cobren 3 sous i mig, jornal normal per als piquers qualificats al llarg del segle XV. Respecte a la constància de cadascun d'ells a l'obra, podem parlar només dels que apareixen en els registres del Capítol. Aquests anys sembla que els piquers treballen només a l'obra. El mes

62. BECHMANN, R., 1991, pàgs. 62-66. *Ibíd.*, 1991b, pàgs. 45-58.

63. ACTo, ll. o. 1429-1430, núm. 14, fol. 24r.

64. ACTo, ll. o. 1427-1428, fold. 18v-19r; ll. o. 1428-1429, fols. 34r-35r; ll. o. 1429-1430, núm. 14, fols. 19r-19v.

i mig que tallen a la pedrera el 1429-1430, segurament està relacionat amb l'augment de la necessitat de pedra que tenia l'obra amb motiu de l'inici del cobriment de les voltes de la girola. Aquesta notícia és força interessant, ja que l'administrador indica que paga només els 6 diners que els piquers cobraven de suplement quan anaven a la pedrera. La resta de jornal probablement anava a càrrec de la ciutat. Aquest any no són registrats a l'obra, però l'administrador qualifica el grup com a "piquers de la seu".⁶⁵ Entre aquests picapedrers hi havia Tomàs Folquer i Bernat Pasqual que treballen a la seu i alguns anys els pagaven amb diners del bisbe. A l'obra, hi treballaven amb regularitat entre sis i set piquers a més del mestre.

Bernat Margenet, un dels piquers de la seu el 1429-1430, apareix citat el 1427 com a mestre de cases i pedrapiquer de la ciutat. Aquest any participa en la visura que es fa de la canònica per a estimar les despeses que cal fer en reparacions. També hi pren part Guillem Pere, mestre de cases que en anys anteriors hem documentat també com a pedrapiquer de la seu.⁶⁶

L'aprovisionament de pedra sembla que cada cop era més freqüent que s'encarregués a estall a piquers especialitzats en feines de tallat. Per als anys que ara ens ocupen conservem dos contractes signats pel Capítol amb talladors de pedra. El primer se signa el 15 de novembre de 1427 amb Pere Garcia, pedrapiquer que pels mateixos anys consta sovint treballant a jornal a la llotja. El compromís establert amb la fàbrica a través del seu administrador, Jaume Baldira, l'obliga a tallar 500 peces de motle i 500 de fil utilitzant eines de la fàbrica. Les peces de motle han de ser de dues mides. Unes, les anomenades majors, han de tenir entre cinc i sis pams de cana de Tortosa de llargada, i tres pams i mig d'amplària. Les altres, citades com a menors, la mateixa amplada però quatre pams i mig de llarg. Les primeres es paguen a 3 sous i mig i les segones a 3 sous per peça. Les 500 pedres de fil que es preveu que han de sortir del tall de les de motle han de tenir tres pams i mig de cana de llarg i un pam i mig de siti, i s'han de pagar a 10 diners per peça. Primer havia de tallar 100 peces grans de motlle, i després s'havia d'esperar fins que el Capítol li tornés a demanar material amb una antelació mínima de quinze dies.⁶⁷

Paral·lelament, Pere Guaita treballava també com a tallador per a la seu a la pedrera. Es conserva una de les capitulacions que l'obrer

65. Ibíd., fol. 15r.

66. ACTo, NC 1423-1428, 18 de novembre de 1427. Vegeu ap. doc. 90.

67. ACTo, NC 1423-1428, 15 de novembre de 1427. Vegeu ap. doc. 89.

va signar amb ell, datada el 24 de març de 1428, en la qual Guaita es compromet a tallar pedres de diferents tipus: 300 peces de fil, 200 dovelles grans i 170 de petites per a arcs i finestres, i 130 per als arcbotants. De les segones, ha de tallar-ne quaranta abans de mitjan maig i la resta, fins arribar a 800 peces en total, abans de Nadal. En el seu cas s'especifica que ha de treballar a la pedrera de Vinebre, al terme d'Ascó.⁶⁸

Per acabar amb la feina dels operaris qualificats en aquest període 1425-1430 cal parlar dels fusters, que realitzen a l'obra tasques importants a causa del gran nombre de bastides i cintres que es van construint. Els de més alta qualificació són Arnau Berenguer, Tomàs Folquer i Joan Martí. El primer treballa amb un mosso en el muntatge de cintres i bastides, i cobra el mateix que el mestre de l'obra, mentre que el seu mosso guanya 3 sous i mig, com els piquers. Els altres dos treballen per 4 sous com a jornalers fent el mateix tipus de feina o altres d'adob al carro de l'obra, a les pasteres, entre altres. Entre novembre de 1428 i març de 1429 apareixen puntualment altres mestres d'aixa de la ciutat que treballen a la grua o a les bastides i que cobren també 4 sous i mig. Són Antoni Alcanyís, Mora, Pere Bosch i Català. Esmerich Mascarell cobra 3 sous, com el mosso de Berenguer.⁶⁹

La substitució del rellotge i la fabricació del seny nou

A partir de la darrerria del primer quart de segle es fa evident en la documentació la necessitat que la ciutat tenia de renovar el rellotge de la seu. Els més de quaranta anys de vida del rellotge fabricat el 1378 per Joan de Tornay justificava la fabricació d'un nou mecanisme. El vell el guardava Berenguer Goda, a qui el clavari fa pagar 1 lliura i 2 sous el 1413 per dos càn timers d'oli que ha gastat amb el cresol que crema a les nits.⁷⁰

Les referències de què disposem sobre la fabricació d'aquest segon rellotge al segle xv són força més minses que les conservades per al segle xiv. Només sabem que es comença a fabricar abans del mes d'abril de 1428, però en desconeixem l'autor i les circumstàncies de la confecció.⁷¹ La seua fabricació formava part d'un projecte de reno-

68. ACTo, NC 1423-1428, 24 de març de 1428. Vegeu ap. doc. 91.

69. ACTo, ll. o. 1428-1429, núm. 12, fol. 29r i s. Sobre la construcció de cintres i la relació de l'obra amb els recursos naturals de la zona, vegeu BECHMANN, R., 1978 i 1981.

70. ACTo, Claveria 1413, fol. 146. Extret de BAYERRI, E., 1960, VIII, pàgs. 220-221.

71. ACTo, IAC 1326-1570, 28 d'abril de 1428; NC 1423-1428, 28 d'abril de 1428.

vacíó del sistema de rellotgeria del qual se'n beneficiava la ciutat, i per aquest motiu, de la mateixa manera que passava a altres ciutats de la Corona, van participar en les despeses tant l'estament eclesiàstic com el civil.⁷² És possible que el primer financés el rellotge, ja que el segon va carregar amb els costos de la fabricació de la nova campana horària que l'acompanyaria.⁷³ Es conserva el text del contracte per a forjar-la, signat amb Antoni Martí, mestre de fer campanes de la ciutat francesa de Langs. Desconeixem si tenia alguna relació amb Guillem Martí, mestre campaner documentat a Lleida l'any 1404 quan treballava a la seu.⁷⁴

Malgrat que la còpia del contracte amb Martí es troba entre la documentació notarial del Capítol, del text del contracte es desprèn que l'obra anava a càrrec de la universitat. Dos dels seus procuradors, Pere Corder i Miquel Sabater, són els que signen com a part contractant, sense que en cap moment siga citat el Capítol:

... capitols fets e fermats entre los honorables e discrets de gran saviesa en Pere Corder e en Miquel Cabater procuradors de la una part e l'altra part n'Antoni Marti, maestre de fer campanes de la ciutat de Langs del regne de França, sobre la refaccio de un seny en la honorable yglesia o seu de la ciutat de Tortosa ...

El mestre es compromet a fer una campana de qualitat de 12 quintars de pes, que després de la seua fabricació serà revisada per mestres experts:

... que lo dit mestre ... sie tengut de fer la dita campana e seny bell, bo e ben sonant, net dins e defora a conexença de bons maestres entenent en lo seu offici o art de fer campanes, e que sia lo dit seny o campana de pes de que aquest es e XII quintars mes avant. E si per ventura falta hic havia, ço que deu no vulla, que lo dit maestre Antoni sie tengut tornat a sos propis costs e messions una e tantes vegades fins que lo dit seny sia bo et bell, axi com de bon maestre deu esser.

El coure necessari per a fer la campana haurà de ser adquirit pel mestre campaner, que no n'haurà de pagar lleuda. Per a tenir la certesa que serà suficientment pur, els jurats demanen que l'afini en un lloc públic de la ciutat on qui ho vulga ho puga veure:

72. PADILLA, J. L., 1991, pàg. 161 i s.

73. ACTo, Calaix de fàbrica-69, 14 de febrer de 1427.

74. ARGILÉS, C., 1988, pàg. 265.

... que lo dit coure sie bo, net e apurat, e per tal que lo dit maestre no hic pusca metre alguna cosas les quals no sien bones e utils a profit de la campana, que sie tengut de apurar e afinar lo dit a la dita ciutat de Tortosa, davant tots aquells que mirar o voldran ...

De la mateixa manera, un cop acabat el seny n'haurà de provar la resistència davant de testimonis:

Item mes que lo dit maestre quant lo seny sera fet e acabat, quel aie donar a prova. Ço es a saber ligar un capero o smolsa tot a la redor, e si fahent la dita prova lo dit seny se trenquara que sia tengut tornar a son cost e messio.

El preu estipulat per la feina d'Antoni Martí és de 17 lliures i 10 sous, els jurats es comprometen a facilitar al mestre tot el material i personal necessari per a l'obra:

... e que li aien a donar per fer lo dit seny totes coses necessaries a la dita obra, axi com terra, lenya e carbo, e manches e manobrrers e totes altres coses fahent mester e necesari a la dita obra o campana.

El jornal del mestre i el pes de la campana permeten deduir que era petita. Podem fer una comparació amb el seny de les hores contractat el 1418 per a la seu de Lleida, que va pesar al voltant dels 110 quintars. El salari dels mestres va ser de 130 florins, inferior en proporció al del mestre Antoni Martí. Les dimensions reduïdes de la campana poden indicar que era de quarts en lloc d'hores.

No ens serveix com a referència, atesa la diferent cronologia, el pagament d'1 florí i 6 sous per quintar fet al mestre major del seny de les hores del castell de Perpinyà el 1356. En aquest cas el pes de la campana horària tot just superava els 98 quintars.⁷⁵

Les referències extretes de l'Arxiu Municipal per Enric Bayerrí i Pastor i Lluís sobre el rellotge al segle xv amplien poc la informació de què disposem. El 1427 consta un pagament per fer el seny de les hores, que confirma la relació entre la campana d'Antoni Martí i el rellotge que s'estava fabricant. Al llarg de tot el segle degué continuar existint un sol rellotge mecànic de caràcter públic a la ciutat. Així, el 17 de maig de 1460 la ciutat compta amb la figura del rellotger, que cobra un salari de 10 lliures anuals amb un suplement de 12 lliures per part del Capítol si era el mateix individu. Avançat el segle xv l'en-

75. PADILLA, J. L., 1991, pàg. 161 i s.; CAMÓS, L., 1936, pàgs. 3-6.

carregat del rellotge de la ciutat era Mateu Espasa. Cobrava 15 lliures de la ciutat i 10 del capítol.⁷⁶

Un tercer rellotge del qual tenim notícia va fer-lo el mestre rellotger de cognom Massip el 1474. En aquest cas era un rellotge automàtic que permetia regularitzar els senyals horaris mitjançant un mecanisme que feia sonar automàticament les hores i els quarts:

... per orden dels senyors procuradors dona a Domingo Julià, ferrer, deu sous per sertes baldes a ell fetes e tasquons en Pere Lorens, ferrer, per a obs de la campana del rellotge qui-s metia per a sonar les quarts de les hores en lo terrat de la seu, per ordre del rellotge qui novament s'edificava per sonar per si mateix⁷⁷

Les escasses referències publicades sobre aquest rellotge no ens permeten assegurar que estiga ubicat a la seu. Una dada relativa a obres d'adob a la casa del rellotge el qualifica de rellotge de la ciutat, fet que no demostra res atès que des del principi el de la seu va ser qualificat com a tal a la documentació municipal. L'any 1485 tenim constància de l'existència d'un segon rellotge a la catedral, citat com a "rellotge xic". Era a la sagristia i es feia servir per a ús intern del Capítol.⁷⁸

El tancament de les voltes (1430-1434)

Entre juny de 1430 i maig de 1431 les despeses de la fàbrica demostren un augment espectacular en el ritme de construcció de bastides i cintres per a les voltes de la girola. Amb relació a això, entre gener i febrer de 1431 a l'obra hi ha pedra de reble, càntirs i gerres trencades per al rebliment dels carcanyols. El desembre de 1430 es registra l'arribada d'onze peces per a esculpir gàrgoles i una destinada a convertir-se en clau de volta.

Els primers mesos d'aquest any es devien esmerçar també en l'acabament de l'arcuació interior de la girola, hipòtesi que es basa en les despeses fetes entre els mesos de gener i febrer de 1431 relatives a puntals i altres peces de fusta per a les *duelles*, peces de pedra emprades en la construcció de finestres (figs. 15 i 36).⁷⁹

El mes d'abril de 1431 comencen les tasques específiques de tancament de voltes. Es puja al *terrat* un dels arcs majors. Per *terrat* tant

76. BAYERRI. E., 1960, VIII, pàgs. 220-221.

77. PASTOR I LLUÍS, 1917, pàgs. 118-119.

78. ACTo, NC 1485-1495, 20 de juliol de 1487.

79. ACTo, ll. o. 1430-1431, fols. 10r, 12r i 15v.

es podia referir a la terrassa que formava el sostre de les capelles com a la coberta de la seu romànica. Des d'aquest lloc, les diferents peces s'anirien col·locant sobre la cintra:

... logui III homens per puyar l'arch maior al terrat ...⁸⁰

Cal tenir en compte que parlem de l'arc toral que separa la girola de la nau lateral a l'extrem nord, ja que en pocs dies es construeix la bastida del sector de girola davant d'aquesta capella. El cobriment es devia portar a terme en els mesos següents (fig. 33).

El mes de setembre de 1431 arriba a l'obra una jàssera destinada a l'altre arc major de la girola, el situat a l'extrem sud davant la capella de Santa Caterina. La construcció de les cintres provisionals de sosteniment i el paredat, però, no es faria fins al maig de 1432.⁸¹

El mateix mes de setembre arriben a l'obra diferents partides de pedra que al maig havien estat encarregades al pedrapiquer Joan Trinall, de Vilalba dels Arcs. S'havia contractat amb ell el tall de 20 pedres de motle, 50 volsosos, 30 peces de crues i 300 peces entre fil i duelles. Totes havien de ser extretes al terme d'Ascó i col·locades al carregador a càrrec del pedrapiquer. El contracte, en el qual signen com a testimonis Pere Guaita i el mestre major, Joan de Xulbi, especifica que aquest darrer controlaria la tramesa del material fins a Tortosa.⁸²

Per a 1431-1432 disposem de poques notícies concretes d'obra. Disminuix la despesa per compra de fusta i jornals de fusters, però el mestre consta treballant tot l'any a peu d'obra amb l'ajuda almenys d'un piquer que paga l'obra. El lloguer de manobres indica que es parda, ja que s'especifica que a partir del mes de març augmenten les referències d'homes llogats per a fer morter.

Al mes de maig, tan bon punt els fusters han bastit la citada cintra de l'arc major, cobren per clavar-hi soles de fusta al damunt, d'aquesta manera podrien treballar a les voltes mentre no estessen del tot tancades.⁸³

Entre maig de 1432 i juny de 1433 ignorem què es va fer a l'obra, ja que no es conserven els registres de despeses corresponents. Dels llibres anterior i posterior, però, es dedueix que el juny de 1433 ja s'havien construït les voltes dels extrems, corresponents als trams de

80. *Ibid.*, fol. 16r.

81. ACTo ll. o. 1431-1432, fols. 16r i 24v.

82. ACTo, NC 1428-1436, maig de 1431. El 16 d'agost de 1432 es contracta amb el mateix personatge un nou tall de pedra. En aquest cas és citat com a Gibertum Criveller (ACT, IAC 1326-1570, 16 d'agost de 1432, fol. 195v). Vegeu ap. doc. 94.

83. ACTo, ll. o. 1431-1432, fols. 16r a 22r.

les capelles de Sant Pere, Sant Pau i Santa Caterina. De la primera havíem vist que es col·locaven les cintres l'abril de 1431. La de Santa Caterina degué ser considerada acabada el juny de 1433, quan es desfà la bastida.⁸⁴

El tram corresponent a la capella de Sant Andreu va ser el quart a cobrir-se. El dia 2 de juny de 1433 ja s'havia tancat la volta i se'n feia el rebliment. Els dies 16 i 17 del mateix mes es gita per terra un trespol sobre aquesta creueria. Paral·lelament es degué construir la bastida davant la capella de Sant Joan, ja que el 5 d'agost Joan Martí posa les cintres. El paredat d'aquesta volta i el rebliment de la de Sant Vicent es devien realitzar al mateix temps, si tenim en compte que el dia 27 d'agost es retira la bastida d'aquesta darrera capella i se n'arrasa el rebliment el 2 de setembre, aterrant finalment el trespol el dia 13 del mateix mes.

El següent tram que es tanca és el situat davant la capella de Bernat Macip, que identifiquem amb la de Santa Anna. Tenim constància que s'hi fan obres entre el 9 de novembre de 1433, quan es col·loquen les cintres de la volta, i el 4 de gener de 1434, en què s'atterra el trespol sobre el rebliment arrasat.

En el tram situat davant la capella de Sant Simó i Sant Judes es col·loquen les cintres el 4 de febrer de 1434. Entre el 15 i el 27 de març es porta a terme el rebliment, que s'arrasa el mateix dia 27. Els dies 20 i 21 d'abril es llança i pica el trespol.

Finalment, la darrera de les creueries, corresponent al tram central de la girola davant la capella del Sant Esperit, és coberta a partir de la darrereria d'aquest mes d'abril. L'obra de paredat dels creuers i la plementeria s'acaba el dia 20 de maig. Els cinc dies següents es treballa tirant i arrasant la reblada, i el dia 25 del mateix mes es tira i arrasa el trespol.⁸⁵ L'atterrament del trespol sembla que no era imprescindible fer-lo tan bon punt s'hagués arrasat el reble. Així ho indica una notícia de l'abril de 1433 segons la qual es gita per terra el trespol sobre la volta de la capella davant de Santa Caterina. També podria ser que es tirassen algunes capes amb una composició diferent per a fer el terra més resistent.

La construcció de les voltes de la girola és paral·lela a la dels arbotants del primer nivell, que n'havien de contrarestar el pes. Les notícies que ens han arribat comencen el gener de 1434. En aquest moment, però, les obres ja estaven avançades. Just uns dies després

84. ACTo, ll. o. 1433-1434, fol. 49r.

85. Ibíd., fols. 40r-50v.

de tirar el trespol sobre la capella de Santa Anna, el 12 de gener, Bernat Paler pareda un arcbotant. Podria ser el que hi havia entre aquest tram i el corresponent a Sant Joan, ja que dos dies més tard es posen les cintres del quart dels arcbotants, és a dir, del següent a aquest, entre Santa Anna i el Sant Esperit. El mateix Paler el pareda en un sol dia.⁸⁶

La informació segons la qual el mestre pareda el dia 9 d'abril el darrer dels arcbotants dels quals tenim notícia, just acabada de cobrir la volta davant la capella de Sant Simó i Sant Judes, concorda amb la hipòtesi esmentada. Tot fa pensar que en aquest nivell de l'edifici cada arcbotant es començava a paretar un cop acabat un dels trams que delimita i abans d'iniciar el següent, amb l'objectiu de lligar al màxim els diferents elements estructurals intentant adaptar la construcció a la mecànica del sector. Amb tot, cal tenir en consideració que alguns dels botarells s'havien bastit els anys 1426-1428, potser amb l'objectiu de donar estabilitat als primers elements aixecats del segon nivell.

Quant a les torretes en les quals descansen les empentes dels arcbotants, la seua construcció sembla que també va ser paral·lela. L'única notícia de què disposem data del 26 d'abril de 1434, moment en el qual només falta cloure la darrera creueria. Es paga un manobre per fer morter prim per a arrasar les torretes exteriors, la qual cosa ens fa suposar, coneixent el procés seguit a les voltes, que no devia fer gaire temps que s'havien reblit i, per tant, aixecat.

El detall amb què es pot resseguir la construcció de les voltes de la girola resulta força interessant per a entendre la lògica constructiva d'aquest tipus d'edificis. El cobriment es va iniciar per l'extrem nord-occidental. Si numerem els trams de la girola d'1 a 9 seguint la direcció de les agulles del rellotge, la seqüència que es va seguir és 1-2, 9-8, 3-7, 6 i 4-5. Aquesta alternança en el tancament dels espais i la continuïtat temporal entre les diferents fases de l'obra demostra que des del punt de vista estructural la girola funciona com un conjunt integrat, a diferència de les capelles radials que hem vist que es van concebre, des del punt de vista del procés constructiu, com a elements individualitzats. Els passos seguits eren sempre els mateixos. En primer lloc, s'aixecaven les bastides i les cintres que havien de permetre construir els arcs perimetrals i els nervis. Després es tancava l'estructura, col·locant, primer, la clau i després les peces dels nervis i la plementeria. A continuació es reomplien els carcanyols amb reble i peces de terrissa trencades o amb tares, tot lligat amb morter.

86. *Ibíd.*, fols. 42v-50r.

La superfície superior s'igualava amb una capa de morter prim, amb poca calç, i es tirava una primera capada de trespol. Aquesta era una mescla feta de pols de tests o de grava i pedretes de riu amb calç amarada o bullida que, ben reposada, es feia servir per a paviments o revestiments que havien de ser resistents a l'aigua. En alguns casos s'especifica que, un cop tirat i sec el trespol, es picava. Suposem que això es feia amb l'objectiu de tirar una segona lletada que quedés ben adherida. Paral·lelament a la construcció de les voltes s'aixecaven els botarells que havien de traslladar els seus empenyiments al mur perimetral. Aquests, en aquest moment avançat del segle xv, solien tenir una funció més estètica que estructural.

EL GUARNIMENT DE CAPELLES DE L'OBRA NOVA AL PRIMER TERÇ DE SEGLE

Al problema de la construcció de les noves capelles del cap i el seu finançament s'hi afegia, en aquests anys, el de l'ornament posterior dels diferents espais construïts. Sens dubte, els membres del Capítol devien procurar que els estaments benestants de la ciutat contribuïssen a aquesta tasca a canvi de beneficis espirituals.⁸⁷ S'ha de suposar, *a priori*, que el nivell econòmic d'algunes de les famílies burgeses de la ciutat afavoriria les donacions substancials a l'obra i al seu ornament, encara que les notícies conegudes fins aleshores sobre aquest aspecte resulten força puntuals.

Lluís i Altadona de Tous. La capella de Sant Pau

El més primerenc i complet dels documents del segle xv que coneixem en aquest sentit és la dotació de la capella de Sant Pau feta el 1408 per Lluís de Tous i la seua esposa, Altadona. És l'establiment d'un benefici de 15 lliures anuals a la capella de Sant Pau de l'obra nova.⁸⁸ El benefici es fa sota la invocació de Sant Pau, Jaume el Menor i Felip, apòstols. La seua institució permet als donants disposar de la capella:

honorabiles domini vicario, prior et capitulum ... assignant capellam factam in capite nove fabrice dicte sedis constructam

87. Hom ha parlat a bastament de la nova visió de la mort que sorgeix a Europa a partir de la segona meitat del segle xiv i de la seua influència en l'art. Vegeu en aquest sentit MOLINA I FIGUERA, J., 1999. GARCIA MARSILLA, J. V., 1995, pàgs. 69-80. Per al cas específic de Tortosa, vegeu CANYELLES, N., 1993, pàgs. 89-117. Sobre la promoció de capelles i retaules a Barcelona, vegeu l'obra citada de BORAU, C., 2003.

88. ACTo, NC 1407-1408, 21 de juny de 1408. La donació inclou una casa al carrer de Garidells a favor de la fàbrica. Vegeu ap. doc. 77.

sub invocatione Sancti Pauli, contiguam capelle nove Sancti Petri apostoli.

El Capítol permet també als donants fer parets noves a la capella que en el futur ningú podrà alterar. Suposem que aquestes parets es volien situar tancant els espais d'intercomunicació per a poder fer de l'altar un lloc més privat i reservat a la família:

Promittunt ... quod fabricari et de novo poni facient in dicte capelle parietibus ubi ipsi coniuges designaverint expensa fabricae ipsorum coniugum intersiquia quinque dumtaxat, et quod nunquam in parietibus vel aliquo loco dicte capelle alterius pacientur intersiquia affigi vel depingi, et quod si per quemquam intersiquium aliud tempore apponi contingeret (...) inde facient penitus removeri.

De la mateixa manera, la fàbrica es comprometia a pavimentar l'espai o a fer-hi una taula d'altar de pedra. La resta de l'ornament de la capella era també contemplat al complet en les capitulacions:

Promittunt etiam quod in dicta capella facient retaule et paramenta altaris, vestimenta, calicem, librum, missale, clausuram cum rexis ferreis, campanellam et cetera ad capellam et altarem necessaria et opportuna, quod siquidem apparamenta disponetur in dicti benefici institutione esse in condirectus perpetuo pro beneficiatum ipsius capelle tenenda.

El compromís entre les dues parts permetia als patrons tenir dret de sepultura a la capella per a ells i els seus successors, així com que no s'hi podia sebullir cap altra família. El permís incloïa també enterrar-hi dos dels pares del matrimoni, difunts. Un era el del pare de Lluís de Tous, Francesc, fins aleshores soterrat al cementiri de Sant Joan del Camp i l'altre, el de la mare d'Altadona, que estava enterrada al monestir de Sant Francesc.

Les darreres rúbriques del document demostren de quina manera la concessió de la capella anava lligada a l'obra de la seu. A més d'instituir el benefici que permetria mantenir un capellà dedicat a l'altar, el matrimoni es comprometé a donar a l'obra 100 florins i els diners procedents de la venda de la casa del carrer dels Garidells (figs. 34 i 35).

Bernat Macip. La capella de Santa Anna o de la Concepció

La construcció de la capella de Santa Anna i el seu guarniment va lligada a la persona de Bernat Macip, l'escut del qual apareix diverses vegades als creuers de la volta. Disposem de molt poques referències sobre el donant. Sabem, gràcies a una breu informació del 1434, que

havia contribuït a la construcció de la capella i al seu ornament. Es conserva, als fons del MNAC, una taula que representava la Mare de Déu dels Àngels i fragments de la predel·la de l'antic retaule que Macip va fer fabricar per a la capella. La seua confecció s'atribueix al pintor Pere Serra.⁸⁹

Els relleus de les impostes de la capella remeten a un altre possible benefactor de l'obra: el rei Martí i la seua esposa Maria de Luna. Un cop superades les diferències dels primers anys de l'administració de Pedro de Luna, els reis van mostrar interès per ajudar a estabilitzar la situació de la diòcesi. El 1406 el monarca va atorgar la seua protecció als membres del Capítol, ampliada als seus familiars i als seus béns. Després del nomenament del bisbe Francesc Climent i Sopera, diverses vegades va mostrar preocupació per la diòcesi i per l'absentisme episcopal.

La construcció de la capella de Santa Anna coincideix aproximadament amb l'adhesió pública del rei Martí al misteri de la Immaculada Concepció de la Mare de Déu, realitzada l'abril de 1408. La Puritat de Maria havia estat ja defensada pel seu germà Joan I. Tots dos monarques van escriure en diferents ocasions al Capítol tortosí per a invitar-lo a celebrar la festa de la Puríssima Concepció el dia 8 de desembre i predicar el seu misteri als fidels.⁹⁰ Hem de considerar amb relació a aquesta voluntat reial, compartida per la devoció ciutadana i eclesiàstica, la dedicació al misteri de la capella que s'estava aixecant en aquest primer quart de segle. A la seua clau es representen sant Joaquim i santa Anna a la porta daurada, en una clara al·lusió al misteri de la Immaculada Concepció. Cal suposar que en record de la iniciativa reial i en reconeixement de la seua ajuda, el Capítol decidís representar el rei i la reina en una de les impostes dels pilars de la capella, des d'on encara avui ens contemplen.⁹¹

La donació de la capella de Sant Pere al bisbe Ot de Montcada

Les referències a la relació entre Ot de Montcada i la fàbrica són relativament abundants. Des del 1424 consten pagaments relacionats amb la construcció d'una capella en nom seu. Per la cronologia es podria identificar amb un dels trams de girola que s'estaven bastint. El 18 de gener d'aquest any el canonge Raimon Guasc diposita 3.750 sous donats

89. ACTo, IAC 1326-1570, 22 de juliol de 1434: 234v; MANOTE, M. R. i altres, 1998, pàgs. 79-80.

90. ALANYÀ, J., 1998, pàg. 603 i s.

91. Sobre l'arrelament que aquest misteri va tenir entre la comunitat catedralícia, vegeu O'CALLAGHAN, R., 1895, II, pàgs. 121-125.

pel bisbe al dipòsit de la sotstresoreria, destinats a la construcció d'una capella segons les constitucions de l'Església. De la mateixa data de 1425 consta una època de pagament de 400 florins per part del bisbe destinats a la mateixa finalitat. El 16 de juliol del mateix any es parla de l'obligació del bisbe de donar 1.000 florins anuals durant tres anys per a cobrir els deutes que té amb la fàbrica. El 30 de juny de 1428 el Capítol decideix extraure 50 lliures i 10 sous com a part dels 400 florins que el bisbe havia donat per a la capella. Els tenia en dipòsit Raimon Nicolau, com a procurador de la sotstresoreria.⁹²

Com a compensació a l'esforç monetari envers la fàbrica, el 20 de juny de 1432 és concedida al bisbe la capella de Sant Pere de l'obra nova per tal que hi puga tenir sepultura. A canvi, aquest es compromet a fundar-hi un benifet i a donar els diners suficients per a ornamentar l'espai i fer-hi un retaule.⁹³ L'any següent concedeix un llibre al Capítol en dipòsit per si els diners que ha donat fins aleshores per raó de la seua dignitat no són suficients.⁹⁴

La darrera referència que conservem sobre les donacions del bisbe data del 9 de novembre de 1437, quan la fàbrica reconeix haver rebut 1.500 florins que salden el deute que tenia amb l'obra i es compromet a no demanar-li cap altra quantitat.⁹⁵

Joan Amargós i la capella de Santa Caterina

L'única referència de què disposem sobre el patronatge de Joan Amargós a la fàbrica correspon a una data avançada, el 1435. Aquest any contracta la fabricació d'un retaule dedicat a la santa amb el pintor Jaume Serra. El text del contracte especifica que la destinació del retaule havia de ser la capella de l'obra nova de la seu dedicada a Santa Caterina, que ell mateix havia fet fabricar.⁹⁶ L'heràldica de la capella coincideix amb aquesta notícia.

Quan hem parlat del període d'administració diocesana de Pedro de Luna, hem comentat la importància que va tenir en els anys del canvi de segle el canonge Joan Amargós. Com a ardiaca major no dubtà a afavorir l'opció del nebot del papa al bisbat de Tortosa i, com a conseqüència, a enfrontar-se directament al prior major, Joan Siurana, escollit bisbe pel Capítol. Mentre va durar el període d'administració de Pedro de Luna va exercir com a vicari general de la diòcesi, fet que

92. ACTo, IAC 1326-1570, fols. 147r, 149v, 151r i 30 de juny de 1428.

93. ACTo, NC 1428-1436, 20 de juny de 1432. ACT, IAC 1326-1570, fol. 159r.

94. ACTo, IAC 1326-1570, 15 de maig de 1433, fol. 160r.

95. ACTo, NC 1437-1440, 9 de novembre de 1439.

96. EIXARC, J., 1998, pàgs. 25-34.

li permeté de tenir un gran poder sobre el Capítol i la diòcesi.⁹⁷ Els primers anys del segle va exercir personalment el càrrec d'obrer major de la fàbrica de la seu, fet que demostra que aquest era considerat un assumpte prioritari. Va ser sota la seua direcció que es va promulgar la constitució del 1401 a favor de les obres. Mostra del seu poder és el fet que es va fer representar com a donant a la clau de volta de la capella, en actitud d'oració als peus de Santa Caterina (fig. 119).

Altres referències del període relacionades amb l'ornament

La dispersió i brevetat de la majoria de notícies no ens permeten discernir amb tot detall quina va ser la política seguida a l'hora de procurar els ornaments i elements litúrgics necessaris per a poder vestir adequadament la nova capçalera l'any de la consagració. A les notícies referides sobre institució de benifets i construcció de retaules destinats a les noves capelles radials, podem afegir altres referències més puntuals que poden resultar d'interès per a estudis posteriors sobre el contingut artístic de la seu.

Les notícies relatives a retaules són força escasses en la documentació capitular. Per als anys que ara ens ocupen hem trobat, a més dels referits per a les capelles anteriorment citades, una notícia relacionada amb la confecció d'un retaule i una brandonera pagades pel difunt Jaume Sacalm:

Item doni an Paschal Pellicer notari per lo contracte de les 100 lliures e retaule e brandonera donades per en Jacme Çacalm quoniam a la obra de la seu, de la qual me dona copia en paper⁹⁸

Disposem de diferents referències a la fabricació de pal·lis per a vestir les taules d'altar. La primera del període 1400-1425 relaciona la seu amb el pintor Pere Lembrí, que el 1407 rep del clavari de la ciutat, Pere Macip, 7 florins per la mostra que va pintar per a un pal·li per a la seu.⁹⁹

Del 1417 coneixem la contractació d'un altre pal·li o antipendi per a l'altar major amb el saragossà Joan Figueres, brodatador de la reina. L'obra, finançada pel sotscabiscoll de la seu, Ramon de Vilafranca, havia de representar escenes relacionades amb la vida de la Verge i s'havia d'acabar abans de la festa de Sant Joan de 1419.¹⁰⁰ El mateix brodatador

97. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 613-614, docs. 7 i 8.

98. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 24v.

99. PASTOR I LLUÍS, F., 1915, pàg. 245. Recullen la notícia SÁNCHEZ GOZALBO, 1944, pàg. 62, i posteriorment CALVO, 1995, pàg. 253 i ALCOY, R.; RUIZ, F., 2000, pàgs. 381-441. BAYERRI, E., VIII, 1960, pàg. 584. Data la mateixa notícia el 1408.

100. EIXARC, J., 1999, pàgs. 75-80.

contracta altres pal·lis el 1433 amb el procurador de la sotstresoreria, que es finalitzen el 27 de novembre de 1435.¹⁰¹ Per a completar l'ornament de l'altar major Bernat Tranxer regala a la seu un collar de el 1442, consagrat al nou altar gòtic, perquè siga posat a la imatge de la verge quan el retaule reste obert:

Donacio per Bernardum Trancherii de quodam collar pro imagine Sancte Marie altaris maioris, itaque quotiescumque operietur altare teneantur procuratores subthesaurarie ponere illud imagine predictae ...¹⁰²

Sobre el treball d'argenteres disposem de notícies molt puntuals pel que fa a la fabricació de bordons, calzes i patenes. El 10 de desembre de 1409 consta el negoci amb un argenter de Morella anomenat Martí per a fer dos bordons d'argent. El document del manual notarial anota el cognom, que no hem pogut identificar. Podria ser Martí Strany, cognom documentat a Morella a mitjan segle XIV.¹⁰³

El 30 de desembre de 1433 hi ha la referència a una concòrdia entre Bartomeu Blanch i el sotstresorer per a la fabricació de dos bordons d'or valorats en 10 marcs. Podem relacionar aquest argenter amb el també argenter Nicolau Blanch, de Tortosa. Aquest, el dia 1 d'agost de 1437, rep de Miquel Alcanyís, procurador de la sotstresoreria, 90 lliures, 4 sous i 11 diners en concepte de dos bordons que havia fet per a l'església catedral. Desconeixem si és la mateixa obra, però tot fa pensar que els dos professionals formarien part d'un mateix obrador familiar.¹⁰⁴

El dia 30 d'agost de 1435 Pere Portell, argenter de València, signa àpoca per a la fabricació d'un pal·li i tres calzes daurats amb les respectives patenes. El 12 d'octubre de 1435 consta la cancel·lació del contracte pel pal·li.¹⁰⁵

Les referències més interessants corresponen a dues creus i un reliquiari dedicat a sant Pere i sant Pau. La primera de les creus és la famosa creu dels lleonets, reliquiari del *lignum crucis* venuda per Bernat Santalínia i la seua muller a la seu de Tortosa el 1428, l'autoria de la qual ha estat atribuïda a un artífex italià actiu entre

101. ACTo, Índex Actes 1326-1570: 161r, 164r; NC 1423-1428, 13 d'abril de 1424 i 7 de maig de 1425.

102. ACTo, IAC 1326-1570, 23 de març de 1442, fol. 188v. NC 1439-1450, 23 de març de 1442.

103. ACTo, NC 1409-1410, 10 de desembre de 1409. IAC 1327-1570, fol. 132r; ALANYÀ, J., 2000, pàg. 517.

104. ACTo, IAC, fol. 161r; NC 1437-1440, 1 d'agost de 1437.

105. ACTo, IAC, fol. 163v.

els anys vint i trenta del segle XIV.¹⁰⁶ La segona no formava part dels béns de la seu, però s'utilitzava a la processó de Corpus organitzada des de la catedral. Era una creu encomanada pels majordoms de l'almoïna de Sant Miquel perquè la portessin en aquesta processó els macips de ribera. El document que en dóna a conèixer l'existència és la petició de permís feta al Capítol per a poder dur la creu a l'acte.¹⁰⁷

El reliquiari de sant Pere i sant Pau es conservava al tresor de la catedral el 1932.¹⁰⁸ Va ser fabricat per l'argenter tortosí Gabriel Jaques, segons consta en el text del contracte signat el dia 13 de març de 1429.¹⁰⁹

Cal esmentar, finalment, les notícies relatives a la confecció de la reixa de la capella de Sant Vicent, en la qual es van desprendre més de 1.000 sous l'any 1424. Aquesta notícia i la referida al port d'una pedra d'altar a la capella es poden relacionar amb el benefici instituït a l'altar dedicat a aquest sant el juliol de 1424.¹¹⁰

ELS ESFORÇOS PER ACABAR DE COBRIR EL CAP DE L'OBRA NOVA (1435-1441)

Des del moment en què la girola de l'edifici gòtic es va considerar acabada, les inquietuds dels capitulars, el bisbe i la mateixa ciutat per poder gaudir d'un edifici mereixedor de l'admiració de ciutadans i forasters per la seua capçalera devien anar augmentant. Fins aleshores, l'obra es mostrava encara com una suma d'elements amb lligam d'estructura inacabada, amb poca definició evident. Construïdes les capelles radials i la girola, i obert el mur de la capçalera de la seu romànica, l'evidència de la majestuositat de la fàbrica nova devia resultar cada cop més engrescadora per a tots aquells que valoraven el simbolisme de la catedral: propaganda del poder econòmic de la ciutat, de les relacions de què gaudia amb els corrents artístics imperants a la zona, necessitat de justificar les grans quantitats de diners esmerçades en l'obra des de feia un segle, glorificació de Santa Maria... Diversos factors conflueixen i contribueixen a refermar la voluntat de donar cara i ulls a una obra que dignificaria el conjunt del temple catedralici i que permetria, almenys al seu interior, disminuir la

106. GUDIOL I CUNILL, J., 1920, pàgs. 98-99; BETÍ BONFILL, M., 1928, pàg. 23; GUDIOL I CUNILL, J. 1930, pàgs. 1-6; DALMASES, N., 1997, pàgs. 21-22; LIANO, E., 2000, pàg. 121.

107. ACTo, NC 1418, 19 de maig.

108. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 186. Identifica l'autor i especifica que l'obra portava el punxó de Tortosa.

109. ACTo, NC 1428-1436, 13 de març de 1429. Vegeu ap. doc. 92. ACTo, IAC 1326-1570, 13 de març de 1429: 154v.

110. ACTo, ll. o. 1424-1425, fols. 7v, 16v, 17v i 20r. ACTo, NC 1423-1428, 24 de juliol de 1424.

sensació de provisionalitat que des de feia uns anys es devia sentir en els actes religiosos.

L'acabament del mur superior de la girola (1435-1438)

Amb relació al que acabem de dir, el ritme de treball a l'obra va ser continuat al llarg de la segona meitat dels anys trenta. El 1435-1436 l'activitat a l'obra és regular i el mestre Joan de Xulbi consta al llibre de fàbrica tots els mesos excepte l'agost de 1435 i el gener de 1436.¹¹¹ Tot fa pensar que el gruix de les intervencions se centra en la construcció de dues tàpies per a aïllar l'obra o, més probablement, per a connectar-la amb l'edifici romànic.

La primera de les tàpies és aixecada al damunt del portal de l'obra nova, entre el 27 de setembre i el 4 d'octubre de 1435. Hi treballen entre 10 i 12 homes, dirigits per Alí Tabaler, mestre de cases de la ciutat. La segona era "... una paret de argamasa que sta davant la casa de mossèn Ramon Guasch ...", que aquest any era obrer ajudant de l'administrador mossèn Pere Ferrer.¹¹²

Independentment d'aquestes intervencions auxiliars l'avanç del temple continua; el mestre treballa regularment a l'obra. Pensem que la compra de 100 rajoles el mes de març de 1436 pot anar destinada a tancar les finestres del nivell superior, amb l'objectiu esmentat de reforçar l'estructura a l'hora de fer el cobriment.

Les mancances en els registres comptables de 1436-1438 no ens permet resseguir d'una manera detallada el període. El llibre corresponent a l'any 1436-1437 no es conserva. El següent, registrat amb el número 19, de les anotacions de despesa per jornals de piquers només conserva la darrera fulla. S'hi indica que la despesa total de l'any en aquest concepte havia estat de 2.045 sous, la qual cosa correspondria al pagament de dos piquers de mitjana tots els mesos.¹¹³ Els jornals d'homes llogats per a feines auxiliars per a 1437-1438 demostren que hi ha una continuïtat d'actuació a l'obra. Es treballa en sectors alts de l'edifici, segons es desprèn dels nombrosos jornals pagats per menar el torn. Francesc Martí, fuster, treballa bastants jornals aquest any a la grua, a més de confeccionar un passatge per a muntar al terrat de la seu. Així mateix, la despesa de pedra concorda amb la hipòtesi dels treballs en sectors alts. A més de peces

111. ACTo, ll. o. 1435-1436, fols. 36r a 37r.

112. Ibid., fol. 28r.

113. ACTo, ll. o. 1437-1438, fol. 30r.

de fil i de motle, arriben a l'obra nombroses dovelles per a les voltes i peces de finestres.¹¹⁴

El tall i la col·locació de la clau major

Per a 1438-1439, millor documentat, les hipòtesis dels anys anteriors es ratifiquen. Almenys treballen a l'obra el mestre i tres o quatre piquers amb regularitat. La fàbrica paga cada mes el mestre i un o dos piquers. Joan Sentís i Jaume Rull, piquers, treballen mercès als 100 florins que Madona Isabel, muller de Gonçal Garidell, va donar a l'obra. La fàbrica s'orienta cap a la culminació de l'absis. Es construeixen arcbotants al nivell superior per als quals es fan les cintres el novembre i desembre de 1438. És possible, també, que es treballi en les escales que connecten les dues torres extremes de l'absis amb els terrats de la girola, ja que consta l'arribada a l'obra de perpanys per a una escala.¹¹⁵ Amb aquests continuen arribant també peces per a la volta i per a les finestres.

Paral·lelament als treballs a peu d'obra, a la pedrera es prepara el tall i el transport de la peça per a la clau major, element emblemàtic i a la vegada força problemàtic a causa del pes i de la dificultat de trobar una veta de pedra prou gran. Amb anterioritat al mes de juny de 1438 Pere Guaita havia tallat una primera clau i se li havia trencat. Per aquest motiu l'obrer de la fàbrica i un dels pedrapiquers de confiança del mestre, Pere Pasqual, es van traslladar a la pedrera. Un cop allí, el juny de 1438 consten treballant en el tall de la peça amb l'ajuda de Guaita i el seu nebot:

... ana mossen Corn a la pedrera per tallar la clau ab en Pere Pasqual e aço per raho com en Guaita havia trencada la primera clau...¹¹⁶

Per al trasllat de la peça es va mobilitzar un fort contingent de material i homes. A través del riu s'enviaren a la pedrera les peces per a construir un arquet, a més d'adobar el ternal que hi havia al carregador. Al mateix temps, cap a la darrerria de setembre o principis d'octubre, Pere Pasqual i dos piquers més es van traslladar de nou a la pedrera per a dirigir el port de la peça fins al carregador del riu. La feina ocupà deu homes durant més de dos dies. Calia assegurar que la clau no es trencara o malbaratara per segona vegada.¹¹⁷

114. ACTo, ll. o. 1437-1438, fol. 22r-27v.

115. ACTo, ll. o. 1438-1439, fols. 32v, 57r-58v, 74r, 74v. Amb els perpanys, continuen arribant pedres per a les voltes i per a les finestres.

116. Ibid., fol. 35r.

117. Ibid., fols. 20v i 26v-27r.

A ciutat els preparatius per a rebre la clau també s'anaven realitzant des del mes d'agost, quan Francesc Martí i el seu mosso són localitzats a Tamarit adobant l'arquet del descarregador. A partir del mes de setembre es treballa en el bastiment i en els vasos de la clau, suposem que són feines que es fan tant al port com a peu d'obra. El mes de desembre del mateix 1438 es va comprar sèu per encebar els bastiments, tant de Tamarit com de Tortosa, amb l'objectiu de facilitar les tasques de càrrega i descàrrega.¹¹⁸

Passades les festes de Nadal sembla que tot ja era llest per a rebre la clau major. Calia només un darrer adob a la costa de Santa Maria o carrer de l'obra de la seu, que de tant passar carretes amb pedra desbaratada, arena, calç i altres elements sovint presentava clots i regueralls de tota mena. La primera setmana de l'any, alguns homes de plaça es dedicaren durant dos dies a aquesta tasca. Primer van tirar terra amb l'ajut de dues bèsties i, posteriorment, van escampar-la i piconar-la.¹¹⁹ Tot era a punt, el dia de l'aparició del Senyor de 1439, corresponent al 6 de gener, la peça de la qual havia de tallar-se la gran clau major arribava a Tortosa. La tramesa degué aixecar expectativa entre els ciutadans, si es pensa que tres mestres de cases i quatre homes més van ajudar el mestre i els piquers de la seu durant tres dies a descarregar i a portar el bloc fins a peu d'obra:

... costa lo descarregar de la clau lo dia de Aparici e apres dos jorns los quals maestre Anthoni Alcanyic, Francesch Alcanyic Bernat Comes e IIII jovens qui an continuament aydat al dit descarregar ab gran afany.¹²⁰

Tot el material auxiliar de fusta emprat en la confecció d'una bastimentada especial i d'un arquet suficientment reforçat era desmuntat el dia 7 i tornat al seu lloc d'origen mitjançant els diferents obradors i menestrals de la ciutat.¹²¹

Un cop arribada la clau a Tortosa no es podia alentir el procés de tancament de la volta major, però les mancances financeres devien actuar en contra de la continuïtat del procés. Calia una entrada important de diners per a dur a terme els treballs necessaris per a acabar de tancar el cap. Per aquest motiu, Capítol i municipalitat signaren la concòrdia del 26 de març de 1439, segons la qual tots dos organismes es comprometien a aportar conjuntament els recursos materials.

118. *Ibíd.*, fols. 32v-35v.

119. *Ibíd.*, fols. 30v-31r.

120. *Ibíd.*, fol. 27r, 6 de gener de 1439.

121. *Ibíd.*, fols. 33v i 66v.

Un cop solucionats els problemes econòmics, a partir del mes de maig del mateix 1439 hi ha documentat un augment important en la presència de pedrapiquers a l'obra. El mestre i els administradors havien de donar resposta a les expectatives de la jerarquia ciutadana, i això passava per contractar una colla de menestrals que permetessen accelerar el treball de la pedra. Des de la pedrera s'envien encara aquest any més de mil dues-centes peces de fil, a més de crues —pedres dels nervis creuers— i peces d'entaulament. Per a preparar aquesta important tramesa, fins l'agost de 1439 treballen a la pedrera entre tres i cinc picapedrers a més de Guaita, alguns a estall i altres amb pagament jornalier per part de l'obrer del Capítol. A la llotja, el treball devia ser també intens al llarg de tot l'any, picant les peces que arribaven a Tortosa només desgastades. Una mitjana de nou picapedrers treballen tots els mesos, segurament uns picant i els altres obrant. Entre maig de 1439 i febrer de 1440 els piquers són pagats per la ciutat, que d'aquests pagaments porta un recompte independent. A partir del març torna a pagar els jornals l'obrer del Capítol. Amb jornal de pedrapiquer qualificat, 3 sous i 6 diners, consten regularment a l'obra Bernat Pasqual, Jaume Rull, Bartomeu Lombart, Guillem Narbonés, Pere Miquel, Antoni Lop, Antoni Periç. Altres com Tomàs Folquer, Joan Marí, Jaume Pedrar, Miquel Busquero i Bernat Martí, Sera, Joan Aleziar o Dauloziar, Martí Arnalde o Dernalde, Miquel Fonter, Pere Pasqual o Guillem Pelliça hi consten només ocasionalment un màxim de dos mesos. Joan Sentin i Jaume Rull són pagats normalment amb diners de Madona Isabel, una contribuent de la qual desconeixem la identitat. Altres piquers menys qualificats, que cobren només tres sous jornaliers, són Miquel Cortés, Lope de Berlaza, Lop de Uella, Garcia de Sinom o de Xinoma, Garcia de Luiaga o de Chinaya i Miquel Torres.

Destaca la presència d'un menestral citat com a Santalínia, que entre maig i juliol de 1439 consta 59 dies treballant a l'obra. La seua alta retribució salarial i el fet que el març de 1439 conste que està ocupat "en fer les imatges" permet suposar que puga ser l'autor dels relleus de la clau major i d'alguna de les mènsules del sector superior del presbiteri (figs. 159 a 161). De fet, és l'únic picapedrer que cobra treballant 4 sous a peu d'obra. La resta ho fan només si reben el suplement de 6 diners per treballar a la pedrera. Identifiquem aquest menestral amb l'escultor Bartomeu Santalínia, membre de la coneguda família d'artistes morellans i nebot de l'argenter Bernat Santalínia, que pocs anys abans hem documentat venent al Capítol la creu dels Lleonets.¹²²

122. ALMUNI, 2003, pàgs. 109-135.

Aquest any és també intens la feina dels mestres d'aixa i mariners, relacionada amb l'obra de les bastides de la volta superior. El mes d'agost de 1439 Francesc Martí treballa a Tamarit desballestant una càrrava que l'obra havia comprat el mes anterior a Fomat Moreso, arrais àrab, al mateix temps que alguns fusters traginen i serren fusts de diferents tipus destinats a la construcció de cintres i bastides. La magnitud del fustam que es necessita fa que no siga utilitzada la via de proveïment més freqüent, consistent a comprar o llogar la peça necessària a un menestral o a una altra obra. En aquest cas, l'administrador fa anar cinc homes, possiblement bosquejers o fusters, a triar els arbres del port que calia tallar i portar-los fins a l'obra:

Item a XII de juliol tramis V homes al port per veure la fusta dels bastiments de la obra. Pagui per la mesió de pa, vi, carn, civada e loguer de bisties per tot XI sous II diners.¹²³

Amb tot el material preparat, el 25 d'agost Martí i quatre mestres d'aixa més, ajudats pels seus mossos, comencen a obrar la bastida del cap. A principis de setembre s'afegixen a l'obra els mariners, que protegits amb cingles de canem ajuden a construir la càbria per poder pujar la clau fins al nivell superior de les voltes.¹²⁴ Finalment, el dia 8 tot està amanit per tal que la clau siga pujada fins al tallador. L'esdeveniment, que es dugué a terme aquest mateix dia, va ser motiu de festeig. L'administrador va convidar a beure i a un bon dinar a tots aquells que d'una manera o una altra havien ajudat, i els registres de despeses deixen entreveure que hi va haver una bona festa:

Item a VIII del mes de setembre doni a mossen Dons per la festa que feu als qui muntaren la clau en lo tallador e aparellaren molta exarcia en que se despes a beure de mati e dinar maior per tot ... XXXXVII sous VI diners.¹²⁵

Al cap de dinou dies, el 27 de setembre, es repetí la festa amb més eufòria, amb motiu de la col·locació de la clau en el lloc definitiu que li corresponia, llesta per començar el tancament definitiu de la volta central. En aquest cas, la celebració fou acompanyada amb d'altres de religioses i balls per la ciutat:

Item mes se despes diumenge a XXVII de setembre que puiaren la clau dalt en son loch sobre lo matrac de ques feu gran festa

123. ACTo, ll. o. 1438-1439, fol. 63v.

124. ACTo, ll. o. 1439-1441, fols. 46v i 52r.

125. *Ibíd.*, fol. 60r.

e solempnitat e donam a beure de mati e dinar maior a tots los mariners e ajudants costa entre pa, vi, carn, fideus e fruyta per tot sexanta cinch sous

... Item mes doni a mossen Dons los quals ell dona als minis-trets de la ciutat per ço com sonaren lo depres dinar als piquers e mariners que balaren per ciutat... V ous.¹²⁶

Un document contemporani als fets, conservat gràcies a la transcripció i publicació que en va fer el canonge Ramon O'Callaghan el 1895, ens permet resseguir amb detall l'esdeveniment de la col·locació de la clau i entendre fins a quin punt va ser motiu de celebració ciutadana.¹²⁷ Des de principis del mes de setembre el prior major de la seu, l'hospitaler i dos canonges més diputats pel Capítol van mantenir, a la casa de la ciutat, reunions amb els procuradors de la universitat i alguns prohoms que volien participar directament en l'organització. Es va decidir que l'acte coincidira amb un diumenge. D'aquesta manera se li podria donar més solemnitat i la presència ciutadana seria també més nombrosa. Es va acordar que durant la celebració de l'eucaristia el retaule major restés obert i empal·liat, com corresponia a les misses solemnes:

Remebransa de la jornada en la qual fonch mesa la clau en lo cap de la obra de la seu.

Com fos estat deliberat en dies propasats que la clau del cap de la obra de la seu fos mesa en diumenge ab gran solempnitat obrint lo retaule e empaliant-lo, e celebrant solemne missa, e que així mateix los honorables procuradors ab tots aquells prohoms que poguessen ab nimistus e trompetes e altres juglars que haver poguesen, anassen a la dita seu pel dit acte.

El dissabte 26 de setembre, vespre de la data escollida, tots els senys i campanes de la seu es van fer tocar al vol anunciant l'esdeveniment i convidant els habitants o tothom que hi hagués a Tortosa a assistir a l'acte. Malauradament el bisbe Ot, que tant interès havia tingut en què l'obra nova del cap fos acabada, no podria ser-hi present. Assistia a les sessions del concili de Basilea. Per aquest motiu el seu vicari general i infermer de la seu, Francesc Rubei, ultimava els preparatius i organitzava els darrers detalls de protocol del dia següent.

Arribat el diumenge, la ciutat sencera es va aixecar de bon matí. Els actes havien estat programats per a primera hora. Els membres de l'oligarquia ciutadana, presidits per Joan Desxitles, ve-

126. *Ibid.*, fol. 60r-60v.

127. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. II, pàgs. 17-20.

guer, i Francesc Burgués, procurador en cap, es van reunir i tots plegats es van dirigir a la seu seguits de ciutadans que no es volien perdre l'esdeveniment. A la catedral els esperaven els membres del Capítol i altres religiosos de la ciutat i la diòcesi. Tots plegats van participar en la missa solemne que, en l'encara altar major de la seu romànica, va oficiar el vicari del bisbe amb acompanyament de cants i música dels orgues.

Un cop acabada l'eucaristia els canonges van baixar del cor i en processó es van dirigir, seguits dels prohoms de la ciutat, al pilar de la capella romànica de Santa Maria Magdalena, una de les primeres de la nau de l'obra vella. Des d'allí, passant pel davant de l'altar de Sant Llorenç, van fer cap de nou a l'escala d'accés al cor, des d'on van accedir al terrat del claustre:

... e celebrat solemnement ab cantós e orguens lo dit offici, tot lo clero devalla del chor e ab la major creu, processo feta, partiren de aquí, e tot dret anaren fins al pilar de santa Maria Magdalena, e de aquí tornaren per l'altra part davant lo altar de Sant Llorenç, fins a la scala que munta al chor, seguint la dita processó los honorables veguer, procuradors e prohoms, ab molta altra gent, axi homes com dones.

Quan eren al terrat del claustre van entrar a l'escala de l'actual torre de Santa Caterina i van pujar fins al terrat exterior de la seu, aleshores es van situar en el lloc on havia de ser col·locada la clau major de la nova capçalera. Els mestres d'aixa, piquers i mariners convocats van fer-la pujar i van acabar de col·locar el bastiment per a poder mantenir la peça alçada. Finalment Eduard de Montcada, prior major de la seu, i l'esmentat procurador en cap de la ciutat, Francesc Burgués, van encaixar la peça ajudats pel mestre de l'obra, Joan de Xulbi:

E axí muntat per la dita escala del dit Chor, munta en la claustra dalt, e de aquí munta en la obra nova lla hon la dita clau se havia a metre, e com fossen aquí, benehiren la dita clau ab ses oracions, així com se mereix. E feta la dita benedició, cantaren altres veus lo ymne Ave Maris stella, Dei mater alma. E acabat lo dit ayme, ladonch los patrons maestres daixa, e mariners, e altres que aquí eren per fer la llavor de muntar la dita clau, muntaren aquella fins l'endret on devia muntar per asetiàr aquella. E essent muntada, muntaren e assentaren lo bastiment e matràs hon la dita clau avia a esser posada e asetiada, lo qual bastiment e matràs asetiàt davall la dita clau, ladonchs calaren la dita clau, e calant aquella per lo molt noble Luart de Muntcada, prior major de la

dita seu, per part del dit capitol e clero, e lo molt honorable en Francesch Burgues, procurador en cap, per part e nom de la dita ciutat, la dita clau fonch damunt lo dit bastiment, o matrás, ab lo mestre de la seu, assetiada,...

En aquest precís moment, col·locada la clau, les campanes ho van anunciar a tota la ciutat i va continuar la festa:

tocant tots los senys i campanes, e los inmistus e trompetes, com axi fos estat deliberat abans de fer lo dit acte, en la casa de la ciutat ...

E posada e assetiada la dita clau, los dits honorables veguer e procuradors ab gran multitud de prohomes, ab los dits ministrers, e trompetes sonant tornaren a casa de la ciutat, e eren onze hores de mij jorn.

Aquest tipus de celebracions eren freqüents en actes tan significatius als quals es volia donar ressò en l'àmbit ciutadà. Podem citar l'exemple de la gran festa ciutadana realitzada l'any 1407 amb motiu de la col·locació de la primera pedra de la capella dels Àngels de la seu de Mallorca, acompanyada de festeigs religiosos i una processó seguint l'itinerari del dia de Corpus.¹²⁸

Després d'aquest esdeveniment es degué començar a preparar immediatament el tancament de la volta major del cap. Els mestres d'aixa continuen treballant durant els mesos següents a les bastides, acoblant-les a les necessitats dels paletes. Cap al mes de desembre d'aquest 1439 el mestre treballa en l'arc de connexió entre la clau i l'arc toral major d'accés al presbiteri:

Item a VII del mes de dehembre muda en Marti la grua sobre la capella de Sent Pere hon fonch en Bosch ...

Item a XVII de dehembre feu serrar lo mestre un fust de un mul an Pere Bramon hon hac dos fils a rao de I s VI ds per obs del arch pla de la clau al arc major ...

Item mes costaren de serrar los quals feu serrar lo mestre los dits VIII fusts per fer puntals e refaxes per obs del cap a rao de XII ds per ample e X ds per stret en que han fet XXI fil per ample e per stret VIII fils e mig ...¹²⁹

128. DOMENGE, J., 1997, pàg. 174.

129. ACTo, ll. o. 1439-1441, fols. 48r i 55r.

ELS ANYS 1440-1441: DARRERS PREPARATIUS I CONSAGRACIÓ DEL PRESBITERI

Entre el desembre de 1439 i la darrerria de febrer de 1440 es va acabar l'obra de la coberta del nou cap. Així ho semblen indicar diverses notícies segons les quals es comença a enderrocar una tàpia situada darrere l'altar major. Aquest havia de ser el de la seu romànica, ja que el de l'obra nova encara no estava consagrat. La tàpia, aixecada com a separació provisional dels dos edificis quan es va començar a enderrocar el mur de llevant de la seu romànica, ara devia començar a fer nosa. Un cop cobert l'espai central del presbiteri calia adequar-lo per a la nova consagració que es volia dur a terme en poc temps, i la connexió entre l'obra nova i la vella es feia imprescindible (figs. 9, 12 i 16).

El següent pas després de l'enderroc de la tàpia fou el rebliment de la volta central. A mitjan mes de març de 1440 consta la compra per part del mestre de més de setanta càrregues de gerres que es devien anar col·locant als carcanyols. També compra els mateixos dies calç i algeps per arrasar la coberta, feina en la qual treballa a partir del 26 de març.¹³⁰

Un cop acabada l'estructura de cobriment es desmuntà la bastida i s'enderrocà el pilar que s'havia aixecat com a suport auxiliar de les bastides:

Item despeni lo jorn que levaren la primera bastida per donar a beure als que hi ajudaven entre pa e vi e fruyta ...

Item mes dimecres a XXIII de març doni als qui enderrocaven lo pilar e als qu-y ajudaven es traure pedres defora la obra entre pa e vi e fruyta de mati e apres dinar ...¹³¹

Les notícies corresponents al mes d'abril, ens indiquen que es connectava els terrats de l'obra nova i la vella mitjançant un empostissat de fusta. El fuster Francesc Martí hi va treballar, amb altres mestres d'aixa, almenys durant dotze dies.¹³² Al cap d'uns mesos, l'octubre del mateix any, consta la compra de pells per a empeguntar aquest empostat:

Item mes los quals doni a-n Johan Ortiç per dues pells que pris mossen Corn per fer lanades per enpeguntar lo empostat del cap ...¹³³

130. Íd., fols. 61r-62r, 44v-45r i 61r.

131. Íbid., fol. 62r. Vegeu en aquest sentit l'apartat "La construcció dels nivells superiors de la girola i l'enderroc del cap de la seu romànica. Les primeres notícies sobre l'inici de construcció de la nau (1425-1430)", pàg. 156, on es parla de la construcció d'un pilar que pensem que és aquest.

132. Íbid., fols. 62r-63r.

133. Íbid., fol. 71v.

La presència de picapedrers a l'obra entre juny de 1440 i la mateixa data de 1441 va ser important. Els registres de pagament per jornals treballats constaten una mitjana d'entre sis i onze menestrals treballant conjuntament a l'obra amb una regularitat considerable. Es paga un total de 618 jornals de pedrapiquers, que correspon a una mitjana de 123 jornals treballats cada mes. Els mesos de juny i juliol de 1440 el mestre és absent. El mes de juliol l'administrador li envia una nota en nom del Capítol reclamant-ne la presència. Desconeixem si Xulbi va venir a Tortosa tal com se li havia demanat; a l'octubre següent se li envia una nova missiva que demostra que tampoc era en aquest moment a Tortosa:

Item mes doni al fadri de mossen Corn lo qual ana al mestre en porta letres de Capítol per que vengues stech VII jorns doni li per unes calces les quals costaren VIII sous.

Item mes ana Guillem Pelliça al mestre e li porta letra de Capítol e stech VII jorns de que li doni per messio e per sos treballs fonch a XIII de juliol X reals...

Item mes que per los senyors de capítol fonch manat que anas al mestre un hom lo qual li porta letra de Capítol fonch lo nebot den Peliça prenia a rao de II reals lo dia stech VII jorns.¹³⁴

De fet, totes les notícies ressenyades entre maig i octubre, mesos en què acaba el llibre, demostren que es feren acabats i obres de caràcter auxiliar, motiu pel qual el mestre devia considerar que podia dedicar-se a altres assumptes fora de la ciutat.

El mes d'agost arriben a l'obra cinc peces per a gàrgoles. Es van pujant peces obrades al terrat, on es devien realitzar feines d'acabat. El mes d'octubre es trespola el terrat i es tanquen amb rajola les finestres de la part superior del cap.¹³⁵ aquestes tasques d'acabament de l'exterior continuen els mesos següents. Els mesos de febrer i març de 1441 es munten encara gàrgoles al terrat de la seu per a acabar el sistema de desguàs:

Item doni an Maçana corder per unes bagues que lo maestre havia fetes per muntar les gargoles com les que y eren fossen ja rotes. Pesaren VIII lliures VII onces, a rao de VIII diners per lliura ...¹³⁶

Cap al mes de novembre de 1440 les obres es concentren en el sector de la sagristia. L'obra es devia enllestir aleshores, encara que

134. Ibid., fols. 67r i 70r.

135. Ibid., fol. 71r.

136. ACTo, ll. o. 1440-1441, fol. 41v.

faltaven els acabats. Almenys durant tres dies a principis de desembre un home amb dos animals —muls o ases segons els dies— buida l'estança de brossa i terra. Abans del 25 de novembre, es treballava també en el cobriment de l'aigüera d'aquest sector amb fustes.¹³⁷

L'any 1441, un cop el mestre i els piquers s'han instal·lat de nou a l'obra, l'activitat del primer se centra en l'acabat del sector central del presbiteri, on s'havia d'instal·lar el retaule major. L'endemà mateix de Cap d'Any lloguen el mestre d'aixa Francesc Martí i Jaume Pallarès perquè traslladin el retaule major al nou presbiteri encara no consagrat, en un lloc no gaire allunyat del que ocupa actualment. Els dies següents continuen les obres, es treu terra de darrere l'altar i es pavimenta, entre altres faenes:

Item diluns que haviem II de giner any MCCCCXXXI logui an Marti mestre d'axa per mudar lo retaule magor lo qual prenia de loguer ab lo seu moço ... VI sous VI diners.

La darrera setmana de gener el mestre treballa en la confecció d'un replà darrere l'altar:

... logui en Jacme Pallares e an Bertomeu Taix per cavar la terra detras l'altar magor e per fer morter e per a pahimentar ...

... Item doni an Bernat Fortia, an Lohis Figuerola e an Pedro de Medina per dos dies que ajudaren al mestre a fer lo repla detras l'altar magor¹³⁸

Per a condicionar el sector calia també acabar d'arrasar les restes del mur del cap de la seu vella que encara no havien estat enretirades. La primera i segona setmana de febrer hi ha documentades feines de trencament de fonaments vells, corresponents segurament a la capçalera de la seu romànica, davant del lloc on es volia ubicar l'altar major. Al mateix temps s'arrencava el paviment romànic, segons informacions de la primeria de març:

Item doni an Lohis Figuerola per IIII dies que feu fahena davant l'altar magor ço es cavar e traure terra e trencar del solament vell davant lo dit altar..

Item doni al dit Lohis per lo primer dia de març que feu fahena ço es que arrancava les loses del pahiment vell que estava davant l'altar magor e scombrava de la terra que y era...¹³⁹

137. ACTo, ll. o. 1440-1441, fol. 50r.

138. ACTo, ll. o. 1440-1441, fol. 50r-50v.

139. Ibid., fol. 51r-51v.

El mestre, que devia supervisar aquestes feines de desguàs, construïa al mateix temps, la segona setmana de febrer, el solament sobre el qual assentar l'altar major, i pavimentava els sectors de capçalera que estaven nets de brossa.

Entre els mesos de febrer i juny destaca la presència de l'escultor barceloní Llorens Reixac, que treballa esculpint gàrgoles. El seu jornal, 4 sous, es troba a mig camí entre el del mestre i el d'un picapedrer corrent.¹⁴⁰ És el mateix que se li havia pagat a Bartomeu Santalínia per esculpir les imatges. Els pagaments que se li fan combinen la retribució salarial i el pagament a estall, fet que ens fa suposar que al llarg de la seua estada a la fàbrica realitzara faenes diferents. Quan treballa a estall rep 4 florins per gàrgola.

A partir de principis de març tenim notícia de la col·locació dels nous graons que havien de salvar el desnivell existent entre la nau i el presbiteri, tot substituint els de l'edifici vell que no devien estar situats molt lluny dels nous. Lluís Figuerola, manobre que uns dies abans havia estat ajudant el mestre, treballa almenys quatre dies la segona setmana de març obrint el solament per sitiar les tres grases inferiors d'accés al presbiteri, al mateix temps que arrenca els graons vells:

... feu fahena lo dit Lohis IIII dies ço es que obri lo solament per asetiar les tres grases pus baxes que estan davant l'altar magor e arranqua les grases velles e tira pedres defora e feu morter...

El dia 18 del mateix mes els membres de l'almoïna de Sant Antoni col·laboraven llevant les grases arrencades i la terra que es devia amuntegar davant l'altar major:

Item divendres a XVIII de març vengue l'almoyna de Sent Anthoni a la obra de la seu e levaren les grases e la terra que era davant l'altar magor despengui per darlos collacio apres dinar un quarter e mig de vi e VI primes de pa costa entre tot ... II sous VI diners.

Durant aquells dies, el mestre prenia mesures per a la col·locació definitiva de les noves grases.

A la darrerria de mes, el fuster Martí treballa dos dies i mig amb el seu mosso a l'altar major i al retaule. Els dies següents, pels volts del dia de Rams, Guillem Pere és pagat per unes faenes que havia fet en uns bancs situats davant l'altar. Cobra 4 sous jornalers pel seu treball, la qual cosa fa pensar que podia ser un mestre de cases qualificat. Sabem que a més dels bancs, aquests dies fa feines de trespolat, potser en els mateixos bancs o en un altre sector.

140. ACTo, ll. o. 1440-1441, fols. 56r-57v.

La Setmana Santa va ser aquest any força activa atesa la proximitat de la data del 12 d'abril que s'havia fixat per a celebrar la festa de la consagració de la nova capçalera. Al mateix temps que s'acabaven d'enderrocar les darreres restes de la capçalera romànica, s'acondiciava l'interior amb actuacions auxiliars com l'adob de les cadires i bancs situats davant l'altar major, de la trona de predicar, la fabricació de l'armari per guardar el Cos de Crist i altres. Faltava tancar també, amb rajola, la finestra de la capella de Sant Pau i dues del sector superior de la capçalera. A l'obra es van utilitzar 5 quarteres de calç, 12 barcelles d'algep i 250 rajoles:

Item rebe en Francesch Martí per tres dies e mig que estigue en tancar la finestra de la capella de Sant Pau e les dues pus altes del cap de la seu les quals tanquaren de ragola ...¹⁴¹

A l'exterior del temple, les feines eren bàsicament de neteja. El mateix dimarts després del dia de Rams, així com el Dijous Sant, sis homes van ser llogats per a "desentar plaça situada davant el forn i traure mescla que estava encara dintre la cerca".

Malgrat que el llibre de l'obra no fa cap referència a la data o acte de la consagració, sí que presenta un buit informatiu per als mesos de maig i juny, entenem que ocasionat per un alentiment de l'activitat després de les presses dels darrers mesos per deixar l'obra llesta per a la consagració.

L'esperat esdeveniment es va realitzar com hem dit el dia 12 d'abril de 1441.¹⁴² L'absència del bisbe Ot, que participava al concili de Basilea, va obligar a cercar un prelat substituït atesa la solemnitat de l'acte. Hom ha cregut tradicionalment que aquest va ser el bisbe Bernat el Catarenc.¹⁴³ Jacobo Vidal, però, ha confirmat darrerament que l'obra la va consagrar el franciscà Pere Gacet.¹⁴⁴ Coincidint amb la consagració es disposen a l'ara de l'altar cinc relíquies, que se sumen a les que el Capítol havia dipositat el dia 21 de febrer.

Si es considera la solemnitat donada a la col·locació de la clau major és fàcil deduir que en aquesta ocasió les festes devien ser encara majors. Després de molts anys de treball, la ciutat i la diòcesi podien gaudir d'una catedral moderna. La renovació i ampliació de la seua capçalera suposava la culminació del somni de moltes generacions. El

141. *Ibid.*, fols. 42r, 52v i 43r.

142. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 175r, 12 d'abril de 1441. Dóna constància de l'acte de consagració. El mateix dia hi diposita cinc relíquies. Amb anterioritat, el dia 21 de febrer, el Capítol havia dipositat altres relíquies a l'ara de l'altar major.

143. MARTORELL, 1925, pàg. 73. VILLANUEVA, J. L., vol. V, 1806, pàg. 106.

144. VIDAL, J., 2001, pàgs. 7-8.

retaule major, fet fabricar el 1351 dintre els paràmetres del nou estil, lluita, finalment, en el marc d'un edifici modern. Les paraules expressades pel bisbe Berenguer de Prats en la seua primera constitució a favor de les obres, repetides per les generacions successives, s'havien pogut materialitzar.

ELS DARRERS ADOBS AL NOU CAP DEL TEMPLE I LA CAMPANYA D'INICI DEL PRIMER TRAM DE NAU (1440-1450)

L'acabament exterior del presbiteri

El mes de setembre de 1441 Gaspar Bellmunt, prevere comensal i obrer de la fàbrica de la seu inicia un nou registre administratiu que segons indica ell mateix acabarà el darrer dia de maig de 1442, de nou es torna a la norma de fer coincidir el canvi d'any administratiu amb la primeria del mes de juny, quan es realitzava capítol anual.

Les despeses es referixen per als primers mesos del nou any administratiu a treballs d'acabament de la coberta que no es van poder realitzar abans de la consagració. Les obres exteriors, de les terrasses, es devien deixar abans de l'esdeveniment just en el punt en què la coberta estava tancada i els carcanyols reblits. El mes de setembre de 1441, quan s'inicia el registre de despeses, es treballa en el trespolat del cap i es munten gàrgoles a la coberta. De pujar-les se n'encarreguen alguns preveres de la seu, convidats a pa, vi i fruita en agraïment per la seua col·laboració. Prèviament, el mestre havia fet col·locar dues grans soles de fusta per a evitar que el port de les peces fins al lloc on s'ubicarien definitivament aixafara les gerres del rebliment dels carcanyols de les voltes que encara estaven al descobert:

... hac mester lo mestre los quals yo pagui al moro quels feu dos corrons petits per menar les gargoles a paredar ...

... hagui dues grans soles per sobre lo cap per menar les gargoles per no haver perill de sclafar les gerres que eren engastades. Costaren de port de la casa de la ciutat e de tornar ...

... ampri alguns preveres de la seu dels quals hi fonch Jacme Buxolo los quals van pujar les gargoles sobre lo cap, de quels doni collació en pa e vi e fruyta costa II sous II diners per estalviarme .. XX sous¹⁴⁵

A partir de principis de setembre les notícies recollides es refeixen al paredat. Entre aquesta data i el mes d'abril de 1442 se citen

145. ACTo, ll. o. 1441-1442, fol. 37v, setembre de 1441.

en diferents ocasions feines de paredat de les torretes i dels pedrissos del gir del cap:

... lo mestre compra dos antenes den Johan Vidal les quals ha mester per paredar les torretes del gir del cap costen de compra XI sous de port de la ribera a la seu II sous.

... 2 cafiços de calç per que feia los pediços del gir del cap ...¹⁴⁶

Igualment, es munta una paret a sobre de l'arc major del cap, de la qual desconexim la funció específica:

... tres homes per fer mortar e menar lo torn per la paret que fayen sobre l'arch major ...

... tres homens per obs del torn e feen mortar que fayen una paret sobre l'arch mayor del cap ...¹⁴⁷

També les feines de trespolar s'allarguen gairebé tot l'any. Els darrers deu dies de setembre de 1441, just abans de muntar les gàrgoles, hi ha diverses notícies en aquest sentit. Posteriorment, a principis de març de 1442 es devia realitzar una nova campanya important de trespolat. En un període de sis dies es tiren més de 125 càrregues d'aigua per a mesclar calç i arena i així fer mortar destinat a aquest ús. Entre els dies 5 i 10 d'aquest mes, el mestre llaura el mortar del cap i lloga diferents homes de plaça, de vegades sis i set en un dia, per a fer mortar, menar el torn o picar el trespol.

Pel que fa a la feina dels picapedrers, aquest any hi ha poques notícies completes al llibre de l'obra. El mestre consta a l'obra des del mes de setembre, amb una absència important que engloba les festes de Nadal i tot el mes de gener. A partir de novembre fa baixar de Gandesa —on devia estar treballant— Loís Alfonso, menestral que a partir d'aquesta data treballarà amb ell cobrant els 3 sous i mig corresponents a un pedrapiquer o un paleta qualificat.

Deixant de banda les referències expresses a la fàbrica catedralícia, al llibre de l'obra d'aquest any hi ha registrades també obres d'adob al terrat del porxo de la plaça davant la seu i es fa esment de l'obra de la font de la ciutat. El mes de novembre el fuster Francesc Martí i el seu mosso obren dos dies al terrat de la plaça davant la seu. Durant aquells dies es compren 25 rajoles per als capterers d'aquest terrat. Totes dues referències ens fan pensar que la plaça devia tenir algun sector porxat, coincidint amb altres notícies relatives al porxo de davant la seu. Amb relació a la font, la ciutat compra a l'obra de la seu

146. *Ibíd.*, fol. 32v, 10 de novembre de 1441 i 13 d'abril de 1442.

147. *Ibíd.*, fol. 30v, 16 i 18 de gener de 1442.

30 peces de pedra que necessitava per a aquesta infraestructura. El mestre n'estima el preu en 2 sous per peça.¹⁴⁸

L'obra de la nau

La dificultat que suposa poder documentar les obres de fonamentació i enderroc que es realitzaven a la fàbrica impedeix concretar el moment exacte en què van començar les obres de la nau. La lògica constructiva emprada per a períodes anteriors fa suposar que la fonamentació del mur perimetral del primer tram de nau va ser més o menys contemporani a l'aixecament de les capelles del cap. Les primeres referències concretes de què disposem sobre les obres de fonamentació que es podrien referir al sector de la nau daten de 1429. En aquest moment, al mateix temps que es construeix una bastida davant del forn de la canonja i un reixat de connexió entre l'obra nova i el cementiri de la seu, el llibre de l'obra fa referència a la traça de sectors de fonamentació.¹⁴⁹ El fet que l'obra del presbiteri estés massa avançada com per a obrir-hi fonaments i la ubicació del forn i el cementiri esmentats en els terrenys adjacents a l'extrem nord del primer tram de l'actual nau, ens permet suposar que aquests fonaments es referirien al sector de l'evangelí del primer dels trams de la nova nau gòtica. El fet que aquestes referències coincideixen amb l'inici dels preparatius per al tancament de les voltes de la girola referma aquesta hipòtesi, atès que el mestre devia considerar necessari avançar la sola del perímetre del cap per a compensar les empentes d'un sector que començaria a treballar en molt poc temps com un únic element. Encara un darrer argument a favor seria l'inici de l'enderroc de l'edifici romànic el 1428, que a partir d'aquest moment perdria cohesió com a element de compensació de forces.

Després d'aquestes referències de l'any 1429 la documentació consultada no aporta més notícies sobre la nau fins al 1440. L'abril d'aquest any, recentment acabada de tancar la volta del sector central del presbiteri, es construeix un empostissat de fusta per a connectar el terrat de l'obra vella amb l'arc major de la nova capçalera.¹⁵⁰ Aleshores, també, són enderrocades les capelles de Sant Agustí i Santa Maria Magdalena de la seu romànica, amb motiu de la propera ampliació del recinte de l'obra nova. En reunió capitular del dia 28 d'abril de 1440 es decideix traslladar els retaules d'aquestes dues capelles, acabades d'enderrocar, a altres capelles del cap de l'obra nova, concretament les de Sant Pau i de Sant Simó i Sant Judes.¹⁵¹

148. *Ibid.*, fols. 11r i 28r-37v.

149. ACTo, ll. o. 1429-1430, fol. 18r; ll. o. 1429-1430.2, fols. 14v, 20v, 22r.

150. ACTo, ll. o. 1439-1441, fol. 55v.

151. ACTo, NC 1439-1450, 28 d'abril de 1440.

És en aquest mateix moment que es reprèn també l'activitat en el sector de fonamentació de la nova nau que embolcallava la romànica, més concretament al costat de l'epístola. Les rases arribaven en aquest sector a l'alçada del forn de la Canonja:

Item mes que dimarts a XXVII de setembre los çabaters obraren en lo clot davant lo forn de quels doni après dinar mig formatge e un canter de vi ...

Item mes costa aygua la qual entra en lo dit fonament e en la mescla la qual tira l'esclau den Junqueres els dos serranos e per en Miquel fuster a rao de VI diners e malla per tres jorns que tiraren...

Item més a XVIII de setembre logui dos homens per metre l'arena e la calç dins la obra que stava en la casa prop Sent Pere stiguesen dos jorns ...¹⁵²

Mentre es treballava en els fonaments del mur perimetral nord de la nau, s'iniciava també el paredat d'un dels pilars d'aquest primer tram. Ens ho permet concretar un interessant document referit a la visura del clot del seu fonament. El mes de setembre de 1440 es van reunir davant del notari del Capítol representants de la ciutat i l'Església per a controlar la inspecció del clot fet per a fonamentar l'esmentat pilar de l'obra nova. Davant del mestre de l'obra, i segurament a petició seua, interrogaren Guillem Saera, que havia estat mestre de l'obra de la parroquial d'Uldecona i que anys enrere havia treballat també a la seu, així com al picapedrer Guillem Pelliça. La pregunta era si el clot fet per a fonamentar el pilar tenia prou profunditat i es podia paredar:

interrogarunt venerabilem Guillelmum Çaera, olim magistrum fabrice de Uldecone et Guillelmum Peliça, lapicidas, ... per hec: vos, digau, senyors, aquest clot hon se deu fer lo pilar es prou fons ...¹⁵³

L'opinió dels dos menestrals era favorable a l'inici de l'obra. Consideraven suficients els 27 pams que tenia el clot de profunditat:

Qui quidem Çaera et Guillem Pellica respondentes dixerunt que lo dit clot entrava prou, e que ells consellaven que sens perill de la obra podien carregar.

Un cop donada l'aprovació, davant de les autoritats i alguns testimonis d'excepció, es començarien les obres de la sola del pilar, que ocupava un perímetre aproximat de quatre metres d'ample per cinc de llarg:

152. ACTo, ll. o. 1439-1441, fols. 69v, 70r-70v.

153. ACTo, NC 1439-1450, 27 de setembre de 1440. Vegeu ap. doc. 103.

Com fos fet lo dit pilar hages de altava fins en la cara de la terça XXVI palms de cana, sis palms mes avant de la obra vella, en la fi del qual clot fonch hobrat caba, tepar e argila, de amplaria XVI palms e de largària XXI palms.

La notícia resulta d'especial interès atesa la manca de referències tècniques que se sol trobar entre la documentació de l'època. La fondària de 27 pams de cana de Tortosa del clot del pilar correspon de manera aproximada a set metres. La superfície del clot, d'altra banda, és de tres per quatre metres aproximadament. La frase "sis palms mes avant de la obra vella" es presta a confusió, ja que si bé sembla que indica un rebaixament d'un metre i mig aproximadament respecte al fonament dels pilars romànics del mateix sector, també es pot referir a la situació del pilar en planta, a sis metres d'algun punt corresponent a l'obra vella que ara s'utilitzés com a referència. Nosaltres, però, ens decanem més per la primera interpretació, que pressuposa per al pilar romànic del sector una fondària aproximada de poc més de cinc metres. Tenim algunes notícies properes publicades per a poder fer comparacions. Joan Martínez ha documentat arqueològicament la fondària dels fonaments dels pilars de la veïna església de Sant Jaume, situada al barri de Remolins de Tortosa en un sector també proper al riu i actualment desapareguda. Correspon a una profunditat de 4 metres per a l'església baixmedieval. És coneguda igualment la deliberació prèvia a l'inici del fonament de dos pilars de la seu de Mallorca el 1386, i la posterior inspecció del clot i el basament per part de diferents mestres amb l'objectiu de certificar-ne la fermesa. Arturo Zaragoza, d'altra banda, dóna una fondària de 15 pams —3,49 metres aproximadament— als fonaments de la capella reial del convent de Predicadors de València, de 2,50 metres de gruix de mur. L'amplada d'aquest mateix fonament és de 14 pams a la part inferior i 12 a la superior. Philippe Bernardi, en estudiar l'arquitectura baixmedieval d'Aix-en-Provence entre 1400 i 1550, dóna com a profunditats extremes 1 pam —0,37 metres— per a una tàpia i 2 canes —4 metres— per a una casa urbana de grans magnituds o pel fonament d'una torre campanar.¹⁵⁴

Des del punt de vista tècnic resulta també força interessant la descripció de la preparació que es fa de la sola del fonament. La potència dels materials de sedimentació en un sector tan proper al riu i poblat des de molt antic obligava a descartar la idea d'arribar a la roca mare per a assegurar la fonamentació del pilar. Aleshores, la solució emprada sembla força propera a la que actualment se sol utilitzar amb freqüència en la mateixa zona de la ciutat. Ens referim a les lloses de

154. MARTÍNEZ, J., 1997, pàgs. 159-161; DOMENGE, J., 1997, pàgs. 158-161; ZARAGOZA, A., 1997, pàg. 31; BERNARDI, Ph., 1995, pàgs. 271-275.

formigó, que permeten assegurar l'estabilitat de l'edifici i prevenir el perill d'assentaments diferencials de les parts. La mescla conformaria una llosa compacta que actuaria com un sol cos davant les empentes del pilar i el comportament dels materials del subsòl, cosa que el mestre sabia que no passaria si col·locava carreus de pedra des d'un bon principi. La fonamentació d'edificis de gran magnitud sense arribar a la roca mare era en aquest moment un aspecte ple de controvèrsies. El 1506 el mestre de cases Antoni Gondàngels va decidir iniciar el nou sector de fonaments de l'hospital de Santa Maria de Lleida sense haver arribat a trobar la roca mare. Les filtracions provinents del Segre no li havien permès arribar-hi. Va fer una capa de 2 pams amb arena, morter i grava, que després va cobrir amb morter, troncs, branques, pedres de riu, rocs grans i altres. Finalment, al damunt, va aixecar com a basament dues filades de carreus. Antoni Queralt, mestre de la seu i documentat també amb aquest càrrec a Tortosa el 1496, i Antoni Girart van denunciar a les autoritats que l'obra estava mal feta. L'opinió era compartida per altres mestres que consideraven el fonament insegur davant d'eventuals crescudes del riu. El febrer de 1507 el mestre Barceloní Joan Safont va concloure en una sentència arbitral que l'obra era defectuosa, davant la qual cosa es va decidir tornar-la a fer.¹⁵⁵

La notícia sobre la visura del fonament i la importància donada a la profunditat a què s'havia fet arribar sembla que indica que la seua construcció era un fet prou extraordinari aleshores. És probable que es tractara del primer dels pilars fonamentats pel mestre Joan de Xulbi, ja que els darrers del presbiteri havien estat encara traçats en temps del mestratge de Joan de Mainí o Pascasi de Xulbi. L'observació de les bases dels pilars del sector, d'altra banda, demostra una continuïtat en el traçat dels pilars de la capçalera, els dos perimetrals del primer tram de nau i el central del sector de l'evangeli, mentre que el central del sector de l'epístola adopta un disseny diferent. En aquest darrer les bases de les diferents motlures es troben a alçades diferents, i el seu perfil es mostra més acord amb els dissenys propis de l'arquitectura quatrecentista. El seu plantejament és el mateix que l'adoptat en les motlures de les impostes dels nivells superiors de la capçalera, confeccionades sota la direcció de Joan de Xulbi. D'acord amb aquests raonaments, pensem que possiblement el pilar fonamentat l'any 1440 va ser el primer dels pilars centrals de la nau en el sector de l'epístola, mentre que els nivells inferiors de la resta dels situats en la seua mateixa línia haurien estat bastits amb anterioritat, de ben segur abans del 1421 quan trobem documentat per primer cop com a mestre major Joan de Xulbi.

Reprenent el fil de l'activitat constructiva a la tardor de 1440, la documentació indica que a principis d'octubre els diferents clots de

155. CONEJO, A., 1999b, pàgs. 494-495.

fonamentació esmentats s'estaven reblint de pedra, al mateix temps que es començava a preparar per a excavar un pati situat davant de l'hospital de Santa Maria:

Item mes que a V de setembre logui dos homens per a cobrir lo clot de pedra e per arresar lo pati davant l'hospital ...¹⁵⁶

Mentrestant continuaven les faenes de neteja de restes d'enderrocs recents i es tombaven sectors d'alguns altars de la seu vella que molestaven a les obres. Així, la quarta setmana de març, mentre que el mestre pavimentava el cap, Lluís Figuerola i un jove de Maella llevaven brossa de l'interior de la seu i en treien reble i pedra. També cavaven la capella de Sant Agustí, notícia que confirma que el treball se centrava en el primer dels trams de la nau. El text de la notícia no permet saber si els treballs a la capella de Sant Agustí es referien a la vella, recentment enderrocada o a la nova que s'havia de bastir. El nou espai destinat a la memòria del sant era el primer dels trams centrals de la nau, tal com ens indica la clau que tanca la seua volta. Precisament en aquest sector devia trobar-se en el moment de la consagració la connexió entre les dues fàbriques catedralícies. Pot ser que el que ara es cavava fos el solar on es construïria el primer tram de nau central, per a mirar d'adequar-lo a la festa que s'aproximava o per a obrir-hi les noves rases de fonamentació. Precisament una d'elles era la del pilar inspeccionat el mes anterior.¹⁵⁷

L'endemà del diumenge de Rams, poc després de sitiar l'altar major i acabar els bancs del seu davant, eren llogats cinc homes per a enderrocar les grases de l'altar de Santa Helena i dels situats a continuació, propers al portal lateral de la seu que mirava a l'hospital i al cementiri. Les anotacions indicades fan pensar que el primer s'hauria enderrocat en dates anteriors, mentre que els altres els aterraren aleshores:

Item lo dia desus dit logui V homens per derrocar les grases e l'altar de Sancta Alena e los altres que li estan apres dels quals pagua mossen Çuera I hom doni als IIII VIII sous.

Item lo dia mateix logui un hom ab un ase per traure de la terra e broça que trahien de les dites grases e altars ...

Item lo dimarts apres de Rams logui VI homes e acabaren de derrocar les capelles e los altars e grases prop lo portal e un hom ab un ase que ayda an Torrabeces ...¹⁵⁸

Al llarg de l'any 1441 les referències a obres d'enderroc són freqüents al llibre de l'obra. Permeten constatar, malgrat les poques refe-

156. ACTo, ll. o. 1439-1441, fol. 70v.

157. Ibid. fol. 51v.

158. ACTo, ll. o. 1439-1441, fol. 52r; abril de 1441.

rències que hi ha a l'entorn, que es continua avançant en l'obra de la nau. El dia 13 d'agost de 1442 tenim notícia de l'inici de l'obra d'un altre dels pilars de la nau:

*Incepto cuiusdam colonne nove operis sive fabrica ecclesia der-tosense in presentia sindicorum universitatis et canonicorum.*¹⁵⁹

L'esdeveniment, com havia passat el setembre de 1440, va despertar expectació ciutadana. En aquest cas el mestre de l'obra, Joan de Xulbi, mostrava més seguretat que dos anys enrere a l'hora de determinar la fondària del fonament. A més de no necessitar l'opinió contrastada d'un altre mestre, informava als representants de la ciutat i del Capítol que no era necessari rebaixar el fonament tant com s'havia fet la vegada anterior. En lloc dels 26 pams previstos en un principi creia que n'hi havia prou amb una profunditat de 20 pams, indicava que tot i això era 9 pams més fondo que el pilar romànic que hi havia en aquest sector:

... havents consell del honorable en Johan Exulbi mestre de la obra de la dita seu que lo clot del pilar que havia fet per continuar la dita obra entrava XX palms de cana de Tortosa, e encara que havia intrar VI palms mes. Item que lo dit clot entrava VIII palms més que lo pilar veyll que lo dit clot entrava prou, e axi lo dix e aferma lo dit en Johan Exulbi, mestre de la dita obra, ...

Després que el mestre donés aquesta opinió —acceptada per tothom com a vàlida— les autoritats van procedir a posar-ne la primera pedra:

... los desus nomenats invocats primerament los noms de Deu e de la Verge Maria, quiscun lança en lo dit clot un cabac de morter e una pedra ...¹⁶⁰

Les diferències pel que fa a la profunditat de la fonamentació feta l'any 1440 i la del 1442 aporten certa confusió en la interpretació del document. El fet que es done tant en el cas del pilar gòtic com en el del romànic fa pensar que o bé el subsòl en aquest punt es considerava més ferm o bé es donava per fet que les empentes en aquest punt estarien més repartides o compensades per altres elements estructurals de suport propers. Resulta força aventurat basar només en aquest raonament la hipòtesi que el pilar que es volia començar fos un dels que separen les capelles laterals, als quals s'integra l'estructura mural que tanca la capella. Aquest fet el converteix en un element integrat a la línia de fonamentació del mur lateral de la nau que, a més, no suporta les empentes de la volta de la nau central, per la qual cosa s'entendria que no tingués tanta profunditat de fonamentació.

159. IAC 1326-1570: 189r, 13 d'agost de 1442, s/p.

160. ACTo, NC 1439-1450, 13 d'agost de 1442. Vegeu ap. doc. 110.

En tot cas, considerant la hipòtesi indicada per al pilar fonamentat l'any 1440, el que ara es comença a paredar correspondria a la línia oest del segon tram de nau. És molt possible que, davant la imminent construcció de sectors alts de mur del primer dels trams, es considerés necessari avançar en la fonamentació del segon dels trams per a assegurar l'estabilitat de l'edifici.

Les notícies de l'any 1442 referides a l'obra de la nau acaben el mes d'octubre amb una referència indirecta relacionada amb la capella de Sant Antoni de l'obra vella, situada amb tota probabilitat prop de la línia de treball de la nau en aquests anys. Ens informa del trasllat de ferros que des d'aquesta capella fins a la casa de la sotstresoreria mana fer l'obrer de la fàbrica mossèn Pere Ferrer. Són 38 barres i 2 portes de ferro, la qual cosa pot indicar voluntat d'enderrocar aquesta capella per a continuar les obres de la nau. La capella apareix citada als llibres de visites pastorals de 1387 i 1423. En aquest darrer any és nomenada en últim lloc dintre el grup de capelles de la seu vella, a continuació es descriuen les de l'obra nova. S'indica que l'altar ostenta un benefici, destinat al lector de la seu. En la visita de 1493, que fa un recompte de tots els altars i capelles de la seu i el seu estat de conservació, no apareix citat cap altar destinat a Sant Antoni. La referència que en fa el registre de visites de l'any 1554 pot explicar aquest fet:

... visitavit altare honori Dominici et Anthoni in quod propter opus et fabricam presentis ecclesie est absque ornamentis sunt in eo dua beneficia ... Alterum (beneficium) sub invocationi Sancti Anthoni est unum lectorie quod beneficium solebat esse antiquitus in quadam capella dicte ecclesie que est diructa propter opus et fabrica illius et quod usque perficiatus est in hoc altare.

El 1554, moment en el qual les obres de la seu se centren en el tram corresponent a la porta actual de connexió amb el claustre, es diu que la capella ha estat enderrocada amb motiu de l'ampliació de l'obra gòtica. L'altar de Sant Domènec comparteix l'advocació amb la de Sant Antoni, ja que no serà fins que es construeix la darrera navada de la nova seu que es destina un espai individualitzat a aquest sant. Concretament, és la nau lateral nord d'aquest darrer tram la que representa sant Antoni de Pàdua en la seua clau de volta.

El 1442, doncs, any en el qual ens situem ara mateix, és possible que es començara a pensar en l'enderroc de la capella per tal de preparar el terreny per a futures fonamentacions.¹⁶¹

161. ACTo, NC 1439-1443, després del 5 d'octubre de 1442; IAC 1326-1570, fol. 178r; 5 d'octubre de 1442; Visites Pastorals 1387, caixa 1, núm. 5, fol. 2v; ibíd. 1423, caixa 2, fol. 4r; ibíd. 1493; ibíd. 1554, caixa 3, s/n, fol. 14.

Les obres entre 1445 i 1450

L'acabament de l'any administratiu 1441-1442 suposa l'inici d'un buit informatiu important, atès que no es conserven els llibres de l'obra, que s'allarga fins al juny de 1445. Les notícies concretes relacionades amb l'obra són pràcticament inexistents, però demostren que l'activitat continuava. Hem comentat les referències a l'inici del paredat d'un dels pilars de la nau i al desmantellament de la capella de Sant Antoni.

Per als anys 1443 i 1444 les dades relacionades amb la fàbrica es fan encara més escasses. Sabem que es continuava amb l'obra de la llibreria, l'estança inferior de la qual es pensava destinar a arxiu de les escriptures.¹⁶² Sabem que es feien treballs d'adob a càrrec del fuster Francesc Martí als terrats de la seu, campanes, cor, fonts de batejar, etc.¹⁶³ De la borsa corresponent a l'administració de la sagristia es fan despeses importants en la confecció de la casa dels orgues i el tancament de la sagristia nova amb volta de rajola.¹⁶⁴ No hi ha cap referència, però, als avenços en l'obra catedralícia. Només una d'indirecta datada el 27 de març de 1444 ens informa que l'obra continuava. En aquesta data, l'obrer de la seu Pere Ferrer fa un reconeixement de deute al mestre de l'obra Joan de Xulbi pels jornals que aquest ha treballat entre els mesos de desembre de 1433 i el mateix març de 1444. En total ha romàs 86 dies a l'obra, és a dir, una mitjana de 20 dies, aproximadament, per mes, xifra que correspon a períodes d'activitat regular.¹⁶⁵ A més, es reconeix també el deute del vestuari d'aquest mateix any, fet que indica un ritme normalitzat de treball.

En una data no concretada que se situa entre els anys administratius de 1443-1444 i 1445-1446, tenim notícies de la feina que es fa a l'obra d'una quadrilla de pedrapiquers bastant important, entre els quals hi ha Guillem Saera, mestre de l'obra de la parroquial d'Ulldecona. Els cognoms denoten un predomini dels menestrals de procedència forana, ja sia castellana o del nord dels Pirineus. Fins i tot és citat un piquer de qualificació baixa, Pere lo Mallorquí, de possible procedència insular. Els piquers que cobren jornal qualificat, 3 sous i mig, són Domingo Navas, Pere Pugnabreu, Guillem Alvez, Joan de Medina, Simon de Bijon i Antoni Perich, a més de Guillem Çaera. Per sota d'ells, amb 3 sous, són registrats Gabriel Gamiça, Joan Gallart, Francesc Caldes i el dit Pere lo Mallorquí. Treballa també a partir de novembre Pere Pasqual, fadrí del mestre. Malgrat la impossibilitat de concretar amb

162. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 189v, 1 de març de 1443.

163. ACTo, Llibre de despeses de la sagristia 1444 i 1445-1446.

164. ACTo, Llibre de despeses de la sagristia 1444-1445, fols. 15r-17r.

165. ACTo, NC 1445-1446, 27 de març de 1444.

la informació de què disposem l'any al qual corresponen els registres, aquests demostren que l'activitat a la fàbrica continua a un ritme més o menys constant.¹⁶⁶

Per a 1445-1446 sí que disposem de llibre de comptabilitat. Les notícies d'obra que ens ofereix, però, són pobres. Fan pensar que l'activitat a la seu no devia ser molt acusada, encara que els possibles piquers podrien haver estat pagats per la ciutat com altres anys. No hi figura el pagament del *vestuari* del mestre, que normalment anava a càrrec de la fàbrica, ni despeses per aigua, calç, arena o cap altre material.

Els pocs pagaments que es conserven corresponen a jornals d'homes llogats per fer adobs. Segons sembla, continuaven els problemes constatats en el sector de la sagristia, on s'embassava l'aigua quan plovia. Per a mirar de solucionar el tema es fan obres a la tanca de l'obra en aquest sector.

Hi ha també documentades obres de neteja davant del portal major i de la porta que se situa davant l'hospital, la qual cosa ens permet saber que encara no s'havia enderrocat, tot i que estava afectada per la proximitat a l'obra nova:

Item costaren les collacions e almorzars que donava als pobres que levaven la pedra davant lo portal major e axi mateix quels donava algun diner per paga XIII s IX ds.

Item costaren los sclaus que feren bella la porta davant l'espital de pedra e de terra de una part XX sous VI diners.

Item mes costaren de levar les pedres grosses ab lo quels doni per beure IV sous IV diners.¹⁶⁷

Altres obres auxiliars són documentades a la cerca de l'obra, a les lloses del claustre i al fossar de la seu:

Item doni al fosser per fer adobar les loses de la claustra davant Sent Johan del Capitol ...

Item més logui quatre homens per fer bell lo fossar de pedres grosses e menudes costaren ab quatre diners quels doni per a beure VI sous IV diners

Es treballa també en adobs a la llotgeta on treballaven els piquers. El fuster Dalmau hi treballa uns quants dies col·locant, entre altres, una reixa de fusta:

166. ACTo, ll. o. 1445-1446, fulls solts de pagaments sense datar inclosos en la carpeta que conté aquest llibre.

167. ACTo, ll. o. 1445-1446, fol. 26r.

Item ... fiu adobar la lotgeta dels piquers de fusta e en Dalmau feu hi faena dos jorns.

Item mes costaren de serrar dos fusts que dix en Dalmau per fer les rexes de la dita lotgeta ...

Item compri dues liures de claus per fer adobar les rexes de fust de la lotgeta dels piquers.¹⁶⁸

Dins de la seu es fan obres a les grasses de l'altar de Sant Esteve de l'obra vella. Cap a la darrerria de l'any 1445 hi ha notícia d'obres de mudança dels òrguens, que pel que sembla es devien situar a sobre del cor.¹⁶⁹ És molt possible que al llarg d'aquesta primera meitat de la dècada dels anys quaranta, un cop acabat del tot el presbiteri, aquest hagués estat traslladat des del seu emplaçament original a una de les capelles radials del sector de l'epístola.

En general, doncs, és un any en què les obres de la nau sembla que no avancen gaire. La majoria d'activitats documentades estan vinculades a l'adaptació de l'edifici per a poder continuar amb els oficis religiosos amb la major normalitat possible. Mentre, el Capítol es recuperava de l'esforç fet en els anys anteriors amb el cobriment de l'absis. Malgrat l'escassa activitat registrada al llibre de l'obra, aquest any la despesa supera en 16 lliures l'entrada rebuda. El motiu principal és el cost de les pensions que paga l'obra a diferents particulars, els quals li devien prestar diners els darrers anys anteriors a la consagració. El cost total d'aquest any és de 112 lliures, mentre que l'entrada és només de 96 lliures.¹⁷⁰ Amb relació a aquesta falta de líquid hi ha el document signat pel bisbe Ot i el Capítol referent a 400 florins que el bisbe havia de donar per a la construcció d'una capella, i que els seus procuradors havien retingut sense coneixement del primer.¹⁷¹

L'any 1446-1447 se segueix amb la mateixa dinàmica que l'any anterior. El llibre de l'obra mostra un apartat de despesa força reduït.¹⁷² Algunes de les obres més importants se centren en l'arranjament de la sagristia nova, que poc temps enrere veiem que es cobria amb una volta de rajola. Bàsicament es desbrossa la runa que hi havia al sector i es continua intentant solucionar el problema del desguàs d'aigües, que des del moment de l'inici de la construcció afectava el sector. Ateses les poques notícies de què disposem quant a la ubicació de la sagristia original de l'edifici gòtic, ens resulta interessant la següent rúbrica de despesa:

168. *Ibid.*, fols. 26r-26v i 33r.

169. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 194r; Despeses de Sagristia 1445-1446, novembre-desembre de 1446.

170. ACTo, ll. o. 23, fol. 34r.

171. ACTo, NC 1446, 19 de març.

Item fiu fer bella la segrestia nova de la obra que era restada de les privades e de mos. camarer tot ben embarbullat de pedra e de terra ...

Aquesta notícia ens permet confirmar que l'estança es devia trobar en un emplaçament proper a l'actual. Les privades —part del solar de les quals havia estat utilitzat en l'obra de la sagristia gòtica— se situaven precisament a l'extrem nord del dormitori canonical, entre la sala capitular, el sector ocupat per la capçalera de la seu romànica i la casa del cabiscol. Respecte al sector de la casa del cambrer que també ocupa l'obra de la sagristia, es deu referir a aquelles estances pertanyents a aquesta dignitat situades, com les de l'infermer, damunt de les latrines. Deu ser amb relació a aquesta obra que es mana fer visura de les cases del cambrer i infermer per a fer-les reparar.¹⁷³

Es treballa també en el tancament de finestres amb draps encerats, i en l'adob d'altres que el vent havia tombat.¹⁷⁴

L'any 1447-1448 suposa un lleuger augment en l'activitat de l'obra respecte als dos anys anteriors.¹⁷⁵ El mestre és present a l'obra els mesos de febrer, març i abril de 1448. Treballa amb Tomàs Folquer i Bernat Pasqual, fadrins seus, que continuen a l'obra el mes de maig i dos dies de juny, quan el mestre ja és absent per haver-se traslladat a la seua terra.¹⁷⁶ De les rúbriques de pagament a homes llogats per fer morter i altres obres auxiliars es dedueix que el gruix de les obres era encara de manteniment. Sense tenir en consideració els 37 dies que el mestre estava treballant, el total de jornals de picapedrers pagat per l'administrador era de 85, a més de 46 anotats per a homes llogats. Les obres, per tant, si no hi havia picapedrers pagats per la ciutat, devien avançar poc.

Al llarg de l'any es va treballar en l'adob del pont de fusta que connectava l'obra nova i la vella, a través del qual es passava a tocar les campanes, així com en obres de trespolat i pavimentació del cap.¹⁷⁷ El dia 4 d'abril de 1448, concretament, es comprava aigua per a fer el paviment nou davant de les capelles del Sant Esperit i de Santa Anna, en el sector de la girola.¹⁷⁸ També es registren obres de pavimentació als voltants de la seu, on s'empedren diferents sectors.¹⁷⁹

Alguna referència pot fer pensar que ja es treballava en el mur de les capelles de la nau, però en tot cas resulten massa imprecises com per a poder concretar res.¹⁸⁰

172. ACTo, ll. o. 1446-1447.

173. ACTo, ll. o. 1446-1447; IAC 1326-1570, fol. 193v. 16 de setembre de 1445.

174. ACTo, ll. o. 1446-1447, fols. 29r-30r.

175. ACT, ll. o. 1447-1448.

176. *Ibid.*, fol. 31r i s.; ACT, IAC 1326-1570, fol. 228v.

177. ACT, ll. o. 1447-1448, fols. 29v i 34r.

178. *Ibid.*, fol. 29r.

179. *Ibid.*, fol. 39r.

180. *Ibid.*, fols. 29v-30r.

En passar a l'any administratiu 1448-1449 les notícies no són més explícites. El mestre és pagat per treballar només els mesos d'abril i maig de 1449, encara que el mes de març consta que lloga dos dies un home per a fer morter. Amb el mestre treballen dos picapedrers més, Tomàs Folquer i Alfonso Luis. Els jornals pagats a homes llogats són també molt escassos, només cinc entre novembre de 1448 i març de 1449.¹⁸¹ El ritme de treball, doncs, continua essent lent. Hi ha obres de pavimentació i neteja, però res concret d'obra.

A la pedrera, Pere Guaita continua essent qui s'encarrega del proveïment de pedra per a la fàbrica, encara que aquest any arriben només pedres per a fer unes fonts, que no podem situar, i vuit peces més encarregades pel mestre.¹⁸²

No sabem quina va ser l'evolució de l'obra després del juny de 1449, ja que el llibre d'obra corresponent no es conserva. Les obres, però, no restaven del tot paralitzades. El mes de gener de 1450 el mestre, Joan de Xulbi, convocava reunió per a decidir el nombre de grases que calia fer per a accedir a l'altar major. El bisbe Ot i els representants de la ciutat i el Capítol, orientats pel mestre, decidiren convertir les cinc grases que en aquell moment hi havia en tres. Aquesta notícia es troba en consonància amb les dels anys anteriors referides a la pavimentació del cap. És possible que en arribar als extrems de la girola, punt de connexió entre l'obra vella i la nova, calguera decidir si es mantenia el model de diferència de nivells de l'edifici romànic, marcat per cinc graons, o calia rectificar-lo ara que l'obra de la nau estava encara en fase de construcció de murs.¹⁸³ La proposta del mestre de fer tres graons sembla que fou acceptada i mantinguda un cop feta la pavimentació de la nau, atès que encara avui se'n conserva el mateix nombre.

LA DÈCADA DELS ANYS CINQUANTA: L'ENDERROC DE L'HOSPITAL DE SANTA MARIA I LA REPRESA DE L'ACTIVITAT CONSTRUCTIVA DE LA NAU

1450-1451: La remodelació de la Costa de Santa Maria amb motiu de l'obra. El trasllat de l'hospital i del forn

A partir del mes de juny de 1450 es fa palès en la documentació un augment en el ritme de treball a l'obra.¹⁸⁴ Un cop acabada la pavimentació del cap i recuperada la fàbrica de les fortes despeses que havia ocasionat el tancament de les voltes del sector, es fa palès l'inte-

181. ACTo, ll. o. 25, 1448-1449, fols. 29r i 31r.

182. Ibid., fols. 31r-33r.

183. ACTo, NC 1439-1450, 15 de gener de 1450; IAC 1326-1570, 15 de gener, fol. 197r. Vegeu ap. doc. 113.

184. ACTo, ll. o., 1450-1451, fol. 23v.

rès per continuar la nova fàbrica gòtica i avançar en l'obra de la nau. El mestre major, Joan de Xulbi, deixa enrere les freqüents absències dels anys anteriors i treballa a l'obra amb regularitat, exceptuant com feia normalment les festes del Nadal i el mes de gener. En el registre de fàbrica d'aquesta any de 1450-1451 no consten jornals de piquers. L'activitat que deixen entreveure les despeses generals, però, fa pensar que aquest any els menestrals devien pagar-los la ciutat. A diferència del que se solia fer, aquest any s'indica en el registre de fàbrica el nom dels representants de la ciutat encarregats de l'obra de la seu. Concretament, Guillem Sebill havia estat nomenat operari i Pere Boteller procurador. En representació del Capítol havien estat nomenats Joan Montó, administrador, i Francesc Rubei, infermer i operari.¹⁸⁵

Els pagaments per material emprat demostren un ritme de treball regular. Al llarg de l'any arriben periòdicament a l'obra càrregues de calç, arena i aigua. Al port de Tamarit es descarreguen almenys nou barques de pedra, la majoria de fil i de motle. Pere Guaita, que treballa a la pedrera amb un piquer dit Martí de Vilabona, Biscaí de sobrenom, cobra 747 sous pel tall de pedra d'aquest any. Bernat Pasqual, pedrapiquer que altres anys trobem treballant a jornal a l'obra, és pagat també per la pedra que aporta o ven a la fàbrica. Resulta especialment interessant l'arribada, ja des del mes de novembre de 1450, de pedres per a les trones. Són citades com a peces grans i especialment vigilades, el nòlit de les quals es fa pagar com el de tres peces de motle.¹⁸⁶

A peu d'obra els primers treballs de l'any se centren en el trasllat de la grua al nou sector en el qual es volia començar a treballar. En aquest moment era al terrat de la seu, on es devia utilitzar en les obres d'arranjament definitiu de la coberta exterior del cap i en l'adob del pont de connexió entre les dues fàbriques. El 12 de març quatre homes treballen aplanant el lloc on s'havia de situar la grua de nou, la qual cosa ens indica que es volia col·locar a nivell del terra.¹⁸⁷ Era el primer pas per a iniciar una intervenció important en el sector del portal septentrional de la seu romànica: l'enderroc del forn de la canonja, situat just davant d'aquest portal, i la construcció de fonaments en el sector per a continuar amb el mur de la nau. Les obres d'enderroc les tenim documentades a partir de juliol de 1451.¹⁸⁸ Fins al 13 d'agost treballen en aquesta faena, diàriament, tres o quatre homes de plaça, enderrocant i portant terra i runa fins a Tamarit. El dia 13 els capellans de la ciutat caven i treuen terra tot el dia per amor de Déu i per a

185. ACTo, ll. o. 1450-1451, fol. 1r.

186. Ibid. fols. 17r i 28r.

187. Ibid., fols. 18r i 21r.

188. ACTo, ll. o. 1450-1451, fols. 18v, 34r-43r.

ajudar a l'obra. Els dies següents l'activitat dels manobres augmenta, fins a arribar a registrar 13 homes treballant junts.

A més de traure runa de l'enderroc, alguns dels homes llogats possiblement treballaven en les excavacions dels fonaments de la nau. El dia 28 d'agost el fonament situat davant del solar del forn es començava a reblir:

Item disapte a XXVIII del mes d'agost feen fahena en l'obra de la seu Domingo Cabater, Pere Baro, Nicolau Pastor, Guillem Vicent. Tots V sous a rao de II sous quiscú per jornal que fan huyt sous. Pagals mossen Francesch Valmoll, e aquest dia se comença a reblir lo fonament qui es davant lo forn.¹⁸⁹

Tot el mes de setembre, excepte alguns dies que va ploure, sis homes són llogats regularment pel mestre. Entre els dies 9 i 11 d'aquest mes sis homes, que cobren a estall, tiren a l'obra 663 somades de terra. El dia 2 d'octubre es paga la col·lació, o berenar, a canvi del treball fet sense cobrar el dia que es tragué la pedra del fonament. Al llarg del mes d'octubre només consta a l'obra un manobre. Hi ha un pagament per port de pedra i un pel de calç per al fonament de davant del forn. Aleshores, també, es paga a Francesc Martí i al seu mosso per confeccionar motles per indicació del mestre, fet que evidencia la intenció de començar a picar pedres de motle destinades a obres de paredat.

L'enderroc del forn a partir de juliol de 1451 no va ser una actuació aïllada en l'alteració del teixit urbà dels voltants de la seu. La construcció del mur septentrional del nou edifici, la línia del qual se situava més al nord que el de la seu romànica, va obligar a remodelar el carrer de Santa Maria, bona part del traçat altmedieval del qual l'ocuparia l'edifici gòtic. La intervenció va afectar també l'hospital de pobres o de Santa Maria, i molt possiblement l'extrem oriental del cementiri catedralici.

L'hospital de pobres era una institució de caritat depenent directament del Capítol i estava situat just enfront del portal lateral nord de la seu. Els separaven l'esmentat carrer de Santa Maria i el cementiri. L'ampliació de la nau catedralícia va obligar a enderrocar l'edifici per a poder donar al carrer l'amplada suficient per a permetre la circulació i la nova edificació en un solar adjacent al primer, més retirat cap a la murada del castell. El document notarial que recull l'acord de fer construir el nou hospital aporta detalls interessants relacionats amb la fàbrica de la seu.¹⁹⁰

189. *Ibíd.*, fol. 39r.

190. ACTo, NC, 1451, 2 d'octubre. Vegeu en aquest sentit el capítol "L'hospital de pobres de Santa Maria", pàg. 368.

L'octubre de 1451, moment en el qual s'acorda la construcció del nou edifici, l'antic hospital devia estar ja inutilitzat a causa de la proximitat del recinte de l'obra de la nova seu. En un principi la intenció del bisbe i el Capítol havia estat que la mateixa fàbrica catedralícia cobrira les despeses de construcció del nou hospital, atès que n'era el motiu del trasllat d'ubicació. La situació econòmica de l'obra, però, no permetia iniciar una obra de tal magnitud a càrrec seu, per la qual cosa bisbe i Capítol van creure que era necessari trobar altres mecanismes de finançament:

E considerades les facultats de la dita obra es impossible poder construir lo dit spital, a convengut als demunt dits crear modos e spediments per construhir lo dit spital ho casa per tenir aquell. E ates que ab pus breu temps he sense dany de la dita obra nos podra fer ni construir ...

La solució va venir de les constitucions de l'Església, que obligava a la dignitat d'hospitaler a cobrir les despeses derivades de l'obra o manteniment de l'hospital de pobres. L'excepció de la circumstància que havia portat a la necessitat de reedificar-lo, però, va obligar a pactar algunes condicions especials favorables a Pere Jupon, que en aquest moment ostentava el càrrec d'hospitaler. Entre altres, el Capítol li concedeix una casa que hi havia al darrere de l'hospital vell perquè la convertisca en dependències adjacents a l'hospital nou, fet que permet confirmar la proximitat de l'emplaçament vell i el nou.

Durant els quatre anys posteriors a la data de la signatura de la concòrdia, la fàbrica deixa el mestre i dos pedrapiquers per a bastir l'obra de pedra necessària per al nou edifici. En aquest moment, el mestre de l'obra de la seu ja devia haver pensat l'estructura de l'edifici, segons les exigències del Capítol, i estimat el temps aproximat que caldria que hi treballassen. Ens ho fa pensar el fet que a la darrera clàusula s'especifica que la mesada que el mestre i picapedrers han de treballar a l'hospital es podrà fer tota de cop o en diverses vegades, segons les necessitats.

En el cas del forn —edifici amb menys pretensions i d'estructura més simple— el Capítol ordenà que fos la fàbrica qui s'ocupés de les despeses. La referència a la construcció del nou forn a l'interior de la canònica ens permet deduir que aquesta es devia realitzar al lloc on es trobava en època moderna, quan es va abandonar, just al parament sud de l'actual placeta de Palau (figs. 79 i 80).¹⁹¹

191. ACTo, IAC 1326-1570, 11 de setembre de 1451, fol. 199r.

De l'anàlisi conjunta de la documentació es desprèn que el sector on s'enderrocaven i es construïen fonaments era el segon dels trams de la nau al costat de l'evangeli. És molt possible que en aquesta alçada aproximada hi hagués el creuer de la seu romànica, ateses les esmentades referències a l'existència d'un portal lateral enfrontat al cementiri i a l'hospital. Malgrat que no hi ha cap referència a l'enderroc d'aquest portal, cal suposar que es devia dur a terme més o menys contemporàniament a la construcció d'aquest segon tram de nau.

En aquest moment la construcció del primer dels trams de la nau devia estar ja relativament avançada, almenys l'extrem septentrional que es comença a cobrir el 1454. Els nivells inferiors d'aquest sector, com hem indicat anteriorment, devien contrarestar les empentes de l'estructura del nou cap del temple. Tan bon punt es va decidir començar la construcció en alçada d'aquesta primera tramada de nau, primer de tot es degué considerar la necessitat d'allargar la fonamentació i disposar així d'un sector d'equilibri per a donar estabilitat als sectors de mur en construcció. La manca d'informació concreta sobre quina era la relació exacta entre les obres romànica i gòtica ens obliga a establir aquest tipus d'hipòtesis. Som conscients, però, que les referències són poc explícites i que l'arqueologia un cop més ens permetria concretar. Hi ha la possibilitat que el mateix edifici en substitució actuara com a suport del nou sense necessitat de desplaçar els fonaments molt més enllà del que s'estava treballant. Aleshores, el sector que es fonamentava podria correspondre a la primera navada. El funcionament dels edificis de l'envergadura de la seu gòtica i altres detalls com les esmentades notícies de fonamentació de nous pilars als anys quaranta, però, ens fan decantar per la hipòtesi que aquest primer tram ja s'haguera fonamentat temps enrere.

Una donació senyorial a la fàbrica: el castell de Paüls

El mateix any que s'enderrocava el forn per a continuar amb les obres de la nau i es determinava d'aixecar el nou edifici de l'hospital, la fàbrica de la catedral rebia una donació pietosa important que, suposadament, havia de permetre el sanejament de les seues finances. El dia 12 de desembre de 1451 Blanca, vídua de Raimon de Brusca, senyor de Paüls, feia donació a l'obra de Santa Maria de tots els béns, rendes i fruits que li pertanyien a l'esmentat lloc de Paüls i altres, com a penyora del dot de 40.000 sous que ella havia aportat anys enrere al seu matrimoni.¹⁹² La seua condició de vídua, la seua edat avançada i

192. ACTo, Comú Bisbe i Capítol-12. Vegeu ap. doc. 116.

la càrrega que li suposava encarregar-se dels béns del seu marit no li permetia tenir el descans espiritual que desitjava:

... jo ab ma condicio feminina per lonch temps sense marit haia regit lo dit loch, homens e rendes, e altres drets a mi empenyorats. Ara empero benut a ma vellea, no sentintme aquella força e virtut al regiment dels homens necessaria del dit loch, ...

Atenent encara que jo ... no stich ab aquell repos que la mia anima desija en hoyr misses e sermons e altres consolacions que pore haver en Tortosa en la seu ab bones persones. Per tal havent Deu devant la mia pensa e tots los sants e sanctes de paradís, e especial advocada la humil sagrada Verge maria, procehesch a la salut e ordinació de la mia anima ...¹⁹³

Blanca de Brusca determinava que, després de pagar els seus deutes i deixar algunes quantitats a familiars i a l'església de Santa Maria per a la celebració de diferents aniversaris, l'obra de la seu fos hereva universal dels seus béns i drets sobre Paüls:

Item que tots los altres bens meus romanents ... vull que sien de la obra de la humil sagrada Verge Maria de Tortosa, e aquella instituesch hereva universal de la mia anima per tal que ella sia la mia intercessora entre lo seu car fill e la mia anima ...

A canvi, el Capítol i l'obra de la seu es comprometien a fer-se'n càrrec fins que morís. Haurien de concedir-li casa a Tortosa i mantenir-la amb les condicions que la seua persona requeria, juntament amb la seua companyia i una criada:

... an a mi ofert que ells me mantendran en la ciutat de Tortosa be e honorablement ab ma companyona e una subservicial axi com ma condicio requir, e ferme la despesa de casa e tot lo necessari.

Totes elles havien de ser vestides, calçades i alimentades, havia de pagar a més la soldada a la serventa, tant si gaudia de bona salut com si estava malalta, circumstància en la qual haurien de pagar també l'assistència mèdica:

Item quem tendran vestida e calçada ab compenyona e subservicial pagaran soldades sana e malalta metge e speciers ...

193. Abans de decidir fer donació dels seus béns a la fàbrica havia arrendat la senyoria al germà del seu difunt marit, Francesc de Brusca. L'arrendament es va fer per sis anys, termini de temps que en aquesta data encara no havia prescrit. Per aquest motiu el document especifica l'obligació de respectar els termes de l'arrendament fins que s'exhaurisca el termini estipulat.

Blanca es guardava encara el dret de reservar-se 100 florins per a despendre de la manera que considerés més oportuna.

Un cop morta Blanca, la seua última voluntat era que se celebrés una solemne processó amb tots els canonges i el clergat quan fos sepultada. El seu cos hauria de reposar en la cerca, darrere l'altar major:

... vull man e orden e en aquesta part suplique al molt reverend sentor bisbe e al honorable capitol de la dita seu de Tortosa que per al meu cors sia feta sepultura en la cerqua darrera l'altar maior devant lo cors precios de Jesucrist ...

Determina també que s'empren 500 lliures en la fundació d'aniversaris anuals perpetus a benefici de la seua ànima i la dels seus pares. En la celebració de cada aniversari vol que es faça caritat a tots els canonges, preveres i comensals que hi participen. Als aniversaris s'hauran de dir vespres de difunts i maitines, com és acostumat a la seu. Un cop morta, el primer que se celebri per la seua ànima s'haurà de dir el dia de la seua mort, i la resta un cada mes el mateix dia. De les 500 lliures, a més, caldrà pagar 100 sous anuals a mossèn Miquel Eximeno, mentre aquest sia beneficiat de la seu.

La informació del document permet identificar aquesta sepultura amb la situada davant de la capella de Santa Llúcia, coberta amb una llosa de marbre esculpida. Força esborrada; actualment s'endevina només el relleu inicial d'una figura jacent vestida amb túnica fins als peus. Resulta il·legible la inscripció que envolta perimetralment la làpida, amb lletra capital gòtica.

Tomàs Bonet, sagristà i procurador de l'obra aquest any, accepta la donació junt amb el prior claustrer, Pau Pinyol, Domènec Egidi, tresorer, Joan Segur, succentor, i altres canonges convocats a capítol a l'aula capitular de la seu. Acaben l'acte agraint a Blanca la seua donació, que sens dubte pensaven que serviria per a donar certa estabilitat a unes finances tradicionalment desequilibrades.

Sobre el castell de Paüls en relació amb l'obra trobem notícies posteriors que podem entendre gràcies a aquest document. El 1456 sabem que el Capítol de la catedral va enviar una carta als prohoms del lloc en què els comunicava que coneixia l'alienació que aquests portaven a terme de drets pertanyents a l'obra. En part, la causa era la mala gestió que n'havia fet en els darrers anys l'ardiaca de Culla, administrador en nom de la fàbrica. És per aquest motiu que els era notificat que no havien d'obeir les ordres de l'ardiaca, revocat del càrrec d'administrador. La missiva, enviada el dia 6 d'agost, demana a aquests prohoms que es reunisquen el diumenge vinent a la plaça del

poble per a poder parlar amb Pere Alvero i Pere Sixon, hospitaler i procurador de l'obra aquest any.¹⁹⁴

Als llibres de l'obra no hi consta cap referència a l'exercici de la senyoria sobre el lloc fins al 1459. Any en què es destina una rúbrica d'entrada a l'arrendament de Paüls. Aquest any i el següent l'arrendament suposa una rebuda de 30 lliures, quantitat considerable amb relació a altres conceptes d'entrada, però que no arriba ni a cobrir les despeses anuals de l'obra per a pagar els censals.¹⁹⁵ Aquest mateix any l'administrador arrenda orons a un grup de venecians que tallen fusta al terme de la senyoria, però no consta cap entrada amb motiu d'aquest concepte.

Com a senyora directa del lloc, l'obra havia de cobrir també les despeses derivades del manteniment del castell i les seues possessions directes, com ara molins i, possiblement, forns. Així, a tall d'exemple, el mateix 1460-1461 els prohoms de Paüls fan anar l'administrador de l'obra fins al castell per tal que s'encarregui de la seguretat i despengui diners en passadors, fil de ballesta i altres coses necessàries.¹⁹⁶ Més importants són les despeses que es fan el 1462. Jaume de Brull, sotsobrer, gasta 15 lliures i escaig en diferents obres, com ara l'adob del molí fariner.¹⁹⁷

A més dels problemes derivats del manteniment del castell i les seues propietats, el Capítol hagué d'afrontar un llarg litigi amb els hereus de Ramon de Brusca¹⁹⁸ que s'hauria d'haver solucionat en principi amb la sentència arbitral publicada per l'arquebisbe de Tarragona,¹⁹⁹ segons la qual Miquel de Brusca recuperava la senyoria del lloc a canvi d'una sèrie de compensacions al Capítol i als altres beneficiats en el testament de Blanca de Brusca. Les referències esmentades per als anys 1360-1362 als llibres de l'obra de la seu fan pensar que el problema no estava del tot solucionat.

194. ACTo, NC 1456-1459, 6 d'agost de 1456.

195. ACTo, ll. o. 1459-1461, fols. 15r i 25r.

196. *Ibid.*, fol. 41v.

197. ACTo, ll. o. 1461-1463, fol. 40r. Antoni Carbó, mestre d'aixa, i un jove fan la roda del molí. Durant tres dies adoben els àleps o radis d'aquesta roda. Aquest terme, actualment no utilitzat, ens fa pensar que es devia tractar, com era freqüent en aquesta zona, d'un mecanisme mogut no amb roda de calaixos sinó amb rodet persa de gir horitzontal. El mestre cobra 4 sous diaris i el jove 3 sous.

198. ACTo, Comú de Capítol-2, 22. Text de la sentència reial a favor de la fàbrica de l'església sobre el castell de Paüls. 7 de juny de 1456.

199. ACTo, NC 1458-1460, 22 de setembre de 1460. Vegeu ap. doc. 125.

La construcció de capelles entre 1453 i 1455

Les notícies que ens han arribat sobre l'any administratiu 1453-1454 són poc abundants, encara que resulten força interessants. Permeten constatar l'activitat que devia haver-hi l'any anterior i que per manca del registre de comptabilitat no coneixem. De fet, l'única notícia de la qual tenim constància el 1452 es refereix al pagament per pintar una clau, possiblement la més gran del presbiteri. Reunits en capítol el 2 de setembre d'aquest any, decideixen donar 6 florins al pintor de la clau, sense especificar de quina es tracta, que s'afegeixen als vint que ja havien estat pagats en dos rebuts diferents. Malauradament, a més d'ignorar la clau que es pinta, desconeixem també quin pintor se n'encarrega.²⁰⁰

Cal suposar, analitzant el llibre referit a 1453-1454, que l'any anterior es devia treballar paredant sectors de mur de capelles. En començar el registre les anotacions indiquen que el mestre Joan de Xulbi, carregat d'anys i amb molta experiència sobre la fàbrica, es preparava per al cobriment de dues capelles de la nau. El mestre és present a l'obra tot l'any, de juny de 1453 a maig de 1454. No sabem si s'absenta, com solia fer, pels volts de Nadal, perquè el pagament per 208 jornals de tot l'any és anotat d'un sol cop. No treballa sol, encara que també aquest any els picapedrers que l'ajuden romanen en l'anonimat. Només una referència puntual ens informa que Pere Garçó, mestre picapedrer, és a l'obra i que l'any 1459, a la mort de Xulbi, competeix amb Pere Camps per la mestria major de la seu i obté finalment el càrrec.²⁰¹ Garçó rep un suplement de 6 diners per part de la fàbrica, en concepte de 66 jornals que havia treballat. La resta, referida possiblement al jornal base de 3 sous que rebien els piquers de qualificació mitjana o que no eren cap de colla, havia estat pagada per mossèn Vidal.²⁰²

Malgrat que no tenim cap notícia sobre els menestrals que treballen a la seu i quin tipus de faena els ocupa, els jornals treballats pel mestre d'aixa Francesc Martí i el seu mosso ens permeten saber que es construïen cintres per als arcs de les capelles. Hi dediquen quatre dies el mes de març i sis el mes de maig, la qual cosa indica que confeccionen dues cintres diferents per a llocs diferents. En aquesta segona data la seua activitat se centra en la construcció de la cintra de l'arc del mig de les capelles, possiblement referit al former que separa

200. ACTo, IAC 1326-1570, 2 de setembre de 1452, fol. 199v.

201. ACTo, NC. 1459, 17 de setembre i 11 d'octubre. Vegeu ap. doc. 123 i 124.

202. ACTo, ll. o. 1453-1454, fol. 3v i 5r.

203. Ibíd. 18 de març i 7 de maig de 1454.

una de les capelles perimetrals del tram corresponent de nau lateral.²⁰³ Tot fa pensar que es volia procedir a cobrir la capella de Sant Miquel, primera de la nau al sector de l'epístola, i el tram corresponent de nau lateral, dedicat a Santa Maria Magdalena. La primera l'havien oferit a la família tortosina dels Cerdà. Ens ho confirma l'heràldica i les escasses referències documentals, encara que desconexem els detalls de la donació o de l'ajuda oferta a la fàbrica a canvi de la capella. El 6 de març de 1458, per exemple, el mestre Joan de Xulbi protesta davant el Capítol perquè no havien fet traure uns munts de terra que hi havia a la capella dels cerdàns que aleshores s'estava aixecant.²⁰⁴ D'altra banda, una part de la capella de Santa Maria Magdalena havia estat finançada amb els béns deixats en testament per Joan Pellicer.²⁰⁵

El dia 22 del mateix mes de maig Francesc Martí cobrava per haver fet dos talladors de fusta per a sitiar les claus de les esmentades capelles. Un dia abans, havia rebut els diners per haver construït les cintres dels arcs creuers. La finalització del tancament de les dues voltes, per tant, era imminent. Es materialitzaria, però, dintre el següent any administratiu.

Al mateix temps que es treballava a les voltes —i possiblement en el paredat de sectors de mur de les capelles— s'estaven tancant també aquest any finestres del cap amb rajola. La primera referència la trobem el 25 de gener. Curiosament d'aquesta faena no se n'encarrega un paleta sinó un fuster, el mateix Francesc Martí. El motiu devia ser la col·locació, alhora, d'algun bastiment de fusta per sostenir un vitrall. Això ens ho fa pensar la referència datada pocs dies després, el 5 de febrer, segons la qual un frare menoret col·locava una finestra de plom que el mateix Martí paredava amb rajola per a fixar-la a l'obertura preexistent:

...fonch mesa la finestra de plom per hun frare menor la qual costa de tanquar de ragola e d'algepç II sous. Item Marti pareda la rajola.²⁰⁶

El pas a l'any administratiu 1454-1455 no significa cap trencament amb el ritme de treball. Les notícies d'aquest any són força confoses, especialment en l'aspecte d'ordenació cronològica. El motiu és que al llibre hi ha més d'una mà. Fins al mes de febrer de 1455 l'administrador havia estat Pere Castelló, mentre que a partir d'aquesta data ho passà a ser Pere Vidal. Tots dos anoten despeses i rebudes, la qual

204. ACTo, IAC 1326-1570, 6 de març de 1458, fol. 209r.

205. ACTo, NC 1437-1440, 25 d'agost de 1438.

206. ACTo, ll. o. 1453-1454, fol. s/n.

cosa provoca l'esmentada confusió. A més, però, també l'ardiaca major ha tingut rebudes que són anotades enmig de les altres.

Tant el mestre com els homes llogats per fer feines auxiliars de manobre consten regularment a l'obra. Aquests, com sempre, realitzen feines diverses: ajuden el mestre, porten pedra des de Tamarit fins a l'obra... Les notícies de neteges puntuals de pedruscall a la llotja i de llossat de ferramentes ens permeten endevinar feines de piquers que novament romanen en l'anonimat.²⁰⁷

Entre els mesos de febrer i abril de 1455 hi ha pagaments per fer el trespòl de les capelles, la qual cosa indica que el paredat de les voltes i el rebliment dels carcanyols ja s'havia acabat. Aquesta darrera faena es devia realitzar els darrers mesos de 1454, atès que en aquest període s'estaven portant gerres de terrissa fins a l'obra.

Aquest any el tràfec de pedres és considerable des de la pedrera de Flix fins a Tortosa. Es baixen pel riu pedres de fil i de motle per a la represa de la construcció de capelles o de sectors de murs alts de les naus. A la pedrera, hi treballen diferents piquers. El 30 de desembre de 1454 l'administrador dona a un dels arrais que baixaven la pedra, Mafomat Faguaça de Mequinensa, 33 sous per tal que els done al picapedrer Joan de Vic a compte dels treballs fets. Un mes abans, el 23 de novembre, l'ardiaca li havia lliurat 28 sous i 190 més a partir de febrer de 1455. Bartomeu Gombau era un altre dels talladors que aquest any treballava a la pedrera. Hi ha constància del pagament que li fa l'ardiaca per tallar pedra. Abans del mes de febrer de 1455 Joan de Vic cobra per escombrar la runa de la pedrera —de la pedra que havia tallat Gombau—, la qual cosa ens fa pensar que potser Joan de Vic, piquer documentat altres anys a la seu, n'era l'encarregat per part de l'obra i que Gombau podria ser un menestral que contractà puntualment el tall a estall.²⁰⁸ A més d'aquests dos menestrals, s'esmenta un tal Veciat, pedrapiquer, que cobra 140 sous el dia 15 de febrer sense especificar-ne la matèria, per la qual cosa no podem assegurar que treballara a l'obra amb el mestre o a la pedrera.

Sí que tenim documentat treballant aquests anys a l'obra Pere Garçó. Sembla que se'l considera un menestral de qualificació alta a l'obra tortosina, encara que no podem concretar el jornal que cobrava. La seva qualificació professional no era de simple piquer, sinó de mestre. El juny de 1455 li pagaven els diners que li devien de dos anys enrere en concepte del suplement de mig sou que l'obra li donava sobre el salari que li devia pagar la ciutat o algun benefactor de l'obra.

207. ACTo, ll. o. 1454-1455, fol. 30r i s.

208. *Ibíd.*, fols. 30v-34v.

De la mateixa manera que passava amb l'obra de construcció, també en les tasques complementàries es fa palesa aquest any la continuïtat respecte als anteriors. Així, la sagristia nova, en la qual documentaven treballs de construcció a la dècada dels anys quaranta, encara no es podia fer servir. El mes d'abril Domènec Calaf la netejava i amb un rossí va transportar la runa i la brossa que s'hi havia anat acumulant. Es continuava també amb l'enderroc i neteja del sector de l'antic hospital, tasca que s'estava acabant.²⁰⁹

Els darrers anys de mestratge de Joan de Xulbi. El gremi de ferrers i la construcció de l'altar de Sant Eloi (1455-1459)

Entre juny de 1455 i el mateix mes de 1459 l'obra de la nau devia anar avançant, però les notícies de què disposem són escasses. No es conserven llibres d'obra i les referències indirectes sobre l'evolució constructiva gairebé són inexistents.

A l'obra, el fuster era encara Francesc Martí, ja que el desembre de 1453 treballava reparant el dormitori.²¹⁰ El mestre, per la seua banda, continuava a peu d'obra malgrat la seua avançada edat. Hem vist que el 6 de març de 1458, un any abans de la seua mort, demanava encara al Capítol l'extracció d'un munt de terra situat a la capella de Sant Miquel o dels Cerdà. Aquesta és la darrera notícia que coneixem del mestre en vida. Al cap de més de quaranta anys de mestratge degué morir en actiu el 1459, atès que el dia 17 de setembre d'aquest mateix any el Capítol escollia un nou mestre davant la vacant de la plaça per òbit de Joan de Xulbi.²¹¹ No sabem quina edat tenia, però suposem que havia de depassar la seixantena amb escreix perquè el 1418, quan assisteix a la consulta de Girona amb el seu pare Pasqual, ocupa interinament el càrrec en nom d'aquest. Malgrat que aleshores era un home jove, devia tenir l'edat necessària per a adquirir les responsabilitats derivades del càrrec.

El requeriment fet pel mestre el març de 1458 ens aporta també informació sobre l'estat de l'obra. El munt de terra que demana que es retiri és a la capella dels Cerdans, és a dir la de Sant Miquel —primera de la nau en el sector de l'evangeli. Aquesta capella creiem que van cobrir-la el 1455 junt amb la contigua de Santa Maria Magdalena, corresponent a la nau lateral nord. Aquesta nova notícia, datada tres anys després, no necessàriament contradiu l'anterior, malgrat que indica que és una capella en construcció. Quan parlà-

209. *Ibid.*, fols. 36v, 37r i 42v

210. ACTo, IAC 1326-1570, 23 de desembre de 1457, fol. 209r.

vem del cap hem vist que normalment el cobriment d'una capella no n'implicava l'acabament definitiu de forma immediata. Faltava l'arranjament final i les obres de pavimentació que, de vegades, es portaven a terme al cap d'uns anys, quan tot un sector es donava per acabat. El que sí sembla cert és el fet que les obres se situaven en tota aquesta meitat de segle al sector septentrional d'aquesta primera navada.

Dintre el període de temps que ens situem tenim notícia d'un fet que no està relacionat amb l'obra, sinó amb el guarniment i el manteniment dels nous sectors considerats definitivament acabats. De nou, els documents fan pensar en la seu com un edifici viu i obert a la societat civil, que, a mesura que avançava la baixa edat mitjana i les obres de la seu gòtica, volia participar del seu esplendor i magnificència i que desitjava contribuir a millorar-lo. Una de les millors maneres que els ciutadans mitjans, majoritàriament menestrals amb un poder adquisitiu limitat, tenien per fer-ho era mitjançant les confraries. Aquestes, encarregades de la custòdia de la seguretat dels seus membres en aquest món terrenal i el diví, eren el vehicle institucional que sovint relacionava els artesans de la ciutat amb el sector eclesiàstic.²¹²

El 21 de maig de 1456 la confraria de ferrers de la ciutat, sota la protecció de Sant Eloi, signava capitulacions amb el cabiscol catedralici per a la col·locació de l'almoïna i altar del sant en la cerca nova de l'obra.²¹³ El lloc on aquest altar havia de situar-se era el que en el moment de la signatura ocupava l'altar vell de Sant Miquel, que es devia voler retirar en un futur proper per a l'acabament definitiu de la nova capella dedicada a aquest sant:

... es stat concordat que lo dit honorable capitol acull e admet lo dit altar e retaule de Sent Aloy dins la cerqua del cap de la obra nova, en aquell loch hon a present sta lo altar vell de Sent Miquel, ...

El lloc de col·locació devia haver estat triat amb cura per part dels majordoms de la confraria, ja que es reserven el dret de traslladar l'altar i retaule a un altre temple de la ciutat en cas que el Capítol decidira canviar l'emplaçament a un altre lloc de la catedral sense el seu consentiment:

211. ACTo, NC 1456-1459, 17 de setembre de 1459.

212. Sobre les confraries a Tortosa, vegeu VERGÉS PAULÍ, R., 1912, vol. IV, pàgs. 149-150. FOGUET MARSAL, J., 1923. MUÑOZ, J. H., 2001, pàgs. 17-19.

213. ADTo, Calaix 9, doc. 267, 21 de maig de 1459.

... permetent a la dita almoyna que del dit loch nols rentorneran ne permetran esser remoguts per neguna causa ne raho, ans lo dit loch los faran haver e tenir per tostemps. E si per ventura per algun temps lo dit retaule e altar lo dit capítol volgues o permetes mudar en altra part de la dita seu, que en aquell cas fos electió de la dita almoyna e maiordomens de aquella sils plaúra lo dit loch, o si nols plasía que en aquell cas poguessen traure lo dit altar de la dita seu e mudarlo en altra sglesia o monestir ...

A canvi de la concessió, els majorals de la confraria es comprometen a fer celebrar a l'altar missa tots els diumenges i festes de l'any, a més de missa solemne per Sant Eloi. Aquest darrer dia els membres del Capítol s'obliguen a baixar des del dormitori a l'altar en processó per a resar les primeres vespres i matines, i a canvi la confraria els compensarà econòmicament:

Item es concordat que lo dit dia de Sent Aloy, ço es en les primeres vespres e matines e les segones vespres devallar processionalment al dit altar e capella de Sent Aloy, e fer les commemoracions segons es acostumat. E los maiordomens sien tenguts donar les distribucions acostumades, ço es dos diners als canonges e un diner als preveres qui hi seran per cascuna processó.

S'acorda també que celebraran un aniversari tots els preveres i canonges pertanyents a la confraria el dia de la translació de Sant Eloi.

Pel que fa a la dotació econòmica de l'altar, la confraria es reserva el dret d'invertir-ne la meitat en l'ornament, tal com havia estat estipulat temps enrere amb la confraria de Sant Sebastià.²¹⁴

Item es concordat que les presentalles que seran donades al altar de Sent Aloy sien de la dita almoyna e de Senta Maria per eguals parts, e ço es que la almoyna pusque de la meytat convertir aquella en ornaments, draps e altres servituts de l'altar de mossen Sent Aloy, axi com fan los de la almoyna de mossen Sent Sebastià.

Durant els anys següents encara hi ha referències a la donació d'una altra capella de l'obra nova, en aquest cas els membres de l'almoyna de Santa Bàrbara. El 12 de novembre de 1462 el Capítol i els confreres d'aquesta almoyna signen les capitulacions de la concòrdia.

214. Foguet Marsal documenta la confraria a partir de l'any 1535. La formaven els professionals de la pell i ocupava la capella de Santa Càndida (FOGUET MARSAL, J., 1923, pàg. 38).

El Capítol accepta que els calzes, els llibres, les joies i els ornaments de la capella siguin escollits i governats a criteri dels majordoms de la dita almoïna.²¹⁵

1459-1463: ELS DARRERS LLIBRES D'OBRA. L'INICI DEL MESTRATGE DE PERE GARÇÓ

La mort de Joan de Xulbi i la polèmica per l'elecció d'un nou mestre

Després de quaranta anys de mestratge a l'obra tortosina, determinant en la configuració de l'estructura de conjunt de l'edifici, Joan de Xulbi moria en una data posterior al març de 1458 que no podem concretar. El dia 6 del mes indicat el documentem encara en actiu, demanant al Capítol que retire l'arena de la capella de Sant Miquel. El seu òbit es devia produir entre aquest moment i el 17 de setembre de 1459, quan en un capítol general convocat al palau del bisbe s'especifica que el mestre era, des de feia poc temps, Pere de Compte.²¹⁶ A la mort de Joan de Xulbi l'obra del primer tram de la nau estava força avançada. El sector nord d'aquest s'havia acabat de cobrir i el paredat de la resta devia estar relativament avançat. Els relleus de les impostes inferiors dels pilars centrals d'aquest primer tram de nau semblen fets per un mateix artista, fet que indica que entre la construcció de l'un i de l'altre fins al nivell d'impostació de les creueries de les naus laterals no va passar molt de temps. És possible que els relleus fossen esculpits alhora però col·locats en moments diferents, tot i que el temps transcorregut segurament no fou gaire.

En aquest moment s'havien fet els fonaments d'una part important del segon tram, almenys a la banda septentrional, i possiblement s'havia començat a paredar. La traça bàsica de la nau, doncs, havia estat predeterminada en temps del mestre Joan. No seria fins al segle XVII quan, amb la construcció del darrer tram de nau, es produiria una variació important en el disseny de l'estructura, que malgrat tot va seguir respectant la traça dels mestres baixmedievals.

Mort el mestre major, el Capítol va escollir com a successor seu un arquitecte valencià de renom, Pere Compte. Un cop més Tortosa girava els ulls cap a l'important planter de professionals de la capital valenciana —centre artístic de primera línia que des de principis del

215. ACTo, NC 43, 1462, 12 de novembre. Sobre la confraria al segle XVI, vegeu VERGÉS PAULÍ, 1912, vol. IV, pàgs. 116-117. Vegeu ap. doc. 128.

216. ACTo, NC 1456-1459, 17 de setembre de 1459. Vegeu l'apartat "La presència puntual de Pere Compte (1459)", pàg. 486, on justifiquem que el mestre puga ser identificat amb Pere Compte en lloc de amb Pere Camps, rectificant així el que apareix al text original de la tesi doctoral.

segle xv s'havia convertit a la vegada en focus d'atracció i d'irradiació dels millors professionals de la corona. Les innovacions introduïdes a partir de la dècada dels anys quaranta del segle per part de Francesc Baldomar, que alhora ostentava el càrrec de mestre major de la seu, de la ciutat, i de les obres reials, van convertir també les obres arquitectòniques de València en un punt de referència indiscutible. Familiaritzat amb els professionals valencians al llarg de tota l'edat mitjana, els promotors de l'obra tortosina no devien dubtar a contractar un mestre major d'aquesta procedència i categoria.

Sobre el mestre Pere Compte tenim com a única referència, en aquesta cronologia, el document de la seua revocació com a mestre major de les obres de la catedral, decidida el 17 de setembre de 1459. Segons consta al document va ser el propi arquitecte qui es va presentar com a candidat a la plaça. Es va consentir en el seu nomenament per les aptituds i habilitats que se'n contaven, de les quals havia fet ostentació davant el Capítol:

... atuentes Petrum de Compos cive Valencie, magistrum operis ut fabrice ecclesie et sedis in presentem civitatem et coram eis, advenisse causa esendi, petendi et obtinendi per se electionem de magistro fabrice sedis dertusense per mortem Johannis Exulbi, eius ultimi magistri fiendam, de cuius scire aptitudine et habilitate ut dixerunt multa eis hostensa fuerunt et viderunt ob quod eum gratum accepimus et recomisum pro presenti habere obtulerunt.

Per motius que ens són desconeguts, però que semblen relacionats amb mancances de caràcter econòmic, poc després del nomenament de Pere Compte el Capítol es va veure obligat a paralitzar les obres de la seu i a revocar la decisió de concedir la plaça de mestre major de la fàbrica, finalment atorgà llicència a l'esmentat arquitecte perquè poguera exercir lliurement la seua professió en altres obres:

Attuentes vero dictum capitulum multis de rationis et oppressionibus esse per presenti impeditum nedum ad dictum oppus sive fabricam sedis continuandum vero etiam ad electionem magistri operis et fabrice faciendas quod eis grave est propterea supersedentes in dicta electionem licenciarunt dictum Petrum de Compos.

El mestre, reunit amb el Capítol per a la notificació de la decisió, va acceptar la llicència amb la condició que quan es tornara a fer elecció de mestre major seria avisat i informat de tot el que sobre aquest tema deliberara el Capítol:

Ut ad propriam suarum rediret obtulerint et promisserunt ei quod ipsi ad electionem et nominationem de dicto magistro fabrice faciendas minime precederent quin eum prius avisarent, convocarent eique scire facerent ea omnia quod super hiis tractatui essent.

Un cop acceptat el compromís el mestre va reconèixer l'obligació de tornar al Capítol les mostres i projectes de pintura i escultura que com a principal responsable tècnic tenia sobre la seu, amb la qual cosa, de moment, es desvinculava de l'obra:

Et dictus Petrus de Compos acceptans gratis dictam promissionem et offertam per dictum reverendissimum dominum episcopum et capitulum eisdem factam, obtulit et promissit se dature eisdem mostram picturam et sculpturam fabrice dicte sedis ...

El buit que per al període 1455-1459 presenten els llibres de l'obra no ens permet contrastar la informació notarial de què disposem amb l'evolució quotidiana de la fàbrica. Sovint la informació que els documents notariais aporten amaga informació necessària per a entendre el perquè de les decisions i dels pactes entre les parts. En el cas concret que ens ocupa tot fa pensar que algun interès que desconeixem va moure el Capítol a prendre la decisió de revocar del càrrec de mestre de l'obra Pere Compte. És cert que a partir de juny de 1459, quan de nou podem conèixer l'evolució de l'obra mitjançant la lectura dels registres de comptabilitat, el ritme de treball sembla semiparalitzat. Entre aquesta data i el mateix mes de 1461 les faenes registrades són només d'adobs i manteniment.²¹⁷ Cap notícia ens fa pensar que es realitzessin obres importants de construcció. Possiblement darrere d'aquesta inactivitat hi havia una motivació econòmica important. Després de les fortes despeses esmerçades en els darrers trenta anys, en l'acabament del cap, primer, i en l'enderroc d'una part important de la seu vella i la construcció del sector septentrional del primer tram de nau a continuació, les finances de la fàbrica devien haver tocat fons un cop més. D'altra banda, la ciutat en conjunt es començava a veure afectada per la depressió que afectava el Principat des de mitjan anys quaranta i que portaria a l'esclat de la guerra civil catalana de 1462-1472. L'Església, com a estament de base rendista, s'havia vist greument afectada per la reforma de la moneda del 1454; un dels motius de la reacció oligàrquica contra la monarquia i del fracàs de les Corts de 1454-1458. Tot plegat, és evident l'existència d'un cúmul de circumstàncies adverses que justifiquen la dificultat per continuar amb la forta despesa generada per una fàbrica construc-

217. ACTo, ll. o. 1459-1461, fol. 42r.

tiva de l'envergadura de la de la seu. Un document del 8 de febrer de 1462 es fa ressò d'aquesta situació: el contracte d'obra fet amb Pere Garçó, en el qual s'indica que l'obra havia estat paralitzada els darrers anys.²¹⁸

L'elecció d'un nou mestre abans que hagués transcorregut un mes de la llicència concedida a Compte, ens fa suposar que algun esdeveniment o voluntat puntual, a més dels factors conjunturals propis de l'estructura socioeconòmica i política d'aleshores, devia haver fet canviar l'opinió que el Capítol tenia d'aquest mestre quan el va nomenar mestre major. El dia 11 d'octubre d'aquest mateix any de 1459, de nou reunits en capítol general el bisbe i els membres de la canònica al palau episcopal, es va decidir trencar definitivament el compromís adquirit amb Pere Compte i concedir la direcció de l'obra del temple a Pere Garçó. El document el qualifica d'arquitecte originari de la Savoia, amb experiència i aptituds demostrades com a mestre d'esglésies:

... convenerunt ... habitis pluribus tractatibus ut aserverunt inter eos super eligendo magistro operis et fabrice sedis considerantes habilitate, artem et abtitudinem Petri Garço de Saboya, magistri operis ecclesiare de cuius habilitate (...) fama multa enarrat elegerunt propterea eundem Petrum Garco in magistrum operis et fabrice dicte sedis ...²¹⁹

És voluntat dels capitulars nomenar mestre Garçó d'acord amb les condicions, els pagaments i els privilegis oferts als anteriors mestres de l'obra, no especificats en aquest cas en el text del document:

... et nominarunt et eidem de porcione et de aliis solitis dari et solui dictis magistris operis sedis predecessoribus suis responderi ...

Després d'expressar la voluntat que del contracte se'n faça còpia notarial, a l'acta de la sessió capitular s'hi reflecteixen els dubtes que entre alguns capitulars va provocar la decisió a causa del compromís adquirit l'esmentat 17 de setembre passat. El mateix bisbe Ot i el degà de la canònica, Gabriel Alegre, demanen un cop acabada la deliberació que el seu contingut siga comunicat a Pere Compte, que ells esmenten encara com a mestre de les obres de la seu, i que si no ho fan així no consenten a aprovar l'acord acabat de tancar.

Desconeixem quin va ser el motiu real que va portar a un canvi d'opinió tan decisiu per al futur de la fàbrica. Possiblement el mateix

218. ACTo, NC 1461-1464, 8 de febrer de 1462. Vegeu ap. doc. 127.

219. ACTo, NC 1456-1459, 11 d'octubre de 1459. Vegeu ap. doc. 124.

Pere Garçó hi va tenir un paper important, atès que aquest mestre havia estat treballant com a menestral qualificat a la fàbrica catedralícia amb certa regularitat almenys des de 1453, quan apareix documentat per primer cop en els llibres de l'obra. Podria haver estat fins i tot l'home de confiança del mestre Joan de Xulbi els darrers anys del seu mestratge, la qual cosa li hauria permès de tenir un bon coneixement del funcionament de la fàbrica així com una certa confiança amb alguns membres del Capítol sobre el pensament dels quals hauria pogut influir. La seua experiència i habilitat provada en l'obra d'altres esglésies, com consta al document, va poder ser un segon argument a favor de la seua contractació. El tercer motiu, i potser el principal, possiblement era de tipus econòmic, les exigències salarials que devia imposar Pere Compte probablement eren massa elevades. A aquest fet s'hi sumava la diferència de salari entre menestrals de València i Tortosa. A la primera ciutat la prosperitat econòmica i la forta demanda de professionals de l'art i la construcció provocada per la política arquitectònica del rei, la ciutat i l'Església va permetre mantenir al llarg del segle xv remuneracions salarials altes. Podem prendre com a referència els 4 sous pagats als picapedrers que treballaven a la capella reial del convent de predicadors de València el 1439, jornal propi del mestre major de l'obra a la seu tortosina i que Pere Garçó s'avindria a cobrar.²²⁰

Els anys 1459-1461: un ritme de treball alentit

El fet que la presència de Pere Garçó com a director d'obra siga documentada als darrers llibres de l'obra conservats per a aquest segle demostra que, finalment, va ser ell qui va ocupar la plaça.

Hem indicat que el període del seu mestratge havia començat a un ritme força lent. Garcia Roís, administrador per part del Capítol als anys 1459-1461, ho demostra en les seues anotacions. El motiu principal era, com hem vist, econòmic. Les entrades d'aquests dos anys són les ordinàries, incloent els 600 sous anuals de l'arrendament de Paüls. Destaca també la donació testamentària de 320 sous feta per Miquel Vello, vidrier de la ciutat. Amb relació a la necessitat de diners per part de l'obra, cal esmentar la súplica que el 12 d'octubre de 1459 es decideix fer al bisbe Ot relativa als diners que aquest havia promès per construir una capella i dotar-la de vestimentes, llibres i ornaments. A la dotació de 60 lliures que pels rèdits de la seua dignitat havia de donar a l'obra, cal afegir-hi 60 sous més que li corresponen per l'augment de

220. ZARAGOZÁ, A., *et al.*, 1997, pàg. 74.

les noves prebendes de l'església. En deliberació capitular es decideix enviar una embaixada al bisbe, composta per diferents canonges i beneficiats, per a demanar al prelat que done part al Capítol de les seues intencions i mire de complir els seus compromisos amb l'obra.²²¹

Tornant a les notícies d'obra, entre juny de 1459 i maig de 1460 totes les faenes documentades són de caràcter auxiliar. Joan i Bernat Pasqual, juntament amb els seus fills, són pagats per fer treballs auxiliars a l'obra. Netegen gàrgoles, adoben els terrats de la seu amb algeps, entre altres. Es neteja també l'entrada a la capella de Sant Joan del Capítol, la qual cosa indica que els obrers devien haver treballat darrerament en llocs propers a aquesta per motius propis de la fàbrica.

Com s'havia fet d'altres vegades, es continua amb el folrat de finestres amb rajola en diferents sectors de l'obra nova:

Item ... I cafiç de calç per fer tancar una finestra que hix de la capella del priorat a la segrestia ...

Item doni a Pere Torres per claure les finestres de la cerqua a tres rajoles i per algepç i son jornal IIII sous VI diners.²²²

Desconeixem els motius d'una rúbrica de despesa relativa a carregaments de fusta que calia portar per mar a València. Malgrat que hi ha molt poques referències en aquest sentit, pensem que possiblement era de fusta extreta del terme de Paüls que l'obra volia vendre. Coneixem la notícia per una referència indirecta relacionada amb un pagament que l'administrador de l'obra anota en una carta que havia fet escriure a la cort del veguer per a emparar un carregament de llenya gestionat per Feruç, mercader que Joan Cortiella tenia aturat al carregador de Xerta.²²³ Joan Cortiella era l'arrendador i alcaid de Paüls, i com a tal devia controlar les partides de fusta que s'extreien del terme. Malgrat aquesta referència, no hem localitzat en cap llibre d'obra pagaments per a la comercialització d'aquest material.

Com a notícia complementària referida al manteniment, aquest any 1459 el Capítol de la seu i un tal Asterol, fuster, signen un contracte relatiu a la conservació de les campanes i altres obres de fusteria. Malgrat que és un aspecte depenent de la borsa de la sagristia i no de la fàbrica, resulta interessant per l'estreta relació que hi ha entre l'obra en si i el seu manteniment.

221. ACTo, ll. o. 1459-1461, fol. 11v-15r; IAC 1326-1570, 12 d'octubre de 1459, fol. 212v.

222. ACTo, ll. o. 1459-1461, fols. 16v-17r.

223. Ibíd. fol. 16r; ll. o. 1461-1463.

La faena d'Esterol estava especialment centrada en el manteniment de les campanes. Havia de tenir en bon estat tots els senys i campanes de la seu segons els elements de ferro i de fusta, exceptuant les feines a fer pel que fa a batalls, truges i capçals. Havia de confeccionar també les batzoles noves, i tenir en bon estat una escala gran per al seny nou i una segona per als altres dos senys. Per a la resta de campanes, s'havia de disposar tothora d'una escala amanosa.

A més del manteniment de campanes, Esterol havia de recórrer el terrat de la seu i del claustre i adobar-lo quan calgués, i també mantenir en bon estat les cadires i altres elements del cor. Resulta interessant l'obligació que també tenia d'adobar l'escala d'accés a la trona de predicar, o de construir-la de nou si calia. Demostra que en aquest moment no eren utilitzades encara les trones actuals, els relleus de les quals encara són per a nosaltres un enigma quant a cronologia i autoria.

Per la feina feta al llarg d'aquests tres anys, Esterol havia de rebre 8 lliures. En cas de treballar al terrat, però, se li pagaria el material a part, així com els jornals seus que excedissen un dia de treball. Pel que fa a la feina al cor es determina que se li pagaria la fusta, claus i altres materials o serveis no personals necessaris.²²⁴

Aquest mateix any de 1459, continuant amb l'adaptació del sector d'obra nova a ús funerari restringit, va ser assignada sepultura davant de la capella de Sant Tomàs a Pere Servent, mercader de la ciutat. A canvi, la seua família va instituir un aniversari de 60 lliures i 60 sous.²²⁵ A la concòrdia es va determinar, també, assignar una de les capelles del nou sector als comensals i beneficiats de la seu, en la qual aquests poguessen guardar les escriptures, tenir sepultura i constituir una confraria:

Que en la obra nova sigue atorgada per lo senyor bisbe et capitoll una capella aquella que voldran hon los comensals et tots los de la mensa e altres beneficiats facen sa sepultura e sepultures e capella e caxa per tenir les scriptures per a comensals fahents e tots los de la mensa et beneficiats e puxen fer confraria segons ben vist los sera placet honorabili capitullo que eligant capellam dum tamen non fiat cum alterius preiuditio.²²⁶

L'any administratiu 1460-1461 es constata la presència de mestre Pere Garçó a l'obra, encara que no hi consta el pagament pel seu

224. ACTo, NC 1458-1460, 3 d'agost de 1459. Vegeu ap. doc. 122.

225. ACTo, IAC 1326-1570, 28 de juliol de 1459, fol. s/p.

226. ACTo, NC 1458-1460, 11 de juliol de 1459. Vegeu ap. doc. 121.

jornal ni pel vestuari.²²⁷ Aquest any l'obra té alguna entrada extraordinària important. Es ven per 150 sous un alberg que l'obra tenia al carrer Montcada, que una tal Teresa havia donat en testament anys enrere.²²⁸ Destaca especialment la rebuda en concepte de la venda en encant públic dels béns que Joan Udeguer havia deixat a la fàbrica. Es recullen en total 2.000 sous, la meitat dels quals corresponen a la venda d'un alberg. És, sens dubte, una ajuda important per a l'obra, en un moment en què la penúria de les seues arque impedia continuar a bon ritme la construcció del nou edifici gòtic. Aquest i altres factors possiblement són els determinants d'un lleuger augment en l'activitat que s'aprecia a partir de juny de 1461, en començar aquest nou any administratiu.

Malgrat que les obres van ser més abundants, les d'aquest any van ser del mateix tipus que les de l'any anterior, adobs i manteniment. Es van fer ferrar les portes de la sagristia nova i de l'obra, així com folrar amb rajola doble les finestres situades davant l'hospital:

Item ... fiu forrar les finestres que stan davant lo spital e casa de mossen Cervera de rajola dotble manlevi 200 rajoles de mossen hospitaler fan a tornar.²²⁹

Destaca el pagament fet a un grup d'esclaus per situar les tombes dels bisbes dintre la seu.²³⁰ És una de les poques referències que tenim sobre aquest tipus de mà d'obra. A més, indica que els trasllats a què han estat sotmeses les arquetes episcopals en època contemporània ja es donaven a l'edat mitjana.

1462-1463: la represa de l'obra i l'inici d'una nova modalitat de contractació del mestre major

En 1461-1462 les obres se centren en la reconstrucció del pont o postís que unia la fàbrica nova i la nau de la seu vella. S'havia ensorrat a causa, possiblement, dels anys i d'haver-se'n podrit les fustes. Amb els 200 sous extrets de la caixa de l'almoina de la fàbrica es començava a construir-lo de nou. L'encarregat de l'obra era el fuster Francesc Martí, que va cobrar per la mà d'obra a preu fet 100 sous. Consta també que es portava fusta asserrada des de la casa de la ciutat, i que es van despendre tres barcelles d'algep per a *atellossar* l'esmentat postís i pont. L'alçada en què calia treballar i la magnitud de l'obra va

227. Ibid., 25r i s.

228. Ibid., fols. 10r i 34v i s.

229. Ibid., fol. 42r.

230. Ibid., fol. 41v-42r.

obligar a envelar el sector d'obra per a evitar accidents greus si algun obrer caïa. Antoni Boteller va ser qui va deixar les velles, de manera que a l'obra només li va caler desprendre per fer-les portar fins a la seu i tornar-les a la botiga:

Item a mestre Marti per lo adob del postís lo qual li fonch donat a escarada C sous

Item per desfer lo lenyam del postis com fonch caygut a sis maestres de mig jorn avall XII sous

Item per fer lo pont nou i desclavar lo lenyam dos jorns e mig 10 sous

Item per lo port de les velles e de envellar e de tornar les velles a casa den Antoni Boteller aço per la festa de Santa Maria Canaler per tot XII sous VI diners

Item desfer lo postis petich e apillar e estrugar la fusta dos homens IIII sous.²³¹

A part d'aquesta intervenció es parla també de feines auxiliars, especialment relacionades amb l'acabament de l'edifici de la sagristia: acabar una sèquia que s'estava fent per fora d'aquesta i de l'obra nova, entarquinar el terrat, recórrer els terrats de l'obra nova, desclavar les portes de l'obra i la sagristia...²³² Malgrat això, el mestre va rebre al llarg de l'any un total de 280 sous, quantitat que demostra una certa regularitat en la seua presència a l'obra.²³³

A partir de febrer de 1462 s'observa un canvi important en l'estructura administrativa de la fàbrica. Un document signat el dia 8 d'aquest mes entre el mestre major de les obres, Pere Garçó, i el Capítol converteix el primer en empresari de la construcció, la qual cosa li confereix una major autonomia.²³⁴ Segons el text del document el Capítol va oferir en aquesta data a mestre Pere la direcció administrativa de les obres per tres anys, permetent-li disposar, segons la seua voluntat i al llarg del període 1462-1465, tots els emoluments i rèdits als quals l'obra té dret, un cop deduïts els preus de pensions, censals o altres obligacions a què la fàbrica estava obligada:

... quod Petrus Garçon, magister operis seu fabrice dicte ecclesie, inferius promittit seu promittet ex eorum certis scienciis promi-

231. ACTo, ll. o. 30, 1461-1463, fols. 17r-20r.

232. Ibíd., fols. 17r i s.

233. Ibíd., fol. 22r.

234. ACTo, NC 1461-1464, 8 de febrer de 1462. Vegeu ap. doc. 127.

serunt, dederunt et concesserunt eidem Petro Garço ... ad tempus videlicet trium annorum ... omnis illas quantitates pecuniarum et reddituum quas dignitates et canonicatus necnon et omnes presbiteri et beneficiati dicte ecclesie et quivis alii dicto operi seu fabrice dare et solvere tenent. Etiamque omnia alia emmolumenta vaccantium, proventus et sdevenimenta ad dictam fabricam spectantes et spectantia, deductis tamen preciiis censualibus, pensionibus aliisque honeribus et debitis ordinariis a dicta fabrica suis creditoribus solvendis ...

Tot allò que restés després dels esmentats pagaments, seria donat al mestre per tal que pogués procedir a obrar al llarg de l'any. Cada any, satisfetes les quantitats corresponents al seu jornal i al d'altres associats o companys seus, el mestre hauria de retre compte de les seues actuacions i despeses, i retornar a la fàbrica els diners sobrants en cas que no els hagués després tots:

videlicet quod ipsis omnibus debitis et omnibus solutis omne id quod supererit pertineat et recipiat dictus Petrus Garço ... in solutum et emmendam suarum laborum. Necnon ita quod si solutis et satisfactis dicto magistro operis et suis infrascriptis consociis de suis laboribus quolibet anno factis, cuius solutio et satisfactio ad discretionem et conscienciam procuratoris fabrice dicte ecclesie, quatenus ipso Petro Garço remittenda sit ...

En cas de mort del mestre durant aquests tres anys, es determina que haurien de ser els seus successors els que retrien comptes a la fàbrica en els mateixos termes:

Et si ... durante dictorum trium annorum tempore, dictus Petrus Garço, magister fabrice, a vita cederet et suos claussisset dies extremos ... nolumus quod bona ipsius sint ad premissa in aliquo obligata neque successores ipsius ymmo ipsum et eos nunc procuratores absolverunt unusquisque eorum prout cum presenti absoluunt.

El mestre Pere va acceptar totes aquestes condicions i es va comprometre a continuar l'obra seguint el model dels seus predecessors en el mestratge de la fàbrica:

... dictum oppus operando et continuando iuxta formam et modum iam inceptum et per predecessores suos magistros operis antedicti in eodem usitatum et alter prout melius et aptius fieri debet et usquaque solitum est.

Les dues parts van tancar l'acord obligant els seus béns al compliment de les condicions establertes. El Capítol, tots els fruits, rendes i drets pertanyents a la fàbrica, i el mestre, tots els seus béns mobles i immobles:

Et pro hiis omnibus et singulis complendis, tenendis et firmiter observandis utraque pars, scilicet dictum honorabile capitulum obligarunt omnia et singula bona, fructus, proventus et iura ad dictam fabricam pertinentia et spectantia, et dictus Petrus Garçon bona ipsius propria mobilia et immobilia ubique habita et habenda.

Malgrat el nou protagonisme que el mestre va adquirir com a cap de l'obra en l'aspecte administratiu, el control del Capítol va continuar existint. El mateix dia que s'establien les condicions del contracte amb el mestre eren nomenats dos procuradors de fàbrica encarregats de supervisar la seua actuació. Els escollits van ser Sanç Vallobar, precentor, i el prevere Jaume Desbrull. El text de la resolució concreta com a obligació seua el control dels béns i els drets pertanyents a la fàbrica, la qual cosa devia implicar el control financer de l'activitat anual del mestre:

Item dictum honorabile capitulum eodem contextu confirmavit et reffermavit procuracionem et administrationem bonorum et iurium ad fabricam ecclesie dertusensis antedictae, honorabile Sanctio Vallobar, precentori et canonico, ac Jacobo Dezbrull, presbitero ecclesie dertusensis, ibidem presentibus et accentantibus ad tempus videlicet trium annorum ac prima die mensis marcii proxime venturi ...²³⁵

No podem precisar detalladament quines van ser les repercussions d'aquesta variació. Si va afectar de manera important l'estructura organitzativa de la fàbrica i el paper del mestre com a director d'aquesta, o si només va consistir en una variació en el tipus de pagament.

El motiu pel qual el Capítol es va decidir a canviar el sistema tradicional de contractació és una incògnita que la documentació no ens desvetlla. Les dificultats econòmiques del període i la impossibilitat de continuar l'obra emprant el model tradicional hi van haver d'influir de manera important. És possible que l'església de Santa Maria considerés que el mestre tindria un major interès per l'obra si la controlava més directament. També pot ser que algun escarment puntual, les dificultats pròpies de la vellesa de Xulbi, amb les quals es devien trobar en els darrers anys de mestratge d'aquest, o l'exemple d'altres obres en què aquest nou sistema funcionava millor els decidís a canviar. Hi ha problemes d'entesa entre els patrons i el mestre major Pere de Camps en el document de revocació d'aquest el setembre de 1459, que sens dubte van haver de provocar als capitulars més d'un maldecap. Siga el motiu que siga la causa del canvi, és cert que la contractació per tres anys obligava molt menys a la fàbrica, que no es comprometia

235. ACTo, NC 1461-1464, 8 de febrer de 1462. Vegeu ap. doc. 127.

amb càrrecs potencialment vitalicis que havien de portar per força dificultats i complicacions a la llarga. A més, si el mestre tenia interès a romandre en el lloc, la concreció del període de contractació l'obligava a complir les seues obligacions al peu de la lletra i mirar de treballar a gust dels patrons.²³⁶

El darrer dels llibres de l'obra conservats del segle xv reflecteix els canvis en l'organització administrativa que es dedueixen del contracte amb Pere Garçó. Jaume Desbrull, com a sotsobrer, continua anotant primer rebudes i després despeses diferenciades per rúbriques de conceptes diferents.²³⁷ Les sortides relatives a obra, però, es dividixen només en dues rúbriques; una de despeses vàries i l'altra de pagaments fets al mestre, la qual cosa suposa una simplificació respecte a períodes anteriors.

L'apartat de despesa mostra, malgrat el caràcter genèric de les referències, la represa de l'activitat constructiva. Només iniciar l'any hi ha notícia del viatge a la pedrera d'un tal Antoni Lalbes, pedrapiquer, seguit d'una despesa de 46 sous per llosar ferramentes. Sembla indicar treball de pedrapiquers a la pedrera i a la llotja.²³⁸ Amb relació a això al llarg de l'any van arribant a la llotja carregaments de pedres, la majoria d'arcs a partir de febrer de 1463. Amb antelació, el setembre de 1462, el mestre havia despès *grifos* i tatxes en la confecció de motles, la qual cosa indica la voluntat de reiniciar la construcció de pilars o de sectors superiors d'edifici, per a la construcció dels quals són necessàries pedres de motle.

Altres referències fan pensar que l'activitat se centrava en sectors alts de l'edifici, o que es feien els preparatius per a bastir-los. La despesa pel desballestament d'una càrrava, que s'utilitzaria com d'altres vegades en la construcció de cintres per a arcs i voltes, ho confirma. Tascó, fuster, i el seu germà treballen en aquesta faena el mes d'agost.²³⁹

EL PERÍODE 1463-1500: OBRES, MESTRES I PROMOTORS

L'absència de llibres d'obra conservats entre 1463 i 1500 ens obliga a adoptar per a aquest espai temporal una metodologia de treball diferent a la utilitzada per a la resta de capítols referits a l'evolució de les obres. La seqüència cronològica que fins ara constituïa el fil conductor de la nostra narració obliga a una enumeració massa dispersa

236. Vegeu en aquest sentit l'apartat "La formació i les responsabilitats dels mestres. Una visió de conjunt", pàg. 495.

237. ACTo, ll. o. 1461-1463, fol. 25r i s.

238. Ibid. fol. 37r i s.

239. Ibid. fol. 37v.

d'informació, que esdevé inconnexa si ens atenem a l'esquema de treball dels apartats anteriors d'aquest bloc temàtic. És per això que hem decidit organitzar aquest apartat al voltant de tres aspectes que la documentació de què disposem ens permet treballar: l'estat de les obres, els mestres del període i els promotors o donants relacionats amb la seu en general.

Els ajuts a l'obra i al seu guarniment

L'esclat de la guerra civil catalana va suposar un agreujament del context de crisi que afectava el conjunt del Principat des de les dècades anteriors. L'Església, com a rendista, havia estat afectada negativament per la reforma de la moneda del 1454 i, en conseqüència, es mostrava descontenta amb el rei Joan II. Tortosa, com a part del Principat, es va adherir a les institucions catalanes el 1462 en contra del monarca. La ciutat va caure en mans de les tropes joanistes el 15 de juliol de 1466 després d'un setge de més de quatre mesos al castell d'Amposta, plaça d'importància vital per a la resistència de la ciutat.²⁴⁰ Malgrat els problemes econòmics i polítics i la inestabilitat social, l'Església es va proposar continuar les obres del temple de Santa Maria.²⁴¹ El fenomen no va ser excepcional dins del context del Principat. La majoria de ciutats i institucions de govern mantenien elevades despeses, moltes destinades a l'embelliment de la ciutat. Les necessitats dels poders públics continuaven creixent malgrat la reducció de les entrades, i així va augmentar el desequilibri entre rebudes i despeses i s'accentuà l'empobriment de les arques de les diferents administracions. A Tortosa, l'empresa era ambiciosa per al moment en què es vivia. Malgrat la pervivència del model de finançament heretat del segle XIV, amb una sèrie d'entrades ordinàries que d'antuvi eren assignades a la fàbrica, les necessitats de l'obra superaven amb escreix les quantitats de què aquesta disposava. Les irregularitats en el ritme de treball que les notícies conservades deixen endevinar reflectixen la impossibilitat d'equilibrar entrades i sortides en els registres de comptabilitat. Per aquest motiu el Capítol va continuar cercant fonts d'ingressos extraordinaris. Alguns procedents de fora de la mateixa institució eclesiàstica. Altres, però, aconseguits en reorganitzar aspectes de l'administració interna. És aquest el cas de la inversió a la fàbrica dels diners procedents de la tinença de l'Alcalatén, de la qual el Capítol rebia anualment 100 lliures. Des del segle XIV aquestes havien estat destinades a activitat edilícia

240. CURTO, A., 2002, pàgs. 9-42; ALMUNI, V.; BONET, M.; CURTO, A., 1995, pàgs. 55-58.

241. SALRACH, J. M.; DURAN, E., 1982, vol. II, pàg. 909.

relacionada amb la canònica, especialment per al dormitori. Almenys per a la darrera dècada del segle aquesta quantitat va ser assignada a l'obra del temple.²⁴²

Joan Girona i la fàbrica de la seu els darrers vint anys del segle

Hem vist que la fàbrica havia anat rebent des del començament i de manera ocasional donacions testamentàries o altres tipus de deixes per part dels devots, mitjançant les quals cercaven la intercessió de santa Maria a l'hora de passar comptes en temes de matèria espiritual. Per a aquesta segona meitat del segle disposem de dues donacions testamentàries. Una, amb un import de 20 lliures, va ser feta per Galcerà de Monsoliu. La segona té com a protagonista Caterina, muller de Bernat Bosch, la qual dóna a la fàbrica totes les seues pertinences incloses a l'heretat de Bernat Bosch, propietat de la qual no tenim cap altra notícia.²⁴³ L'absència de llibres d'obra no ens permet saber si hi va haver donacions que es puguin considerar d'envergadura.

La documentació conservada ens perfila una personalitat que destaca com a poderdant en aquesta segona meitat del segle xv. És Joan Girona, prelat de Tortosa que arribà a ser protonotari papal i secretari de la cancelleria apostòlica.²⁴⁴ L'existència de la sepultura monumental del prelat, incorporada a la capella del Roser, havia permès vincular-lo des d'antuvi a l'edifici. Del text que acompanya el sepulcre se'n dedueix el paper com a promotor d'obres a la Tortosa baixmedieval. En concret, a les obres de l'església de Sant Francesc, a les de millora de la de Sant Nicolau i a l'Hospital de la Santa Creu.²⁴⁵ Fins ara, però, poques notícies l'havien lligat directament a la fàbrica de la seu (fig. 166).

Les informacions recollides a les actes capitulars de la darrera dècada del segle ens permeten traçar les línies generals d'una estreta relació entre Joan Girona i l'evolució de la fàbrica.²⁴⁶ Mentre revisàvem el text de la tesi per a la publicació, ha sortit a la llum una recerca de Jacobo Vidal que ens ha permès completar el que sabíem sobre els contactes entre el prelat i l'obra de la seu. Vidal els documenta des de principis de la dècada dels anys vuitanta. En aquest moment les dues parts van intentar establir un precord perquè Girona financés les obres

242. ACTo, NC 1496-1503, 6 de juny de 1496; 1 de desembre de 1497; 28 de juliol de 1498. ACTo, IAC 1326-1570, 13 de juliol de 1499.

243. ACTo, IAC 1326-1570, 11 de setembre de 1472.

244. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàgs. 63-65. MESTRE Y NOÉ, F., 1898, pàgs. 40-41. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 120.

245. CURTO, A.; MARGARIT, L.; SALVADÓ, R., 2001, pàgs. 14-15.

246. ACTo, NC 1486-1495, 12 de març de 1490. Vegeu ap. doc. 134.

de la seu, paralitzades possiblement des de la mort de Pere Garçó. El Capítol patia per l'estabilitat de l'obra, en concret perquè el fort vent que sol assotar la ciutat no afectés el sector en construcció. Girona, però, demanava que la fàbrica cofinancés les obres aportant la mateixa quantitat que ell estava disposat a esmerçar en quatre anys, entre 40.000 i 50.000 sous. El Capítol no podia acceptar aquesta condició perquè no disposava dels diners suficients. Per aquest motiu les negociacions es van allargar.²⁴⁷

Ramon O'Callaghan esmenta l'existència d'un document en el qual Joan Girona nomena procurador seu Joan Jordà, ciutadà de Tortosa, per a tractar els assumptes relacionats amb la fàbrica. Indica com a data de la seua signatura el 27 de novembre de 1589, possiblement és un error tipogràfic. Jacobo Vidal publica que el mateix dia de l'any 1489 Joan Jordà i el Capítol van signar una concòrdia per la continuació de les obres. El primer acceptava que Joan Girona donés 40.000 sous a l'obra, mentre que el Capítol es comprometia a invertir-ne 20.000.²⁴⁸ El 12 de març de 1490, en sessió capitular, es debatia una proposició feta per Joan Jordà amb relació a l'ajuda econòmica que Girona volia concedir a la fàbrica. Jordà havia transmès el novembre de 1489 la voluntat del seu representat de participar en la continuació de les primeres navades de la seu. Concretament, la proposta consistia en l'aportació de 400 lliures anuals a canvi que el Capítol contribuïra amb 200 lliures també anuals. Totes dues sumes s'haurien de disposar a la sagristia i ésser despeses a la fàbrica. El fet que la proposició impliqués el Capítol en el tema de l'aportació de capital, fa suposar que la contribució de Girona podia estar vinculada a una hipotètica petició prèvia d'ajuda a l'obra que el Capítol, conscient de la tasca promotora del protonotari, li hauria pogut adreçar.²⁴⁹

La proposta de Girona devia atraure els capitulars, però sobrepasava les seues possibilitats monetàries. Fa suposar això el fet que en la mateixa sessió capitular es va acordar disposar només 100 lliures per part de l'Església tortosina, malgrat que això comportés la reducció a la meitat de la quantitat aportada per Joan Girona. Diverses referències documentals posteriors ratifiquen l'ajuda oferida pel prelat, que el Capítol va esmerçar en l'enderroc de sectors de la nau romànica que impedia l'avenç de les obres:

... daturum venerabili capitulo prefato trecentas libras in et pro fundamentis faciendis arcate contentus sequitur faciende in dicta

247. VIDAL, J., 2006.

248. VIDAL, J., 2006.

249. VIDAL, J., 2006. Aquest autor baralla també aquesta possibilitat.

*ecclesia et pro demolliendis arcatis operis veteris que nunc sunt impedimentum operi novo ...*²⁵⁰

Amb relació a la quantitat concedida, pot aportar confusió el fet que de vegades els documents parlen de l'ajut total compromès per Girona, 40.000 sous, i d'altres de donacions parcials corresponents a una anualitat o fracció.²⁵¹

A canvi d'aquesta ajuda, Joan Girona es va reservar el dret de poder tenir a la capella del Roser el seu sepulcre monumental. Les mancances documentals que hem comentat per al període no ens permeten de tenir cap tipus d'informació complementària sobre la cronologia de la sepultura i el seu autor. Sabem que la mort del prelat va tenir lloc el 1498. El dia 31 d'octubre d'aquest mateix anys el Capítol deliberava sobre la manera com celebrar l'arribada de les despulles mortals a Tortosa i la col·locació a la tomba feta construir a la seu. El text de la deliberació no permet assegurar que ja estessen fets i col·locats els relleus que ornamenten el sepulcre:

*... intendere vellent circa modum procedendi in celebrationem misse die translationis ossum domini Joannis Gerona ... quod portare fecit ab urbe Roma ad hanc civitatem ut recondantur in tumulo seu tumba quam dictus Gerona dum vixit fecit in sede Dertuse construi in pariete ...*²⁵²

Saber qui va obrar el sepulcre de Joan Girona seria força interessant a l'hora d'aclarir el moviment d'artistes a la Corona d'Aragó en aquests darrers anys de transició entre l'edat mitjana i el Renaixement. L'estructura i les característiques formals dels relleus i les escultures el relacionen directament amb el realisme flamenc imperant a Catalunya en els darrers anys del segle. Tipològicament el sepulcre mostra relacions amb el de Bernat de Pau, a la seu de Girona, amb una menor profusió de figures i decoració.

Resta també pendent el tema de la participació del prelat a l'obra de la capella del Roser. L'aparició dels seus escuts heràldics a les impostes dels muntants de la capella i en algunes claus de volta fan referència a ajudes importants de Joan Girona en els mateixos anys que es construïa la capella, amb anterioritat a la dècada dels anys noranta en què nosaltres tenim documentada la relació entre Joan Girona i la fàbrica.

250. *Ibíd.*, 7 de juny de 1494. Vegeu ap. doc. 135.

251. ACTo, NC 1486-1495, després del 17 d'octubre de 1493; NC 1486-1495, 7 de juny de 1494. Vegeu ap. doc. 135.

252. ACTo, NC 1496-1503, 31 d'octubre de 1498.

Les referències a Joan Soldevila

Si la informació de què disposem sobre la tomba de Joan Girona és escassa i fragmentària, encara resulta més precària la referida a la fabricació de les trones i els seus possibles promotors.

Les dues trones, ubicades precisament en el sector en el qual es treballava en aquestes darreres dècades de segle, porten l'escut de la família Soldevila. Malgrat la qualitat dels relleus de les dues, especialment pel que fa a les representacions dels evangelistes, manca un estudi monogràfic sobre elles. A nosaltres, d'altra banda, ens interessen només com a elements propis de la superestructura de l'edifici, del seu guarniment. Hem comentat algunes de les referències al port de peces per a aquestes trones des de Flix als anys centrals del segle xv. Els llibres de l'obra no aporten cap altra referència que permeta especular sobre l'autor o la cronologia concreta dels relleus. Josep Alanyà esmenta la possibilitat que l'autor dels relleus fos l'escultor d'origen italià Josep Belli. L'artista està documentat com a autor dels relleus de les baranes de l'escala d'accés al cor de l'arxiprestal de Morella pels volts de 1426. Res no ens permet de confirmar ni descartar aquesta hipòtesi. La cronologia de les trones de la catedral de Tortosa, però, és força posterior a l'esmentada obra de Josep Belli. D'altra banda, les característiques formals dels relleus, especialment els del sector de l'evangeli, remetent a mestres del darrer cinc-cents relacionats amb el realisme flamenc (figs. 167 i 168).²⁵³

La troballa d'uns quants documents relatius a Joan Soldevila, vicari general del bisbe en aquesta segona meitat del segle xv, ens obliga a tocar el tema ni que siga referencialment.

Joan Soldevila apareix documentat el 1462 com a vicari general. Aquest mateix any, amb motiu de la mort de Pere Rubei, obté un benefici a l'altar de Sant Llorenç. Rubei, prevere comensal, havia estat sepultat al claustre, davant la porta del capítol, el dia 28 d'aquest mateix mes.²⁵⁴

L'any 1463, i en dates successives, el trobem documentat de nou com a vicari general i prevere curat de la seu.²⁵⁵ De les moltes referències que sobre ell apareixen en els registres d'aquesta segona meitat del segle xv, ens n'interessa destacar una del 1496 en la qual apareix citat com a tresorer del Capítol. És una mostra que el religiós no només era la mà dreta del bisbe, sinó que a més havia sabut guanyar-se un

253. ALANYÀ, J., 2000, pàgs. 132 i 135-136; DALMASES, N; JOSÉ, A., 1984, pàg. 253.

254. ACTO, NC 43, 1461-1464, 30 de juny de 1462.

255. *Ibid.*, document solt datat el 27 de gener de 1463.

lloc en la jerarquia capitular. El dia 14 d'abril d'aquest 1496, ocupant el càrrec de tresorer, és comissionat per a recollir una peça de brocat que la reina Isabel de Castella havia donat a la seu.²⁵⁶

Malgrat les referències esmentades i altres que en els llibres apareixen relacionades amb l'exercici dels seus càrrecs, no hi ha cap notícia que fins ara el relacione amb la fabricació dels relleus de les trones o obres de promoció artística. El fet que aquestes i el grup de la crucifixió conservat a la placeta de Palau tinguin gravat l'escut de la família, fa que sigui una més de les personalitats a tenir en consideració quan s'estudiï la plàstica catedralícia dels epígons de l'edat mitjana.

Miquel Terça i l'altar del Crucifix

A la manca d'informació entorn de la fabricació del sepulcre de Joan Girona i les baranes de les trones de la seu, cal afegir el descoïnement d'altres conjunts mobles de cronologia similar que no s'han conservat i dels quals molt sovint no en tenim cap referència.

Un d'aquests darrers exemples és un conjunt escultòric representant la crucifixió. Segons ens indica la documentació, hauria estat col·locat en els darrers anys del segle al presbiteri, darrere el retaule de l'altar major. Les notícies que hem recollit fan referència a la voluntat de Miquel Terça, notari de Tortosa, de fer fabricar aquest grup. Suposem, atesa l'abundància d'anotacions en aquest sentit, que finalment s'acabaria esculpir.

La petició de permís per a poder construir i col·locar a la seu l'altar del crucifix data del mes de gener de 1487. En la sessió capitular del dia 12 d'aquest mes es parla del tema. Atès que Miquel Terça, jurisconsult i ciutadà de Tortosa, havia expressat darrerament la voluntat de fer aixecar un altar sota la invocació de Jesucrist per tal que fos col·locat en un lloc adient de la seu, es va acordar en aquesta data concedir-li el permís per fer-ho. Es comissiona Jaume Segur, ardiaca, i Joan Serrano per decidir el lloc on ubicar l'altar.²⁵⁷

Un cop concedit el permís per a col·locar l'altar a la seu, és possible que el tema restés durant un temps paralitzat. Fins al cap de dos anys no trobem cap altra referència. El 4 de setembre es torna a tractar el tema en sessió capitular. El text no deixa clar si el conjunt estava en procés de realització. Sí que aporta, però, informació concreta sobre les seues característiques i ubicació. Es vol representar un calvari, i

256. ACTo, 1496-1503, 14 d'abril de 1496. Vegeu ap. doc. 136.

257. ACTo, NC 45, 1486-1495, 19 de gener de 1487. Vegeu ap. doc. 132.

s'especifica que s'haurà de treballar tant en la confecció de creus com d'imatges de fusta i pedra. Es decideix situar el grup a l'obra nova, entre les dues columnes situades darrere l'altar major, just al davant del lloc on hi havia l'armari que guardava el sagrat Cos de Crist. És possible que es volgués situar darrere el retaule major, en l'espai existent entre aquest i els pilars de la girola. Aquesta solució s'havia aplicat a altres llocs. Sabem que a Lleida el retaule major dividia en dos l'espai de l'absis. En el reraltar, que s'hi accedia pels espais laterals deixats a banda i banda del retaule, hi havia ubicat l'altar de Santa Anna, en un espai que a la vegada complia les funcions de sagristia i sagrari. També a la catedral de Tarragona tenim constància d'un fet possiblement similar, en el cas del retaule executat per a aquesta seu per Pere Joan a partir de 1426.

Afavoreix aquesta darrera possibilitat el fet que normalment el retaule major tortosí romanien amb les portes tancades, la qual cosa facilitava la comunicació entre els dos espais del presbiteri. El 23 de juny de 1479, amb relació a això, es determina que els laterals siguin oberts els diumenges "intra octavis solemnibus venientibus". Tenim un testimoni gràfic que ens demostra que l'espai l'ocupava encara un retaule els anys anteriors a 1936.²⁵⁸

La darrera referència que pertany al segle xv sobre aquesta obra sembla que indica que ja està enllestida. Data del dia 29 d'octubre de 1496, quan s'acorda donar permís a Terça per a erigir l'altar a l'obra nova, rere l'altar major, on ja estan situats la creu de Crist i els seus flancs col·laterals. També es concedeix llicència al mateix temps per a poder celebrar missa en aquest altar.²⁵⁹

Segons Josep Matamoros, Terça va contribuir no només a la fabricació de l'altar, sinó que també va fer una aportació important per a la continuació de les obres. Devia coincidir amb la represa de les obres cap a mitjan dècada dels anys vuitanta.²⁶⁰

La família Boteller i l'obra de la seu: el guarniment de la capella de Sant Pau

Quan es fa referència a l'oligarquia tortosina dels segles baixmedievals i moderns, cal esmentar la nissaga dels Boteller. El protagonisme de què gaudien en l'àmbit ciutadà es reflecteix també en el Capítol

258. ESPAÑOL, F., 1995, pàg. 54; ACTo, NC 45, 1486-1495, 4 de setembre de 1489; IAC 1326-1570, 23 de juny de 1479, fol. 363r.

259. ACTo, NC 1496-1503, 29 d'octubre de 1496.

260. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 119.

referit a aquelles persones o famílies implicades d'alguna manera o una altra en la promoció de l'obra de la seu.

Les informacions de què disposem no són abundants per als dos segles que hem estudiat, però vinculen la família a l'edifici catedralici. La primera de les referències data del 31 d'agost de 1477, moment en el qual es decideix concedir sepultura a l'obra nova a la muller de Pere Boteller i els seus hereus. El lloc reservat és al davant de la capella de Sant Miquel, al primer tram de nau que aleshores s'estava enllestint.²⁶¹ Cal suposar que, per a aconseguir aquesta gràcia, la família hauria d'haver instaurat algun benefici del qual en aquest moment no en tenim referència.

Força més aclaridora i transcendent és la notícia sobre la voluntat expressada el 1499 per Antoni Boteller d'instituir un benefici, fer confeccionar un retaule i guarnir la capella de Sant Pau. A canvi, ell i la seua muller demanaven poder disposar de sepultura a la capella. Antoni Boteller apareix citat en el document com a mestre en arts i medicina del Capítol. El seu lligam amb la jerarquia capitular, doncs, no podia ser més estret. Davant la petició, el Capítol comissiona el cambrer i l'ardiaca de Borriol per a tractar amb ell el tema de l'ornament de la capella. La voluntat del mestre i la seua muller era instituir un benefici a l'altar de Sant Pau, a més de finançar la fabricació d'un retaule i ornamentar la capella. A canvi, tots dos demanaven ser-hi sebollits.²⁶² Som de l'opinió que cal relacionar aquesta notícia amb la fabricació del cancell de pedra que diferencia la capella de l'àmbit de la girola, que podria haver estat col·locat durant el mestratge d'Antoni Queralt. Desconeixem si també els calats o traceries que delimiten els laterals de la capella corresponen a aquest moment. Les seues característiques formals les relacionen amb cronologies anteriors, possiblement derivades del document de concessió de la capella a la família Tous signada a principis del segle xv.

D'una naturalesa diferent, però vinculada al paper de poderdants que la nissaga devia compartir amb altres burgesos de la ciutat, és la referència al préstec de 300 lliures que Joan Miquel Boteller fa a l'obra també en aquests darrers anys del segle, i que ja hem esmentat anteriorment. Reflecteix alhora la vinculació de la jerarquia urbana a la fàbrica i la manera com aquests incipients burgesos capitalistes revertien en benefici propi el paper de suport financer que sovint devien exercir amb les institucions (fig. 169).²⁶³

261. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 350r, 31 d'agost de 1477.

262. ACTo, NC 1496-1503, 22 de març de 1499. Vegeu ap. doc. 138.

263. ACTo, NC 1496-1503, 25 de febrer de 1497.

Les obres al darrer terç de segle. Els mestratges de Pere Piquer, Antoni Taix, Pere Compte i Antoni Queralt

El mes de juny de 1463, moment en el qual acaba la informació que per al segle xv ens han proporcionat els llibres d'obra, suposa l'inici d'un període de vint anys del qual no disposem de cap referència concreta d'obra constructiva. Notícies puntuals ens informen de l'activitat dels diferents administradors i de l'acapte que es continuava fent a favor de la fàbrica.²⁶⁴ Cap d'elles, però, ens permet saber on i de quina manera es treballava. El mestre Pere Garçó havia mort en una data anterior a 1476, moment en el qual el Capítol tortosí portava a terme alguna mena de transacció de la qual desconexem el contingut amb la seua vídua.²⁶⁵ La darrera notícia que en tenim data del mes de juliol de 1464, quan es compromet a esculpir unes imatges en pedra de sant Miquel i el dimoni finançades pel comensal Pere Ferrer:

Petrus Garço, marmorarius, magister fabrice Dertuse, gratias promitto ... quod faciam et formabo quandam imaginem Sancti Michaelis et quandam alteram imaginem diaboli, et predictas imagines faciam lapideas ...²⁶⁶

El fet que siga esmentat en el document com a *marmorarius* ens informa de la seua qualitat d'escultor a més de la d'arquitecte que ja coneixíem.

No sabem, però, si després de la mort d'aquest mestre es va nomenar un substitut de manera immediata o si algun dels seus ajudants va passar a ostentar el càrrec interinament. Hi ha la possibilitat, però, que la paralització de les obres durant alguns anys provoqués una vacant a la plaça. La continuïtat a l'obra de treballadors al servei de Pere Garçó després de la seva mort consta en una notícia de l'any 1480, segons la qual el Capítol encara devia diners als deixebles del mestre:

Supplicatio oblata capitulo pro parte pupillorum Petri Garço, magistri operis, ratione certe quantitatis per dictum Capitulum eis debit.²⁶⁷

El període de quatre anys transcorreguts des de la referència indicada del 1476, segons la qual el mestre ja era mort, no permet assegurar que el deute fos posterior a l'òbit de Garçó.

264. ACTo, IAC 1326-1570, 19 i 24 de maig de 1471, fol. 302r; 21 de gener de 1472, fol. 306v; 11 de setembre de 1472, fol. 309r.

265. ACTo, IAC 1326-1570, 15 de juliol de 1476, fol. 340v: "Transactio inter Capitulum ex una et uxor Petri Garo (*sic*) quo magistri fabrice ecclesie dertosense."

266. ACTo, NC 1459-1468, 7 de juliol de 1464. Vegeu ap. doc. 130.

267. ACTo, IAC 1326-1570, 18 de maig de 1480, fol. 368r.

La hipòtesi de la possible paralització de les obres durant alguns anys després de la mort de Pere Garçó es basa en diverses referències documentals. Jacobo Vidal publica part de l'esborrany d'una carta que el Capítol va enviar a Joan Girona, en el qual s'indica que la guerra i la compra de Calaceit va deixar la seu sense diners per a invertir en la fàbrica del temple²⁶⁸ Coneixem també una notícia breu regestada a l'índex de deliberacions capitulars que fa suposar que el 27 de gener de 1486 es va tractar en capítol el tema de la represa de les obres, que òbviament devien restar encara paralitzades. El text del document és incomplet. El notari va escriure només l'encapçalament i el final, i va deixar espai per al contingut que posteriorment no es va arribar a escriure.²⁶⁹

Malgrat la paralització, al llarg de la dècada dels anys setanta es devien realitzar intervencions de certa importància al sector de la sagristia, edifici que tenim documentat en construcció des de la dècada dels anys quaranta del segle.²⁷⁰

El 1486, moment en el qual sembla que hi ha la voluntat de reprendre les obres de la seu, les primeres notícies concretes d'obra fan referència a la sagristia.²⁷¹ Tot apunta a la idea que la intervenció era d'envergadura. El document que ens ho permet confirmar expressa la voluntat del Capítol de fer continuar les obres de la sagristia en el lloc on ja havia estat començada, la qual cosa ens fa pensar que seria una edificació diferent a la que hem documentat en obres el 1461. Podria ser també una ampliació d'una certa envergadura, atès que la quantia de diners destinada és important. Es consignen a l'obra tots els cèntims d'anys anteriors que l'església deu al dipòsit de la sagristia, al mateix temps que es dona permís per a esmerçar en l'empresa els procedents de la marmessoria dels béns de Joan de Sant Joan, difunt, cambrer de l'església catedral.

El dia 6 d'octubre del mateix any de 1486 tenim referència d'intervencions a la capella de Sant Miquel, situada al bell mig de la zona de transició entre l'obra nova i la vella. La quantitat esmerçada i la redacció de la notícia, però, ens fan pensar que devien ser només d'adobs o intervencions puntuals destinades a fer més decent la capella, acabada de construir a mitjan dècada dels anys cinquanta d'aquest segle.²⁷²

268. VIDAL, J., 2006, pàgs. 406-407.

269. ACTo, NC 1485-1495, 27 de gener de 1486.

270. ACTo, IAC 1326-1570, 23 de juny de 1477, fol. 348v.

271. ACTo, NC 1486-1495, 26 de juliol de 1486.

272. ACTo, IAC 1326-1570, 6 d'octubre de 1486, fol. 374v.

És possible que l'esmentada voluntat de reprendre les obres expressada el 1486 anés acompanyada del nomenament d'un nou mestre major de l'obra. El mes de maig de 1487 el mestre major era Pere Piquer.²⁷³ Ell mateix es devia ocupar de les obres de la sagristia i de la continuació del primer tram de nau. El seu mestratge, però, va ser curt. El 30 de juliol de 1489 es decidia la seua revocació, provocada per les diferències importants en la gestió entre l'arquitecte i els seus patrons:

... revocatio dicto magistro Piquer citra eius infamie(...), cuius revocationis in (nominationem) dicto magistri Petro Piquer faciendam dominos dicto immo Johannes Serrano et Francisci Amic...²⁷⁴

Aquestes discrepàncies pel que sembla no eren sobre temes pròpiament constructius relacionats amb l'evolució de l'edifici, sinó sobre d'altres de caràcter financer i de gestió. Per aquest motiu, es proposa demanar al mestre que faça inventari i retorne els diners i documents de la fàbrica de què disposava amb motiu del seu magisteri:

... quod a dicto magistro Petro Pique omnia oneramenta, hospicia, fabrilique instrumenta que olim sibi fuerint pro magisterio commendata eaque, mediante inventario, deponant et comitant dicto magistro Anthonio Tax, ...

Les diferències entre les dues parts devien ser importants i possiblement van provocar que el mestre descuidés la seua obligació de tirar l'obra endavant. Així ho sembla manifestar implícitament el document, quan s'hi diu que el mestre en aquest moment no treballava a la fàbrica:

... attento quod magister Petrus Piquer, magister fabrice ad present non operatur in ecclesia ...

Les discrepàncies amb el mestre Pere Piquer havien portat alguns capitulars a establir contactes d'amagat amb Antoni Taix, professional de la ciutat que ja havia treballat anteriorment per al Capítol, i que va acceptar de dirigir les obres i l'administració dels rèdits i els béns de la fàbrica:

... magister Antonius arcancetur se obtulit tenere magistratum fabrice et de redditibus eiusdem intendit atque obtulit facere caritatem ... elegerunt dictum magistrum Anthonium Tax pro magistro fabrice cum omnibus muneribus, oneribus et honoribus ad magistrum spectantibus prout consuetudo magistrorum ordinat eligi ac deputari in ecclesia memorata ...

273. VIDAL, J., 2006.

274. ACTo, NC 1485-1495, 30 de juliol de 1489.

La problemàtica al voltant del mestratge es va mantenir encara durant un període de temps llarg. En aquest sentit, les notícies són menys explícites, però suficients per fer-nos adonar que el primer dels arquitectes, Pere Piquer, no es conformava amb la decisió d'apartar-lo de la direcció de l'obra. Així, l'11 d'agost de 1489 és restituit com a mestre, i al cap de tres dies es torna a decidir a favor del seu adversari Antoni Taix.²⁷⁵ Finalment, no sabem quin va ser el mestre escollit, encara que sospitem que la inestabilitat derivada del conflicte provocà un perjudici important a l'evolució de les obres.

El fet que no tots els membres del Capítol es mostressen partidaris de la proposta o de decidir en aquest mateix moment la revocació i el nou nomenament de mestre va posposar l'afer un temps. S'hi va tornar a deliberar a la darrerria de setembre d'aquest mateix any de 1489.²⁷⁶ La transcripció de la reunió capitular ens aporta nova informació interessant sobre el tema. Un dels motius principals adduïts per a justificar la revocació del mestre va ser que els anys del seu mestratge va descuidar les obres de la seu i va esmerçar esforços i diners en la reparació de la casa del mestre. Malgrat que es reconeix que aquest hospici estava en bastant mal estat, es considerava que el mestre s'havia excedit en els seus drets invertint en casa seua massa recursos. Segons consta al document, el mestre major rebia una porció de capellà que l'obligava a tenir cura del manteniment de les cases i altres necessitats de l'església, per la qual cosa no estava justificat utilitzar en aquestes tasques diners de la fàbrica. Aquest i altres motius relacionats amb la gestió van provocar, finalment, la decisió de la seua revocació. El mateix dia de la reunió es va confirmar el nomenament d'Antoni Taix, que va acceptar dirigir les obres amb les condicions a què s'havien sotmès els seus antecessors en el càrrec.

La informació de què disposem sobre els dos mestres és força minsa. No podem aportar res sobre la biografia o trajectòria professional de Pere Piquer. Sabem només, a més del que ja s'ha dit, que el 1491 el Capítol manté encara contacte professional amb ell amb motiu d'obres realitzades als molins del Compte, propietat del prior.²⁷⁷ Sobre Antoni Taix podem apuntar alguna notícia més. Apareix documentat per primer cop el 1448 com a mestre de cases de la ciutat, amb el qual el Capítol contracta l'obra de l'arxiu.²⁷⁸ El 1464 un document referit al compromís de pagament d'un censal el cita de nou com a mestre de

275. ACTo, IAC 1326-1570, 11 i 13 d'agost de 1489.

276. ACTo, NC 1485-1495, 24 de setembre de 1489.

277. ACTo, IAC 1326-1570, 29 de juliol de 1491.

278. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 229r, 31 de maig de 1448.

cases ciutadà de Tortosa.²⁷⁹ Aquestes dues referències confirmen una llarga trajectòria a la ciutat al llarg de la segona meitat del segle xv, alhora que indiquen que en accedir al mestratge de la seu era una persona madura i un professional expert, amb més de quaranta anys d'experiència a l'esquena. Potser aquest va ser un dels motius que va portar el Capítol a contractar un mestre de cases com a director de les obres i no un mestre de pedra, fet que amb anterioritat no s'havia donat mai.

A la darrera dècada del segle xv la voluntat del Capítol per continuar les obres es fa evident, segons les escasses referències documentals conservades. Els esforços realitzats anaven dirigits a aconseguir el suport financer necessari per a donar per acabada l'obra del primer tram del cos de naus i continuar amb la construcció del següent i l'enderroc de la nau romànica. Les entrades ordinàries, que administrava directament el mestre, devien ser insuficients, i es feia necessària alguna font de finançament paral·lela. La solució momentània va donar-la Joan Girona, prelat que influí en gran manera en l'evolució de les obres de la seu en aquesta darrera dècada del segle xv i del qual resta com a testimoni la capella del Roser, que li és dedicada, i l'únic sepulcre monumental esculpit que conté l'edifici de la seu.

L'acord entre Joan Girona i el Capítol es materialitza l'any 1489, com hem vist en l'apartat anterior. En aquest moment el tall d'obra es trobava al primer dels trams de la nau, s'havia acabat la capella de Sant Miquel i calia completar el primer sector de naus i construir la capella del Roser. El document especificava que la capella nova havia de ser la contigua a la de Santa Caterina i que el titular n'havia de ser Joan Girona.²⁸⁰

El 7 de gener de 1490, passà a ocupar el càrrec de mestre major de l'obra l'arquitecte Pere Compte.²⁸¹ Aquest fet, segurament, va suposar una forta injecció de moral per a la fàbrica, atès el renom i la capacitat del mestre dins de l'àmbit del Regne de València. J. Vidal remarca el paper que Girona devia complir en la contractació d'aquest professional que, d'altra banda, ja va fer un primer intent fracassat de dirigir l'obra a la mort de Joan de Xulbi.²⁸² Aquesta decisió, sens dubte, va tenir una forta influència en l'evolució de la fàbrica, ja que va determinar que de nou s'inserís en el circuit de les obres de primera línia d'aleshores i va suposar la realització d'obres de qualitat com ara

279. ACTo, NC 1459-1468, 3 de novembre de 1464.

280. VIDAL, J., 2006, pàg. 412.

281. VIDAL, J., 2006, pàgs. 413-418.

282. Vegeu l'apartat "La mort de Joan de Xulbi i la polèmica per l'elecció d'un nou mestre", pàg. 218.

la capella del Roser, les trones, el sepulcre de Girona i el cancell de la capella dels Boteller.

Al cap de poc temps de la contractació del nou mestre, Joan Jordà intenta portar a terme l'acord de dipositar al sagrari de l'església 400 lliures cada any per a ajudar a la fàbrica del temple, en nom de Joan Girona, i 200 lliures, també anuals, per part dels capitulars. A més de l'ajut de Girona, l'obra sembla que es finançava també amb diners procedents de les rendes de la tinença d'Alcalatén, que anteriorment s'havien destinat a l'obra del dormitori o de la llibreria. Així ens ho indica una notícia del 1499, segons la qual s'hi estableix en sessió capitular que de les 100 lliures d'Alcalatén invertides a l'obra es torne a l'administració de les noves distribucions els diners que la fàbrica els devia amb motiu de la seua prossecució.²⁸³

En deliberació capitular de 12 de març de 1490 es decideix acceptar la proposta de Joan Jordà, malgrat la consciència que devien tenir de les futures dificultats per a reunir cada any els cèntims que per la seua banda calia dipositar. De fet, es determina que en el cas que el Capítol només pogués reunir 100 lliures al llarg d'un any, la quantitat a dipositar per Girona fos també la meitat, 200 lliures.

Part dels diners concedits per Joan Girona es volien invertir en l'enderroc de sectors del temple romànic que molestaven l'avenç de les obres. Així consta en un document datat el 7 de juny de 1494, segons el qual el Capítol accepta la petició de Joan Girona d'enfranquir l'heretat de l'Alcàsser, que li pertanyia atesa la seua dignitat. Els diners extrets de la venda, 300 lliures, havien de ser esmerçades en la fàbrica de la tomba del dit Girona i en l'enderroc d'arcades velles de la seu, referides, sens dubte, a sectors de la nau romànica:

... venerabilis viri domini Johannis Girona, decretorum doctoris, clerici camere Apostolice, qui obtulit se in continenti daturum venerabili capitulo prefato trecentas libras valentie pro fundamentis faciendis arcate contentus sequitur faciende in dicta ecclesia et pro demolliendis arcatis operis veteris que nunc sunt impedimentum operi novo ...²⁸⁴

Encara el 1496 es fa referència a restes de l'obra vella existents davant de l'altar major, la qual cosa demostra l'estreta relació existent entre tots dos edificis i la provisionalitat que encara en aquest moment caracteritzava el sector. El dia 6 de juny d'aquest any es comissiona el cambrer per tal que revise la comptabilitat de certes despeses fetes

283. ACTo, NC 1486-1495, 12 de març de 1490.

284. ACTo, NC 1485-1495, 7 de juny de 1494. Vegeu ap. doc. 135.

en aquestes restes de l'obra vella. Es mana que els diners que faltava pagar d'aquesta obra es traguen de la resta de les 100 lliures que la seu rep de la tinença d'Alcalatén i que es troben en possessió del notari Guillem de Garret:

*Fecerunt comissionem domino camerario ut viso computo de administratione per dictum venerabilem magistrum Johannem Serra et Johannem Costa, operarios sedis... quod est supra certum opus vetus ante altare maius per eos factum, quod debitum eis fuerit faciat solvi eis ex illa resta centum librarum monete valentine quas recepit et habuit discretus Guillelmus Garret notario, ex tenencia de Alcalaten ...*²⁸⁵

En aquest moment les obres de la seu sembla que encara se centren en l'acabament de la primera de les navades de l'edifici gòtic. No sabem en quin moment es van tancar les voltes del sector meridional i la de la nau central. Tenim només la certesa documental que s'havien acabat la tardor de l'any 1495, moment en el qual s'acorda la col·locació del paviment en el sector nou de l'edifici.

*... providerunt pro conservacione necessaria ecclesie ut sibi pavimentum super opere novissimo sedis commitentes magistros Johannum Serrano et Antonio Macip ut fieri faciant et bistrabant expensis necessariis de redditibus super novarum distributionum anni proxime lapsi, et librum teneant quibus resumetur qua primum.*²⁸⁶

En el mateix sentit, justament un any més tard, el 12 de setembre de 1496, s'ordena que donin al pintor tortosí Lluís de Montoliu els colors necessaris per a decorar la clau del que interpretem com a sector central d'aquest primer tram:

*... providerunt et deliberarunt quod honorabili magistro Ludovico Montoliu, pictori, ibidem presenti, dentur et tradantur omnes illi colores empti ... ad opus pingendi quandam clavem novam operis recenter facti in sede ante altare maius. Quamquidem clavem idem pictor teneatur pingere hinc ad festum Omnium Sanctorum proximum.*²⁸⁷

Els colors havien de ser lliurats a la germana del promotor, Joanota:

285. ACTo, NC 1496-1503, 1 de juny de 1496.

286. ACTo, NC 1485-1495, 16 de setembre de 1495.

287. ACTo, NC 1496-1503, 12 de setembre de 1496. La referència sobre la pintura de la clau la recull també IAC 1326-1570, 12 de setembre de 1496, amb el següent text: "Capitulum deliberarunt tradi cuidam pictori colores pro pictura clavis nova coram altare maiori constructus." Al marge: colors per pintar una clau novament feta. Vegeu ap. doc. 137.

Et quod cum in presenti dicti colores sunt apud dominam Joannotam, sororem dicti quondam precentoris,... ut ... possint predictos colores petere, exigere petere et habere a dicta Joanotam et illas liberare dicto Ludovico Montoliu.

El pintor fa la seva feina amb celeritat, ja que un pagament del 10 d'octubre indica que la clau ja estava pintada:

... dicti domini comisserunt ... ut super illis VI vel VIII solidos petitos per magistrum Ludovicum Montoliu, pictorem, ratione picture clavis opere nove per eum facte, componatur cum eo et faciatur sibi solui ...²⁸⁸

La vinculació dels Montoliu a la fàbrica venia de temps enrere. L'any 1464 el mateix Lluís es comprometia a acabar el retaule de la lluminària, la pintura del qual havia estat contractada pel seu pare Valentí (fig. 49).²⁸⁹

Malgrat el tancament de la volta l'activitat constructiva continua els darrers anys de segle. El treball a la pedrera indica activitat de pedrapiquers preparant peces de pedra per a paredar a la seu. La modalitat de pagament sembla que estava relacionada amb el model de contractació emprat des de 1463, segons el qual el mestre actua com a empresari i controla l'aspecte tècnic i l'administració diària. És també ell, com succeïa des del segle XIV, qui dirigeix les obres de la canònica. En aquesta data concreta treballa en el tancament de l'escrivania del Capítol.²⁹⁰

En aquest moment el càrrec de mestre de l'obra de la seu i dels edificis de la canònica l'ocupava de nou un arquitecte valencià, Antoni Queralt. El dia 29 d'abril es manava a Guillem Forès, baciner de l'obra, que donés al menestral 20 sous per la feina acabada de fer i 50 que li devien de feia temps.²⁹¹ Antoni és esmentat com a treballador —*fabro*— de l'obra, adjectiu que confon a l'hora d'atribuir-li el mestratge, això no obstant, al cap de pocs dies, se'n parla com a director d'obra en un altre pagament fet en concepte del tall de pedra per a la fàbrica dut a terme a Flix:

... traderet et daret magistro Antonio Queralt, magistro dicti operis, ut ex illis habeat recipere a loco de Flix, ubi lapides eiusdem opere sedis scidebantur nonnulla instrumenta scissoria lapidum et alia instrumenta et etiam lapides scissos illic rescisos, et ut det

288. ACTo, NC 1485-1495, 10 d'octubre de 1496.

289. ACTo, NC 1459-1468, 7 de juliol de 1464.

290. ACTo, NC 1485-1495, 16 de maig de 1496.

291. ACTo, NC 1485-1495, 29 d'abril de 1496.

operam et diligentiam ut portentur ad ecclesiam Dertuse et ad locum destinatum dicti operis sedis ut custodianur et conserventur. Presente ibidem dicto Antonio Queralt ...²⁹²

El mestre ocupava el càrrec almenys des de l'any anterior. En un acte notarial de 30 d'octubre de 1495 és qualificat com a tal. És documentat a la ciutat com a arquitecte des de 1491, fet que obliga a apuntar la possibilitat que la seva feina a la seu comencés a principis de la dècada. Jacobo Vidal, que és qui el documenta, apunta la possibilitat que, almenys els primers anys, treballés a la seu com a aparellador de Pere Compte. Avala aquesta hipòtesi el mateix text del contracte d'aquest darrer com a mestre major, que especifica que el mestre no podia romandre a Tortosa i necessitava contractar un substitut seu encarregat de l'evolució quotidiana.²⁹³

És sorprenent l'avenç de les obres en aquest període que acabem d'analitzar. El 1489 mancava completar una part del primer tram de naus i aixecar la capella de Joan Girona. El 1495 la clau de volta de la nau central estava col·locada i s'estava treballant en el paviment del sector, fet que pressuposa que l'estructura d'aquest primer tram estava completada. A més, al llarg d'aquests mateixos anys s'havien tirat a terra sectors importants del temple romànic, que incloïen diverses arcades, i s'havien fet, almenys, part dels fonaments d'una nova arcada, suposem que corresponent al segon tram de nau. El ritme és comparable al del període 1420-1440, quan es construeix la girola i el sector central del presbiteri. Això només s'explica si al darrere hi ha un finançament estable i potent. És, sens dubte, el que aporta Joan Girona i el que obliga a aportar al Capítol.

A partir de 1497 les notícies referents a obra se centren en el trasllat de l'orgue a un emplaçament situat al sector de l'obra nova que, malgrat ésser provisional, oferira millors condicions d'ús i conservació que el que en aquest moment ocupava. La primera deliberació que coneixem en aquest sentit data del 5 d'octubre de 1497.²⁹⁴ Atès que es considera que l'obra de la fàbrica, de moment, no es podia continuar, es va acordar traslladar l'orgue a algun lloc de l'obra nova o de la vella que es considerés apropiat. Davant la possible protesta d'alguns capitulars pel caràcter provisional del trasllat, s'argumentava que si en un futur l'obra avançava es tornaria a fer el trasllat. Aquesta pressa fa suposar que el lloc on hi havia l'orgue era totalment inadequat per a l'acompanyament dels

292. ACTo, NC 1485-1495, 16 de maig de 1496.

293. VIDAL, J., 2006, pàgs. 416-417.

294. ACTo, NC 1496-1503, 5 d'octubre de 1497.

oficis divins. Les notícies sobre la ubicació de la seu romànica no permeten descartar la possibilitat que aquest es trobés encara al lloc que havia estat col·locat quan funcionava exclusivament per a la seu romànica.

Al mateix temps que es feia l'esmentat canvi, es decidia destinar la taxa que havien de pagar els membres del Capítol a la fàbrica per a cobrir les despeses que l'obra comportaria. Només el canonge Lluís Pellicer va dissentir, era contrari a la necessària manlleuta de diners que el trasllat de l'orgue suposaria atesa la falta de liquidesa de la fàbrica. Malgrat la seua disconformitat, la decisió del Capítol es va mantenir i en endavant les notícies es refereixen als tràmits necessaris per al trasllat. Es determina, això sí, que aquest es realitzara amb el mínim de despeses possibles, fet que constantment posa sobre la taula l'extrema pobresa de la fàbrica.

Un cop presa la decisió de col·locar l'orgue en un nou emplaçament, el canonge de fàbrica es va posar immediatament en contacte amb el mestre encarregat del manteniment de l'orgue, Joan Serra. Entre tots dos, i amb l'assessorament dels capitulars favorables al canvi, degueren decidir que era millor ubicar l'estructura a l'obra nova, a la vora del cor, que ja havia estat traslladat en un moment sobre el qual no tenim informació.²⁹⁵ Un cop aclarit el tema, es torna a tractar en sessió capitular el 26 de novembre següent. Atenent segurament a les recomanacions del mestre, es decideix construir un pilar de maó situat sota el cor, a la vora del pilar nou de la fàbrica on hi ha la trona de predicar. Informacions del segle XVI ens permeten concretar la ubicació d'aquest pilar a la capella de Sant Miquel. Concretament, el 1555 aquesta capella és concedida a la família dels Jordà, amb la condició que els seus membres manen enderrocar el pilar de l'orgue quan aquest es trasllade. Diferents notícies del mateix segle permeten resseguir el litigi entre aquesta família i el Capítol al voltant de la necessitat d'enderrocar el pilar després que, als anys setanta, l'orgue fos traslladat d'emplaçament.²⁹⁶

Un cop presa la decisió es convoca els síndics de la ciutat per comunicar-los-la i demanar-ne l'aprovació. El precentor, com a canonge de fàbrica, i el mestre van exposar la necessitat de dur a terme el canvi com s'havia pensat fer. Pere Unest, Joan Vello i Manel Cerdà, procuradors per part de la ciutat per a tractar el tema, van acceptar

295. *Ibíd.*, 26 de novembre de 1497.

296. ACTo, IAC 1326-1570, 13 de juliol de 1499; Actes 1577, 15 d'octubre; NC 1578, 4 de febrer; Actes 1579, 2 de gener; 1585, 29 de gener; 1586, 3 de novembre; 1589, 28 d'abril). Vegeu MATAMOROS, J., 1932, pàg. 23.

el seu raonament i l'obra es va tirar endavant.²⁹⁷ El 6 de desembre del mateix 1497, d'acord amb l'esmentada precarietat econòmica, la voluntat capitular es manifesta en el sentit d'intentar que l'estructura de fusta que s'ha de construir per a sostenir l'orgue siga al més senzilla possible. Ignorem si la treta de 100 lliures de la borsa de les noves distribucions que es porta a terme el dia 1 de desembre va destinada a les tasques de mutació de l'orgue. El text recollit ens informa del fet que, atesa la urgent necessitat de diners per part de l'obra, es decideix treure els esmentats diners. La notícia de l'octubre anterior respecte a la paralització de les obres de l'edifici ens fa suposar que aquesta quantitat es volgués destinar al trasllat. Quan es determina la treta, s'expressa també la voluntat que els diners siguin retornats un cop es cobren les 100 lliures procedents de la tinença d'Alcalatén que cada any en els darrers temps es destinaven a l'obra.²⁹⁸

L'obra del trasllat es va allargar fins a la darrereria del segle. Els dos primers mesos de l'any 1499 trobem encara referències a pagaments fets per aquesta tasca. El 2 de gener es delibera en sessió capitular que es retornen els 8 diners que Serra havia pagat a Marturià Prats i al prevere organista Cassabó; Lluís Pellicer, encarregat de la borsa de Vila-real era qui ho havia de fer. El 15 de febrer es determina que Antoni Macip, comensal, pague les tasques fetes amb motiu del trasllat al mestre fuster Jaume Teixidor.²⁹⁹

Malgrat les referències esmentades sobre la paralització de les obres fetes en el text de deliberació del trasllat de l'orgue, sembla que el canvi de segle no va coincidir amb un període de total inactivitat a la fàbrica. Així ens ho indiquen dos documents datats el 25 de febrer i el 5 de maig de 1497 i relatius a un préstec fet a l'obra per Joan Miquel Boteller.³⁰⁰ El primer dels documents dona notícia de la negociació portada a terme prèviament a la concessió de l'ajuda, que segons el text havia de ser de 200 o 300 lliures. El gener de 1505 es delibera que l'ajuda s'haja de tornar en un espai de tres anys. Ben aviat es confirma l'acord entre les dues parts i es clarifica l'objectiu del préstec. El Capítol volia invertir-lo en l'enderroc de trams de l'obra vella i continuar amb l'obra de la nau nova, que devia tenir relativament avançada la construcció del segon dels trams.

Algunes notícies de la primera meitat del segle XVI ens permeten confirmar l'activitat constructiva. El mes de gener de 1505 es delibera

297. ACTo, NC 1495-1503, 26 de novembre de 1497.

298. ACTo, NC 1495-1503, 6 de desembre de 1497; NC 1496-1503, 1 de desembre de 1497.

299. ACTo, NC 1496-1503, 2 de gener i 15 de febrer de 1499.

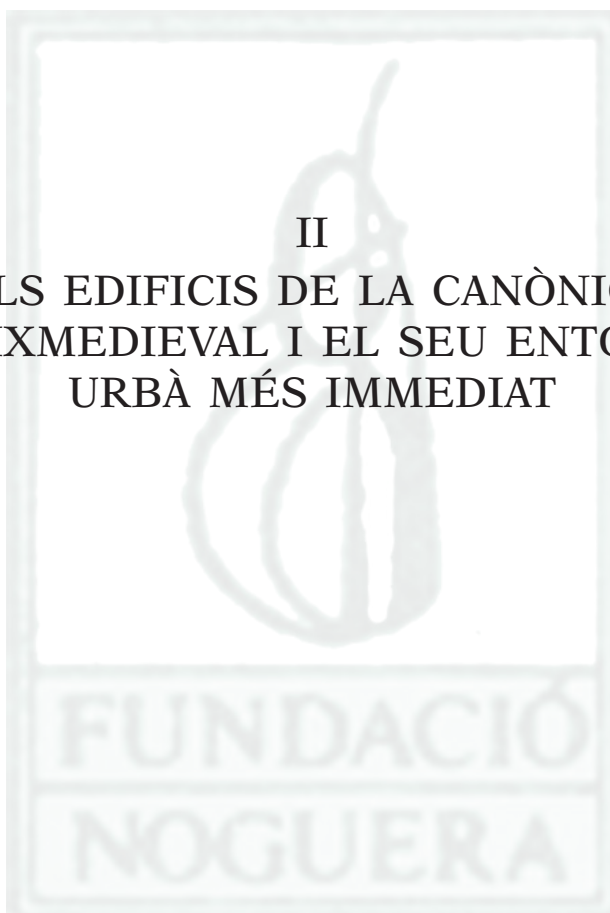
300. ACTo, NC 1496-1503, 25 de febrer i 5 de maig de 1497.

sobre com cobrir les despeses relacionades amb l'arcada major de la seu i el paviment. El 1517 Esteve de Garret declara que està sufragant els costos de la construcció de la segona capella de la nau al sector septentrional, dedicada a l'Assumpció de la Verge. L'obra està acabada l'octubre de 1525. El dia 25 de juliol de 1525 es delibera reprendre les obres que es fan a la capella del Roser, possiblement vinculades al trasllat del retaule dedicat a aquesta verge i retirat en enderrocar l'antiga capella romànica.³⁰¹

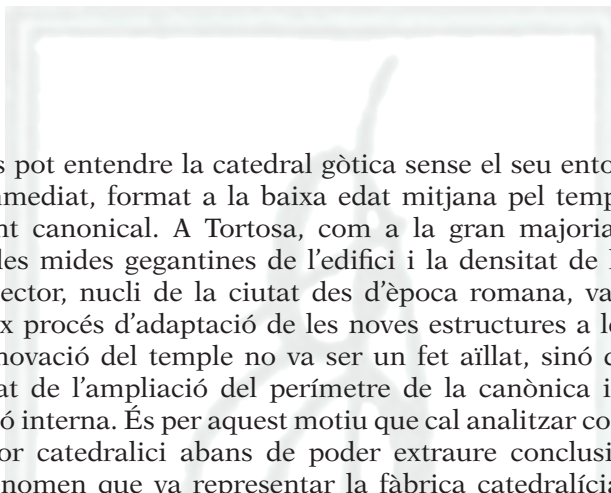
El pas del segle xv al xvi, doncs, es caracteritza per la continuïtat pel que fa a l'obra de la seu. Possiblement el nou segle va començar amb el mestratge d'Antoni Queralt, darrer dels arquitectes gòtics de l'edifici o primer dels renaixentistes, segons el punt de vista des del qual s'estudie. L'acabament de la fàbrica del primer tram de nau just en els darrers anys del quatre-cents, almenys pel que fa a la superestructura, es pot utilitzar també com a excusa per definir quin seria el darrer dels sectors gòtics de l'edifici i quin el primer dels renaixentistes. La continuïtat de personal, de formes i d'estructures pensem que és un argument prou vàlid com per evitar al màxim l'encasellament de l'obra considerant només aspectes estilístics que afecten més que res a elements de superestructura. La voluntat dels mestres del segle xvi per mantenir el traçat iniciat pels seus antecessors medievals ho demostra. També l'equilibri i regularitat en el plantejament de la nau, iniciada en temps de Joan de Xulbi, es pot considerar una mostra de la tendència cap a un classicisme cada cop més present al llarg de la segona meitat del segle xv. Tot plegat, ens ajuda a entendre l'edifici de la seu de Tortosa com a exemple de catedral de plantejament baixmedieval que s'adapta progressivament, sense canvis bruscos, a l'evolució del pensament i les tècniques que l'arquitectura catalana experimenta al llarg dels darrers temps de l'edat mitjana i primers de la moderna. A més, la presència en aquest moment de transició entre segles d'elements de tanta qualitat com les trones, el sepulcre de Joan Girona o el cancell de la capella dels Boteller, així com les seues relacions amb artífexs forans, obliga a reivindicar la fàbrica de la seu, en concret, i la ciutat, en general, com a nuclis artísticament i culturalment actius, al corrent de les darreres tendències que sorgien dels grans nuclis d'irradiació.

301. ACTo, IAC 1326-1570, 10 de gener de 1505; NC 1525, 21 d'octubre; NC 1525, notari Joan Menor, 25 de juliol; NC 1525, notari Martí Cristòfor Joan, 10 de novembre.

II
ELS EDIFICIS DE LA CANÒNICA
BAIXMEDIEVAL I EL SEU ENTORN
URBÀ MÉS IMMEDIAT

LA CATEDRAL ROMÀNICA

No es pot entendre la catedral gòtica sense el seu entorn urbanístic més immediat, format a la baixa edat mitjana pel temple romànic i el conjunt canonical. A Tortosa, com a la gran majoria de ciutats europees, les mides gegantines de l'edifici i la densitat de la xarxa urbana del sector, nucli de la ciutat des d'època romana, van obligar a un complex procés d'adaptació de les noves estructures a les velles.¹ A més, la renovació del temple no va ser un fet aïllat, sinó que va anar acompanyat de l'ampliació del perímetre de la canònica i de la seua reordenació interna. És per aquest motiu que cal analitzar conjuntament tot el sector catedralici abans de poder extraure conclusions vàlides sobre el fenomen que va representar la fàbrica catedralícia.

Actualment el sector en què centrem el nostre interès es conserva força transformat. Han desaparegut les cases de dignitats, elements emblemàtics com la sala capitular i ha sofert alteracions de diversa consideració la xarxa viària que l'envolta. Amb tot, alguns elements urbanístics baixmedievals, com la línia dels carrers Creuera, Costa de Capellans i Taules Velles mantenen el seu traçat aproximat. Es conserven també edificis fonamentals en la vida de la comunitat medieval, com el refetor o el dormitori de canonges, alhora que es manté fossilitzada la línia perimetral que delimitava la clausura. És per aquest motiu que, comparant edificis i documentació, es pot portar a terme un estudi introductori del conjunt, imprescindible per a poder abordar el tema de l'urbanisme baixmedieval de la ciutat. Estudi que investigacions posteriors, centrades especialment en la prospecció arqueològica, hauran de millorar i completar.

El nostre estudi se centra en els segles xiv i xv, moment d'especial activitat constructiva a la seu i al conjunt de la ciutat. Amb

1. ERLANDE-BRANDENBURG, A., 1989a, especialment els capítols IV i VII a IX; ibíd., 1989b, pàgs. 51-57.

tot, el fet que es tracte d'un sector urbà i per tant en constant transformació ens obliga a analitzar mínimament els precedents, la situació entre 1151 i 1300. De la mateixa manera, ens ha semblat oportú examinar la documentació moderna per a poder entendre l'evolució del conjunt i a través de quins processos ha arribat a la situació actual.

El que acabem de dir justifica igualment la necessitat d'ordenar l'escassa informació recollida sobre la catedral romànica per a donar-ne una visió introductòria. Aquest edifici va vertebrar realment la canònica medieval. El temple gòtic s'hi va superposar a partir de mitjan segle XIV, embolcallant-la i substituint-la progressivament fins arribar a la seua anihilació definitiva al segle XVIII. Aquest procés va suposar alteracions urbanístiques molt importants al sector: modificació de la línia del carrer Costa de Capellans, desaparició de les construccions que envoltaven l'absis de la seu romànica per l'est, rectificació del claustre i altres. En realitat, però, el sector va ser definit als primers temps de l'ocupació catalana amb relació al temple romànic. Tot el que s'hi fa posteriorment són adaptacions derivades de les noves necessitats socials i econòmiques de la ciutat i l'Església. Deixem de banda deliberadament l'estudi del palau episcopal del segle XIV, que en demana un de particular per la seua complexitat i l'escàs coneixement que se'n té. L'hem utilitzat com a referència en analitzar l'entorn urbanístic i com a justificació de la important política edilícia engegada per l'Església tortosina a partir de la darrerïa del segle XIII.

La catedral romànica de Tortosa és actualment una gran desconeguda dins del marc general de l'arquitectura medieval del Principat. La conservació de la làpida commemorativa de la seua consagració i del pergamí que recorda el mateix esdeveniment, donats a conèixer el 1626 per Francesc Martorell i de Luna, han permès a la historiografia situar cronològicament la construcció de l'edifici. Posteriorment a aquesta aportació, però, la informació publicada sobre el tema ha estat escassa i basada en suposicions poc documentades. El fet que la historiografia de l'art catalana haja minimitzat tradicionalment l'impacte de l'art romànic en aquestes terres de la Catalunya meridional, de manera en molts casos justificada si ens atenem a la cronologia de la conquesta cristiana de la zona, ha afavorit el manteniment del buit informatiu sobre l'edifici fins avui dia. No s'ha preguntat mai sobre la importància relativa que va poder tenir Santa Maria de Tortosa com a testimoni de l'evolució del romànic català i, per tant, no ha existit la necessitat d'investigar-la.

La troballa de referències indirectes relacionades amb l'edifici entre la documentació analitzada en la confecció del nostre estudi

ens ha permès aprofundir en el seu coneixement i actualitzar algunes de les tesis tradicionals publicades amb relació a la seua estructura i ubicació. Al mateix temps ens obliga a replantejar-ne la importància com a exemple d'edifici traçat i construït a la segona meitat del segle XII, època que ha estat definida com a darrer romànic. L'anàlisi de l'esmentada documentació, unida a la lectura del plànol de la façana fluvial de la ciutat confeccionat el 1563 per Antoon van den Wyngaerde i a les referències extretes dels documents del segle XII publicats per Antoni Virgili constitueixen la base informativa de la nostra aportació. Malauradament les conclusions que en resulten són força fragmentàries per la seua excessiva concreció i pel caràcter indirecte de les referències. És indispensable per a completar l'anàlisi de l'edifici l'estudi de la documentació que conserva l'arxiu referida al segle XIII, així com la realització de cales arqueològiques en llocs estratègics de l'interior de l'actual temple.

TEORIES HISTORIOGRÀFIQUES SOBRE L'EMPLAÇAMENT I L'ESTRUCTURA DEL TEMPLE

La primera referència literària coneguda sobre la seu romànica de Santa Maria ens la dona Cristòfor Despuig a mitjan segle XVI, moment en el qual el que restava havia esdevingut, amb motiu de l'avenç de l'obra gòtica, un conjunt d'estructures mutilades i separades del servei litúrgic. Pels volts del 1575, en escriure els seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Despuig feia referència a una visita a la seu i esmentava l'existència d'aquestes restes. Concretament s'hi referix amb la frase "... aquesta església vella que resta a derrocar ..."² Amb relació al comentari d'un dels protagonistes sobre la possibilitat que es tractés d'una mesquita, l'autor donava a conèixer l'existència de la làpida commemorativa de la seua construcció, encastada aleshores en un mur proper a la sagristia vella situada vora el cor. La inscripció d'aquesta làpida, seguint a Despuig, certificava que era una obra cristiana, ja que indicava que es va començar el 1158 i que la construcció va durar vint anys:

... comensaren-la a edificar en lo any MCLVIII y acabaren-la lo any MCLXXVIII. Açò se mostra en un lletrer esculpit en una pedra que vuy està asentada en la paret prop la segrestia vella, junt ahont està ara lo cor.³

El 1626 Francesc Martorell i de Luna ampliava la informació de Cristòfor Despuig i contextualitzava mínimament l'edifici romànic. La

2. DESPUIG, C., 1981, pàg. 80.

3. Ibíd., pàg. 80.

seua principal aportació va ser la transcripció del document de dotació de la seu fet pel rei Alfons i la seua muller Sança amb motiu de la consagració de l'edifici el 1178.⁴

A principis del segle XIX Manuel Risco publicà el document de consagració i aportà la referència a l'existència prèvia d'una mesquita musulmana.⁵ Contemporàniament, Joaquín Lorenzo Villanueva va recollir les poques informacions conegudes i va intentar per primer cop ubicar l'edifici.⁶ Va recollir dels *Col·loquis* la informació sobre la situació de la làpida de consagració del temple. Aquest fet li va permetre refutar la tradició oral que existia entre els seus contemporanis referent a l'opinió que l'antiga sala capitular, aleshores capella de Santa Càndida, havia estat el primer temple romànic. Contràriament a aquesta tradició, Villanueva pensava que el primitiu temple havia estat emplaçat més a prop de l'actual. La referència a la proximitat que esmenta Despuig entre l'antiga sagristia i el cor, que Villanueva va interpretar com el cor renaixentista col·locat a la darrerria del segle XVI al tercer tram de nau central li va fer imaginar, si més no, que la catedral ocuparia el sector corresponent als trams més occidentals de l'actual nau, amb una atípica orientació nord-sud. La interpretació que va fer de les paraules de Cristòfor Despuig van establir les bases d'una confusió que s'ha mantingut fins als nostres dies.

La tesi de Joaquín Lorenzo Villanueva va seguir-la al peu de la lletra Daniel Fernández i Domingo, que analitza la catedral romànica amb els mateixos raonaments, i Ramon O'Callaghan. Aquest darrer, a les seues obres, va fer un recull crític de les notícies publicades sobre la fàbrica i va concretar-ne l'emplaçament al solar ocupat actualment per la capella de la Verge de la Cinta.⁷ Al segle XX, recullen la seua tesi Francesc Duran i Josep Matamoros, i conseqüentment també la resta de persones que han esmentat el temple en alguna de les seues publicacions.

En el seu estudi monogràfic sobre la catedral, Josep Matamoros va contextualitzar l'obra de l'actual catedral amb relació als diversos temples que anteriorment havien existit al mateix sector urbà. Recollint les teories publicades sobre l'emplaçament dels diferents temples des d'època romana, va aconseguir concretar un discurs coherent sobre la relació que hi havia entre aquests edificis de culte i sobre el seu emplaçament, alhora que situava les catedrals gòtica i romànica en

4. MARTORELL I DE LUNA, F., 1925 [1626], pàgs. 46-48.

5. RISCO, M., 1801, XLII, pàg. 310.

6. VILLANUEVA, J. L., V, 1806, pàg. 48 i s.

7. O'CALLAGHAN, R., 1890, pàgs. 6-10.

connexió amb l'entorn canonical contemporani. Part de la seua tesi estava fonamentada en l'anàlisi d'un gràfic que hi havia a l'arxiu catedralici, avui no conservat, en el qual apareixien dibuixades les plantes i la situació de tots aquests temples; d'aquest document en va publicar una còpia.⁸ Situa el temple romà a l'espai de l'actual sagrari, la mesquita musulmana en el sector sud-est de l'actual catedral i el temple romànic al solar de l'actual capella de la Verge de la Cinta. La catedral romànica es mostra com un edifici amb planta de creu llatina de capçalera rectangular; creuer poc diferenciats del cos de naus en sentit transversal i cimbori definit per una cúpula sobre petxines. La seua orientació, en sentit nord-oest, s'estableix a partir del traçat de la façana de l'actual capella de la Verge de la Cinta que comunica amb el claustre. El tercer dels sis trams de la nau del temple es fa coincidir al dibuix amb la porta que es conserva actualment tapiada al mur nord-oest del claustre. Actualment la porta està identificada com a accés a la capella del Corpus situada en època moderna al claustre. Nosaltres mateixos recollim la teoria errònia de Josep Matamoros en la primera de les nostres publicacions sobre la seu gòtica.⁹

Posteriorment a Josep Matamoros els diferents estudis relatius al conjunt catedralici de la ciutat van donar per vàlida la seua teoria pel que fa a l'estructura i la ubicació de l'edifici del segle XII. Aureli Querol es va mostrar disconforme per primera vegada amb alguns aspectes d'aquesta tesi. Utilitzà com a base del seu dubte els buits que presentava el gràfic d'ubicació publicat per Josep Matamoros, actualment no conservat, així com l'opinió que l'orientació nord hauria suposat que la porta principal del temple, als peus d'aquest, s'obriria a l'espai intern de la canònica i no a la ciutat. Per aquest darrer motiu aportava la possibilitat que l'orientació de la capçalera fos al sud, amb la qual cosa la porta principal dels peus de la nau s'obriria en la línia aproximada del carrer Costa de Capellans.¹⁰

L'estadi en el qual es trobava el nostre estudi a mitjan dècada dels anys noranta del segle passat ens va permetre avançar per primer cop en una publicació la teoria sobre l'orientació a l'est de la catedral romànica i la coincidència del seu solar amb el del cos de naus de l'actual temple, teoria que ara raonem i concretem.¹¹

8. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 8-9.

9. QUEROL, A., 1992, pàg. 6; ALMUNI, V., 1991, pàgs. 28 i 29.

10. QUEROL, A., 1992, pàgs. 4-6.

11. ALMUNI, V., 1997, vol. XXVI, pàgs. 117-120; ALMUNI, V.; LLUÍS, J., 2000, pàgs. 30-32.

SANTA MARIA LA VELLA. EL PRIMER TEMPLE CRISTIÀ DESPRÉS DE LA CONQUESTA

Les referències documentals conegudes sobre els primers anys de la conquesta cristiana donen com a certa la teoria tradicional de la reutilització de la mesquita major musulmana com a primer temple catedralici. Aquesta pràctica va ser comuna a moltes de les ciutats conquerides pels exèrcits dels diferents regnes cristians peninsulars. Va permetre disposar d'immediat d'un espai apropiat per a realitzar els oficis litúrgics i legitimar les cerimònies de poder, alhora que simbolitzava per als propis habitants i per als de les zones encara per conquerir la substitució de les antigues estructures polítiques i socials associades a la religió musulmana per les noves vinculades a l'Església cristiana de Roma.

El context de la construcció de l'edifici i del seu ús com a mesquita aljama: els darrers segles d'ocupació musulmana de la ciutat

L'edifici utilitzat en el moment immediat a la conquesta cristiana com a aljama va ser bastit a mitjan segle x en substitució d'un d'anterior més petit. La seua construcció formava part d'un ampli programa de renovació de les infraestructures bàsiques de la ciutat relacionat amb interessos polítics del califat de Còrdova.

Al llarg del segle ix Tortosa havia aconseguit mantenir-se al marge de les lluites de poder entre famílies que van caracteritzar altres territoris de la frontera amb els regnes cristians. La inestabilitat política general, malgrat tot, va contribuir a un deteriorament considerable de la ciutat i el seu territori.¹² El 929, en accedir al poder del califat 'Abd al-Rahman III, es va iniciar una política d'actuacions a favor de la ciutat com a agraïment per la fidelitat a la institució i d'aquesta manera volien assegurar-ne la continuïtat. L'exempció tributària atorgada el 941 i la fundació de la drassana el 945 van afavorir la dinamització de l'economia tortosina i, en conseqüència, el creixement demogràfic. També van tenir importància factors externs o de conjuntura. En primer lloc, la traumàtica desfeta patida pel califat a Alhándega a la primera meitat del segle x, que va suposar un canvi radical en la política del califat envers les grans famílies frontereres. El califa va haver de renunciar al control directe del territori, ara sota el poder d'aquestes famílies, i reconèixer-ne la transmissió hereditària. Es veu factible que, conseqüentment, volgués consolidar la seua posició a Tortosa —únic enclavament on la seua autoritat no havia estat discutida— potenciant

12. GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàgs. 157-158.

un espectacular projecte urbanístic amb pocs paral·lels a l'Alandalús d'aleshores.¹³

Un altre factor a tenir en compte és que Tortosa tenia una considerable importància estratègica. Era la sortida natural a la Mediterrània de totes les terres de la frontera superior de l'Islam peninsular; alhora que el seu emplaçament la situava al bell mig de centres cristians i musulmans de primera magnitud.¹⁴ Finalment, cal considerar també com un fet positiu els pocs anys passats des de la incursió del comte Sunyer de Barcelona a Tortosa el 936-937, factor que contribuiria a la voluntat de reforçar la seguretat a la ciutat i a revaloritzar-ne la importància com a enclavament capdavanter en la relació amb els cristians.¹⁵

La revifalla de la ciutat es va traduir, entre altres factors, en un rellevant procés de renovació urbana. La construcció d'una nova muralla de pedra que ultrapassava l'àmbit de la primitiva medina va ser una actuació emblemàtica. Fins aquests anys centrals del segle x el recinte fortificat coincidia amb el perímetre de l'antiga ciutat romana, el mur de la qual va ser refet i aprofitat als primers temps d'ocupació musulmana. Les darreres investigacions, amb les quals coincidim, defensen la tesi que aquest recinte murat de base romana era més petit del que se suposava en principi. La teoria tradicional era de l'opinió que la ciutat romana s'estenia cap al sud fins al barranc del Rastre, i cap al nord per la plana de Remolins. Posteriorment l'equip format per Joan Eusebi Garcia, Josep Giralt, Ana Loriente i Joan Martínez han defensat que el sector meridional devia coincidir de manera aproximada amb l'eix dels carrers Doctor Ferran i Taules Velles.¹⁶ La construcció de la nova muralla a mitjan segle x va suposar una ampliació considerable del recinte interior, que va incorporar la drassana i els arrabals situats al nord i al sud de la ciutat.

Una segona intervenció urbana important documentada per a aquests anys centrals del segle x va ser la construcció d'una nova aljama pels volts de l'any 955.¹⁷ Era un temple de cinc naus i un atri espaiós, ubicat en un lloc preeminent de la medina. Una descripció de la ciutat àrab recollida pel recopilador al-Himyari fa referència a la mesquita

13. GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàg. 159.

14. BALANYÀ, P., 1997, pàg. 62.

15. BALLESTÍN, X., 1997, pàg. 37.

16. UTGÉS, M., *et al.*, 1997, pàgs. 111-112; GARCIA BIOSCA, J. E. *et al.*, 1998, pàgs. 140-141.

17. BALANYÀ, P., 1997, pàg. 61.

amb les següents paraules: “A Tortosa també hi ha una mesquita major de cinc naus, amb un atri ampli, edificada l’any 345.”¹⁸

La renovació de la ciutat de Tortosa és considerada pels estudiosos actuals del període com la fi de la definició del projecte d’estructuració urbana del sector oriental de la marca superior. En aquest moment, mitjan segle x, totes les ciutats havien estat dotades de les infraestructures bàsiques i es consideraven preparades per a iniciar l’expansió demogràfica. Així, els períodes taifa i almoràvit es van caracteritzar en aquest aspecte per la continuïtat respecte al període califal. Cal suposar que a la mesquita major s’hi van fer en els darrers 200 anys d’ocupació islàmica de la ciutat obres de manteniment. Malgrat tot, es va mantenir l’estructura i també les característiques formals de quan es va bastir.

La consagració com a temple cristià

Amb l’entrada a Tortosa de l’exèrcit de Ramon Berenguer IV es va iniciar a la ciutat un procés de reorganització patrimonial derivat de la necessitat de traspasar la propietat de les diferents finques i immobles urbans a mans cristianes. Les condicions de la capitulació de la ciutat exigien que la població vençuda es traslladàs a viure als arrabals. Per a evitar tumults innecessaris derivats d’un trasllat excessivament ràpid, el comte de Barcelona va permetre als musulmans que anessen abandonant el sector intramurs de la ciutat al llarg de l’any 1149; sense renunciar, però, als drets adquirits sobre la mesquita,¹⁹ els béns de la qual van passar des del moment de la primera dotació de l’església de Santa Maria, feta el 31 de desembre de 1148, a la catedral tortosina:

... concedimus omnia predia et possessiones que maior meschida sarracenorum eiusdem civitatis hactenus habuit ...²⁰

La majoria de les propietats urbanes de l’església de Santa Maria eren al nucli central de la medina. La jerarquia eclesiàstica s’establiria els primers anys d’ocupació cristiana, i hi aixecaria els nous edificis de culte, de govern i de vida comunitària en un segon moment d’ocupació de la ciutat.²¹

18. UTGÉS, M., *et al.*, 1997, pàg. 111; BALANYÀ, P., 1997, pàg. 61.

19. BAYERRI, E., vol. VII, 1957, pàgs. 4-5.

20. VIRGILI, A., 1997a, doc. 13, pàgs. 58-59.

21. Sobre la participació de l’Església en el procés de conquesta i el domini general de la catedral de Tortosa, Vegeu VIRGILI, A., 2001, pàgs. 44-46 i 133-140.

Amb relació a la tasca restauradora que el papat va concedir als prelats agustinians de Sant Ruf d'Avinyó, a Tortosa es van aplicar els principis de la reforma gregoriana, de la mateixa manera que es va fer a la resta de seus de nova creació.²² A l'inici de la conquesta cristiana la cúria pontifícia va establir com a bisbe provisional de la ciutat Bernat, arquebisbe de Tarragona, que havia estat canonge regular de Sant Ruf d'Avinyó.²³ El 1151 es va consagrar Gaufred, fins aleshores abat del mateix monestir avinyonenc, com a primer dels bisbes titulars de la càtedra tortosina després de la restauració de l'oficialitat del cristianisme a la zona.²⁴ La consagració del bisbe Gaufred es va fer a Tarragona. Hi van assistir col·laboradors importants del comte de Barcelona que havien esdevingut part de la jerarquia de govern de la ciutat i el seu territori. La majoria d'ells —Guillem Berenguer, Guillem Garidell, Guillem de Castellvell, Bernat de Bell-lloc...—, apareixen citades constantment en la documentació capitular de la segona meitat del segle XII com a propietaris d'honors cedides pel comte.²⁵ Desconeixem si ja s'havia fet efectiva la consagració de l'antiga mesquita major de Tortosa. El fet que l'acte de nomenament del nou bisbe no es realitzés a la mateixa ciutat ens fa pensar que possiblement l'edifici no havia estat encara purificat. El poc temps passat des de la conquesta de la ciutat i el caràcter provisional de la frontera situada al riu Sénia en devien ser les causes. La donació del castell d'Ulldecona a l'orde de Sant Joan de l'Hospital no va tenir lloc fins l'agost de 1178. Aquesta donació, junt amb la de la vila d'Alcanyís a l'orde de Calatrava, materialitzada el març de 1179, dibuixava una línia de frontera que es mantindria relativament estabilitzada fins entrat el segle XIII.²⁶

Coincidint amb la consagració de Gaufred com a primer bisbe titular de Tortosa, el comte Ramon Berenguer IV va confirmar la donació feta a Santa Maria i la va ampliar amb la resta de mesquites del territori de Tortosa:

Preterea concedo et dono ecclesie Tortosane iamdicte et tibi Gaufride tuisque successoribus omnia alodia et omnes possessiones maioris mezchite quecumque habet vel olim habuit in tempore sarracenorum exte prephatam civitatem. Nichilominus etiam dono atque concedo tibi Gaufride ... omnes mezchitas tam edificatas quam desertas quasmodo sarraceni non tenent et deinceps di-

22. VIRGILI, A., 1997c, XXVI, pàg. 50.

23. VIRGILI, A., 1997a, doc. 13, pàgs. 57-58.

24. VIRGILI, A., 1997a, doc. 28, pàg. 75; VILLANUEVA, J. L., vol. V, 1806, pàgs. 65-75; O'CALLAGHAN, R., 1896. BAYERRI, E., vol. VII, 1957, pàg. 389 i s.

25. VIRGILI, A., 1997a.

26. GUINOT, E., 1995, pàg. 13 i s. Ibíd., 1986.

missuri sunt cum omnibus alodiis et possessionibus earum que sunt extra civitatem.²⁷

Fins a l'any 1153 no es va constituir la canònica tortosina, fet que indica la presència d'una comunitat religiosa a la ciutat ocupant els edificis de la mesquita. És sorprenent el fet que la seua creació s'anticipés en un any a la de Tarragona. Malgrat que la ciutat havia estat conquerida als àrabs el 1129, l'organització eclesiàstica de l'arxidiòcesi no es va iniciar fins a la prelatura de Bernat de Tort (1146-1163). Aquest va ser el primer arquebisbe que va fixar la residència a Tarragona. El 1154, un any després que a Tortosa, reorganitzà la vida capitular mitjançant dues butlles del papa Anastasi IV, alhora que es confirmaven els territoris de la província metropolitana.²⁸ Cal suposar que la situació geogràfica de Tortosa i l'important paper que va complir fins al darrer moment com a enclavament musulmà, van condicionar l'organització dels territoris situats al seu flanc septentrional a la pacificació i primera vertebració de les zones més immediates a la riba nord del tram baix de l'Ebre.²⁹

Una hipòtesi sobre la situació de l'edifici

El mateix any 1153 en què es va organitzar la vida comunitària és citat per primera vegada el recentment consagrat temple de Santa Maria. El dia 8 de juny d'aquest any Guillem de Castellvell donava a Ramon Ermengol i a la seua muller Arnaldeta unes cases properes a la seu, que confrontaven al sud amb un alou pertanyent a aquesta darrera.³⁰

L'octubre de l'any 1154 el temple era esmentat de nou en un document relacionat amb els solars que Ramon Berenguer IV havia donat a Ademar temps enrere i que aquest havia reedificat. La mort d'Ademar a la conquesta de territoris d'Hispania obligava la seua vídua i fills a vendre les cases a Bernat Santponç. Les cases, que havien estat propietat en època musulmana de Mafomet Avinzahado, estaven situades davant de la seu:

Ego Saurina, condam uxor Ademarii, vendo tibi Bernardo de Sancto Poncio et uxori tue Agneti ... illas domos quas Adema-

27. VIRGILI, A., 1997a, doc. 28, pàg. 75.

28. VIRGILI, A., 1997a, doc. 33, pàgs. 81-83; GORT, E., vol. XXI, pàgs. 47-49.

29. VIRGILI, A., 1997b, pàgs. 39-48. *Ibíd.*, 1985-1986, pàgs. 275-289. *Ibíd.*, 2001, pàg. 41 i s.

30. VIRGILI, A., 1997, doc. 38, pàg. 88. Vegeu nota 39.

rius maritus meus et ego construximus in Tortosa ante ecclesiam Sancte Marie ...³¹

Un document de l'any 1169 on s'expressa la confirmació de la venda feta per Bernat de Puig, fill d'Ademar, ratifica aquesta informació:

Ego, Bernardus de Podio, qui fuit filius Ademarii, confirmo et laudo atque corroboro ... illam vendicionem quam Saurinam, mater mea, iussu patris mei, cum consensu et voluntate domini comitis Barchinonensis et nobilium virorum ipsius curie fecit Bernardo de Sancto Poncio et suis, videlicet domorum quas Ademarius pater meus simul mater mea construxerunt in Dertusa ante ecclesiam Beate Marie ...³²

La casa tenia un porxo o porta posterior que s'obria al sector de muralla concedit per Ramon Berenguer IV al bisbe. En una data indeterminada entre 1166 i 1188 el rei Alfons ordenava que no s'edifiqués sobre aquest sector de muralla donat pel seu pare al bisbe i Capítol.³³

Poc després de l'esmentada data, l'octubre del mateix 1154, Ramon Berenguer IV donava a Pere de Santponç, germà de Bernat, uns casals veïns als anteriors per la banda nord. La propietat se situava entre el mur que separava la ciutat del riu i el carrer Creuera, enfrontat a la porta del temple catedralici:

... illud casale quod est inter casas Ioannis de Prohins et casas que fuerunt Ademari de Podio et est ante portam ecclesie Sancte Marie et ab Hiberno: afrontat in muro.³⁴

La part posterior, a l'oest, comunicava amb l'alfòndec dels homes de Narbona, situat possiblement entre la muralla i el riu.³⁵ Les cases van ser comprades per l'església de Santa Maria el 1178, moment en el qual havia estat consagrat el nou temple romànic i l'antiga mesquita era qualificada d'església vella:

... vendo et trado Domino Deo et Sancte Marie sedi Dertose et vobis Poncio episcopo et successoribus vestris atque canonicis eiusdem ecclesie, illas meas domos quam habeo in villa Dertose ante ecclesiam vetulam. Que affrontat a parte orientis in carra-ria publica ante predictam ecclesiam et meridie in domibus que

31. VIRGILI, A., 1997a, doc. 45, pàgs. 95-96.

32. *Ibid.*, doc. 202, pàgs. 260-261.

33. VIRGILI, A., 1997a, doc. 119, pàgs. 170-171.

34. VIRGILI, A., 1997a, doc. 48, pàg. 99.

35. VIRGILI, A., 2001, pàg. 91.

fuerunt Bernardi Sancti Poncii et de occiduo in ipso Alfundec de Narbona et ad septentrionem in domibus que fuerunt Ioannis de Pruvins ...³⁶

Les cases de Joan de Prohins van ser venudes el 1171 per la seua vídua. El document de venda especifica que estaven situades davant de la seu de Santa Maria. És un argument més a favor de la hipòtesi segons la qual l'emplaçament del primer temple era diferent al de la seu romànica, perquè durant un temps tots dos edificis van coexistir.

Les afrontacions citades indiquen que l'antiga mesquita obria una de les seues portes al que actualment és el carrer Creuera, just davant de la façana de les cases de Pere de Santponç. Un dels vials més antics de la ciutat. Els darrers estudis fets sobre l'urbanisme medieval del sector coincidixen en l'opinió que l'eix format pel carrer Major de Sant Jaume-Santa Anna-Creuera-Ciutat podria haver estat dissenyat en època romana i hauria sobreviscut amb variacions mínimes fins als nostres dies.³⁷ Pensem que aquestes cases, que va comprar l'església de Santa Maria el 1178, es localitzaven aproximadament els solars on al segle XIV es bastiria el palau episcopal. Amb relació a aquesta informació es dedueix que el temple s'aixecava al sector sud del primitiu recinte romà, delimitat per la muralla interior que a la segona meitat del segle XII encara es conservava.³⁸ El seu emplaçament coincidia —sempre de manera aproximada— amb els solars del que més tard seria el primer palau del bisbe i la placeta de Palau, amb la possibilitat que s'estengués cap a l'est ocupant part de l'espai que esdevindria el claustre i el refector.

Les referències de què disposem sobre el sector nord del conjunt catedralici per a aquests primers anys posteriors a la conquesta cristiana aporten poca informació útil sobre el tema que tractem, encara que no contradiuen les hipòtesis que hem exposat. Hem parlat de la donació d'unes cases feta a Ramon Ermengol el 1153 que afrontaven al sud amb un alou propietat de l'església de Santa Maria:

Dono ... illas meas casas ... quas habeo in Tortosa prope ipsam sedem. Que terminantur ab oriente in muro ianuensium, a meridie in alodio Sancte Marie de ipsa sede, ab occidente in domibus Petri de Ragadel, a circio in ipsa carrera.³⁹

36. VIRGILI, A., 1997a, doc. 303, pàgs. 380-381; *Ibíd.*, doc. 213, pàgs. 271-271.

37. UTGÉS, M., *et al.*, 1997, pàg. 111; GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàg. 140 i s.

38. Sobre el traçat aproximat d'aquest sector de muralla vegeu "La canònica com a element urbà i conjunt arquitectònic. Síntesi de la seua evolució", pàg. 405.

39. VIRGILI, A., 1997a, doc. 38, pàgs. 88-89.

Es pot ubicar el sector a l'angle nord-est del barri, ja que es fa referència a l'afrontació de la casa amb el mur dels genovesos pel flanc est. En aquest punt discrepem de l'opinió de Garcia Biosca, que sembla que indica implícitament que l'esmentat tram de muralla corresponia al sector meridional del recinte interior.⁴⁰ La paret documentada aleshores com a mur dels genovesos devia formar part també de la muralla interior. Separava el sector de la *Villam Siccum*, concedit al Comú de Gènova el 1149 per Ramon Berenguer IV, de la porció comtal situada dins de l'antiga medina.⁴¹ La casa de Ramon Ermengol, doncs, estava situada a la zona alta del que coneixem com a carrer Costa de Capellans, contigu al mur nord de la seu romànica. No disposem de cap altra referència que ens permeta identificar l'esmentat alou de Santa Maria amb els solars on a partir del 1158 es va aixecar el nou temple. Cal tenir present la informació que aporta aquest document a l'hora d'engegar qualsevol recerca sobre el tema (fig. 6).

LA CATEDRAL ROMÀNICA

Les aportacions de la documentació

Les notícies del segle XII: cronologia de la construcció

La conservació de l'esmentada làpida commemorativa de la consagració de l'església romànica de Santa Maria ha permès d'antuvi conèixer l'any d'inici de les obres, el 1158. Malauradament cap referència documental ens permet contrastar la notícia. El primer esment a la voluntat de començar a bastir un edifici destinat a substituir l'antiga mesquita apareix a la carta enviada pel papa Adrià IV a Ramon Berenguer IV el 20 de març de 1156. El prelat hi demanava una actitud més generosa del comte envers l'Església tortosina que ajudaria, entre altres, a bastir l'església i la canònica:

Sufficientem quoque locum ad edificandam ecclesiam, officinas canonicorum et domos in usus episcopi eidem ecclesie pro anime tue salute concedas. Quod si nolueris effectu operis prosequente complere ei ad claustrum suum licenciam dabimus redeundi.⁴²

La resposta del comte indicant que obeeix les ordres del papa és del mateix 1156, en una data posterior al 29 de maig. S'hi cita la col·locació de fonaments per a l'església de Santa Maria de Tortosa,

40. GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàg. 141.

41. VIRGILI, A., 2001, pàgs. 75-78.

42. VIRGILI, A., 1997a, doc. 66, pàg. 119; *ibíd.*, doc. 72, pàgs. 124-125.

encara que cal entendre-ho més en un sentit simbòlic que com una indicació de voluntat d'iniciar l'activitat constructiva del temple.

L'abril de 1158 se cita la donació de diners per a l'obra del temple, fet que indica que l'obra havia començat o se n'estaven ultimant els preparatius. És aleshores que Pere de Sentmenat i la seua muller Ermessenda van donar a la fàbrica de Santa Maria 10 morabatins censuals per ajudar a la salvació de la seua ànima:

... dono Deo et ecclesie Sancte Marie Dertusensis ad constructionem operis eiusdem ecclesie, X morabetinos censuales ...⁴³

És la primera referència documentada de les moltes deixes que en endavant ciutadans de Tortosa van fer a l'obra de la seu o a l'ornament d'algun dels seus altars. La publicació dels documents conservats a l'Arxiu Capitular fins l'any 1193 ens permet constatar donacions fins aquest mateix any (taula 2). Destaca una notícia del mes de gener de 1177 que ens assabenta del fet que Ramon de Molnells, germà del bisbe Pons, havia finançat l'obra de l'altar de Sant Andreu apòstol:

... altario Sancti Andree apostoli quod in eadem ecclesia situm et meis propriis expensis edificatum esse dinoscitur ...⁴⁴

El 9 de juny de 1167 s'esmenta la donació feta pel mateix Ramon de Monells d'una honor comprada a Ramon de la Roveria per a la vestimenta del capellà de l'altar de Sant Andreu, fet que es pot relacionar de manera aproximada amb la cronologia de la construcció de l'altar.

El mateix bisbe Pons (1165-1193) donà també a l'església de Santa Maria, en el seu testament signat l'any 1193, una capella que hi havia a la seu:

... dimitto ecclesie Dertusensis CCCC morabetinos et capellam meam totam integre et tres equitaturas et IX captivos et dimidium ...⁴⁵

Possiblement aquesta propietat li havia estat concedida en reconeixement a la seua ajuda econòmica a l'obra. El 27 de juny de 1166, en el document de divisió dels béns del bisbat entre la mensa episcopal i la capitular s'especifica que el bisbe havia d'utilitzar els rèdits procedents de la capella d'Aragó per a l'obra de l'església.⁴⁶

El document més valuós és el que es va redactar en commemoració de la consagració del temple el dia 28 de novembre de

43. VIRGILI, A., 1997a, doc. 85, pàg. 137.

44. VIRGILI, A., 1997a, doc. 285, pàgs. 354-356; ibíd., doc. 169, pàg. 225.

45. VIRGILI, A., 1997a, doc. 493, pàgs. 609-611, 15 d'octubre de 1193.

46. Ibíd., doc. 161, pàgs. 215-218.

1178.⁴⁷ Malgrat que no ofereix informació concreta sobre aspectes constructius, confirma les dates d'inici i acabament de les obres i contextualitza l'edifici quant al fenomen de la conquesta cristiana del territori de Tortosa i la consolidació de l'àmbit territorial de la diòcesi. Cita els dos grans protagonistes de l'obra, els bisbes Gaufred d'Avinyó (1151-1165) i Ponç de Monells (1165-1193). El primer va tenir una importància cabdal en el moment del plantejament de l'edifici i l'inici de l'activitat constructiva. El segon va protagonitzar la darrera etapa constructiva abans de la consagració. La va dirigir a partir de 1165, en un temps que, després de mínimament estabilitzat el poder feudal i cristià a la ciutat, l'obra, probablement, es va caracteritzar per un ritme de treball ràpid.

El text de la consagració fa referència també —amb força èmfasi— a la protecció i ajut de la corona envers l'obra, exponent dels importants interessos que el poder polític tenia en l'acabament de l'edifici. Ho corrobora el fet que el rei Alfons aprofités l'esdeveniment de la consagració per a confirmar totes les donacions fetes pel seu pare a l'església de Santa Maria de Tortosa, ratificar la validesa dels antics límits del bisbat i assignar els drets de la mitra sobre el seu territori. D'antuvi, la consagració del temple i la seua dotació solia coincidir en el temps. En aquest cas la progressiva incorporació de nous terrenys al territori diocesà n'augmentava la significació.⁴⁸

La solemnitat donada a l'acte de consagració de l'edifici demostra la seua importància simbòlica des del punt de vista polític i religiós. A més del rei Alfons i la reina Sança, hi van participar una munió de civils i eclesiàstics entre els quals el document destaca l'arquebisbe de Tarragona Berenguer de Vilademuls, encarregat de la consagració, el bisbe d'Osona i el noble Ramon de Montcada, la família del qual tenia importants interessos a la zona. Amb la seua presència el bisbe Pons i el Capítol demostraven el suport dels més alts estaments civils i eclesiàstics i refermaven el seu poder sobre el territori diocesà, caracteritzat encara en una part important per una forta inestabilitat i una ocupació del territori gens consolidada.

No tenim cap informació que ens permeti saber si l'edifici catedralici estava acabat el 1178, quan es va consagrar. No obstant això, el text de la consagració indica explícitament que sí; de la mateixa

47. VIRGILI, A., 1997a, doc. 301, pàgs. 373-378. El document és la dotació de la seu, feta aprofitant l'acte de consagració del temple. PLADEVALL, A., 1997, vol. XXV, pàgs. 118-119. Inclou la traducció del document. Recull bibliografia anterior on el document ha estat transcrit o treballat.

48. PUIG I CADAFAELCH, J., 1983, vol. III, 1, pàg. 37.

manera que ho fa el de la làpida commemorativa de l'acte. Si això és cert, hauria estat una obra ràpida, realitzada en un termini de vint anys. Les referències concretes a ajudes a l'obra de l'edifici apareixen als documents datats entre 1158 i 1176, dos anys abans de la consagració de l'edifici. Després d'aquesta data i fins a la darrerria de segle les aportacions documentades anaven destinades al manteniment d'altars o a la fundació de capellanies. Només hi ha en aquest sentit una excepció, és la donació feta el 12 de gener de 1177 per Bernat Santponç al seu testament en què dóna 50 sous destinats a la construcció de l'altar de Santa Maria. Pensem, però, que més que a l'obra de l'edifici es podria referir, en un moment en què la fàbrica devia estar força avançada, a la fabricació del retaule major: ... ad construendum altare beate marie maiori L solidos ...⁴⁹

Els segles *xiv* i *xv*: la convivència amb l'obra nova i l'enderroc del presbiteri i els primers trams de nau

L'objecte de recerca del nostre estudi ha condicionat temporalment les referències documentals que hem pogut localitzar sobre l'edifici de la catedral romànica. A l'època a què es refereixen els documents que hem treballat, tots posteriors a l'inici del segle *xiv*, el temple era considerat obsolet per la jerarquia civil i religiosa del territori i hom feia el possible per substituir-lo. Els llibres de visites pastorals i els llibres de la fàbrica gòtica ens en permeten ampliar la informació en alguns aspectes.

La majoria de notícies sobre l'antic temple es refereixen als altars. Se'n constata, al llarg del segle *xiv*, un augment considerable amb relació a les noves necessitats derivades de la importància creixent del culte a les relíquies i l'augment de les comunitats religioses, fets que provocarien la substitució dels vells temples per altres de nous a la majoria d'indrets d'Europa Occidental des del segle *xiii*. Aquest mateix fenomen devia ser la causa de la construcció de la capella de l'Esperança a la dècada dels anys vint del segle, finançada pel cambrer de la seu Ponç Saguàrdia.⁵⁰

El primer document que coneixem del qual es pot extraure un registre d'altars data del 1345. És una constitució editada pel bisbe Berenguer de Prats i el prior Ramon de Paolac a través de la qual

49. VIRGILI, A., 1997a, doc. 286, pàgs. 356-357.

50. ACTO, NC 1331, nones d'abril. La construcció de la capella i el seu ornament han estat treballats en l'apartat corresponent a l'obra nova del temple. Vegeu en aquest sentit, l'apartat "Una intervenció gòtica a l'edifici romànic: la capella de l'Esperança", pàg. 55.

es fa, entre altres, una relació de les capellanies de la seu i es regulen les condicions per a escollir-ne els capellans.⁵¹ Es fa esment a un total de 14 capellanies pertanyents al temple o als edificis que s'hi vinculen. La seua dedicació coincideix amb la de capelles o altars documentats d'altres vegades al llarg del segle XIV. Les visites pastorals de l'any 1387 i 1423 aporten informació més concreta. Descriuen tots els altars de l'edifici romànic, ja que fins el 1428 no es va iniciar l'enderroc de l'absis. El 1387 s'esmenten 12 altars, suposem que no tots corresponen a capelles,⁵² i el 1423, 17 a l'edifici romànic.⁵³ Els més de trenta anys transcorreguts entre les dues visites no ens permeten precisar l'ordre de la visita i, en conseqüència, no podem especular sobre la possible ubicació dels diferents altars amb relació a l'absis (taules 3 i 4).

La segona font d'informació són els llibres de fàbrica de la nova obra gòtica. Les referències a les millores realitzades entre 1346 i 1347 als altars de l'edifici ens informen, en concret, a més de l'altar major, dels de Sant Miquel, Sant Domènec, Sant Vicent, Sant Llorenç, Sant Pere, Sant Andreu i Sant Esteve. En tots els casos són pagaments fets per intervencions puntuals en llocs que ho devien necessitar, aprofitant que en aquest moment hi havia diners destinats a l'obra del temple amb motiu de l'inici de la nova fàbrica. Només en el cas de la capella de Sant Llorenç i de la sagristia podem assegurar que la intervenció va provocar-la l'inici del nou edifici.

Les obres a l'altar de Santa Maria van ser les més importants de les documentades en 1346 i 1347. El novembre de 1346 es feien uns graons davant l'altar que s'aixecava per col·locar-lo al lloc adient.⁵⁴ El mes de desembre es confeccionava una reixa a la capella, el cost de la qual va superar els 100 sous.⁵⁵ La intervenció va incloure també el dipòsit de relíquies a l'interior de la pedra de l'altar, un mes abans que es col·loqués la primera pedra del nou edifici. Es van adobar els armaris de la capella, en els quals sabem que el 1423 es guardaven les relíquies, llibres i altres elements litúrgics. A la visita feta a la seu el dia 20 de setembre d'aquest any, el bisbe Ot de Montcada demana que el reliquiari major, guardat a l'armari de les relíquies, siga adobat i es col·loque en un altre lloc tancat i més segur.⁵⁶ El 1346 consta també un retaule dedicat a la Verge, així

51. ACTo, Constitucions-2, fol. 31v i s. Vegeu ap. doc. 7.

52. ACTo, Visites Pastorals, caixa 1, 1387, fols. 2r i s.

53. *Ibid.*, caixa 2, 1423, fols. 1r-4r.

54. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 14v. S'hi treballa al llarg de sis dies.

55. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 38v-39r.

56. ACTo, Visites Pastorals, caixa 2, 1423, fol. 2r i s.

com la confecció d'un cadafal provisional per a algun monument o representació litúrgica:

Item obra altre jorn en Pere Ferrer, fuster, que adoba lo retaule del altar mayor.

Item costaren XVIII cayrats de aportar de dela lo pont a Sancta Maria, los quals aviem mester a fer bastiment a la representació que feren davant l'altar de Sancta Maria, depuys los si tornat.⁵⁷

Consten també despeses en filferro per a les cortines, en la compra de cent claus i referències a despeses fetes en corones.

Per a la resta d'altars esmentats les notícies de despesa són molt específiques. El mes de març de 1345 es treballa picant les pedres i confeccionant els altars de Sant Miquel, Sant Domènec i Sant Vicent. Al primer s'hi col·loquen frontisses i un forrellat a la porta, la qual cosa fa suposar l'existència d'una reixa de tancament, i s'hi confecciona el brescat. Per a l'altar de Sant Domènec es compra una taula de quart per a fabricar el tauler de fusta del frontal o antependi.⁵⁸ El desembre de 1346 consten també intervencions a les capelles de Sant Pere i Sant Andreu, centrades concretament en l'elaboració dels brescats. La paraula brescat es podria relacionar amb un enteixinat, que recorda les formes hexagonals prismàtiques de la bresca d'un rusc de mel. Considerant aquesta possibilitat es referiria a un entramat o tauler horitzontal de fusta que cobriria les capelles. Amb tot, la vaguetat de les informacions no ens permet concretar amb certesa a quin tipus d'element es refereix.⁵⁹

La intervenció més important realitzada aleshores a la seu romànica va ser la construcció d'una nova sagristia com a conseqüència de l'enderroc de la vella. Aquesta darrera estava emplaçada en un solar que es devia voler utilitzar com a terreny per a les obres de la nova capçalera. La nova estança es volia edificar, i així es va fer al llarg de l'any 1446, a sobre de la capella de Sant Esteve, situada possiblement a la banda de l'epístola, a prop de l'altar major. Devia ser una estança amb coberta plana sostinguda amb bigues de fusta, si fem cas de les referències sobre la col·locació de permòdols i la confecció de la coberta per part del fuster Antontoli.⁶⁰ Per a donar consistència a l'obra les bigues es van encastar al mur exterior del temple, feina que va realitzar la colla del mestre Bernat Dalguaire, dirigida en aquest cas

57. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 39r, 50v, 51v.

58. Ibíd., fols. 2r, 34v, 35v, 42r, 42v.

59. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 49r.

60. Ibíd., fols. 30v i 42r.

pel seu germà Pere, el mes d'octubre de 1346.⁶¹ Hi ha documentades altres obres a l'estança entre els mesos de març i octubre de 1346. Les més interessants es refereixen a la confecció del paviment i a l'enrajolat amb 1.250 rajoles de València, la fabricació d'una trona de fusta, la d'un rentador de mans i la d'un tauler darrere del qual s'havien de vestir els canonges.⁶²

Mentre es realitzaven aquestes intervencions es treballava a l'escala i a la porta del cor. Aquesta darrera es volia rebaixar, molt possiblement amb motiu de les obres de la sagristia. Hi ha constància igualment d'obres en una escala per accedir al terrat de la seu —que no podem concretar si era la mateixa que la del cor o la de la sagristia— a les finestres que comunicaven amb el claustre i a l'esquella “vedada”, que es va canviar d'emplaçament.⁶³

Entre 1347 i 1428 no hi ha referències a l'edifici romànic als llibres de l'obra. Sí que trobem notícies relacionades amb el seu guarniment en un altre tipus de documentació que hem integrat al text d'evolució de les obres de la seu gòtica. Entre aquestes informacions destaca la confecció de l'actual retaule major a partir de 1352 i la fabricació del rellotge el 1378.

A partir de l'any 1428 l'edifici torna a estar present als llibres de l'obra amb motiu de l'enderroc progressiu, necessari per a continuar amb l'avenç de la fàbrica gòtica. La primera notícia data del mes de maig de 1428 i es refereix a l'inici del descobriment de la volta de l'absis.⁶⁴ Al cap de tres mesos es començarà a documentar l'enderroc del sector, concretament el mur de darrere de l'altar major. Cal suposar, per les característiques estructurals de la volta de canó romànica, que les obres d'enderroc continuarien els mesos següents fins a completar l'arrasament de l'absis. Aquestes referències demostren que l'edifici gòtic es va plantejar com un embolcall del romànic, seguint l'exemple d'altres catedrals i esglésies anteriors que havien vist ampliada la seua estructura.

Després d'un nou buit informatiu de dotze anys, sabem que el 1440 es va desmuntar una tàpia provisional que havia estat bastida entre l'obra nova i la vella i es va fabricar un empostissat de fusta, a manera de coberta provisional, que connectava els dos edificis i els convertia en un de sol.⁶⁵ En aquest moment l'estructura de la capçalera gòtica estava acabada. Només algunes restes puntuals recordaven

61. *Ibíd.*, fols. 12r i 48v.

62. *Ibíd.*, fols. 2v i s., 24r i s., i 30v-49r.

63. *Ibíd.*, fols. 2r-3r, 35r, 43v i 51r i s.

64. ACTo, ll. o. 1427-1428, fol. 15v.

65. ACTo, ll. o. 1439-1441, fol. 50r i s. Abril de 1440.

l'emplaçament de l'antic absis romànic. L'any 1441, poc abans de la consagració del nou presbiteri, es comptabilitzen encara algunes despeses realitzades en arrasar el terra del davant de l'altar major —ja al seu nou emplaçament— perquè hi havia restes d'obra vella que no havien estat encara del tot retirades.⁶⁶

Cal considerar que a principis de la dècada dels anys quaranta l'edifici romànic conservaria bona part de les seues naus, si no totes (fig. 9). La desproporció entre elles i l'espai absidal devia ser en aquest moment notable, encara que comuna a la que afectava a moltes altres fàbriques d'aleshores. El 1440 és documentat l'enderroc de dues de les capelles antigues que entorpien l'avenç de la nova nau. Es tractava de les de Sant Agustí i Santa Maria Magdalena. Al cap de dos anys, l'octubre de 1442, es traslladaven barres de ferro des de la capella de Sant Antoni a la sotstresoreria, fet que sembla indicar el desmantellament d'aquest espai a causa de la proximitat del tall d'obra.⁶⁷ Possiblement eren capelles properes a l'altar major, ubicades al sector aproximat de transició entre el primer tram de nau gòtica i el segon. No sabem si eren altars vinculats a la capçalera o si, per contra, eren les primeres referències a capelles de la nau. Una notícia del mateix any permet pensar que en aquest moment es treballava en sectors ocupats per la nau romànica. Aquesta informació fa referència a la fonamentació d'un pilar de la nau l'any 1442; el text documental indica explícitament que el clot del pilar que s'havia d'aixecar era nou pams més profund que el fonament del pilar romànic que hi havia al sector. L'observació, a més de fer intuir l'existència de naus en parlar de pilars, ens permet saber que els fonaments de la nau romànica tenien una profunditat aproximada de tres metres.⁶⁸

Aleshores encara es mantenia dempeus la porta lateral nord de la seu vella, oberta al cementiri i a l'hospital de pobres de la seu.⁶⁹ L'enderroc d'aquest accés devia ser contemporani al del forn i l'hospital situats al seu davant. Aquests dos edificis entorpien l'avenç de l'obra gòtica i es van arrasar entre 1451 i 1455 per a poder continuar amb l'obra de les dues primeres capelles laterals del mur septentrional. La nova línia de façana lateral del temple, al carrer Costa de Capellans, es va bastir retirant les edificacions cap al turó de la Suda, fet que va provocar també una rectificació important en el traçat del carrer. Va significar al mateix temps la progressiva desaparició del cementiri

66. ACTo, ll. o. 1440-1441, fols. 50r-51v.

67. ACTo, NC 1439-1443, després del 5 d'octubre de 1442.

68. ACTo, NC 1439-1450, 13 d'agost de 1442. Vegeu ap. doc. 110.

69. Es fa netejar l'any 1445-1446 (ACTo, ll. o. 1445-1446, fol. 33r).

que hi havia en aquest lateral del temple i que des del segle XII havia separat la porta septentrional de la catedral de l'edifici de l'hospital de Santa Maria.⁷⁰

A dins de l'edifici, coincidint amb l'inici de l'obra dels primers trams de nau gòtica, es va rectificar el nivell de paviment al sector de transició entre la capçalera i la nau, fet que molt possiblement es refereix a un aixecament del nivell del terra de l'edifici gòtic respecte al romànic.⁷¹

La següent de les referències data de finals del segle XV, moment en el qual el primer tram de nau gòtica estava del tot aixecat i els sectors inferiors del segon dels trams en procés de construcció. La notícia, corresponent a l'any 1494, es refereix a la necessitat d'enderrocar arcades de l'obra vella que molestaven l'avenç de la nova.⁷² En aquest moment la nau romànica es conservava encara força sencera, a l'interior de la qual es comptabilitzen en actiu nou altars. L'accés al claustre es realitzava per la porta primitiva, mentre que l'accés nord devia haver estat anul·lat per l'avenç de l'obra nova (fig. 18 i 19).

La progressiva substitució de la nau a l'època moderna

Malgrat que resta fora de l'àmbit del nostre estudi, el coneixement de l'evolució de l'edifici amb posterioritat a l'any 1500 és important per a poder donar cos a la dispersa documentació medieval conservada. Disposem d'un conjunt de dades que ens permeten continuar resseguint el procés de substitució de l'edifici romànic. L'obra nova de la nau el va anar embolcallant, primer, i desplaçant, després, de manera progressiva, per trams.

A principis del segle XVI el tall de les obres estava situat entre el segon i el tercer dels trams de la nau. Sabem que estaven bastides del tot les dues primeres capelles laterals, dedicades a sant Miquel i a la Verge del Roser. La porta de comunicació amb el claustre encara era la porta romànica. Mossèn Aureli Querol va situar l'antiga porta al sector corresponent a l'actual capella de Sant Ruf, dedicada en principi a les santes Justa i Rufina. Aquest accés era citat a la documentació medieval com a "porta de la Majestat" o "porta de davant la majestat", fet que el du a relacionar-la amb l'homònima de la catedral de Tarragona. El canonge recull la descripció que d'aquesta porta fa Francesc Martorell,

70. ACTo, NC 1451, 2 d'octubre. Vegeu, en aquest sentit, el capítol sobre l'entorn canonical als segles XII-XV. Apartat "La canònica com a element urbà i conjunt arquitectònic. Síntesi de la seua evolució".

71. ACTo, NC 1439-1450, 15 de gener de 1450. Vegeu ap. doc. 113.

72. ACTo, NC 1486-1495, 7 de juny de 1494. Vegeu ap. doc. 135.

segons la qual a la part interior del llinar fins al segle XVI hi va haver la pica d'aigua beneïda que ara és a l'angle nord-oest de la galeria del claustre, davant de l'actual porta d'accés a la seu.⁷³

El text de la visita pastoral de l'any 1554 reflecteix la situació de provisionalitat que afectava el sector de transició entre l'obra renaixentista i la romànica.⁷⁴ A continuació de l'altar de Sant Miquel es van visitar els de l'Assumpció de la Verge, de les Ànimes del Purgatori i de Santa Llúcia. No sabem si eren encara altars situats al sector nou de la nau nova o al vell. Possiblement pertanyien a la nova fàbrica perquè tot seguit se cita l'espai que havia estat dedicat a altar de Sant Mateu, en aquest moment desmantellat a causa de la proximitat de les obres: ... quam etiam propter opus dicte ecclesie non est ornatum ...⁷⁵

Cal suposar que aquest altar estaria situat al sector de nau romànica corresponent aproximadament al tercer tram de l'actual nau lateral. Després de l'altar de Sant Mateu la visita es va dirigir als dos darrers del sector de l'epístola, tots dos encara en ús (fig. 19).

Enfrontats a aquests, els dos primers dels altars de la nau sud pertanyien també encara a l'edifici romànic. Eren els ja esmentats de Sant Esteve, de Santa Elena i de la Santa Creu. A continuació és citat al text de la visita l'altar conjunt de Sant Domènec i Sant Antoni, sense ornament per la proximitat de les obres:

... visitavit altare honori Dominici et Anthoni in quod propter opus et fabricam presentis ecclesie est et absque ornamentis sunt in eo dua beneficia ...⁷⁶

També s'hi diu que l'altar de Sant Antoni estava en una capella que en aquest moment es trobava derruïda amb motiu de les obres:

Alterum (benefici) sub invocatione Sancti Anthoni est unum lectorie quod beneficium solebat esse antiquitus in quadam capella dicte ecclesie que est diructa propter opus et fabrica illius, et quod usque perficiatus est in hoc altare.⁷⁷

Aquesta capella, citada el 1442 amb motiu del seu desmantellament, devia estar situada abans del seu enderroc aproximadament al solar de l'actual segon tram de nau lateral sud, vora l'antiga porta d'accés al claustre des de l'interior del temple. Referma aquesta ubicació el

73. QUEROL, A., 1992, pàgs. 7-8. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III. Opina erròniament que l'esmentada porta és la que es conserva tapiada a l'extrem septentrional del mur de la capella de la Cinta.

74. ACTo, Visites Pastorals, caixa 3, 1554, fols. 3v-14r.

75. Ibíd., fol. 3v.

76. Ibíd., fol. 14r.

77. Ibíd., fol. 14r.

fet que a continuació dels esmentats altars el bisbe visita la capella del Roser, primera de la nau en aquest sector de l'evangeli. Respecte a la dedicada aquests anys centrals de segle a sant Domènec i sant Antoni, es devia situar a l'alçada de l'actual accés a la seu des del claustre. La coincidència entre la capella de Sant Domènec i el relleu de la clau de volta de la tercera capella de la nau, que representa la imatge d'aquest sant, es pot considerar un argument a favor d'aquesta hipòtesi d'ubicació.

A la darrereria de la centúria les obres havien avançat considerablement per poder fer una nova consagració del temple de la qual se n'encarregà el bisbe Gaspar Punter el 1597. La porta actual va ser bastida a finals de la dècada dels anys seixanta i principis dels setanta, alhora que es construïa la capella del Nom de Jesús. Josep Matamoros remet a una acta capitular en la qual s'indica que el 20 de juliol de 1569 es va començar la paret de la capella que es trobava a la línia de la Porta de Palau, al costat de la capella claustral del Corpus.⁷⁸ El 1575 es feia pintar la clau major del tercer dels trams de la nau, dedicada a sant Ambrosi, fet que confirma que estaven acabades les capelles del Nom de Jesús i la del davant, actualment del Carme o de les Ànimes.⁷⁹ Cristòfor Despuig cap als anys setanta del segle XVI es refereix a l'obra romànica de la seu com a una sèrie de murs vells que resten per a enderrocar.⁸⁰

Precisament d'aquest moment en el qual l'obra romànica restava del tot mutilada i havia perdut qualsevol interès, conservem l'únic testimoni gràfic de l'edifici, de vital importància per a poder contrastar les hipòtesis que aportem sobre l'orientació i estructura de l'edifici. És el dibuix del sector superior de la façana, integrat a la vista de la façana fluvial de la ciutat dibuixada l'any 1563 per Antoon van den Wyngaerde.⁸¹ Malgrat que és una reproducció parcial, deixa entreveure un mur frontal corresponent a un edifici de tres naus coronat amb merlets. Els cossos laterals presenten una línia superior horitzontal, mentre que el central adopta una forma de dues aigües. Aquest darrer mostra un coronament a manera de motllura triangular, resseguint el perfil superior a dos vessants, sostinguda per arcuacions cegues. A sota centra la façana una gran rosassa en la qual s'endevina un treball de traceria romànic. A l'extrem nord apareix una torre poc desenvolupada que no es troba a la banda sud. La sensació és de llenç de mur força

78. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 28 i 71.

79. ACTO, Actes-6, 1575, 4 de novembre.

80. DESPUIG, C., 1981, pàgs. 79-80.

81. Publicat un detall a BAILA I PALLARÉS, M. A., 1999, pàg. 1167.

compacte, com si tingués funció de defensa fortificada. El dibuix mostra igualment l'estreta connexió entre l'edifici i la fàbrica que el substituïa, situada al seu darrere (fig. 52).

Entre la darrereria del segle XVI i aquesta última data de principis del XVIII l'obra vella va servir com a suport de bastides. Una notícia de l'any 1620 serveix com a exemple de l'estret lligam que en aquest darrer sector de nau encara es mantenia entre obra vella i obra nova. El mes de novembre d'aquest any el Capítol deliberava sobre la necessitat de fer el fonament de la torre sud de façana més profund que el fonament romànic que hi havia en aquest sector, atès que aquest era massa superficial com per a poder suportar l'elevat pes que es preveia per a la façana.⁸² És molt possible que durant un llarg període de temps coexistissin fins i tot les dues façanes, ja que el 1700 el tancament barroc estava bastit fins a la línia del primer nivell de fulles dels capitells. Les voltes dels dos darrers trams de nau no es tancarien fins al cap d'uns anys, fet que explica la possibilitat que es mantingués fins a una data tan avançada la façana i els peus de la nau romànica.

Els peus de l'edifici i el mur de tancament de façana no es van acabar d'enderrocar fins a principis del segle XVIII. Una referència de l'any 1703, recollida pel canonge Ramon O'Callaghan, ens informa de la desaparició del que devien ser els darrers vestigis de l'obra romànica:

Attés que lo dilluns se ha de comensar a derrocar la obra vella, per a la prosecusió del estall, lo diumenge en la tarde despues de completes de cante una salve a Nostra Senyora, colocada la reliquia de la Santa Cinta en lo altar major: Y lo dilluns se diga una misa matinal en la capella de Nostra Senyora, per a que Nostre Senyor sia servit per sa intercesió, guardar-nos del dit enderroch ...⁸³

La ubicació, l'estructura i el significat del temple. Un assaig d'interpretació

Resulta força difícil amb les referències de què disposem fer una valoració de la importància que l'edifici va tenir dins del context de l'arquitectura de l'època. Són nombroses les preguntes que ens plantegem a l'entorn d'aquest tema i poca cosa és el que podem aportar atès l'estat actual de les investigacions. Amb tot, resulta interessant

82. O'CALLAGHAN, R., 1895, III, pàg. 183.

83. *Ibíd.*, pàgs. 184-185 i s.

reflexionar sobre alguns aspectes que poden obrir el camí a futures investigacions. En primer lloc, cal preguntar-se per què a Tortosa la jerarquia civil i eclesiàstica van tenir tanta pressa per bastir un edifici catedralici de nova planta, mentre que a altres ciutats de conquesta tardana com Lleida o Tarragona van trigar més temps a iniciar-ne les obres. No sembla que el motiu fos la poca capacitat de la primitiva mesquita musulmana per a encabir els creients. Hem comentat que era un edifici de cinc naus que havia provocat comentaris d'admiració per part dels contemporanis. Possiblement van ser raons polítiques les que van motivar l'inici d'una nova seu passats només deu anys de la conquesta de la ciutat i cinc anys després de la constitució de la canònica, quan l'estructura eclesiàstica tot just havia començat a organitzar-se.

Tortosa havia estat un enclavament estratègic de primera magnitud dins del conjunt de la frontera nord-oriental d'Alandalús. La seua fidelitat al califat de Còrdova i el pes que va tenir com a taifa al llarg del segle XI la van convertir en una plaça preuada i alhora difícil de conquerir.⁸⁴ Fins i tot el papat va concedir a la seua conquesta caràcter de croada. L'ocupació del territori per part de Ramon Berenguer IV i els seus exèrcits va ser considerada un triomf amb gran transcendència en la batalla contra els pobles islàmics.⁸⁵ La mateixa acta de consagració de la seu romànica, el 1178, parla de la ciutat musulmana com a turment dels cristians i com a plaça inexpugnable, considerant-la clau per als cristians un cop conquerida pels exèrcits catalans:

... sabem tots que les ciutats foren destruïdes i convertides en inmensos espais solitaris i que la ciutat de Tortosa, que es trobava quasi segura per la multitud d'habitants que tenia i la seua situació prop del riu Ebre, entre altes muntanyes, turmentava la cristiandat...⁸⁶

En aquest context és fàcil pensar que l'Església i el casal de Barcelona es posessen d'acord a fer bastir a la ciutat, emplaçada a l'extrem més meridional de les noves terres conquerides, un temple de nova planta que servís com a exemple del seu triomf sobre l'Islam. Concorda amb aquesta tesi el fet que es fes coincidir, per part del poder polític, la consagració del nou temple amb l'ampliació dels límits diocesans de l'Església tortosina i la incorporació de places recentment conquerides als musulmans.

La catedral del 1158 va ser concebuda des del principi com un edifici de nova planta. El solar sobre el qual es va començar a aixecar

84. VIRGILI, A., 1997, pàgs. 39-40.

85. VIRGILI, A., 2001, pàgs. 40-41.

86. PLADEVALL, A., 1997, vol. XXVI, pàg. 119.

s'ajustava de manera aproximada a l'espai ocupat pel sector central del presbiteri i les naus de l'actual temple. Si no fos així, no hagués estat possible la substitució progressiva a partir del segle xv tal com la tenim documentada. El mateix raonament indica que l'edifici seguia l'orientació tradicional est-oest. Possiblement, el seu eix longitudinal no coincidia exactament amb el del temple actual. Ho permeten suposar diferents factors. Especialment les rectificacions observables al basament exterior de la torre de Sant Pere, punt on van començar les obres del nou temple, a l'angle nord-est del claustre i al mur de la galeria nord del claustre. També podria ser indicatiu del desplaçament cap al nord de la nau moderna respecte a la façana medieval que s'observa al dibuix de Wyngaerde, encara que el seu caràcter de dibuix a mà alçada li resta concreció.⁸⁷ És possible que hi hagués un lleuger desplaçament nord-est sud-est de l'eix longitudinal del temple romànic respecte a l'actual. Si fos així, l'orientació del temple romànic coincidiria més que l'actual amb la dels murs de l'antic palau episcopal i refetor; així com amb la de la galeria meridional del claustre; tots de cronologia anterior al segle xiv. Per a confirmar aquesta hipòtesi, però, caldria realitzar prèviament un estudi metrològic i arqueològic del conjunt.

Amb les notícies de què disposem no és possible determinar exactament quins eren els límits espacials de l'edifici. Tot fa pensar que en gran part l'absis romànic s'encabia dins de l'espai central de l'actual presbiteri. El perímetre del segon no devia ultrapassar la línia que determina l'actual arqueria de separació entre el presbiteri i la girola. Considerem que aquesta devia estar bastida en bona part quan es va enderrocar la capçalera romànica, a partir de 1428, ja que només dos anys després d'aquesta data es van tancar les voltes de la girola.⁸⁸ La nau de l'edifici romànic, amb relació a allò que hem apuntat, ocuparia el solar aproximat de les actuals naus central i laterals, envaint part de l'espai de les capelles meridionals en els trams baixos. Quant a la línia de façana, les referències a l'enderroc dels darrers murs de l'edifici en un moment en què la nova façana barroca estava ja bastida fins a l'alçada del primer nivell de capitells fan pensar que es trobaria retirada cap a l'est amb relació a aquesta darrera, en el solar corresponent al darrer tram de nau. Era, per tant, un edifici de dimensions mitjanes dins del context de la segona meitat del segle xii. Segons la nostra hipòtesi, l'edifici tindria entre quaranta i cinquanta metres de llarg, dimensions considerades habituals per a edificis d'aquesta cronologia.⁸⁹

87. LLUÍS, J., 2000.

88. Vegeu, en aquest sentit, l'apartat "El tancament de les voltes (1430-1434)", pàg. 157.

89. PUIG I CADAFAELCH, J., 1983, vol. III, 1, pàg. 36.

Pel que fa a l'estructura del temple podem concretar només que responia al model de planta basilical amb tres naus. La coberta, almenys a l'absis, era una volta de pedra, que adoptava a l'exterior la característica disposició de terrat. Disposava de tres portes. Les dues laterals se situaven a l'alçada del segon tram de la nau actual. La que mirava al nord era una porta de comunicació amb la ciutat. S'obria al carrer Costa de Capellans des del qual s'hi accedia mitjançant unes escales. Estava enfrontada a l'hospital de Santa Maria i al cementiri del mateix nom, situat just al peu de les escales. L'entrada meridional s'obria al claustre, com a element d'accés des de l'interior de la clausura. Possiblement estava associada a una representació de Crist Majestat, fet que establiria un pont de relació amb la seu de Tarragona.⁹⁰ La porta principal, emmarcada per una façana monumental, comunicava el temple amb el carrer Creuera, eix urbà fonamental fins al segle XIV. Se situava igualment al final d'unes escales que servien alhora per a salvar el desnivell respecte al carrer i per a aportar majestuositat a l'edifici. Al davant, la continuació del cementiri de Santa Maria i una plaça que sovint és citada a la documentació completaven el conjunt.

La construcció de l'edifici va coincidir amb un període en què les grans seus romàniques de la Catalunya Vella s'havien bastit feia temps. Només Santa Maria de la Seu d'Urgell es trobava en construcció. Les obres d'aquesta catedral havien començat a principis del segle XII i s'allargarien encara tota la centúria. Cal suposar que les noves formulacions arquitectòniques procedents del nord d'Itàlia que hi ha devien estar presents també a la seu de Santa Maria de Tortosa, encara que teoritzar en aquest sentit resultaria, ara per ara, massa agosarat.

La participació directa dels bisbes Gaufred i Pons en la fàbrica de l'església, d'entrada, obliga a tenir en consideració també possibles relacions amb l'arquitectura monàstica contemporània. La segona meitat del segle XII fou un període en el qual el moviment canonical esdevingué important a Catalunya, amb relació a l'expansió i consolidació de la reforma gregoriana. Quan Ponç de Monells va ser consagrat com a bisbe de Tortosa, feia 25 anys que era abat de Sant Joan de les Abadesses. Com a tal va continuar les obres de l'església monacal iniciada pel seu antecessor, Berenguer Arnau, i la va consagrar el 1150. A l'acte va participar-hi Gaufred d'Avinyó, futur bisbe de Tortosa, al costat de bisbes i abats de tota la corona. Ponç de Monells estava connectat amb la jerarquia governant del país de manera directa i coneixia bé els corrents de renovació artística i cultural que arribaven de França i Itàlia. Ha estat qualificat com el darrer dels grans bisbes abats de

90. QUEROL, A., 1992, s/p.

l'edat mitjana a Catalunya. Va compaginar els dos càrrecs durant vint-i-vuit anys, des de 1165 que va accedir a la càtedra tortosina fins que va morir el 1193. Tant a Sant Joan de les Abadesses com a la diòcesi de Tortosa va realitzar una important tasca restauradora. Va organitzar la vida comunitària continuant a Tortosa la feina del bisbe Gaufred, en aquesta ciutat també va consolidar l'estructura diocesana. A més de governant, cal valorar la seua actuació relacionada amb la promoció d'obres arquitectòniques. La llista d'esglésies que va consagrar és llarga i s'ampliarà molt més després que l'estudi de la implantació parroquial i monacal a les terres de l'Ebre i del nord del regne de València siga completat.⁹¹ La seua tasca com a promotor va continuar fins i tot després de la seua mort, tal com ho reflecteix el seu testament.⁹²

En el moment que el bisbe Ponç va accedir al govern de l'església de Tortosa les obres de la seu havien d'estar en una fase relativament avançada de la seua execució, si tenim en compte que es van consagrar nou anys després. No podem descartar, com hem indicat abans, que aquest acte tingués lloc abans d'acabar del tot l'edifici. Sabem que el bisbe Ponç va fer el mateix amb el temple de Sant Joan de les Abadesses.⁹³ La traça del temple no es va fer en temps de Ponç de Monells sinó del seu antecessor en el càrrec, Gaufred d'Avinyó. La participació d'aquest bisbe en la consagració de Sant Joan de les Abadesses no és un argument suficient per establir possibles relacions entre el model dels dos edificis. Amb tot, el seu origen obre una via de comunicació amb l'arquitectura del migdia francès, de la qual es fa ressò l'esmentada església de Sant Pere.⁹⁴

Resten encara massa interrogants sobre el temple romànic de Santa Maria de Tortosa com per a poder considerar que el coneixem. Els més interessants per a la història de l'art, segons la nostra opinió, estan relacionats amb la seua estructura. Només l'estudi combinat des de diferents disciplines permetrà avançar en el coneixement d'aquest tema. Amb tot, hom endevina a través de les poques informacions conegudes que l'edifici va haver de complir, atès el seu inici tardà, el paper de pont entre la darrera arquitectura romànica monumental i els primers exemples del segle XIII representats per les catedrals de Lleida i Tarragona, així com pels monestirs cistercencs de la Catalunya Nova. En aquest sentit, mereixeria compartir protagonisme, en l'àm-

91. PLADEVALL, A., 1987, pàgs. 326-363.

92. VIRGILI, A., 1997a, doc. 493, pàgs. 609-611. JUNYENT, E., 1976, pàgs. 71-89.

93. JUNYENT, E., 1976, pàgs. 71-89.

94. PUIG I CADAVALCH, J., 1983, vol. III, 1.

bit del Principat, amb edificis monumentals de la segona meitat del segle XII.

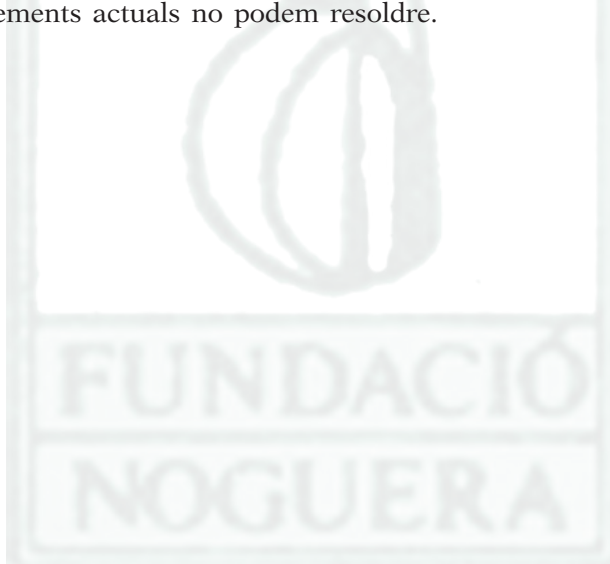
Cal valorar, en un altre sentit, el paper testimonial que la seu va complir com a edifici de plantejament romànic dins del context de les zones més extremes de la Catalunya Nova, a les quals la cronologia de la conquesta cristiana va imposar des del principi formes arquitectòniques properes als plantejaments del segle XIII.⁹⁵

Encara un darrer aspecte afegeix interès al coneixement de l'edifici. La nombrosa documentació conservada sobre el procés de substitució del temple romànic pel gòtic permetrà avançar, un cop coneguda l'estructura bàsica d'aquest, en el coneixement del procés de disseny dels edificis gòtics i la seua relació amb els edificis preexistents. Cada cop més la historiografia sobre l'arquitectura gòtica coincideix a acceptar la dependència dels edificis respecte a les fàbriques que els van precedir. És innumerable la quantitat de temples del gòtic català que van substituir els romànics de manera progressiva, amb l'objectiu d'alterar tan poc com fos possible les funcions litúrgiques i economitzar esforços. Els moderns edificis religiosos de la baixa edat mitjana comporten molt sovint, com a aspecte intrínsec a la seua realitat, la integració dels edificis precedents. Aquest és un aspecte que els estudiosos de l'arquitectura no podem ignorar a l'hora de plantejar la nostra tasca.⁹⁶ La relació entre l'edifici preexistent i les noves fàbriques pot anar des de la substitució progressiva fins a la integració de parts importants del vell en les estructures del nou. Pel que coneixem del temple tortosí sembla que s'ajustaria més al primer cas. No hi ha cap indici, amb els actuals elements d'estudi, que ens permeta parlar d'integració de la seu romànica dintre de les estructures de l'actual. No sembla creïble que les formes arcaïques dels relleus de les impostes de les capelles de Sant Pere i Sant Pau fossen elements readaptats de l'edifici romànic. En el moment que es va bastir aquest sector l'obra romànica romanien encara intacta, i ho va continuar estant durant molts anys. A més, els relleus s'adaptaven totalment a la forma dels elements arquitectònics als quals pertanyen, pensats específicament segons les proporcions i l'estructura del temple gòtic. També la referència al fonament del pilar romànic quan el 1442 es parla sobre la profunditat del nou que es construeix

95. ALMUNI, V., BONET, M., CURTO, A., 1995; FUGUET, J., 1995, pàgs. 69-154; FUGUET, J., 1998.

96. KURMANN, P., 1989, pàgs. 187-194; vegeu, sobre la de Barcelona, VERGÉS I TRIAS, M.; VINYOLES I VIDAL, M. T., 1992, pàgs. 157-165. Ibíd. 1983-1985, pàgs. 97-102. Per a la de Girona FREIXAS, P. *et al.*, 2000 i ADELL I GISBERT, J. A., 1991, pàgs. 110-115.

fa pensar que la ubicació dels pilars no seria exactament la mateixa.⁹⁷ Resta sense resoldre el tema de l'aprofitament dels carreus de l'edifici del segle XII. En cap moment hem localitzat notícies documentals que ens permeten suposar la reutilització dels vells carreus a l'obra nova de la nau, un cop iniciat l'enderroc del primer a la darrerria dels anys vint del segle XV. L'obra realitzada a partir d'aquest moment no mostra diferències visibles en el tipus de pedra o les mides dels carreus respecte al sector d'absis aixecat abans d'aquesta data. A més, la documentació dels llibres d'obra conservats i altres referències que s'allarguen fins al segle XVIII constaten que es continua portant pedres de la pedrera per a l'obra del temple. Com a contrapunt a aquests raonaments, però, l'alt cost que suposava el proveïment d'aquest material obliga a pensar en el seu necessari reaprofitament. La hipòtesi més versemblant és que fossen utilitzats per als fonaments o en la construcció d'altres sectors de la canònica. No sembla probable que es vengués a altres obres de la ciutat, atès que hauria suposat una font regular d'ingressos a partir de la dècada dels anys trenta del segle XV que restaria registrada als llibres de comptabilitat. En tot cas, és un més dels aspectes que amb els coneixements actuals no podem resoldre.

97. De vegades els pilars gòtics es bastien embolcallant els romànics. En aquests casos la seua ubicació determinava molt directament l'estructura de la nova fàbrica, alhora que en facilitava i accelerava la construcció (ERLANDE-BRANDENBURG, A.; MÉREL-BRANDENBURG, A. B., 1995, pàgs. 17-18).

LA CANÒNICA BAIXMEDIEVAL

NOTES DE CONTEXT. LA INSTITUCIÓ CANONICAL A TORTOSA

A partir del segle VIII la voluntat d'organitzar el clergat urbà, derivada de la reforma de Crodegang de Metz, va portar a la progressiva generalització de la vida comunitària. La implantació del sistema feudal va afavorir la consolidació i generalització de la institució canonical, atès que les famílies poderoses veien l'ingrés dels seus fills a les comunitats com una manera efectiva de poder controlar part de les moltes riqueses de l'Església. El fet va tenir repercussions, entre altres, en la política constructiva de les seus episcopals. Els clergues encarregats del servei catedralici van començar a disposar de refectoris i dormitoris comunitaris i d'aquesta manera es van anar formant nuclis canònics en el sector immediat al temple major.

Paral·lelament a la consolidació del feudalisme a l'Europa occidental, com a reacció contra la simonia i la relaxació de costums associats, al segle X va sorgir el concepte de canonge regular per a definir aquells clergues que, seguint les ordenacions de la regla d'Aquisgrà, optaven per residir en comunitat. A partir de l'any 1000 la creació de comunitats regulars de canonges va caracteritzar l'evolució del clergat catedralici. La regla de Sant Agustí va tenir entre aquestes comunitats una especial acceptació, motivada en part per la seua flexibilitat. Malgrat que les canòniques havien d'acatar unes normes genèriques quan adoptaven la regla, cada comunitat es regia per unes constitucions pròpies adaptades a les diferents particularitats o a les necessitats de cada època. Sorgida de les experiències de la comunitat de Sant Ruf d'Avinyó i reconeguda com a regla canonical pel papa Urbà II a la darreria del segle XI, el moviment canonical que va inspirar tingué una importància cabdal a Catalunya. Els interessos del comtat de Barcelona al Languedoc i a la Provença, especialment evidents des que Ramon Berenguer III s'havia maridat el 1112 amb Dolça de Provença, van propiciar l'èxit del moviment reformador. El bisbe de Vic Berenguer Sunifred de Lluça

(1079-1099) va traçar un pont de relació entre aquest moviment i la voluntat de desvincular la seu metropolitana de Tarragona de la província eclesiàstica de Narbona. Va aconseguir de mans del papa Urbà II el reconeixement del títol de bisbe metropolità de Tarragona, malgrat que no va poder fer efectiva l'ocupació cristiana de la ciutat. La seua tasca va ser continuada per Oleguer de Barcelona, canonge procedent de Sant Ruf d'Avinyó que esdevindria en un primer moment abat de Sant Adrià de Besòs i després bisbe de Barcelona (1116-1137). En temps del bisbe Oleguer es va materialitzar l'ocupació de Tarragona i es va fer efectiu el paper que en endavant compliria com a seu metropolitana.

En aquest context la conquesta i ocupació de Tortosa i Lleida, entre 1148 i 1149, va completar la tasca de restauració de les diòcesis catalanes i alhora va suposar la consolidació de la vida regular a les seus episcopals. El bisbe de Barcelona Bernat de Tort, també antic canonge de Sant Ruf d'Avinyó, es va convertir en primer bisbe provisional de Tortosa. Ell mateix va proposar al papa i a Ramon Berenguer IV el nomenament de Gaufred, membre com ell de la comunitat avinyonesa de Sant Ruf, com a primer dels prelats tortosins de la restauració eclesiàstica. Gaufred, consagrat a Tarragona el 5 d'agost de 1151, va engegar la tasca d'organització del primer àmbit territorial diocesà i l'estructuració de la canònica regular agustiniana destinada al servei catedralici. La constitució d'aquesta es va materialitzar dos anys després del nomenament del bisbe Gaufred, el 1153. Un total de nou canonges van signar el document que la legitimava i es van comprometre a seguir les normes de la comunitat, establertes seguint l'exemple de les que regien la casa mare de Sant Ruf d'Avinyó.¹ En aquesta primera ordenació es va establir l'obligació de viure en comunitat, professar la regla de Sant Agustí per part de tots els membres de la canònica, vestir hàbit i no disposar de béns personals. Les primeres dignitats creades per a assegurar la correcta administració de la comunitat van ser les de prior, sacrista, cambrer, procurador i hospitaler, que com la de bisbe havien de ser escollides entre els mateixos membres de la canònica.²

El 20 de març de 1156 el papa Adrià IV aprovava les ordenacions de l'església de Santa Maria i la posava sota la seua protecció, al mateix temps que confirmava els límits territorials del bisbat, corresponents als de l'antiga taifa andalusina. Al mateix temps prohibia a qualsevol persona, sense autorització expressa del bisbe o del Papa, la construcció

1. VIRGILI, A., 1997a, doc. 33, pàgs. 81-83. *Ibid.*, 2001, pàgs. 133-134.

2. El text transcrit per Antoni Virgili cita el de procurador i no el d'infermer. E. Bayettri afegeix aquesta darrera dignitat en referir-se a la primera ordinació de 1153 (BAYETTRI, E., vol. VII, 1957, pàg. 433).

o la possessió d'esglésies en el territori diocesà, així com el cobrament dels drets parroquials. El mateix dia, en una segona butlla adreçada als fidels de la diòcesi demanava obediència al bisbe i el compliment dels deures eclesiàstics, inclòs el delme.³

Per a assegurar la pervivència del convent i la construcció de les oficines canòniques, el papa adreçava una carta a Ramon Berenguer IV en què demanava al comte que ajudés materialment a la comunitat amb l'objectiu que el bisbe i els vint canonges previstos es poguessen sustentar. El document fa també referència expressa a la necessitat d'ajuda per a la construcció de l'església, oficines dels canonges i cases del bisbe:

Sufficientem quoque locum ad edificandam ecclesiam, officinas canonicorum et domos in usus episcopi eidem ecclesie pro anime tue salute concedans.⁴

Davant l'amenaça del papa de permetre als canonges retornar al seu convent d'Avinyó si no es materialitzava l'ajuda esmentada, el comte de Barcelona acceptà acatar la voluntat de Roma i del bisbe de Tortosa. Així ho manifestava a la mateixa carta amb la qual comunicava al Papa la resolució del conflicte que enfrontava l'Església tortosina i els hospitalers d'Amposta sobre la possessió del camp de Sant Joan:

Nos siquidem plurimis occupati negociis cum ad hedificationem ecclesiarum plenarie sufficere nequeamus pro constructione et institutione seu informatione Dertusensis ecclesie Sancte maiestatis vestre postrati pedibus et si non corporali presentia mentali qua possumus humilitate obnixie supplicamus ut in quibus vobis visum fuerit et benignitati vestre celsitudinis Dertusensis episcopus exposuerit prefate ecclesie post Deum primum vos fundamento ponatis.⁵

Cal veure en aquests darrers documents els preparatius immediatament anteriors a l'inici de la construcció del nou temple de Santa Maria. Molt possiblement contemporàniament a aquest es va començar a definir el que ara coneixem com a conjunt canonical. Primer, mitjançant l'aprofitament d'estructures musulmanes i, immediatament després, amb la construcció dels primers edificis, de caràcter efímer per la provisionalitat del moment.

3. VIRGILI, A., 1997a, docs. 64 i 65, pàgs. 114-117. E. Bayerri data els documents el 1155 (BAYERRI, E., VII, 1957, pàgs. 439-441).

4. VIRGILI, A., 1997a, doc. 66, pàgs. 118-119.

5. VIRGILI, A., 1997a, doc. 72, pàgs. 124-125.

Va ser sota el bisbat de Gaufred que es va aconseguir la consolidació de la comunitat religiosa a la ciutat. Això va portar a la necessitat de disposar d'habitacions adients. La concessió comtal a l'església d'una part important del recinte interior delimitat per l'antiga muralla de traçat romà oferia als canonges un doble avantatge. D'una banda, podien aprofitar el caràcter simbòlic de què el sector havia gaudit en el període anterior com a seu del poder religiós i polític. De l'altra, el recinte murat protegiria els eclesiàstics d'eventuals incursions morisques i d'aldarulls urbans, en un moment en el qual una part important del territori tortosí era encara terra de ningú.

La tasca del bisbe Gaufred, de la mateixa manera que hem vist que va passar amb l'obra de la catedral, va ser continuada amb escreix pel seu successor Ponç de Monells (1165-1193). L'experiència que aquest havia adquirit en l'organització de la vida regular al monestir de Sant Joan de les Abadesses li va permetre tirar endavant amb la feixuga responsabilitat d'acabar de definir, alhora, l'estructura canonical i la complexa xarxa eclesiàstica de la diòcesi, el territori efectiu de la qual no ultrapassava en aquest moment la línia del riu Sénia.⁶ El bisbe Ponç i Guerau, prior de la canònica, van ser els que van arbitrar l'acord de partició dels béns de l'església de Santa Maria, de propietat comuna entre bisbe i Capítol els primers anys d'ocupació. El document, signat el 27 de juny de 1167, reflecteix la rivalitat encoberta que caracteritzà les relacions entre bisbes i capítols d'Europa occidental al llarg de la baixa edat mitjana. Les propietats de l'església de Santa Maria i els drets que li pertanyien van restar en endavant dividits en dues meitats, una adscrita a la mensa episcopal i l'altra a la mensa capitular.⁷ La concòrdia, a més de definir les propietats, creava el marc jurídic necessari per tal que cadascuna de les dues institucions pogués ampliar les seues possessions de manera independent, sense necessitat de dependre l'una de l'altra. El text especifica, en parlar dels béns i propietats de cada grup, el dret dels canonges a tenir en propietat l'espai claustral i els edificis comunitaris necessaris per a poder observar correctament la regla. El Capítol es va reservar també el dret sobre tots els béns mobles i immobles del bisbe en cas de mort d'aquest, com a mecanisme per a evitar la dispersió del patrimoni eclesiàstic en mans alienes a la seu.

La força que la divisió de rendes i propietats va donar a la institució canonical es reflecteix en la documentació immediatament posterior a l'any 1166. A partir d'aquest moment el nom del prior apareix siste-

6. GUINOT, E., 1986. *Ibíd.*, 1995, pàg. 13 i s. i 43 i s.

7. VIRGILI, A., 1997a, doc. 161, pàgs. 215-218. Vegeu també Comú de Capítol, 1-18.

màticament citat al costat del bisbe en aquells negocis que afectava a les dues institucions. De la mateixa manera van adquirir cada cop més protagonisme les dignitats, a mesura que l'increment del seu patrimoni mitjançant la compra de béns immobles els convertia en propietaris susceptibles de llogar, vendre o permutar. Exemple de les dotacions dels oficis o dignitats en aquest primer moment de consolidació eclesiàstica és el document referent a les ordenacions de la cambreria, atorgat pel bisbe Ponç el 1167.⁸ El text del document ens assabenta que aleshores, a més de les cinc dignitats originals creades pel bisbe Gaufred el 1153, existia almenys la de precentor i l'ofici de canonge almoïner, els detentors de les quals van signar com a testimonis de l'acte.

Al llarg de la segona meitat del segle XII i durant tot el segle XIII, tant el bisbe com les diferents dignitats, així com la comunitat com a persona jurídica representada pel seu prior, van portar a terme una important política d'ampliació patrimonial fora i dins de la ciutat, fet que va ajudar en gran manera a consolidar el seu poder com a actors fonamentals de l'activitat econòmica urbana i territorial.

El bisbe que va marcar la transició al segle XIII va ser Gombau de Santaoliva (1193-1212). Nomenat bisbe de Tortosa a la mort de Ponç de Monells, la seua prelatura coincidí amb els primers símptomes d'estabilitat i redreçament econòmic al territori de Tortosa. El bisbe, com la resta de magnats tortosins, tenia importants interessos en la continuació de l'activitat conqueridora als territoris situats més enllà del riu Sénia, que al llarg de tot el primer quart del dos-cents es va mantenir encara com a línia de frontera. A més d'això, coincidint amb els interessos del rei Pere II, es va preocupar per consolidar l'activitat repobladora al terme de Tortosa al costat dels principals protagonistes d'aquesta tasca, els ordes del Temple i de l'Hospital de Sant Joan.⁹ Amb els mateixos objectius va accedir al bisbat el seu successor, Ponç de Torrella (1212-1254). Va continuar amb la política de recuperació territorial i es va convertir en un col·laborador important del rei Jaume I en qüestions de política patrimonial, ajudant personalment en la conquesta de places importants com Peníscola, el 1225, o la mateixa València el 1238. El benefici que va obtenir d'aquesta col·laboració el va compensar amb escreix, ja que va poder restablir els antics límits de la diòcesi, concedits el 1178 pel rei Alfons. Així, el 27 d'abril de 1224 va aconseguir del rei Jaume I la confirmació de la dotalia de la seu

8. VIRGILI, A., 1997a, doc. 169, pàgs. 224-226.

9. BONET, M., 1994; *ibíd.*, 1991, pàgs. 551-571; *ibíd.*, 1999, pàgs. 127-144; IGLESIES, J., 1961; MIRAVALL, R., 1970a i b; BURNS, J. I., 1982; PAGAROLAS, L., 1984; PAGAROLAS, L., 1999; FONT I RIUS, J. M., 1953, 1973, 1985. Sobre poblament i activitat constructiva, vegeu ALMUNI, V.; BONET, M.; CURTO, A., 1995; FUGUET, J., 1995; FUGUET, J., 1998, vol. II.

seguint els termes estipulats per rei Alfons gairebé mig segle abans, a canvi d'assegurar el suport de l'Església tortosina en la conquesta del que després seria Regne de València. Al cap de quatre anys, el 1228, el bisbe participava en la signatura de la sentència publicada pel rei amb relació a la necessitat de conrear terres ermes del terme, mostra clara del seu paper com a factor de repoblació.¹⁰

Després del 1240, aconseguit l'objectiu de recuperació territorial dels límits diocesans, l'Església tortosina es concentrà en materialitzar la consolidació del territori mitjançant el foment de la tasca repobladora i la delimitació territorial i jurisdiccional amb la resta de poders. Els bisbes Bernat d'Olivella (1254-1272) i Arnau de Jardí (1272-1306) van dedicar a aquesta tasca una part important dels seus esforços. El caràcter provisional dels assentaments poblacionals es va mantenir, malgrat els esforços, fins a les darreres dècades del dos-cents. La població es pot considerar realment consolidada a finals del segle, després d'uns anys situats a cavall dels regnats de Pere III i d'Alfons el Liberal al llarg dels quals s'hi va donar un darrer impuls amb la concessió de cartes de poblament a llocs estratègics del territori.

Al mateix temps que el territori de la diòcesi es consolidava, la ciutat de Tortosa va començar a gaudir de la conjuntura favorable que caracteritzà els nuclis urbans de l'Europa occidental a partir del segle XIII. El reforçament del poder urbà es va veure afavorit pel dinamisme que li oferia l'activitat comercial represa al voltant del port marítim i el fluvial. Mostra de la seua importància és la redacció d'unes ordenacions jurídiques pròpies, els Costums de Tortosa. El redreçament urbà va marcar l'inici d'un període caracteritzat per una política edilícia important, tant en l'àmbit d'actuació de l'estament civil com de l'eclesiàstic. La delimitació de les parròquies urbanes i les fundacions dels convents de Trinitaris, de la Mercè, de Santa Clara i de Sant Francesc en són exemples.¹¹

La mancança informativa que caracteritza el dos-cents a Tortosa afecta de manera important el coneixement de l'evolució eclesiàstica i del seu patrimoni monumental. S'adverteix a través de les referències conegudes sobre l'activitat dels bisbes la voluntat d'adaptar l'estructura canonical al creixement de les rendes del territori diocesà i a les necessitats derivades del govern de les propietats del Capítol. El 1266, amb relació a l'objectiu d'evitar els conflictes d'interessos entre els

10. BAYERRI, E., VII, 1957, pàgs. 116 i 140.

11. BAYERRI, E., vol. VII, 1957, pàg. 525 i s.; MIRAVALL, R., 1972; PAGAROLAS, L., 1999, I, pàgs. 37-42; VILA, M. A., 1986; UTGÉS, M., *et al.*, 1997, pàgs. 113-114; BAILA, M. A., 1999, pàgs. 49-11; CURTO, A.; VIDAL, J., 2003, pàgs. 68-71.

dos organismes eclesiàstics, el bisbe Bernat Olivella i el Capítol van pactar la divisió dels delmes i primícies de tots els castells i llocs de la diòcesi. Calia acceptar la partició que el 1250 havia fet com a àrbitre l'arquebisbe de Tarragona. En el mateix sentit, el 1278 el bisbe Arnau de Jardí permutava alguns béns amb la mensa capitular.¹²

Altres tipus de disposicions, com les que afecten a l'ampliació del nombre de dignitats, cal interpretar-les vinculades a les noves necessitats administratives derivades del creixement de les propietats i les rendes del Capítol. Així, a les sis dignitats de les quals tenim notícia al segle XII s'hi van afegir al llarg del dos-cents les d'ardiaca major (1215), tresorer (1283), degà (existent el 1273) i prior claustral. Aquesta darrera és citada amb freqüència a la documentació de la primera meitat del segle XIV, la qual cosa indica que és anterior al 1300. Molt possiblement, aquest càrrec ja existia al segle XII. La primera referència que tenim és de l'any 1307.¹³ Es van crear igualment diferents oficis relacionats amb el manteniment de la comunitat, com el de dormitorer l'any 1227.¹⁴

Paral·lelament, establertes les estructures bàsiques de govern i administració, es regulaven aspectes puntuals que esdevenien progressivament importants a causa de l'augment de la complexitat de la comunitat i de la burocratització que caracteritzà el conjunt de la societat baixmedieval. És per aquest motiu que des del darrer quart del segle s'adverteix la proliferació de constitucions capitulars, refermades pel bisbe, dedicades a controlar les formes de vida i els costums morals dels canonges, així com a protegir els interessos materials de la comunitat mirant d'evitar-ne la dispersió. El 1278 el bisbe Arnau de Jardí i el prior major Pere de Puig concretaven quina havia de ser la destinació dels béns dels canonges difunts. Estipulaven que a la mort d'un membre de la comunitat els béns acumulats per aquest, ja fos amb motiu de la dignitat o ofici que ostentaven en vida o per qualsevol altra causa, havien de passar al bisbe i al Capítol. Les persones diputades per aquests per a recollir els seus béns haurien de pagar els deutes del difunt i els seus servidors. També hauria de ser cedit a l'Església un dels millors llibres que aquest havia posseït. Finalment, s'ordenava que els utensilis i mobles de casa seua fossen cedits al seu successor a la dignitat o càrrec si en posseïa algun:

12. ACTo, Constitucions-2, fols. 28r-28v. i 29r. Ibíd., Index, 2, Comú de Capítol, 1-18.

13. O'CALLAGHAN, R., 1895, III, pàgs. 235-237; ACTo, Constitucions-2, fols. 30r-30v.

14. O'CALLAGHAN, R., 1895, III, pàg. 229. Josep Matamoros indica que l'any de creació és el 1223 (MATAMOROS, J., 1932, pàg. 16).

Assignato ecclesie uno de melioribus libris quos habuerint. Et utensilibus vasis coquine, et mensis, ac scamnis, et aliis instrumentis ligneis, et marficis, successori dimissis si in dignitate vel officio defunctus fuerit constitutus.¹⁵

Amb el pas al segle XIV les mesures de control van continuar essent presents. Es detecta un creixent interès per vigilar els costums i la moralitat de la comunitat, que caracteritza el conjunt de la centúria. Així, el maig de 1307 el bisbe Pere Betet i el prior major, Astruç d'Almenara, prohibien algunes desviacions observades a les normes de vida canonical. Regulaven que cap canonge permetés l'accés de dones al dormitori, ja fos per decisió pròpia o obeint la voluntat d'algun company:

... ordinamus quod nullus canonicus ... introducat per se vel per alium mulierem vel mulieres per gradarium granerii quo ascenditur ad dormitorium ...

Al mateix temps negaven el dret als canonges simples, que no ostentaven dignitat, de disposar de cases per a viure fora de la clausura canonical, si no era amb permís exprés del bisbe i del Capítol:

... quod nullus canonicus eiusdem ecclesie non habens dignitatem, personarum administrationem vel officium in ecclesia dertusensi habeat seu teneat domos ad morandum seu habitandum ibi extra septa seu clausuras eiusdem ecclesie ...

Aquestes disposicions tenien com a objectiu poder exercir un major control sobre els costums de vida dels canonges, així com assegurar-ne l'assistència als resos comuns i oficis divins a què el seu estat obligava. Per aquest mateix motiu es prohibia en el mateix document que els canonges poguessen sortir sense llicència de la diòcesi.¹⁶

Al cap de pocs mesos d'aquesta primera regulació, com a resultat d'una visita efectuada a la comunitat eclesiàstica de Santa Maria, Pere Betet en publicava una segona, de conformitat amb el prior Bernat de Jardí, en la qual establia les regles quotidianes que havien de regir la vida dels canonges. En virtut d'aquest document, a més de restar fixades les obligacions d'assistència als oficis divins i als resos diaris, i de controlar la indumentària i el luxe del guarniment de la seua cavalleria, s'obligava els canonges a dormir en comunitat i a menjar en el refectori. S'eximia només als que no ho podien fer a causa de l'edat o alguna malaltia, així com als que tenien hostes. Els primers

15. ACTo, Constitucions-2, fol. 29r. Vegeu ap. doc. 1.

16. ACTo, Constitucions-2, fols. 30r-30v. Vegeu ap. doc. 3.

tenien permís per hostatjar-se a la infermeria, mentre que els segons podien menjar excepcionalment a l'hospici del seu benefici. Es limitaven també les possibilitats de sortida dels canonges a les nits, en concret s'indicava que no assistissen als banys de la ciutat si no era amb companyia adequada.¹⁷

Les regulacions del bisbe Pere Betet no van afectar només els canonges simples. També les dignitats més directament relacionades amb el control de la vida canonical es van veure obligades a respectar les normes esmentades, amb les limitacions establertes als documents de creació de cadascuna. El document fa menció expressa en aquest sentit al prior, sagristà, cambrer, tresorer, hospitaler i infermer, persones que en un sentit o en un altre controlaven aspectes de la vida comunitària.

Aquesta voluntat de control en l'àmbit canonical va tenir continuïtat en el marc més ampli del territori diocesà amb el bisbe Francesc de Paholac, titular de la càtedra entre 1310 i 1316. Amb relació al costum generalitzat al llarg del segle XIV que el bisbe realitzés periòdicament visites a les parròquies de la diòcesi per a controlar tant els costums del clergat com l'estat del seu patrimoni, aquest prelat enceta la pràctica de fer-ho a la diòcesi de Tortosa el 1314. A diferència dels texts de visites posteriors, en els quals un dels apartats més importants fa referència a l'estat de conservació dels edificis eclesiàstics i al seu ornament, el llibre d'aquesta primera visita es dedica monogràficament a detectar i corregir conductes i usos moralment no acceptats entre els membres de l'estament eclesiàstic i el civil.¹⁸ La seua lectura referma la voluntat de control social i moral de la jerarquia eclesiàstica sobre la població rural.

L'accés a la càtedra episcopal de Berenguer de Prats el 1316 es va caracteritzar en aquest àmbit per una política de continuïtat. S'adverteix a través de les seues disposicions un interès especial per dotar la comunitat de la infraestructura d'organització necessària per a suportar la progressiva complexitat que anava adquirint. Sota la seua prelatura el 1320 es va fixar el nombre màxim de canonges en vint, quantitat que ja contemplava el document de constitució de la canònica el 1156 i que possiblement a principis del segle XIV s'havia assolit per primer cop.¹⁹ També es van regular, cinc anys més tard, els mecanismes referents a la institució de capellanies a la seu o a les parròquies urbanes dependents de l'església de Santa Maria, així com els drets i

17. ACTo, Constitucions-2, fols. 30v-31r. Vegeu ap. doc. 4.

18. GARCIA EGEA, M. T., 1993.

19. ACTo, Constitucions-2, fol. 31r-31v. Vegeu ap. doc. 6.

obligacions dels titulars de cada benefici.²⁰ El procés engegat contra el prior claustral Pere de Pinós pel bisbe Berenguer és una mostra de fins a quin punt es preocupava per la correcta observació de les regles de la comunitat, necessàries per al funcionament del servei catedralici. Entre les acusacions fetes a Pere de Pinós —que el portarien fins i tot a ser excomunicat pel Papa— destaca no menjar i dormir als edificis comunitaris, així com no respectar les obligacions d'assistència als oficis divins.²¹

El 1347 el bisbe Bernat Oliver insistia de nou en aspectes concrets del funcionament de la comunitat. En concret, es referia a l'administració de les rendes de les dignitats, als vestits que podien portar el bisbe i els canonges i a la manera com conservar els llibres de l'església, que no es podien treure fora del territori diocesà i que els canonges tenien l'obligació de tornar si el demanaven en préstec.²² Tres anys després, el 1350, concretava el mecanisme de recepció dels béns dels canonges difunts, actualitzant la disposició sobre el mateix tema publicada el 1278 per Arnau de Jardí. Establia la norma de nomenar cada any en capítol anual, celebrat el mes de juny, dos canonges com a procuradors per a recollir els béns dels canonges morts i poder-los vendre en pública subhasta realitzada a la casa del difunt o a la sala capitular de la clausura per a pagar els funerals, els possibles deutes i els salaris dels servents. Aquests procuradors estaven obligats a retre compte de la seua administració anualment i a donar els cèntims sobrants als seus successors en el càrrec.²³ El 1390 el bisbe Hug de Llúpia va tornar a confirmar aquesta disposició, afegint que quan un canonge emmalaltís de mort es procuraria que no li faltés res i es faria l'acte d'expropiació de béns sota control del prior claustral i d'un canonge. La conservació de diferents inventaris fets els dies següents a la mort d'algun canonge o dignitat —molts acompanyats dels comptes de la venda en encant públic dels seus béns— són una mostra del manteniment de la normativa al llarg dels segles *xiv* i *xv*.

El pas al segle *xv* va estar marcat pel que fa a la vida comunitària per la reforma de les constitucions de l'Església i la de les seues temporalitats, publicades per Benet XIII el 1414.²⁴ D'aquesta manera es va reorganitzar l'administració financera en dotze pabordies corresponents

20. *Ibíd.*, fols. 31v-35r.

21. ACTo, NC 1332, 5 de les calendes de maig, nones d'abril, nones de maig i calendes d'octubre. ACTo, NC 1339, 5 de les nones de juliol i 3 de les calendes de setembre.

22. ACTo, Constitucions-2, fol. 36r-37v.

23. ACTo, Constitucions-2, fol. 39r-39v; O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàg. 230. Vegeu ap. doc. 32.

24. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàgs. 236-237.

als mesos de l'any, de manera similar a com havia estat aplicat en altres comunitats catedralícies de la Corona.²⁵ Al mateix temps es van derogar algunes normes que havien caigut en desús i es va permetre a cada canonge rebre les porcions en forma de retribucions quotidianes, fet que va accelerar el costum de viure fora de la canònica. Era un mecanisme d'adaptació a la relaxació dels costums vinculats a la vida comunitària, que afectava tot Europa occidental i que a Tortosa va arribar amb un considerable retard. Al llarg de tot el segle xv la regla agustiniana es va mantenir vigent a la comunitat, fet que va afectar la seua política constructiva. L'esforç esmerçat en la continuació de les obres del dormitori i la construcció del nou hospital de pobres, entre altres, en són testimoni.

En entrar al segle xvi diferents butlles papals van regular el fet, acceptat a la pràctica amb anterioritat, de la dispersió. Així, a principis de segle es va fer pública una dispensa segons la qual els canonges tenien només l'obligació de menjar junts al refectori durant la Quaresma. El 1511 Juli II deslliurava del tot els canonges de menjar al refectori, substituint l'obligació per la de donar una almoïna als pobres.²⁶ Al cap de poc, el 1516, Lleó X els concedia llicència per a poder disposar dels seus béns en testament, amb l'obligació de deixar una quantitat per a la fundació d'aniversaris. De la mateixa manera, el 1529 els eximia de l'obligació de dormir al dormitori canonical i els permetia residir permanentment a les seues cases, alhora que els dispensava, en general, de totes les obligacions de la vida canonical considerades en desús.²⁷

La secularització del Capítol tortosí, malgrat tot, encara tardaria a arribar. La comunitat es va haver d'atenir a la regla canonical al llarg de tot el segle xvi i el xvii. A principis del segle xvii era l'única dins l'àmbit de la Corona d'Aragó que encara no havia estat dispensada de l'obligació. Per aquest motiu, el 1703, el Capítol adreçava una carta al Papa, amb recomanació expressa del rei Felip IV, en la qual demanava la secularització. La butlla papal que la concedia va ser atorgada per Climent XIV el 1772. Amb el canvi, la comunitat va aconseguir mantenir tots els seus beneficis i les seues rendes, una part important de les quals va perdre amb la desamortització.²⁸

25. GARCIA SANCHO, M., 2000, pàgs. 18-29.

26. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàg. 240. ACTo, Index-2, Concessions apostòliques, 1, 15 d'abril de 1511.

27. O'CALLAGHAN, R., 1895, III, pàg. 241. Apareix la data errònia de 1519. BAYERRI, E., VIII, 1960, pàg. 705. ACTo, Index-2, Concessions apostòliques, 9.

28. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàg. 242.

ELS EDIFICIS COMUNITARIS

La clausura canonical entesa en un sentit estricte estava a Tortosa definida pels edificis comunitaris organitzats al voltant del claustre. La documentació consultada permet perfilar els mecanismes emprats per la comunitat per a assegurar el finançament de les obres i el seu manteniment. Als segles xiv i xv la despesa anava majoritàriament a càrrec del prior claustral. La majoria d'informació de què disposem l'aporta la documentació generada per un llarg litigi que al segon quart de segle enfrontà la comunitat amb Pere de Pinós, titular de la dignitat de prior claustral.²⁹ El motiu de la disputa eren les irregularitats per part del primer en el finançament de les obres dels nous capítol i dormitori comunitaris, a les quals estava obligat en motiu de la seua dignitat. Un dels documents aportats pel procés cita quines eren en aquest sentit les obligacions del prior claustral. Havia de fer-se càrrec de les obres de manteniment del dormitori, capítol, refetor, cuina, celler i latrines del convent, així com de qualsevol altra obra comuna que es considerés necessària:

... redditus administrationis prioratus dicte ecclesie fuerunt deputatus et ordinatus ac pia fidelium devocione largita ut ex eiusdem bonis fierent et construerentur nedum oppus dormitorii immo altere officine capituli et canonicorum videlicet opera domorum capituli, dormitorii, refectorii, coquine communis canonicorum, cellarii canonie ac domus secrete in quaquidem canonici naturale pondus deponant, et cetera opera comunia eiusdem capitulo et canonicos sive canonie ...³⁰

Les obres que s'havien de fer al claustre, tant si eren de reforma com de manteniment, estaven repartides entre tres dignitats més. El cambrer havia de reparar la galeria nord o dels canonges. El tresorer la situada a l'est, davant el capítol. Les altres dues, corresponents al priorat major i al refetori, eren competència del prior major.³¹ La reposició de les teules i el manteniment dels terrats, però, anaven conjuntament a càrrec del sagristà, que havia de tenir cura, també, del manteniment de les cobertes del temple.³²

29. ACTo, NC 1332, 5 de les calendes de maig; ibíd. 1339, 5 de les nones de juliol; 1344, 16 de les calendes d'abril.

30. ACTo, NC 1344, plec afegit al final del manual datat a les calendes de març (el dia de les calendes no és llegible).

31. ACTo, Comú de Capítol, 1, 26 i 27 de juny de 1298. Document sobre l'obligació de reposar les lloses sepulcrales del claustre. Vegeu també, sobre les obligacions del prior major envers el claustre, ACTo, Actes-28, 1597, 21 de març, 22 i 24 d'abril.

32. ACTo, Constitucions-2, fol. 27r, 15 de maig de 1181.

Els edificis de la infermeria de canonges i de l'hospital de pobres de Santa Maria depenien directament de les dignitats encarregades de la seua administració i funcionament. Amb relació a aquestes obligacions les diferents dignitats havien de dipositar unes quantitats fixades cada any que s'utilitzaven per al seu manteniment. Quan la magnitud de les obres tenia un caràcter extraordinari, el Capítol compensava els titulars de la dignitat afectada amb exempcions extraordinàries o donacions d'immobles. És el cas de la construcció d'una nova infermeria per a canonges a partir del 1339, a causa de la utilització del solar de l'antiga per a nou dormitori de canonges. Una part important de les despeses va anar a càrrec de la borsa o administració del priorat major.³³ També en tenim un exemple ben documentat en el cas de la construcció del nou hospital de pobres de Santa Maria, en substitució de l'anterior que havia estat enderrocat amb motiu de l'ampliació del temple de Santa Maria. En aquest cas l'hospitaler va rebre permís per a utilitzar els diners que anualment dipositava per a la roba de l'hospital i se li va concedir una casa veïna que en endavant restaria annexionada als béns de la dignitat. Un tercer ajut important va ser amb mà d'obra, ja que li van permetre que tant el mestre com alguns pedrapiquers de la seu treballassin en la construcció dels arcs i altres obres de pedra de l'edifici.³⁴

A mesura que les necessitats de l'Església van augmentar i, en conseqüència, també ho va fer la tipologia d'edificis, el Capítol va adaptar les seues disponibilitats materials a les exigències de cada moment. Obres com la de la llibreria i l'arxiu, no contemplades com a edificis independents en el moment de regular les obligacions de les diferents dignitats, van ser bastides cercant fonts de finançament procedents d'altres administracions (figs. 6 a 13).

La documentació sovint es fa ressò de les discrepàncies entre les diferents dignitats i el Capítol a l'hora de carregar amb aquest tipus d'obligacions, que de vegades suposaven despeses elevades. En aquest sentit, resultava especialment útil per al segon l'obligació que els dipòsits de cada administració fossen centralitzats a la sagristia, ja que d'aquesta manera podia controlar amb major efectivitat el capital acumulat. La reticència palesa entre les diferents dignitats per a cobrir aquestes elevades despeses afectava especialment obres que no havien estat contemplades a les antigues constitucions de l'església. És el cas de l'arxiu i la biblioteca, bastits a partir del segon quart del segle xv

33. ACTo, NC 1339, 3 de les calendes de setembre. Vegeu, en aquest sentit, l'apartat "La infermeria", pàg. 334.

34. ACTo, NC 1451, 2 d'octubre. Vegeu ap. doc. 115.

tenint en compte les noves necessitats de la comunitat i el considerable augment de llibres i documentació des de la primera meitat del segle XIV. Part de les despeses d'aquesta obra es van cobrir amb els diners procedents de la tinença d'Alcalatén que rebia el prior, i que provisionalment no es van destinar al dormitori. El 1437, però, en una iniciativa que es pot considerar extraordinària dins del funcionament general de l'activitat constructiva de la comunitat medieval, es va decidir esmerçar en l'obra uns diners destinats en principi a bastir una capella al temple.³⁵ L'exemple demostra que l'objectiu del Capítol era portar a terme una política constructiva conjunta i coherent. Molt sovint bastir un edifici o un altre era una qüestió de prioritats considerades de manera conjunta amb relació a les necessitats de tota la comunitat.

El claustre

El claustre organitza encara actualment les diferents dependències catedralícies. Es configura com un espai de planta irregular que tendeix a la forma trapezoidal. La galeria perimetral s'obre a l'espai central mitjançant una arqueria apuntada senzilla, sostinguda per columnes de fust lobulat i capitell geomètric sense decoració. Als angles, quatre gruixuts pilars amb columnes adossades als vèrtexs donen consistència a l'estructura. Forma la coberta un embigat de fusta sobre el qual es disposa el terrat de rajola. Tres dels angles són reforçats amb arcs apuntats de pedra, que serveixen alhora per a encaixar els permòdols de les bigues. A l'extrem nord-oest l'arc ha estat substituït per una biga de fusta (figs. 56 a 61).

Els accessos des de l'exterior del recinte es realitzen a través de dues portes d'origen medieval. La porta de Palau connecta amb el carrer Creuera i el palau episcopal. La de la seu o de la Cinta ho fa amb el sector est de la ciutat i els dos eixos urbans principals de la baixa edat mitjana i l'edat moderna: el carrer de Montcada i el carrer de la Rosa (figs. 62, 63, 76, 77).

Els edificis que actualment delimiten l'espai són el temple catedralici al nord, la capella del Santíssim a l'est, l'antic refetor de canonges al sud i la capella de la Verge de la Cinta a l'oest. A la galeria meridional s'obre la porta d'accés a l'hort central. Sostenen el seu arc dos capitells o frisos esculpits representant escenes del cicle de la Passió de Crist.³⁶ El pati és centrat per un pou i actualment apareix despullat de vegetació.

35. ACTo, Pellicer-11, Actes 1433-1437, 9 de novembre de 1437.

36. SEGARRA, N.; GALINDO, E., 1997, pàgs. 121-122.

Destaquen les restes dels accessos a la sala capitular del segle xiv conservades *in situ* al mur oriental, així com la riquesa del conjunt lapidari distribuït per les parets dels edificis que delimiten les galeries claustrals. Inclou exemples datats entre 1208 i 1800. En l'estudi epigràfic del conjunt hi han treballat mossèn Eduard Solé, Ramon Miravall i Joan Martínez. L'estudi de mossèn Eduard Solé es conserva en el fons del mateix nom dipositat a l'AHCTE. L'any 2000 Joan Martínez ha portat a terme la documentació i inventari gràfic del conjunt dins del marc del Pla Director.³⁷

El conjunt medieval

El conjunt claustral tal com el coneixem actualment no va adoptar la seua forma definitiva fins al segle xvii, quan es va bastir la capella de la Verge de la Cinta al seu flanc occidental. Resulta força complicat, amb la informació de què disposem, definir quina era la seua forma original i concretar el moment en què es va projectar el model actual de galeries. Hom adverteix, però, diferents fases de construcció o intervenció amb relació a l'evolució dels edificis que l'envolten.

L'espai es va definir en sentit topogràfic a la segona meitat del segle xii o primeres dècades del xiii.³⁸ La seua ubicació havia d'estar concretada, almenys en l'àmbit teòric de projecte, en el moment de construcció del temple romànic a partir de l'any 1158. Yves Esquieu, en referir-se a les canòniques catedralícies franceses, és de l'opinió que la incorporació de claustres com a element central d'organització és un fenomen tardà. Només en els casos de regularització també tardana, a partir de mitjan segle xii, l'existència d'aquest element va lligada a la història de les comunitats des del seu origen. Aquesta idea reforça la hipòtesi que la cronologia de l'establiment de la comunitat a Tortosa va fer que l'espai claustral fos considerat des d'un principi com a punt central de la distribució. En un altre sentit, no sembla que existís com a solar sense construir abans d'aquesta data. Així ho indiquen les intervencions arqueològiques realitzades al pati central, que documenten la fonamentació d'un mur, anul·lat i arrasat en superfície en el moment de construcció de l'actual claustre, que molt possiblement formava part d'un edifici anterior a la conquesta cristiana del 1148. És una estructura d'uns 2,40 i 2,50 m d'amplada i direcció est-oest, feta amb morter de calç i reble. Sembla tenir el seu punt de

37. MIRAVALL, 1986, pàgs. 45-89; *ibíd.*, 1997, pàgs. 153-159; LLUÍS, J. *et al.*, 2000, II, pàgs. 325-373.

38. ESQUIEU, Y., 1992, pàgs. 185-186.

partida al pou central del pati. L'excavació sistemàtica de tot l'espai claustral aportaria més informació sobre el tema. Tenim coneixement almenys d'un altre mur de potència similar, evident en algun punt de les galeries que recorren el subsol del claustre, que en travessa l'espai en sentit nord-sud.³⁹

La primera de les notícies documentals de què disposem amb relació a aquest element correspon a l'any 1177. En aquesta data Bernat de Santponç deixava al seu testament 25 sous a l'obra del claustre de la seu.⁴⁰ Molt possiblement es referia a un primer element de caràcter efímer bastit en el mateix emplaçament que l'actual, fet que obliga a pensar en l'existència d'una forta activitat d'enderroc d'estructures preexistents en aquest sector al llarg dels anys que separen aquesta data del moment d'ocupació de la ciutat. Aquestes estructures havien de correspondre a edificis vinculats a la primitiva mesquita, purificada immediatament després de la conquesta, que no es va enderrocar fins passat l'any 1178. Se situaven entre aquesta i l'espai de la catedral romànica, en obres des de l'any 1158.⁴¹

El 1181 l'obra del claustre devia estar avançada. Amb relació a això el bisbe Ponç de Monells feia pública una constitució en la qual regulava el manteniment de les seues galeries, obligant la dignitat de sagristà a tenir cura del bon estat de la fusta i les teules de les cobertes:

...quod sacrista prefatus sedis teneat imperpetuum bene condirectam et honorifice coopertam totam ecclesiam de tegulis et totum claustrum de tegulis et de lignis quando necesse fuerit.⁴²

La necessitat de controlar el manteniment de la peça pressuposa el fet que part de les galeries, entre elles la que toca a l'església, estaven bastides. Al llarg del segle XIII la construcció de la resta d'edificis situats al seu voltant van acabar de definir l'espai claustral del qual es manté només la disposició de la galeria meridional, fossilitzada amb la construcció del refetor.

No sabem en quin moment exacte d'aquesta centúria es va plantejar la conveniència de substituir les primitives galeries perimetral per unes altres de més estables i de major qualitat. Possiblement va ser a la segona meitat del segle, quan l'obra del palau o refetor devia

39. MARTÍNEZ, J., 2000, pàgs. 40-41.

40. VIRGILI, A., 1997a, doc. 356, pàgs. 356-357.

41. Vegeu l'apartat "Santa Maria la Vella. El primer temple cristià després de la conquesta", pàg. 258.

42. ACTo, Constitucions-2, fol. 27r; 15 de maig de 1181; ibíd., fols. 30v-31r; 11 d'octubre de 1307. Vegeu ap. doc. 4.

estar acabada o força avançada. Pot servir com a referència del seu acabament l'ordenació del bisbe Arnau de Jardí feta pública el 1298, concretant un segon aspecte important relacionat amb el manteniment del conjunt: la reposició de les lloses que tapaven les fosses sepulcrales obertes al terra de les galeries. En aquest cas el control del bon estat del conjunt seria en endavant obligació compartida pel cambrer, el tresorer i el prior. Hem comentat que a partir d'aquesta disposició els dos primers tindrien al seu càrrec les galeries nord i est, i el prior les restants.⁴³

No disposem de cap referència documental que ens permeti contrastar la hipòtesi d'un possible acabament de l'obra de l'actual claustre el 1298. La seua estructura, però, permet contemplar com a vàlida aquesta possibilitat. Per les característiques de les seues galeries l'obra és clarament relacionable amb els que Alexandre Cirici, seguint les bases traçades a principis de segle per Josep Puig i Cadafalch, va qualificar de claustres de mur prim, referint-se als que utilitzaven la coberta de fusta i d'aquesta manera podien construir galeries més lleugeres i obertes que les que utilitzaven la volta de pedra.⁴⁴ Eren estructures força lligades a les noves solucions constructives i formals emprades pels ordes mendicants a les seues esglésies i recintes conventuals a partir dels anys centrals del dos-cents, que els permetien aconseguir espais amples i diàfans. El claustre de Tortosa va adoptar aquesta solució per la seua funcionalitat; li permetia disposar de galeries amples, ventilades i amb una bona il·luminació. Aquest fet, amb tot, no és prou per a justificar una cronologia anterior al 1300. És sabut que la racionalitat del sistema va permetre que el model es generalitzés al llarg de la baixa edat mitjana, en coexistència amb el que utilitzava la volta de creueria per a les galeries.

L'anàlisi formal de les columnes i arqueries tampoc permet precisar en concret la cronologia de disseny del model. Les diferents intervencions realitzades en el sector al llarg de l'edat mitjana i des d'aleshores encà ho fan encara més difícil. Els capitells, de forma prismàtica i força austers, segueixen tres models diferents. El més utilitzat, corresponent a les galeries sud, est i oest, es caracteritza per tenir a cadascuna de les quatre cares un senzill bordó en relleu que defineix una forma triangular invertida. El segon, emprat a la galeria nord, té la superfície llisa a les cares frontals i presenta dues línies verticals incises, resseguint els perfils exteriors, a les cares laterals. En tots els exemples el capitell és

43. ACTo, Comú de Capítol-1, 26, 27 de maig de 1298. Vegeu ap. doc. 2.

44. PUIG I CADAFALECH, J., 1983, vol. III, 1, pàg. 319 i s., 459 i s., 471 i s. i 501-517; CIRICI PELLICER, A., 1968, pàg. 161.

diferenciat de la columna per un prim collarí. Un tercer model, sense cap tipus de decoració, es troba només a una de les columnes. El fust i la base són també únics, fet que ha de respondre a una substitució puntual de cronologia indeterminada.

Les columnes presenten a tot el conjunt una forma lobulada, resultat de la voluntat de diferenciar quatre canyes o bordons adossats. Les bases tenen el mateix disseny, propi del primer gòtic, a les galeries sud, est i nord. El seu esquema canvia a la galeria oest per adquirir una aparença més clàssica i robusta, fet que fa pensar en una refecció posterior del sector. Referent als arcs, són tots de perfil apuntat sense cap mena de decoració a l'intradós, llevat de dues incisions als extrems que remarquen els perfils i que recorden el tractament dels arcs faixons del refetor. Només els situats flanquejant la porta d'accés al pati, modificats en col·locar-la, trenquen la regularitat dels traçats.

La forma prismàtica i l'austeritat decorativa dels capitells mostra la influència dels models utilitzats per cistercencs i premostratencs a partir de la darrerïa del segle XII, generalitzats arreu del territori a partir de la centúria següent. Josep Puig i Cadafalch parla, pel que fa a aquest tipus de capitells, d'una recuperació del principi clàssic d'igualtat entre els elements, en contraposició a la varietat compositiva i formal del segle XII.⁴⁵ L'amplitud de llum i la puresa de formes dels arcs apuntats remetent a una cronologia posterior, limitada per la robustesa de les columnes amb relació a exemples medievals tardans. Un esquema similar encara que més esvelt s'empra al pati del palau episcopal, datat entre 1316 i 1340. Utilitza el model estandarditzat de columnes fabricades als tallers de Girona.⁴⁶

Tot plegat fa pensar en una definició del model catedralici situada a la segona meitat del segle XIII, de manera més o menys contemporània a la construcció d'exemples relacionables com el claustre de Sant Francesc de Morella i la galeria superior del de Santa Caterina de Barcelona. Destaca, pel que fa a Sant Francesc de Morella, la similitud del disseny del conjunt de la columna. Remet igualment al model que defineix les del petit claustre del palau de l'abat del proper monestir de Santa Maria de Benifassà. Aquesta cronologia del dos-cents ja l'apunta Vicente Lampérez l'any 1930, encara que relaciona l'element amb els claustres de Montsió i Santa Anna de Barcelona, i amb el de Sant Joan de les Abadesses, tots de cronologia posterior.⁴⁷

No es conserva cap referència a intervencions al conjunt entre la documentació del segle XIV. L'única notícia sobre obres coneguda dins

45. PUIG I CADAFALEH, J., 1983, vol. III, 1, pàg. 459 i s.

46. ESPAÑOL, F., 1999, pàg. 95, n. 88.

47. LAMPÉREZ, V., 1930.

del marc de l'edat mitjana data de l'any 1429. No informa, però, sobre el tipus d'intervenció que s'hi estava realitzant.⁴⁸ El pare J. L. Villanueva aporta una descripció del sector, datable entre 1345 i 1430, relacionada amb la processó de les ànimes. La datació és possible perquè fa referència a l'obra nova situada darrere l'absis de la seu romànica, que se sobreentén que no s'havia començat encara a enderrocar.⁴⁹ Resulta força interessant pel seu caràcter excepcional dins de la documentació coneguda. Marca un recorregut que s'iniciava davant dels sepulcres dels bisbes, dels quals no en concreta la ubicació, i es dirigia al sector del claustre on hi havia els sepulcres dels canonges; posteriorment continuava cap a la zona dels graners, tornava al claustre davant del capítol i hi entrava; completava el recorregut al davant del refectori, primer, i de la majestat, després; finalment s'allargava en direcció a l'obra nova del cap:

*Primo vadat processio ordinate coram sepulcris episcoporum. Postea in claustrum super sepulcra canonicorum. Postea fiat ibi alia absolutio loco granerii. Postea veniat processio in claustro ante capitulum. Postea intret processio capitulum. Postea veniat processio in claustro ante refectorium. Postea vadat in claustro ante majestatem. Postea vadat in cerqua nova retro altare B. Mariae. Postea ad portam Septentrionalem; postea ad occidentalem.*⁵⁰

El text sembla que indica un itinerari que, sortint del temple, va en el mateix sentit que les agulles del rellotge. Destaca la referència del text a la representació d'un Crist majestat. Mossèn Aureli Querol va aportar la possibilitat que estigués vinculat a la porta que comunicava el claustre amb el temple romànic, d'acord amb el que també succeeix a la seu de Tarragona.⁵¹ La porta, situada una mica més a llevant que l'actual, devia ennoblir notablement la galeria de tramuntana si fos certa aquesta hipòtesi. La descripció del recorregut de la processó referenciada pel pare Villanueva no permet confirmar ni negar la suposició. Indica que després d'anar al davant de la majestat s'havia de dirigir al sector d'obra nova situat darrere l'absis per acabar finalment passant per la porta nord i la de ponent del temple. El fet que no siga citada la porta sud o del claustre seria un argument a favor de la identificació dels dos elements. No coneixem cap altra referència sobre aquest element. Sí que sabem que hi havia altres imatges al claustre dins del període medieval. El 1367, en concret, és citada una imatge de Santa

48. ACTo, NC 1428-1436, 15 d'abril de 1429.

49. VILLANUEVA, J. L., V, 1806, pàg. 51. La recull també QUEROL, A., 1992, s/p.

50. QUEROL, A., 1992.

51. QUEROL, A., 1992, s/p.

Maria de Gràcia.⁵² No sabem si era la mateixa escultura gòtica que a principis de segle es venerava com a Verge de Palau. D'aquesta se'n conserven dues fotografies al fons Solé. Estava situada al damunt de la porta d'accés al refetor, al lloc ocupat actualment per una imatge de la Verge, d'època barroca. La imatge és citada, junt amb una tercera representant, la Mare de Déu de la Veritat, a la documentació moderna. Segons Ramon O'Callaghan aquesta Verge rebia antigament la denominació de Verge de Montserrat.⁵³ Més aviat es podria relacionar amb la primitiva capella o altar de la Verge de la Cinta que tenia l'emplaçament al mur de tramuntana del claustre, prop de la porta d'accés al temple romànic. La relíquia és registrada a l'inventari de l'any 1347. Potser l'altar estava associat a la pila d'aigua beneïda que actualment es troba davant de la porta d'accés al temple, al costat de la qual segons la tradició va fer aparició la Verge.⁵⁴ La visita pastoral de l'any 1493 fa referència a un altar amb aquesta advocació situat a l'absis del temple. És possible que a la segona meitat del segle hagués estat traslladat a l'interior d'aquest a causa de l'avenç de les obres de la nau. L'altar es va mantenir en aquest emplaçament fins a la construcció de l'actual capella.⁵⁵

Tampoc disposem de documentació medieval que permeti situar dins d'aquesta cronologia una imatge de la Verge de la Veritat que des del segle XVII tenim documentada amb relació a la làpida coneguda com *dels tres estaments*. La imatge estava situada al claustre amb anterioritat a 1757. El març d'aquest any el Capítol va decidir fer construir una fornícula similar a la que encabia la Verge de Palau per a situar l'escultura. Segons la tradició, al davant d'aquesta imatge i la làpida adjacent, dita *dels tres segells*, el Consell Municipal regulava les disposicions que afectaven la vida ciutadana. El nínxol va ser tapiat a principis del segle XX.⁵⁶

La capella de Sant Jaume devia estar associada a aquests elements, tal com apareix sovint a la documentació medieval i vinculada a l'edifici del refetor o de l'antic palau episcopal romànic. Una visita del 1423 hi fa referència en els següents termes:

52. "...lampadam que ardeat coram imagine beate Marie de Gracia claustrii..." (IAC 1326-1570, fol. 80r; 22 de juny de 1367. Citat per BAYERRI, vol. VII, 1960, pàg. 488).

53. AHCTE, Fons Solé, Arxiu d'imatges, 181 i 182; ACTo, Actes-177, 1757, 8 de març, fol. 31v; O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. I, pàgs. 108-110.

54. MARTORELL, F., 1626, pàg. 129 i s. Recull la seua informació O'CALLAGHAN, R., 1890, pàgs. 169-171. JOVER FLIX, M., 1982. ALANYÀ, J., 1998, pàg. 581; MESTRE I NOÉ, F., 1898, pàgs. 24-25; DURAN, F., 1928, pàg. 39.

55. ACTo, Visites Pastorals-2, 1493, fol. 3r.

56. ACTo, Actes-177, 1757, 8 de març; ABRIL, J., 1985, pàg. 14, n. 1.

Altare Sancti Jacobi capelle palacii antiqui fuit recognitum, sunt tria beneficia.

Apareix citada també a la visita pastoral de l'any 1387, sense especificar la seua pertinença al claustre.⁵⁷ Del seu patronatge en tenien cura els procuradors de la ciutat, atès que el Consell Municipal hi celebrà les reunions al llarg de l'edat mitjana.⁵⁸

Una segona capella desapareguda, de la qual tenim referència des del 1341, era la del Corpus, anomenada també capella del Cos de Crist. Mossèn Aureli Querol la situa a l'angle nord-oest del claustre, al mur de l'actual capella de la Cinta coincidint amb l'arc de mig punt cegat que hi està encastat. A l'interior hi ha la làpida sepulcral de Ramon de Banyoles, prevere beneficiat de la capella que morí el 1398.⁵⁹

A l'interior de l'hort del claustre, oberta a la galeria meridional, es va bastir una capella dedicada a les Onze Mil Verges. La primera referència data del 1478, quan es va concedir sepultura al seu davant a la muller de Pere Giner.⁶⁰ Apareix també a la visita pastoral del 1493 i a les successives.⁶¹

Hem apuntat que el claustre va ser al llarg de tota l'edat mitjana un espai important no només per a la comunitat sinó per a tota la ciutadania. Fins que es va bastir la casa de la ciutat va ser el lloc de reunió més habitual del Consell, seguint un costum generalitzat a l'edat mitjana. Segons el text dels Costums, des de la darrerria del segle XIII, i possiblement des de molt abans, els establiments municipals acordats en Consell al claustre s'aplicaven de manera immediata, sense necessitat de cap ban:

Nuyl ban, ne nuyl establiment, no val re, si cridat no es, ne hom no es tengut quel seguesca, n'en cau en pena, que posada hi sie, exceptat aquel ban e establiment que es feyt en la claustra, appeylat consell publiment en la claustra, axi com es costum, car aquests axi feyts nols cal cridar⁶²

Era també en aquest espai on es nomenaven els càrrecs municipals i s'hi realitzaven altres activitats públiques de transcendència.

57. ACTo, Visites-2, 1423, fol. 4v-5v; ibíd., Visites-1, núm. 5, 1387, fol. 2v.

58. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 148r; 4 i 5 de juliol de 1424; BAYERRI, E., VIII, 1960, pàg. 142.

59. ACTo, NC 1341, 5 de les calendes d'octubre; ibíd., NC 1345, 18 de les calendes de febrer; Visites-1, 1387, fol. 2v; Visites-2, 1423, fols. 4v-5v; Visites s/n, 1493, fol. 4r i s.

60. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 358r, 18 d'octubre de 1478.

61. ACTo, Visites Pastorals s/n, 1493, fol. 4r i s.

62. Costums de Tortosa, llibre 5, costum XI, rúbrica V. Transcrit per O'CALLAGHAN, R., 1895, I, pàg. 110.

E. Bayerri transcriu com a exemple el text del document de renovació de càrrecs de l'any 1377. El mateix autor cita la signatura d'un document al claustre feta pel rei Alfons amb relació a la recent donació de la ciutat al seu fill Ferran.⁶³ El fet de ser un espai emblemàtic en l'àmbit municipal devia afavorir-ne el manteniment continuat. Aquest argument, d'altra banda, reforça la hipòtesi ja raonada sobre la seua renovació dins de la cronologia dels tres-cents.

Finalment, al paper que el claustre complia com a aglutinador dels edificis comunitaris i com a lloc de representació ciutadana s'hi afegia el d'àmbit funerari, d'acord amb el costum generalitzat arreu del territori.⁶⁴ No només s'hi sepultaven bisbes, canonges i beneficiats de la seu, sinó també aquells ciutadans que s'ho podien permetre. En aquest sentit, compartia la seua funció com a àmbit funerari amb els claustres dels convents de la ciutat. Es conserven referències d'enterraments de laics des del segle XIII. La més antiga de les làpides conservades és la de Pere de Taià, del 1206.⁶⁵ Diferents ordenacions episcopals, a més de l'esmentada del 1298, regulen l'ús de l'espai al llarg del segle XIV. El 1347 el bisbe Bernat Oliver va fer pública una constitució en la qual regulava les condicions per a poder ser sepultat a l'església i al claustre.⁶⁶ El 1393 el bisbe Hug de Llúpia ordenava que qui instituís un aniversari general a l'església podia triar sepultura al claustre, sense fer distinció entre religiosos o laics.⁶⁷ Molt possiblement hem de buscar en aquest costum generalitzat de fer foses sepulcrales —continuats en època moderna— l'origen del complex entramat de galeries subterrànies existents actualment sota l'espai claustral. El 1298 el bisbe Arnau de Jardí parla de "...lose ille que remote fuerint de suis locis propter illam fossam faciendam...". Disposem de referències puntuals a sepultures fetes al subsòl de les galeries que testimonien l'existència de la pràctica. Força il·lustratiu del problema que aquest costum suposava és el següent text de l'any 1641, corresponent a una deliberació capitular:

... attes que lo loch hont se avia comensat lo vas en lo claustro prop lo altar de Sant Francesch no ha pogut passar-se avant per haver-hi trobat allí una mare gran, y esser forsós haver-se de fer per la conveniencia de les malalties moltes que-y ha y no

63. BAYERRI, E., vol. VIII, 1960, pàg. 127; BAYERRI, E., vol. VII, 1957, pàg. 656; vol. VIII, 1960, pàgs. 123 i 153.

64. PUIG I CADAVALCH, J., 1983, vol. III, 1, pàg. 43.

65. MIRAVALL, R., 1997, pàg. 156.

66. ACTo, Capellanies-5, 27 de juny de 1347. Citada per O'CALLAGHAN, R., 1896, pàgs. 92-93.

67. ACTo, Constitucions-2, fol. 79v, 30 de juny de 1393.

haver-hi lloch mes acomodat que la capella dels sastres ... de-
 lliberaren se fassa dita sepultura o vas tou allí dins dita capella
 dels sastres ...

La decisió de fer el vas sepulcral al claustre s'havia pres només
 uns dies enrere, perquè els vasos de la capella de les Ànimes de la seu
 contenien moltes despulles i això podia afectar la salut. El mateix dia
 s'acordava la compra de 2.000 rajoles per a folrar el vas que s'havia
 de construir.⁶⁸

Les intervencions d'època moderna i contemporània

Les transformacions realitzades als edificis que envolten l'espai
 claustral a partir del 1500 han afectat la seua estructura. Cal sumar-hi
 les obres de reparació i restauració dutes a terme a l'hort i a les ga-
 leries. Tot plegat ha determinat que l'aparença actual del conjunt siga
 força diferent a la que devia tenir a la darrereria del segle xv.

La primera intervenció important de què tenim notícia data de
 1568, moment en el qual es va engrandir i arranjar la porta d'accés al
 claustre des de la placeta de Palau:

... que per quant la entrada en la claustra de la part de la canonga
 sta molt baxa y disafavoria molt per que la fa molt foscha e que
 sia levada la cambra ont esta lo pa dels canonges y sia feta una
 porta nova major de la que hi es per avui ...⁶⁹

L'obra va coincidir amb la configuració de l'actual accés al claus-
 tre des de la seu i, per tant, del mur d'aquesta darrera que delimita la
 galeria nord. El 20 de juliol de 1569 es va iniciar la capella del Nom de
 Jesús, dins de la qual hi hauria des d'aleshores la porta de comunicació
 entre el temple i el claustre.⁷⁰ Molt possiblement en aquest mateix mo-
 ment es va desmuntar i rectificar la línia de la galeria de tramuntana,
 els capitells de la qual són diferents de la resta. Al llarg de les obres
 de restauració portades a terme els anys 1999-2000, s'ha detectat en
 aquesta galeria i en la de ponent substitucions de columnes i canvis
 en l'alineació i el gruix dels murs.⁷¹ Josep Matamoros és de l'opinió
 que en els darrers anys del segle xvi es va reduir considerablement el
 perímetre del recinte. Cita la data concreta de 1580, però no indica la
 font. Fonamenta en part la seua teoria en el fet que la porta d'accés
 al pati interior no és al centre respecte a l'eix de la galeria meridional,

68. ACTo, Comú de Capítol-1, 26; IAC 1326-1570, fol. 358r; 18 d'octubre de 1478; Actes-71, 30 d'abril de 1641; Actes-71, 26 de febrer de 1641.

69. ACTo, Actes-2, 16 de novembre de 1586.

70. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 28 i 71.

71. LLUÍS, J., 2000a, vol. I, pàg. 416.

que disposa de quatre arcs al sector nord i només en té dos al sud. Malgrat que resulta evident una intervenció posterior a la construcció original en aquesta arcuació, especialment quant als arcs contigus en aquesta porta, no disposem de cap referència documental que ens permeti confirmar la hipòtesi. L'opinió que aporta sobre el motiu de les obres, relacionades amb la construcció de la capella de la Cinta, ens fa pensar que hi ha una confusió de dates. És més probable la possibilitat que la intervenció es relacionés amb la modificació de la galeria nord per les obres del temple.⁷²

A la darrereria de la dècada següent el mal estat de conservació de l'hort féu que el Capítol en financés l'arranjament i assignés una quantitat anual destinada al seu manteniment i a tenir-hi plantes de flor i tarongers.⁷³ Al mateix temps es va netejar el pou i es va fabricar un reixat de fusta que anava des del pou fins a la porta per tal que no s'hi pogués accedir lliurement a traure aigua.⁷⁴ L'obra més important, però, sembla que es va portar a terme a partir de 1597. Va afectar les galeries del claustre, que estaven bastant deteriorades. El 14 de febrer es va encarregar al mestre major de la seu, Martín Garcia, i a dos menestrals més la visura de les quatre galeries per a fer una estimació de despesa, tasca que els va suposar dos dies de feina. Les obres van començar tot seguit i probablement es van acabar a la darrereria del mateix any.⁷⁵

Al segle XVII les obres de remodelació van continuar. L'any 1610 es va tornar a fer una intervenció important al pati central amb l'objectiu de donar al verger un aspecte harmoniós i plàcid, similar al d'altres seus catalanes. Per aquest motiu es va desmuntar la capella de les Onze Mil Verges i es van traslladar els seus benifets a l'altar proper de Sant Jaume. La documentació diu que per tal que l'hort del claustre, del qual s'han llevat els barrons "...reste embellit, vistós i apacible com ho estan els claustres de Barcelona i Lleida y altres catedrals..." s'acorda retirar la capella "... que esta en lo claustro deves les Taules. Per ço y per altres ... que la dita capella se lleve y se iguale tot lo hort ...".⁷⁶ Al llarg de tota la centúria es van realitzar diferents obres de manteniment: reparació dels terrats, col·locació d'unes portes a l'accés del pati, cobriment d'una caseta per a les gerres

72. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 15, 28 i 71.

73. ACTo, Actes-7, 8 de maig i 21 de juliol de 1576; Actes-8, 8 de febrer i 22 de novembre de 1577. Aquest any de 1577 s'hi planten 12 tarongers.

74. ACTo, Actes-9, 26 de juliol i 1 d'agost de 1578.

75. ACTo, Actes-28, 14 i 18 de febrer, 21 de març, 24 d'abril, 29 d'octubre, 4 i 18 de novembre de 1597.

76. ACTo, Actes-40, 29 de gener de 1610; ibíd., Actes-40, 25 i 26 de gener, 16 de febrer, 5 i 16 de març, 6 d'abril de 1610.

de l'aigua...⁷⁷ La intervenció més important es va portar a terme el 1696 amb motiu de l'adequació de la galeria de ponent per construir la nova capella de la Cinta, iniciada a la dècada dels anys quaranta del segle.⁷⁸ Les bases de les columnes d'aquesta capella són diferents a les de la resta del conjunt, fet que deu respondre a una possible reparació d'aquestes en ser desmuntada l'arcuació. En aquest mateix moment es va realitzar la substitució de l'arc de pedra de l'angle nord-oest de la coberta per una jàssena de fusta, d'aquesta manera el tàlem de les processons hi podria passar sense dificultat.⁷⁹ Amb ella i l'acabament del mur de la citada capella va restar fixat el perímetre del recinte tal i com ens ha arribat actualment.

Al segle XVIII les intervencions al conjunt no van afectar-ne l'estructura. Es va ennoblir la porta d'accés al recinte des del sector oriental de la ciutat, amb la construcció i decoració de l'actual portalada. Cap referència, però, indica que l'obra afectés el pont que, obert en detriment del refectori, dóna accés a l'interior del claustre. En aquest sentit resulta prou definidor dels objectius de l'obra el text de la primera deliberació realitzada sobre el tema:

Attes lo proposat per lo senyor canonge Avinyo, administrador de la obra, que en vista de tenir esta iglesia una porta indecent qual es la que dona a la placeta dita de la seu, per la qual se entra a los claustros y ser casi la més publica, desitjaria i tendria consuelo ab lo motiu de les mil lliures ha de pagar a la dita obra lo senyor canonge doctor Gaspar Orient, llevar dita porta o portalada y fer ni una proporcionada y decent de pedra picada, collocant sobre ella una imatge de Nostra Senyora, indicant sera cosa de algunes 400 lliures de cost.

El Capítol va aprovar la petició, amb dissentiment d'alguns membres, va demanar que es fes una traça de la nova portalada i que el seu cost no superés les 500 lliures, fet que descarta una intervenció de gran magnitud com seria la de l'esmentat passatge.⁸⁰ Entrat el segle XIX la construcció de la capella del Santíssim i el consegüent enderroc de la sala capitular va suposar la modificació de la línia de façana de la galeria est, encara que no es va alterar l'alineació de l'edifici del tres-

77. ACTo, Actes-70, 17 de febrer de 1640; Actes-71, 22 de març de 1641; Actes-108, 25 de febrer de 1682.

78. ACTo, Actes-121, 3, 5 i 6 d'abril de 1696. Sobre la construcció de la capella, vegeu Actes-51, 30 d'agost de 1621; Actes-72, 20 de maig de 1642; LLUÍS, J., 1995. Sobre les obres del claustre, vegeu ACTo.

79. ACTo, Actes-121, 6 de maig de 1611.

80. ACTo, Actes-125, 1700. Vegeu, sobre l'obra, O'CALLAGHAN, R., 1911, pàgs. 7-8; MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 77 i 207-208.

cents. J. Lluís situa en aquest moment, l'any 1868, la col·locació de la porta d'accés al pati en el seu emplaçament original i la de la boca del pou, situada anteriorment a la casa de la ciutat. Al mateix moment es van tapiar les obertures de l'antiga sala capitular i es van encastar a l'interior les arquetes funeràries dels bisbes.⁸¹ Es van col·locar també, els darrers anys de la centúria, unes reixes de ferro i es van tancar els arcs de la galeria.⁸²

A principis del segle xx Joan Abril va realitzar algunes intervencions puntuals en el conjunt. Ell mateix cita la restauració del pany de mur del refetor, al qual va traure l'arrebossat, i el tapiat del nínxol de la Verge de la Veritat.⁸³ El 1942 l'organisme estatal Regiones Devastadas va restaurar de nou els murs perimetrals i va substituir part de les columnes de la galeria de llevant. Va ser en aquest moment que es van deixar visibles les obertures de la sala capitular i es van traslladar les arquetes dels bisbes a l'interior de la seu.⁸⁴

L'aparença actual del recinte és el resultat de la darrera intervenció realitzada en el marc del Pla Director de la Catedral.

El palau o refectori

L'edifici que inclou l'antic menjador de canonges marca l'orientació de la galeria meridional del claustre, a la qual és paral·lel. El delimiten, a l'est, la capella del Santíssim i l'antic dormitori de canonges, amb el qual comunica. Al sud, les cases que s'obren al carrer de Taules Velles, i a l'oest, un edifici actualment en desús amb façana a la placeta de Palau, que conté les restes de l'antic forn de la canonja del segle xv. És una construcció de forma rectangular, amb certes irregularitats derivades de l'adaptació a l'orografia del terreny i a l'existència d'estructures anteriors (figs. 2, 64 i 65).

En alçat es diferencien dos nivells. L'inferior conforma un semi-soterrani respecte al claustre i és definit per una estructura voltada. Els murs són de carreus de pedra escairats, amb la cara exterior només desbastada. Rep la llum de dues finestres altes, obertes a l'espai de la volta, que comuniquen amb la galeria claustral. La situada més a l'est sembla original. La delimita un arc de mig punt adovellat i acusadament atrompetat com a resultat del fort desnivell entre els extradosos. La segona és rectangular i d'aparença més moderna.

81. LLUÍS, J., 2000a, I, pàg. 416.

82. MESTRE I NOÉ, F., 1898, pàg. 19.

83. ABRIL, J., 1985, pàg. 14, n. 5.

84. LLUÍS, J., 2000, I, pàgs. 416-417. QUEROL, A., 1966.

El segon dels nivells de l'edifici és concebut com a planta noble. L'espai principal correspon a una sala de grans dimensions, lleugerament aixecada respecte al nivell de les galeries claustrals com a resultat de l'alçada de la volta inferior. Té una estructura de coberta amb teulada de fusta a dues vessants sobre arcs faixons sostinguts per mènsules motllurades. Aquests són els que articulen els sis trams en què es divideix l'espai. Els murs laterals són de carreus de pedra, escairats i de superfície poc polida. Mostren indicis d'intervencions que no semblen haver alterat l'estructura original, especialment al sector nord-est. Les obertures han sofert modificacions importants. La porta d'accés des del claustre, definida per un arc de mig punt dovellat, se situa al sector nord-oest. A la dreta es veuen dues obertures tapiades. La situada més a l'oest sembla de factura moderna. És una porta d'arc escarser rebaixat que devia comunicar, abans del segle XVII —quan es va modificar l'accés des de la plaça de la Canonja—, amb els edificis vinculats al priorat major. Es devia obrir, en principi, al passatge que comunica la placeta de Palau amb el claustre. La segona sembla correspondre a una finestra. La factura és assimilable a la de l'edifici original, encara que l'estructura és diferent a la de les finestres del mur sud. La defineix un arc de mig punt amb dovelles de pedra.

Al mur nord es conserven quatre finestres, la cronologia de les quals podria ser original. Actualment, dues —les més occidentals— resten cegades i, per tant, sense funció. La primera, al segon tram del sector oest, és força senzilla i sense emmarcament diferenciat. Presenta una estructura adovellada amb doble atrompetat. La segona, força desplaçada lateralment respecte a l'eix vertical central del tram, mostra al parament dels muntants interiors un treball de més qualitat. La delimita un fals arc escarser resultat del rebaix dels carreus de la llinda. Les altres dues se situen al damunt del passatge d'accés al claustre. Les defineix un perfil d'arc escarser atrompetat, encara que l'estructura original sembla alterada.

Entre el tercer i el quart dels trams del mur meridional hi ha les escales que originàriament portaven a la trona, obertes al gruix del mur. Les dues portes que hi permeten l'accés mostren una factura homogènia. Presenten un arc de mig punt dovellat amb una motlura en forma de bocell al vèrtex de l'intradós, similar a la que recorre els perfils dels arcs de la volta. Es conserva també la mènsula que sostenia l'estructura de fusta de la trona, amb un perfil motlurat més complex que el de les mènsules dels arcs. Actualment l'escala permet l'accés al sector situat sobre el passatge de comunicació amb el claustre des de la plaça de la Cinta i, a través d'ell, a l'antic dormitori.

Als dos extrems de l'edifici s'han fet intervencions importants en èpoques posteriors a la construcció del conjunt. Al sector est, l'observació dels murs dels dos nivells demostra que van ser escapçats al segle XIV, en bastir-hi els edificis transversals corresponents a la sala capitular i al dormitori. Altres remodelacions han determinat la destrucció de la volta de pedra del primer nivell i l'adquació del paviment de la sala superior, per igualar-lo al del claustre. Actualment es poden observar restes de la volta original a la sala inferior. Les darreres intervencions que s'han dut a terme a la canònica dins del marc de les actuacions del Pla Director han portat a considerar la possibilitat que l'edifici original s'hagués pogut estendre, anteriorment al segle XIV, fins la línia del mur est de l'actual dipòsit de l'arxiu catedralici. El principal factor del raonament és l'aparició d'un fragment de mur de cronologia anterior a la construcció d'aquest edifici just en la línia de prolongació del refector, que es va aprofitar en bastir el sector. El mur es troba integrat a la façana est de l'arxiu, la qual cosa demostra que es va reaprofitar en edificar aquest. Es fa evident, sobretot, al nivell de la sala situada sobre el dipòsit. L'observació del mur exterior que mira a la plaça de la Cinta, en què es mesclen paraments diferents que indiquen reparacions, acaba de confirmar que és un sector de molt difícil interpretació. En el moment de la construcció es van haver d'aprofitar i d'adaptar estructures preexistents, especialment la muralla romana documentada en aquesta zona.⁸⁵

Amb els treballs de restauració s'han deixat també al descobert, sobre l'arc d'accés al claustre des de la plaça de la Cinta, interessants restes de pintures de les quals manca un estudi aprofundit.

Cronologia de la construcció i interpretació de l'edifici

La primera de les referències documentals conegudes que podem relacionar directament amb la construcció que ara analitzem data dels anys vint del segle XIII. La notícia és, en concret, de l'any 1227, moment en el qual el bisbe Ponç de Torrella va crear la dignitat de dormitorer. El document especifica l'obligació que aquest ha de tenir envers el prior i altres membres de la comunitat de donar-los aliment en el palau o fora d'ell si aquests se sentien malalts:

Prenominato vero dormitorio donet prior victum sicut uni subdiacono in palacio vel extra cum servierit canonicis et hospitalarius et camerarius egulem donent eidem dormitorio stipendii charitatem.⁸⁶

85. Vegeu l'apartat "Els precedents: 1148-1300. Implantació eclesiàstica i fixació de la xarxa urbana del sector".

86. ACTo, Constitucions-2, fol. 101r-101v, 20 d'octubre de 1227.

La referència que en fa el text permet pensar que en aquest moment l'edifici s'havia bastit. L'anàlisi de la seua estructura i els elements formals donen suport a aquesta tesi. Estructuralment, l'element és relacionable amb les construccions monacals bastides a partir de la darrera dècada del segle XII a Catalunya i el País Valencià, per citar només l'entorn més proper, destinades a usos quotidians com dormitori de canonges, refetor, celler, etc. Actualment es considera que es tracta d'un tipus de construcció arrelat a les terres del voltant de la Mediterrània des de l'antiguitat tardana, l'ús de la qual es va recuperar i generalitzar en els edificis monumentals a partir dels darrers anys de la dotzena centúria.⁸⁷ Hi ha consens, també, en l'opinió que va ser el dormitori de monjos de Santes Creus el primer que emprà aquesta solució a les noves terres catalanes conquerides als musulmans al llarg d'aquest segle XII i, per extensió, a les terres de la Corona.⁸⁸ La data d'inici d'aquesta edificació, l'any 1191, pot ser considerada per al refetor de Tortosa una referència a l'hora de marcar una línia cronològica a partir de la qual cal situar el començament de les obres, almenys pel que fa al segon nivell o planta noble. Formalment, alguns dels elements del conjunt recorden igualment altres edificis de l'orde. Les mènsules que sostenen els arcs faixons són força similars a les del refetor de Santa Maria de Rueda. En aquest cas, però, l'estança es cobreix amb volta de canó reforçada per arcs torals. També semblen pertànyer al mateix grup les de l'església del convent agustinà de Santa Margalida de Palma.

La disposició de la planta i l'organització dels dos nivells del conjunt permeten relacionar-lo amb les conegudes com a *maisons communes* de les canòniques de la zona del migdia francès. Aquestes són considerades elements primigenis dels complexos canònics. En alguns casos se situen fins i tot dins d'una cronologia anterior al moment de definició de l'estructura del conjunt establerta al voltant del claustre. Es conserva una descripció d'aquest edifici a Grasse, datada el 1242, de la qual es desprèn que dins de l'edifici hi havia una estança principal utilitzada com a habitació del prior quan aquest era present, el refectori de la comunitat, una sala dita nova que es creu que podria correspondre a la sala capitular, els graners, els estables i una latrina. Un porxo que aixoplugava la resta de dependències auxiliars completava el conjunt. Un edifici identificable amb aquesta casa comuna, datat a la darrerria del segle XI, es conserva a Ais de Provença. És una construcció de

87. TORRES BALBÀS, L., 1959, pàgs. 109-119; *ibíd.*, 1960, pàgs. 19-43. Per al territori del Principat, vegeu DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1985, pàgs. 50-99; FUGUET, J., 1986-1987, pàgs. 437-451; *ibíd.*, 1989, 1995 i 1998. Per al País Valencià, on aquesta tipologia és força freqüent, vegeu ZARAGOZÀ, A., 1996, pàgs. 551-555; *ibíd.*, 2000, pàgs. 23-42.

88. DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1985, pàg. 78.

planta rectangular en la qual se superposen tres nivells, l'inferior per sota de la línia de superfície de carrer. Les dues plantes inferiors es cobreixen amb volta de pedra, mentre que la superior ho fa amb un sostre adovellat. Es creu que a la segona planta s'ubicava el refetor i a la superior, el dormitori.⁸⁹

Podem trobar també referents a aquest tipus d'estructures en un entorn més proper. En aquest sentit resulten força interessants les paraules del bisbe Bernat de Tort, recollides al text de la primera dotació de la catedral de Tarragona, sobre la necessitat de bastir un edifici per a la comunitat de canonges. Aquest, aixecat segons la forma acostumada en paraules del bisbe, havia de tenir celler i graner a la primera planta. Al pis superior, concebut com a planta noble, calia situar el refetor, la cuina, el dormitori, i la sala capitular.⁹⁰ És possible que l'edifici fos la mateixa fortalesa que el bisbe estava construint el 1154 i que en aquesta mateixa data donava als canonges per al seu ús propi. Si fos així podríem afegir-hi la funció defensiva, que complementaria les ja esmentades d'habitatge comú, oficina i intendència. Aquest darrer aspecte és també aplicable a l'element que analitzem, ja que l'estructura compacta del perímetre el convertix en una veritable casa forta dins de la ciutat, que compensaria la desprotecció del sector derivada de la desaparició del tram de muralla interior, al qual substituï.

En la mateixa línia de les informacions anteriors, per al cas de la canònica de Lleida, les investigacions més recents han portat a considerar la possibilitat que el primer edifici documentat posteriorment a la conquesta cristiana del 1149 —del qual només resta la fonamentació per sota de l'actual nau de Santa Maria l'Antiga— podria haver tingut igualment funció d'espai d'activitats comunes dels canonges.⁹¹

Són també evidents les similituds estructurals entre l'edifici tortosí i alguns exemples d'arquitectura militar de cronologia similar, afegits a elements anteriors i desdibuixats posteriorment per la construcció de noves estructures adaptades a les necessitats de cada moment. L'evolució d'aquestes fortificacions al llarg del segle XIII va comportar, en molts casos, l'afegit a les primitives torres rodones o quadrangulars de cossos rectangulars de diferents nivells, sorgits de la necessitat d'ampliar i transformar les dependències del castell de frontera en quelcom més adaptat a les noves necessitats materials dels seus usuaris. És l'origen de l'evolució des del castell feudal a un concepte més modern, que a

89. ESQUIEU, Y., 1992, pàgs. 152 i 156.

90. CAPDEVILA, S., 1935, pàg. 2; SERRA VILARÓ, J., 1960, pàgs. 52-53; GORT I JUANPERE, E., 1995, pàgs. 70-72.

91. LORÉS, I.; GIL, I., 1999, pàgs. 25-27.

la llarga es convertiria en el palau baixmedieval. Aquest, abans de canviar l'emplaçament des del món rural a la ciutat es degué transformar gradualment de castell a palau.⁹² Podem citar exemples propers estudiats, com els dels castells de Verdú o Gardeny, sense que això vulga expressar una relació directa de dependència entre tots dos edificis i el refetor de Tortosa. A la fortificació urgellenca, segons privilegi concedit el 1227 al monestir de Poblet, es va construir després d'aquesta data una sala rectangular gran amb un nivell subterrani destinat a cisterna i magatzem de blat, i dues de superiors amb coberta sobre arcs torals apuntats. La similitud de funcions i de l'estructura amb el refectori de Tortosa és evident.⁹³ El mateix succeeix amb la sala gran de la casa-habitació del castell templer de Gardeny, de planta rectangular amb dos nivells i terrassa. En aquest cas, les estances es van cobrir amb volta de canó apuntat.⁹⁴ En altres exemples propers la relació no es detecta amb elements afegits a cossos de cronologia anterior, sinó amb edificacions que apareixen a la mateixa planificació original del conjunt, com és el cas del cos principal del castell de Miravet.

En molts dels casos aquestes estructures que acabem de comentar van ser aixecades pels ordes del Temple i de l'Hospital, presents arreu del territori proper a Tortosa. No s'ha de veure, però, com un fenomen regional ni adscrit a una organització religiosa o militar concreta. D'altra banda, s'ha remarcat la coincidència d'aquests plantejaments amb els de l'arquitectura militar catalana i occitana.⁹⁵ Alguns edificis realitzats per iniciativa reial al segle XIII, com el mateix palau reial de Barcelona, es corresponien també en els seus plantejaments de base. Tot plegat conforma un panorama constructiu ancorat encara de manera important en la tradició, que les edificacions vinculades als ordes mendicants van anar transformant al llarg del segle XIII.⁹⁶

Encara podem fer al·lusió a un segon element de context a l'hora de delimitar l'antiguitat de l'edifici, la hipòtesi ja raonada sobre la possibilitat que l'antiga mesquita major musulmana es trobés emplaçada en aquest sector sud-oest del recinte canonical. Si això fos cert part d'aquesta edificació preexistent o de les estances adjacents haurien pogut ocupar el solar del posterior refetor. Quan va ser enderrocat el primitiu temple, a partir de la dècada dels anys vuitanta del segle XII, s'haurien començat a bastir al mateix empla-

92. DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 133-134.

93. DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 133-134.

94. FUGUET, J., 1995, pàgs. 160-167.

95. PUIG I CADAVALCH, J., 1983, vol. III, pàg. 625 i s. FUGUET, J., 1992, pàgs. 353-374; *ibíd.*, 1993, pàgs. 17-32.

96. DURLIAT, M., 1974, pàgs. 71-85; DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1985, pàg. 140.

çament les noves oficines dels canonges, alhora que es definia l'espai central del claustre.

L'ús de la sala principal com a refetor de canonges

Al llarg de l'edat mitjana i moderna, el que actualment identifiquem com a antic menjador era conegut indistintament com a refectori, com a palau i com a convent, però les dues primeres denominacions eren les més emprades. Així ho indica per primer cop el 1890 el canonge Ramon O'Callaghan, utilitzant com a base l'exemple d'alguns textos on es diu "... in palatio sive refertorio...".⁹⁷ El document més explícit, en aquest sentit és la constitució editada el 23 de febrer de 1358 pel bisbe Joan Fabre mitjançant la qual es van regular les obligacions de l'hospitaler. El document utilitza indistintament les tres denominacions.⁹⁸

No hi ha cap dubte sobre la identificació entre la planta noble d'aquest edifici i el menjador de la comunitat conventual, almenys per al període posterior al segle XIV. El primer cop que l'hem pogut documentar i situar topogràficament és el 1350. Aquest any l'edifici és citat a les afrontacions d'una casa del prior que s'obria al carrer Taules Velles i que hi limitava al nord, per la part posterior:

... quoddam hospicium quod habemus, tenemus atque possidemus intus civitate Dertuse prope Macellum Vetus. Confrontatum ex una parte domibus Petri ça Calm, ballistarii, ex alia in refectorio dicte sedis, ex alia in domibus nostris que pro dicto prioratu consuevit ad censu tenere..., et ex alia in via publica.⁹⁹

Una altra referència del 1355 permet confirmar aquesta ubicació i concretar-la respecte a la línia de l'esmentat carrer de Taules Velles. En aquest cas amb motiu de la venda d'una casa, que havia estat de Mateu Martí i la seua dona Maria, a l'infermer de la seu Pere Urgellés:

... in vico qui dicitur Macelli Veteris, confrontatum ex una parte in palacio seu refectorio dicte sedis, ex alia in hospicio Petri Çacalm ballistarii quod in emhpiteosim tenet pro prioratu sedis predictae, ex alia in dicto vico Macelli Veteris publico, et ex alia in hospicio Raymundi Gizbert quod tenet in emphiteosim pro dictum prioratu.¹⁰⁰

97. O'CALLAGHAN, R., 1890, pàg. 38.

98. ACTo, Constitucions-2, fols. 110r-117r.

99. ACTo, NC 1348-1350, 3 de les nones de maig de 1350.

100. ACTo, NC 1355, 20 de gener.

Les notícies sobre l'edifici que es troben a la documentació dels segles XIV i XV es refereixen majoritàriament a la seua funció com a menjador. De la mateixa manera que passava amb el dormitori, la jerarquia capitular es va esforçar, al llarg de tota la baixa edat mitjana, per a mantenir el seu sentit com a marc de la vida comunitària. Així ho expressava la constitució ja citada de l'11 d'octubre de 1307, editada pel bisbe Pere Betet i el Capítol de la seu:

Comedant etiam in comuni refectorio continue nisi propter hospites vel infirmitates habuerint comedere in infirmaria vel hospitaliis beneficiorum suorum.¹⁰¹

És evident que la utilització d'aquests espais canònics devia d'ajudar al compliment de les normes a les quals els canonges s'havien compromès en acceptar la regla de Sant Agustí. Així, mentre tenien lloc els àpats, al refectori hi havia d'haver silenci i s'aprofitava per a escoltar la regla i reflexionar sobre ella:

Canonici vero, dum lectio legitur in refectorio et capitulo, cessent a colloquio et tumulto.

El costum de no menjar al menjador comunitari és una de les acusacions que fan al prior claustrer, Pere de Pinós, fet que evidencia la funció social i de control que l'edifici encara complia en la canònica de la primera meitat del segle XIV.

Tres constitucions més, editades pel Capítol dins del segle XIV, aporten algun detall sobre el paper de l'edifici en aquest període baix-medieval, relacionat amb cerimònies vinculades a dates concretes del calendari eclesiàstic i amb l'almoina de la seu, que a Tortosa depenia de l'hospitaler.¹⁰² Així, el document de l'any 1358 on es concreten les obligacions de la dignitat d'hospitaler ens assabenta dels deures que aquest tenia durant la Quaresma amb relació a l'alimentació de pobres i frares en el refectori.¹⁰³ Havia d'oferir taula parada, pa i vi a tres pobres des de l'inici de la Quaresma fins al Dimecres Sant. El prior els havia de donar igualment peix, cuina per a coure i fruita:

... de tota la quaresma entro al dijous de la cena exclusive lo dit hospitaler te metre tres pobres en convent, als quals pobles es tengut de dar a cascu un pa de canonge e vi mentre que nhaura mester, e deu donar als dits frares taula e banch e tovalles e vernegats. E lo prior maior de la seu de Tortosa deu donar a dits

101. ACTo, Constitucions-2, fols. 30v-31r.

102. Vegeu, en aquest sentit, l'apartat "Les funcions assistencials a la canònica tortosina", pàg. 377.

103. ACTo, Constitucions-2, fols. 110r-117r. Vegeu ap. doc. 4.

frases peix e cuyna e fruytam axi com a un frare de aquells que es meten en convent pel dit prior.

El Dijous Sant, després del cerimonial del *mandatum* o rentat de peus i mans als frares dins del claustre, aquests eren convidats a menjar al refetor amb viandes que havia de oferir el mateix hospitaler. El menú, que el document especifica al detall, era variat i substancios. A base de peix —preferentment mussola—, salsa de ruca, oli, cigrons amb salsa feta de pebre i safrà, blat, vi i espinacs. Aquests darrers eren aportats no per l'hospitaler sinó per l'hortolà del prior. S'hi sumava pa i aigua que es disposava a taula pels mecanismes de provisió habituals per als canonges. Aquest dia les dues dignitats estaven obligades a acceptar a tots els pobres que cabessen al menjador, tant si havien participat en la cerimònia anterior del *mandatum* com si no, com també a servir-los correctament:

... e deuen hi menjar tots aquells que caber hy pusquen en lo dit palau, los quals seran en aquella hora, axi de aquells que son llavats com no llavats, e lo senyor bisbe si y es o lo senyor prior major en absència sua deu beneir la taula als dits frares en lo convent, e posar lo primer pa als dits frares, e feyt aço deusen tornar al cor, e los canonges deuen posar pa e vi, cuynes e oruga als dits frares, e servir aquells fins que han menjat.

El document aporta informació indirecta sobre els membres de la comunitat que menjaven regularment o ocasionalment en aquest refetor. Ho feien normalment els canonges i els capellans els dies dels aniversaris corresponents. També ho feia ocasionalment el bisbe. Els novicis possiblement menjaven a l'hospital, separats, com era costum dels membres integrants de ple dret de la canònica:

Item quan es fet lo senyal de la primera esquella del palau pel canonge que es setmaner, lo capellà del spitaler deu començar de plegar l'almoyna a la taula dels capellans ... e quant lo capella ha plegada l'almoyna de les taules del convent entrense en la cuyna del convent he calfe ab la caldera tot ço que ha plegat ab la cuyna que es çobrada el palau als frares que hi mengen continuament e als capellans als dies dels aniversaris e als dies quel senyor bisbe hi menge. E vansen al hospital e pren lo pa de l'almoyna e aquell que sera sobrant als canonges novicis e als dits capellans ... e partexho als frares que son a la porta del espital per a pendre almoyna.

L'octubre de 1366 el bisbe Jaume de Prades regulava les normes a complir en l'assistència a les col·lacions que es realitzaven al refetor després dels àpats o al capítol després del rés de nones o vespres. In-

sistia especialment en l'observació de la puntualitat i l'obligació que els canonges portessen sobrepellís i, en el cas de les realitzades al refetor, no hi acudissen menjant.¹⁰⁴

Una tercera constitució va ser editada pel bisbe Hug de Llúpia el 30 de juny de 1393, davant l'actitud d'alguns preveres i altres clergues que s'inhibien de l'obligació de participar en els oficis divins i en la processó del dia de Corpus. El bisbe i el Capítol obligaven a partir d'aquest moment a tots aquells clergues que tinguessen el costum de menjar al refetor en els aniversaris a fer-ho també l'esmentada festa de Corpus, fet que pensaven que asseguraria la seua participació en la litúrgia.¹⁰⁵

A més de la funció de menjador, però, la sala noble de l'edifici va complir, a l'edat mitjana, funcions de representació vinculades no només a l'estament eclesiàstic sinó també al civil. Així, s'hi reuniren algunes de les Corts catalanes celebrades a Tortosa fins a la darrerria del segle xv.¹⁰⁶ A partir del segle xvi, amb l'eximent papal concedit a la comunitat de viure en convent, l'edifici va començar a perdre part del seu sentit inicial. Aquest deu ser el motiu pel qual són molt poques les notícies conegudes sobre l'edifici d'època moderna i contemporània. El canonge Ramon O'Callaghan fa referència al costum que es tenia de tancar-hi a la nit els asilats eclesiàstics que la seu tenia sota la seua protecció.¹⁰⁷

La sala capitular

Situació i descripció segons les fonts historiogràfiques

L'aula capitular del segle xiv era un edifici de planta rectangular que definia l'orientació de la galeria de llevant del claustre. Coincidia en gran part amb el solar ocupat actualment per la capella del Santíssim. Es va enderrocar per a poder portar a terme la construcció d'aquesta darrerria, iniciada el 1829. Als segles xiv i xv limitava al nord amb les estances adjacents a la capçalera de la catedral, primer romànica i després gòtica. A l'est, tenia adossat l'alberg del cabiscol o xantre, que al segle xviii va desaparèixer perquè s'hi construí l'actual sagristia. Al sud, comunicava en els seus primers anys d'existència amb la infermeria i després amb l'edifici del dormitori, començat a bastir a partir dels anys quaranta del segle xiv (fig. 7).

104. ACTo, Constitucions-2, fols. 66r-66v, després del 13 d'octubre de 1366.

105. ACTo, Constitucions-2, fol. 78v, 30 de juny de 1393.

106. BAYERRI, E., 1960, vol. VIII, pàg. 27.

107. O'CALLAGHAN, R., 1911a, pàg. 14.

De la primitiva estança es conserva només part de la façana que mirava al claustre. Concretament, la porta d'accés principal, el finestral sud i un muntant del nord. Conformava, en origen, tres grans obertures definides per un arc apuntat amb arquivoltes i muntants en degradació. La porta d'accés, de 2,25 m de llum, centrava el conjunt. Es troba desplaçada cap al sud respecte a l'eix del claustre i actualment està tapiada. Els finestrals tenen una llum menor, d'1,5 m. Presenten, però, una ogiva més marcada a l'arc, la qual cosa fa que superen lleugerament l'alçada de la porta fins arribar just a la línia dels permòdols que sostenen l'embigat del sostre de la galeria claustral. Les columnes dels brancals en determinen un perfil mixtilini complex, propi de la primera meitat del segle XIV. Es conserva part de la traceria que decorava l'intradós de l'arc de la porta, encara que tant aquesta com els relleus dels capitells es troben força malmesos (fig. 66).

Sobre l'estructura i funció d'aquesta estança, la historiografia ha emès diferents judicis. Les descripcions que resulten més útils per al seu coneixement, però, són les que fan en el segle XIX Joaquín Lorenzo Villanueva i Ramon O'Callaghan. El primer la va poder visitar encara en el seu estat original, abans que s'enderroqués. La descriu detalladament i en dóna les primeres referències històriques. Indica que abans de capella de Santa Càndida —funció que en el segle XIX encara mantenia— havia estat dedicada a sant Joan. És prou il·lustrativa la seua descripció com per a mantenir-ne el record:

... quedan todavía en pie el claustro, ..., y también la capilla única, que ahora llaman de Santa Cándida, la qual hasta el siglo XIV, en que se traxeron las reliquias de esta santa, estuvo dedicada a San Juan. Esta capilla tiene tres puertas prolixamente labradas; éntrase en ella baxando seis gradas; és gótica, con dos columnitas de jaspes en el medio y algo prolongada; tiene todas las apariencias de haber servido de capítulo, según la disciplina monástica ... la adornan a maravilla diez urnas, donde están depositados los huesos de los primeros obispos después de la restauración. Se hallan levantadas en la pared como unas seis varas entrando a mano izquierda.

Manuel Risco el 1801 cita la capella com a lloc on es va ubicar el 1336 l'urna funerària del bisbe Gaufred.¹⁰⁸

A la darrereria del mateix segle, el canonge Ramon O'Callaghan, seguint la tradició basada en les tesis de Francesc Martorell i Antoni Cortés, va defensar que la capella es trobava emplaçada sobre el primer temple cristià de la ciutat, posteriorment convertit en mesquita i dedicat

108. VILLANUEVA, J. L., vol. V, 1806, pàgs. 50-53; RISCO, M., XLII, 1801, pàg. 126.

més tard a la Verge de l'Estrella amb la conquesta cristiana del 1148. Seguint aquesta tradició, afirmava que després de la construcció del temple romànic l'espai es va mantenir actiu per al culte com a capella claustral dedicada a santa Càndida.¹⁰⁹ Aquesta idea va ser recollida en part per Josep Matamoros a la seua monografia sobre la catedral. Aquest, al dibuix dels diferents temples bastits històricament dins del recinte identifica aquesta situació com a corresponent al primer temple romà de la ciutat.¹¹⁰

Deixant de banda la discussió de les diferents teories sobre els temples anteriors a l'actual, ja treballada en altres apartats, el dibuix copiat per Josep Matamoros resulta de força interès. Representa l'espai que nosaltres identifiquem amb el Capítol com una sala rectangular coberta amb volta de creueria sostinguda per dues columnes centrals, citades pel pare Villanueva. Les obertures que el comuniquen amb el claustre coincideixen amb la disposició de les restes actuals, i l'escala d'accés descrita per Francesc Martorell i Joaquín Lorenzo Villanueva hi apareix també representada. Ignorem quina va ser la font d'inspiració del dibuix; la seua coincidència amb les descripcions anteriors a l'enderroc del 1829, però, fa pensar que devia tenir una base informativa veraç. Confon, amb tot, el fet que en cap moment hi consta el subespai a manera de capella que sí que citen les descripcions i que nosaltres hem pogut comprovar documentalment. Un mateix esquema s'endevina a la planta parcial que Antoni Guarç va fer de la sala al plànol de la seu gòtica que va traçar o copiar a la dècada dels anys setanta del segle XIV.¹¹¹ Malgrat que aquest va dibuixar només el sector contigu a l'edifici del temple, representa amb claredat dos trams quadrats coberts amb sengles voltes de creueria que descansen al punt central del seu extrem meridional en una columna exempta. Apareix també la traça d'una obertura d'arc apuntat ornat amb traceria a la façana claustral, en al·lusió a la finestra nord del conjunt de portada (figs. 20, 50 i 69).

Modernament, mossèn Aureli Querol i Ramon Miravall han recuperat la memòria de l'espai com a sala capitular, alhora que el contextualitzen amb relació a l'entorn canonical.¹¹²

La construcció de l'edifici i el seu significat

La construcció de la sala capitular va ser la primera obra del conjunt catedralici planificada amb els nous preceptes gòtics, si deixem

109. O'CALLAGHAN, R., 1890, pàgs. 6-7 i 9-10.

110. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 8-9 i 10-12.

111. ACTO, Fàbrica-49.

112. QUEROL, A., 1966, s/p; MIRAVALL, R., 1970, pàgs. 48-49.

de banda el palau episcopal les obres del qual li eren contemporànies. Va ser bastida sobre l'espai on se situava l'anterior, més petita i considerada poc adient per a la moderna comunitat baixmedieval. Cal entendre el fet dins del context d'expansió de l'església tortosina a la primera meitat del segle XIV. Possiblement hi hagué una relació directa entre el seu inici i la constitució del bisbe Berenguer de Prats sobre la fixació del nombre de canonges de la comunitat. Va ser en temps d'aquest bisbe —entre 1316 i 1340— que l'obra es va decidir, planificar i realitzar. La construcció es va encarregar al prior claustrer Pere de Pinós, amb relació a l'obligació ja esmentada que aquesta dignitat financés les obres comunitàries de la canònica:

... quod fieret etiam et construetur capitulum sive domum communem pro capitulo in qua et ad quam episcopus et capitulum possent simul vel separatim pro suis in ecclesie negociis et tractatibus congregari et convenire pro ut in aliis ecclesiis eiusdem religionis et presentim cathedralibus observatur..¹¹³

Un altre document relacionat amb el tema i datat més o menys contemporàniament en fa referència:

Cum bone memorie dominus Berengarius episcopus et venerabile capitulum ecclesie destusensis, ex summa et evidente necessitate ipsius ecclesie construxerunt seu construi fecerint in eadem ecclesia vobis venerabili Petro de Pinosio, priori dicte ecclesie ex adiuvante et ad finem debitum producente capitulum sive domum comunem, ad quam episcopus et capitulum conveniunt et communiter congregantur pro suis et dicte ecclesie negociis et tractatibus et aliis gerendis, prout in aliis ecclesiis eiusdem religionis maxime katedralibus est fieri assuetum de bonis videlicet de preciis administrationis prioratus, que sunt bona communia capituli dicte ecclesie ...¹¹⁴

L'obra de l'edifici va ser accidentada, atesa la negativa del prior a acceptar les obligacions derivades del seu càrrec, així com a la negligència que mostrava en el respecte envers les normes de vida comunitària. Les primeres referències a desavinences entre Pere de Pinós i la comunitat, inclòs el bisbe, les tenim documentades l'any 1332.¹¹⁵ Segons el text del procés iniciat entre les dues parts, el prior s'havia compromès, en acceptar l'encàrrec, a destinar cada any 1.000 lliures

113. ACTo, NC 1344, plec cosit al final del llibre referit a l'excomunicació de Pere de Pinós, fol. 7r.

114. ACTo, NC 1344, 18 de les calendes d'octubre. Vegeu ap. doc. 16.

115. ACTo, NC 1332, v. entre altres 3 nones abril, 5 de les calendes de maig i de les nones de maig.

a la construcció del capítol i a fer-ne d'administrador. La seua promesa, però, no s'havia portat a terme. Per aquest motiu, en una data anterior a l'any 1339, Pere de Pinós va ser rellevat en el càrrec d'administrador i es va nomenar en el seu lloc Gaufred d'Espinels, hospitaler.¹¹⁶ D'aquesta manera l'obra va poder continuar a bon ritme. A principis de la dècada dels anys quaranta, coincidint amb la mort del bisbe Berenguer de Prats, devia restar gairebé acabada.

Amb l'accés a la càtedra del bisbe Arnau de Llordat es va intentar reconduir el conflicte amb el prior claustrer, a qui es va donar un vot de confiança. Així, el mes d'abril de 1342, Pere de Pinós va ser restituït com a administrador dels béns del priorat i de la fàbrica del capítol. L'obra d'aquest estava pràcticament acabada i s'havien començat a aixecar sectors del dormitori. Pinós va tornar a ocupar el càrrec a temps de col·locar solemnement la darrera pedra de la fàbrica capitular i de fer-la ornamentar amb els seus senyals esculpits, pinyes daurades:

...opus dicte domus capituli erat iam in perfectione et tandem idem prior stimes et promissum est predictam ordinationem de dictis operibus domorum capituli et dormitorii factam ac ipsa opera incepta et continuata fuisse de et cum bonis administrationis prioratus ipsaque omnia approbans et Rattificans tam tacite quam expresse et ea rata et grata habens continuavit ad instantiam et requisitionem capituli et canonicorum ac bene et prefate complevit et clausit de et cum bonis administrationis predicte prefata domum capituli ponendo etiam in ea ultimum lapidem perfectionis et closure dicti operis cum sollempnitate, videlicet cum stola et aqua benedicta et cum suo signo de pigna daurata sculpto in eo prout apperet manifeste et aperere potest cuilibet intuenti.¹¹⁷

Les anotacions del primer dels llibres d'obra de la seu, del segle XIV, corresponents als anys 1345-1347, corroboren la hipòtesi esmentada sobre la cronologia de l'acabament de l'edifici. Fan referència a intervencions en el sector, vinculades a una reordenació del quadrant nord-est de la canònica provocada per l'obra del cap del nou temple de Santa Maria. Sabem, en concret, que el 1346 el pedrapiquer Bernat Sartre practicava una obertura en el mur de la sala, just en un punt on aquest coincidia amb els estables de l'entrada de la casa del cabiscol. La intervenció devia estar relacionada amb la necessitat d'accedir als

116. ACTo, NC 1339, 5 de les nones de juliol.

117. ACTo, NC 1344, plec final sobre Pere de Pinós, fols. 7v-8r.

118. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v. Vegeu també el capítol introductori sobre l'estructura de la canònica.

graners des del carrer de Taules Velles o l'actual espai de la plaça de la Cinta. Per aquest motiu, al mateix temps s'enderrocava part del mur vell que rodejava el sector i es treballava a l'entrada de la casa de la cabiscolia i a la de la infermeria.¹¹⁸ Pel que fa a l'estructura de l'aula, devia quedar acabada en aquest moment. Faltaven només alguns detalls puntuals. Així, l'estiu del mateix 1346 el recentment contractat mestre major de la seu, Bernat Dalguaire, dedicava alguns jornals a l'obra de les escales que permetien accedir a la sala des del claustre, situat, com hem comentat, a un nivell considerablement superior. No era una obra provocada per la nova fàbrica de Santa Maria, perquè va ser el prior qui va pagar els jornals treballats pel mestre. Cal suposar, doncs, que van ser les darreres obres d'acabament de l'estança.¹¹⁹ Referències indirectes indiquen que l'espai estava voltat per un banc de pedra on s'asseien els capitulars. És possible que el paviment fos de rajola ja que a la tardor de l'any 1421 consta un pagament de rajoles utilitzades per adobar alguns forats fets al terra en col·locar un cadafal amb motiu d'una visita de la reina a la seu.

Pel que fa a intervencions posteriors dins de l'estança en època medieval, l'obra de la capella de Sant Joan és l'única notícia que coneixem a la segona meitat del tres-cents. Tampoc les referències del segle xv són abundants. Puntualment se citen obres de millora o manteniment de les quals només en tenim referència indirecta. A la darrerria del segle s'hi va construir un cancell de fusta i una taula.¹²⁰

La cronologia de la construcció del capítol tortosí, situada aproximadament entre 1320 i 1345, així com la seua estructura converteixen l'edifici en un exemple força interessant dins del context del Principat. Es pot considerar exemple de continuïtat respecte als models emprats als capítols de les comunitats cistercenques dels segles XII i XIII. Desconeixem qui va ser el mestre que va dirigir l'obra de la sala capitular. Cal considerar la possibilitat que es tractés de l'arquitecte lleidatà Ramon Saportella, de qui sabem que el 1344 dirigia juntament amb el seu fill les obres del dormitori.¹²¹ Fos qui fos el tracista, el cert és que va saber recollir dels monestirs de la tretzena centúria la modulació de l'espai basada en l'articulació de quadrats i rectangles tan pròpia de l'arquitectura meridional, i va compondre una planta rectangular definida per sis mòduls quadrats de la mateixa mida. Aquest tipus de capítol dividit en dues o tres naus mitjançant columnes es va emprar

119. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 6v.

120. ACTo, NC 1428-36, s/d. Full solt al final del manual; ibíd., NC 1439-1450, 31 d'octubre de 1441; IAC 1326-1570, 19 de juliol de 1439.

121. ACTo, NC 1344, 16 de les calendes d'abril.

amb molta freqüència als monestirs del segle XIII pertanyents al Cister o a ordes afins. Era de poca altura perquè al seu damunt se situava el dormitori de la comunitat. A les catedrals i col·legiates, per contra, es va utilitzar més el model circular que envoltava l'espai central.¹²²

Per a la coberta es va adaptar un model evolucionat de volta de creueria, independent per a cada tram. Aquests eren tots de la mateixa alçada d'acord amb una concepció unitària de l'espai que els dos esvelts pilars centrals, de perfil complex per la continuació dels arcs de les voltes, no devien entorpir en absolut. En aquest sentit, l'edifici era reflex del gust per la funcionalitat propi del gòtic català, perquè l'espai únic era el més adient per a una sala com aquesta, dedicada a reunions comunitàries. Es pot afirmar que devia ser, malgrat el coneixement parcial que en tenim, un exemple de síntesi entre la sobrietat compositiva i regularitat de ritmes propis de l'arquitectura cistercenca, d'una banda, i la preferència pels espais amplis i diàfans que demostren els ordes mendicants, de l'altra.

A la façana es va adoptar igualment un model clàssic, plenament definit a l'arquitectura catalana a partir del segle XI, i el va interpretar amb relació a les noves formes del primer gòtic del tres-cents. Formalment, la porta i els finestrals de la sala capitular tortosina es poden relacionar amb exemples contemporanis d'arcuacions claustrals com la de Sant Domènec de Balaguer, datat entre 1330-1350, i la de Sant Francesc de Palma.

Per la seua estructura i característiques formals el capítol tortosí guarda relació amb la sala capitular del convent de Sant Domènec de València. Aquesta, a diferència de la tortosina, és de planta quadrada amb quatre pilars centrals que sostenen nou trams de volta. El plantejament del projecte i l'origen del model, però, és el mateix en tots dos elements. Varia només el nombre de trams amb què es juga. La cronologia de l'exemple valencià és immediatament anterior a la de Tortosa, perquè les seues obres van acabar cap a 1321. Cal considerar la coincidència en els plantejaments de mestres contemporanis, formats dins d'una mateixa tradició. Totes dues obres pertanyen al moment de configuració de l'arquitectura gòtica catalana, quan l'empenta protagonitzada per l'orde del Cister i els mendicants és continuada per la iniciativa reial i dels poders municipals emergents, que dóna lloc a l'esclat i la consolidació definitius de les noves formes. En aquest moment la majoria de catedrals de la Corona disposaven encara de les aules capitulars romàniques. La majoria es renoven entre la segona meitat del segle XIV i el segle XV, començant per València i Vic, i adopten el

122. TORRES BALBÁS, L., 1952, vol. VII, pàg. 143.

model centralitzat de volta estrellada. Tortosa és la primera catedral que construíu un capítol gòtic; potser per això adopta un model diferent, més arrelat a la tradició monàstica.

Els capítols de Sant Domènec de València i de la catedral de Tortosa representen la transició entre els models esmentats de sala capitular monàstica del segle XIII i els grans exemples de gòtic civil que configuren les llotges i drassanes bastides a partir de la segona meitat del segle XIV.¹²³ El seu plantejament estructural —naus de trams quadrats coberts amb voltes de creueria— és el mateix que trobem a les llotges de Mallorca i València, exemples culminants de la monumentalització d'un model que perviu pel racionalisme estructural i pel caràcter utilitari.

Sobre les funcions de la sala capitular, no eren diferents a la d'altres seus episcopals. Des d'un principi va ser utilitzada per a les reunions de la comunitat. Una notícia del 1346 ens informa que en aquesta data era considerat costum tractar en aquest lloc els negocis relacionats amb el Capítol.¹²⁴ Al llarg dels segles XIV i XV són nombroses les referències a aquest tipus de reunions a la documentació notarial atès que de vegades la seua transcendència ultrapassava l'àmbit de la comunitat. És el cas de les Corts celebrades el 1412 per a triar els representants catalans que havien d'assistir al compromís de Casp. Algunes notícies indiquen que l'espai de la sala va ser utilitzat també com a lloc de sepultura, d'acord amb un costum generalitzat arreu del territori. Al llarg dels segles XIII i XIV va ser el lloc on s'instal·laven les arquetes funeràries dels bisbes tortosins.¹²⁵ A partir del segle XV es concediren també sepultures a particulars. Coneixem el cas d'un tal Arnau, a qui es va permetre ser enterrat el 1451 davant de la capella de Sant Joan. Dins del segle XVI es va concedir permís de sepultura al mercader J. Andreu el 1551 i al notari Llorenç Gomis, el 1592.¹²⁶

Sobre l'ornament de l'estança a l'edat mitjana, en tenim molt poca informació. Cal suposar que la tasca de representació que el lloc exercia comportava un guarniment adient pel que fa a mobles, tapisos, estores o altres elements. Les notícies que tenim en aquest sentit daten totes d'època moderna. Sabem, per exemple, que a la segona meitat del segle XVI i principis del XVII les obertures estaven tancades amb draps encerats. El 25 de novembre de 1580 es paguen 2 lliures, 14 sous i 2 diners a Gabriel Sit, fuster, per la faena realitzada a les

123. CIRICI, A., 1968, pàgs. 71-74; DALMASES, N., 1999, pàgs. 156-157.

124. ACTo, NC 1346, 5 de maig.

125. VILLANUEVA, J. L., 1806, vol. V, pàgs. 50-53; QUEROL, A., 1966, s/p.

126. ACTo, IAC 1326-1570, 11 de setembre de 1451, fol. 199r. ACTo, IAC s. XVI, 30 de juny de 1551. ACTo, Actes-12, 28 de juliol de 1592.

finestres i encerats de l'aula del capítol.¹²⁷ S'esmenta un retaule que els pintors Desi estaven daurant en 1601 i que incloïa un crucifix. El dia 1 de juny del mateix any es paguen 13 lliures, 18 sous al fuster Pere Martí per obres fetes en el retaule i a l'orgue. Quatre dies després, el 5 de juny, es paguen a Joan Desi, beneficiat de la seu, i el seu germà Vicent, 21 lliures pels treballs de daurat del retaule. El desembre de 1603 s'hi fa fer un "cobriment de tafetà carmesí per tal que es puga tancar i obrir de la manera com és acostumat fer".¹²⁸

Les parets estaven cobertes amb draps de ras i cortines, i el terra, amb estores.¹²⁹ Sobre la taula llua un tapet fet amb pells de guadamassil —cuiro adornat amb dibuixos estampats en pintura o relleu—, vermelles i daurades. El maig del 1600, convocat el Capítol, es comisiona Jeroni Moliner, canonge, per tal que

...faia venir de Valencia 28 pells de guadamacil vermelles y altres tantes daurades per a cubrir la taula major de la aula de fora del dit capitol y per la tauleta que esta dins d'ell; y que ho escrigue a mossen Miquel Dalmau prevere beneficiat en Sent Joan del Mercat de Valencia pa que les compre y iure que han de servir per a esta iglesia per a escusar los drets.¹³⁰

Tot plegat un guarniment de luxe que oferia als forans una sensació de riquesa deliberadament cercada pel Capítol, i que en molts aspectes possiblement és extrapolable al període baixmedieval.¹³¹

El simbolisme que el sector tenia en el conjunt canonical va continuar al llarg del segle XVIII, en gran part vinculat a la forta devoció que la ciutat tenia per santa Càndida. Tot fa pensar que les funcions de capítol i les de capella es continuaven juxtaposant. És molt possible que la primera només fos exercida dins d'aquest espai en les tasques de representació, i que s'hagués traslladat, des de temps enrere, les tasques administratives a l'aula major. En entrar al segle XIX, però, la seua sort va canviar. Els dalatabaixos provocats per la guerra del Francès van provocar que es traslladés a aquest lloc la reserva del Santíssim per la seguretat que el reforçament de la seua estructura oferia contra possibles bombardejos. Ramon O'Callaghan diu:

También se acordó trasladar la Reserva a la antigua capilla de Santa Càndida, que ahora es del sagrario, porque los arcos y

127. ACTo, Actes-11, 25 de novembre de 1580.

128. ACTo, Actes-31, 1 i 5 de juny de 1601. Ibíd, Actes-33, 1603, 2 i 23 de desembre.

129. ACTo, Actes-30, 17 de novembre de 1600. Íd., Actes-32, 21 d'octubre de 1602.

130. ACTo, Actes-30, 13 de maig de 1600.

131. Es conserva un inventari força interessant de la capella datat el 1586 (ACTo, Actes-17, 1586, 12 d'abril).

bóvedas de la misma eran de muy sólida construcción, y estaban a prueba de bomba.¹³²

A la darrereria de la dècada dels anys vint del mateix segle el bisbe Víctor Damián Sáez va ordenar l'enrunament per a bastir-hi l'actual capella dedicada al Santíssim. Per a aixecar el nivell del paviment es va utilitzar la runa procedent de l'enderroc de la mateixa estructura. Francesc Mestre i Noé diu en aquest sentit:

... cuando empezó la demolición de la citada capilla, con sus ruinas se enterraron en el pavimento columnas, capiteles y gran número de lápidas conmemorativas...¹³³

Es van salvar de la destrucció els esmentats element de la portada monumental del claustre i nou de les arquetes episcopals que contenia.¹³⁴

La capella de Sant Joan

Les diferents descripcions publicades sobre l'aula capitular coincideixen a valorar un subespai amb funcions de capella dedicat en un principi a sant Joan i posteriorment a santa Càndida. L'anàlisi documental ha permès identificar aquest espai i eliminar la confusió que hi havia sobre la doble funció de lloc de reunió i espai de culte de l'aula capitular. Els documents més important que s'hi relacionen són els referits a la concòrdia signada per part dels representants eclesiàstics amb la promotora i el mestre de l'obra per a la construcció d'una capella, dedicada a sant Joan, al mur est de la sala. El detall amb què s'especifiquen les condicions de l'obra i les característiques que havia de tenir ens permet fer-nos una bona idea d'un element del conjunt que fins ara restava pràcticament desconegut.

La capella va ser finançada per Francesca, vídua de Bernat Solzina. Aquest, que havia estat senyor de Vila-seca, habitava en el moment de la seua mort a la ciutat de Tortosa: "...ego Francischa uxor quondam uenerabile Bernardini Solzina quo domini loco Ville Sicce Campi Terrachone habitatori Dertuse."¹³⁵

El 12 de juliol de 1364, al mateix document en el qual bisbe i canonges pactaven amb el que havia de ser el mestre de l'obra les condicions per a la construcció, Francesca es va comprometre a donar per a l'obra 7.500 sous, amb la condició que 500 s'empressen per a la vestimenta del mestre. D'aquesta quantitat, n'havia de donar cada any 1.000 sous

132. O'CALLAGHAN, R., 1890, pàg. 113.

133. MESTRE I NOÉ, F., 1898, pàgs. 23-24.

134. MIRAVALL, R., 1972, pàg. 61; QUEROL, A., 1966, s/p.

135. ACTo, NC 1369, 28 de maig.

al mestre al llarg dels set anys en què s'estipulava que la capella s'havia d'aixecar. Els 500 sous restants es comprometia a lliurar-los un cop acabada l'obra, si el resultat final d'aquesta era del seu gust. Per a portar un correcte control dels cèntims a despendre Francesca va nomenar un obrer o administrador amb la funció de controlar les finances i pagar al mestre o altres menestrals els diners corresponents als materials necessaris, a compte de les quantitats estipulades a la concòrdia.

Per les condicions estipulades al contracte sembla que no estava previst que les obres comencessin immediatament. Abans d'iniciar els pagaments, Francesca havia d'eixugar un deute important que tenia amb Berenguer Despuig, propietari de la casa on ella vivia. En el document no queda clar si són 4.000 o 5.000 els sous que Francesca deu a Despuig. En tot cas, el vicari del bisbe i el Capítol es comprometen a ajudar-la a cobrar aquesta quantitat a la universitat dels jueus de la ciutat, que li devien diners, i així resoldre el seu deute.¹³⁶ El pagament no es podia retardar més de tres anys, termini màxim dins del qual calia iniciar les obres de la capella. Si tot s'arranjava abans, la promotora havia d'avançar també els pagaments i, per tant, l'inici de la fàbrica.

Els terminis es degueren complir o, en tot cas, no es van retardar en excés. Així, el maig de 1369 el mestre hi estava treballant i rebia el pagament anual estipulat per fer-ho. L'obra devia estar relativament avançada, perquè aquest darrer estava en disposició d'assegurar que els diners acordats per a l'obra serien suficients per acabar-la.¹³⁷

El mestre encarregat de l'obra va ser Joan Valença, qualificat com a picapedrer o mestre de pedra i ciutadà de Tortosa.¹³⁸ Ell i la seua dona, Venguda, es van comprometre a portar a terme l'obra a càrrec seu, a canvi de rebre els 1.000 sous anuals esmentats.

El fet que es tractés d'una obra contractada a preu fet ens permet conèixer-ne l'evolució, ja que les diferents capitulacions fan una relació detallada de totes les característiques que havia de tenir. La capella havia de ser construïda obrint el sector de mur que separava el capítol de l'entrada de l'alberg del cabiscol. Havia de mesurar 19 pams d'ample per 22 de profunditat, estenent-se en direcció a l'esmentat alberg veí. El pam tortosí correspon a 23,23 cm, la qual cosa ens dona per a la capella unes mides aproximades de 4,5 × 5 m. El gruix del mur es considerava que havia d'estar al voltant dels 70 cm, a coneguda del mestre i amb relació al pes de la volta. No deu ser coincidència que el

136. ACTo, NC 1364, 12 de juliol. Vegeu ap. doc. 47.

137. ACTo, NC 1369, 25 i 28 de maig.

138. El 1358 ven, juntament amb la seua mare, una casa situada prop de la seu (ACTo, ll. o. 1422-1423, pergamí de l'enquadernació).

gruix fos el mateix que el de l'absis, projectat només uns anys abans de la capella, fruit del mateix programa edilici de renovació.

L'alçada havia de ser aproximadament la mateixa que la de la sala capitular on s'encabia:

... que aie la capella de cou d'ample XIX palms. Item que aie de larch de cou XXII palms, lo qual larch es enves lo alberch del cabiscol. Item que aie d'alt aytant com en la volta del dit capitol. Item que aien les tres parets de la dita capella de gros tres palms de cana, ho mes si mestre hi faie per rahons de la volta faedora.

Les magnituds de la construcció afectaven considerablement la cabiscolia. Per aquest motiu el mestre havia d'assegurar que els sectors afectats romanguessen estables i es neutralitzessen futurs problemes derivats de la intervenció. Es fa especial esment en el que devia ser una paret mestra de la façana, demanant que després de la intervenció l'alberg restés de nou tancat i quedés igual o millor que abans de la reforma.

El material utilitzat havia de ser pedra carreuada de bona qualitat als paraments exterior i interior, de la mateixa manera que a la volta. En aquest sentit, el mestre rebria 100 sous per a la compra de l'utilitatge necessari per a tallar les peces a la pedrera.

El contracte detalla les característiques estructurals i l'ornamentació que havia de tenir la capella, i fa referència a una traça o dibuix previ —"mostra"—, que devia incloure els diferents detalls i precisions sobre els elements constructius necessaris per a la materialització de l'obra: "Un finestratge, obrat segons la mostra la qual tenen los dits vicari e canonges, la qual lo dit maestre Johan los ha dada e traçada."

Es demanava que la capella tingués els angles traçats a escaire, formant una planta quadrangular. El nivell superior del mur i la coberta, però, es volien destacar respecte als trams de volta del capítol, amb els quals coincidia en alçada:

Item que la dita capela sie d'escaire ques rete quadrada e puig fins a les voltes de peu dret, ab sengles pexines a cada caire, e d'ali amunt tornara a sis punts ab sos croes obrats segons que a bon maestre pertany, o segons que plaura al dit vicari e canonges he a la dita dona.

La referència a una planta quadrada sembla contradir-se amb la precisió ja esmentada de les mides de l'espai, corresponents a un rectangle de 22 × 19 pams. La precisió del document obliga a descartar una possible equivocació per part del notari o del mestre que li havia descrit prèviament l'estructura. És possible que aquest desajust siga fruit de l'adaptació de la descripció gràfica del model, la traça dibuixada

pel mestre, a la descripció escrita. Si considerem la possibilitat que l'arrancament de les nervadures de la capella estigués situada després dels tres primers pams de l'entrada, corresponents al gruix del mur del capítol, la diferència desapareix. Al dibuix, la planta de la capella tindria 22×19 pams. L'espai que haurien de cobrir les seues voltes, però, seria quadrat. És una precisió constructiva que considerem que només pot ser entesa tenint en compte la descripció escrita com una lectura directa del document gràfic.

El plantejament ornamental de l'espai resulta també força interessant. Pintura, escultura i relleu s'hi van combinar formant un conjunt força vistós que revaloritzava l'estança del capítol on la capella s'encabia. A cadascun dels sis panys de mur superior que determinava la volta es va plantejar la construcció de falses finestres amb funcions de fornícula, pensades per a albergar dues escultures cadascuna. La mida d'aquestes escultures havia de ser de quatre pams, aproximadament un metre. Havien de representar profetes o sants, segons decisió dels promotors:

E en cascun pany dels VI punts aie un finestratge... Item que dintre lo finestratge en cascu aie dues profetes, ho dos sants ho santes, los quals plauran al dit vicari e canonges he a la dita dona hi assignaran. Iten que la imaga de Santa Maria qui sera davant la intrada de la dita capela sie semblant de les desus dites, les quals desus dites ymages agen de larch quiscuna quatre palms, posades sobre capitels ho lochs covinents, en los quals capitels aie en cascu senyals de la dita dona embotits, e que enmig de les dues images aie un senyal aytal com a la dita dona plaura, e axi metex a la ymage de Santa Maria aia senyal de la dita dona a la part daval on la dita ymage sera.

L'acabament superior de la capella és també especificat en el document. La clau de volta, "timara" segons el document, havia de representar la Verge en relleu, i d'ella havien de sortir nou nervis que definirien la plementeria de la volta:

Item que la capela sie closa ab una timara ab figura de Santa Maria embotida, e que la dita timara se afronte ab IX braços de croes, obrats segons que bon maestre deu fer, la qual timara sie daurada e dibuixada de colors, ço es de azur d'acre e d'or, e d'altres bones colors que a la dita timara pertanguen.

Tot aquest treball escultòric havia de ser completat amb pintura decorativa aplicada a llocs visualment estratègics:

Item que tots los fulatges e capitels que seran en los finestratges de la dita capela e les dites ymages, axi com en les cabeladures

e barbes e les fresadures dels mantels, sien daurats e debuixats de beles colors e de fines en los lochs covinents, segons que en lo dictat està ordenat...

El perímetre de la capella havia de ser resseguit interiorment per un banc de pedra, similar al que hi havia a la sala capitular adjacent. El mestre havia de donar també feta la taula d'altar, de pedra, i construir per a les necessitats de la litúrgia un armari, una petita fornícula per desar les canadelles i un canó de pedra on buidar el calze.

Quant al paviment, era la voluntat dels promotors que fos fet de lloses de pedra de bona qualitat. Al voltant de l'altar havia de ser un pam més alt que a la resta de la capella. Francesca volia ser-hi enterrada, per aquest motiu demanava que el mestre col·loqués en un lloc adient dues lloses de pedra amb els seus senyals al cap i que hi deixés espai per escriure un epitafi.

Finalment, malgrat que això no sembla que anés a càrrec de Valença, es dona notícia que la capella havia de restar tancada amb una reixa, la qual cosa ens permet acabar d'imaginar el preciosisme que devia caracteritzar l'espai un cop acabades les obres esmentades.

Joan Valença, malgrat ésser qualificat com a mestre de pedra, no sembla perfilar-se com a escultor de qualitat. El contracte el presenta més aviat com a mestre d'obra especialitzat en temes constructius. Prèviament a la signatura del document, Francesca i el conjunt capitular havien valorat un projecte de l'obra. La traça va plaure als representants eclesiàstics, ja que al text de les capitulacions s'especifica que determinats elements, com els falsos finestrals, s'haurien de fer de la manera que es mostrava al projecte. Aquesta especialització explicaria la voluntat dels promotors que les imatges esculpides dels finestrals interiors i la Verge de l'entrada fossen encarregades a un bon mestre, referint-se a un escultor. Malauradament, cap altra notícia documental ens ha permès conèixer el nom de l'artista al qual es van encarregar les obres d'escultura, al mateix temps que la destrucció de l'obra al segle passat ens impedeix analitzar-la.

La construcció de la capella va aportar riquesa espacial i complexitat estructural a l'àmbit interior del capítol. Es va concebre com un absis que trencava la direccionalitat transversal del seu espai, al mateix temps que la riquesa ornamental derivada de la mateixa estructura i de la decoració escultòrica aportava dinamisme a l'equilibri regular de la sala principal. Pel que es desprèn de la descripció, la capella era similar a altres fetes aixecar contemporàniament per famílies poderoses o confraries a l'interior dels temples o als claustres. La reconstrucció per mitjà del projecte de la forma de la volta recorda la del presbiteri de la propera capella episcopal, bastida contemporàniament a la

sala capitular. En tots dos exemples, mitjançant petxines situades als angles, es podia crear a la part superior dels murs, sobre l'arrencada dels arcs, un espai hexagonal, de manera que la volta quadrifoliada corresponent al mòdul quadrat pogués multiplicar els seus nervis. Així, l'espai veia reforçada l'aparença absidal i la volta restava més valorada en prendre una forma semicupulada, amb una disposició estrellada als nervis. En el cas de la capella episcopal, anterior en el temps, l'objectiu cercat en emprar aquest recurs era marcar la diferència entre l'àmbit sagrat i el dels fidels. A la de Sant Joan el que es volia era facilitar la connexió amb el capítol, necessària per raons de litúrgia, i mantenir la unitat espacial que el caracteritzava. La solució emprada en tots dos exemples, però, no va ser exactament la mateixa. Mentre que a la primera són cinc els sectors de mur aconseguits al nivell superior, a la segona el document especifica que n'han de resultar sis. De la mateixa manera, els nervis que havien de morir a la clau de volta de la capella capitular havien de ser nou. Francesca Español remarca la similitud de model entre la capella episcopal i les sales capitulars de les catedrals de Burgos i Pamplona, de cronologia primerenca dins del segle XIV. Tots dos exemples empen la volta estrellada, que determina un espai únic i centralitzat. Esmenta també com a element relacionable la capella dels Sastres de la catedral de Tarragona, encara que la cronologia d'aquesta és posterior a la de Tortosa i la planta de la zona presbiteral és poligonal i no quadrada.¹³⁹

Conjuntament amb l'arquitecte Josep Lluís hem portat a terme una reconstrucció hipotètica de l'estructura d'acord amb la informació que aporta el document del contracte. Segons aquest, al fons de la capella hi hauria dos petxines als escaires, que determinarien la disposició al nivell superior de tres sectors de plementeria amb aresta central. Els altres tres punts o panys que concreta el document estarien situats a l'entrada de la capella; dos sobre les parets laterals, i el tercer sobre la paret d'accés. Cadascun generaria dos sectors de volta simple, sense aresta central, solució que completa el nombre de nou arcs de creuer a què fa referència el document. Quant a l'alçat, el document no especifica si l'alçada dels punts alts de les ogives havia de coincidir amb la de la clau de volta o si per contra havien d'estar peraltats. En el primer dels supòsits tres dels arcs de creuer del tram de l'entrada serien plans. Aquesta solució allibera el mur perimetral de càrrega, però fa l'estructura susceptible de deformacions al moment de retirar les cintres. Posat cas que la clau es trobés lleugerament peraltada respecte al punt més alt de les ogives, tots els arcs es comportarien estructural-

139. ESPAÑOL, F., 1994a, pàgs. 39-41.

ment com a tals, descarregant el pes sobre el mur, fet que explicaria el gruix de tres pams emprat en aquest malgrat que la llum estructural no arribés a quatre metres. Aquesta solució, a diferència de l'anterior, redueix el risc de desplom de l'estructura després del descintrat. Molt possiblement va ser aquesta darrera la solució emprada i d'aquí ve la necessitat de concretar la col·locació de nou arcs de creuer, que havien de complir una funció estructural (figs. 69 i 70).

La reconstrucció del projecte porta a una forma força original, a cavall entre la traça de la capella episcopal i de les capelles projectades al plànol d'Antoni Guarc, d'una banda, i la d'exemples de set costats com la capella de l'Epifania de la Seu Vella de Lleida, de l'altra. S'hi pot relacionar, també, l'estructura d'altres elements contemporanis com la sala capitular de la seu de València, bastida entre 1356 i 1369. La planta d'aquesta darrera és quadrada i la volta, estrellada sobre l'espai octogonal determinat per la construcció de quatre petites voltes raconeres en els angles. Són dos els factors relacionats amb aquesta peça que cal tenir en consideració. D'una banda, el fet que si dividim la volta de València en dues parts iguals siguin nou els arcs de creuer que van a morir a la clau central, el mateix nombre que especifica el document tortosí. De l'altra, que la peça va ser bastida durant els anys que Andreu Julià consta com a mestre major de la seu valenciana, i en conseqüència li ha estat atribuïda. El fet que Julià ocupés el mateix càrrec a la seu tortosina a partir de 1376 obliga a considerar possibles vies de contacte anteriors a aquesta data per part de l'arquitecte, sia amb l'obra tortosina o amb els mestres que hi treballaven.

La col·locació de finestres cegues en els paraments de mur resultants coincidia també amb la solució emprada al palau del bisbe, amb la diferència que en aquesta darrera són imatges pintades i no escultures les que es representen a l'interior de les finestres. És fàcil suposar l'admiració que la capella del bisbe devia causar entre els contemporanis, així com la voluntat del Capítol de tenir un exemple homònim dins de l'àmbit propi de la clausura.

Les notícies que sobre aquesta capella ha aportat la historiografia resten confoses per una qüestió de canvi d'advocació. La documentació treballada ens permet saber que la capella va continuar dedicada a sant Joan al llarg del segle xv. La visita pastoral que el bisbe Ot de Montcada fa el 1423 a tot l'àmbit de la seu i la canònica la descriu com a ben guarnida, amb l'excepció que les llànties que assíduament hi havien de cremar no ho fan. La mateixa visita ens informa que la capella tenia un retaule de pedra que en aquest moment el bisbe ordena canviar-lo quan siga possible. Devia ser, doncs, alguna peça d'una

certa antiguitat que en aquest moment es considerava poc adient per a l'espai que ocupava.¹⁴⁰

El 1462 es va instal·lar a la capella la confraria de Santa Bàrbara, a la qual s'acollien els matalassers, barreters i paraires de la ciutat.¹⁴¹ El 1474 encara se cita com a capella de Sant Joan del claustre.¹⁴² La visita realitzada el 1554, en aquest cas pel bisbe Fernando de Loaces, ens parla encara de l'altar de Sant Joan Baptista i Evangelista, malgrat que especifica que en aquest moment la capella es coneix amb el nom de Santa Càndida.¹⁴³ Possiblement va ser la col·locació de la relíquia de Santa Càndida a la capella la que portà a la llarga al canvi de denominació, encara que pel que sembla almenys en un principi l'advocació continuà essent l'original de Sant Joan.

A principis del segle XVII a la capella s'hi van fer obres de reforma o manteniment de certa consideració. Entre d'altres, Joan Desi va pintar el retaule i es va refer la reixa d'entrada.¹⁴⁴ Provisionalment la relíquia de Santa Càndida va ser traslladada a la sagristia per a assegurar que no sofrís desperfectes. El 23 de setembre de 1603, un cop acabades aquestes obres, el Capítol deliberà restituir el reliquiari al seu emplaçament original de manera solemne. Per a convertir l'esdeveniment en un acte públic, acordà la realització d'una processó en què participarien els procuradors de la ciutat i tot el poble en general. El reliquiari, sortint de la catedral sota pal·li, es determinà que fos passejat pels carrers Creuera, dels Canvis i dels Sabaters. Després, tornant cap a la seu pel carrer del Portal de la Rosa, accediria al claustre i a la capella pel Portal de davant del carrer de Taules Velles:

... attento quod iam fuit perfectum opus nuper fieri deliberatum ad reponendum reliquiarum gloriose virginis et martiris Beate Candie intus altare eiusdem deliberarunt quod transferatur a sacristia ad dictum altare Capelle ipsius die dominica proxime venture cum solenum procesione in qua deferatur dictum reliquiarium sub pallio et incedat seu vadat per Croariam et vicum dels Cambis et dels Çabaters revertatur quo ad partem ecclesiam per vicum del portal de la Rosa intro eundo per portale coram

140. ACTo, Visites Pastorals, caixa 2, 1423, fol. 4v.

141. ACTo, NC 1462, 12 de novembre. Vegeu ap. doc. 128. El 1527 la confraria mantenia encara la seua ubicació en aquesta capella (VERGÉS PAULÍ, R., 1912, vol. IV, pàgs. 116-117). Vegeu També MUÑOZ, J. H., 2000, pàgs. 17-19.

142. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 322r.

143. ACTo, Visites Pastorals, caixa 3, 1554, fol. 23.

144. ACTo, Actes-12, 1582, 22 de juny; Actes-16, 1585, 20 d'agost i 19 d'octubre; Actes-30, 1600, 28 de març i 7 d'agost de 1600; Actes-32, 1602, 14 de gener i 9 de juliol de 1602.

macellis dictum et quod notifiatur huius modi delliberatio Magistris procuratoribus presentis civitatis ut cum eorum et totus populi assistentia...¹⁴⁵

L'acte es va integrar dins de les festes de Nadal del mateix any.¹⁴⁶ Després d'aquesta data la dedicació de la capella a la santa es va convertir en tradició.

La infermeria

La primera referència documental concreta de què disposem sobre l'infermer data de l'any 1250, quan el bisbe i el capítol li van fer donació de les cases pertanyents a la seua dignitat.¹⁴⁷ Segons Ramon O'Callaghan la dignitat va ser una de les cinc primeres creades pel bisbe Gaufred el 1153, en constituir la canònica tortosina. La transcripció del document que fa Antoni Virgili, però, esmenta només les de prior, sagristà, cambrer, procurador i hospitaler.¹⁴⁸ El text de creació de l'ofici de dormitorer el 1227 atribueix a aquest la cura dels canonges malalts a més de la del dormitori, fet que permet suposar que la dignitat d'infermer no existia encara com a tal en aquestes dates:

... supradictus dormitorarius in infermeria minutis canonicis vel alia necessitate ibidem comedentibus serviat et cobaria preparet cum aliis servitoribus infirmerie. Similiter in infirmeria infirmis canonicis et fratribus qui ibidem fuerint serviat in horis canendis ...¹⁴⁹

La funció de l'infermer era acollir i tenir cura dels canonges malalts o vells que malgrat això volien continuar vivint en comunitat.¹⁵⁰ Així ho expressava la constitució editada el 1307 pel bisbe Pere Betet per a regular els hàbits de vida dels canonges. Contemplava la possibilitat que aquests utilitzessen les cases dels seus beneficis o la infermeria, segons la seua voluntat.¹⁵¹

La concòrdia signada entre l'infermer i el Capítol el 1356 ens permet concretar les obligacions del primer. Havia de pagar un salari de 100 sous

145. ACTo, Actes Capitulars-33, 1603, 23 de setembre, 10 i 14 d'octubre.

146. ACTo, Actes Capitulars-34, 1604, 2 de gener. Deixa constància de la signatura d'un instrument referent a la reposició de la relíquia en l'altar de la seua capella.

147. ACTo, Índex-1. Ardiaca de Corbera-3, fol. 51.

148. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàgs. 235-236. VIRGILI, A., 1997, doc. 33, pàgs. 81-83. Enric BAYERRI recull la informació de Ramon O'CALLAGHAN (BAYERRI, E., 1957, vol. VII, pàg. 433).

149. ACTo, Constitucions-2, fols. 101r-101v, 20 d'octubre de 1227.

150. ESQUIEU, Y., 1992, pàgs. 215-216.

151. ACTo, Constitucions-2, fols. 30v-31r, 11 d'octubre de 1307. Vegeu ap. doc. 4.

anuals al metge de la canònica, com era costum des d'antic, així com cercar i mantenir el cuiner que preparés els àpats a la infermeria. També havia d'acollir a la infermeria tots aquells canonges, dignitats o persones que ostentessen un benefici o administració relacionats amb la seu que volguessen guarir en aquest lloc la seua malaltia. A tots aquests havia de facilitar medicines, aliments, llit parat, així com un servent i una dona que els ajudessen en tot el que fos necessari:

... *admittere et recipere in infirmarie hospicio ... infirmos canonicos sive claustrales sive alias quoscumque dignitates, officia vel administrationes habentes, qui tempore sue infirmitatis venire et curari voluerint in eius infirmaria, cui seu quibus canonicis infirmis providere teneatur ipse infirmarius medicinas et victualia eorum infirmitatibus necessarias et necessaria. Necnon ministrare scamnum lecti cum postibus ad jacendum cum sola marfica de paleis ... habeat providere ... uno servitore et una muliere seu pedisseca qui ipso infirmo canonico in sua infirmitate deserviant de raubis vero lecti et aliis necessariis ...*¹⁵²

De la mateixa manera tenia obligacions, encara que menors, amb els convalescents que no tenien casa pròpia on recuperar-se. Els havia de facilitar taula, tovalló, coberts, utensilis de cuina, sal i aigua. En darrer terme, estava obligat a donar quatre sous diaris a aquells canonges que treballassen en obres de fortificació o construcció de muralles.

Les cases destinades a infermeria i l'hospici de la dignitat estaven emplaçades en començar el segle xiv al sector sud-est del recinte catedralici. La primera referència de què disposem data del mes d'agost de 1339. Es tracta de l'autorització feta pel bisbe i el Capítol per a poder utilitzar part del solar de la infermeria per a l'obra del nou dormitori comunitari. El sector incloïa una torre gran de pedra, dues cambres superposades, una de les quals feia servir de golfa, i una cuina gran:

*In quoquidem trocio seu parte hospicii sunt constructe quedam turris magna de lapidibus et due camere, una super aliam, vulgariter apellata l'algorfa, et quadam coquina magna.*¹⁵³

Tot el conjunt havia de ser enderrocat. El Capítol es comprometia, a canvi, a bastir la nova obra del dormitori de manera que no afectés gaire les cases de l'infermer, contigües al sector expropiat, així com a cobrir els adobs i rectificacions necessàries amb els fons del priorat major destinats a obres comunes:

152. ACTo, Constitucions-2, fols. 117r-122v, 14 d'abril de 1356.

153. ACTo, NC 1339, 3 de les calendes de setembre. Vegeu el capítol referit al dormitori.

Ex quoquidem trocio seu parte plurimum dictum hospicium infirmarie minuitur et deterioratur tam ex dicto trocio seu parte quam ex operibus seu hedificiis supradictis que habent propterea dirui ... promittimus et convenimus vobis iamdicto infirmario presenti et vestris quod nos faciemus vobis seu vestris successoribus deliberari et solui de bonis seu redditibus prioratus dicte ecclesie ex quibus debent predictum dormitorium et omnia opera comunia dicte ecclesie fieri construi et hedificari, illud videlicet ad quod valere extimabitur dicta pars accepta ex dicto hospicio infirmarie ad opus et necessitatem dormitorii antedicti.

Tot fa pensar que el sector afectat per les obres era contigu al mur sud de la sala capitular; les obres de la qual s'estaven acabant. La prospecció arqueològica del que coneixem actualment com a aula major ha permès documentar el fonament d'un mur i una torre circular a l'extrem nord, que identifiquem amb els citats per la documentació. Molt possiblement es tracta de la prolongació del tros de muralla interior de base romana, documentada en altres punts de la zona.¹⁵⁴ Altres notícies relacionades amb intervencions al sector de l'actual mur de separació entre la sagristia i la capella del Santíssim confirmen aquesta hipòtesi d'ubicació. La més explícita és datada el 1345-1346, moment en el qual hi ha una remodelació dels accessos als graners, situats en aquest sector; coincidint amb l'inici de les obres de la capçalera gòtica del temple. La referència documental és força breu, però d'utilitat per a nosaltres, ja que vincula la infermeria a l'alberg del cabiscol, la sala capitular i a un tram de murada interior contigua a la que havíem vist que es manava enderrocar el 1339:

... en Bernat Sartre que trenca la paret del capitol on estiguesen los establos del pont de la entrada del alberch del cabiscol e trenca del mur veill ...

... obra en Bernat Sartre a piquar la entrada de la enframaria e del alberch del cabiscol e derocha del mur veill que poguesem pasar al graner ...¹⁵⁵

La infermeria de canonges i les cases de la dignitat se situaven, per tant, a la primera meitat del segle XIV al solar aproximat de les actuals aula major, arxiu i estances adossades al flanc meridional de la sagristia (fig. 14). Inclouen una part de l'antiga muralla interior i una de les seues torres, que les separaven del recinte estricte de la clausura.

154. Vegeu l'apartat "La canònica com a element urbà i conjunt arquitectònic. Síntesi de la seua evolució", pàg. 405.

155. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v. Correspon a la darrera setmana d'abril de 1346.

Amb la construcció del dormitori a partir de 1340 el sector es va remodelar i la infermeria va canviar d'emplaçament. Sabem que el 1345 s'estava edificant un edifici nou destinat a aquest ús.¹⁵⁶ L'obra, però, va prosperar. Al mateix temps els conflictes entre l'infermer, Pere Urgellés, i la comunitat van anar en augment. Per aquest motiu el 1356 es va signar la concòrdia que concretava quines havien de ser les obligacions de cadascuna de les dues parts. Després de fixar les obligacions de l'infermer, ja comentades, el Capítol reconeixia els problemes que a la dignitat li havien de suposar les alteracions provocades per l'obra del dormitori:

*Ceterum quiam hospicium infirmarie de mandato dominorum quondam Berengarii, dertusensis episcopi, et capituli fuit in magna parte dirutum et receptum in opere dormitorii comunis, ..., propter quod infirmarius non potuit nec posset absque penuria sue habitationis canonicos in infirmaria vel alias recipere in hospitio infirmarie cum ipsum ad opus et necessitatem sui propii et familie sue habuerit et habeat necessarium.*¹⁵⁷

Conscient de les friccions que el tema havia provocat i amb voluntat de resoldre el conflicte, el Capítol donava permís a l'infermer per a utilitzar com a edifici de malalts un hospici que tenia, exempt d'obligacions, al carrer de Taules Velles. La casa afrontava pel darrere amb el refectori i estava situada entre dos habitatges del priorat de la mateixa església, cedits en emfiteusi a Ramon Gisbert i al ballester Pere Sacalm. Una d'aquestes cases veïnes va ser atorgada l'any següent al canonge Guillem Pineda.¹⁵⁸

En endavant l'hospici restaria sota l'administració i custòdia de la dignitat. El Capítol es comprometia a cobrir les despeses i reparacions que s'hi haurien de realitzar amb béns comuns:

*Nostre tamen intentionis existit, quod reparatio et condirectio ipsius hospicii qua de presenti indiget, necnon aditus ad ipsum fiat expensis propriis venerabilis capituli et canonicorum predictorum qua reparatione, ut predictur, semel facta dictus infirmarius qui nunc est vel pro tempore fuerit teneatur perpetuis temporibus dictum infirmarie hospicium condirectum tenere.*¹⁵⁹

156. ACTo, Ardiaca de Corbera, 2. Document mitjançant el qual el bisbe i el Capítol eximeixen de per vida l'infermer de l'obligació d'hostatjar a casa seua els canonges malalts, ja que la casa de la infermeria —gairebé del tot destruïda— s'està tornant a edificar.

157. ACTo, Ardiaca de Corbera, 1. Constitucions-2, fols. 117r-122v.

158. ACTo, NC 1357, 22 d'abril.

159. ACTo, Ardiaca de Corbera, 1; Constitucions-2, fols. 117r-122v.

Per a completar les compensacions, el document reconeixia el dret de l'infermer a conservar a perpetuitat l'antic hospici de la dignitat, incloses les millores que s'hi havien realitzat els darrers anys. A més, mentre el càrrec fos ostentat per Pere Urgellés, se l'eximia de l'obligació de donar comptes de la seua administració i del pagament de qualsevol servei o prestació propi de la dignitat, excepte els cent sous del salari del metge.

El problema, però, no es va solucionar. La casa cedida per a infermeria no reunia les condicions suficients per al guariment de les malalties dels canonges. El seu estat era ruïnós i el lloc es considerava poc sa i mal ventilat:

Quoquidem hospicium, licet tunc utiliter emptum fuerit, tamen revera non est abile, sufficiens neque aptum ad dictum usum et servicium, maxime cum sit ruynosum, et non in bono loco positum et non bene sanum, ex eo quia in eo bonus neque purus aer reperitur sive in hospicio dicte infirmarie.¹⁶⁰

Davant d'això el 1360 el Capítol va decidir, amb el consentiment de qui aleshores era infermer, Mateu Alemany, vendre la casa. Amb els ingressos de la venda va acordar el condicionament de diferents estances de l'hospici de la dignitat per a les funcions de guariment i recuperació dels canonges:

Attendentes etiam quod novis placet quod dictum hospicium, ut predicatur, assignatum vendatur, et de precio eiusdem fiant plura edificia in dicto hospicio dicte infirmarie, in quibus nos et dicti canonici cavere dictorum servicii et usus ...¹⁶¹

L'infermer, beneficiat per aquesta deliberació, es comprometé al mateix document a mantenir el servei que des d'antic s'havia ofert a la infermeria, al mateix temps que acceptava el nomenament del canonge Francesc Cristòfor com a procurador del Capítol per a tractar els assumptes relacionats amb el negoci de la infermeria.

Després d'aquesta data als manuals notariais no hi consta cap menció al tema de la infermeria. Suposem que es devia acabar construint dins de l'alberg de la dignitat. Referències indirectes ens permeten confirmar el seu manteniment al mateix sector sud-oriental del complex canonical on hem pogut localitzar-lo al segle XIV. Desconeixem si la construcció de l'edifici de la biblioteca i l'arxiu a partir del segon terç del quatre-cents va afectar de nou l'alberg, atesa la seua contigüitat al dormitori. Possiblement en va suposar un desplaçament dins del

160. ACTo, NC 1360, 9 de desembre. Vegeu ap. doc. 42.

161. *Ibíd.*

mateix sector urbà, que al llarg de la baixa edat mitjana va sofrir una densificació important. A la visura de cases de dignitats de l'any 1432 s'hi cita la casa de l'infermer entre les del tresorer i el precentor, situades en aquest mateix sector. El 1445 part de l'edifici estava situat sobre les latrines de la comunitat, compartint espai amb la casa del cambrer.¹⁶²

La dignitat d'infermer va desaparèixer el 1483, al mateix temps que la de succentor, com a conseqüència de la relaxació de les normes de vida comunitària i de les transformacions que afectaven a l'organització canonical. Al seu lloc es va crear l'ardiaconat de Corbera.

El dormitori

El dormitori es va aixecar a partir de la dècada dels anys quaranta del segle XIV, al sud de la sala capitular. De la mateixa manera que aquesta, al segle XIX va patir les conseqüències de la construcció de la capella del Santíssim, que va suposar la mutilació del seu extrem nord. L'edifici actual és una construcció monumental de planta rectangular distribuïda en dos pisos o nivells de murs de pedra ben carreuada. Segueix l'orientació nord-sud de la galeria oriental del claustre, encara que presenta una desviació de l'eix longitudinal cap a l'est als trams baixos, possiblement per a adaptar-se a elements urbans preexistents. Afronta al nord amb la citada capella del Santíssim, a l'est amb l'edifici de la llibreria i l'arxiu, al sud amb la plaça de la Cinta i a l'oest amb l'espai d'accés al claustre conegut com a placeta de la seu (figs. 2 i 11).

El nivell inferior és un espai únic conegut com a aula major. Segons Ramon O'Callaghan rebia el nom per a diferenciar-la de l'aula menor que estava dins de la catedral. A la primera s'hi reunien, a més del Capítol, confraries i altres institucions vinculades o relacionades amb l'Església. A la segona, per contra, només s'hi feien reunions del capítol.¹⁶³ Actualment compleix funcions de magatzem. Estructuralment segueix el model conventual de coberta d'embigat de fusta sobre arcs diafragma de perfil apuntat, similar a l'utilitzat anteriorment al refetor. En aquest cas adopta la tipologia pròpia d'arcs diafragma. Arrenquen del terra, encastats els extrems directament al mur, i presenten carcanys pronunciats. Les duelles dels arcs no mostren cap tipus de bordó o incisió decorativa, cosa que hem vist que sí que passava al refetor

162. ACTo, NC 1428-1432, 26 de maig de 1432; IAC 1326-1570, 16 de setembre de 1445, fol. 193v.

163. O'CALLAGHAN, R., 1890, pàgs. 30-31.

i al claustre. El sostre és horitzontal atesa l'existència d'un segon pis. Els arcs determinen quatre trams irregulars com a conseqüència de l'adaptació al perímetre.

La porta actual d'accés des de l'exterior s'obre al mur oest; comunica la sala amb l'esmentada placeta de la Seu. L'espai es comunica també amb la sala inferior de l'edifici contigu de l'arxiu i amb l'altell del refector.

El mur sud fa de façana a la plaça de la Cinta; s'hi obre una finestra rectangular moderna que és l'únic punt de llum natural de què gaudeix l'estança actualment. Substitueix les obertures originals actualment tapiades. El mur nord és modern, es va fer quan es va construir del sagrari. Resulta del tancament d'un dels arcs diafragma, la qual cosa fa pensar que en un principi la sala es perllongaria algun tram més cap al nord. El parament exterior dels murs mostra solució de continuïtat amb el superior corresponent al dormitori, la qual cosa fa pensar en una mateixa campanya constructiva.

L'any 2000 es van realitzar excavacions al sector nord de l'estança i es van localitzar les esmentades restes que identifiquem amb el mur interior de la ciutat altmedieval.¹⁶⁴

El nivell superior de l'edifici conserva actualment la denominació de dormitori. La seua planta ve determinada per la de la sala inferior. Presenta igualment la mateixa disposició de coberta, adaptada a la forma a dos vessants de l'embigat de fusta que sosté la teulada. L'apuntament dels arcs determina en aquesta darrera uns pendants força acusats, que singularitzen les vistes exteriors de l'edifici. En aquest segon nivell la disposició dels arcs no coincideix amb la dels situats a sota, fet que determina l'existència de tres trams en lloc de quatre. El fet resulta estrany des del punt de vista estructural, atès que es fan descansar les càrregues principals de la teulada sobre el parament del mur i no sobre els arcs inferiors com resultaria lògic. L'observació de l'edifici, però, mostra altres aspectes d'explicació complexa des del punt de vista estructural, com el fet que la façana es trobe només adossada als murs laterals i no lligada. Josep Lluís opina que la construcció del sector va comportar problemes tècnics i estructurals des d'un principi, que actualment es fan evidents en les escletxes i la inestabilitat del sector.

Tampoc l'estructura dels arcs superiors és la mateixa que els de la planta baixa. El seu punt d'arrencada és més alt, la qual cosa permet

164. MARTÍNEZ, J., 2000. Memòria d'excavació. Pla director de la catedral de Tortosa.

reduir els carcanyols i afavoreix la integració de l'espai. A més, no s'encasten als murs laterals sinó que descansen sobre mènsules.

L'accés al dormitori es pot realitzar des del refectori o des de l'arxiu. En el primer cas es tracta d'una porta moderna situada a l'angle nord-oest de la sala. L'accés des de l'arxiu és original. El paviment de l'arxiu es troba a un nivell inferior al del dormitori. Aquest darrer va ser alterat al segle XIX; originalment estava en un nivell lleugerament més baix.

Al mur oest s'obrien originalment petites finestres que actualment resten tapiades. La font principal de llum, però, va ser des del principi el finestral que encara avui centra la façana i que li aporta monumentalitat. Es tracta d'una obertura de gairebé 3 m d'ample per més de 5 m d'alçada definida per un arc apuntat superior, amb muntants i arquivoltes en degradació. La llum superior és ocupada per una traceria de formes polilobulades sostinguda per tres esveltes columnetes centrals. Al damunt es va obrir una segona finestra, geminada i per la part interior atrompetada.

Els murs conserven empremtes d'una compartimentació en cel·les disposades en dos nivells, realitzada en època moderna. Són les marques dels envans de separació i de les xemeneies de cada cel·la. De la mateixa època daten les quatre finestres obertes als flancs del finestral gòtic de la façana. Es conserven també algunes restes de pintura original, molt semblants a les del mur de la capella de la seu (figs. 71 a 74).

L'obra de l'edifici al segle XIV

La primera referència concreta que tenim del dormitori comunitari és la creació de l'ofici de dormitorer per part del bisbe Ponç de Torrella el 1227. El mateix document indica quines eren les seues obligacions. Havia de tenir els llits parats i custodiats convenientment; obrir, tancar i vigilar el dormitori, així com agranar-lo quan fos necessari. També havia de contribuir a la higiene corporal dels canonges i al seu avituallament en cas de malaltia, amb l'ajuda dels servents de la infermeria.¹⁶⁵

És possible que la constitució editada pel bisbe Ponç per a crear aquest ofici coincidís amb l'acabament d'una primera estança destinada específicament a aquest ús. No en coneixem de moment cap altra referència.

165. ACTo, Constitucions-2, fol. 101r-101v.

A principis del segle XIV la constitució del bisbe Pere Betet sobre les normes de vida dels canonges recordava que aquests només podien dormir fora de l'estança comunitària en cas de malaltia o vellesa.¹⁶⁶ En aquest moment sí que tenim constància documental de l'existència d'un edifici dins de la clausura expressament destinat a la funció de dormitori. Se situava en un primer pis i hi havia construïdes 12 cel·les:

... in dicta ecclesia essent antiquitus quatordecim canonicis regulares ordinis Sancti Agustini et haberent ibidem commune dormitorium duodecim cuymodo habens cellas in quo idem canonici jacebant comuniter et dormiebant ...¹⁶⁷

Possiblement aquest primitiu dormitori estava a la mateixa ala est del claustre on es van bastir al segle XIV els nous capítol i dormitori, seguint el model propi dels monestirs cistercencs. Era un lloc idoni des del punt de vista del funcionament intern. Estava ben comunicat amb el refectori, la infermeria i el temple, fet que facilitava la circulació dels canonges i la seua assistència, tant diürna com nocturna, als oficis divins.

L'augment del nombre de membres de la comunitat, regulada pel bisbe Berenguer de Prats el 1320, va fer que l'antic edifici esdevingués insuficient. A més, es considerava pobre i en mal estat:

... illud dormitorium antiquum destruxit seu destrui mandavit dictum capitulum seu episcopus qui tunc pererat dicte ecclesie dertusensis attendentes quod predictum dormitorium antiquum non erat bonum nec suficiens nec habens cellas bonas vel competentes ...¹⁶⁸

Per aquest motiu, la majoria de canonges dormien fora de la clausura, en diferents cases particulars. Aquesta situació s'allargà pel retardament de les obres. En una data situada entre 1342 i 1344 el bisbe Arnal visità la canònica i s'adonà que els canonges dormien dispersos en cases exteriors:

... ad quos transire habent per pontem super viam publicam situm cum in hospiciis que sunt infra atrium seu clausuram ecclesie propter paupertatem (sic), modicitatem et scritionem ipsorum cerpi(sic) in eis non posint.¹⁶⁹

166. ACTo, Constitucions-2, fols. 30v-31r; 11 d'octubre de 1307. Vegeu ap. doc. 4.

167. ACTo, NC 1344, plec referit a la petició de Pere de Pinós d'aixecament de l'excomunicació que pesava sobre ell. Cosit al final del manual: 4v-5r. Cita diferents documents relacionats amb el tema E. BAYERRI, 1960, VIII, pàg. 489.

168. ACTo, Notaris Capítol 1359, 11 de juliol.

169. ACTo, NC 1344, plec final sobre l'aixecament d'excomunicació a Pere de Pinós, fols. 5r i 8r.

El fet preocupava extremament el bisbe i el prior, atès que propiciava la tendència a la dispersió i relaxació de la vida comunitària que amenaçava des de feia temps les diferents canòniques europees. Així, a la voluntat de monumentalitzar el conjunt canonical s'hi va sumar la necessitat de disposar d'un dormitori modern i adaptat a les noves necessitats de la comunitat, imprescindible per a la correcta aplicació de la regla.

La primera notícia concreta que ens parla de la decisió d'aixecar un nou edifici canonical amb la funció de dormitori data de l'any 1339. De la lectura dels documents, però, es desprèn que la decisió era bastant anterior i que anava lligada a la renovació del Capítol. Coneixem amb cert detall el procés de construcció de l'edifici gràcies al conflicte que es va generar al voltant del finançament de l'obra, ja esmentat en altres punts.¹⁷⁰ Les parts enfrontades eren el Capítol i bisbe, d'una banda, i el prior claustral, Pere de Pinós, de l'altra.

L'estat avançat de les obres de la sala capitular va fer que, l'estiu de 1339, la comunitat comencés a preparar l'inici del nou dormitori. Amb aquest motiu el dia 2 de juliol es van reunir al palau episcopal el bisbe Berenguer i el Capítol, amb l'objectiu de concretar el tema i signar el document que permetria l'inici de les obres.¹⁷¹ El litigi que la comunitat mantenia amb el prior claustral va obligar a nomenar dos administradors per a controlar els diners pertanyents a la fàbrica. Aquests van ser Guerau de Robio i Gaufred d'Espinelves. El primer, que ostentava la dignitat d'infermer, havia estat nomenat poc abans operari de la fàbrica d'aquest dormitori. El segon, hospitaler, era l'administrador dels béns del priorat en substitució de Pinós. Per portar a terme l'obra, bisbe i Capítol havien dipositat l'any 1338 a la sagristia la quantitat de 20.000 sous corresponents als rèdits i drets del priorat els anys 1335 i 1336. En aquest moment, el juliol de 1339, dipositaven la mateixa quantitat corresponent als anys 1337 i 1338.

El nomenament d'un operari de fàbrica fa pensar en la intenció de començar les obres en poc temps. Altres fets corroboren aquesta idea. El mateix dia que bisbe i Capítol signaven el compromís per afegir 20.000 sous als ja dipositats a la sagristia, Robio reconeixia haver rebut aquesta mateixa quantitat d'Espinelves en diverses solucions, la qual cosa fa suposar que ja hauria pogut iniciar les despeses relacionades amb la fàbrica.¹⁷² Pocs mesos després d'aquesta data, el setembre del mateix 1339, els capitulars es reunien per a solucionar el problema del

170. Vegeu l'apartat "La sala capitular", pàg. 317.

171. ACTo, NC 1339, 5 de les nones de juliol.

172. ACTo, NC 1339, 5 de les nones de juliol.

solar on s'havia de bastir el dormitori.¹⁷³ L'acusat grau de densificació urbana del sector i la magnitud de l'edifici obligava a prendre per a l'obra part de l'espai ocupat fins aleshores per altres construccions. Concretament, part de l'hospici de la dignitat d'infermer, ostentada precisament en aquest moment per l'operari de la fàbrica del nou dormitori. Per a poder portar a terme aquesta obra calia deixar lliure un espai d'11 canes i mitja de llarg per dues canes i mitja d'ample, ocupat com hem comentat en parlar de la infermeria per diferents construccions:

... confitemur et recognoscimus vobis venerabili Geraldo de Robione, infirmario predictae ecclesie ... nos accepisse et consignasse ad opus et necessitatem dicti dormitorii novii quoddam trocium seu partem dicti hospicii infirmarie, habens seu habentem de longitudine sive de cou undecim canas et mediam ad mensuram Dertuse, et duas canas et mediam de latitudine sive amplitudine. In quoquidem trocio seu parte hospicii sunt constructe quedam turris magna de lapidibus et due camere, una super aliam, vulgariter appellate l'algorfa, et quedam coquina magna, cum sine ipse trocio seu parte predictum dormitorium novum iuxta eius mensuras longitudinis et latitudinis non posset aliquo modo, ut predictur, sufficienter nec debite construi seu hedificari prout potest ad oculum liquide aparere cuilibet intuenti.¹⁷⁴

Hem raonat els factors que ens porten a pensar que el sector que en aquest moment es prenia a la infermeria era una part del solar actualment ocupat per l'aula major, sobre la qual es bastiria el que actualment identifiquem com a dormitori.¹⁷⁵ La documentació demostra que l'obra que es volia començar era de nova planta, és a dir, que es començaria a construir des dels fonaments. Hem raonat la nostra hipòtesi sobre la possibilitat que la torre de què parla el document del 1339 siga la mateixa que ha estat documentada arqueològicament en el sector nord de l'aula major. Era una estructura associada a la murada interior de la ciutat, present també al sector excavat. La mateixa que trobem documentada en diferents ocasions al llarg dels segles xiv i xv en aquest sector, amb el nom de *mur vell*.¹⁷⁶

El fet que no s'hagen conservat els registres de comptabilitat de la fàbrica del dormitori no ens permet resseguir-ne detalladament l'evolució. Molt possiblement els primers anys de la dècada dels anys quaranta es va treballar en l'enderroc dels edificis de la infermeria, la

173. ACTo, NC 1339, 3 de les calendes de setembre.

174. ACTo, NC 1339, 3 de les calendes de setembre.

175. Vegeu l'apartat "La infermeria", pàg. 334.

176. Vegeu l'apartat "La canònica com a element urbà i conjunt arquitectònic. Síntesi de la seua evolució", pàg. 405.

preparació del solar i la confecció de fonaments. Hem comentat que l'operari de la fàbrica reconeixia en aquesta data haver rebut diners per a gastar-hi, fet que indica que hi havia activitat.¹⁷⁷ L'avenç de les obres, però, devia ser molt lent, fet que no agradava al bisbe titular, Arnau de Lordat. Aquest, en una visita feta a la canònica poc abans del juny de 1343, protestava pel fet que no hi hagués dormitori. El dia 2 d'aquest mateix mes ordenava la continuació de les obres en un termini de temps no superior a 30 dies.¹⁷⁸ També es queixava de la inexistència d'un lloc perquè poguessin dormir els canonges, fet que havia obligat des d'anys enrere a franquejar el pont que separava la canònica de l'exterior per a anar a dormir a cases del barri: "... transire habent per pontem super viam publicam secum cum in hospicio quod sunt infra atrium seu clausuram ecclesie ..." ¹⁷⁹

El problema no afectava només les normes de la regla comunitària. L'estat de les obres perjudicava greument altres edificis canònics i els sectors obrats del dormitori. Tots, a causa de la pluja o altres esdeveniments puntuals, s'anaven degradant. Aquest fet, motivat per l'estreta relació entre els edificis comunitaris palesa encara actualment, afectava especialment el Capítol i el refectori. El bisbe Arnau indicava al text esmentat que durant les festes de Nadal passades havia plogut de valent, per la qual cosa l'aigua entrava abundantment a les dues estances. Com a conseqüència de les gotelleres, que devien ser importants, no van poder menjar al refectori els capellans, hostes i pobres que per aquestes dates tenien per costum fer-ho. Ni tan sols es podien asseure a taula. Tampoc es podien fer reunions al capítol perquè l'aigua queia sobre les taules:

... ipsius negligentiam et malam administrationem oppus dicti dormitorii quod incoatum est et non sine magnis sumptibus secui factum cotidie corrui et destruit tam per pluviales inundationes quam alter, et quod neffandum est dicere in die Natale Domini proxime transacti domus capituli et domo reffectorii adeo aquis pluvialibus deppluebant et distillabant quod in ipso refectorio non potuerunt comedere nec ad mensam sedere cappellani, hospites et pauperes qui ipsa die ibidem soliti sunt comedere, nec in ipsa domo capituli vix aliquis ire nec stare poterat pedesiato cum pluvia in eiusdem domibus et super mensas sic abundantes deflueret et distillaret que a via publica in lucis et aquarum de cursibus parum different.¹⁸⁰

177. ACTo, IAC 1326-1570, 1340, 7 de les calendes de febrer, fol. 23v. Ibíd., 1342, 2 dels idus de març, fol. 28r.

178. ACTo, NC 1344, de les calendes de març, fol. 8v (la data exacta no es pot llegir).

179. Ibíd., fol. 8r.

180. Ibíd., fol. 10v.

El mestre que dirigia les obres del dormitori era Ramon Saportella, arquitecte de Lleida, que treballava a la canònica juntament amb el seu fill. Després de l'amonestació efectuada pel bisbe Arnau a la comunitat, el Capítol ordenà a Pere de Pinós que permetés a l'arquitecte continuar les obres i contractar els operaris necessaris per a reprendre el ritme d'activitat necessari:

... Raimundum Çaportella lapicidam civitate Ilerde et Raimundum Çaportela filium suum ... qui incipiant oppus istius dormitorii in loco in quo dimissum fuit et continuent faciant et compleant dictum opus et quod habeant alios operarios necesarios ad dictum oppus que dictus magister Raymundus Çaportela hoc in presentiam dicti domini episcopi concessit quare petit se absolui ut supra.

Al mateix temps demanava que fossen retornades a l'obra entre 600 i 800 pedres que s'havien comprat temps enrere per a la fàbrica, i que possiblement havien estat deixades al bisbe per a obres pròpies:

Et nichilominus supplicavit dicti domino episcopo et requisivit suum officialem ibidem presentem quod rederent prioratuy et operi dormitorii lapides quos ex dicte opere receperunt et in suis operibus posuerunt, quos extimat pro ut dictum et sibi ad sexcentos vel octingentos lapides ...¹⁸¹

Arribat aquest punt, i per a intentar que fos retirada la seua petició d'excomunicació, Pere de Pinós es va manifestar decidit a continuar l'obra. Va assegurar que havia ordenat als mestres la represa dels treballs i que en els darrers temps s'havia anat avançant a bon ritme. Segons ell, els mestres havien estat tallant i preparant una considerable quantitat de pedres, feina que es va comprometre a fer continuar fins que es completés el nombre necessari de peces per finalitzar les obres. A canvi, demanava que es limités la circulació de canonges per l'estança nova on es guardava la fusta del priorat que s'havia d'utilitzar a la fàbrica:

... quod canonici frangebant portam domus nove in qua tenet et conservat fustes et lignamina prioratus per novo dormitorio construendo, et nichilominus frangebant et appariebant portale dicte domus et alia portalia quod recipiunt ad viam publicam et ad maçellum publicum ciuitate Dertuse.¹⁸²

El bisbe, escarmentat per l'actitud del prior, no va considerar suficient aquest compromís i el va obligar a pagar una assignació

181. *Ibíd.*, fols. 14r-16v.

182. *Ibíd.*, fol. 13r.

per compensar els mals causats a la comunitat. Pinós va accedir i es va comprometre a pagar 1.000 lliures per cada any que havia negligit en l'administració de l'obra, i 1.000 més per l'any present de 1344. Va acceptar també facilitar als canonges un lloc adient per poder dormir en comunitat mentre les obres del dormitori no s'enllestissen.¹⁸³

Malgrat el compromís adquirit pel prior, els problemes no es van solucionar del tot. El 22 de març del mateix any 1344 tenim notícia que el tema es tractava en reunió capitular. El bisbe es negava a donar l'absolució a Pinós si abans aquest no aportava a la borsa de la fàbrica del dormitori els 50.000 sous necessaris per tal que pogués ser acabat.¹⁸⁴ Tot fa pensar que el prior volia eludir el pagament i aconseguir el perdó episcopal només amb el reinici de les obres. Amb relació a això el 15 d'abril següent, per petició del prior, el mestre Ramon Saportella va ser interrogat sobre la feina que estava realitzant a la canònica, així com sobre unes pedres que suposadament havia fet portar a la casa on es guardava la fusta per al dormitori:

... interrogavi magistrum Raimundum Çaportella, lapicidam civitatis Ilerde, in introitu domus in qua ligna tenentur ad opus conventus predictae ecclesie dertusensis ubi cum aliis lapicidiis lapides cindebat et aptabat ...

El mestre va respondre a l'interrogatori dient que eren peces que estava tallant i acabant per a destinar a aquesta obra comunitària:

Et dixit et respondit quod ad dicti honorabilis prioris fuit etiam interrogatus predictus magister ad quod oppus cindebantur et aptabantur dicti lapides et dixit quod ad opus dormitorii predictae ecclesie dertusensis, fuit etiam interrogatus ipse idem magister quando inceperat cindere et aptare predictos lapides. Respondit quod die lune proxima preterita finita complete octo dies.¹⁸⁵

La justificació de Pinós no devia convèncer el Capítol. Del mes d'octubre del mateix any daten nous documents del procés. Malgrat que no aporten notícies noves sobre l'evolució de l'obra, deixa clar que el conflicte continuava i que les obres no es portaven a bon terme.¹⁸⁶ Tampoc per als anys següents s'adverteix un canvi de dinàmica. El 26 de març de 1345 el prior tornava a fer petició d'absolució al bisbe, i aquest es refermava en la condició que abans pagués les quantitats

183. Ibíd., fols. 17v-18r.

184. ACTo, IAC 1326-1570, 10 de les calendes d'abril.

185. ACTo, NC 1344, 16 de les calendes d'abril.

186. ACTo, NC 1344, 18 de les calendes d'octubre - 1 de les nones de novembre. Vegeu ap. doc. 16.

que devia a la fàbrica. El mes de maig eren l'hospitaler i l'infermer, encarregats, respectivament, de l'administració dels diners del priorat i la fàbrica, els que demanaven a Pinós la continuació de les obres iniciades. La polèmica continuava encara el mes de juliol, sense que s'arribés a cap acord en aquest sentit.¹⁸⁷

El 1346 dos documents més ens continuen parlant de l'interès del Capítol per solucionar el problema de les obres. S'hi especifica que els canonges encara no tenien casa comuna per dormir, la qual cosa sembla indicar que el prior no havia complit tampoc la condició imposada dos anys enrere de facilitar un lloc destinat a aquesta funció.¹⁸⁸

En superar els anys centrals del segle les notícies sobre el conflicte del dormitori es presenten amb major escassetat. De fet, no en tenim cap altra referència fins 1359, moment en el qual Pere de Pinós havia estat substituït en el càrrec de prior per Guillem, cardenal de Saragossa. En aquesta data, malgrat el canvi de titular, els problemes entre el Capítol i el prior continuaven. El dia 11 de juliol el primer es va veure obligat a adreçar al procurador del prior, Arnau de Prats, un escrit en el qual es demana que es complissin les obligacions que aquest darrer tenia en el tema de les obres del dormitori i el de les porcions que estava obligat a repartir entre els canonges. El document ens assabenta del fet que la fàbrica del dormitori no era l'únic punt de discòrdia entre les dues parts. Altres temes importants eren incomplets pel prior als ulls dels altres representants de l'Església tortosina i del mateix bisbe.¹⁸⁹

Els documents informen de l'existència d'algun tipus d'activitat constructiva a la dècada dels anys cinquanta. En aquesta època part del dormitori ja devia estar aixecat, perquè es demanava l'acabament de les cel·les iniciades al sector en construcció del dormitori. Es reclamava també que el prior fes construir un passatge cobert per sobre del terrat del capítol i un pont que comunicués les cel·les amb les privades o latrines, amb l'objectiu de resguardar els canonges del fred i les inclemències del temps a la nit. Les latrines eren a l'extrem nord de la sala capitular, entre aquesta i la capçalera del temple. Ens ho confirma el fet que a partir del 1400 trobem despeses realitzades amb motiu del seu enderroc en els llibres de l'obra de la seu, paral·lelament a treballs de construcció relacionats amb les capelles del

187. ACTo, IAC 1326-1570, 6 de les calendes d'abril, 6 de les calendes de maig i 4 de les nones de juliol de 1345.

188. ACTo, NC1346, full solt sense datar conservat per duplicat, de dues mans diferents. *Ibid.*, 12 de les calendes d'agost.

189. ACTo, NC 1359, 11 de juliol.

costat de l'epístola.¹⁹⁰ Al mateix text es recordava l'obligació del prior de mantenir en bon estat les latrines comunitàries i buidar els pous cecs cada any. A més, es remarcava l'obligació que tenia de donar claus de les portes als canonges, per tal que d'aquesta manera poguessen romandre tancades i es conservessin en bon estat.¹⁹¹

En la contestació que Arnau de Prats va fer de la requisició capitular deixa entreveure que no només el prior podia ser acusat de comportament irregular, sinó que de vegades els canonges es mostraven igualment poc curosos amb el patrimoni comunitari. Segons ell, les privades ja havien estat endreçades i s'havien donat claus als capitulars. Aquests, però, tenien el costum de deixar les portes obertes, de manera que podia entrar-hi qualsevol persona de la ciutat, encara que fos aliena a la canònica. A més, denunciava el fet que el dormitorer tenia el costum de llençar màrfegues i altres elements vells o brutícia a les privades, convertint en inútil qualsevol intent de millora del lloc. La notícia resulta interessant en el sentit que demostra que a aquest sector s'hi podia accedir fàcilment des de l'exterior de la clausura.¹⁹²

Davant les queixes del procurador, que en tot moment rebien el suport de Guillem Senagran, majordom, el Capítol no va canviar la seua actitud i negà moltes de les afirmacions fetes pel procurador del prior. Es va limitar a demanar a Arnau de Prats que habilités les estances indicades i que donés les claus als canonges.¹⁹³

Els conflictes van continuar la dècada següent. A la darrerria de 1360 Arnau de Prats adreçava en nom del prior una requisició a Llorenç Breçó, precentor, perquè solucionés un problema de clavegueram sorgit al sector de contacte entre l'hospici de la seua dignitat i la sala capitular. Del document es desprèn que davant del sector de dormitori bastit s'estenia encara el terrat descobert del capítol. En aquest sector devia haver-hi amuntegada fusta emprada en l'obra del dormitori, ja que un problema al canal o albelló que desguassava a l'alberg del cabiscol contigu va provocar que molta d'aquesta fusta es malmetés a causa de l'embassament d'aigua:

... com les aigües de la pluya que del terrat davant la porta del dormitori decorreguessen et han acostumat a decorrer per una claveguera o albelló a la part del alberch de vos dit cabiscol, e aço continuament depuys que capitol es edificat pacíficament e sens

190. ACTo, ll. o., 1401-1402, fols. 21v-25r. Vegeu l'apartat "El registre comptable de l'any administratiu 1401-1402, testimoni de la continuïtat de l'obra", pàg. 143.

191. ACTo, NC 1359, 11 i 17 de juliol.

192. ACTo, NC 1359, 11 de juliol.

193. ACTo, NC 1359, 17 de juliol.

contradicció de nenguna persona. E vos, dit cabiscol, amagadament de poch de temps ença en gran dampne e perjuhi del dit senyor prior... aiats clos e tancat la dita claveguera o albelló en manera que les aigües no poden decorrer, privant lo dit senyor prior de la sua possessió pacífica. E per la dita raho gran res de la fusta del dit terrat se sia consumada e consum ...¹⁹⁴

El dia 11 de gener de l'any següent el precentor, en representació del Capítol, respon que el problema l'havia de solucionar el mateix Arnau de Prats perquè la causa dels desperfectes era l'estat de provisionalitat del sector per les obres del dormitori. Si aquest hagués estat acabat, segons el cabiscol, l'aigua desguassaria normalment al carrer i no hi hauria problemes en cas de pluja o altres inclemències del temps. Amb tot, aquest donava permís al procurador del prior per a fer vessar l'aigua al pati del seu alberg, contigu a l'aula capitular, i al·legava que això no perjudicaria ningú. Aquest sistema de desguàs s'ha mantingut fins a l'actualitat.¹⁹⁵

A la segona meitat del segle XIV, doncs, la qüestió del dormitori canonical continuava essent un dels temes que preocupava el Capítol. Desconeixem quin va ser realment el paper del prior Guillem, cardenal de Saragossa, en la fàbrica del dormitori, encara que les notícies referenciades ens fan suposar que no hi tenia gaire interès. En iniciar-se la dècada dels anys seixanta, l'estança es considerava en estat ruïnós i els canonges demanaven que s'adequés un altre lloc com a dormitori comunitari.¹⁹⁶ Un inventari conservat de l'any 1365 fa pensar, per la pobresa dels seus components, que l'estança devia estar en desús. Són inventariats una màrfega, uns peus de llit i dos capçals vells, un matalàs esventrat i podrit, tres flassades i alguns llençols d'estopa usats, una conca, un escalfador d'aram, una cetra i un breviar en pergamí amb el seu faristol.¹⁹⁷ El sector construït aleshores devia ser l'extrem que comunica amb l'actual plaça de la Cinta. És a dir, la coneguda actualment com a aula major i part de l'edifici situat al seu damunt. Els relleus de les mènsules de l'arc meridional del pis superior ho confirmen. Mostren l'escut heràldic de Pere de Pinós, fet que demostra que són anteriors a 1359. Formalment es pot establir també una relació entre un dels permòdols que sosté l'embigat del tram meridional, representant un rostre masculí de faccions marcades, i el relleu de la clau de volta del primer nivell de la torre de Sant Pere, datada entre 1348 i 1380. Hi ha també coincidència entre moltes de les marques

194. ACTo, NC 1360, 19 de desembre. Vegeu ap. doc. 43.

195. ACTo, NC 1360, full solt datat el dia 1 de gener de 1361.

196. ACTo, NC 1361-1364, s/d.

197. ACTo, NC 1365, 22 d'octubre.

de picapedrer localitzades en aquest sector i les del mur de la torre de Sant Pere.

Amb relació al que s'acaba d'indicar, la cronologia dels finestrals que s'obren a la plaça de la Cinta es pot situar també als anys centrals del segle.

L'interès per solucionar la precària situació de l'edifici portà el papa Gregori XI, l'any 1373, a concedir 1.000 florins a l'obra del dormitori.¹⁹⁸ En aquest moment el càrrec de prior estava ocupat per Miquel Cirera, més interessat que els seus antecessors en el funcionament de la vida comunitària, segons es desprèn de la seua gestió. Animats per l'incentiu que va suposar la iniciativa papal, i coincidint amb l'interès que hi havia per reprendre l'obra del temple catedralici, el Capítol i el bisbe Guillem de Torrelles van decidir la represa de l'activitat constructiva a la seu. De la lectura detinguda de la constitució editada el 4 de juny de 1378 per a institucionalitzar la continuació de la fàbrica de la catedral, es desprèn l'interès paral·lel per fer continuar la construcció del dormitori. En aquesta constitució el prior, com a administrador de les obres comunitàries de la canònica, tenia un paper important. En previsió de la importància de les obres comunes que s'havien d'iniciar en un termini curt de temps, Miquel Cirera es comprometia a donar 1.935 sous per a aquesta causa, a més de la mitja dècima anual que aportava amb motiu de la seua dignitat. En contrapartida, el bisbe Guillem acceptava concedir la meitat de la seua dècima a la borsa destinada a les esmentades obres comunitàries. A la mateixa constitució, en un fragment anterior, el bisbe es compromet a donar la quantitat corresponent a la seua dècima íntegra a les obres del temple. Suposem, doncs, que la condició a què ara ens referim dóna per sobreentès que de la dècima esmentada la meitat es destinarà a aquestes obres i l'altra a les d'obres comunitàries de la canònica.

El compromís econòmic del prior li donava dret a requerir els serveis del mestre major de la seu quan ho necessités, sempre que fos per a obres a realitzar dins de la ciutat. Tant si aquests serveis es referien a treballs tècnics a peu d'obra com a tasques de direcció, el prior acceptava de pagar-li els tres sous corresponents al seu jornal habitual. A més, tant si treballava per a ell com si no ho feia, Miquel Cirera es comprometia a pagar-li diàriament la *porció de capellà*, mantenició base que s'oferia a cada prevere comensal.

198. ACTo, Calaix de fàbrica-23. 9 d'agost de 1373. El document porta a fora la data de 1373. A l'interior, però, es diu que se signa l'any 1 del seu pontificat, que correspon a 1370. En fa referència E. BAYERRI, 1960, vol. VIII, pàg. 592, indicant la data de 1370.

La publicació de la constitució de 1378 i l'actitud més interessada de Miquel Cirera aconseguiren finalment tirar endavant les obres del dormitori. Les fortes despeses que comportaven van obligar el prior a esmerçar-hi gran part de les seues rendes al llarg del darrer quart del segle. En un document datat el 6 de juny de 1383, el prior reconeixia rebre en total com a rendes de la seua dignitat 4.000 sous anuals, dels quals es comprometia a assignar la meitat per a les esmentades obres. Es compromet a col·locar els diners a la caixa comuna de la sagristia, amb la condició que aquesta tinga dos claus per a evitar negligències en la gestió. Una segona notícia del 26 d'aquest mateix mes ens assabenta que els diners corresponen a la renda que els senyors de la tinença d'Alcalatén han de pagar cada any al prior. És possible que en aquest text hi haja una confusió, ja que en totes les altres referències posteriors que es fan a l'esmentada renda s'especifica que consisteix en 1.000 sous. Possiblement es tracta de l'omissió de la lleuda de Tortosa com a font de procedència dels altres 1.000 sous, la qual sí que s'indica en l'escrit del 1385 referenciat en la nota següent.¹⁹⁹ En el mateix document del dia 6 es conserva un segon text, datat el 8 de juny de 1385, en el qual Cirera assignava els 2.000 sous pertanyents a aquest any. El text especifica que d'aquesta quantitat, la meitat corresponia a les rendes rebudes de la Tinença d'Alcalatén i l'altra meitat a la part que li corresponia de la lleuda de Tortosa. Desconeixem en quina data es va concretar la destinació dels diners de les rendes d'Alcalatén a les obres del dormitori. Posteriorment al 1383, però, nombroses referències indiquen que es tracta d'una pràctica institucionalitzada.²⁰⁰

Un segon factor que demostra la voluntat d'acabar les obres en un termini curt de temps va ser el nomenament de procuradors de fàbrica. En tenim constància des de 1387, encara que en iniciar aquest punt hem vist que l'hospitaler complia una funció similar l'any 1339, almenys en l'àmbit de l'administració financera. Les persones nomenades procuradors el 1387 van ser dues: Joan de Noguera, canonge, i Antoni Marçal, prevere comensal. La seua funció ultrapassava la simple administració financera. El text de la procuradoria especifica que eren sindicats per a fabricar i fer fabricar l'obra del dormitori. Les condicions sota les quals ostentaven el seu ofici eren força semblants a les dels procuradors de l'obra del temple de Santa Maria. Havien d'administrar els diners concedits pel prior a l'obra i encarregar-se del

199. ACTo, Calaix d'Alcalatén, 19, 6 de juny de 1383; Index Actes 1326-1570, 26 de juny 1383, fol. 110r.

200. ACTo, NC 1383-1384, 26 de juny; Calaix Alcalatén, 3; IAC 1326-1570, 5 de març de 1389, fol. 114v; ACTo, Calaix d'Alcalatén, 8, 30 de juny de 1390; NC 1423-1428, 4 de febrer de 1428.

funcionament correcte de la fàbrica, així com dels possibles imprevistos. També feien d'intermediaris entre el mestre i altres operaris, d'una banda, i els capitulars, de l'altra. Sobre el moment en què acaben les obres del dormitori no en tenim notícia. Un document signat pel prior el 1390 referma el compromís de donar els 2.000 sous anuals i concreta que eren per a la reparació i conservació del dormitori. Hom pot interpretar amb relació a això que la construcció es considerava acabada a la darrereria de segle.²⁰¹ La continuïtat en el nomenament de procuradors de l'obra, però, fa pensar que aquesta s'allarga fins ben entrat el segle xv.²⁰²

Referències al dormitori després del 1400

Al llarg del quatre-cents el dormitori va continuar tenint sentit a la canònica tortosina gràcies al manteniment de l'obligació de dormir en comunitat, per a no fer-ho calia demanar permís.²⁰³

El 1424 hi ha documentada una represa de les obres, l'abast i característiques de les quals desconexim.²⁰⁴ El 1428 és citat encara Pere Pelai com a canonge operari de la fàbrica del dormitori, en nom de la qual rep les 100 lliures d'Alcalatén. Una altra referència sense datar, però d'una cronologia similar, ens assabenta de la deliberació de concedir 80 florins per a obres de reparació de l'estança.²⁰⁵ Les obres, fossin de construcció o de reparació, devien afectar principalment la teulada. Així, el dia 20 de desembre del mateix 1428 el terrissaire de Benifallet Açmet Albaxar venia a l'obra del dormitori 400 teules a raó de 61 sous el miler.²⁰⁶

El 1454 es manava reparar una de les cambres del dormitori. Aquestes devien ser majoritàriament de fusta i distribuïdes en dos pisos, segons es desprèn d'algunes referències documentals i de l'existència de la porta alta que comunica amb la sala situada sobre el dipòsit de l'arxiu.²⁰⁷ Molt possiblement els 40 sous que es van pagar al fuster Francesc Martí el 1457 per obres que havia fet al dormitori estessen relacionats amb l'esmentat adob.²⁰⁸ Malgrat les intervencions, l'estat de conservació del conjunt devia ser precari. Així, el 1463 el Capítol

201. ACTo, Alcalatén, 8.

202. ACTo, Índex Actes 1327-1570, 3 de juliol 1397: 123v; NC 1423-1428, 4 de febrer.

203. ACTo, Concessions apostòliques, 15, 23 de juny de 1418.

204. ACTo, IAC 1326-1570, 1 de juliol de 1424, fols. 148v i 229v.

205. ACTo, NC 1428-436, s/d.

206. ACTo, NC 1428-1436, 20 de desembre de 1428.

207. ACTo, Actes-11, 1580, 16, 23 i 30 de gener.

208. ACTo, IAC 1326-1570, 23 de desembre de 1457, fol. 209r.

deliberava, atesa la ruïna en què es trobava, que els canonges pernoc-
tessen a casa del prior major.²⁰⁹

L'eximent papal de l'obligació de dormir en comunitat per a la canònica tortosina no arribaria fins l'any 1529. A partir d'aquest moment els canonges van tenir llibertat per a dormir en cases pròpies sense haver de demanar permís.²¹⁰ Amb tot, sembla que l'estança no va caure en desús després de l'aixecament de la prohibició. Documents de la dècada dels anys vuitanta d'aquest mateix segle constaten la realització de deliberacions capitulars sobre la conveniència de reparar l'estança, atès que molts canonges encara preferien dormir-hi malgrat el seu mal estat. El motiu principal era la comoditat que això implicava a l'hora d'assistir als resos de matines. El darrer quart de segle es va decidir tirar endavant les obres utilitzant de nou diners procedents de la tinença d'Alcalatén.²¹¹ El 1584, un cop retirada la fusta vella i el que s'havia enderrocat, es va iniciar la construcció de quatre cambres a cada costat de l'estança, les unes sobre les altres, amb escales de rajola en lloc de les de fusta existents fins aleshores. Les empremtes d'aquestes cambres, cadascuna amb llar de foc pròpia, són les que es conserven encara actualment als murs del sector meridional. Va ser també en aquest moment que es va decidir obrir les quatre finestres llindades que encara actualment es conserven emmarcant el finestral central.²¹² Les obres s'havien acabat a la primeria de 1592, motiu pel qual els diners procedents de la borsa d'Alcalatén es van tornar al dipòsit comú.²¹³

Notícies sobre l'aula major a la documentació moderna

La informació extreta de la documentació baixmedieval no fa referència en cap moment a un ús diferenciat de la sala inferior de l'edifici analitzat. És molt possible que, un cop bastits els primers trams del pis superior i adaptats com a dormitori comunitari, fos utilitzada com a annex a la sala capitular. Així ens ho fa pensar la informació coneguda del segle XVI que la defineix com a aula major del capítol o aula del capítol:

Que sia fet un armari de la aula major del capítol de la segona arcada devers les Taules, on hi ha un portal vell tancat que heixia

209. ACTo, IAC 1326-1570, 4 d'octubre de 1463, fol. 226r.

210. ACTo, Concessions Apostòliques, 9.

211. ACTo, Actes-11, 1580, 16, 23 i 30 de gener; Actes-14, 1583, 19 i 21 d'octubre, i 6 de desembre; Actes-15, 1584, 8 i 25 de maig.

212. ACTo, Actes-15, 1584, 13 d'abril, 8 de maig i 29 d'agost.

213. ACTo, Actes-21, 1592, 28 de febrer.

a la porta dels reis, per a que allí sien posades y recondides les scriptures del notari i scriva de sta yglesia.²¹⁴

... 10 lliures 12 sous ... a Guillermo del Saltiri, amnyano, per les frontises ha fit per a les portes del armari dels curats y al armari de les notes que feu en la aula del capítol ...²¹⁵

Encara és més explícita una referència del segle XVII, citada amb relació a la compra de guadamassils per a ornamentar les taules dels dos espais, on es parla de l'aula de fora del capítol.²¹⁶

Les dues estances es devien comunicar mitjançant una obertura a la paret que els feia de mitgera. Mentre que la sala capitular devia tenir un caràcter més representatiu i oficialista, ja que s'hi celebraven les reunions capitulars, l'aula major es devia destinar a funcions quotidianes d'administració. És possible que complís un paper paral·lel al de la cancelleria del palau del bisbe: escrivania notarial, sala de recepció, lloc per tractar negocis econòmics ordinaris, etc. La seua ubicació amb relació als accessos a la catedral des de la ciutat era idònia per a aquesta funció. Potser per aquest motiu s'hi va obrir la porta actual, vinculada a la plaça de la Seu. No podem concretar si al mateix lloc hi havia hagut una porta anterior d'època medieval. Si hi era, no se'n conserva cap resta. Podria ser que l'accés a la sala només es pogués realitzar des de l'interior de la clausura a través del capítol.

Al llarg de l'edat moderna el seu nom es va anar transformant i finalment es va anomenar aula del capítol, fet que explica la confusió que tradicionalment ha existit entre totes dues estances. En alguns textos és difícil desxifrar a quina de les dues estances es refereix:

... se vejen altres subjectes per a la administració de les mesades y obra de la seu, en atenció que lo comensal Pujades i comensal Clua cada dia estan entregant les claus dient que no volen servir y actualment lo dia de vuy ab vivas instancias y ab alguna soberania per haver-li tret una caixa que tenia en la aula capitular sens saber que fora sua, deixant-la a la capella de Santa Càndida per a obrir la porta del cancell de la aula capitular ha representat que no volia servir.

Més explícita és una altra notícia de l'any 1711, sobre un pedrís que es volia fer a la placeta exterior a la sala:

214. ACTo, Actes-11, 1580, 15 de juliol.

215. ACTo, Actes-13, 1582, 10 d'abril.

216. ACTo, Actes-30, 1600, 13 de maig.

Que se suspenga lo fer lo pedrís que anys atrás se deliberà fer a les parets de la aula capitular en la placeta de la seu, continuant lo den de lo padrís de les flacies hasta la porta de la iglesia ...²¹⁷

La funció, però, era la mateixa que anys enrere, i com a tal es va mantenir fins al segle XVIII. El 1755 es mana fer un armari a la sala, que cita com a escrivania, perquè la humitat de les parets que donaven a la porta de la placeta era molt alta i feia malbé el paper.²¹⁸

La llibreria, l'arxiu i l'escola

En aquest apartat hem reunit les referències de què disposem sobre sectors de la canònica relacionats amb la tasca administrativa i intel·lectual. Sobre la llibreria i l'arxiu les notícies històriques ens permeten interpretar l'edifici actual. Sobre l'escola, contràriament, tenim molt poques referències. Servixen, però, de testimoni per a tenir present l'existència d'altres edificis o sales —l'escriptori, el dormitori dels novicis...— dels quals actualment no en tenim cap referència i que l'entitat i importància del conjunt fan pensar que van haver d'existir (figs. 2 i 10).

L'edifici de la llibreria i l'arxiu

El casal situat al flanc est del dormitori va ser bastit com a fàbrica de nova planta, destinada a magatzem de llibres i documents, al segle XV. És l'únic, per tant, que actualment manté en part la funció original per a la que va ser pensat. Limita al nord amb la sagristia, a l'est amb oficines adjacents a aquesta, al sud amb la plaça de la Verge de la Cinta i a l'oest amb l'aula major i el dormitori superior (fig. 75).

L'edifici es distribueix en tres pisos o nivells superposats. El primer forma part actualment de les dependències de la parròquia del Santíssim. Es presenta dividit en dos espais. El més gran, al sud, està aproximadament al mateix nivell que el carrer, amb el qual comunica. El segon resulta de la prolongació cap al nord de la mateixa sala. El terra, però, se situa gairebé dos metres per sobre de l'anterior, possiblement a causa de la necessitat d'adaptar-se a estructures preexistents. La coberta és comuna per a les dues estances. És una volta de maó amb un apuntament molt lleuger que gairebé resulta imperceptible. Just en el punt on es va construir l'envà és reforçada per un arc toral adovellat, únic element que actualment presenta la pedra vista. La resta

217. ACTo, Actes-135, 1710, 29 de juliol; Actes-136, 1711, 22 de setembre.

218. ACTo, Actes-175, 1755, 18 d'abril, fol. 82v.

de l'interior, tant la volta com les parets, està arrebossat i pintat, fet que en dificulta l'anàlisi. Les cales dutes a terme al gruix de la volta amb motiu del pla director sembla que indiquen que és posterior a la construcció original de l'edifici. Podria ser que, en una data que desconeixem, es considerés necessari un reforç del sostre a causa del volum de paper i documents que havia de suportar.

La sala que actualment s'utilitza com a dipòsit de l'arxiu capitular es troba situada just al damunt de l'aula menor, a un nivell lleugerament inferior al del dormitori. És una estança rectangular bastida amb carreus de pedra i coberta amb un embigat de fusta formant cassetons. S'obre a la plaça de la Verge de la Cinta mitjançant una finestra geminada amb festejadors interiors, únic punt d'entrada de llum natural. Una segona finestra de les mateixes característiques s'obria al mur est. Actualment ha estat adaptada com a porta d'accés des de la sagristia; el coronament lobulat de l'obertura original s'adverteix encara al parament del mur. La intervenció es va realitzar possiblement quan es van construir les estances annexes a la sagristia, durant el segle XIX, amb relació a una redistribució dels accessos i les funcions dels diferents elements del conjunt.

L'única porta original que es conserva, situada a l'angle sud-oest, és la que comunica amb l'antic dormitori.

La tercera planta de l'edifici se situa a l'alçada del nivell superiors del dormitori. Presenta una estructura de golfa, amb coberta en degradació resultat de la disposició a un vessant de la teulada exterior. El parament és de carreus de pedra. El mur sud s'obre a la plaça de la Cinta mitjançant una arcuació de tres finestrals d'arc escarser. La mateixa disposició es repeteix al sector meridional del mur de ponent.

A diferència d'altres sectors de la canònica, les notícies documentals que coneixem sobre aquest edifici són poc clares. És sabuda la importància del conjunt de còdexs medievals que custodia la catedral de Tortosa, amb exemplars datats des del mateix segle XII.²¹⁹ Tant el bisbe com el conjunt de capitulars van saber valorar i ampliar aquest patrimoni. Així cal entendre la disposició del bisbe Arnal de Jardí i el prior Pere de Podi publicada el 1278 amb relació a la destinació dels béns dels canonges morts. Entre altres, una norma que ja devia ser anteriorment costum era que quan moria un membre de la comunitat

219. Vegeu la bibliografia que tracta el tema al text original de la tesi o a MASSIP, J., 1997, pàgs. 124-125; LIAÑO MARTÍNEZ, E., *et al.*, 2000, pàgs. 186-201. ALCOY, R., 2000, pàgs. 50-51.

havia de llegar a l'Església un dels millors llibres que posseís: "Assignato ecclesie uno de melioribus libris quos habuerit."²²⁰

L'encarregat del manteniment dels llibres, com dels ornaments eclesiàstics, era el tresorer. El 1307 el bisbe Pere Betet recordava aquesta obligació, que suposava el dipòsit de 400 sous anuals per al manteniment i reparació dels exemplars que ho necessitaven.²²¹ El 1347, coincidint amb la col·locació de la primera pedra del nou temple de Santa Maria, el bisbe Bernat Oliver publicava una constitució mitjançant la qual obligava a mantenir una cura adequada dels llibres de l'església.²²²

Les referències a estances destinades a aquests usos apareixen puntualment a la documentació del segle XIV. Hem comentat la utilització de l'aula major com a escrivania capitular, fet que pressuposa que a l'interior hi havia, o bé en algun edifici afí, un espai reservat a arxiu. També tenim referències d'un arxiu existent a la casa del prior claustrer el 1346, on es guardaven escriptures importants de l'església:

Cum capitulum sedis dertusensis necessaria habeat ad opus et utilitatem ecclesie quedam instrumenta, scripturas que sunt aut esse debent in hospicio prioratus eiusdem sedis, in quadam videlicet camera ubi prior tenet et tenere consuevit instrumenta ecclesie et scripturas ... requirunt vos Bernardum de Castellano, procuratorem venerabilis Petri de Pinosio, prioris ecclesie dertusensis, quatenus dictam cameram seu cartophilazium eisdem aperiat ...²²³

Pel que fa a la llibreria, és possible que en principi els llibres es trobessen custodiats al cor o a la sagristia amb la resta de béns i ornaments litúrgics, com passava a altres seus. La visita pastoral de l'any 1423 parla d'un armari situat a la vora de l'altar major on es custodien llibres i altres objectes.²²⁴ Desconeixem, però, si eren llibres d'ús quotidià per al servei litúrgic o si, per contra, la biblioteca estava dispersa per diferents armaris del temple i la sagristia.

El gran nombre de documentació generada a partir de les primeres dècades del segle XIV i la preocupació pel volum creixent de llibres va obligar el Capítol a destinar un edifici com a dipòsit d'escriptures i llibreria, seguint l'exemple d'altres seus catedralícies. És amb relació a aquesta preocupació que cal entendre el primer dels inventaris detallats

220. ACTo, Constitucions-2, fol. 29r. Constitució "De bonis canonicorum mor-tuorum", 25 d'octubre de 1278. Sobre l'activitat cultural de les canòniques medievals, vegeu TRENCH ÒDENA, J., 1991. MUNDÓ, A., 1999. SEGARRA, M., 1999.

221. ACTo, Constitucions-2, fols. 30v-31r.

222. ACTo, Constitucions-2, fol. 37v.

223. ACTo, NC 1346, calendes d'agost.

224. ACTo, Visites Pastorals, caixa 2, 1423, fol. 1r.

que es fa de llibres de la seu, datat el 1420. S'hi comptabilitzen 274 llibres.²²⁵ Possiblement la realització de l'inventari es troba en relació directa amb la voluntat d'iniciar les obres d'aquest nou edifici que combinés les dues funcions de llibreria i arxiu. El 1429 els treballs s'havien iniciat. Ho demostra la compra de 1.500 quintars de lloses de pedra de bona qualitat destinades a l'obra:

Pasquasius Aznar Xerte vendo vobis domino Guillelmus Lombart, mille et quingenta quintana lapidis bones loses de obrar, ad forum trium denarios per quintarii, posita in opere librerie sedis ...²²⁶

Al llarg de la dècada dels anys trenta les obres van anar avançant:

... reebi de mossen Guillem Lombart prevere per cinch peces de motle per a les corbes de les fenestres de la libreria del dormitori, e per XXXI pedra de fil per a la dita libreria, les quals havien preses de la obra ...

... pagui a mossen Lombart per cent rajoles quem vene de la libreria ... IV sous.²²⁷

Després de l'any 1435 hi va haver una acceleració de les obres de l'edifici, motivada per la donació testamentària del canonge Joan Pellicer. Aquesta donació incloïa una considerable biblioteca que es va decidir dipositar a la llibreria catedralícia. El 5 de setembre de 1435, reunits en capítol a la sala dels senyors del palau episcopal, la comunitat decidia dipositar tots aquests llibres a la llibreria de la seu, al mateix temps que establia diversos beneficis en nom del difunt a diferents altars de la seu i n'expressava la voluntat de fer construir una capella a l'obra. Aquesta capella, dedicada a Santa Maria Magdalena, s'havia de començar amb les 180 lliures procedents de la venda d'una casa que Joan Pellicer havia donat a l'obra de Santa Maria.²²⁸ La necessitat d'espai va obligar a la comunitat, dos anys després, a destinar provisionalment a la fàbrica els diners que Joan Pellicer havia deixat perquè s'obrés una capella:

... cupientes ut dixerunt libreriam dicte ecclesie ampliari voluerunt et consensuerunt quod non facieret capella inde assignata, sed quod dicta libreria ampliaretur.

L'índex d'actes capitulars recull també la deliberació:

225. BAYERRI, E., 1962.

226. ACTo, NC 1428-1436, 21 de gener de 1429. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 154v, 21 de gener de 1429.

227. ACTo, ll. o. 1433-1434, fol. 10r; ACTo, ll. o. 1435-1436, fol. 26r.

228. ACTo, Pellicer-11; Actes 1433-1437, 5 de setembre de 1435.

Deliberatio per episcopum et capitulum ampliatur libreria et non fiant capella que fieri debebat ibidem sed serviat pro libreria. Deliberatio per episcopum et capitulum quod liber librarie non commodentur aliqui nisi cum obligacione quod eos restituent.²²⁹

A més d'aquesta font de finançament extraordinària, n'hi havia d'altres que es poden considerar ordinàries. És el cas de les 100 lliures anuals procedents de la tinença d'Alcalatén, anteriorment destinades a l'obra del dormitori. El 6 de març de 1444, davant la petició del bisbe de destinar aquestes cent lliures a l'obra del dormitori, el Capítol contesta que la quantitat ha estat esmerçada a l'obra de la llibreria.²³⁰ També s'hi van invertir els diners procedents de la venda de béns dels canonges morts, que eren administrats per obrers de fàbrica especialment diputats per a aquesta obra.²³¹

Les obres són documentades al llarg de tota la dècada dels anys quaranta. La documentació parla de biblioteca i arxiu indistintament. Una referència de l'any 1443 diu que s'estava obrant "...librerie et domus inferior pro archivio scripturarum".²³² És possible, doncs, que la sala inferior de l'edifici, coneguda com a aula menor, estigués destinada a complir funcions d'arxiu, mentre que l'actual dipòsit de l'arxiu fos destinat a llibreria. Aquesta hipòtesi és prou raonable si es considera la proximitat entre aquesta sala inferior i la cancelleria o escrivania del Capítol, ubicada com hem dit a l'aula major. Explicaria també el fet que la sala inferior fos coberta posteriorment amb volta de canó, amb la intenció de reforçar el terra de la sala que havia de suportar l'embalum de pes de la llibreria.

El 1448 l'obra de l'arxiu va ser assignada al mestre de cases Antoni Taix.²³³ Molt possiblement amb anterioritat a aquesta data el seu arquitecte va ser Joan de Xulbi, mestre expert en l'obra de pedra o bon coneixedor de l'entorn canonical. Les obres es devien acabar o bé estaven molt avançades el 1454, quan es van cedir al preceptor, l'hospici del qual era al costat de l'edifici, les estances situades sobre la llibreria.²³⁴ La relació entre tots dos edificis torna a ser esmentada el 1486, quan es dona llicència al preceptor per a

229. ACTo, Pellicer-11, Actes 1433-1437, 9 de novembre de 1437; IAC 1326-1570, fol. 184v.

230. ACTo, IAC 1326-1570, 26 de març i 8 de maig de 1435; 13 de gener i 6 de març de 1436; 17 de desembre de 1438, 1 de març de 1443; 6 de març de 1444. Fols. 162v, 164r, 170v, 179v, 181v, 182r, 189v i 190v.

231. ACTo, IAC 1326-1570, fols. 182v i 186r.

232. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 189r, 1 de març de 1443.

233. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 229r, 31 de maig de 1448.

234. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 201v, 4 de gener de 1454.

construir una font en un pati contigu a les parets del seu alberg i a les de la biblioteca.²³⁵

No podem contextualitzar una referència de l'any 1493 sobre l'existència d'un altar a l'arxiu. Correspon a la visita pastoral realitzada per Alfons d'Aragó, que fa la visita al mateix temps que visura les capelles del claustre. El fet que no siga citada en aquest punt la capella de Sant Joan de l'aula capitular introdueix el dubte sobre si pot ser aquest l'altar al qual el bisbe es refereix, qualificat d'arxiu el que normalment la documentació cita com a capítol. Cal lligar la notícia amb una d'anterior que tampoc hem pogut contextualitzar, referida igualment a una capella situada prop l'arxiu. El text diu: "Deliberatio per capitulum quod pavementum capelle prope archivium fiat de latebus pictis de obra de melita cum signis canonicorum dicte ecclesie." La inscripció situada al marge la relaciona amb la sala capitular: "les rajoletes del capitol ab les armes dels canonges."²³⁶

Després del segle xv les referències a l'edifici són esporàdiques, encara que demostren que se'n va mantenir l'ús al llarg de l'època moderna. El 1597 consta l'ordre de redreçar l'arxiu i col·locar les escriptures de manera que es puguin consultar.²³⁷

Des del punt de vista urbanístic, quan s'havia de construir l'edifici, aquest es va plantejar com a extrem angular de la façana monumental del recinte canonical pel sector del carrer de Taules Velles, a continuació de la façana del dormitori.²³⁸ Ho demostren les obertures esmentades del mur est al segon i tercer nivells, així com el parament exterior de carreus de pedra de tot l'alçat. En aquest parament exterior que mira a la plaça s'adverteix la junta d'obra de tots dos edificis, de la mateixa manera que a l'extrem oposat de la façana del dormitori, sobre la portalada de la Cinta, encara hi ha preparat el mur per a encaixar-hi una obra contigua al dormitori per l'oest, o una façana monumental d'accés a la plaça de la Seu, que no es va arribar a realitzar.

La façana simbolitzava el límit del conjunt comunitari perquè els edificis aixecats al seu flanc oriental pertanyien a les cases de dignitats. El seu enderroc i la construcció de la sagristia i estances adjacents al llarg dels segles xviii i xix va alterar l'aparença exterior de l'edifici i els seus accessos. Quant al primer aspecte, el mur est va perdre la

235. ACTo, IAC 1326-1570, 26 de juliol de 1486.

236. ACTo, Visites Pastorals, caixa 2, 1493, fol. 4r; NC 1439-1450, 13 d'octubre de 1446; vegeu també ACTo, IAC 1326-1570, fols. 195v i 197r.

237. ACTo, Actes-14, 1585, 19 de juliol; Actes-28, 1597, 26 d'abril.

238. Al parament exterior del mur que mira a la plaça s'adverteix la junta d'obra de tots dos edificis, de la mateixa manera que a l'extrem oposat de la façana del dormitori, sobre la portalada de la Cinta, encara hi ha preparat el mur per a poder encaixar una obra contigua al dormitori per l'oest que no es va arribar a realitzar.

seua funció de façana per esdevenir paret mitjana. Pel que fa al segon, els accessos des del dormitori al segon i tercer nivells van esdevenir secundaris, a favor dels oberts al mur est.

L'escola

No sabem gairebé res sobre el funcionament d'aquesta institució ni sobre la seua ubicació. Molt possiblement abans de mitjan segle xiv estava situada a la mateixa sagristia. Així ens ho fa suposar una referència del 1342 segons la qual al davant de la dita escola, dins de la sagristia, hi havia dues caixes on es dipositaven les almoines de l'obra del temple: "... quadam caxia existentem in scola domo sacristie ecclesie supradicte ..." ²³⁹

Devia haver-hi un edifici específic destinat a aquest ús abans de la dècada dels anys seixanta d'aquest segle, encara que s'utilitzava també amb d'altres finalitats. Així ho indica un document datat el maig de 1364 segons el qual el Capítol demanava al prevere Miquel Dalmau que reposés unes lloses de pedra d'aquesta estança que havien caigut. Al mateix temps li recordava que l'única funció de l'escola havia de ser l'ensenyament, amonestant-lo així del costum que tenia de guardar-hi blat:

... capitulum convocari congregarique ... in scola sedis predictae, denuntiant novum opus discreto Michael Dalmau, presbiter, pro jactu trium lapidum quos projecit dictus dominus vicarius de consensu dicti capituli dicendo in unoquoque jactu dictorum lapidum denuncio vel Michael Dalmau quod pro administratoribus prioratus facitis fieri et operari in scola ubi lector dicte sedis legit et legere consuevit que non est aliis usibus dedicata dicta scola nisi ad legendum cum intellexerint quod dictum trespol fit et operari ibi ad tenendum et reponendum bladum. ²⁴⁰

La preocupació per l'edifici i l'activitat que s'hi realitzava s'ha de relacionar, tal com consta al document, amb l'ofici de lector de la seu. Aquest va ser creat oficialment el 1365 pel bisbe Jaume d'Aragó, encara que devia haver-hi un membre del Capítol amb aquesta funció des de molt temps enrere, atesa la importància de la biblioteca capitular i l'interès per mantenir un alt nivell intel·lectual entre els canonges. Aquest ofici, per disposició del mateix bisbe, aniria lligat després del 1368 al col·legi de Sant Domènec

239. ACTo, NC 1342, s/d. Abans dels idus de setembre.

240. ACTo, NC 1364, 17 de maig.

de la ciutat. Des d'aquesta data seria normalment un dominicà qui n'exerciria el càrrec.²⁴¹

Les escasses referències a l'escola no ens permeten saber quina estructura tenia ni on estava ubicat. Cal suposar que estaria vinculada al sector de la canònica on es concentraven les tasques de caràcter intel·lectual: sagristia, cancelleria, biblioteca... És a dir, als edificis ubicats a orient del claustre. Disposem d'una referència datada a principis del segle XVIII segons la qual l'aula de gramàtica tocava a la casa de la dignitat d'hospitaler.

... es done providencia en que lo hereu del mort senyor hospitaler Pinyana fassa tapar lo barandat del aula de gramatica que dona a la casa de la dignitat de la hospitaleria, per haver-se desfet en son temps.²⁴²

Els edificis auxiliars

La documentació consultada fa referència molt puntualment a sectors amb funcions específiques dels quals actualment tenim poca informació. Gairebé no podem dir-ne res, tret que ocupaven un lloc dins del conjunt canonical. En la majoria de casos són edificis auxiliars, imprescindibles per al correcte funcionament de la comunitat: cuines, graners, cellers... Eren construccions funcionals, adaptades a les tècniques i estructures de l'arquitectura domèstica. Saber com eren ens serviria per a acabar de comprendre la fixació i l'evolució de l'estructura canonical, així com la seva relació amb la xarxa urbana del barri.

La cuina i el forn

Com a servei a la comunitat, la cuina estava directament lligada al refector i als àpats que s'hi realitzaven.²⁴³ Si les notícies relacionades amb la sala principal de l'edifici o refector de canonges són escasses a la documentació, encara són més minses les que parlen de les estances adjacents auxiliars. Cal suposar que dins del conjunt hi hauria la cuina principal de la canònica. Al segle XVI se situava al sector de la placeta

241. O'CALLAGHAN, R., 1895, I, pàgs. 80-88; BAYERRI, E., 1960, vol. VIII, pàg. 557. Sobre el paper dels dominicans en la difusió del saber medieval, vegeu COLLELL COSTA, A., 1965; BADIA, L., 1999, pàgs. 85-91.

242. ACTo, Actes-132, 1707, 31 d'octubre.

243. Vegeu, com a exemple, la dieta de Quaresma a ACTo, Constitucions, 2, fols. 110r-117r; 23 de febrer de 1358, ap. doc. 41. Les cases de dignitats i l'hospital tenien estances pròpies amb aquesta funció.

de la Canonja.²⁴⁴ Al segon quart del segle XVIII, s'hi van fer obres de reparació importants:

Sobre lo proposat per lo senyor canonge Cortes de haver pujat en compaña de Roch Xambo mestre de la obra a la teulada de damunt lo Palau per veurer lo dany hi ha per ocasio que en temps de aygues tota la cuyna se omple de aygua y ha encontrat que de unes cases del carrer de les Taules Velles que les han alçades han carregat la fusta sobre dites parets de palau y ubert finestres sobre dita teulada, llansant a ella tota la inmundicia de ses cases, lo que ocasiona dit dany; deliberarunt se mire ab que llicencia ho han executat, y se fassen tancar dites finestres per los grans danys se poden seguir a esta iglesia.²⁴⁵

El control que s'efectuava al segle XIV de les finances comunitàries determinava una normativa bastant estricta pel que fa a les quantitats i característiques dels àpats, que afectava l'activitat portada a terme a la cuina. Posem com a exemple la constitució del bisbe Jaume de Prades del 1366 sobre la mesura a utilitzar a la cuina:

Item quod coquine dentur et administrentur cum scutellis et loque-
aribus factis ad mensuram super hoc factam per predecessorem
nostrum tunc episcopum et capitulum Dertuse, que mensura est
in sacristia.²⁴⁶

Pel que fa al personal de servei, s'esmenten a la documentació "el coch i hòmens de cuina". L'origen de les paraules *coch* i *cocastrono* és possiblement el mateix: la paraula llatina *coquo*, amb significat de cuinar.²⁴⁷

El forn de la canònica es va ubicar fins a mitjan segle XV al sector nord-oest del conjunt catedralici, al costat de l'hospital de Santa Maria. Avui se situaria, aproximadament, al sector de les primeres capelles de la nau del temple a la banda de l'epístola. Havia estat cedit a la comunitat al segle XII, junt amb un altre situat a la parròquia de Sant Jaume.²⁴⁸ Mentre que aquest va passar a formar part dels béns de la mensa episcopal, el primer va restar adscrit a la canònica i vinculat directament a la dignitat de prior major, encarregat de donar diàriament la ració de pa als canonges, preveres comensals

244. El 1580 són citades obres importants d'adob a la cuina dels monjos (ACTo, Actes-11, 2 de gener i s.)

245. ACTo, Actes-154, fol. 189r, 31 d'octubre de 1730.

246. ACTo, Constitucions-2, fol. 70r, 13 d'octubre de 1366.

247. ACTo, Constitucions-2, fols. 110-117. 1358, 23 de febrer; Alcover Moll, vol. 3, pàg. 241.

248. VIRGILI, A, 1997a, doc. 243, 6 de juny de 1173; ibíd., doc. 103, 14 d'agost de 1159; ACTo, ll. o. 1447-1448, fol. 32v.

depenents de la seu, mestre de l'obra i altres.²⁴⁹ Formava part de l'anella exterior d'edificis eclesiàstics que a l'edat mitjana envoltaven el nucli catedralici. S'hi accedia a través del carrer de Santa Maria o de l'obra de la seu.

Es conserva un document datat el 1353 que aporta informació indirecta sobre l'edifici. Forma part del procés que enfrontava el prior de la canònica amb el seu hospitaler amb motiu de suposats desperfectes provocats al forn a causa d'unes obres realitzades a l'hospital. El forn s'havia cedit en cens a Mateu Joan, encarregat de la seua explotació. El tenia en nom del prior, sota un cens anual de 50 sous:

Com vos Matheus Johanis teneatis quasdam domos et furnum prope ecclesiam Beate Marie sedis Dertuse sun anno censu quinquaginta solidorum pro domino priore et prioratus Dertuse in quo furno tenemini et habetis coquere panem canonie ...²⁵⁰

Pere Ripollés, procurador del prior i ciutadà de Tortosa, protestava pel fet que les obres realitzades en una cuina de l'hospital i la confecció d'una canal al sector de coincidència dels dos edificis havia provocat l'ensorrament d'una de les parets de la casa veïna al forn, que tenia el mateix Mateu Joan en nom del prior:

... lo honrat en Miquel Cirera volen adobar una cuyna, los maestres los quals havien logats per adobar la dita cuyna aguen remogudes les parets de la dita cuyna, e encara lo dit spitaler tingues e age feyta una canal per la qual vesaven les aygues de la dita cuyna en lo socol, per les quals aygues e son moviment ague cayguda en colpa dels dits maestres, qui no fermaren ni piquaren les dites parets partida del alberch del dit prior es caut no res menys ço qui es romas sitia en gran perill.²⁵¹

La resposta de l'hospitaler va ser immediata. Segons la seua versió havia estat un incendi el causant dels desperfectes de les cases adjacents al forn i del forn mateix. Aquest sinistre havia afectat també la cuina de l'hospital que ara es reparava. Indica que tothom coneixia l'estat d'abandó en què es trobava el forn i els albergs adjacents, fins al punt de suposar un perill per als vianants i per a l'edifici adjacent de l'hospital.

Desconeixem com es va resoldre finalment el conflicte. Sembla evident, però, que el mal estat del forn i de les cases annexes en bona part l'havia causat la poca cura del prior i la manca de control sobre l'emfiteuta. Per aquest motiu, al cap de poc temps, el representant del prior reconeixia que el forn no funcionava des de feia dos mesos

249. ACTo, Alcalatén-8.

250. ACTo, NC 1353, 1 de novembre i 19 de desembre. Vegeu ap. doc. 35 i 37.

251. ACTo, NC 1353, 1 de novembre.

i, per tant, no s'hi feia el pa del canonge. Aquesta circumstància va provocar la imposició d'una multa de 200 sous per part del Capítol, de la qual el procurador del priorat culpava l'emfiteuta, Mateu Joan, qui va haver de fer les reparacions necessàries per tal que el forn tornés a funcionar.²⁵²

No tenim cap altra referència concreta sobre l'estat de conservació i l'evolució de l'edifici al llarg de la segona meitat del segle *xiv* i primera del *xv*. A partir de la dècada dels anys vint d'aquest segle es torna a citar puntualment amb relació a les obres del mur nord del temple.²⁵³ El 1450 es va decidir enderrocar-lo perquè molestava a l'avenç de la seua fàbrica.²⁵⁴ Aleshores va ser traslladat a la placeta de la canònica, on es va mantenir fins a principis del segle *xx*. Es conserven restes de l'edifici a la casa de la placeta de Palau contigua al mur on hi ha encastat el grup escultòric del Crist de Palau. El 1928 Francesc Duran esmenta encara l'existència d'una fleca al sector, dita de la canònica.²⁵⁵

Al segle *xv* el seu manteniment anava a càrrec de les pabordies. Resulta interessant en aquest sentit el document notarial fet amb motiu del reconeixement de l'olla del forn per part dels canonges visors de la porció canonical i l'aleshores mestre major de l'obra Pere Garçó. El mal estat de l'edifici va portar a l'amonestació de les esmentades pabordies i al manament que paguessen la reparació:

... intus furnum canonie, recognoscerunt ollan dicti furni, et quia viderunt dictam ollam valde devastatam, cum quodam magno cloto in medio ipsius, propterea adhibuerunt ad dictam ollam recognoscendam Petrum Garco, magistrum fabrice, qui vidit et inspexit dictam devastationem (...) quod in reparatione ipsius et eius adabtatione est opus expendere seu sunt expendiendi quinquaginta solidi.²⁵⁶

A la darrerria del segle *xvi* es va regular l'ús del servei. Al matí es permetia coure el pa dels canonges i a la tarda el d'altres ciutadans, alhora que s'obligava a utilitzar aigua del pou del claustre per a coure el pa de canonge:

... que lo forner del forn de la canonga de assi avant coga lo pa de canonge de mati e no puga pastar dit pa de canonge sino de la aygua del pu del ort de la seu, cometent als senyors obrers posen dit pou apunt per dit ofici. E tambe deliberen que lo forner

252. ACTo, NC 1353, 19 de desembre.

253. ACTo, ll. o. 1421-1422, fols. 17v-18r.

254. O'CALLAGHAN, R., 1890, pàgs. 24-25; ACTo, ll. o. 1450-1451, fols. 34r-42r.

255. DURAN, F., 1928, pàgs. 27-29.

256. ACTo, NC-43, 1461-1464, 9 de gener de 1462. Vegeu ap. doc. 126.

del dia present en avant face de un pa de canonge dos per que axi se coura millor ... e que apres dinar coguent en dit forn los particulars e no pel demati.²⁵⁷

Associat al forn hi havia el *pastrim* o sala per a pastar i fer el pa. És lògic pensar que era a la vora de l'espai de cocció. Al segle XVI, però, estava situat prop de l'aula capitular.²⁵⁸

Sobre l'estructura del conjunt els documents ens aporten molt poca informació. Se cita sovint l'olla del forn, construcció formada per una cúpula de maçoneria i amb enllosat de pedra on es coïa el pa, que anava necessàriament associada a un fúmeral. El *pastrim* podia ser una sala independent, situada fins i tot en un altre edifici. És el cas del documentat al palau del bisbe o a l'hospital. Al costat del forn hi solia haver una sala que servia per a pastar, que feia de magatzem de llenya i de lloc de preparació de dolços o altres aliments que calia coure al forn. S'acostumaven a construir amb el sistema d'arcs diafragma que sostenien un embigat de fusta, estructura que s'ha mantingut gairebé sense alteracions fins època moderna.²⁵⁹

Celler, estables i altres espais addicionals

Sobre aquests tipus d'edificis la documentació medieval es mostra molt poc explícita. La primera referència que tenim als graners data del 1307. En aquesta època estaven prop de l'edifici on se situava el dormitori, a la zona oriental del claustre entre aquest i el carrer de Taules Velles:

... quod nullus canonicus dertusensis ... introducat per se vel per alium mulierem vel mulieres per gradarium graneri que ascenditur ad dormitorium ...²⁶⁰

Són citats de nou el 1345 al mateix emplaçament, ja que es vinculen a l'edifici de la nova sala capitular. Fins aquest moment s'hi devia accedir des del sector situat darrere de la capçalera del temple romànic, a la confluència dels carrers Costa de Capellans i Costa del

257. ACTo, Actes-4, 1572, 7 de juny. Vegeu, també sobre intervencions de l'època moderna i contemporània, ACTo, Actes-54, 8 de novembre de 1624. *Ibid.*, Actes-155, 10 de juliol de 1731.

258. ACTo, ll. o. 1439-1440, fol. 7r; Actes-9, 22 d'agost de 1578, acord de fer adobar la xemeneia i la caldera; Actes-13, 29 d'agost de 1582. "... que se faça la obra del *pastrim* segons està indicada per los experts ço és la part que toca al capítol ..."

259. Sobre edificis valencians d'aquestes característiques, vegeu ZARAGOZÁ, A., 1996, pàgs. 551-555; *ibid.*, 2000, pàgs. 25-26.

260. ACTo, Constitucions-2, 21 de maig de 1307, fol. 30r-30v. Vegeu ap. doc. 7.

Castell. Per aquest motiu es va haver de fer una entrada nova pel carrer de Taules Velles a mitjan segle, quan van començar les obres del nou absis.²⁶¹

La mateixa documentació esmentada parla de l'existència d'estables en aquest sector, en el qual sabem també que als segles xiv i xv hi havia les latrines de la comunitat. L'any 1345 es destrueix part de la muralla interior per a fer pas per accedir als estables.²⁶² Podria ser que aquest fos l'emplaçament dels magatzems de gra i de la zona de serveis en general, des que es va plantejar l'estructura canonical, gràcies a les bones comunicacions del sector i al fet que es trobaven suficientment desvinculats dels edificis més emblemàtics, com el temple o el palau episcopal.

El trasllat del forn a mitjan segle xv i la progressiva densificació del sector oriental a causa de l'avenç de les obres del presbiteri del temple podrien haver suposat un canvi en la ubicació de tots aquests edificis de serveis, que s'haurien concentrat a la zona de la placeta de la Canonja o de Palau. La informació de què disposem, però, és insuficient per obtenir conclusions raonades.

Altres edificis com els cellers, la casa de les erugues, la casa de l'hort de la canònica, l'escorxador, etc., no s'esmenten a la documentació medieval. Apareixen referenciats per motius d'obres o adobs en documentació posterior, encara que devien existir des del principi. Les fonts són poc explícites i tampoc permeten extraure conclusions sobre la seua situació baixmedieval. La casa o castell de les erugues és citada el 1757 perquè amenaçava ruïna. L'escorxador estava situat, el 1773, vora el solar del convent dels carmelitans, a l'extrem est de la ciutat. En aquesta data, el prior del convent adreçava una petició al Capítol en què demanava que li permutessin l'edifici per a poder obrar al seu solar la sagristia de l'església i altres oficines.²⁶³

L'HOSPITAL DE POBRES DE SANTA MARIA

Els hospitals són els edificis més coneguts de les institucions medievals dedicats a la beneficència. A les ciutats episcopals el Capítol tenia un paper força important pel que fa a l'activitat assistencial, al costat de la iniciativa municipal i, de vegades, de la d'ordes monàstics

261. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 44v i s. *Ibid.*, NC 1344, 16 de les calendes d'abril.

262. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v i s.

263. ACTo, Actes-177, 1 de desembre de 1757; *ibid.*, Actes-155, 9 de gener de 1731; Actes-193, 30 de juliol de 1773.

o de particulars.²⁶⁴ A Tortosa l'hospital depenent del Capítol catedralici va acollir pobres malalts al llarg de l'edat mitjana i durant bona part de la moderna, fins que es va fusionar amb el municipal a principis del segle XVII. Estava situat com a hospital de Santa Maria o hospital de pobres de Santa Maria. Estava situat a la banda nord del recinte catedralici, entre la seu i el turó de la Suda. L'edifici del segle XV es conserva actualment molt transformat al carrer Costa de Capellans (figs. 10, 12, 79 i 80).

Referències documentals

La voluntat eclesiàstica de fer bastir un hospital destinat a l'atenció dels pobres apareix reflectida al document d'institució de la canònica el 1153. Des d'aquest primer moment es van destinar a la seua fàbrica la desena part de les rendes del bisbe i de tots els capitulars. Al mateix temps es creava la dignitat d'hospitaler, que havia de tenir cura de l'edifici i de l'atenció dels malalts que s'hi acollirien.²⁶⁵

La construcció de l'hospital va ser un fet immediat. El 1156 el papa Adrià IV el citava com a acabat a la butlla mitjançant la qual aprovava les ordinacions de l'església tortosina i la posava sota la seua protecció, al mateix temps que confirmava l'obligació del Capítol de cedir la desena part de cadascun dels seus membres a la institució.²⁶⁶ Diferents documents del segle XII evidencien la política d'augment patrimonial de la institució, amb el suport dels poders municipal i reial.²⁶⁷

Desconeixem quina va ser la seua evolució al llarg del segle XIII. És possible que el primitiu emplaçament de l'edifici estigués vinculat a l'entrada nord de la ciutat. Ens ho fa suposar el donatiu que va fer d'un casal el 1213 l'església de Santa Maria als religiosos de la Trinitat per tal que hi fundessin un convent. L'edifici estava situat al costat del portal fluvial de Tamarit, just a l'extrem nord-oest del sector concedit a l'església al segle XII.²⁶⁸

264. VIOLLET-LE-DUC, E., 1863, VI, pàgs. 103-113; ENLART, C., 1929, pàgs. 43-48; PIFARRÉ TORRES, D., 1980; SÁNCHEZ ROBLES, J. C., 1992; CONEJO, A., 1998, pàgs. 105-112; GUILLERÉ, C., 1981-1982; BAUCCELLS, J., 1981-1982; RUBIO VELA, A., 1984; VILASECA, S., 1958. No vam poder consultar sobre aquest tema la tesi d'Antoni Conejo sobre l'arquitectura dels hospitals catalans medievals, ja que va ser llegida el mateix any 2002 que vam llegir la nostra. La referència ha estat incorporada a la bibliografia (CONEJO, A., 2002).

265. VIRGILI, A., 1997a, doc. 33, pàgs. 81-83.

266. VIRGILI, A., 1997a, doc. 64, pàgs. 114-116; BAYERRI, E., 1957, vol. VII, pàg. 441.

267. VIRGILI, A., 1997a, doc. 212, pàgs. 270-271; 19 d'abril de 1171; ibíd., doc. 216, pàgs. 275-276, 1 de setembre de 1171; Ibíd., doc. 223, pàgs. 283-284, 30 de gener de 1172.

268. ACTo, Comú de Capítol-1, 7. 12 de les calendes de febrer de 1213. Vegeu BAYERRI, E., 1957, vol. VII, pàgs. 536-537; BEGUER, M., 1948, pàg. 68.

Per al segle *xiv* i *xv* la informació recollida ens permet fer-nos una idea de conjunt de l'evolució de la institució i de l'edifici que s'hi adscriu. Coneixem bastant detalladament quines eren les obligacions de l'hospitaler. El 1307, el bisbe Pere Betet recordava que aquesta dignitat havia de dipositar cada any 500 sous per a l'adquisició i el manteniment de llits i roba per a l'hospital. El conjunt havia de tenir setze llits ben parats i amb la roba necessària per als pobres que hi dormissen i hi guarissen les malalties:

... sex decim lectos paratos de raubis bonis et condecantis in quibus pauperes Cristi ad nostrum hospitale declinantes recipiuntur ad dormiendum et infirmi curantur et reficiunt ...²⁶⁹

Molt més explícit resulta el text de la concòrdia signada entre l'hospitaler i el Capítol el 1358.²⁷⁰ Algunes de les obligacions especificades estan directament relacionades amb l'hospital i la seua funció d'acolliment de malalts. Ens informen que l'edifici tenia dues sales grans suficientment separades, on hi havia els malalts dels dos sexes. La cambra dels homes havia de tenir deu llits parats més un de destinat als malalts que havien de rebre el sagrament de la comunió o la confessió. A la cambra de les dones el nombre de llits havia de ser de cinc.

El metge que visitava els malalts de l'hospital era el mateix que guaria els canonges de la infermeria. L'hospitaler estava obligat a visitar els malalts i a fer venir el metge quan calgués. Havia de tenir també una o més dones per a agranar, regar i tenir les robes netes. Aquestes dones també rentaven els cossos dels malalts que morien i els cobrien amb un drap de lli.

Respecte a la ubicació i característiques de l'edifici de l'hospital, les referències són també relativament abundants. El 1350 consta l'establiment d'un pati situat entre la casa de l'hospital i l'hort de la mateixa dignitat, obert a la costa de Santa Maria i veí d'una casa propietat del monestir de Benifassà, ocupada per la vídua del pedrapiquer Domènec Belsa.²⁷¹ Aleshores el sector de l'hospital estava afectat, de manera important, per les obres de renovació del temple de Santa Maria, atesa la contigüïtat a la capçalera de la seu. Conseqüentment, el 1353 l'hospitaler demanava compensacions a la fàbrica de l'església. El text de la reclamació ens assabenta del fet que l'enderroc d'unes cases, l'obertura de fonaments al sector contigu a la capçalera romànica

269. ACTo, Constitucions-2, fols. 30v-31r. Vegeu ap. doc. 4.

270. ACTo, Constitucions-2, fols. 110r-117r, 23 de febrer de 1358. Vegeu també ACTo, NC 1378, 9 de juny de 1350.

271. ACTo, NC 1348-1359, 8 de les calendes de juny. Vegeu ap. doc. 41.

i l'amuntegament d'arena per a l'obra havien afectat l'estabilitat de la cuina i una cambra de l'hospital. L'hospitaler demanava que la fàbrica s'encarregués de la retirada del material i de l'adob.²⁷² Casa seua també estava afectada a causa de l'estat d'abandó del forn veí de la dignitat de prior, on es coïa el pa de la canònica.²⁷³

Del 1359 es conserva el primer dels inventaris coneguts que es va fer a l'hospital. S'hi citen tres cambres, l'una situada sota una torre —“cambra dejus la torra”—, i l'altra destinada a habitació dels macips, una sala, cuina i rebost.²⁷⁴ És possible que la torre esmentada formés part del mur interior de la ciutat que hem pogut documentar també al sector oriental de la canònica per les mateixes dates, integrat a les cases d'altres dignitats capitulars.

El text d'un aniversari fundat a la seu el 1362 per part de l'ardiaca major Miquel Cirera ens assabenta que l'hospital estava situat davant mateix de la porta lateral nord del temple de Santa Maria, separat pel carrer i pel cementiri que portaven el mateix nom. L'ardiaca, que havia estat anteriorment hospitaler, fundava l'aniversari per a la salvació de l'ànima de tots aquells que havien mort en aquest hospital. Demanava que el dia de la celebració els canonges i capellans anessen en processó fins a la porta de davant de l'hospital i fessen l'absolució al cementiri:

... in cimiterio quod est ante dictum hospitale, et quod canonicos ... stet in gradibus porte ecclesie dertusensis que est ante dictum hospitale, et dicti clerici sint personaliter extra dictam portam sive jannuum, canonici vero sint intra ecclesiam, prope dictam jannuum sive portam seu extra.²⁷⁵

El 1398 consta l'obra d'una cuina i altres estances per a l'hospital dins d'un pati descobert que tenia l'alberg. L'encarregat de controlar l'obra era el prior claustral que, d'altres vegades, apareix vinculat a intervencions a l'edifici.²⁷⁶

De 1423 consten referències a l'estat interior de l'edifici mercès al text de la visita pastoral realitzada pel bisbe Ot. El document destaca el bon estat de l'edifici i el seu guarniment. Parla de la sala o casa dels homes i de la de les dones com a espais diferenciats i fa referència a

272. ACTo, NC 1353, 13 de novembre. Ap. doc. 36.

273. ACTo, NC 1353, 1 de novembre. Ap. doc. 35.

274. ACTo, NC 1359, 27 d'agost. El full es troba en molt mal estat de conservació, amb un sector il·legible que no permet oferir sencer l'inventari.

275. ACTo, NC 1362, 26 d'abril. Vegeu ap. doc. 45.

276. ACTo, NC 1397-1398, 25 de juny de 1398.

una capella dedicada a santa Maria, a la qual fa fer reparacions poc importants a l'altar.²⁷⁷

L'inventari de l'hospital realitzat el 1441 permet conèixer detalladament la seua distribució interna i l'ús dels diferents espais.²⁷⁸ Es comptabilitzen tretze estances, totes elles pertanyents a l'edifici pròpiament de l'hospital. Quatre són citades com a cases. Eren estances o grups unificats de poques sales amb una funció específica de conjunt.²⁷⁹ L'una, a la planta baixa, servia com a sala per als malalts. Tenia dotze llits parats i un més per als difunts, a més de diferents bancs. L'altra era destinada a estança de dones, amb quatre llits parats. A les altres dues cases, situades a nivells diferenciats, s'emmagatzemaven flassades per a l'hivern.

A més d'aquestes quatre cases hi havia una habitació, dita major, amb recambra. Podia ser l'estança per al capellà de l'hospital. Estava més guarnida de mobles que la resta, la qual cosa fa pensar en un ús continuat.

El menjador disposava de tres taules de diferents mides, l'una plegable. Entre aquell i la cuina hi havia una habitació amb recambra en la qual es guardava, entre altres coses, una caixa amb la roba per a cobrir els cossos dels morts. Una darrera estança, també propera a la cuina, era per a la dona que tenia cura dels malalts. Finalment, una zona per a pastar amb tres pasteres completava el conjunt.

En aquests anys centrals del segle xv l'obra del temple de Santa Maria estava força avançada i l'espai entre el mur nord d'aquesta i la façana de l'hospital cada cop s'estretia més. El 1441 havia estat consagrada la capçalera del temple i la voluntat del Capítol era continuar amb les obres de la nau. Per a fer-ho va ser necessari ocupar part del solar on hi havia l'hospital i el forn de la canonja. Així ho expressen els capítols de la concòrdia signada el 1451 entre Pere Sixó, hospitaler, d'una banda, i el bisbe Ot i el Capítol, de l'altra, amb l'objectiu de fer un nou edifici:

... atenents l'espital de Santa Maria nomenat haverse metre en ruyna per la obra nova de la dita seu e aquella eser tenguda de construir novament en altra casa pa spital ...²⁸⁰

277. ACTo, Visites Pastorals-2, 1423, fol. 10r.

278. ACTo, Inventari de la sagristia, 1441.

279. El mateix qualificatiu és emprat en inventaris d'altres institucions contemporànies amb la mateixa funció. N. Coulet és de l'opinió que es tractaria de grups d'estances o de pisos a manera de nivells diferenciats, més que de cases en el sentit actual de la paraula (COULET, N., 1978, pàgs. 228-229).

280. ACTo, NC 1451, 2 d'octubre. Vegeu ap. doc. 115.

Amb relació al motiu de l'enderroc hauria d'haver estat la fàbrica de Santa Maria l'encarregada d'assumir les despeses del nou hospital. Les seues finances, però, no ho permetien si no és que l'obra patia una paralització, cosa a la qual el Capítol es mostrava contrari. Per aquest motiu es va acordar que fos l'hospitaler el responsable de costejar el nou hospital amb els fons de 25 lliures anuals que solia dipositar a la sagristia per a cobrir les despeses de roba per als malalts.

Era voluntat del Capítol que mentre es realitzessen les obres l'assistència als pobres no restés interrompuda. Per aquest motiu va donar a l'hospitaler una casa que tenia darrere de l'hospital vell per tal que hi mantingués cinc llits parats. La casa, un cop bastit el nou edifici, hi podria ser annexionada:

Item mes se obliguen los demunt dits al dit spitaler donarli la casa que sta darrere el spital que fonch den Bernat Portell e ara es de mossen Castello curat, he de present lay donant in perpetuu al dit spital, la qual pusca unir al dit spital, y en la qual mentre se construya lo dit spital aia tenir al menys V o sis lits per tenir alguna hospitalitat...

El nou hospital havia de tenir la mateixa capacitat que l'existent fins aleshores. Així, es demanava que s'hi poguessen parar dotze llits per a homes i quatre per a dones, en estances suficientment separades per a evitar un contacte directe:

... lo dit spitaler se obligua que dintre los dits quatre anys ell vinent fer compliment de la dita casa do se puscan collocar dotze lits de homes, segons que ara de present stan, he una altra dins aquella do se puscan collocar quatre lits per a dones, he que aquestes cases stigen de partidas de tal manera que los homes no puscan aver negun trilloquinto ab la casa de las donas,...

Malgrat que era una obra pròpia de mestres de cases, per la seua tipologia propera a la dels habitatges, estava previst que en algunes sales tingués arcs de pedra. Per aquest motiu l'hospitaler es reservava el dret a contractar pedrapiquers de la seu si convenia:

... demana lo demunt dit spitaler sia tenguda la obra de donarli dintre los dits quatre anys lo maestre he dos obres per collocar alguns archs que seran necessaris ab la dita casa, sinse que lo dit spitaler ni sia tengut de donarli salari nengu, empero que la dita obra no haia donar manobra ninguna ...

Al cap de tres anys de signar el pacte per a la nova construcció de l'hospital, el 1455 van acabar les obres d'enderrocament de

l'edifici vell, alhora que es tirava també a terra el portal nord de la seu romànica.²⁸¹

Al llarg del segle XVI hi ha documentades referències a inventaris i obres a l'hospital.²⁸² La institució va mantenir la seu de l'edifici medieval fins a principis del segle XVII. El 1607 la universitat i el mateix Capítol van considerar raonable traslladar els malalts a l'hospital de la Santa Creu, de gestió municipal. Aquest, ubicat en un lloc de la ciutat menys congestionat, era més gran i ventilat, per la qual cosa es considerava més adient per a guarir els malalts.²⁸³ L'hospitaler va mantenir el compromís de donar a l'hospital municipal la seua assignació anual per a roba. L'edifici de l'antic hospital va restar de propietat capitular i es va destinar a diferents usos. Al llarg del segle XVII es va mantenir com part de la casa de la dignitat. La capella estava adaptada per al culte. Al segle VIII l'hospital es va convertir en quarter militar.²⁸⁴

Els edificis dels segles XIV i XV. Interpretació de les dades

Les notícies documentals recollides permeten fer-se una idea de l'evolució de l'hospital de Santa Maria al llarg de l'edat mitjana. Hem comentat la possibilitat que el seu primitiu emplaçament se situés vora la porta de Tamarit, coincidint amb un dels eixos principals d'entrada a la ciutat. Amb relació a una política de reagrupament patrimonial al voltant del nucli catedralici, a principis del segle XIII l'hospital es va traslladar al carrer de la Costa de Santa Maria, definit urbanísticament poc temps enrere amb l'acabament de la construcció de la nau del temple romànic. La seua vinculació a la porta nord de la catedral no era casual, ja que esdevenia un record permanent de la relació entre la institució benèfica i l'església. Els separava el cementiri, on eren enterrats els cossos dels que morien a l'hospital, i el carrer que, al llarg de l'edat mitjana, va rebre el nom de Costa de Santa Maria, Costa de Capellans o carrer de l'Obra de la Seu. L'emplaçament coincidia

281. ACTo, ll. o. 1454-1455, fol. 42v.

282. ACTo, Actes-17, 25 d'octubre de 1586; ibíd., Actes-23, 28 de juny de 1594.

283. R. O'Callaghan situa l'hospital del segle XVII al nord del barri de Remolins. E. Bayerri puntualitza que va ser traslladat a aquest emplaçament després del 1662 i que en un principi es trobava vora l'antic convent de Sant Francesc, a l'extrem sud-est de la ciutat. Després de 1765 va ser traslladat a l'edifici dels actuals jutjats de la ciutat, vora els reials col·legis. El 1906 el seu emplaçament definitiu va ser el raval de Jesús (O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. I, pàgs. 77-79. E. BAYERRI, 1957, vol. VII, pàgs. 578-580). El plànol de la ciutat de 1642 en recull l'emplaçament a l'època medieval (BAILA i PALLARÉS, M. A., 1999, pàgs. 152-153, 169 i 224).

284. MARTÍNEZ, J., 2000, pàg. 34; O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. I, pàg. 77.

aproximadament amb la segona i tercera de les capelles laterals nord de la nau del temple i del sector actual de carrer corresponent.

La seua estructura no devia diferir gaire de la d'altres hospitals de l'època. Almenys des de principis del segle XIV la seua capacitat per a malalts era de setze llits. El podem considerar, per tant, un hospital de dimensions mitjanes. Estava distribuït en diferents nivells. Les sales més grans eren la de repòs dels homes, amb capacitat per a dotze llits parats, i el menjador. La sala de les dones, apartada de la dels malalts, havia d'encabir només quatre llits. A part d'aquestes hi havia diferents cambres, destinades possiblement als criats i al capellà, una capella dedicada a Santa Maria i estances auxiliars com la cuina, la sala de pastar, magatzems de flassades i les privades.

Vinculat a l'hospital hi havia l'alberg de la dignitat d'hospitaler i, almenys fins a mitjan segle XV, un hort o pati de dimensions mitjanes. Devia complir una funció polivalent. Possiblement s'hi conreava el menjar que se servia diàriament als malalts i als pobres i a la comunitat en temps de Quaresma. També va servir de verger al qual s'obrien les sales dels malalts o algun porxo on s'estaven els convalescents. En aquest sentit, la proximitat de l'edifici al turó de la Suda i l'existència d'un sector sense urbanitzar a l'espai de transició entre aquest i la ciutat devia facilitar que els malalts es poguessen beneficiar de l'aire i la llum del carrer. No podem dir si l'edifici havia estat plantejat per a organitzar les sales al voltant d'un pati central, tal com es feia a la majoria d'hospitals del segle XIV. Sembla més probable que fos tota l'hospitaleria, inclosa la casa de la dignitat, la que estigués en relació amb aquest espai obert.

No podem confirmar si alguna de les estances podia estar destinada a acollir religiosos no capitulars o canonges que havien arribat després de l'hora de tancament de la clausura, com passava en altres llocs.²⁸⁵ Tampoc podem aportar informació sobre si acollia només malalts o també podia socórrer pelegrins arribats a la ciutat. Aquests darrers no són en cap moment citats a la documentació, encara que el paper de cruïlla que complia la ciutat a l'edat mitjana i la pressa per construir l'hospital que demostra la documentació del segle XII obliguen a considerar-ho com una possibilitat. Cal també tenir present la referència a capellans i canonges novicis que es fa al text de la concòrdia amb l'infermer de l'any 1357 amb relació a l'hospital, encara que la seua redacció resulta força vaga pel que fa al lloc on aquests dos grups

285. Y. Esquieu cita el cas de Maguelone, on hi havia una cambra amb quatre llits per a aquest ús (ESQUIEU, Y., 1992, pàg. 222). N. Dalmases remarca l'heterogeneïtat dels serveis que podien oferir aquests tipus d'institucions medievals (DALMASES, N., 1998, pàgs. 148-149).

solien menjar. En parlar de la recollida del pa i viandes sobrants al refetor per a repartir entre els pobres, diu:

E vansen al hospital e pren lo pa de l'almoina e aquell que sera sobrat als canonges novicis e als dits capellans e de puncions si ni ha, e partexho als frares que son a la porta del espital per a pendre almoyna ...²⁸⁶

Els capellans només podien menjar al refetor els dies dels aniversaris. Quant als novicis, no hem trobat cap referència més que ens permeta deduir on s'hostatjaven.

El nou edifici bastit després del 1450 no diferia molt de l'anterior, fins i tot en el seu emplaçament. L'obra de la nau del temple gòtic va suposar una modificació del traçat del carrer de Santa Maria i la progressiva desaparició del cementiri a mesura que l'obra avançava. Tot fa pensar que el que es va fer amb l'hospital va ser retirar l'edifici cap al turó del castell fins alinear-lo amb la façana del nou carrer que s'anava creant. La concòrdia de 1451 referma aquesta tesi en parlar de la casa situada darrere l'hospital vell que es faria servir provisionalment per a albergar cinc malalts i que quedaria integrada a l'obra nova quan s'acabés. Possiblement per a aquesta nova obra es va utilitzar part de l'hospici de l'infermer i del seu hort, fet que contribuiria a densificar la xarxa urbana baixmedieval del sector.

Estava fet bàsicament de maçoneria, fusta i, segurament, maó i rajola. La referència a arcs de pedra que havia de col·locar el mestre major del temple fa pensar en la característica estructura de sostres d'embigat de fusta sobre arcs diafragma, emprada sovint en aquest tipus d'edificis.²⁸⁷ No disposem de cap dada sobre el caràcter monumental que podia tenir aquest edifici. Altres hospitals contemporanis de cronologia similar, especialment els de Santa Maria de Lleida i el de la Santa Creu de Barcelona, mostren una tipologia complexa i ben definida, i presenten un marcat caràcter d'edifici monumental. En el cas de Tortosa, però, el fet que fos un hospital exclusivament de gestió capitular, independent dels altres de la ciutat, unit a les nombroses referències sobre les dificultats financeres d'aleshores, fa pensar que era un edifici més senzill, del tipus de les cases palau de la petita i mitjana burgesia.

Els hospitals de Lleida i Barcelona, com els de Tarragona i altres ciutats catalanes, es van fusionar al llarg del segle xv i van crear una única institució de gestió municipal i finançament compartit entre

286. ACTo, Constitucions-2, fols. 110r-117r; 23 de febrer de 1358. Vegeu ap. doc. 41.

287. MARTINELL, C., 1935, pàgs. 109-132; DALMASES, N., 1998, pàg. 148 i s.; ZARAGOZÀ, A. 2000, pàg. 28.

universitat i església. Aquest fet va permetre concentrar esforços i disposar de majors ingressos a l'hora de realitzar les obres. A Tortosa, per contra, no va ser fins a principis del segle XVII que l'hospital de Santa Maria es va integrar al municipal o de la Santa Creu.

El nou hospital tenia a la façana una imatge en relleu de la Verge i el Nen, similar a la de la façana de la Pia Almoina de Girona i, de manera més monumental, en forma d'escultura exempta, als hospitals de Santa Tecla de Tarragona i de Santa Maria de Lleida. Va ser retirada l'any 1936, i actualment es conserva encastada a l'entrada de l'edifici (fig. 82).²⁸⁸

Les funcions assistencials a la canònica tortosina

El tema de les institucions benèfiques a la ciutat de Tortosa no ha estat treballat per la historiografia. El 1895 en parla el canonge Ramon O'Callaghan, en fer un breu repàs de les funcions relacionades amb la caritat que exercia l'església de Santa Maria, i el 1957 Enric Bayerri. Actualment, a diferència d'altres seus episcopals on el tema ha estat treballat amb més o menys deteniment, l'estat de les investigacions és encara precari.²⁸⁹ Sabem que, a més de l'hospital de Santa Maria, a partir del segle XII hi havia el de Sant Llàtzer, dedicat a l'atenció dels leprosos, i l'hospital municipal. Aquest darrer, destinat també a l'assistència dels pobres, va ser conegut des del mateix segle XII com a hospital de la Grassa.²⁹⁰ Com a tal és citat també al text dels Costums de la ciutat el 1272.²⁹¹ Podria ser l'hospital que l'any 1156 se cita, encara no s'havia construït, a la sentència sobre la divisió del Camp de Sant Joan, nom que rebia la zona on al segle XIII es bastiria el convent de Sant Francesc. El litigi sobre la possessió del lloc enfrontava l'església de Santa Maria i l'orde de l'Hospital. El 1156 l'arquebisbe de Tarragona, actuant com a àrbitre, va decidir donar-ne un sector a l'església amb funcions de cementiri i la resta havia de servir per construir-hi un hospital.²⁹² En aquest mateix lloc se situava a principis del segle XVII l'hospital municipal de la Santa Creu, tal com consta al plànol de la ciutat de l'any 1642.

288. BAYERRI, E., vol. VII, 1957, pàg. 580.

289. O'CALLAGHAN, R., 1895, I, pàgs. 50-53 i 77-79; BAYERRI, E., VII, 1957, pàgs. 578-580. Recullen aquestes notícies GUILLERÉ, E., 1980-1981, pàg. 313; CONEJO, A., 1999, pàg. 109. Sobre l'assistència a altres seus episcopals, vegeu BERTRAN, P., 1980; GUILLERÉ, Ch. 1980a i 1980b; SANAHUJA, P., 1994.

290. VIRGILI, A., 1997a, doc. 214, pàgs. 273-274; *ibíd.*, doc. 485, pàgs. 599-600.

291. BAYERRI, E., vol. VII, 1957, pàg. 578 i s. El situa al carrer Montcada.

292. VIRGILI, A., 1997a, docs. 71 i 72, pàgs. 124-125.

De la documentació consultada per a aquest estudi —que en cap cas es pot considerar exhaustiva— es desprèn que a Tortosa l'hospital va jugar un paper fonamental dins de la tasca assistencial de l'església de Santa Maria. Les obligacions de l'hospitaler a mitjan segle *xiv* abasten els dos aspectes més importants d'aquest paper: l'atenció hospitalària i l'almoïna als pobres. En primer lloc, l'hospitaler havia de controlar l'evolució de l'hospital, de la gestió directa del qual sembla que se n'encarregava un capellà dedicat a l'assistència espiritual dels malalts i a la cura de l'altar de Santa Maria que hi havia a l'edifici. En segon lloc, havia d'assegurar la distribució diària de pa entre els pobres que es concentraven per a tal afer a les portes de la canònica que s'obria al carrer Creuera. Aquesta segona funció normalment era competència del que en altres seus va rebre el nom d'Almoïna o Pia Almoïna. Antoni Conejo parla d'Almoïna com a organisme autònom i d'estructura ben definida a Barcelona, la Seu d'Urgell, Girona, València i Lleida. A Mallorca el repartiment estava menys regulat i es feia efectiu només en dates concretes, segons les deixes pietoses amb aquest propòsit. A Vic es va crear a principis del segle *xiv* una casa d'almoïnes de gestió municipal. A Tarragona no hi ha constància d'aquesta institució, per la qual cosa cal considerar que hagués pogut funcionar de la mateixa manera que a Tortosa.²⁹³ A Tortosa, però, tot fa pensar que no va existir com a institució autònoma, sinó que depenia de la dignitat d'hospitaler.²⁹⁴

Cada dia el capellà que l'ajudava havia d'anar a trenc d'alba a la canònica, quan portaven les saques del pa, i repartir pa entre els pobres que acudien a la porta de la clausura. Calia repetir diàriament la mateixa cerimònia, que ja devia ser habitual des de temps enrere:

... el capella del espitaler que dona l'almoïna deu tenir tancada la porta de la canoyga a miga cadena, e no deu deencadenar la dita porta de la canoyga que gent vinga per pendre la dita almoïna, ans deu tocar ab la cadena a la porta de la canoyga moltes vegades per ço que la gent vinga a pendre la almoïna, i deu eixir de fora per veure si y ve ningú per pendre l'almoïna. E mentre que ningú hi ve ni deu desencadenar la porta de la canoyga.

En temps de Quaresma, junt amb el prior, l'hospitaler havia de donar menjar a tres pobres cada dia al refetor, així com facilitar aigua i parament als canonges per tal que els rentessen els peus i les mans al capítol. Per Dijous Sant, jornada especialment dedicada a la caritat a la seu tortosina, les dues esmentades dignitats havien d'assistir tots

293. CONEJO, A., 1999a, pàgs. 106-109.

294. CONEJO, A., 1999a, pàg. 107, n. 11.

els pobres que s'acostessen a la canònica i aportar tot el necessari per a fer la cerimònia del *mandatum* amb ells al claustre.

No disposem de cap referència explícita a l'obligació de l'hospitaler de sufragar el cost de l'elaboració o de la matèria primera amb què es feia el pa que cada dia s'havia de distribuir en nom seu entre els pobres. Hem vist que el pa arribava cada dia a la clausura en sortir el sol, junt amb les saques de pa per a les distribucions ordinàries dels canonges, beneficiats i personal de la comunitat. Cal suposar que es devia coure al forn del prior o de la canonja, edifici veí al de l'hospital. Cap dels inventaris o documents citats esmenten l'existència d'un forn propi de la dignitat d'hospitaler. Sí que apareix referenciada una sala dedicada a pastrim o lloc de pastar, amb els atuells necessaris per a fer-ho. És possible, amb relació a això, que el pa destinat als pobres malalts i als de carrer es pastés al mateix hospital i es portés a coure al forn. Considerant aquesta possibilitat resulta força lògica la contigüitat entre tots dos edificis. El veïnatge no devia ser casual, sinó planificat en el període de definició de l'estructura canonical.

Durant el temps de Quaresma les obligacions de l'hospitaler envers els pobres augmentaven. Havia de donar menjar a tres pobres al refector canonical, de manera conjunta amb el prior.²⁹⁵ L'acte estava vinculat a la cerimònia tradicional del *mandatum* que es realitzava en temps de Quaresma a la sala capitular, record de la que Jesús va fer amb els seus deixebles el Dijous Sant. Era un costum estès en altres comunitats religioses que va originar el qualificatiu de "pobres de mandat" per als socorreguts en aquestes dates.²⁹⁶ Per Dijous Sant, finalment, havia d'aparellar tot el claustre amb estores primes, dos cubells d'aigua calenta, conques, setres i eixugamans, per tal que els canonges rentessen i eixuguessen els peus i les mans als pobres que hi hagués a les portes de la canònica. Havia de donar menjar als pobres al refector, repartir un dinar a cada canonge i escuder presents i recollir l'almoina que els canonges, els capellans i els novicis havien deixat a la taula. Finalment, s'havia de repartir entre els pobres que no havien participat en l'acte, que aquest dia es concentraven a les portes de l'hospital.

Sembla, doncs, que a Tortosa almoina i hospitalitat anaven juntes. En tot cas, la relació entre tots dos aspectes assistencials és una mostra de l'ambigüitat amb què ens trobem a l'hora d'analitzar les institucions de caritat medievals. Antoni Conejo justifica el fet —lligat al que

295. Sobre l'alimentació dels pobres a l'edat mitjana, vegeu, entre altres, LÓPEZ PIZCUETA, T., 1995; BERTRAN, P., 1979.

296. BAUCCELLS, J., 1981-1982. pàgs. 18-20.

acabem d'esmentar— que la funció dels hospitals va estar sotmesa a una evolució constant al llarg de l'edat mitjana, per la qual cosa no es poden considerar una realitat homogènia en el temps i l'espai.²⁹⁷

Un segon element de confusió està vinculat a les referències indirectes sobre les obligacions que el prior també tenia de oferir àpats als pobres en temps de Quaresma. Possiblement es troba relacionat amb les servituds pròpies de l'administració de la mesa capitular, portada pel prior major. J. Baucells deixa clara, per al cas de Barcelona, la diferència entre Pia Almoïna i Casa de la Caritat. Aquesta institució es va encarregar després de 1226 de pagar els jornals als canonges i als treballadors de la comunitat. Pel que fa a l'obligació religiosa d'exercir la caritat va assumir també, com a representant de la mesa capitular, l'obligació de donar menjar a cinquanta pobres els divendres del temps de Quaresma.²⁹⁸ A Tortosa no hem trobat cap referència a la locució *casa de caritat*. El prior era l'encarregat, de la mateixa manera que a Barcelona, de l'administració de la mesa capitular, relacionat amb aquesta tasca devia tenir l'esmentada obligació envers els pobres. En tot cas, aspectes com l'obligació de donar l'hospitaler un tipus d'aliments i el prior uns altres, o la cocció del pa de l'almoïna al forn del segon, no s'expliquen del tot amb la informació de què disposem. Sobre aquest tema cal fer un estudi monogràfic ampliant el ventall de documentació.

De la mateixa manera que vincula la distribució de l'almoïna a la dignitat d'hospitaler, els documents de 1358 i de 1378 demostren que, almenys per al segle xiv, no hi va haver a la canònica cap edifici destinat exclusivament a aquesta funció. Tampoc hem trobat cap referència al segle xv que ens faci suposar que per a aquesta centúria va ser diferent. A mitjan segle xiv el pa es repartia al llarg de l'any a la porta de la clausura canonical que s'obria al carrer Creuera, on devia haver-hi alguna mena de porxo on els pobres s'aixoplugaven de les inclemències del temps. Al llarg de la Quaresma els àpats se servien al refetor dels canonges, on els pobres menjaven al costat dels canonges i els capellans. Fins i tot el bisbe podia participar en aquest àpat. El Dijous Sant, quan l'assistència s'estenia a molts més pobres que normalment, l'almoïna que els canonges i els capellans deixaven en forma de menjar es distribuïa als pobres del carrer a les portes de l'hospital, davant del cementiri.

D'altres seus episcopals catalanes tenien edificis aixecats expressament per a fer funcions d'almoïna. A Barcelona el refetor dels canonges

297. CONEJO, A., 1999a, pàg. 104.

298. BAUCCELLS, J., 1981-1982, pàgs. 18-20.

va complir fins a mitjan segle *xv* la funció de menjador de pobres. En aquesta època es va bastir expressament per a aquesta funció la casa de la Pia Almoina o de la Canonja. A Lleida l'almoina estava ubicada des del 1240 al claustre de la catedral. Amb la construcció del nou claustre a principis del segle *xiv* es va bastir una nau a continuació de Santa Maria l'Antiga on es va instal·lar l'almoina i la sala capitular. A Girona, la seu de la Pia Almoina era també un edifici de caràcter monumental, bastit al segle *xiv* i encara conservat. A Avinyó, el 1316 el conjunt de l'almoina constava d'hospital, verger, cases diverses i dependències auxiliars.²⁹⁹

El nombre de pobres que s'atenien cada dia devia variar molt. Les obligacions de l'hospitaler especifiquen que el capellà distribuïdor de l'almoina havia de donar cops a la porta de la canonja amb la cadena i mirar si s'acostava algú abans de desfer-la del tot. Si venia algun pobre, havia d'obrir la porta i oferir-li el pa. Aquesta indicació possiblement revela que segons quins dies no s'hi devia acostar ningú, cosa poc probable si es considera la gran quantitat de població pobra que vivia a les ciutats baixmedievales, especialment després de les penúries de les dècades centrals del segle *xiv*. L'única informació concreta és que al període de Quaresma l'hospitaler oferia àpats a tres pobres cada dia. Dijous Sant, quan hi podien menjar tots els pobres que volguessen, no es pot tenir en consideració pel seu caràcter excepcional. De nou ens pot servir de referència l'experiència estudiada d'altres seus properes. Als segles *xiv* i *xv* a la Pia Almoina de Barcelona menjaven més de 250 pobres diàriament. A Girona, Christian Guilleré considera que a mitjan segle *xiv* s'arribava a repartir 2.500 porcions diàries de pa, i fins a 800 el 1376-77. A Lleida no es repartia pa al llarg de tot l'any, sinó només uns mesos. A partir de mitjan segle *xiv* les donacions es van fer amb moneda.³⁰⁰

LES CASES DE DIGNITATS I DE CANONGES

Una part important de les propietats que el Capítol tenia al barri de Santa Maria estaven destinades a cases de dignitats, canonges i capellans amb benefici a la seu.³⁰¹ Totes, com moltes altres d'esparses

299. BAUCCELLS, J., 1981-1982, pàg. 18; CONEJO, A. 1999, pàg. 118; ESQUIEU, Y., 1992, pàg. 222.

300. BAUCCELLS, J., 1981-1982, pàg. 18; GUILLERÉ, Ch., 1981-1982, pàg. 331; CONEJO, A., 1999a, pàg. 116.

301. Són bons estudis sobre aquests tipus de conjunts els de FERNÁNDEZ FLÓREZ, J. A., 1984, pàgs. 31-157, i CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, M. D., 2000, I, pàgs. 183-191, referits a Lleó. Per al conjunt de Catalunya. Vegeu, per al cas de Barcelona: DURAN I SANPERE, A., 1972, I, pàg. 383 i s.

per la ciutat de les quals en tenien el domini útil, eren de propietat capitular encara que estaven distribuïdes entre les diferents dignitats. La documentació es mostra poc explícita amb relació a aquest tema, perquè els edificis eren normalment cedits als diferents components de la comunitat de manera automàtica en ocupar un benefici determinat. Hi ha, però, tres tipus de documents que ens permeten fer una idea general de la seua gestió. En primer lloc, les diferents constitucions capitulars que regulen l'ús i gestió dels béns mobles i immobles dels capitulars.³⁰² En segon, les visures de cases de dignitats i els inventaris dels béns dels canonges morts realitzats com a conseqüència d'aquestes regulacions. Finalment, tenim referències puntuals a establiments de cases fets a canonges, encara que són poc abundants.

Les cases de dignitats

En començar el segle XIV, la distribució d'aquest grup d'edificis dins de la xarxa urbana que envoltava el recinte de clausura estava del tot fixat, ja que la majoria de dignitats havien estat creades al llarg de les dues centúries anteriors (figs. 7 a 10). La concessió de casa a un canonge quan era establert com a dignitat era immediata al nomenament. En aquest sentit, resulten especialment interessants dos documents de l'any 1399 referits a la concessió de les cases de la dignitat a Bernat Eimeric i Francesc de Crebei, amb motiu del seu recent nomenament com a tresorer i prior claustral, respectivament.³⁰³ L'acte anava acompanyat d'una cerimònia realitzada davant d'un nombrós grup de gent. Es donaven al titular les claus de la casa i aquest es quedava sol a l'interior, tancat amb clau per a materialitzar-ne la possessió. Immediatament tothom es traslladava al cor, primer, i al capítol, després, i s'assenyalava quin era el lloc ocupat tradicionalment pels antecessors del nomenat en el càrrec. Al tresorer, a més, se li oferien les claus de la sagristia amb relació a la custòdia del tresor de l'església:

... misit et posuit venerabilem et discretum Bernardum Eimerici ... thesaurarium, in possessionem hospicii thesaurarie tradendo sibi claves eiusdem hospicii, et introducendo ipsum intus dictum hospicium. Et exientibus a dicto hospicio illi qui ibidem erant,

302. Tenim referències a sis constitucions, datades entre 1278 i 1390, que regulen el tema. Destaquen: "De bonis canonicorum mortuorum", promulgada pel bisbe Arnau de Jardí el 25 d'octubre de 1278 (Constitucions-2, fol. 29r). "De vita et honestetate canonicorum", promulgades per Pere Betet el 21 de maig i l'11 d'octubre de 1307 (id. fol. 30r-31r). "De administratoribus bonorum defunctorum et aniversariorum et fabrice, promulgada pel bisbe Jaume Sitjó el 10 d'abril de 1350 (ibid., fol. 39r-39v).

303. ACTo, NC 1339, 6 de les nones d'octubre. Vegeu ap. doc. 10.

dictus venerabilis thesaurarius remansit ultimus et solus in dicto hospicio et clausit portas principales ipsius hospicii cum clave, et recedendo ab inde posuit eundem venerabilem thesaurarium in presencia mei dictorum testium et plurium aliorum in possessionem katedre assignate thesaurario, et in qua, ut aprobatur, alii thesaurarii sedere consueverunt in coro. Et recedendo ab inde posuit eundem venerabilem thesaurarium ... in possessionem domus sacristie, tradendo sibi claves eiusdem domus. Et fuerunt aperte porte principales ipsius sacristie et postmodum clause per eundem venerabilem thesaurarium, in presencia mei dicti notarii ac prefatorum testium et aliorum ibidem presencium in possessionem loci in quo alii thesaurarii sedere consueverunt in domo capituli ipsius ecclesie et ibidem designabatur per illos qui dicebant et asserebant pro certo scire quod in eodem loco thesaurarii preteriti sedere consueverunt.³⁰⁴

Aquesta cerimònia, sortosament traslladada al paper mercès a la voluntat de fer aixecar acta notarial de la presa de possessió, es devia practicar regularment després del nomenament de cada nova dignitat. Tot plegat demostra la importància del cerimonial i el pes dels costums, esdevinguts norma amb el temps, en el món medieval.

Un cop rebuda la casa en nom de la comunitat, els titulars del benefici pel qual la rebien restaven obligats al seu manteniment i a cobrir les despeses de les reformes que s'hi poguessen fer. De vegades el Capítol avançava els diners i posteriorment l'interessat els tornava. És el cas de l'obra de la precentoria realitzada als anys trenta del segle XIV, amb motiu de la qual el precentor devia 1.000 sous al Capítol l'any 1339.³⁰⁵ D'altres vegades, als documents es fa palesa la desídia d'alguns capitulars a l'hora de fer el manteniment de les propietats que custodiaven i de les quals gaudien en nom de l'Església, així com els conflictes entre dignitats a l'hora d'avaluar el motiu dels desperfectes de les cases. Per aquest motiu i amb relació a la tendència a augmentar les regulacions referides al funcionament intern de la comunitat i les seues propietats, el bisbe Hug de Llúpia va publicar una constitució en aquest sentit el juny de 1390. D'aquesta manera, tal com es feia en altres comunitats, intentava solucionar no només el progressiu deteriorament d'alguns albergs de dignitats, sinó també d'altres edificis que posseïen a la ciutat o al camp.³⁰⁶ Va ordenar que a cada capítol anual celebrat el mes de juny fossen nomenats dos canonges que exercirien com a

304. ACTo, NC 1339, 6 de les nones d'octubre. Vegeu ap. doc. 10.

305. ACTo, 1339, de les calendes de juliol.

306. Per al cas de Lleida vegeu ESPANOL, F., 1995, pàgs. 179-183, ap. 5 i 6.

supervisors de les propietats, amb l'ajuda d'un pedrapiquer i d'un fuster escollits per ells mateixos. La seua funció principal hauria de ser estimar les reparacions que cada casa necessitava, així com controlar que les obres fossen fetes en un termini de temps raonable.³⁰⁷

Diferents documents pertanyents al segle xv demostren la voluntat capitular de fer aplicar l'esmentada constitució. Tenim notícia de diferents visures de cases de dignitats realitzades, de les quals sortosament s'ha conservat registre notarial o capbreu.³⁰⁸ La majoria va fer-les el mestre de l'obra i algun altre pedrapiquer o mestre de cases de la ciutat. El text de la inspecció duta a terme l'any 1432 per Joan de Xulbi i el mestre de cases Guillem Pere, per manament dels canonges Pere Segarra i Joan Segur, és un bon exemple de com es controlava l'estat de les cases i se n'ordenava la reparació, al mateix temps que resulta de molta utilitat com a suport a altra documentació a l'hora d'ubicar topogràficament les diferents cases.

El priorat major³⁰⁹

El prior major era a Tortosa la primera de les dignitats en importància i una de les cinc més antigues. Va ser creada el 1153, al mateix moment en què es va constituir la canònica. Les seues obligacions principals eren subministrar l'aliment als membres de la comunitat i encarregar-se de les rendes del seu govern. Estava també obligat a finançar les obres del claustre que es realitzessin a la galeria de ponent. Entre altres, estaven adscrits a la seua dignitat els coneguts com a Molins del Comte, després Molins del Prior, i el forn de la canònica.

Les primeres referències documentals de què disposem amb relació a l'alberg del prior major ens situen al segle xiv. Una anotació del 1344 sobre una reunió capitular esmenta la casa del prior en els següents termes:

Honorabiles religiosi viri capituli ecclesie dertusensis existentes in retro claustrum quod est ante hospitium prioratus ecclesie antedictae, fecerunt fieri et publicari ...³¹⁰

307. ACTo, Constitucions-2, "Quod hospitia dignitatum recognoscantur", 30 de juny de 1390, fols. 75r-76r.

308. ACTo, NC 1423-1428, 3 d'octubre de 1424 i 18 de novembre de 1427. Ibíd., NC 1428-1436, 16 de maig de 1432.

309. L'ordre seguit en l'enumeració de les cases no és topogràfic, ja que d'algunes no en podem assegurar la ubicació exacta. Hem pres com a referència la jerarquia capitular existent al segle xv, segons Ramon O'Callaghan (O'CALLAGHAN, R., 1895, I, pàg. 236).

310. ACTo, NC 1344, 18 de les calendes d'octubre. Vegeu ap. doc. 16.

Al cap de dos anys d'aquesta data, el juliol de 1346, la casa torna a ser citada amb motiu de la petició feta al procurador del prior, Pere de Pinós, de poder obrir una de les sales de l'hospici, coneguda com a cartofilari, on es guardaven escriptures relacionades amb la comunitat. El nom deriva de la paraula llatina *charta*, referida a un full de paper o a un escrit:

Cum capitulum sedis dertusensis necessaria habeat ... quedam instrumenta, scripturas que sunt aut esse debent in hospicio prioratus eiusdem sedis, in quadam videlicet camera ubi prior tenet et tenere consuevit instrumenta ecclesie et scripturas. Idcirco predictum capitulum ... requirunt vos ... quatenus dictam cameram seu cartophilazium eisdem aperiatis ut possint ibidem dicta instrumenta ipsis necessaria perquirere ...³¹¹

La resta de referències al priorat pertanyents al segle XIV no aporten informació interessant sobre l'edifici.³¹² Al segle XV, el 1427 i el 1432, es fan visures de cases de dignitats. Les reparacions que hi cal fer són de 200 i 340 florins.³¹³

En arribar a l'època moderna la casa va anar sofrint alteracions i mutilacions importants en la seua superfície. Així, el 1568 es va alterar l'estança on s'emmagatzemava el pa de canonge a causa de l'ampliació de la porta d'accés al claustre pel sector de la placeta de la Canonja:

... per quant la entrada en la claustra de la part de la canonja sta molt baxa y disafavoria molt per que la fa molt foscha, e que sia levada la cambra ont esta lo pa dels canonges y sia feta una porta nova major de la que hi es per avui ...³¹⁴

Es decideix que les despeses anessen a càrrec dels ecònoms del priorat major, com totes les obres que es duguessin a terme en aquest sector del claustre.

El 1580 es van prendre vuit pams de l'edifici per a construir unes latrines per a la comunitat.³¹⁵ L'alberg va haver de patir també alteracions a la dècada dels anys noranta d'aquest segle, amb motiu de reformes realitzades al sector de la galeria de ponent del claustre. En aquest moment s'estaven realitzant obres importants al claustre

311. ACTo, NC 1346, 1 de les calendes d'agost.

312. ACTo, Constitucions-2, fol. 110r i s.

313. ACTo, NC 1423-1428, 18 de novembre de 1427; íbid., NC 1428-1436, 16 de maig de 1432.

314. ACTo, AC 1568, 16 de novembre; íbid., IAC s. XVI, 16 de novembre de 1568.

315. ACTo, IAC s. XVI, 12 de gener de 1580 i 2 de setembre de 1581.

davant del priorat major, que el prior es negava a pagar emparant-se en una dispensa papal que el capítol no reconeixia.³¹⁶

Al segle XVII Francesc Martorell cita el 1626 una porta del priorat que es troba en sortir del claustre cap a la plaça de la Canonja a mà dreta.³¹⁷ És la darrera de les notícies de què disposem de l'edifici abans que fos parcialment enderrocat al darrer quart del segle, amb motiu de l'avanç de les obres de la capella de la Verge de la Cinta, situada en part sobre el seu solar.³¹⁸ La documentació de la darrereria de segle parla de la destinació de diners procedents de la fàbrica de la capella per a la reedificació de la casa.³¹⁹

Una darrera referència coneguda ens situa a finals dels anys vint del segle XVIII. Ens assabenta que l'alberg era en aquest moment contigu a la sagristia de la capella de la Cinta. Tenia entrada des de la placeta de la Canonja i des del sector situat davant de la façana de la seu, on restava part del fossar de Santa Maria. Aquesta darrera era l'entrada principal de l'alberg des del carrer, mentre que a l'altra no s'hi podia accedir si la porta de la canònica es tancava. La notícia fa referència al perill que suposava el fet que la porta de la Canonja, citada com "a la part del forn de la canonja i la porta gran del costat de la carniceria" no se solia tancar fins a les dotze o la una de la matinada perquè fins aquesta hora hi entraven el prior o els seus familiars. Com que una de les finestres de la sagristia de la capella de la Cinta era oberta en aquest sector i no tenia reixa, hi havia el temor que es poguessin produir robatoris a l'interior del temple, motiu pel qual es demanà al prior que a la nit entrés només per la porta del sector del fossar.³²⁰

Malgrat que no hi hagi gaires notícies conservades sobre l'edifici, podem permetre'ns de situar-lo al sector occidental del conjunt canonic, delimitant la galeria de ponent del claustre. La ubicació donada per la historiografia per a l'antic palau episcopal del segle XII situa el priorat major entre aquest darrer i el claustre.³²¹ Després de la construcció de la capella de la Cinta el seu emplaçament no devia canviar. La intervenció devia reduir la superfície del solar o el va desplaçar cap a l'oest. Potser fins i tot va passar a ocupar part de l'edifici que actualment coneixem com a palau episcopal vell. El fet que la porta principal s'obris al cementiri del davant de la façana del temple fa

316. ACTo, Actes-1597, 21 de març i 24 d'abril.

317. MARTORELL, F., 1925 [1626], pàg. 47.

318. ACTo, Actes-1672, 17 de maig; LLUÍS, J., 1995, pàg. 26.

319. ACTo, Actes-1692, 23 de desembre.

320. ACTo, Actes-152, fol. 90v.

321. MESTRE I NOÉ, F., 1900; DURAN, F., 1928, pàgs. 23-25; ROLLAN, X., 1997, pàgs. 150-152.

pensar que no n'hi devia haver al carrer Creuera, ja que en aquest cas la porta principal hagués estat possiblement oberta a aquesta via.

La disposició de l'alberg respon, a la vegada, a criteris pràctics i simbòlics. Des del primer punt de vista, el priorat s'ubicava just a l'entrada a la clausura des del centre neuràlgic de la ciutat medieval. Hi tenia una comunicació ràpida, al mateix temps que restava íntimament vinculat a l'espai claustral, al qual havia d'obrir una de les seues portes, assegurant, d'aquesta manera, el control material de la vida comunitària. La seua proximitat al refectori, cuina i cellers comunitaris responia també a aquests mateixos criteris pràctics, amb relació a l'obligació del prior d'assegurar la intendència diària de la comunitat. L'efectivitat de la relació augmentaria a partir de 1450 amb la construcció del forn de la canònica al mateix sector.

Considerant criteris més abstractes, la ubicació del priorat major devia respondre també a criteris simbòlics. La seua relació directa amb el palau episcopal i amb la nau del temple remetien a la importància del prior dins de la comunitat. Situats tots tres elements en el sector occidental del conjunt catedralici, el més directament relacionat amb els nuclis de poder municipal i la via principal que en els segles alt-medievals constituïa el carrer Creuera, esdevenien mostra del poder de l'església de Santa Maria dins de la ciutat. El bisbe amb el palau directament obert a l'espai públic i el prior a mig camí entre aquest i la clausura. És possible en aquest sentit que després del trasllat de les dependències episcopals al nou palau bastit a la primera meitat del segle xiv les dependències de l'antic edifici passessen a formar part del priorat. És, però, una possibilitat a la qual amb la informació actual no podem donar una base de raonament adequada.

L'ardiaconat major

La dignitat d'ardiaca major va ser creada pel bisbe Ponç el 1215.³²² Tenia la funció d'ajudar el bisbe en el govern de la diòcesi. A Tortosa, com a d'altres seus, el titular solia actuar com a vicari i governava la diòcesi en períodes de seu vacant. La documentació del segle xiv i xv demostra que —a diferència d'altres bisbats on la seua importància davallà de manera rellevant a la baixa edat mitjana— les persones que ocupaven aquesta plaça a Tortosa tenien molta influència tant en l'àmbit diocesà —controlaven l'administració i ús dels béns eclesiàstics diocesans— com en el canonical, ja que tenien al seu càrrec la vigilància de la disciplina eclesiàstica.

322. ACTo, Ardiaca Major-1, 58.

De la casa de l'ardiaca major sabem només que era situada al sector oriental del recinte canonical. Algunes referències de l'any 1346 relacionen l'hospici amb la sagristia del temple romànic acabada de traslladar a sobre de la capella de Sant Esteve:

Item agui en Redon que tanqua la escala del archiacha e despuys algepçamla que no poguessen pasar en lo terrat de la segristia ...³²³

La proximitat a la capçalera del temple romànic fa pensar que se situaria al costat de l'alberg de la precentoria, opinió com veurem confirmada per la documentació del segle xv. Part de la casa devia estar dins del recinte de la primitiva muralla interior de traçat romà. Potser hi pertanyia la torre i el sector de mur que documentem que s'estava enderrocant a la darrerria del segle xiv per a poder construir el segment meridional de capelles absidals del nou temple gòtic.³²⁴ Molt possiblement l'alberg ultrapassava la línia d'aquest recinte interior, definint en aquest sector la façana del carrer de Taules Velles. En tot cas, va haver de sofrir alteracions importants en la seua estructura amb motiu de les obres del sector sud del cap del temple.

Ignorem el motiu que va provocar que al segle xiv l'alberg fos conegut amb el nom d'en Ràpita.³²⁵ Els manuals notariais del Capítol conserven un dels inventaris que s'hi van realitzar, pertanyent al període de Ramon de Tayà. Malauradament, el registre no detalla les estances de l'hospici.³²⁶

La visura de les cases de dignitats realitzada el 1432 no amplia la informació sobre l'edifici. Serveix, però, per a confirmar la seua ubicació, perquè és citat a continuació de la casa del precentor o cabiscol i abans de la de l'infermer.³²⁷ Demostra, a més, que les obres del temple devien afectar només en part la casa, que es va mantenir en un emplaçament proper o que simplement va sofrir una mutilació en el seu sector occidental.

La cambreria

La creació de la dignitat de cambrer data de l'any 1153. Al llarg del segle xii va ser la segona dignitat capitular, mantenint la seua importància al llarg de la resta de segles de la baixa edat mitjana. La

323. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 30r, 35r i 42r.

324. ACTo, ll. o. 1400-1402, fol. 20r i s. Vegeu, en aquest sentit, l'apartat "El registre comptable de l'any administratiu 1401-1402, testimoni de la continuïtat de l'obra", pàg. 143.

325. ACTo, Constitucions-2, fols. 117r-122v.

326. ACTo, NC 1357, després del 21 de març.

327. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1436.

funció del cambrer era facilitar el vestuari dels canonges. La procedència de les rendes per al proveïment de la dignitat va quedar fixada el 1167 a les ordinacions atorgades pel bisbe Ponç de Molnells. Es dona al cambrer el castell i l'església d'Ascó amb els seus termes, la quarta part dels delmes i primícies de les esglésies de Flix i Favara, els delmes i primícies del castell de Vila-roja o, en el cas de construcció d'una església, la quarta part dels que hi pertanyien, i dues heretats que havien estat de Raimon de Molnells, germà del bisbe.³²⁸

La primera referència de què disposem sobre la casa és de la darrerïa del segle XIV. Concretament el 1396 consta un pagament fet per l'obrer de la fàbrica del temple per descobrir-ne la cuina. El fet que la intervenció siga pagada per aquest personatge indica que es realitzava amb motiu de l'obra del temple. En aquest moment es treballava al sector de les capelles centrals de l'absis.³²⁹ El novembre de 1427, dins de la visura general feta a cases de dignitats per manament del bisbe Ot, els canonges visitadors i els menestrals Guillem Pere, mestre de cases, i Bernat Margenet, pedrapiquer, van fer un reconeixement de la casa i van estimar que les despeses pel que fa a reparacions havien de ser de 50 florins. Joan Nadal, cambrer, es va comprometre amb els procuradors del Capítol a fer les reparacions necessàries abans de la festa de Santa Maria d'agost següent.³³⁰ Desconeixem si les obres es van arribar a realitzar, ja que al cap de pocs anys, el 1432, les reparacions que calia fer a la casa s'estimaven en 300 florins, quantitat força més elevada que la de la primera de les visures.³³¹

El 1445 és referenciada una nova visura d'aquest alberg amb motiu de la reparació de les latrines de la canonja. El text, força breu, esmenta únicament que aquesta casa i la de l'infermer són les afectades per l'obra perquè estaven situades sobre les esmentades latrines.³³²

Les poques referències conservades fan pensar que la casa de la cambreria se situava a l'edat mitjana al sector oriental de la canònica. D'una banda, l'esmentada despesa del 1396 feta pel procurador de la fàbrica del temple evidencia que la intervenció a la cuina de l'alberg es feia amb motiu de la construcció de l'església, que en aquesta època tenia el tall d'obra al sector central de l'arc perimetral de capelles absidals. D'altra banda, la referència del 1445 sobre la seua proximitat a la casa de l'infermer la ubica també en aquest sector, sense que puguem concretar a causa de la vaguetat de les referències quin era l'emplaça-

328. VIRGILI, A., 1997a, 169, pàgs. 224-226.

329. ACTo, ll. o. 1396-1397, fol. 15v.

330. ACTo, NC 1423-1428, 18 de novembre de 1427.

331. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1432.

332. ACTo, IAC 1326-1570, 16 de setembre de 1445, fol. 193v.

ment exacte. La manca de referències d'època moderna afegeix dificultat a la seua localització. Podem només utilitzar com a punt de referència la notícia publicada el 1867 per Daniel Fernández i Domingo, segons la qual el sector de façana on es troba encastada la làpida àrab del carrer de la Suda referida a la construcció de les drassanes musulmanes pertanyia abans de la desamortització al cambrer.³³³

L'alberg del sagristà

La dignitat de sagristà data del temps de constitució de la canònica. La seua funció era tenir cura de la sagristia, dels objectes necessaris per al culte i del manteniment de l'església. Per una constitució signada pel bisbe Ponç de Molnells el 1181 sabem que a Tortosa tenia adjudicada l'obligació d'encarregar-se del manteniment de la teulada de l'església i de la coberta de les galeries del claustre. Per aquest motiu la seua dignitat percebia les primícies de tots els habitants i pobladors de la ciutat:

Ego Poncius episcopus dertusense cum consilio et voluntate capituli dertusense dono, laudo et trado ad imperpetuum sacristie dertusense omnes primicias integriter omnium populatorum et habitatorum civitatis Dertuse, sub tali videlicet condicione quod sacrista prefatus sedis teneat imperpetuum bene condirectam et honorifice coopertam totam ecclesiam de tegulis, et totum clustum de tegulis et de lignis quando necesse fuerit.³³⁴

Per a poder portar a terme aquest manteniment, que incloïa també el de les campanes i el cor, el 1307 Pere Betet obligava qui ostentés la dignitat a dipositar anualment a la sagristia 30 mas mudins.³³⁵

La primera referència de què disposem sobre la casa del sagrista és un inventari de l'any 1389 fet pel prevere Antoni Marsal a causa de l'absència del titular de la dignitat, després del qual es mana tancar tots els objectes mobles a una cambra nova. Al document es fa referència a una sala amb funcions de menjador; una cuina; una cambra que servia de dormitori; una segona amb funció d'estudi; una tercera citada com a "cambra de fusta", i un rebost precedit per un pati:

... apud hospitale Beate Marie iam dicte sedis. Confrontatur ex una parte cum hospicio sacrestie eiusdem sedis et de alia cum hospicio discreti Dominici Baldira rectoris ecclesie de Bot, et ex

333. FERNÁNDEZ I DOMINGO, D., 1867, pàgs. 242-243.

334. ACTo, Constitucions-2, fol. 27r.

335. ACTo, Constitucions-2, fols. 30v-31r. 11 d'octubre de 1307; sobre el cor vegeu Actes-8, 1577, 3 de desembre.

alia cum hospicio venerabili Dominici Gomar in decretus licenciatus et ex alia cum via publica.³³⁶

Serveix per a ubicar aproximadament aquest hospici de la dignitat una notícia de l'any 1409 sobre una casa que el prior claustral, Bernat Guasch, ven a la vídua de Berenguer Segarra, Eulàlia. La casa estava situada prop de l'hospital de Santa Maria i tenia paret mitgera amb l'hospici de la sagristia. El 1424 consta una visura feta a l'alberg per part dels canonges visitadors, el mestre de l'obra Joan de Xulbi i Antoni Pla, mestre de cases. La casa estava derruïda en alguns sectors, afectant l'estabilitat del conjunt. Per aquest motiu es manava al sagristà, Blai de Lihori, que reparés i adequés l'edifici, incloses les escales d'accés, dins d'un termini de dos anys.³³⁷

Malgrat les obres realitzades pel sagristà, l'edifici no es devia rehabilitar per complet, ja que el 1432 es considera que caldria despendre 300 florins per reparar-lo.³³⁸ Una tercera visura és documentada el 1463, sense que en puguem conèixer el resultat. Encara el 1494 disposem d'una darrera referència a la necessitat de reparar l'alberg, amb una despesa estimada de 100 sous. En aquesta data el Capítol decideix extraure 100 sous de la borsa de la sagristia per a les obres. Expressa, però, que el sagristà ha de tornar els diners, ja que el dipòsit de la sagristia té la funció de cobrir les despeses relacionades amb l'obra de les campanes i el claustre i sota cap concepte pot finançar el manteniment de la casa de la dignitat.³³⁹

El deganat

Ignorem la data de creació de la dignitat. Existia el 1339, data en la qual essent degà Francesc Crebei se li va oferir la casa i la cadira de cor de la dignitat de prior claustral que estava vacant a causa de l'excomunicació de Pere de Pinós.³⁴⁰ No tenim cap altra referència sobre aquest alberg fins al 1387. Aquest any Domènec Messegué, que aleshores ocupava la plaça, oferia per a la institució d'una capellania una casa que tenia sota el porxo de la canònica. La casa era veïna a la de la dignitat que, en conseqüència, havia d'estar també vinculada a l'esmentat porxo. Afrontava amb el carrer i amb una casa de Guillamona, muller de Francesc Clariana. Rebia un cens de

336. ACTo, NC 1385, 15 de setembre; íbid., NC 1409-1410, 29 de desembre de 1409.

337. ACTo, NC 1423-1428, 3 d'octubre de 1424. Vegeu ap. doc. 87.

338. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1432. Vegeu ap. doc. 35 i 36.

349. ACTo, NC 1496-1503, 13 de juliol de 1499.

340. ACTo, NC 1339, 6 de les nones d'octubre.

40 sous anuals i era oferida a la capellania de la capella de Santa Maria Magdalena.³⁴¹

La casa és citada a les visures de 1427 i 1432. El primer any s'estimen les reparacions a realitzar en 50 sous, mentre que el segon es considera que hi cal despendre 100 florins. En aquesta darrera relació s'indica que una de les seues parets comunicava amb l'anomenat "pati de la canonja", qualificatiu que sovint es dona a la la placeta de palau.³⁴²

El 1621 la casa apareix referenciada en una deliberació capitular amb relació a la despesa de 40 lliures que el mestre Martí d'Avària havia de fer en adobs a l'alberg, ocupat per Pere de Montcada.³⁴³

Tot fa pensar, d'acord amb aquestes notícies, que la casa adscrita a la dignitat de degà després de la seua creació va ser la que havia estat primitiu palau episcopal romànic, situat entre la casa del prior major i el carrer Creuera. Actualment correspon als números 12 a 18 del carrer Creuera i 1 del carrer Palau. La façana estava en part ocupada pel porxo de la canònica, enfrontat al palau episcopal trescentista. Devia tenir també una façana secundària oberta a la "placeta del Palau o de la Canonja", de la qual encara avui es conserven restes.

És l'única de les cases de dignitats que ha arribat als nostres dies, encara que mutilada i força transformada en la seua aparença exterior i interior. L'edifici ha estat aixecat i estudiat per Xavier Rollan, que ha identificat les restes de l'estructura original. El descriu com un edifici de plantejament funcional basat en la juxtaposició d'espais rectangulars, bé diferenciats o bé comunicats mitjançant arcades de mig punt sobre columnes de capitell d'inspiració coríntia i cimaci força valorat. L'edifici disposava en alçat de planta baixa, un pis noble i les golfes. Actualment hi ha bastides plantes intermèdies que alteren força l'estructura original. Es distingeixen dos sectors estructuralment diferenciats en origen. El sector meridional conserva part de l'estructura original a la planta baixa i al primer pis. Remet a l'existència d'una gran sala a cada nivell, el sostre de la qual era sostingut per dues arcades transversals que definien tres espais de planta rectangular contigus. Aquests arcs, actualment evidents o integrats en murs de separació posteriors, descarreguen lateralment sobre contraforts. Dos d'aquests estreps són evidents encara avui des de la placeta del Palau. El tercer dels meridionals resta integrat fent mitgera amb els edificis situats sobre el portal del Palau.

341. ACTo, NC 1387-1388, 9 d'agost de 1387.

342. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1436.

343. ACTo, Actes-51, 18 de maig de 1621.

Es conserven també els contraforts equivalents del mur septentrional de l'edifici, visibles actualment només des de l'interior.

El sector septentrional de l'edifici correspon també a una sala composta per dos espais rectangulars en origen units entre si per dos arcs de mig punt a la planta primera i un gran arc de mig punt a la planta baixa. Aquest sector va ser mutilat a l'extrem de la façana el 1937, quan es va eixamplar el carrer per alinear-lo amb la façana del palau episcopal gòtic. Part de l'estructura d'aquesta zona septentrional, especialment el cos que correspon al número 18 del carrer Creuera, sembla afegit posteriorment. També la façana de l'edifici que mira a aquest carrer correspon a una intervenció moderna. La conclusió a què arriba Xavier Rollan, que en fa l'anàlisi, és que els elements que s'han conservat de l'edifici original són els d'origen petri, mentre que els de fusta han anat essent substituïts al llarg del temps, de manera que l'antic palau resta actualment del tot contingut dins d'un edifici posterior.³⁴⁴

El priorat claustral

El prior claustral és citat com a delegat del prior el 1320 per a poder donar permís als canonges per a absentar-se quan no hi era aquest. Sembla, doncs, que ajudaria el prior en el control de la vida comunitària. Disposem de nombroses referències sobre la dignitat per al període 1332-1345 amb relació al conflicte que enfrontava Pere de Pinós, titular de la dignitat, amb el Capítol per causa de les obres del dormitori i la sala capitular. Els diferents documents del procés ens informen d'altres atribucions de la dignitat. Concretament, de l'obligació de finançar amb les seues rendes, que devien ser força elevades, la construcció de les obres comunes de la canònica.³⁴⁵

En aquesta primera meitat del segle *xiv* la dignitat disposava ja de casa pròpia i cadira al cor i al capítol. Ens ho indica la notícia de l'any 1339 segons la qual obtenia per a ocupar-les Francesc Crebei, degà, per haver estat promocionat el fins aleshores prior claustral, Bernat Eimeric, a la dignitat de tresorer.³⁴⁶

Ignorem quina va ser l'evolució de la casa al llarg de la segona meitat del segle *xiv*. El 1378 dues de les estances principals

344. ROLLAN, X., 1997, pàgs. 151-153.

345. ACTo, NC 1332, 5 de les calendes de maig; ibíd., NC 1339, de les calendes de juliol, 5 de les nones de juliol; ibíd., 1344, 18 de les calendes d'octubre.

346. ACTo, NC 1339, 6 de les nones d'octubre; ibíd., 3 de les nones d'octubre.

estaven llogades al sotstresorer, la casa del qual devia ser contigua a aquesta.³⁴⁷

El 1427 era citada com a alberg independent en el qual calia fer reparacions per un valor estimat de 50 sous.³⁴⁸ Trenta anys després un extens document de cessió de l'hospici ens assabenta que en una data indeterminada del segon quart del segle xv devia restar desocupat i això li va provocar un deteriorament progressiu. Es tracta del text de la concòrdia signada entre el prior claustral, Pau Pinyol, i el Capítol d'una banda, i el canonge Tomàs Bonet, de l'altra, l'abril de 1457, per a la reconstrucció i ocupació de les cases del priorat claustral per part del segon.³⁴⁹ La casa, que en aquest moment estava en gran part enrunada, havia de ser reconstruïda per Tomàs Bonet:

... deposit que agen los dits maestros de la ruyna e total destruccio de la casa sera content lo dit Thomas Bonet, canonge, de pendre aquella a tot son carrech. Ço es, de reparar e adobar e acorrerla en totes les coses necesaries que seran mestrer en sustentacio e augmentacio de la dita casa ...

A canvi de les despeses esmerçades en l'obra, s'oferia al canonge el dret de poder gaudir de la casa mentre visqués, sense estar per això obligat a pagar lloguer o cap altra taxa. En cas que volgués traslladar la seua residència a un altre lloc o fos promogut a dignitat catedralícia, el prior claustral li hauria de pagar els diners que ell invertís a l'obra. Si no fos així se li reconeixia el dret de poder llogar la casa a qualsevol persona eclesiàstica el temps necessari per a recuperar els diners gastats en l'obra.

Les escasses referències a la casa no ens permeten de situar-la en concret dins del conjunt. Si fos cert el veïnatge apuntat entre el priorat claustral i la sotstresoreria, es podria ubicar de manera aproximada al sector oriental de la canònica. El fet que al text de la visura del 1427 siga citat a continuació de la casa del tresorer confirmaria aquesta ubicació.³⁵⁰

La cabiscolia o precentoria

Ignorem la data de creació de la dignitat de precentor. No apareix citat en el document de constitució de la canònica el 1153, però la seua

347. ACTo, NC 1378, llibret solt en paper datat el dia 8 d'agost. Inclou l'inventari i l'encant dels béns.

348. ACTo, NC 1423-1428, 18 de novembre de 1427. Vegeu ap. doc. 90.

349. ACTo, NC 1456-1459, 1 d'abril de 1457.

350. ACTo, NC 1423-1428, 18 de novembre de 1427. Vegeu ap. doc. 90.

existència és força antiga. El 1167 un canonge de nom Esteve signa com a precentor en el document de les ordinacions de la cambreria de la seu,³⁵¹ fet que indica que la seua creació és anterior a aquesta data. La seua funció no ha estat estudiada en el cas concret de Tortosa. A la majoria de catedrals s'encarregava de dirigir l'escola i el cor, controlant, per tant, l'ensenyament de les humanitats i del cant. Fins al segle XVI, moment que les autoritats municipals es van fer càrrec de l'ensenyament, aquesta dignitat dirigia les institucions docents de les ciutats episcopals. Al segle XIV algunes d'aquestes funcions devien ser exercides pel succentor o sotsxantre i pel lector, creat el 1365 pel bisbe Jaume d'Aragó, i posteriorment associat al col·legi de Sant Domènec a partir de la seua creació el 1386.³⁵²

L'alberg del cabiscol és un dels més citats a la documentació. Se situava al sector oriental del recinte canonical. A mitjan segle XIV tocava a la sala capitular i als edificis de la dignitat d'infermeria. S'hi devien realitzar obres de reparació o reforma important a la dècada dels anys trenta del segle XIV. El 1339 el titular de la dignitat, Pere Espuny, reconeixia deure al Capítol 1.000 sous pertanyents a l'administració del seu antecessor, Egidi Eiximeno, que ell havia esmerçat en la reparació de la casa de la dignitat. Espuny es compromet a tornar els diners en dos pagaments anuals que s'havien de fer per Sant Joan. És possible que les obres haguessen estat motivades per l'ampliació de la sala capitular veïna.³⁵³ El 1346 s'hi van fer diverses intervencions amb motiu de l'inici de les obres del nou absis del temple i la consegüent reordenació dels accessos al sector nord-oriental de la canònica provocat per aquestes. La primera de les referenciades data del mes de maig d'aquest any, moment en el qual el mestre Bernat Sartre enderrocava part d'una torre, citada com a "torre del cabiscol", que devia formar part del sector de mur interior integrat al solar cedit a la dignitat al segle XII.³⁵⁴ Entre aquesta data i el mes de setembre del mateix any es va desfer també el pont de l'entrada a l'alberg i es va tornar a refer de fusta, passant després a adobar l'entrada i a fer una porta nova:

Item compri III fusts de alvera al mas de na Garidela, los quals haviem mester per a fer lo pont de la entrada del alberch del cabiscol per tail com lo desfem com escombravem lo pas, aguem-loh a fer de fusta ...³⁵⁵

351. VIRGILI, A., 1997a, doc. 169, pàgs. 224-226, 9 de juny de 1167.

352. GORT I JUANPERE, E., 1995, pàgs. 70-72; O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàgs. 80-81.

353. ACTo, NC 1339, de les calendes de juliol.

354. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 4r.

355. *Ibid.*, fol. 44r.

Aquesta porta s'obria al carrer de Taules Velles, al qual la casa tenia façana. A través d'ella es podia accedir als estables i als graners de la comunitat, situats entre aquesta casa i l'absis de la seu. Tot fa pensar que el conjunt d'intervencions va anar adreçat a la confecció d'un pas alternatiu cap a la zona de serveis, perquè l'utilitzat tradicionalment va restar anul·lat a causa de l'obra nova de l'església.³⁵⁶

La mateixa campanya d'intervencions ens assabenta que l'alberg era veí de la sala capitular bastida a la primera meitat del segle XIV.³⁵⁷ El veïnatge entre tots dos edificis torna a ser citat uns anys més tard, el 1360. El mes de desembre d'aquest any Arnau de Prats, com a procurador del prior, s'adreçava al precentor de la seu queixant-se del fet que aquest darrer havia fet tancar una claveguera per on desguassava l'aigua de la pluja del damunt del terrat del capítol. La intervenció havia provocat l'embassament d'aigua al terrat i havia afectat la fusta que s'hi guardava per a l'obra del dormitori:

... com les aigües de la pluja que del terrat davant la porta del dormitori decorreguessen e han acostumat de decorrer per una claveguera o albello a la part de l'alberch de vos dit cabiscol, e aço continuament depuys que capitol es edificat pacificament e sens contradicció de nenguna persona. E vos dit cabiscol, amagadament de poch de temps ença en gran dampne e perjuhi del dit senyor prior ... aiats clos e tancat la dita claveguera o albello en manera que les aigües no poden decorrer ... E per la dita raho gran res de la fusta del dit terrat se sia consumada ...³⁵⁸

La resposta del cabiscol ens assabenta que el seu alberg tenia un pati obert contigu a l'esmentat capítol, que és on queia l'aigua dels terrats:

... les aigües que venen o caen en lo dit terrat no han loch per hon caiguen es culpa del dit Arnau Desprats, com no fa loch per on pusquen vesar o exir les dites aygues, lo qual loch pot fer sens que no fora dar o buydar o vesar aquelles aygues en l'alber o pati del dit cabiscol.³⁵⁹

El motiu era que les obres del dormitori restaven inacabades i que no s'havia fet cap sortida d'aigües cap al carrer, que era el lloc correcte on havien de desguassar.

356. ACTo, ll. o. 1345-1346, fols. 35v, 36r, 44r-44v.

357. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v i s.

358. ACTo, NC 1360, 19 de desembre. Vegeu ap. doc. 43.

359. ACTo, NC 1360, full solt datat el dia 11 de gener de 1361. Vegeu ap. doc. 44.

Un inventari fet a la mort de Llorenç Breçó, el 12 de juliol de 1362, ens assabenta de les estances de la casa a mitjan segle xiv. A més de les dedicades a la intendència, com la cuina i el rebost, s'esmenten dues cambres i dues sales. La sala de l'entrada feia funcions de menjador —disposava d'una taula gran i dues de petites, dos bancs i una cadira, un arquibanc... Una segona sala esmentada com a “sala de l'alberg” devia ser l'ocupada pel precentor, ja que disposava d'un llit amb el parament necessari, una taula petita de menjar, un banc, dos bancals i dos recolzadors de cuir. Estava ornada amb dos tapissos, una estora de paret i s'hi guardaven tres escuts francesos i sengles llances. La primera de les cambres, situada en un nivell alt de la casa, disposava d'un llit, unes peces de roba, un estoig de breviar, una estora i altres elements menors relacionats amb la funció de cambra de nit. La segona estava a un nivell inferior i devia ser la cambra d'algun criat, ja que a més d'un llit, amb màrrega i matalàs, i altres objectes propis d'un dormitori, hi havia una somada de llenya, una tenalla de vi, diverses estores...³⁶⁰

El 1364 la casa de la cabiscolia va sofrir un lleuger retall del solar a costa de l'obra de la capella de Sant Joan del Capítol. L'obra afectava algun sector de mur, part del pati i l'entrada de l'alberg, que es va refer a càrrec de la fàbrica de la capella.³⁶¹ El pati, element de distribució del conjunt, es va mantenir al llarg de tota l'edat mitjana.

Del segle xv tenim molt poques referències sobre aquestes cases. La visura feta pel mestre de l'obra de les cases de dignitats el 1432 fa referència al fet que una de les cobertes tocava a la llibreria canònica, que aleshores es construïa.³⁶² L'estat de conservació de la casa era mitjà. Els mestres van considerar que hi calia realitzar unes despeses estimades de 40 florins.

El 1454, el Capítol va decidir donar al precentor les estances situades sobre la llibreria, possiblement en compensació d'altres sectors que havia perdut amb l'obra de l'edifici de l'arxiu i la biblioteca capitulars.³⁶³

El 1486 es concedia llicència al precentor per a construir al pati de la casa, contigu al carrer Taules Velles i a l'edifici de la biblioteca, una font destinada a ús públic, fet que fa sobreentendre la lliure circulació de vianants pel sector:

360. ACTo, NC 1362, llibret solt datat el 21 de juliol de 1362.

361. ACTo, NC 1364, 12 de juliol. Vegeu ap. doc. 47.

362. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1432. Vegeu ap. doc. 95 i 96.

363. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 201v, 4 de gener de 1454.

... concesserunt licenciam et facultatem domino precentori prefato de construendo fonte in ea casa sive patio quod est contra macellum vetus, contiguo parietibus domorum biblioteche et precentorie, dum tamen id non fiat expensis ecclesie memorate, ita videlicet ut illa casa possit et valeat per eundem publice fonti destinari et destinata permaneat ...³⁶⁴

Una darrera notícia del segle xv ens assabenta de la voluntat del precentor Felip Claver de fer visurar la casa per a procedir a reparar-la.³⁶⁵

Als segles XVIII i XIX l'alberg va ser enderrocat per a poder fer l'obra de l'actual sagristia i dependències annexes, alhora que es retallava part del carrer de la Suda i se'n modificava el traçat.³⁶⁶

Els albergs del tresorer i sotstresorer

La dignitat de tresorer va ser creada el 1283.³⁶⁷ La seua funció era la de tenir cura dels ornaments i llibres de l'església. A principis del segle XIV havia de dipositar cada any a la borsa de l'administració de la tresoreria 400 sous destinats a aquesta funció.³⁶⁸ El 1354 va ser creada com a dignitat auxiliar la de sotstresorer amb la finalitat, entre altres, de fer els ciris i les hòsties, proveir de palmes el Diumenge de Rams, fer inventari de l'església i la sagristia i encarregar-se del manteniment i reparacions dels llibres i ornaments de la seu.³⁶⁹

El mateix document de creació de la sotstresoreria és el primer que ens ofereix informació sobre la casa del tresorer, en aquest moment Joan de Castres, que incloïa un celler, una botiga i un estable. Aquest darrer especificava al document que la reservava com a casa pròpia de la dignitat per a ell i els seus successors:

item retineo ego dictus thesaurarius michi et meis in dicta thesauraria successoribus hospicium dicte thesaurarie cum omnibus utensilibus ipsius hospicii et cellarium, cum vasis vinariis tam terriis quam fusteis, et alia que sunt in boticha et stable ipsius hospicii et quandam domum inferiorem de obissu usque ad celum vocatam la palliça que sit dicte thesaurarie.

364. ACTo, NC 1486-1495, 26 de juliol de 1486; *ibíd.*, IAC 1326-1570, 26 de juliol de 1486.

365. ACTo, NC 1496-1503, 14 d'abril de 1496.

366. ACTo, Actes-193, 1773, 6 i 9 de juliol, 25 d'agost; *ibíd.*, Actes-166, 1741, fol. 72v.

367. ACTo, Índex-2, calaix Comú de Capítol-2, 27; O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàgs. 235-236.

368. ACTo, Constitucions-2, fol. 30v-31r.

369. ACTo, NC 1354, 13 de gener.

Es conserva la descripció d'aquesta casa gràcies a l'inventari fet a la mort de Joan de Castres el 1383. La descripció que es fa de les sales deixa entreveure un habitatge distribuït en dos o tres nivells. La planta baixa tenia l'escala a l'entrada, cuina, rebost, pallissa, privades i tres estances auxiliars més, una d'elles destinada a pastar pa. Al primer nivell o pis noble hi havia la sala i tres cambres que servien de dormitori, una d'elles amb recambra. Una d'aquestes darreres estances és citada com a "cambra de dalt", fet que fa suposar que hi havia un tercer nivell.³⁷⁰

Del segle xv tenim només notícia d'una intervenció que el Capítol demana al tresorer, aleshores Francesc Ricard, en una casa veïna a la tresoreria que estava enrunada, donant-li permís a canvi per a annexar al seu alberg una de les cambres de la casa.³⁷¹ La casa de la dignitat apareix també als textos de les visures de les cases de dignitats de 1427 i 1432. En tots dos casos cal fer una despesa estimada de 50 florins en reparacions. En el segon dels documents, on la relació de cases sembla que segueix un criteri topogràfic, és citada entre les cases del cambrer i de l'infermer.³⁷²

De la darrerria del segle xvi tenim alguna referència a aquesta casa. Permeten deduir que estava situada al sector proper al carrer de Taules Velles, en un indret on encara es mantenia el sentit de clos canonical. Així interpretem una notícia de l'any 1578, de redacció confosa, referent a l'adob de les cases de la dignitat i al possible lloguer d'algunes situades prop de la porta de la seu del sector de Taules Velles, amb la condició que les oferides a canonges tinguessen porta oberta a la clausura i no al carrer.³⁷³

El 1597 un sector de la casa de la dignitat, situada sobre els trulls de la *promia*, és destinada a habitació per al canonge més antic.³⁷⁴

Quant a la casa del sotstresorer, se'n conserva una referència en un inventari fet el 1378 a la mort de Joan Espuny. Sorpren la gran quantitat d'objectes relacionats al registre i les nombroses estances ocupades per la dignitat.³⁷⁵ Es fa esment a una cambra major i a una sala; una estança citada com "alberch del sotstresorer" que podia servir com a cuina i estança per a treballar la cera; dues cambres situades vora la cuina en una de les quals dormia la criada; una tercera cam-

370. ACTo, NC 1383, llibret solt.

371. ACTo, NC 1447-1450, 2 de maig de 1448.

372. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1432. Vegeu ap. doc. 96.

373. ACTo, Actes-9, 1578, 19 de juliol.

374. ACTo, Actes-28, 1597, 14 de març.

375. ACTo, NC 1378, llibret solt en paper datat el dia 8 d'agost. Inclou l'inventari i l'encant dels béns.

bra petita situada enmig de l'escala on dormia el macip i tres estances que pel seu contingut i denominació es devien trobar a planta baixa. D'aquestes darreres, dues eren esmentades com a *cases insanes*, per la qual cosa pensem que es devia tractar de pallisses o sales-magatzem sense ventilació. La tercera era citada com a *cambreta*; devia tenir un empostissat de fusta, a manera de tronat, que dividia l'estança en dos nivells. Era utilitzada com a magatzem i pallissa perquè s'hi va trobar una tenalla, dos cànirs d'oli, llenya a l'entrada, ordi i una barcina. Destaca l'inventari dels objectes de la cambra major, alguns relacionats amb funcions administratives: un escriptori, un tinter de plom gran, tauletes de cera, una post de comptes, una còpia de les constitucions de l'església, un dels costums de la ciutat i altres escriptures.

A més d'aquestes sales, pertanyents, segons sembla desprendre's del document, a l'alberg de la dignitat, el sotstresorer tenia llogades i ben moblades una sala i una cambra de l'alberg del priorat claustral. El fet que l'inventari d'aquestes peces es faci entremig del de les pròpies de l'alberg del sotstresorer fa pensar que podrien ser dues cases veïnes. Els objectes inventariats a la cambra llogada al prior —una taula, una cadira, dos bancs, un taulell de figures d'escacs i un altre joc de taula sense especificar, escriptures antigues...— demostren que aquesta i la cambra major exercien funcions d'estances principals de la casa.

L'inventari enumera també les robes dels canonges custodiades pel sotstresorer, citades a la documentació com a "Joies dels canonges".

A les visures de 1427 i 1432 no s'esmenta aquesta casa, fet que ens porta a suposar que el seu estat de conservació era correcte o que s'incloïa dintre de la inspecció de la sotstresoreria. Ramon O'Callaghan i Enric Bayerri fan referència a la supressió de la dignitat de sotstresorer el 7 de setembre de 1375. Segons ells, d'aquesta data en endavant cada any eren sindicats dos canonges com a procuradors de la sotstresoreria.³⁷⁶ La documentació consultada per al nostre estudi, però, esmenta la casa del sotstresorer molt després d'aquesta data. El 1598 és citada la casa i la dignitat de sotstresorer a causa d'una protesta realitzada per aquest. El motiu de la queixa era que ell havia pagat de la seua administració les obres d'ampliació de la cuina del seu alberg, mentre que el Capítol accedia en aquest moment a finançar de la borsa de Vila-real, destinada a satisfer la comoditat dels canonges, les obres d'ampliació de la casa del canonge que feia més temps que hi vivia. La protesta, que no va ser acceptada per la comunitat, ens informa que aquestes dues cases eren veïnes. El fet que l'ampliació de

376. O'CALLAGHAN, R., 1895, vol. III, pàgs. 235-237. BAYERRI, E., 1960, vol. VIII, pàg. 539.

la casa de l'esmentat canonge s'hagués fet utilitzant part de la casa de la tresoreria, estableix veïnatge entre aquesta i la del sotstresorer, tal com hem indicat a l'apartat anterior.³⁷⁷

L'alberg de l'hospitaler

La informació recollida sobre la casa de l'hospitaler es confon amb la referida a l'hospital de Santa Maria al qual es vincula. Es trobava situada al flanc nord del recinte catedralici, a l'est de l'hospital i amb façana al carrer Costa de Capellans. Devia coincidir de manera aproximada amb el sector de l'actual carrer Costa de Santa Maria situat a l'alçada de la capella radial de Sant Pere (fig. 79).³⁷⁸

L'alberg de l'ardiaca de Culla

Aquesta dignitat va ser creada el 1325 pel bisbe Berenguer de Prats, com una conseqüència més de l'augment de les rendes de l'església.³⁷⁹ Al llarg de la segona meitat l'ardiaca de Culla, Guerau de Montbrú, va tenir un pes força important dins de la vida capitular. Va ser procurador de l'obra del temple i va fer bastir a la seua heretat de la Petja una capella de la qual es conserva encara la portada. Va actuar, a més, com a vicari del bisbe, la qual cosa va ampliar la seua influència a l'àmbit diocesà.

L'alberg de l'ardiaca de Culla es trobava entre el carrer Creuera i el riu, al nord del palau episcopal. Li era veïna pel sud una casa que Guerau de Montbrú posseïa en emfiteusi a la darrereria del segle XIV i tenia al seu davant, a l'altra banda de carrer, el cementiri de la seu. El 1401 pertanyia a la Cambra Apostòlica, la qual va vendre al canonge Joan Pellicer. A la seua mort l'edifici devia passar a formar part dels béns del capítol, que a la vegada la va cedir al succentor el 1458.³⁸⁰

El vicariat

Hem comentat que el càrrec de vicari no l'exercia sempre a Tortosa la mateixa dignitat. Tenim documentat com a tal l'ardiaca de Culla a la segona meitat del segle XIV i l'ardiaca major els darrers anys d'aquesta

377. ACTo, Actes-28, 1597, 14 de març; ibíd., Actes-26, 1598, 7 i 17 d'abril. L'error en la numeració correspon a la catalogació de l'arxiu.

378. Vegeu, en aquest sentit, les notícies referides a l'hospital de Santa Maria, "L'hospital de pobres de Santa Maria", pàg. 368.

379. O'CALLAGHAN, R., 1895, VIII, pàg. 236.

380. ACTo, Comú de bisbe i Capítol, 10, 6 de juny de 1401. ACTo, NC 1458-1460, 9 de maig de 1458.

centúria i primera de la següent. Els mateixos documents que aporten informació sobre la casa de l'ardiaca de Culla ho fan sobre la del vicariat. La casa que acabem d'esmentar afrontava pel nord amb l'alberg de l'ardiaca de Culla i pel sud amb la del vicariat o oficialat.³⁸¹ Cal suposar, per les funcions que exercia el vicari, que l'alberg seria proper al palau episcopal (figs. 15 a 17).

La casa de l'infermer

De la mateixa manera que passa amb l'hospici de la dignitat d'hospitaler, les referències a la casa de l'infermer es confonen amb les de la infermeria. Fins al 1339 estava emplaçada al solar de l'actual aula major i zona contigua. És possible que amb posterioritat a aquesta data l'alberg de la dignitat passés a ubicar-se una mica més al nord, en una casa comprada per l'infermer el 1346 al mateix carrer de Taules Velles contigua a la casa del cambrer.³⁸² A mitjan segle xv mantenia aquest emplaçament.³⁸³

Cal suposar que el 1483, en ésser substituïda la dignitat d'infermer per la d'ardiaca de Corbera, la casa passaria a formar part dels béns adscrits a aquesta dignitat.³⁸⁴

La casa del succentor

La dignitat de succentor es va crear amb l'objectiu d'exercir funcions auxiliars a la de cabiscol. Exercia de cantor menor i en canòniques com la de Tarragona es va encarregar de dirigir les escoles. A Tortosa va ser creat el 1330 i va desaparèixer el 1483 per a deixar pas a l'ardiaconat de Borriol.³⁸⁵

Es conserva un inventari de la casa del succentor fet el 3 de febrer de 1356 amb motiu de la mort del titular de la dignitat, Bartomeu Pujades. Malauradament, però, no es va fer per estances. S'esmenta només l'existència d'una cambra i d'una caseta prop de la porta de l'alberg on es guardava llenya.³⁸⁶

El maig de 1458 el Capítol cedia a Jaume Segur, succentor, una casa que havia estat del canonge Joan Pellicer sota cens de 60 sous

381. ACTo, NC 1356, 3 de febrer.

382. ACTo, IAC 1326-1570, 3 de les nones de novembre de 1346.

383. S'indica que les dues cases estan situades sobre les latrines (ibíd., 16 de setembre de 1445, fol. 193v).

384. ACTo, Índex-1, Ardiaca de Borriol, 8 i Ardiaca de Corbera, 13; O'CALLAGHAN, E., I, 1895 pàgs. 80-81.

385. Ibíd.

386. ACTo, NC 1356, 3 de febrer.

anuals. La casa se situava dins de la muralla de la ciutat, al carrer Creuera. Afrontava amb la casa de l'ardiaca de Culla, el riu, la casa del vicariat i aquest carrer, que la separava del cementiri de Santa Maria. El fet que al mateix temps que es feia l'establiment el succentor demanés la visura de la casa per a tractar amb el Capítol el negoci de la seua reparació fa pensar que, malgrat el pagament d'un cens anual, es pogués tractar de la casa destinada a la dignitat.

Hi ha la possibilitat que des de la seua creació el succentor hagués ocupat una part de l'hospici del cabiscol, com havia passat en el cas del sotstresorer respecte al tresorer. La casa no apareix citada a les visures de cases de dignitats del 1427 i del 1432.³⁸⁷

Les cases de canonges i de capellans

El costum de disposar de casa pròpia per part dels canonges sembla que no és anterior als darrers anys del segle XIII, amb relació a un major respecte pel compliment de les normes comunitàries per als primers temps de la canònica. La primera referència de què disposem sobre els béns dels canonges data de l'any 1278. Es tracta del text de la constitució en la qual el bisbe Arnau de Jardí i el prior Pere de Puig regulaven l'ús que calia fer dels béns dels canonges difunts. El maig de 1307 el bisbe Pere Betet prohibia explícitament que els canonges que no gaudissen d'alguna dignitat o ofici disposessen de cases per a viure fora del recinte sense permís del bisbe i Capítol. La redacció del text, si bé indicava una voluntat de control de la vida comunitària, deixava clar també que amb els permisos pertinents sí que es podia tenir casa pròpia fora de la clausura. Amb tot, una disposició del mes d'octubre del mateix any recordava als canonges l'obligació de dormir en comunitat excepte en cas de malaltia o vellesa. A aquests dos eximents s'hi afegia el de tenir hostes en el cas dels àpats, que en aquests supòsits es podien fer a les cases que tenien amb motiu del seu benefici. Cal suposar, doncs, que en aquests primers anys del segle XIV les cases dels canonges eren utilitzades per aquests bàsicament durant el dia.³⁸⁸

El 1350 el bisbe Jaume Sitjó concretava les disposicions referides als béns dels canonges difunts establertes a la darrerria de la centúria anterior. Fixava l'obligació de nomenar anualment dos membres del Capítol que fessen inventari d'aquests béns, els custodiessen i els venguessen en encant a casa del difunt o al Capítol, retent compte final-

387. ACTo, NC 1458-1460, 19 de maig de 1458.

388. ACTo, Constitucions-2 "De vita et honestetate canonicorum", 21 de maig de 1307, fol. 30r-30v. Íd., 11 d'octubre de 1307, fols. 30v-31r.

ment de la seua administració al capítol general celebrat cada mes de juny.³⁸⁹ Amb relació a aquesta obligació conservem alguns exemples d'inventaris de cases de canonges i dignitats. Alguns, fets per estances, permeten obtenir informació sobre l'estructura i el guarniment dels habitatges.³⁹⁰

El costum excepcional de disposar de cases on viure, temporal o permanentment, sembla que va esdevenir una pràctica generalitzada al llarg del segle XIV, fet pel qual es va fer necessari concretar la regulació. El 1353 Guerau de Montbrú, vicari del bisbe Esteve, i el Capítol publicaven una constitució amb la qual disposaven que les cases de dignitats, canonges o altres eclesiàstics que no residien a Tortosa no fossen llogades a persones alienes a l'església, sinó que fossen concedides a canonges residents que no en tenien. Al mateix temps, disposaven els mecanismes necessaris de finançament per a poder reparar aquestes cases si el seu estat no era correcte i prohibien que un mateix religiós disposés de més d'una casa de l'església, tant si aquesta estava situada dintre com fora de la clausura canonical.³⁹¹

Si la tasca d'ubicar les diferents cases de dignitats als segles XIV i XV resulta difícil a causa de la manca d'estudis d'urbanisme medieval a la ciutat, situar les cedides als canonges per part del Capítol és impossible amb relació a l'estat actual de la recerca. Molt possiblement les cases estaven integrades o adossades al recinte canonical. Tenim notícia de dues cases establertes als canonges Guillem Pineda i Domènec Çanuy el 1357 i 1378, respectivament, de les quals només es diu que estaven dins de la canònica.³⁹² Almenys la primera s'obria al carrer de Taules Velles, tocant a la infermeria i al refector. El text de la constitució redactada per Guerau de Montbrú i el Capítol el 1353 fa referència a l'existència de cases dins i fora del recinte.³⁹³ És possible que les situades fora de la clausura estiguessen pròximes a aquesta, per a facilitar l'assistència dels canonges als oficis divins i mantenir el sentit de comunitat reforçant-lo amb una proximitat física. Podria ser el cas de cases situades a la Costa de Santa Maria. El 1436 consta la venda d'una casa que el difunt Miquel Segarra, canonge de la seu, tenia en emfiteusi pel Capítol prop de l'hospital de Santa Maria. La

389. "De administratoribus bonorum defunctorum et aniversariorum et fabrice", publicada pel bisbe Jaume Sitjó el 9 d'abril de 1350 (ibíd., fol. 39r-39v). Vegeu ap. doc. 32.

390. Vegeu, en aquest sentit, ALMUNI, V., 2006.

391. ACTo, Constitucions-2, "Quod hospitium canonicorum non residentium commodetur residentibus", 15 de juny de 1353. fols. 46r-47r. Vegeu ap. doc. 34.

392. ACTo, NC 1357, 22 d'abril. Íd., NC 1378, 11 de juny.

393. ACTo, Constitucions-2, "Quod hospitium canonicorum non residentium commodetur residentibus", 15 de juny de 1353. fols. 46r-47r.

casa, situada en una confluència de carrers entre els quals devia haver-hi el carrer Costa de Capellans, era venuda al prevere i rector de Batea Bartomeu Ponç per part dels canonges procuradors dels béns dels canonges morts.³⁹⁴

Una notícia de la darrereria del segle XVI, ja esmentada en parlar de la casa del tresorer, referma aquesta idea de vinculació de les cases de canonges a la tanca canonical. En una deliberació capitular es permet al tresorer llogar les cases que tenia prop de la porta de la canònica del sector de Taules Velles, amb la condició que les llogades a canonges fossen les que tinguessen porta a la clausura i no al carrer.³⁹⁵

Amb relació a les cases dels beneficiats de capelles de la seu, la majoria es concentraven al flanc nord del conjunt, organitzades al voltant de l'eix Costa de Santa Maria-Costa de Capellans. El nom d'aquest darrer carrer, present sovint a la documentació medieval, és prou indicatiu en aquest sentit. Eren cases que havien estat cedides en instituir beneficis o bescanviades per altres de la ciutat al llarg dels segles XII i XIII. Altres eren cases, propietat de les diferents dignitats, de les quals consten diferents establiments a religiosos o laics al llarg dels segles XIV i XV (taula 5).

LA CANÒNICA COM A ELEMENT URBÀ I CONJUNT ARQUITECTÒNIC. SÍNTESI DE LA SEUA EVOLUCIÓ

Al llarg de la baixa edat mitjana el conjunt catedralici va sofrir transformacions internes gairebé constants que no permeten fer-ne una definició estable en el temps. Aquests canvis afectaven també l'entorn i van produir transformacions urbanístiques de diversa consideració al barri de Santa Maria. La comparació conjunta de tots dos fenòmens, analitzats de manera fragmentada en el temps i l'espai als capítols anteriors, és l'objecte d'aquest apartat. Ens hem ajudat per a poder traçar aquest panorama d'evolució de la informació obtinguda en les campanyes d'excavació realitzades al sector i de la lectura de planimetries antigues de la ciutat. Aquestes, però, han estat treballades només com a font d'informació complementària a les dades documentals. A més, la intervenció arqueològica al nucli urbà es troba encara en una fase primerenca, fet que dificulta la transformació de les dades en conclusions històriques.

Cal tenir també en consideració les descripcions de restes localitzades al llarg del procés de construcció de la catedral, facilitades

394. NC 1433-1437, 28 de setembre de 1436.

395. ACTo, Actes-9, 1579, 19 de juliol.

principalment per Cristòfor Despuig, Francesc Martorell, Antoni Cortés i Joan Abril. Tots quatre se centren en les troballes de la zona nord-oest del temple, al sector situat entre la capella de Sant Agustí i l'angle septentrional de la façana. Coincideixen a interpretar les restes com a pertanyents a època romana. Bàsicament són làpides i restes de carreus que formaven part d'un mur. Cristòfor Despuig creu que les troballes pertanyen a un temple, mentre que Antoni Cortés proposa la hipòtesi que formessin part del sector del fòrum. Aquest darrer esmenta la localització al costat de la torre nord de la façana, a un nivell corresponent al del riu, del terra de maó d'una estança amb llar de foc.³⁹⁶ Coincidim en aquest aspecte amb l'opinió que és bo tractar conjuntament, sempre que es pugui, urbanisme i evolució arquitectònica, perquè són aspectes indissolubles dels modes d'ús del territori.³⁹⁷ Som conscients del perill que suposa treballar un tema com aquest utilitzant com a font d'informació prioritària la documentació.³⁹⁸ Amb tot, l'estat incipient de la investigació sobre l'urbanisme medieval de la ciutat i la utilitat que les nostres referències poden tenir per a estudis futurs en ha fet decidir a traçar unes conclusions generals a manera d'hipòtesi d'evolució del sector.

El caràcter de recapitulació d'aquest apartat fa que considerem poc operatiu tornar a fer referència sistemàtica a les fonts de les quals hem tret algunes de les conclusions, així com al raonament dels arguments que ens han permès arribar a aquestes conclusions. Ens referim en concret a les informacions sobre edificis, extrems dels apartats "Els edificis comunitaris", "L'hospital de Santa Maria" i "Les cases de dignitats i de canonges" d'aquest estudi. Només afegim la referència documental o la indicació del lloc del text on es pot trobar la informació en aquells casos que la dinàmica argumental de la nostra exposició en faria difícil la localització.

Els precedents: 1148-1300. Implantació eclesiàstica i fixació de la xarxa urbana del sector

Com a la majoria de seus episcopals, l'establiment eclesiàstic a la ciutat a mitjan segle XII es va realitzar sobre el recinte de l'antiga *civitas* romana, convertit en *madina* amb la conquesta musulmana. El primer en esmentar l'existència de restes romanes sota l'emplaçament

396. IZQUIERDO, P., 1989-1990, pàg. 9; DESPUIG, C., 1981, pàg. 142; MARTÍNEZ, J. 2000, I, pàgs. 31-36.

397. FRANCHETTI PARDO, V., 1985, pàgs. 15-18. Remarca l'ambigüitat dels termes i el poc clara que resulta de vegades la frontera entre les dues disciplines.

398. LORÉS, I.; GIL, I., 1999, pàgs. 18-20.

de l'actual catedral va ser Cristòfor Despuig. Posteriorment les va poder documentar arqueològicament al sector de la Costa de Capellans Joan Abril. Les troballes d'aquest estudiós van ser la base mitjançant la qual es va justificar l'existència del fòrum al sector de l'actual temple i al sector urbà aproximat de la *civitas*. Podeu llegir un estat de la qüestió sobre les diferents troballes i excavacions realitzades al llibre de Miquel Àngel Baila i Pallarés. Sobre les intervencions arqueològiques a la zona dels voltants de la catedral vegeu els treballs de Joan Martínez.³⁹⁹

Tradicionalment ha estat acceptada la tesi que la muralla romana resseguia al sud el barranc del Rastre i s'estenia al nord per la zona de Remolins, incloent el vessant est de la Suda on se situen els reials col·legis.⁴⁰⁰ Els darrers anys ha estat introduïda una segona hipòtesi, amb la qual coincidim. Recull les referències al mur antic i el mur interior de la ciutat que apareixen a la documentació del segle XII i consideren que el límit meridional marcat pel barranc del Rastre es troba massa lluny de la catedral per a poder correspondre a la muralla a què fa referència la documentació. Proposen l'eix format pels carrers Doctor Ferran, Taules Velles i carrer del Carme com a límit urbà meridional.⁴⁰¹

Els límits de la primitiva muralla es van superar en època de domini islàmic, fet que va suposar la construcció d'una de nova a mitjan segle X. El perímetre emmurallat antic va restar a partir d'aquest moment convertit en un recinte interior que reforçava la defensa del nucli administratiu i religiós, força vinculat a la *qasba* o castell de la Suda.

La conquesta catalana de la ciutat el 1148 va suposar el pas del poder de mans musulmanes a cristianes. El centre neuràlgic on aquest poder seria exercit en endavant no va canviar. D'acord amb els pactes previs a la campanya militar, immediatament després de la conquesta Ramon Berenguer IV va cedir un terç de la ciutat a la república de Gènova i es va reservar el domini directe sobre la resta. Es van delimitar tres zones de repartiment —*madina*, *qasba* i ravals—, amb relació a la morfologia de la ciutat islàmica. Dins de la primera els genovesos van rebre l'extrem de llevant, citat a la documentació com a *Villam Siccam*. La resta va romandre sota domini comtal i va ser repartida en un segon moment entre aquells que havien participat en la campanya. Antoni

399. DESPUIG, C., 1981, pàg. 142; ABRIL, J., 1985, pàgs. 25-28; BAILA I PALLARÉS, M. A. 1999, pàgs. 27-30; MARTÍNEZ, J., 2000, pàg. 40.

400. GENERA, M., ARBELOA, J., 1987. UTGÉS, M., *et al.* 1997, pàgs. 111-113.

401. GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàgs. 140-142.

Virgili estudia el procés i destaca la lentitud i intermitència d'aquesta segona fase, fet que el porta a parlar de *repartiments*.⁴⁰²

Al mateix temps que negociava el botí amb els genovesos, el comte va concedir a l'església de Santa Maria l'edifici de la mesquita major de la ciutat amb totes les seues propietats.⁴⁰³ Amb això aquesta darrera va poder concretar el seu domini directe sobre una part important del recinte murat interior, situat al sud-est del turó de la Suda. Els límits d'aquest sector no han estat concretats per l'arqueologia. Les referències documentals consultades, pertanyents cronològicament a la darrera fase d'existència del mur, permeten donar una nova definició al seu recorregut que coincideix amb la hipòtesi apuntada per l'equip de J. E. Garcia Biosca.⁴⁰⁴

Al segle XII alguns documents fan referència a l'existència d'un *muro antiquo o muro civitatis interiori*.⁴⁰⁵ Amb les fonts documentals de què disposem el sector més fàcilment localitzable d'aquesta muralla interior són els llenços sud i est. La informació que en coneixem pertany als segles XIV i XV, moment en què es començava a fer un enderroc parcial a causa de la construcció de noves estructures canòniques. La documentació hi fa referència en diverses ocasions com a "mur vell". Les primeres notícies en aquesta línia les trobem documentades el 1339, amb motiu de l'inici de l'obra del dormitori. Es fa esment a una torre de pedra que s'integrava als edificis de la infermeria i que es volia amortitzar perquè impedia l'expansió del recinte canònic envers el carrer Taules Velles.⁴⁰⁶ Una part del basament d'aquesta estructura i del mur que s'hi associava ha estat documentada arqueològicament al sector nord de l'aula major, situada a la planta baixa de l'edifici del dormitori. El mur segueix una orientació sud-oest nord-est, coincidint aproximadament amb la línia del carrer veí de Taules Velles.⁴⁰⁷

Entre 1345 i 1347 hem localitzat referències a l'enderroc de mur vell al sector contigu a l'esmentat, a l'est de la sala capitular gòtica (fig. 7). El motiu de l'enderroc és similar a l'anterior. El mur, integrat a la casa del cabiscol, impedia la comunicació del sector dels cellers i els estables amb el carrer de Taules Velles i, per tant, calia obrir un pas gran al seu parament.⁴⁰⁸ En aquest cas no podem situar amb exactitud

402. VIRGILI, A., 2001, pàgs. 73-74.

403. VIRGILI, A., 1997a, doc. 13.

404. GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàgs. 140-142.

405. VIRGILI, A., 1997a, docs. 224 i 231; GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàg. 142.

406. ACTo, NC 1339, 3 de les calendes de setembre.

407. Campanya d'excavacions dirigida per Joan Martínez l'any 2001, dins del marc de les actuacions del Pla Director de la Catedral. Vegeu, en aquest sentit, el capítol "El dormitori", pàg. 339.

408. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 3v i 44v i s.

la referència, encara que la proximitat a l'estructura datada el 1339 permet concretar que seria el mateix mur interior antic. L'aprofitament del recinte interior de muralla després de la construcció d'un de nou no és un cas aïllat. M. Falomir constata que la construcció de la muralla nova a València a mitjan segle xiv no va suposar l'immediat desmantellament de l'anterior. El Consell de la ciutat va començar a vendre-la fragmentàriament a particulars, que progressivament van enderrocar els antics murs i barbacanes i van construir cases privades.⁴⁰⁹

El 1396 trobem de nou documentat l'enderroc d'un sector de mur que impedeix l'expansió cap a l'est, en aquest cas de la capçalera de la seu. En aquesta data les obres del nou presbiteri gòtic se situaven a la zona de les primeres capelles radials del sector de l'evangeli, contigües a la central del Sant Esperit. El mur en aquest cas estava vinculat a la casa del cambrer, situada entre la seu i el tram alt del mateix carrer de Taules Velles.⁴¹⁰ Malgrat que tampoc el podem localitzar amb exactitud, no hi ha dubte que correspon al mateix mur interior paral·lel a l'eix de l'esmentat carrer (fig. 85).

Amb relació a la informació localitzada, coincidint amb la hipòtesi apuntada per l'equip de J. E. Garcia Biosca, es pot resseguir de manera aproximada la línia de mur interior de traçat romà en aquests trams sud i est. Els actuals carrers de Taules Velles i la Suda van fossilitzar al llarg de l'edat mitjana el seu recorregut. Els resultats de les excavacions realitzades a la plaça de la Cinta entre 1984 i 1986 coincideixen amb aquesta hipòtesi. Es va documentar ocupació d'hàbitat a partir d'època baiximperial, moment en el qual es devien superar els límits emmurallats de la ciutat imperial.⁴¹¹

La disposició dels carrers esmentats és el resultat de la construcció d'edificis al flanc exterior de la murada, el traçat de la qual al tram baix del vial esmentat devia coincidir de manera aproximada amb la línia del refetor. El 1996 es va localitzar un mur de 3,30 metres d'amplada i direcció est-oest al sector del carrer Creuera situat al sud de la porta de la Canonja. Joan Martínez apunta la possibilitat que fos un tram del recinte emmurallat romà, amb relació a la tesi defensada per ell i altres l'any 1998.⁴¹² El seu traçat coincideix amb el del mur meridional que nosaltres hem pogut documentar.

Un darrer raonament que reforça aquesta hipòtesi resulta de l'observació de l'edifici. El traçat de la muralla coincideix aproximadament

409. FALOMIR, M., 1996, pàg. 58.

410. ACTo, ll. o. 1396-1397, fol. 16r.

411. CURTO, A., *et al.*, 1986.

412. MARTÍNEZ, J., 2000, pàg. 40; GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàg. 140.

amb la línia de trencament que afecta el dormitori. En el mateix sector es fa evident un canvi en l'orientació de l'edifici. Tots dos factors es deuen possiblement a un assentament diferencial dels fonaments, provocat per la preexistència del mur i pels canvis en les característiques del terreny a una banda i l'altra d'aquest.⁴¹³

Al segle XII el parament exterior d'aquest mur devia ser encara evident. Hi havia una zona comercial relacionada amb les carnisseries que s'hi adossava. Aquestes tant al món islàmic com a l'edat mitjana cristiana solien ser serveis municipals. Hi ha alguns casos, com a València, que presentaven una disposició a base de patis o corral porxats heretada de la tradició islàmica. És possible que a Tortosa se seguís la mateixa disposició. Coincideix amb la possible funció del barri la informació extreta de les excavacions a la plaça de la Cinta, segons la qual un dels edificis documentats per a època islàmica podria ser un obrador de terrissaire. També ho confirmen els documents citats del 1177 i 1188, referits a la donació per part de l'església d'obradors enfrontats a les carnisseries.⁴¹⁴

A la façana fluvial tenim documentada la muralla des del mateix segle XII. Havia estat concedida al bisbe per part de Ramon Berenguer IV. El sector de propietat eclesiàstica devia ocupar una part important dels llenços occidental i meridional del recinte, on es concentraven els immobles concedits el 1148.⁴¹⁵ Moltes de les cases adossades al seu parament interior, però, van ser donades en un principi a particulars. Les més documentades són les de Bernat i Pere de Santponç, situades aproximadament al solar ocupat actualment pel palau episcopal. L'església les va adquirir l'any 1178, de la mateixa manera que va fer amb altres de veïnes.⁴¹⁶

Es dedueix de les fonts que en aquest sector el mur es devia trobar retirat cap a l'est amb relació al traçat actual, coincidint amb l'alineació del sector corresponent al tram inicial del carrer de Santa Anna i al portal de Tamarit. Aquest darrer és citat a la documentació del segle XII. Una part es conserva integrada a l'edifici de la comunitat de regants de l'esquerra de l'Ebre, al carrer Santa Anna.⁴¹⁷ Les referèn-

413. LLUÍS, J., 2000, pàgs. 271-277.

414. VIRGILI, A., 1997a, doc. 290, pàgs. 360-361. 30 de novembre de 1177; *ibíd.*, doc. 431, pàgs. 532-533. 23 de desembre de 1188; TORRES BALBÁS, L., 1982, pàgs. 200 i 222-223.

415. VIRGILI, A., 1997a, docs. 119 i 244; GARCIA BIOSCA, J. E., *et al.*, 1998, pàg. 142.

416. VIRGILI, A., 1997a, docs. 45, 48 i 202. Vegeu l'apartat "El context de la construcció de l'edifici i del seu ús com a mesquita aljama: els darrers segles d'ocupació musulmana de la ciutat", pàg. 258.

417. VIRGILI, A., 1997, doc. 370.

cies esmenten l'existència de portals posteriors de les cases del carrer Creuera que travessaven el tram de muralla. Els portals comunicaven al sector sud les esmentades cases dels germans Santponç amb l'alfòndec dels homes de Narbona, situat entre la muralla i el riu.⁴¹⁸ Aquest era un espai comercial relacionat amb el tràfic fluvial que possiblement es va heretar d'època d'ocupació islàmica. És important la proximitat d'aquest alfòndec al sector de les carnisseries del segle XII, més encara si es considera que en època musulmana solia tenir com aquestes un caràcter oficial.⁴¹⁹ Fossen més o menys considerables les dimensions d'aquest espai, pressuposa l'existència d'una faixa relativament important de terreny entre la muralla i el riu a la segona meitat del segle XII. Ho confirma la donació feta el 1166 per part del rei Alfons i membres de la família Montcada a Pere de Santponç d'un solar que afrontava al sud amb l'alfòndec amb l'objectiu que l'edifiqués, reflex a la vegada de la voluntat de fer urbanitzar aquest sector extramurs.⁴²⁰

Sobre el límit nord del recinte no disposem d'informació suficient com per a poder establir cap hipòtesi. Del segle XII tenim documentat el sector nord-est del mur, que separava el sector interior de la zona de la Vila Seca concedida als genovesos. Al tram és citat a la documentació com a "muro ianuensium".⁴²¹ Antoni Virgili el situa de manera aproximada entre l'angle sud del recinte de la Suda i el conegut com a portal del Romeu (fig. 51). Al llarg de la segona meitat del segle XII l'Església va adquirir immobles situats a l'oest del mur, dins del recinte interior.⁴²² El 1359 dins del text d'un inventari de l'hospital de Santa Maria, situat a la façana nord del carrer Costa de Santa Maria antic, és citada una cambra situada sota una torre.⁴²³ La distància entre l'edifici i el castell fa improbable que el document es referisca a una de les torres d'aquest. En aquest sentit podria fer referència al llenç septentrional de mur interior a què ara ens referim, que separaria el recinte antic del turó de la Suda veí i moriria al riu a través del portal fluvial de Tamarit. En tot cas, en aquest sector les referències són massa imprecises com per a poder concretar res.

La concessió de gran part del recinte interior antic a l'església de Santa Maria no va ser un fet casual. Tenia un gran contingut simbòlic, derivat del fet de ser el sector urbà hereu de l'antiga ciutat de l'època final romana i de la seua vinculació espacial a la fortalesa

418. VIRGILI, A., 1997a, docs. 45, 48, 202, 303.

419. TORRES BALBÁS, L., 1982, pàg. 220; AGUILAR, I., 1996, pàgs. 37-69.

420. VIRGILI, A., 1997a, doc. 164, pàgs. 220-221. 30 de desembre de 1166.

421. VIRGILI, A., 1997a, doc. 45.

422. *Ibid.*

423. ACTo, NC 1359, 27 d'agost.

de la Suda. Tampoc va ser casual el model urbanístic que s'hi va aplicar, reflex de les tipologies i jerarquies pròpies de la societat feudal i de la política ciutadana orientada a esborrar amb poc temps l'empremta de la ciutat islàmica, com després passaria a altres ciutats com València. El mateix text de consagració del nou temple el 1178, ja analitzat en parlar de la seu romànica, és una mostra d'aquesta voluntat política de canvi ràpid.⁴²⁴ Amb relació a això, al llarg de la segona meitat del segle XII es van produir transformacions fonamentals a la trama urbana del sector. Durant les primeres dècades es van mantenir per raons pràctiques els edificis relacionats amb l'antiga mesquita musulmana, convertida en primer temple cristià provisional.⁴²⁵ L'absència de referències a la compravenda de cases o solars adossats al tram de mur meridional al llarg de tota la segona meitat del segle XII reforça la idea que devia estar associat a l'edifici del primitiu temple i en serveis adjacents. Immediatament a l'ocupació efectiva de la ciutat, però, es va començar a intervenir al sector central del recinte, on es va bastir a partir de l'any 1158 un temple romànic de nova planta, que esdevindria centre i símbol material de la nova ciutat feudal. L'edifici es va consagrar el 1178.

Al darrer quart de segle dos fenòmens van caracteritzar el sector des del punt de vista urbanístic. D'una banda, una intensa política d'adquisició d'immobles i solars per part de l'església de Santa Maria, continuació de la iniciada immediatament a la seua implantació a la ciutat. A aquestes actuacions s'hi afegien donacions pietoses de particulars i permutes realitzades amb relació a uns objectius clars de monopolitzar el sòl urbanitzable de tot l'entorn del recinte catedralici. Molts dels documents fan referència a edificis construïts i altres a solars o patis. Aquests darrers eren cedits en emfiteusi per l'Església a particulars, que sempre es comprometien a construir-hi en un termini curt o mitjà. L'Església, doncs, va realitzar en aquesta zona un important paper de promotora immobiliària des dels primers anys de la seua implantació a la ciutat.⁴²⁶

Les referències a la construcció de patis fins aleshores no urbanitzats fa pensar en una progressiva densificació de la xarxa urbana en aquest sector. En primer lloc, cal tenir en consideració la destrucció soferta per la ciutat com a conseqüència del setge i la conquesta cristiana, a la qual les fonts no fan referència directa. Pel que fa a això,

424. URGÉS, M., *et al.*, 1997, pàgs. 113-114; SERRA, A., 1991, pàgs. 73-80.

425. Vegeu l'apartat "Santa Maria la Vella. El primer temple cristià després de la conquesta", pàg. 258.

426. Sobre el paper de l'Església com a promotora immobiliària, vegeu el cas de Girona al segle XIV, a GUILLERÉ, C., 1993, I, pàg. 438 i s.

és possible que part dels solars que ara s'urbanitzen haguessen estat anteriorment ocupats per edificis i que aleshores no es construïa per primer cop sinó que es recuperaven espais edificats.

En segon lloc, es va iniciar la renovació dels edificis monumentals del sector. La consagració del temple romànic va suposar l'enderroc de l'antiga mesquita, qualificada el mateix 1178 d'"ecclesiam vetulam", així com de les estructures adjacents.⁴²⁷ Sobre els solars arrasats es va començar a definir el recinte canonical. La primera notícia de què disposem és la donació de 25 sous a l'obra del claustre per part de Bernat de Santponç, materialitzada el 1177.⁴²⁸ L'any 1181 part de les primitives galeries del claustre devien estar bastides, entre elles l'adjacent a l'església i, per tant, l'espai central del pati definit.⁴²⁹

Paral·lelament a la construcció del claustre es va concretar l'estructura del conjunt canonical. La manca de referències documentals sobre el segle XIII no ens permet saber quina va ser l'evolució constructiva del període. Resten com a testimoni de l'activitat dels darrers temps del segle XII i les dècades següents els edificis de l'antic palau episcopal romànic i el conegut com a "refetor o palau".

L'obra del refetor va ser la primera amb caràcter definitiu bastida a la canònica. Va suposar l'enderroc d'un sector important del llenç meridional de muralla interior, sobre el traçat de la qual es va aixecar. La resistència del mur sud d'aquest edifici va permetre mantenir-ne la funció defensiva de l'estructura anterior i va continuar delimitant l'espai de la ciutat antiga. En un principi l'element va haver de complir funcions polivalents, de casa comuna fortificada. L'establiment tardà de la comunitat explica que fos pensat amb una forma definida d'acord amb un programa edilici de més ampli abast, pensat per a ser realitzat en un termini de temps llarg. La seua construcció es va portar a terme entre els darrers anys del segle XII i les primeres dècades de la centúria següent. És una obra contemporània a les primeres construccions monacals cistercenques, amb les quals comparteix l'estructura de coberta de fusta i les teules sobre arcs diafragmàtics tan freqüents en aquestes. El mòdul de proporcions emprat en la seua projecció devia tenir relació amb l'utilitzat al temple i al palau episcopal primitiu, bastits tots dos dins dels cànons de l'estil romànic. Era menys esvelt i espaiós que el que posteriorment seria emprat als edificis del

427. VIRGILI, A., 1997a, doc. 303, pàgs. 380-381. Vegeu el comentari sobre l'existència d'estructures anteriors documentades a l'espai claustral i amortitzades amb la construcció d'aquest a "El claustre", pàg. 296.

428. VIRGILI, A., 1997a, doc. 356, pàgs. 356-357, 12 de gener de 1177.

429. ACTo, Constitucions-2, fol. 27r. 15 de maig de 1181. Vegeu "El claustre", pàg. 296.

segle XIV, encara que en tots dos casos seria la forma quadrada i les variants generades al voltant d'aquesta les que marcarien les pautes de disseny dels volums.

La construcció del refectori va suposar la projecció de la línia de la galeria meridional del claustre, que encara actualment es manté. Al mateix temps aquesta obra i la del palau episcopal antic van condicionar la urbanització de l'espai de la placeta de la Canonja o de Palau com a accés a la clausura des del nucli interior de la ciutat, amb la qual cosa va restar definit l'angle sud-oest del recinte catedralici.

El segle XIII va suposar, des del punt de vista urbanístic, la continuació de l'esmentada política de renovació urbana, portada a terme tant pel Consell Municipal com per l'estament eclesiàstic i el patriciat urbà. Va ser el moment d'implantació generalitzada d'ordes religiosos als barris perifèrics.⁴³⁰ L'interès per aconseguir una ciutat bella i pràctica per a l'ús dels ciutadans, comú a totes les ciutats d'Europa Occidental a la baixa edat mitjana, va quedar reflectit documentalment a la darrereria de segle al text dels *Costums*.⁴³¹ L'església de Santa Maria no va restar al marge d'aquesta política d'actuacions. Al llarg del segle XIII es va acabar de definir el primer recinte canonical i es van bastir els diferents edificis comunitaris. A més del refectori o *palau*, abans del 1300 tenim notícia de la sala capitular, el dormitori i la infermeria de canonges. A finals del període la disposició urbanística del sector estava del tot adaptada a les funcions de nucli religiós, tal com es desprèn de les fonts trescentistes. Amb tot, la transformació soferta a partir de les primeres dècades del segle XIV va alterar notablement la seua fesomia fins a configurar la trama baixmedieval que ha arribat a l'actualitat amb poques modificacions.

El segle XIV: definició del programa constructiu baixmedieval

Amb relació a l'empenta econòmica que la ciutat havia assolit al llarg del segle XIII i la consolidació de les rendes eclesiàstiques com a resultat de l'estabilització del territori diocesà, l'inici del tres-cents es va materialitzar al recinte catedralici amb intervencions importants orientades a la seua monumentalització. A partir del canvi de segle

430. BAYERRI, E., 1957, VII, pàgs. 535-545. UTGÉS, M., *et al.*, 1997, pàgs. 113-114.

431. Sobre els *Costums* vegeu OLIVER, B., 1881. MASSIP, J., 1984. Sobre el programa d'embelliment urbà de les ciutats baixmedievales, vegeu, entre altres, FRANCHETTI, V., 1985, pàgs. 35-50; SERRA, A., 1991 i 1997. Ho aplica en general per al cas de Tortosa, amb relació a les idees teòriques sobre Francesc Eiximenis, BAILA I PALLARÉS, M. A., 1999, pàg. 65 i s.

s'adverteix una redefinició del sector que va afectar tant a la distribució del recinte de clausura com a l'entorn urbanístic. El fenomen és aplicable al conjunt de la ciutat baixmedieval. Malgrat que manca una investigació seriosa en aquest sentit es dedueix de les poques fonts analitzades fins ara. Als segles xiv i xv la ciutat es va caracteritzar per una expansió urbana important i, en conseqüència, una forta activitat constructiva. L'Església, el Consell municipal i la mateixa reialesa eren els principals representants de l'activitat edilícia. Així com el segle xiii havia estat el gran moment de construcció de monestirs, al segle xiv i xv les obres públiques, la renovació del castell i la del conjunt catedralici van ser els grans protagonistes. En l'àmbit d'actuació municipal es van bastir nous serveis com la llotja, la peixateria, l'escorxador i els banys; es va construir un nou cinyell de muralles que tancava els barris extramurs; es van aixecar les seus de les institucions de govern com la Casa de la Cort, la del Consell o la del Tribunal de Justícia... La intervenció reial va ser especialment important al castell de la Suda, on al llarg del període va bastir un nou palau sobre la base de l'antiga edificació residencial àrab.⁴³²

Els edificis monumentals

La construcció del palau episcopal va ser la primera manifestació de les transformacions baixmedievales. La política de monopolització d'immobles evident en el tram de la façana fluvial des del segle xii i l'amortització de la muralla alt medieval van permetre la seua construcció enfront del que havia estat palau antic, a l'altra banda del carrer Creuera. És una intervenció similar a la realitzada a Barcelona a la darrerïa del segle xii, encaminada a situar estratègicament la residència episcopal en un lloc vinculat alhora al sector eclesiàstic i a la ciutat exterior, reforçant el seu paper simbòlic com a poder terrenal.⁴³³ Tradicionalment s'ha considerat que aquest edifici, bastit majoritàriament dins de la prelatua de Berenguer de Prats, no es va començar a utilitzar fins al segle xv. Dos inventaris del conjunt datats el 1356 i 1357, amb motiu de la mort del bisbe Esteve Malet i l'accés a la càtedra de Joan Fabre, demostren que en aquest moment era residèn-

432. Vegeu l'estat de la qüestió a partir de la bibliografia a BAILA I PALLARÉS, M. A., 1999. Vegeu També sobre aspectes puntuals d'obres BAYERRI, E., vol. VIII, 1960, pàgs. 590-597. Sobre l'evolució general de la ciutat, UTGÉS, M., *et al.*, 1997. Sobre el castell de la Suda, CURTO, A., 1984 i 1997. Sobre obres municipals concretes vegeu MASSIP, J., 1968^a. Recullen i actualitzen la informació publicada sobre la ciutat CURTO, A.; VIDAL, J., 2003.

433. MESTRE I NOÉ, F., 1900; ALMUNI, V., 2003a; PLADEVALL, A., 1992, pàgs. 181-182.

cia episcopal en ús.⁴³⁴ El mateix es desprèn d'alguns documents de la dècada dels anys trenta del mateix segle XIV al principi de la qual es devia produir el trasllat:

... est actum in civitate Dertuse videlicet in camera episcopali hospicii antiqui episcopalis condam.

... in camera videlicet hospicii novi reverendi domini episcopi...⁴³⁵

La nova fàbrica va significar la concreció de l'actual línia de carrer al tram corresponent a la seua façana, així com de la muralla fluvial baixmedieval i moderna, evident encara avui al mur oest del palau. La nova residència episcopal, definida segons l'esquema de palau burgès baixmedieval, va conferir al carrer la modernitat i categoria que corresponia a un poder de primera magnitud. Enfrontat a les façanes romàniques de la canònica i del temple de Santa Maria, transmetia al ciutadà i foraster la importància del bisbe no només com a poder urbà sinó també diocesà. En aquest aspecte cal destacar l'evident finalitat propagandística de les obres portades a terme pel bisbe i Capítol al llarg dels segles XIV i XV, en concordança amb les engegades pel municipi.

Paral·lelament al trasllat de la residència episcopal es va definir la política de renovació del temple. Durant del bisbat de Berenguer de Prats (1316-1340) es van cedir a la fàbrica els solars que haurien de servir per a iniciar les obres del presbiteri gòtic, situats al voltant de la capçalera romànica. Es va preparar l'ampliació del port de Tamarit en previsió del considerable augment del tràfic de comerç fluvial relacionat amb les obres futures.⁴³⁶ Finalment es van definir els mecanismes regulars de finançament, en previsió que seria una obra de llarga durada en la qual caldria invertir grans capitals propis i externs. La primera de les constitucions a favor de la fàbrica data del 27 de setembre de 1339.

Un tercer front d'actuació va ser el conjunt canonical. A partir de la segona dècada del segle es van iniciar les obres de l'aula capitular, contemporànies a les del palau del bisbe. L'edifici, bastit sobre l'emplaçament d'un d'anterior més senzill destinat als mateixos usos, va significar la definició de la galeria claustral de llevant tal com la coneixem actualment. Estava acabat el 1345. La construcció d'aquesta estança i la de la capella de l'Esperança, bastida als trams finals del temple romànic a la dècada dels anys trenta del segle, van esdevenir

434. ACTo, NC 1357, 4 de novembre de 1356, document solt al final del manual; NC 1357, 27-30 de maig.

435. ACTo, NC 1332, de les calendes d'octubre i 10 de les calendes de setembre.

436. Vegeu "Les primeres referències a la renovació del conjunt catedralici", pàg. 52 i "El bisbe Berenguer de Prats i la constitució del 1339 a favor de les obres", pàg. 48.

junt amb el palau del bisbe la irrupció de l'estil gòtic dins del conjunt catedralici.

El programa edilici endegat en aquesta primera meitat de segle va esdevenir la introducció d'un mòdul de proporcions diferent a l'emprat fins aleshores, més ampli i diàfan. Sense allunyar-se del mòdul de composició basat en la forma quadrada que genera volums cúbics, derivat de la tradició constructiva de base clàssica que el romànic havia continuat utilitzant, es va elaborar als edificis catedralicis un programa constructiu de conjunt que va incorporar els preceptes formals, estructurals i espacials de l'estil gòtic. És, d'altra banda, un fenomen comú i contemporani al que succeeix a la resta de l'Europa meridional. La comparació de les proporcions utilitzades al refetor i al dormitori, edificis que segueixen la mateixa estructura, evidencia aquest canvi de plantejament. Encara que manca un estudi monogràfic sobre el tema, de l'observació dels espais es dedueix la utilització d'un mateix mòdul de proporcions a l'obra del temple, de la sala capitular i del dormitori.⁴³⁷

A la primera meitat de la dècada dels anys quaranta aquest programa estava totalment definit. Les previsions apuntaven cap a una continuació del manteniment del ritme d'activitat constructiva. A les obres d'acabament de la sala capitular i el palau del bisbe s'hi afegiren l'inici del dormitori i d'una nova infermeria a partir de 1339, així com de les obres del temple a partir de 1346.

La fàbrica del dormitori es va plantejar com a continuació de la del capítol, a la qual s'havia de sobreposar al nivell del primer pis. La seua magnitud va obligar a remodelar el sector sud-oriental del recinte canonical, a causa de la necessitat d'ampliar l'espai vital de la comunitat més enllà del primitiu recinte murat interior. Es va començar per escaparçar l'extrem est de l'edifici del refetor, al qual es va sobreposar el mur de confluència entre capítol i dormitori, i va alterar la marcada direccionalitat est-oest que fins aleshores havia caracteritzat el sector meridional de la canònica. A continuació es va enderrocar una part important de la infermeria de canonges i un fragment important de la muralla interior integrada a l'alberg de la dignitat, amb l'objectiu d'estendre l'obra del dormitori vers el carrer Taules Velles.

L'inici de les obres del temple va afectar també l'entorn, en aquest cas a la banda nord-est. La delimitació del sector d'obra on calia iniciar els fonaments, bastir la llotja i ubicar les zones d'emmagatzematge de materials resultava difícil a causa de la densitat de la xarxa urbana. Hem comentat com des de temps enrere s'havia anat assignant solars destinats a l'ampliació. Hi havia, però, una segona qüestió que

437. ALMUNI, V., 2004.

calia solucionar: els accessos al sector oriental de la canònica, on hi havia els graners i els estables. Fins aleshores aquests es bastien a la zona contigua a la capçalera del temple romànic, comunicada amb el carrer Creuera, al portal de Tamarit i als barris septentrionals de la ciutat a través de la Costa de Santa Maria. L'inici de la nova fàbrica va obligar a reordenar l'entrada a la clausura des d'aquest sector. El nou accés es va plantejar des del tram alt del carrer Taules Velles. Així, es va enderrocar un sector de mur antic proper al capítol que impedia el pas, alhora que es reordenava part de la casa de la cabiscolia en la qual aquest mur estava integrat.⁴³⁸

La pesta de 1348 va frenar de cop les diferents empreses engegades. Va suposar un punt d'inflexió al ritme d'activitat constructiva del conjunt, agreujat per la difícil conjuntura del tercer quart del segle. Entre 1350 i 1370 les obres del temple i del dormitori es van alentir considerablement. L'única intervenció important documentada és la construcció de la capella de Sant Joan del Capítol, bastida per iniciativa particular de la vídua de Bernat de Solcina.

L'activitat es va reprendre al darrer quart de segle, de la mà del bisbe Guillem de Torrelles i alguns capitulars com el prior Miquel Círrera i l'ardiaca de Culla Guerau de Montbrú. El text de la constitució a favor de les obres del temple publicada el 1378 fa evident la voluntat d'engegar de nou una política constructiva important amb un interès bipolaritzat entorn a dos nuclis: el temple com a símbol extern del poder eclesiàstic urbà i diocesà, i els edificis canònics com a complement que permetés mantenir els principis de la vida comunitària i, per tant, els preceptes de la regla de Sant Agustí. Paral·lelament a la voluntat de reprendre l'activitat edilícia, el text remet també a l'interès de la cúria per racionalitzar esforços; en aquest cas unificant el càrrec de mestre major de la seu i la canònica, que entre 1376 i 1381 seria exercit per Andreu Julià. Desconeixem si es tractava d'una particularitat del moment o si va ser un fet comú a altres períodes. No s'hi fa referència al contracte de Bernat Dalguaire com a primer mestre de l'obra. Tampoc trobem cap notícia a la capitulació signada entre el Capítol i Pere de Moragues el 1382. Sí que hem pogut documentar, per contra, la participació del mestre Joan de Mainí a les obres canòniques, fet que fa suposar que es devia tractar d'una pràctica habitual. En tot cas, la referència resulta força interessant perquè justifica l'existència de punts de contacte i plantejaments de conjunt entre les diferents obres controlades per la comunitat.

438. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 3v i 44v i s.

Entre 1375 i 1400 es va avançar la construcció del tram septentrional de capelles de la capçalera del temple. L'obra va significar un rebaix important de terreny, que es pot advertir encara avui si es comparen els nivells de la plaça de la Seu i els de les escales situades al seu límit nord, record del que fins als anys seixanta del segle xx va ser el carreró de Capellans. També va rebre una empenta important la construcció del dormitori, la façana del qual es va convertir en reflex monumental del conjunt al sector de Taules Velles.

Les cases de dignitats i la trama urbana del sector

A més de l'evolució dels edificis monumentals, les fonts consultades ens permeten concretar per al segle xiv la disposició de les diferents cases de dignitats i la distribució de la xarxa viària existent al voltant de la catedral i dels edificis de la clausura. Es tracta d'una ordenació definida al llarg dels segles xii i xiii, que trobem fixada a la primera meitat del tres-cents i que s'anirà transformant al llarg de la baixa edat mitjana amb relació als canvis provocats per l'evolució general del conjunt.

Al llarg del període 1150-1300, dins del qual es van crear la majoria de dignitats capitulars, es va concedir a cadascuna l'usdefruit i la gestió d'una sèrie de propietats urbanes, entre les quals es trobava com a element aglutinador l'alberg que li serviria d'habitatge. S'adverteix una tendència a la concentració de finques pertanyents a una mateixa dignitat a sectors concrets del perímetre canonical, sobre els quals els eclesiàstics actuaven com a gestors i promotors immobiliaris. Així, al llarg del segle xiv la majoria de cases del carrer Taules Velles són gestionades pel prior i l'infermer (taula 4).

Els albergs i les finques urbanes adscrites s'organitzaven al voltant del nucli catedralici formant una anella radial d'edificis situats a una banda i a l'altra dels carrers Creuera, Taules Velles i Costa de Capellans.⁴³⁹ Al segle xiv hom adverteix una presència predominantment eclesiàstica a tot el sector que envolta el recinte, fenomen, d'altra banda, extrapolable al conjunt del barri. La tendència és general a les ciutats catedralícies. Christian Guilleré observa a Girona, a la primera meitat del segle xiv, una política de compra sistemàtica de propietats per part de l'església al sector de la vila antiga no ocupada pel call, amb l'objectiu de controlar i modificar l'espai construït a la part alta de la ciutat.⁴⁴⁰

439. Els manuals notariais documenten moltes altres propietats esparses per la ciutat que en aquest moment sobrepassen el nostre objectiu.

440. GUILLERÉ, Ch., 1993, pàgs. 438-439.

Els eixos viaris principals estaven controlats per la catedral, fet que afavoria possibles modificacions del seu traçat segons els interessos particulars. Malgrat tot, no es deixa de documentar la presència de laics al sector, molts dels quals viuen o treballen a cases i obradors de propietat eclesiàstica (taula 5).

El prior major era l'únic que tenia el seu hospici connectat directament amb el recinte de clausura, atès el paper que exercia com a cap de govern de la comunitat. La seua residència se situava, possiblement des del moment de definició de la canònica, en un lloc emblemàtic, entre el temple, el claustre i el palau antic del bisbe. La ubicació no era més que el reflex simbòlic de pont entre la comunitat i la vida terrenal que la dignitat havia d'exercir.

La resta de dignitats es concentraven majoritàriament al sector est del recinte. Allí tenim documentades les residències de l'infermer, el cabiscol, el cambrer, l'ardiaca major, el sagristà, el tresorer, el sotstresorer i el prior claustral. La majoria d'aquestes cases havien integrat, en ser construïdes, part de la muralla i torres antigues, mantenint aquest element en un moment que havia perdut totalment el seu significat defensiu. L'ampliació de la canònica i del temple a partir de la primera meitat del segle XIV va suposar una progressiva reducció i fragmentació dels habitatges, provocada per l'augment de la densitat d'ocupació. Al mateix temps, els trams de muralla encara existents anaven desapareixent. Hem indicat altres vegades els exemples d'enderroc de muralla al sector de l'alberg de l'infermer el 1339, del cabiscol el 1445-1446, i del cambrer el 1396. Respecte a la reubicació de cases com a conseqüència de les obres comunitàries, l'exemple més significatiu és el de la casa de l'infermer.

El carrer de Taules Velles era l'eix viari que definia el sector. A la baixa edat mitjana connectava els carrers principals de la ciutat. A l'extrem oest naixia de la confluència entre el carrer de la Ciutat i el carrer Creuera, com a prolongació del carrer que venia del pont de barques. Al seu tram central comunicava amb els carrers de la Rosa i Montcada, centre de l'activitat comercial el primer i residència de les classes altes el segon. A través d'ell s'accedia igualment al sector nord-est de la ciutat, on a partir del segle XIV es bastiria el convent de Sant Domènec. De la documentació del segle XIV es desprèn que el traçat actual del tram baix d'aquest carrer va restar definida abans del 1300, amb la construcció de cases majoritàriament de propietat eclesiàstica adossades al mur meridional del refector (taula 5). Les primeres referències de què disposem daten de mitjan segle XIV. En aquest moment el carrer sembla totalment urbanitzat,

fet d'altra banda gens estrany si es considera la seua centralitat dins del nucli urbà.⁴⁴¹

La façana del tram alt del carrer, corresponent al que actualment és plaça de la Cinta i carrer de la Suda, es va modificar notablement al llarg del segle XIV amb la construcció del dormitori, la façana monumental del qual va fixar la línia de carrer els darrers anys de la centúria (fig. 71). Adossats al flanc septentrional d'aquesta façana se situaven els albergs del cabiscol i la resta de dignitats esmentades. Separaven els edificis comunitaris i el temple de la resta del barri, definint la línia perimetral de façana al sector que actualment correspon al carrer de la Suda i la seua connexió amb la costa del castell. De la lectura dels plànols moderns de la ciutat, especialment del de l'any 1672 i del parcel·lari de 1886, es desprèn que el seu traçat va ser poc alterat després de l'època medieval. El tram alt del carrer, que connectava amb la costa del Castell i la costa de Santa Maria, rebia encara al segle XIX el nom de carreró de Capellans. El seu traçat es va mantenir fins als anys seixanta del segle XX, quan es va urbanitzar la plaça contigua a l'absis de la seu.

Al nord del recinte, entre el temple i el castell, estaven ubicats d'est a oest el forn de la canònica, propietat del prior, i el complex de l'hospital. Aquest sector era vertebrat pel carrer Costa de Santa Maria, citat també a partir de 1345 com a carrer de l'obra de la Seu. El definien el mur lateral nord de la seu i l'hospital de pobres de Santa Maria, bastit en aquest indret a principis del segle XIII.⁴⁴² A mitjan segle, a més de diverses cases ocupades per eclesiàstics i laics, hi havia també al seu tram baix una capella dedicada a Santa Llúcia propietat del convent de Benifassà:

... prefata capella Sancte Lucie ... est sita inter cristianos et prope domos et capellam hospitalarii... ante foros et in platea atrii maioris ecclesie dertusense, et de prope eam infra triginta passus...⁴⁴³

Aquest vial enllaçava l'eix format pels carrers Creuera-Sant Blai amb la costa del Castell, com ho fa encara actualment. El seu traçat, però, es trobava desplaçat cap al sud respecte a l'actual, coincidint de manera aproximada amb la línia de les capelles laterals nord de la catedral iniciada al segle XIV. Aquest fet explica algunes de les troba-

441. ACTo, NC 1350, 4 de maig; ACTo, NC 1355, 20 de gener; ACTo, Ardiaca de Corbera-1.

442. ACTo, Comú de Capítol-1,7. Vegeu, en aquest sentit, "L'hospital de pobres de Santa Maria", pàg. 368.

443. ACTo, NC 1339, primer dels idus de desembre. 12 de desembre de 1339; O'CALLAGHAN, R., 1895, III, pàgs. 57-59; BETI, M., 1917, pàgs. 115-116; BAYERRI, E., VII, 1957, pàgs. 532-533.

lles realitzades per Joan Abril al tram baix de l'actual carrer, vora la torre nord de la façana. Joan Martínez, interpretant el plànol realitzat pel primer, apunta la possibilitat que els esmentats espais voltats i potser alguns dels murs localitzats corresponguen a un edifici coetani a l'actual catedral, que aprofitaria elements d'antigues construccions de la zona.⁴⁴⁴

A l'alçada dels trams centrals de la nau actual s'obria la porta lateral nord del temple romànic, com accés més quotidià a l'interior des de la ciutat. Comunicava la catedral amb el cementiri de Santa Maria i amb l'hospital del mateix nom, situat al seu davant a l'altra banda de carrer. A partir del 1345, amb l'inici de les obres de la nova capçalera del temple, aquesta via es va convertir en accés al sector de la fàbrica i lloc de pas de carretes per al material que arribava de fora de la ciutat, especialment la pedra descarregada al proper port fluvial de Tamarit. La vinculació entre el port i l'edifici de la catedral és evident al plànol de 1642. Amb l'enderroc de les muralles i les alteracions sofertes al sector a causa de les destrosses de la batalla de l'Ebre, aquest element va desaparèixer de la trama urbana visible. Es conserven restes de l'estructura a l'edifici número 1 del carrer Costa dels Capellans.⁴⁴⁵

Completaven l'embolcall les cases situades al carrer Creuera. Els carrers capitulars que es distribuïen en aquest sector eren el degà i l'ardiaca de Culla. El primer ocupava al segle XIV l'antic palau del bisbe, entre el carrer i la residència del prior major. El segon estava enfrontat a la façana principal del temple. Era veí de la casa del vicari, càrrec vinculat a la dignitat episcopal que els seus titulars solien ostentar. El carrer Creuera es va mantenir com a vial principal a la baixa edat mitjana, vinculat als edificis més representatius del poder religiós i civil com la casa del Consell, la de la Cort, els tribunals de justícia o la presó.⁴⁴⁶

A l'extrem septentrional d'aquest carrer, controlat per l'església, els edificis més representatius eren el palau episcopal i la façana de la catedral romànica, endarrerida respecte a la línia actual de façana i precedida per una plaça i el tram baix del cementiri de Santa Maria. Les referències documentals certifiquen l'existència d'aquests dos elements; en donen, però, molt poca informació. Amb relació al cementiri, resulta difícil normalment distingir quan parla del situat al carrer Creuera i quan ho fa del de la Costa de Santa Maria, si no és que expressa la seua vinculació a l'hospital. Aleshores sabem que era aquest darrer. En ocasions concretes tenim la certesa que es refereix

444. MARTÍNEZ, J., 2000, pàgs. 31-36.

445. ALMUNI, V., 1991, pàgs. 107-111 i 271.

446. UTGÉS, M., *et al.*, 1997, pàgs. 111-115.

al situat enfront de la façana principal. És el cas de la referència a l'establiment d'una casa al succentor enfrontada al cementiri, entre el carrer Creuera i el riu. Als anys centrals del segle XIX, en construir les cases situades entre el riu i el carrer Creuera, davant la façana del temple, es van localitzar restes del que ha estat interpretat com a cementiri de Santa Maria. No es descarta la possibilitat que les troballes estiguen relacionades amb el cementiri municipal que va haver-hi a la zona als segles XVII i XVIII.⁴⁴⁷

Resulta especialment interessant en aquest sentit la referència citada de l'any 1339 a la plaça i l'atri principals del temple, que fa pensar en un tractament monumental del sector en concordança amb el sector de façana dibuixat per A. Wyngaerde. La plaça és citada a la documentació. El 1346, per exemple, s'hi amunteguen pedres amb motiu de l'inici de les obres del nou presbiteri. El 1358 la ciutat la fa adobar amb motiu de la vinguda a Tortosa de l'infant Ferran.⁴⁴⁸ L'espai es va mantenir fins a la construcció de l'actual façana. Es mostra ben dibuixat encara al plànol de 1642. Les fonts indiquen també l'existència d'un porxo, dit de la Canonja, vinculat a la casa del degà i a la placeta de palau.⁴⁴⁹

El segle XV, un període de continuïtat

La política constructiva portada a terme al segle XV es caracteritza per la seua continuïtat respecte a les directrius marcades a la centúria anterior. L'objectiu prioritari a la primera meitat va ser l'avenç en les obres iniciades: l'ampliació de la catedral i l'acabament del dormitori. Entre 1400 i 1440 es va acabar de bastir el nou presbiteri, que es va poder consagrar el 1441. Els treballs es van concentrar en un principi a l'arc meridional de capelles, i a partir de 1420 a la girola i al sector central del presbiteri. L'obra es va haver d'encaixar als edificis situats al sud d'aquest i va provocar-ne la desaparició d'alguns. Tenim notícia, per citar-ne alguna, de l'enderroc de les privades o latrines comunes, situades fins aleshores entre la sala capitular i el temple romànic. Respecte a l'encaix amb els edificis preexistents, es fa evident al sector interior del caragol de Santa Caterina, on són visibles estructures antigues integrades que podrien correspondre a l'antic mur de la sala capitular. El seu avenç va suposar igualment l'enderroc de la capçalera romànica a partir de 1428.

447. ACTo, NC 1458-1460, 19 de maig de 1458; MARTÍNEZ, J., 2000, pàg. 37. Vegeu ap. doc. 120.

448. ACTo, NC 1346, 10 de les calendes d'agost; *ibíd.*, ll. o. 1345-1347, fol. 25r-25v; BAYERRI, E., vol. VIII, 1960, pàgs. 49-50. Vegeu ap. doc. 23.

449. ACTo, NC 1387-1388, 9 d'agost. Sobre un element similar existent al conjunt canonical de Lleida, vegeu MACIÀ, M., *et al.*, 1994.

Al mateix temps que s'obrava al temple es va completar l'obra del dormitori, centrada al sector situat sobre el capítol. S'hi treballava encara el 1428, moment en el qual es documenten obres a la teulada. L'estructura de l'edifici va haver de restar enllestida poc temps després. Per aquest motiu el Capítol va decidir engegar, la dècada dels anys vint, l'obra d'un edifici adjacent al dormitori destinat a llibreria i arxiu. És l'obra de nova planta més important del període, acabada la dècada dels anys cinquanta. La seua construcció va representar una nova disminució de les cases de dignitats veïnes, especialment de les del cabiscol i de l'infermer, alhora que acabava de definir la façana monumental del recinte al sector de Taules Velles (fig. 71).

A la segona meitat del segle xv el programa constructiu del conjunt claustral es va considerar acabat. Les obres documentades són referides a activitats de manteniment i en cap cas afecten les estructures. Les transformacions més importants d'aquest moment van ser resultat de l'avenç de l'obra de la nau del temple, considerablement més ampla que l'anterior. Van afectar a la galeria septentrional del claustre i al carrer Costa de Capellans. Aquest es va haver de traslladar cap al nord a mesura que avançaven les obres, i va anar adquirint progressivament la fesomia actual. Durant les dècades centrals del segle, alhora que s'enderrocava la façana lateral del temple i s'anava amortitzant el cementiri adjacent, es va aterrar l'hospital de pobres de Santa Maria i se'n va bastir un de nou en un solar contigu situat més a prop del turó del castell (figs. 79 a 82). Es va enderrocar també el forn de la Canonja, que va ser traslladat a la placeta de Palau, enfront de la casa del prior major, encarregat de gestionar-lo (fig. 76).

El trasllat del forn formava part d'un programa de reordenació de les funcions dins del recinte. A partir del segle xv el sector de la placeta de Palau es va convertir en un punt clau de la intendència comunitària, factor al qual va afavorir la proximitat de la cuina dels canonges. Aquesta nova distribució va ser en part provocada per un augment de la densitat d'ocupació al sector oriental del conjunt, a causa de l'extensió en superfície dels edificis monumentals.

A la darrerria de segle es va acabar de cobrir el primer dels trams de la nau del temple. La línia de fonamentació arribava a l'alçada de l'actual porta del claustre; aquesta, però, no existia encara.

Espai públic i espai privat. El concepte de clausura a la canònica baix-medieval

El conjunt d'edificis canònics no va disposar en cap moment a Tortosa d'un mur bastit expressament per a complir funcions de tanca

perimetral, com passava en altres tipus de comunitats religioses. Amb tot, al llarg del període medieval es fa evident la voluntat de mantenir una diferenciació física envers l'entorn, que en molts sectors s'ha mantingut fins a l'actualitat.

En un primer moment, al segle XII, el perímetre murat interior va complir en part la funció de tanca de delimitació. El recinte que abastava, però, no era exclusivament el del conjunt canonical. Hem vist que el travessava la via urbana principal de la ciutat històrica, el carrer Creuera, i que dins del recinte la propietat eclesiàstica es mesclava amb la civil. En aquests primers temps d'ocupació cristiana la muralla interior tenia utilitat com a element de protecció, tant respecte a possibles atacs exteriors com a aldarulls urbans que posessen en perill la salut de la comunitat. L'esmentat interès del rei envers el seu manteniment n'és el principal reflex. Els seus trams meridional i occidental van complir en aquest primer moment funció de tanca del recinte de clausura.

Els edificis de nova planta bastits al començament de l'ocupació cristiana demostren la voluntat de mantenir el sentit de recinte diferenciatiu. En resta com a testimoni el mur sud del refetor, concebut com a llenç homogeni que, abans de la construcció de les cases adossades del carrer Taules Velles, mantenia la funció defensiva del tram de muralla que va substituir. També s'endevina una voluntat similar en l'emmerletat perimetral del temple romànic que deixa palès el dibuix de façana de J. Wyngaerde. Aquesta solució, que els primers trams bastits de la catedral gòtica també va recollir, convertia les terrasses del temple en zones de defensa del sector nord-est del conjunt.

Les fonts ens permeten concretar la qüestió per als segles XIV i XV. En aquest moment el concepte de clausura era present a la ment dels membres de la comunitat, de la mateixa manera que ho era el respecte per les normes de vida regulars. El 1325 el bisbe Berenguer de Prats recordava l'obligació de viure dins del recinte, entès aquest en un sentit físic: "... consueverunt omnes dormire sive cubare infra septa monasterii canonie ..."

En un altre lloc del mateix text es refereix a la mateixa obligació amb les paraules: "... infra septa et clausuram canonie ..." ⁴⁵⁰

A principis dels anys quaranta del segle XIV el bisbe Arnal, en una visita a la canònica, denunciava l'absència del dormitori que obligava els monjos a dormir en cases disperses situades "... extra septa seu clausuram ecclesie supradicte ..." ⁴⁵¹ És evident, doncs, que

450. ACTo, Constitucions-2, 10 d'octubre de 1325, fols. 31v-35v.

451. ACTo, NC 1344, plec final de petició d'absolució per part de Pere de Pinós, fol. 8r.

el recinte interior estava tancat i diferenciats de la resta de la ciutat. Podem endevinar, per les fonts i les restes conservades, de quin tipus de tanca es tractava. En alguns sectors estava definida pels mateixos edificis comunitaris, i en altres per les cases de dignitats que s'havien anat construint al seu voltant.

Abans del 1340 els límits eren al sector nord l'edifici del temple; a l'est, les cases de dignitats bastides als flancs de l'antiga muralla interior i la infermeria de canonges, aquesta darrera mirant a l'actual plaça de La Cinta, i al sud, el mur del refetor en un primer moment i les cases bastides al seu flanc després. El 1357 una de les cases bastides en aquest carrer que l'indava a la part posterior amb el refetor es considerava situada dins de la canònica:

... intus canoniam ipsius sedis, confrontatum in prima parte in hospicio infirmarie, et in via publica Macelli Veteri, et in hospicio que venerabile A. De Tayano tenet pro dicto priore ad censum, et in refectorio dicte sedis ...⁴⁵²

En altres ocasions, però, hem vist com per les mateixes dates al carrer hi vivien laics. Devia ser considerat, doncs, un sector situat a mig camí entre la clausura i la ciutat. Hem documentat una segona referència a una casa situada dins de la canònica. Era de la dignitat de prior i aquest la tenia establerta al canonge Domènec Çanuy a canvi d'un cens anual de 60 sous. En aquest cas, però, no se'n concreta la ubicació.⁴⁵³

A l'oest hi havia la façana monumental del recinte, definida al segle XII amb relació al caràcter simbòlic del carrer Creuera. Disposava del palau del bisbe i de la seu com a elements representatius.

La construcció del dormitori a la segona meitat del segle XIV va significar la projecció d'una segona façana monumental que definia el perímetre de la clausura envers els barris situats al nord de la ciutat, amb relació al creixement i l'augment de la seua valoració. El programa va ser completat a la primera meitat del segle XV amb la façana de l'edifici de la biblioteca, que marcava el límit de la clausura al sector de Taules Velles.

La comunicació envers l'exterior es realitzava per diferents portes i portals que solien romandre tancats:

... quod canonici frangebant portam domus novae in qua tenet et conservat fustes et lignamina prioratus pro novo dormitorio

452. ACTo, NC 1357, 22 d'abril.

453. ACTo, NC 1378, 11 de juny.

construendo, et nichilominus frangebant et appariebant portale dicte domus et alia portalia que respiciunt ad viam publicam et ad maçellum publicum civitate Dertuse ...⁴⁵⁴

Es fa referència també a un pont situat sobre el carrer que connectava el recinte interior amb les cases situades a l'exterior.⁴⁵⁵ Al segle XIV és esmentada diverses vegades la “porta de la canonja”, situada al sector de la placeta del mateix nom i possiblement associada al “porxo de la canonja” que hi havia al davant de la casa del degà:

... sub portico canonie, quod confrontatur in hospicio decanatus ecclesie dertusense et in hospicio domina Guillamone uxoris Francisci Cleriana condam et in via pública ...⁴⁵⁶

Era un dels llocs on se solien reunir membres de la comunitat per tractar assumptes de tràmit ràpid.⁴⁵⁷ No tenim la certesa que la porta romangués tancada durant el dia. Una referència del 1356 ens fa pensar que almenys durant algunes hores sí que ho estava. Indica que el macip de l'hospitaler cada dia repartia el pa de l'almoïna entre els pobres en aquesta entrada; la porta havia de romandre tancada amb cadena mentre no s'apropés cap indigent. El criat havia de donar cops a la porta amb la cadena per a avisar els pobres, però no tenia permís per a obrir-la mentre aquests no s'acostessen.⁴⁵⁸ Al segle XVII es mantenia el costum de tenir-la tancada a les nits, de manera que la “placeta de la canonja” i els edificis adjacents restaven també aïllats de la via pública.⁴⁵⁹

Cal suposar que les cases de dignitats sí que tindrien accés directe des del carrer. Ho tenim documentat per al cas de la casa del cabiscol. Les situades a l'est de la capçalera del temple devien comunicar amb l'exterior a través de carrerons interns que alhora permetien l'accés al conjunt canonical, especialment abans de la construcció de l'actual presbiteri. La documentació cita puntualment l'existència de vies auxiliars d'aquest tipus, que actualment han desaparegut de la trama urbana. Hem esmentat el carreró situat el 1385 vora el palau del bisbe. El 1433 és documentat un carreró sense sortida que no podem ubicar, situat prop de la casa del prior

454. ACTo, NC 1344, plec final d'excomunicació de Pere de Pinós, fol. 13r.

455. Ibíd., fol. 8r.

456. ACTo, NC 1387-1388, 9 d'agost de 1388.

457. ACTo, NC 1344, 18 de les calendes d'octubre.

458. ACTo, Constitucions-2, 23 de febrer de 1358, fols. 110r-117r. Vegeu ap. doc. 41.

459. ACTo, AC 152, 1728, fol. 90v.

claustral. S'hi fa referència com a ... "carreró que no a cap en la canonja ...".⁴⁶⁰

Podem concloure que tant les cases de dignitats com de canonges, cada cop més abundants als segles *xiv* i *xv*, eren elements situats a mig camí entre la clausura i la ciutat. Es consideraven, però, més vinculats a la primera. Així succeïa encara en època moderna, després que els canonges fossen eximits de menjar i dormir a l'interior del convent.

Malgrat l'existència de la clausura l'accés de laics al recinte no devia ser difícil ni excepcional. El 1307 el bisbe demanava als canonges que no deixessin entrar persones alienes a la comunitat al dormitori, la qual cosa demostra que ho feien amb relativa freqüència.⁴⁶¹ En el mateix sentit, el 1359 el procurador del prior es queixava de la facilitat amb què els laics podien accedir a les latrines del convent.⁴⁶²

Les notícies analitzades no ens permeten parlar de clausura canonical en el sentit estricte per al període baixmedieval, perquè a partir de mitjan segle *xiv* els membres de la comunitat podien viure si ho desitjaven fora del recinte claustral. Sí que existia però un recinte interior tancat que contenia la casa del prior i els edificis comunitaris organitzats al voltant del claustre, així com els directament vinculats als negocis eclesiàstics. Tots conformaven una illa compacta adossada al temple, l'essència de la qual es conserva encara actualment. Abans del 1300 el palau episcopal connectava el recinte amb l'exterior. Posteriorment a aquesta data la residència episcopal es va traslladar a la façana fluvial. Va restar enfrontada al conjunt canonical, però sense perdre la vinculació al temple ni a la porta d'accés a la clausura, de la mateixa manera que passava en altres conjunts catedralicis com el de Barcelona.

Tampoc podem parlar de barri pròpiament canonical, ja que malgrat el clar predomini de propietat eclesiàstica no hi van deixar de viure laics. A més, moltes de les cases del sector eren ocupades no per canonges sinó per beneficiats de la seu.

El cas de Tortosa és assimilable al de les canòniques del Migdia francès que Yves Esquieu qualifica de clausura mitigada —com és el cas d'Ais, Carpentras o Arle—, la característica primordial de les quals és la disposició de cases de dignitats i de canonges a la perifèria del recinte. El mateix autor parla de clausura absent o barri obert quan les cases de canonges i capellans s'imbriquen amb els habitatges de

460. ACTo, NC 1385-1386, 8 d'abril; *ibíd.*, ll. o. 1433-1434, fol. 26v.

461. ACTo, Constitucions-2, 21 de maig de 1307, fol. 30r-30v. Vegeu ap. doc. 3.

462. ACTo, NC 1359, 11 de juliol.

laics, fet que hem vist que es donava també a Tortosa. Malgrat això, és evident l'existència d'un sentiment de clausura en aquesta darrera, així com de la voluntat de marcar diferència entre la ciutat dels laics i la dels religiosos.⁴⁶³ A la majoria d'aquests casos hi ha una estreta vinculació entre el sector canonical i el carrer principal de la ciutat històrica, hereu de l'antic *decumanus* romà. Per al cas d'Arles observa que part de la clausura era contigua a la muralla urbana altmedieval. De la mateixa manera que es va fer a Tortosa, amb la construcció d'un nou perímetre murat a la darrerria del segle XIII o principis del XIV els canonges van aprofitar per a bastir les cases de dignitats adossades al parament exterior del mur antic, i van definir la línia d'un carrer nou. A Narbona la construcció de la catedral gòtica a finals del segle XIII va significar un conflicte greu entre l'Església i la ciutat per la necessitat d'enderrocar part de la muralla urbana per a encabir el nou presbiteri.⁴⁶⁴ El mateix model es pot aplicar a la majoria de ciutats catedralícies de la Corona, a les quals l'església ocupava una part important de la primitiva *civitas* romana.

Les idees analitzades porten necessàriament al plantejament d'un tema que devia resultar d'importància vital en les relacions entre l'església i el municipi. Ens referim a la diferenciació entre espai públic i espai privat. No sempre la relació entre tots dos devia ser clara i consensuada. L'agent principal de la transformació del sector que ens ocupa va ser evidentment l'església, ja que afectava a l'entorn immediat de les seues possessions. El Consell municipal, però, va haver de participar també en les decisions, perquè s'intervenien sobre un espai públic del qual havia de respondre davant la ciutadania. És interessant en aquest sentit la reflexió que sobre el tema de les competències entre poder religiós i municipal al barri catedralici de Lleó fa Campos Sánchez-Bordona. Justifica el fet que el fort protagonisme de la propietat eclesiàstica al barri genera tensions amb el municipi amb relació a temes com la situació de mercats, elecció d'escenaris i recorreguts processionals, i altres. El motiu real de l'enfrontament és al seu parer el desig de controlar les activitats comercials i festives, a causa de les implicacions econòmiques i ideològiques que se'n deriven.⁴⁶⁵

La participació de la universitat al finançament de la fàbrica del temple és un exemple de la confluència d'interessos, així com de la necessitat d'entesa en temes tan importants de política urbana. La relació entre l'estament civil i el religiós, però, no estava exempta de

463. ESQUIEU, Y., 1992, pàgs. 120-125 i 127-128.

464. *Ibid.*, pàg. 126.

465. CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, M. D., 2000, I, pàg. 184.

friccions puntuals derivades de la complexa estructura de la propietat urbana. Conflictes que es troben documentats puntualment entre aquests i l'Església, com el que va enfrontar la comunitat i Antoni Cavall l'any 1385 a causa del tancament d'un carreró contigu al palau episcopal, són exemple de les friccions existents pel control i la gestió de l'espai urbà en un sector com aquest on poder municipal i eclesiàstic mantenien un pols constant per evidenciar la seua sobirania. El motiu del conflicte va ser la construcció d'un portal per a tancar el carreró per part de Cavall i d'estances particulars al damunt, així com de diferents obres efímeres a l'interior del carreró. L'Església al·legava que el carreró era propietat de la comunitat i el bisbe des de sempre, i que, per tant, cap altre particular el podia tancar o alterar. Cavall, contràriament, indicava que es tractava d'un sector de via pública destinat a ús comú. Justificava el tancament, per al qual havia obtingut permís dels procuradors de la ciutat, dient que a les nits permetia circular sense perill d'ensurts i robatoris pel carrer Creuera.⁴⁶⁶

Els ciutadans baixmedievals eren conscients que el barri catedral·lici era un sector urbà peculiar que mereixia un tractament especial. Així ho demostren les paraules de Francesc Eiximenis en referir-s'hi. Es tractava d'un lloc on la quietud i el silenci només havien de ser trencats en moments de grans celebracions religioses:

En lo mig de la ciutat deu ésser la seu: e apres ella deu ésser gran plaça et bella ab graons alts de cada part: axí que si vols algun que vol te calga cercar si no que te'n pugues alt en los graons e que'l veges lla jus en aytal plaça: per honor de la seu e dels sacraris divinals qui aquí son no's deu fer nengun solaç desonest ne'y deuen star coses venals ne s'i deu sostenir nenguna inmundicia ne forcha deu ésser qui ne castell ne s'hi deu negun punir ne sentenciar. Aquí deu apres la seu star lo bisbe e apres d'ell los sacerdots: e per tal en la dita plaça no's deu sostenir brojit per no torbar l'offici divinal ne aquells que son dats al servey de Deu.⁴⁶⁷

Aquest precisament era el motiu que al·legaven els monjos de Benifassà per a justificar el trasllat de la capella de Santa Llúcia de la seua propietat des del barri de Remolins fins a la zona de la catedral.⁴⁶⁸ Potser per aquesta causa la plaça de la catedral no apareix citada com

466. ACTo, NC 1385-1386, 8 d'abril. Sobre la tendència baixmedieval de fer tancar aquest tipus d'atzucacs a València, vegeu SERRA, A., 1991, pàg. 76. Íd., 1997, pàg. 76.

467. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del crestià o regiment civil dels homens e de les dones*, extret de PUIG I CADAFAELCH, J., 1936, pàgs. 3-4.

468. ACTo, NC 1339, 12 de desembre.

a plaça pública a la darrerria del segle XIII, moment en el qual havia d'estar ja definida en la seua configuració baixmedieval i moderna. Normalment les places públiques es concebien com a llocs de tràfic comercial —“...són a comunal ús de la senyoria e dels ciutadans, e dels habitants ...”—, mentre que la plaça de davant la seu, segons ens fa saber el mateix Eiximenis, es reservava dels tumults propis pel caràcter simbòlic del sector. En aquest sentit els monjos de Benifassà es referixen al sector com a lloc de cristians i el definix amb les paraules “... separata a tumultis et actibus secularibus ...”, a diferència del sector proper a l'església de Sant Jaume com a “...prope sarraçenos ...inter mulierulas, stutores et fabros ...”.⁴⁶⁹

Les transformacions del conjunt a l'època moderna i contemporània

Aquest apartat està plantejat com a complement informatiu per a la comprensió del conjunt medieval. En cap cas hem pretès fet una anàlisi completa de les diferents intervencions dins i fora del recinte catedralici, que són pròpies d'un estudi d'investigació apart. Amb relació a això, hem escollit només aquelles obres o intervencions que cal tenir en consideració per a poder acabar de definir quin era l'estat del conjunt a l'edat mitjana.

Les intervencions que es van portar a terme al sector a partir del 1500 van afectar poc el perímetre general, encara que sí l'aparença externa del conjunt. De la mateixa manera, a l'interior del recinte es van realitzar tres grans obres que van evidenciar modificacions importants: la capella de la Cinta, la del Sagrari i la sagristia.

Al segle XVI les obres van estar molt centrades en la fàbrica del temple. Es van completar el segon i tercer trams de nau i es va definir l'actual accés a l'interior des del claustre. Enderrocada la centúria anterior la porta nord, aquesta i la principal esdevenien els únics accessos al temple. Una des de la clausura i l'altra des de la ciutat.

A més de la construcció de l'actual nau de l'església, tenim notícies d'altres intervencions en aquesta centúria. Interessen principalment les dutes a terme al sector oest del claustre en engrandir-hi la porta d'accés des de la placeta de Palau i, possiblement, modificar la galeria de ponent. Totes dues es van fer en detriment de la casa del prior, que malgrat tot va mantenir la seua ubicació.

Si alguna obra va caracteritzar el segle XVII va ser la de la capella de la Verge de la Cinta, malgrat que les obres no es van iniciar fins

469. ACTo, NC 1339, 12 de desembre.

a la dècada dels anys setanta. La decisió capitular de fer-la bastir data de 1620. Entre aquesta data i el 1672 en què les obres van ser iniciades es va enderrocar una part important del priorat major. Al mateix temps, al sector nord-oest del recinte l'obra de la nau arribava a l'alçada de la façana i se'n definia el primer dels projectes, signat per Martí d'Avària.⁴⁷⁰ A mitjan segle, quan la dibuixava Wyngaerde, la façana romànica era només un residu de l'antic temple. Al mateix temps s'adaptaven els sectors inferiors del carrer Costa de Capellans, el nivell del qual es va rebaixar més d'un metre en aquests trams baixos:

Atesa la relació en escrits que el mestre de l'obra de aquesta esglesia ha fet sobre lo que toca a reparar la paret que sta apuntalada y ha fet sentiment de la casa del curat mossen Vandellos junt a la hospitaleria, deliberaren que conforme al parer del dit mestre se obre a gastos comuns e o per mitat entre lo dit curat y la present yglesia, per ço que per haverse abaxat per ordre del reverend capitol lo carrer los anys passats mes de quatre palms ha vengut en part a sinvenir lo dit dany ...⁴⁷¹

Al segle XVIII es va acabar la nau de Santa Maria i la façana, amb la consegüent modificació de la línia de carrer. Encara hi havia un sector d'enterrament que coincidia aproximadament amb aquesta alçada del carrer Creuera, que va ser utilitzat com a cementiri municipal i fossar de soldats durant la guerra de Successió.⁴⁷²

La segona gran intervenció de la centúria va ser la construcció de l'actual sagristia. Per a bastir-la juntament amb les oficines adjacents es va enderrocar la casa de la cabiscolia i es va modificar, en part, el traçat del carrer.⁴⁷³

Finalment, es va definir l'actual porta d'accés des del sector de Taules Velles, coneguda com a porta de l'olivera o de la Verge de la Cinta. Considerada aleshores porta noble per la seua vinculació als carrers Montcada i de la Rosa, es va monumentalitzar i completar amb escultures. La porta ja existia com a accés al claustre. Al segle XVII era coneguda com a "porta de les Taules". A principis del segle XVIII era l'accés més utilitzat per la ciutadania, per la qual cosa es va decidir fer la portada existent i bastir la nova amb pedra picada i ornamentació

470. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 59-64. ALMUNI, V.; LLUÍS, J., 2000, pàgs. 24-25.

471. ACTo, Actes-30, 1600, 14 d'abril.

472. ACTo, Actes-132, 1707, 8 de juliol; Actes 133, 1708, 26 de juny, fol. 97v; MARTÍNEZ, 2000, pàgs. 31-36.

473. ACTo, Actes-193, 1773, 30 de juny, 6 i 9 de juliol, 25 d'agost i en endavant.

adient. L'obra va ser dirigida en un principi per Pau Simó i a partir de 1725 per Roc Xambó.⁴⁷⁴

A la darrereria de segle es va bastir també l'actual porta i el pont d'entrada a la placeta de Palau des del carrer Creuera.⁴⁷⁵

Al segle XIX, el bisbe Víctor Sàez va fer enderrocar la sala capitular i el tram de dormitori situat al seu damunt per a bastir la capella del Santíssim. Amb la intervenció, l'aula major contigua al capítol es va retallar per l'extrem nord, al mateix temps que la sala inferior de l'edifici de la llibreria era adaptada com a sagristia i oficines de l'esmentada capella. La nova sala capitular, actualment sala d'investigadors, es va ubicar a les dependències annexes a la sagristia.

Durant la darrera centúria el sector ha sofert poques transformacions. Les més importants van ser l'obertura del carrer Creuera al riu i enderroc de les cases adossades a l'absis, destinades a obrir el barri i a destacar l'estructura del temple. La primera intervenció es va portar a terme en acabar la guerra de 1936-1939; es van tirar a terra les restes d'edificis situats al davant de l'esmentat carrer, força afectats per haver estat utilitzada la façana fluvial de la ciutat com a front de batalla. També es va enretirar cap al nord la línia de les cases situades al nord de la façana de la catedral, ampliant l'angle visual de la Costa de Capellans. La construcció de l'avinguda Felip Pedrell als anys seixanta del segle XX, guanyant terreny al riu per fora de l'antiga línia de façana fluvial, i la reordenació dels terrenys situats darrere l'edifici de l'hospital va acabar de donar al sector la seua aparença actual. A la darrereria dels anys seixanta es va intervenir a la zona contigua a l'absis de la seu. Es van enderrocar els edificis adossats al seu mur perimetral amb l'objectiu d'urbanitzar el sector i obrir l'actual plaça. Per aquest motiu, es va fer un important rebaix del nivell del terreny que va continuar a la dècada dels anys setanta. Va ser una actuació merament urbanística, sense que la prospecció arqueològica fos contemplada en cap moment. Només Jesús Massip, aleshores delegat de patrimoni, es va mostrar interessat per les restes, entre les quals va recollir vestigis ibèrics, romans i andalusins.⁴⁷⁶ La reforma va significar la desaparició del carreró de Capellans, del qual resten com a testimoni les escales que comuniquen el carrer de la Suda amb la Costa del Castell (fig. 86).

474. ACTO, Actes 51, 1621, 10 de juny; *ibíd.*, Actes 125, 1700. Actes 133, 1708, 3 de gener i 23 de març, Actes 143, 1718, 8 de gener, 19 de febrer i 4 de maig; Actes 149, 1725, 22 de juny. Publiquen informació sobre el tema O'CALLAGHAN, R., 1911, pàgs. 7-8. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 77 i 207-208. En fa una primera descripció PONZ, XIII, 1788, pàg. 154.

475. JOVER FLIX, M., 1973, pàg. 42.

476. MARTÍNEZ, J., 2000, I, pàg. 37.

També es va intervenir de manera força important al carrer Costa de Capellans, rebaixant-ne el nivell amb relació al rebaix efectuat a la plaça de la Catedral (fig. 80).

Actualment el conjunt canonical es troba en una fase de restauració important. Els anys 2000-2002 s'ha intervingut a les galeries del claustre, l'aula capitular i el dormitori, reparant elements i solucionant problemes estructurals que n'amenaçaven l'estabilitat. El procés ha anat acompanyat d'un treball de documentació arqueològica, gràfica i documental considerable, recollida a la memòria del Pla Director.⁴⁷⁷

477. LLUÍS, J., *et al.*, 2000a.

III
ELS ARTÍFEXS
DE L'OBRA ARQUITECTÒNICA

ELS MESTRES MAJORS

ELS DIFERENTS PERÍODES DE MESTRATGE

*Les vinculacions amb mestres lleidatans a la primera meitat del segle XIV.
Bartomeu Palau i Ramon Saportella*

Les primeres dècades del segle es caracteritzen, al recinte catedralici, per la mancança informativa pel que fa als arquitectes que en van dirigir les obres. Els manuals notariais ens permeten conèixer les intervencions de Berenguer de Montpalau i de Ramon Saportella, tots dos menestrals de procedència lleidatana.

Berenguer Palau o Montpalau, com el citen les fonts, és present a Tortosa l'abril de 1331 acceptant la decoració d'una de les capelles de la nau de la catedral dedicada a la Verge de l'Esperança. El text del contracte que signa amb el Capítol ens informa que era un espai de recent construcció, aixecat seguint els preceptes estructurals i formals de l'art gòtic.¹ El fet que siga un mestre lleidatà qui contracta la decoració fa pensar en la possibilitat que l'origen de l'arquitecte fos el mateix. Cap referència ens permet assegurar que es tractés de Berenguer Palau. Alguns arguments es mostren a favor d'aquesta hipòtesi. D'una banda, el document del contracte el qualifica de "lapicida et pictor", denominació genèrica que inclou també l'ofici d'arquitectura. De l'altra, el text de dues referències indirectes sobre el treball del mestre a la capella semblen donar per suposada la seua autoria en la construcció. Hi ha una ressenya dels acords capitulars referits a la contractació del mestre el 5 d'abril i del pagament per la feina feta el dia 14 de juny. Tots dos, especialment el segon, parlen de tasques de construcció:

1. ACTo, NC 1331, nones d'abril. Vegeu ap. doc. 8.

Obligatio Bartholomei de Montesalario, lapicida, et Poncio de Ça Guardia camerario, edificandi et pingendi capellam expectationis partus Beate Marie

Apocha per procuratorem Bartholomei de Palacio ... ratione capelle per ipsum fabricande vel imaginum eadem capella.²

Sí que podem afirmar que el mestre que va contractar l'obra de la capella havia de conèixer bé les formes i estructures innovadores del gòtic, ja que el tipus de decoració que s'hi fa demostra que era una obra de qualitat.

Les referències a Berenguer de Montpalau obliguen a parlar en aquest moment de l'escola de Lleida i de la irradiació de les seues influències cap a les terres meridionals del Principat. L'existència d'un grup important d'obres gòtiques pertanyents a nuclis propers a la ciutat del Segre amb una cronologia similar, situada per atribució entre 1320 i 1330, ha portat els estudiosos a parlar d'escola organitzada a partir del pol irradiador de la ciutat. Són partidaris de defensar la introducció paral·lela de formes gòtiques tant per part dels mestres catalans de la primeria del segle com d'escultors forans arribats a partir de la dècada dels anys vint del segle. Francesca Español es decanta per la tesi segons la qual el gòtic hauria arribat a la ciutat de la mà d'artistes estrangers. Palesa la importància dels buits documentals d'aquest període en els arxius lleidatans. Valora, però, l'important paper del nucli en la recepció de formes gòtiques, així com el caràcter primerenc.³

La localització del mestre Bartomeu de Montpalau entre abril i juny de 1331, així com la seua clara vinculació amb Lleida, amplia el panorama dels artistes coneguts com a actius a la ciutat. Montpalau era coetani de mestres vinculats a la ciutat del Segre tan valorats com Pere de Prenafeta i Francesc de Montflorit, actius a la ciutat ja a la segona dècada del tres-cents. En aquest moment, una de les obres de més envergadura de la ciutat era la del castell, fet que vinculava estretament els seus artífexs amb el patrocini de la casa reial. Una mostra d'aquesta vinculació és l'encàrrec que el 1312 el rei Jaume I fa a Pere de Penafreta per tal que, juntament amb Bertran de Riquer, mestre de les obres de la catedral de Barcelona, iniciés el seu sepulcre i el de la seua dona Blanca al monestir de Santes Creus. Francesc de Montflorit participà també com a escultor en l'obra, per

2. ACTO, IAC 1326-1570, fol. 5v; ibíd., s/f, 17 de les calendes de juliol de 1331.

3. DALMASES, N., JOSÉ PITARCH, A., 1984, pàgs. 109-116; ESPAÑOL, F., 1991, pàgs. 181-213.

tal com el 1315 consta documentalment que havia acabat la imatge jacent de la reina.⁴

A l'obra del castell hi participava precisament pels voltants de 1317, Berenguer Palau, mestre encarregat de col·locar els vitralls de la capella.⁵ Ell mateix apareix documentat poc temps després treballant en la confecció dels vitralls de la capella reial de València.⁶ Cal contemplar la possibilitat que aquest artífex formés part de la mateixa nissaga a què pertanyia el mestre Bartomeu Montpalau, documentat a Tortosa l'any 1331. Si fos així, tots dos formarien part d'un obrador de base familiar, relacionat amb les obres reials, establert a Lleida almenys des de la segona dècada del segle XIV. En aquest sentit, la possible vinculació de Bartomeu Montpalau a obres finançades per la Corona obre una segona via de connexions per a la seu de Tortosa, la dels mestres de la casa reial, mantinguda, com veurem, en èpoques posteriors.

Encara un altre aspecte ens obliga a detenir-nos en els exemples que han estat adscrits a l'esmentada escola de Lleida. La conservació del retaule de la Verge procedent d'Anglesola i el seu caràcter emblemàtic en el grup d'obres lleidatanes, ens obliga a relacionar aquesta obra amb el retaule encarregat a Montpalau per a decorar la capella de la seu de Tortosa, també dedicat a la verge i confeccionat en pedra. Malgrat que no podem analitzar els paral·lelismes formals entre les dues obres, atès que l'exemple tortosí no es conserva, la documentació ens permet assenyalar coincidències iconogràfiques i estructurals.⁷ Tots dos representen escenes de la vida de Maria. El retaule de Tortosa, a més, participa de la tendència generalitzada en aquest moment de pintar i daurar les figures per a augmentar-ne el realisme i l'expressivitat. Els seus relleus, doncs, devien participar de l'interès per representar la realitat i del sentit narratiu que caracteritzen les obres d'aquesta escola.

És evident que amb la informació de què disposem no podem ni teoritzar sobre la possibilitat que Bartomeu de Montpalau, o Palau, i el mestre d'Anglesola siguin la mateixa persona. No és aquesta la nostra

4. DALMASES, N.; JOSÉ PITARCH, A., 1984, pàgs. 114-115.

5. ESPAÑOL, F., 1991, pàgs. 185-186.

6. *Ibíd.*, pàg. 186.

7. Rosa Terés recull la notícia de J. Gudiol i Cunill segons la qual el fragment conservat del retaule d'Anglesola feia funcions de frontal d'altar a principis de segle, abans de ser sostret de la parròquia (TERÉS, R., 1997, pàgs. 224-225). No podem deixar de considerar, amb relació a això, la frase del contracte del retaule de Tortosa on diu "... Item lo retaule davant l'altar ab l'estoria de Santa Maria ...". Vegeu la descripció de l'obra a "Una intervenció gòtica a l'edifici romànic: la capella de l'Esperança", pàg. 55.

intenció. Únicament volem deixar constància de l'existència d'aquest mestre i de l'estreta vinculació amb l'escola de Lleida.

La presència a Tortosa del segon dels mestres lleidatans documentats, Ramon Saportella, és una mica més tardana. El març de 1344 consta dirigint les obres del dormitori comunitari. Treballava amb el seu fill com a arquitecte i cap de colla de la fàbrica, tasques que incloïen el tall de la pedra i la contractació dels operaris que havien de portar a terme l'obra:

Raimundum Çaportela lapicidam civitate Ilerde et Raimundum Çaportela filium suum ... qui incipient oppus istius dormitorii ... et continue faciant et complerant dictum opus et quod habeant alios operarios necesarios ad dictum opus ...⁸

El document que ens ha permès localitzar-lo informa que va ser ell qui va iniciar l'edifici i en va dirigir la primera fase constructiva, centrada possiblement al sector de la coneguda actualment com a aula major (fig. 141 i 148-149). També en va deure ser el projectista, així com el director de les obres d'enderroc de la torre i del sector de muralla que fins aleshores havien format part de la infermeria de canonges.

També per al cas dels Saportella es poden establir vincles de relació concrets amb un obrador actiu a Lleida. Entre 1332 i 1350 han estat localitzats treballant en aquesta ciutat tres mestres d'obra o picapedrers que porten el cognom Portella. Es tracta de Bartomeu Domènec i Pere Portella, menestrals dels quals no es coneix actualment més que el nom i l'ofici.⁹

La presència de Berenguer Montpalau i dels Saportella a Tortosa palesa una interessant via de relacions amb Lleida en aquesta primera meitat del segle XIV. En aquest moment la ciutat del Segre era, com hem comentat, un nucli força actiu, també des del punt de vista constructiu, fet que la va convertir en un focus de recepció de les formes gòtiques a Catalunya. Mestres estrangers com Pere de Guines o Samsó de Navers hi arribaren a la dècada dels anys trenta per portar a terme obres reials. L'existència de dinasties com la dels Penafreta són testimoni de la presència contemporània de mestres establerts a la ciutat des de dates força anteriors. L'abundància d'obradors actius dirigits per mestres de qualitat, poc estudiats encara per a la primera meitat del segle XIV, així com l'esmentada vinculació de la majoria a la casa reial, són un bon argument per explicar la compareixença de

8. ACTo, NC 1344, doc. De petició d'aixecament de l'excomunicació de Pere de Pinós, fols. 14r-16v; NC 1344, 16 de les calendes d'abril.

9. ESPAÑOL, F., 1991, pàg. 182.

menestrals fora de l'àmbit estricte del territori lleidatà. La ciutat era un obrador important que exportava professionals del treball de la pedra, tant constructors com imaginaires, a altres indrets del territori.¹⁰ Tortosa en va ser, per a aquestes primeres dècades del segle XIV, un dels focus de recepció.

Estudis posteriors molt possiblement permetran incloure en aquest context la resta d'obres catedralícies de la primera meitat del segle. Ens referim en concret a les del palau episcopal i les de la sala capitular de la canònica, els mestres de les quals no s'han documentat fins ara. L'arquitecte que va traçar i dirigir les obres del capítol era bon coneixedor tant de la tradició constructiva de la Corona com dels nous preceptes arribats del nord, que en aquest moment ja s'havien generalitzat al nostre territori i que s'adaptaven a la tradició meridional. Contemporani a l'arquitecte que va dirigir les obres de la sala capitular de Sant Domènec de València, és inevitable traçar vincles de possible relació amb ell si es considera la similitud entre els dos models. Hem comentat ja a l'apartat corresponent a la reconstrucció de la història i l'estructura d'aquest edifici la importància que tots dos exemples van tenir com a pont entre els models de sala capitular monacal del segle XIII i els nous edificis civils baixmedievals destinats a funcions de llotja. El coneixement dels seus artífexs, que formaven part del grup dels primers mestres gòtics catalans, ajudarà a entendre millor el panorama de l'evolució arquitectònica d'aquesta primera meitat de segle.

A les obres esmentades cal sumar les del palau episcopal, realitzades també al llarg de la primera meitat del segle XIV. Molt possiblement els mateixos mestres participaren en ambdues. En aquest sentit, cal tenir present la hipòtesi de la doctora Francesca Español sobre la possible participació en la capella del palau de l'arquitecte i escultor de Montblanc Guillem Seguer, així com de la vinculació que Agustí Duran Sanpere i Joan Ainaud van establir de la seua escultura al sepulcre de Joan d'Aragó a la catedral de Tarragona.¹¹

Bernat Dalguaire i l'obrador d'Horta de Sant Joan (1346-1348)

Actualment, el perfil professional de Bernat Dalguaire és únicament conegut a partir de la documentació de la seu tortosina.¹² No hi ha dubte, però, seguint les referències que hi apareixen i considerant l'en-

10. DURAN I SANPERE, A.; AINAUD DE LASARTE, J., 1956, pàgs. 181-193; DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 106-121; ESPAÑOL, F., 1991, pàgs. 181-203; TERÉS, R., 1997, pàgs. 224-225, 239-241.

11. ESPAÑOL, F., 1994, pàgs. 39-46; DURAN I SANPERE, A.; AINAUD DE LASARTE, J., 1956, pàg. 194.

vergadura de l'obra que el maig del 1346 se li va encarregar, que devia tenir un prestigi considerable com a mestre d'obres de pedra. El text del contracte que va signar amb el Capítol tortosí n'indica la procedència: Horta de Sant Joan. Desconeixem si havia nascut a l'esmentada vila o hi habitava per motius professionals. De les fonts es desprèn, això sí, que hi dirigia un obrador de caràcter familiar força actiu. El cognom del mestre remet a una procedència lleidatana de la nissaga, pel que fa a la via oberta durant la primera meitat del segle amb mestres de les Terres de Ponent. Es tracta d'una hipòtesi que actualment, amb la informació de què disposem, no podem contrastar.

La vila d'Horta, situada a unes set hores de viatge a peu des de Tortosa, havia estat seu de l'antiga comanda templera que portava el mateix nom. Era una població pròspera per la seua vinculació als camins i als lligallos ramaders de transhumància que connectaven les terres del terme general de Tortosa, actuals comarques del Baix Ebre i Montsià, amb l'Aragó. Hom ha constatat l'existència a la vila d'una important activitat constructiva entre darreries del segle XIII i primeres dècades del segle XIV, anys de transició entre el domini templer i l'hospitaler.¹³ Seguint les tesis de Joan Fugueta, els edificis més emblemàtics conservats actualment haurien estat començats a bastir en els darrers temps del domini de l'orde del Temple, com a resposta a l'important augment demogràfic, econòmic i estratègic de què la vila gaudia en aquests anys. Quan es va dissoldre l'orde i el lloc va passar a ser propietat hospitalera, aquests haurien continuat la tasca d'ampliació i renovació constructiva dels seus antecessors.¹⁴ Entre les construccions medievals conservades destaquen l'església del convent de Santa Maria dels Àngels, l'església parroquial de Sant Salvador i la coneguda com a torre del Prior. La manca de notícies sobre aquests edificis n'ha fet basar l'establiment de la cronologia en l'anàlisi formal i de les estructures. Hom situa l'inici de les obres de l'església de Santa Maria i la torre del Prior cap a la segona meitat del segle XIII. A la darrerria del mateix segle o principis del següent devien començar també les obres de la parroquial de Sant Salvador, amb relació a l'esmentat context de renovació de temples que caracteritzà el pas al tres-cents. En les primeres dècades del segle XIV, es degué portar a terme la construcció de l'atri i el cor alt de l'església de Santa Maria, així com la reforma de l'esmentada torre del prior. Hom ha destacat l'atreviment estructural de la volta plana que separa la planta baixa del primer pis de la

12. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 37-39, 52 i 66-67; ALMUNI, V., 1991, pàgs. 55-62, 83-86, 111-116; *ibid.*, 1994, pàgs. 143-150.

13. FUGUET, J., 1995, pàgs. 120-132; *ibid.*, 1998, pàgs. 58-63; TARRAGÓ, S., 1992; GGCC, 1993, VII, pàgs. 275 a 280.

torre del Prior, pròpia d'un mestre hàbil en el seu art. Joan Fuguet es decanta per una cronologia de finals del segle XIII pel que fa a l'inici de les obres de la parroquial. Emma Liaño i Àngel Monlleó en proposen una cronologia més avançada, dins ja de les primeres dècades del segle XIV. Aquest darrer esmenta una possible via de relació entre l'obra de l'església i la de la seu de Tortosa, establerta seguint la hipòtesi del mestratge de Bernat Dalguaire en aquesta darrera. Situa en aquest moment la construcció de l'absis i del primer tram de nau de la nau, mentre que per a la resta de trams d'aquesta darrera proposa una cronologia que situa al segle XV.¹⁵

Resulta agosarat, atesa la manca d'informació documental, fer coincidir Bernat Dalguaire amb el mestre que suposadament va dirigir les obres esmentades de Sant Salvador i Santa Maria d'Horta en la primera meitat del segle XIV, així com les reformes fetes a la torre del prior. Joan Fuguet es decanta per la tesi que un mateix mestre hauria pogut dirigir més d'una obra.¹⁶

El fet que a Tortosa la tasca concreta de Bernat Dalguaire es reduís als treballs de fonamentació no permet comparacions formals o d'estructura amb els edificis conservats a Horta. Sí que podem parlar de la participació general de l'obrador de Bernat Dalguaire en el conjunt d'obres del municipi. Diferents factors ens ho permeten. En primer lloc, el reconeixement professional de l'arquitecte com a mestre de fer esglésies i expert en obres de pedra, fet que el va portar a ser escollit pel capítol tortosí i pel bisbe Arnau per a projectar i iniciar les obres de la seu. En aquest moment Bernat Dalguaire era una persona que havia entrat ja a l'edat madura, circumstància que es desprèn de les notícies que ens assabenten que tenia una filla casada amb un dels seus menestrals qualificats, Domingo Prunyonosa. Devia nàixer, doncs, entre els darrers anys del segle XIII i la primeria del segle XIV. La seua formació va coincidir amb la generalització al nostre territori de les noves formulacions tècniques i formals del que coneixem com a arquitectura gòtica. També es correspon amb l'esmentat moment d'efervescència constructiva de la població d'Horta, que afectava a nuclis propers com Gandesa, Batea o Vilalba dels Arcs. Aquest fet degué afavorir la generalització de les noves formulacions i la creació d'obradors de menestrals experts en el treball de la pedra, entre els quals el de Bernat Dalguaire devia destacar per la seua perícia en la construcció d'obres monumentals.

14. FUGUET, J., 1995, pàgs. 120-132.

15. FUGUET, J., 1995, pàg. 131; TARRAGÓ, S., 1992; LIAÑO, E., 1983, vol. II, pàg. 9; MONLLEÓ, A., 1998, pàgs. 474-475; ibíd. 1996, pàgs. 407-436.

16. FUGUET, J., 1995, pàg. 132; ibíd. 1998, pàgs. 58-60.

Un segon factor que permet suposar la participació del mestre en algunes de les obres esmentades és la confirmació documental que a la vila dirigia un obrador de dimensions mitjanes, part del qual es va traslladar a Tortosa a treballar a la seu. Al llarg del poc més d'un any que és present a l'obra tortosina són citats treballant puntualment al seu costat quatre familiars directes. Entre ells, el més qualificat i vinculat a l'obra de la seu va ser el germà del mestre, Pere Dalguaire. Els primers mesos de treball va col·laborar amb Bernat en la realització de la mostra de la seu que el bisbe va voler examinar a Bítém, així com en la traça de les línies on calia obrir els fonaments del sector septentrional de l'absis. Quan el mestre no era a l'obra, ell s'encarregava de substituir-lo. També controlava els afers relacionats amb la pedrera quan el mestre no hi podia acudir. El seu jornal, de dos sous diaris, superava en sis diners el de la resta de piquers. Podem dir, doncs, que actuava com a substitut o aparellador del seu germà, controlant la gestió quotidiana i deixant per a aquest les feines pròpies de direcció del projecte.

Així mateix, formaven part del taller Arnau Dalguaire, Domènec Prunyonosa i el germà d'aquest darrer, Pere. El primer va arribar a Tortosa amb el mestre en tornar aquest d'una estada de tres setmanes feta a Horta. El seu jornal, de divuit diners, corresponia al d'un picapedrer. Potser era fill del mestre, nebot o un germà menor menys qualificat. Domènec Prunyonosa, d'altra banda, era casat amb una filla de Bernat Dalguaire. Consta treballant a Tortosa a partir del mes de novembre del mateix 1346, encara que s'absenta amb relativa freqüència. El seu jornal era de vint diners, quantitat lleugerament superior a la de la resta de menestrals. Entre els mesos de gener i abril de 1347, moment en el qual es constata un alentiment del ritme de treball i l'absència del mestre major, va substituir a Pere Dalguaire, que tampoc no hi era. El temps que ho va fer queda reflectit al seu jornal, que s'incrementa fins arribar als dos sous que cobrava Pere. En altres moments, com el mes de maig de 1347, Domènec Prunyonosa va substituir directament al mestre quan aquest va marxar dues setmanes de Tortosa per a veure altres obres:

En Bernat Dalguaire no fo en la obra aquesta setmana, partinch lo dicmenge apres dinar per a veure obres. Item tingue ho mana la obra en Domingo Pruyonosa genre del mestre ...¹⁷

De la resta de picapedrers que van treballar aquest primer any a Tortosa, almenys quatre més pertanyien a l'obrador de Bernat Dalguaire.

17. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 22r-22v.

Tres d'ells, Joan Soler, Joaquim Paleres i Jaume d'Osona, són citats com a macips del mestre. El tercer, Bernat Soler, suposem que devia ser germà de Pere i per tant pertanyent a la mateixa quadrilla.

A aquesta colla de nou picapedrers identificats que formaven l'obrador molt possiblement hauríem de sumar altres menestrals, dels quals no s'indica procedència al llibre de l'obra. Sí que tenim certesa del treball d'altres menestrals procedents d'Horta, que en aquest cas actuen com a professionals autònoms, talladors i proveïdors de pedra tallada. Són Pere d'Alarç i Bernat Galceran, que actuen com a socis en la venda d'una partida de pedra a la fàbrica.¹⁸

Un tercer argument a favor de l'activitat continuada de l'obrador dels Dalguaire a Horta és el fet que el mestre hi continua mantenint contactes freqüents. Al llarg de l'any que treballa a la seu fa diferents estades a la vila, que en alguns casos són força llargues. Hi roman tres setmanes entre mitjan setembre i el primer diumenge d'octubre de 1346. A la darrerria d'aquest mes hi torna a viatjar i no consta documentat de nou a Tortosa fins la darrera setmana de gener. Finalment, hi puja encara el mes de maig per la festa de l'Ascensió.¹⁹

A Tortosa, la tasca de Bernat Dalguaire va ser important però curta. Els llibres de l'obra el documenten entre l'abril de 1346 i el juny de 1347, encara que és molt possible que no deixés de dirigir la fàbrica fins a l'estiu de 1348.²⁰

Ignorem en quin moment i per quin motiu va deixar el mestratge, ja que no s'ha conservat el registre de fàbrica de l'any 1347-1348. Podem aportar només les anotacions de l'any administratiu següent, 1348-1349, que demostren que el mestre no dirigia ja l'obra. La primera, que es pot datar poc després del novembre de 1348, és de caràcter indirecte però prou explícita de l'absència del mestre:

Item costa la ferramenta de traure del alberch en que estave N-Alguaire e mudar en la quasa de la obra ...²¹

La informació que sobre la tasca professional de Dalguaire aporta el registre de comptabilitat resulta força interessant per al món de la història de l'art perquè permet seguir l'evolució del procés de definició d'un projecte de catedral gòtica des del moment de contractació del

18. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 24r-25v.

19. ACTo, NC 1345-1347, fol. 16v i s.

20. A més dels registres jornalers del llibre de l'obra, es conserva l'encapçalament d'un document notarial datat el 18 de novembre de 1346, el text del qual no es va arribar a escriure, en què ell mateix es qualifica de mestre picapedrer de l'obra de la fàbrica de Tortosa (ACTo, NC 1346, 14 de les calendes de desembre).

21. ACTo, ll. o. 1348-1350, fol. 5r.

mestre fins que s'inicia l'obertura de les rases per a fer els fonaments. Hem comentat ja al capítol d'evolució d'obres que els contactes del bisbe i capítol tortosins amb el mestre devien començar a la darrerria de 1345 o a principis de 1346. El 20 de maig d'aquest darrer any les dues parts van signar el contracte que convertia Bernat Dalguaire en mestre major de la fàbrica catedralícia. Al cap de tres dies, aquest empenia un viatge de trenta-cinc jornades per terres del nord del Principat i del sud de França, amb l'objectiu de cercar models per al projecte de la nova seu. A més dels aspectes relacionats amb el disseny li devien interessar altres qüestions, com els models de gestió aplicats en obres de gran envergadura i els processos de substitució d'edificis antics per altres de moderns sense haver de traslladar les funcions que s'hi realitzaven. Degué tenir converses amb els mestres més importants del moment, i segurament que en va recollir totes les impressions en un quadern de treball. Això es desprèn de les anotacions de despesa del viatge. S'ha parlat a bastament sobre aquests tipus de quaderns, de finalitat essencialment pràctica, que recollien fórmules i receptes transportables que es podien portar a la pràctica d'immediat. En un moment que els sistemes de pesos i mesures no estaven unificats, les formes d'expressió verbal i les il·lustracions eren el millor mitjà per a comunicar-se. És per això que els viatges de treball prenen una importància fonamental en la transmissió de coneixements relacionats amb la geometria descriptiva.²²

Ignorem quin va ser el camí que va seguir el mestre per arribar fins Avinyó. Els dies invertits en el viatge, trenta-cinc, i el llarg recorregut fins a la ciutat papal, uns sis-cents quilòmetres, fa suposar que va triar el camí més curt, vorejant la costa Mediterrània. Es tractava d'una via farcida d'obres de grans esglésies en construcció. La ciutat de Barcelona estava en aquests moments en plena efervescència constructiva, amb un clar protagonisme de les obres eclesiàstiques. La fàbrica de la nova catedral, que embolcallava la romànica com es volia fer a Tortosa, estava en una fase avançada; s'havia bastit el cap i gran part de les capelles de la nau en el sector de l'evangeli. Recentment acabada la cripta, cal suposar que Bernat Dalguaire va poder gaudir de la contemplació del sepulcre de Santa Eulàlia, element clau en la seua època per a oferir als professionals del moment exemple del gust i la sensibilitat de l'escultura italiana d'aquests anys centrals del segle.²³ A Santa Maria del Mar l'obra estava també molt avançada; devia ser exemple de fàbrica ben organitzada, que permetia un ritme de treball

22. RECHT, R.; 1989, pàgs. 279-280; BECHMANN, R., 1991a, pàg. 32 i s.

23. BRACONS I CLAPÉS, J., 1993, pàgs. 43-51.

ràpid i l'aixecament simultani de diferents parts de l'edifici. Santa Maria del Pi tenia igualment bastits el cap i bona part de la nau. Havien començat recentment les obres de l'església de Sant Just...

Una de les escales de Bernat Dalguaire va poder ser la ciutat de Manresa. Si hagués estat així, va tenir la possibilitat d'observar l'original model de composició de la capçalera del temple de Santa Maria de l'Aurora, projectat pel mestre Berenguer de Montagut. El 1345 estaven ja aixecades bona part de les capelles radials, i es treballava en la central del presbiteri. La solució de capelles intercomunicades de l'absis d'aquesta església es pot considerar un precedent directe de l'esquema posteriorment desenvolupat a la capçalera de Santa Maria de Tortosa, fet que obliga a pensar en un coneixement previ de l'obra per part del mestre tortosí.²⁴

Girona era també en aquest moment una escala important en el camí de Dalguaire cap a Avinyó. De la mateixa manera que a Barcelona, un nou edifici catedralici s'estava aixecant per a supplantar el romànic que havia quedat petit i antic. Les obres de la capçalera gòtica de la seu estaven en aquest moment avançades. De fet, faltava només un any perquè es traslladessin les relíquies des del vell al nou altar.²⁵

Passats els Pirineus, fàcils de flanquejar en els mesos d'abril-maig, Perpinyà va poder ser també parada en el viatge de l'arquitecte tortosí. Al llarg de la primera meitat de segle s'havien iniciat obres importants a tota la ciutat, que encara continuaven: al palau dels reis de Mallorca, a les esglésies de Sant Jaume, Sant Mateu o Sant Francesc, a la Casa de la Ciutat... La fàbrica de Sant Joan el Nou s'havia iniciat a la dècada dels anys vint, i pels voltants del 1340 es treballava a la capella de Santa Maria. També Narbona era un punt de referència obligat. L'activitat constructiva gaudia de gran vitalitat en aquests anys centrals del segle. Les dues fàbriques simultànies de la catedral i el primer tram del Palau Nou dels arquebisbes eren les que tenien més protagonisme. Hi havia, però, altres obres d'embelliment i renovació importants en els establiments religiosos i temples parroquials de la ciutat.²⁶ La seua catedral, juntament amb la de Tolosa, era la més recent i moderna de les esglésies metropolitanes franceses. Totes dues exemplificaven la transposició dels models cortesans del nord de França a les terres meridionals del regne. Hom ha teoritzat a bastament sobre el seu paper en la definició de l'arquitectura gòtica del Migdia francès. Al llarg

24. LAVEDAN, P., 1935, pàg. 186; TORRES BALBÁS, L., 1952, pàgs. 207-208; BONFILL, R. M., 1998, pàg. 43.

25. FREIXAS, P., 1983, pàgs. 15-17.

26. CAILLE, J., 1990, pàgs. 15-22.

de tota la primera meitat del segle XIV, el temple de Sant Just i Sant Pastor de Narbona representa un estàndard d'arquitectura religiosa que els mestres podien prendre com a model.²⁷

En conjunt, la zona del Migdia francès vivia en aquests anys centrals del segle XIV una efervescència constructiva que el convertia en lloc de destinació de molts arquitectes i escultors. Hom coincideix a considerar que la primera meitat del segle XIV va ser el gran moment d'aquest gòtic meridional francès, el nucli irradiador bàsic del qual era precisament a la ciutat d'Avinyó. Aquest enclavament, ciutat papal des de 1309 i cruïlla de rutes que anaven i venien del reialme de França, de Lió, dels països alemanys i d'Itàlia, era un punt de referència obligat per a l'activitat artística. No és estrany que fos l'objectiu darrer del viatge de Bernat Dalguaire. Tant el mestre com els seus patrons tenien coneixement de la gran activitat constructiva que hi havia a la ciutat. Cal pensar també, sens dubte, en una motivació política per part dels segons, amb relació a la necessitat de vincular la nova obra de la seu amb els edificis tant del Principat com del sud de França que més directament remetien a les corones i al papat.²⁸ Al llarg del pontificat de Benet XII (1335-1342) s'havia enderrocat l'antic palau papal i s'havia aixecat un complex sobre la base del primer que presentava unes estructures de qualitat amb una coherència de composició considerable. Era coneguda la rapidesa amb què les obres es portaven a terme. Diferents parts del complex eren bastides al mateix temps, i les quadrilles de treballadors realitzaven tasques en diferents punts de manera totalment organitzada.²⁹ L'accés al papat de Climent VI el 1342 no va suposar un canvi de política edilícia. Aquest prelat es va convertir en continuador de la voluntat del seu antecessor de convertir la ciutat en una de les més brillants d'Europa. Sembla que va ser molt poc després del seu nomenament, a partir de 1343, que el nou papa va prendre la decisió d'afegir un nou palau al de Benet XII perquè aquest havia quedat petit per a les noves necessitats. Aquest havia de tancar la plaça del palau vell pel sector sud-oest.³⁰

27. DURLIAT, M., 1994, pàgs. 11-14. FREIGANG, C., 1994, pàgs. 15-26; DAVIS, M., 1994, pàgs. 27-38. PAUL, V., 1994, pàgs. 39-44. MARTIN, E.; PRADALIER-SCHLUMBERG, M., 1994, pàgs. 45-54.

28. Sobre les vinculacions entre art i poder reial en temps de Pere el Cerimoniós, vegeu MADURELL I MARIMON, 1935, pàgs. 371-393; DALMASES, N., 1989, pàgs. 203-207; BRACONS, J., 1989, pàgs. 209-243.

Sobre la intenció política de la corona francesa en la construcció dels grans edificis religiosos i civils del Migdia francès, vegeu DURLIAT, M. 1994, pàgs. 11-14; FREIGANG, C., 1991, pàgs. 265-289; FREIGANG, C., 1994, pàg. 17 i s.

29. PIOLA CASELLI, F., 1981.

30. ROBIN, 1999, pàg. 127 i s.; PIOLA CASELLI, F., pàg. 80 i s.

La visita de Bernat Dalguaire va coincidir en el temps amb aquesta darrera campanya constructiva, dirigida pel mestre Joan de Louvres. El 1346 tant l'ala sud com l'oest del complex estaven en plena construcció. Dalguaire va poder veure acabada la sala de la Gran Audiència, que destacava de la resta del conjunt per la seua monumentalitat. En el moment que ell va arribar s'iniciaven les obres de la capella clementina, situada al damunt de l'audiència. Va coincidir també amb l'acabament en la decoració pictòrica de la torre del guarda-roba. En aquesta, artistes francesos i italians treballaven sota les ordres de Matteo Giovanetti, arribat a Avinyó cap al 1343 amb el seguici de Simone Martini, després de passar per Orvieto i Assís.³¹

Van ser moltes, per tant, les coses que Bernat Dalguaire va poder aprendre a Avinyó. Des de les noves tendències artístiques, arribades tant del nord de França com des d'Itàlia i recreades a Avinyó segons les necessitats del moment, fins la manera d'organitzar el treball i l'administració d'una fàbrica d'envergadura. Més que intentar buscar filiacions directes que sempre resulten força febles de raonar si no hi ha documentació que en parli, hem d'incidir en el bagatge de coneixements i models formals generals que la seua estada a la zona va permetre obtenir al mestre de la seu tortosina. Edificis catalans com les catedrals de Barcelona i Girona, o esglésies com Santa Maria del Mar, havien realitzat ja anys enrere un procés d'adaptació de les estructures i les formes gòtiques del nord a través de la influència dels grans edificis religiosos del Migdia francès, filtre d'aquestes influències septentrionals.³² Ara, però, Bernat Dalguaire tenia l'oportunitat de veure aixecada una part important d'aquests edificis pioners del Principat, així com de repensar el seu model utilitzant els coneixements apresos dels mestres francesos. Hom no pot deixar de pensar en la catedral de Tortosa quan es contemplen els gruixuts pilars fasciculats de la Reial Audiència, de capitells decorats amb relleus vegetals, la delicada decoració esculpida dels capitells i les mènsules de la capella Clementina o de l'escala que hi permet l'accés. Característica aquesta darrera, d'altra banda, força comuna a tota la zona del Llenguadoc, on edificis com l'abadia de Vallmanya conreen des del segle XIII aquest gust per la decoració vegetal o figurada incorporada als edificis. És difícil concretar totes aquestes influències, més encara si es pensa que la catedral actual no respon exactament al model de Bernat Dalguaire. És molt possible, però, que l'esperit d'aquest primer projecte romangués en molts aspectes en el model definitiu de l'edifici de Tortosa.

31. PIOLA CASELLI, F., 1981, pàgs. 82-83.

32. PUIG I CADAFAELCH, J. M., 1921.

Fos com fos, el que sí podem concretar és que el dia 31 de maig de 1346 Bernat Dalguaire arribava de nou a Tortosa. Portava a la carpeta dibuixos i mostres amb els quals havia de confeccionar la traça de la nova seu que en endavant dirigiria. Un cop arribat del seu viatge, el mestre va tenir uns mesos per a assimilar tot el que havia vist i poder treballar en la traça. El mes d'agost la tenia enllestida i en va poder confeccionar una mostra a gran escala per ensenyar-la al bisbe i membres del Capítol. Possiblement es va tractar d'una delimitació a gran escala sobre el terreny del que seria el perímetre de l'edifici, encara que no podem descartar que la mostra fos feta a manera de maqueta en tres dimensions, incloent l'alçat. Els tretze jornals despesos deixen entreveure un treball d'una certa magnitud. El dia que es va acabar de fer la mostra, el bisbe i alguns canonges es van traslladar a Bitem per examinar-la.³³ Al cap de poc el mestre va començar a prendre mesures a peu d'obra i, a partir del mes de desembre, a obrir les rases de fonamentació.

El control dels patrons sobre el projecte era un fet lògic en aquest moment. Podia ser realitzat *a posteriori* o en el mateix moment de la signatura del contracte. N'hi ha nombroses referències, tant en obres d'arquitectura com d'arts plàstiques. Sense sortir de l'àmbit de Tortosa, el document de contracte de la construcció de la capella de Sant Joan del Capítol, signat l'any 1364, especifica que anava acompanyat d'una traça de l'obra feta pel mestre per a facilitar als promotors el seguiment de l'execució. Volem destacar, per la contemporaneïtat amb la notícia que analitzem sobre Tortosa, el projecte de façana del palau Sansedoni a Siena. Obra de Giovanni d'Agostino datada el 1340, la traça a escala acompanya el text del contracte, de manera que el text d'aquest darrer i el dibuix es complementen per a facilitar la comprensió.

Resulta interessant, insistint en aquest aspecte, el comentari de Christian Wilson sobre la voluntat dels promotors d'entendre i poder inspeccionar el projecte de l'edifici abans que fos portat a la pràctica. Considera que això era més fàcil a Itàlia que al nord d'Europa perquè els dibuixos eren més simplificats. Considera que el desig de control pot estar en relació amb l'interès per tenir quelcom diferent o millor que altres entitats religioses contemporànies.³⁴

Paral·lelament a la direcció de les obres de la seu, el mestre va continuar portant altres fàbriques a la zona. En tenim poques referències, però resulten prou explícites. Hem comentat ja els viatges realitzats

33. ACTo, ll. o. 1346-1347, fol. 6r.

34. ASCANI, V., 1989, pàg. 272 i s. Vegeu també KIMPEL, D.; SUCKALE, R., 1990, pàg. 102 i s.; WILSON, C, 1990, pàgs. 10-11.

a Horta de Sant Joan, possiblement no sempre per motius familiars. Alguna breu referència permet ampliar encara una mica més el seu àmbit d'acció. La segona setmana d'abril de 1347 no rep pagament de l'administrador de la fàbrica durant tres dies per un viatge que fa a Sant Mateu del Maestrat.³⁵ El fet que no fos pagat per l'administrador de l'obra demostra que el motiu del viatge n'era aliè. És possible que dirigís alguna obra en aquesta població, seu del maestrat de Montesa i força activa gràcies al comerç de la llana en aquests darrers segles del període medieval.³⁶ Un mes i mig més tard, al cap de pocs dies que fos posada la primera pedra de l'obra nova, el mestre tornava a marxar per anar a veure obres. En aquest cas l'absència va ser més llarga, disset dies. D'aquests, només set van ser pagats per l'administrador de la fàbrica de la seu.³⁷ Cal suposar, doncs, que el viatge va ser aprofitat pel mestre tant per a consultes relacionades amb l'obra de la seu com per a altres afers personals vinculats a la seua activitat professional. Ell i l'administrador, per aquest motiu, haurien arribat a un acord sobre els pagaments a realitzar.³⁸

La referència a l'estada de Dalguaire a Sant Mateu del Maestrat obre una via interessant de relacions amb les terres centrals de la diòcesi, estructurades per aquesta població i la propera de Morella. Precisament en aquesta hi apareix documentat uns anys després el gendre del mestre, Domènec Prunyonosa, com a arquitecte major de les obres de l'arxiprestal de Santa Maria i de l'església del convent de Sant Francesc, qui sap si continuant alguna de les tasques engegades per Bernat Dalguaire.³⁹

Tot plegat, l'obrador de Bernat Dalguaire es presenta als anys centrals del segle XIV com un element força actiu i amb vàlua tècnica reconeguda en aquesta zona de transició entre terres catalanes, valencianes i aragoneses. El polígon Horta-Tortosa-Sant Mateu-Morella, poblacions amb intervencions provades, delimita de manera aproximada el que devia ser el seu radi d'acció.

Bernat Dalguaire va romandre a l'obra de Tortosa fins l'estiu de 1348. Desconeixem el motiu pel qual va deixar d'exercir-hi com a mestre major, alhora que desapareixia dels registres de comptabilitat el rastre de qualsevol notícia sobre el seu obrador. El contracte del mestratge especifica clarament que el mestre romania obligat amb l'obra durant

35. ACTo, ll. o. 1346-1347, fol. 20v.

36. SÁNCHEZ GOZALBO, A., 1932; LEVI, E., 1929 i 1932.

37. ACTo, ll. o. 1346-1347, fols. 22r-22v.

38. ACTo, ll. o. 1346-47, fols. 22v-23r.

39. ALANYÀ, J., 2000, pàgs. 26, 103, 109, 113, 115, 182-183; ALANYÀ, J., 1992-1993.

tota la vida. A més, el poc temps passat des de l'inici de les obres, amb l'esforç que la traça del projecte i l'organització de la fàbrica va suposar per al mestre, fa considerar poc probable que el mestre abandonés l'obra voluntàriament. L'edat avançada tampoc en devia ser la causa, ja que al llarg del poc més d'un any consta que fa nombrosos viatges, alguns tan llargs en el temps com el que el porta a Avinyó. La coincidència de la data final de la seua permanència amb l'arribada de l'epidèmia del 1348 a Tortosa obliga a barallar la possibilitat que el menestral morís, en una etapa de la seua vida encara molt fructífera i activa, a conseqüència de la pesta, com va succeir amb molts altres entre els quals es trobava el mateix bisbe de Tortosa, Bernat Oliver. Una anotació feta en un full en blanc al llibre de l'obra de 1345-1347 obliga a considerar aquesta possibilitat. L'administrador va escriure la frase "... a l'amat en Bernat per Punter", fent clara al·lusió a la seua habilitat. Sembla un homenatge a una persona admirada, en una part del llibre que hauria d'haver estat ocupada, en circumstàncies normals, per la despesa ordinària de l'obra. Joan Fuguet parla de la possibilitat que un fragment de sarcòfag amb relleus representant eines pròpies d'un mestre d'obra, conservat al mur de la galilea de l'església de Santa Maria dels Àngels d'Horta pogués pertànyer a aquest arquitecte.⁴⁰ Caldrà seguir investigant en la documentació de la zona abans de poder assegurar què va passar amb el primer mestre de la seu després del juny de l'any 1347.

Resulta difícil poder concretar al detall quina ha estat la importància de la personalitat de Bernat Dalguaire per a l'obra de la catedral tortosina. Com a mestre major de les obres del temple en va traçar un primer projecte. Va dirigir la primera campanya d'excavació de fonaments i l'inici del rebliment a partir del maig del 1347, fet que pressuposa la fixació sobre el terreny de les directrius generals del seu model. La precisió en els detalls de les partides de pedra contractades per ell mateix en el període del seu mestratge o la confecció de motlles per a enviar als picapedrers que treballaven a la pedrera demostra que el mestre tenia molt clar quin havia de ser el desenvolupament en alçat del seu model.⁴¹ Amb tot, l'estat poc avançat de l'obra en començar el darrer quart del segle XIV i els canvis respecte al projecte registrats a partir d'aquest moment obliguen a relativitzar el paper del mestre amb relació al model que l'edifici va seguir definitivament.

40. FUGUET, J., 1999, pàg. 8.

41. ACTo, NC 1346, 10 de les calendes d'agost. Vegeu ap. doc. 23. Ibíd. ll. o. 1345-1347, fols. 36r-46r. Vegeu l'explicació detallada d'aquesta activitat a "Els primers mesos de treball a l'obra. La regulació dels mecanismes de provisió de pedra", pàg. 74.

Una referència confusa: el mestratge de Benet Basques de Montblanc

La notícia d'un dibuix signat per aquest mestre representant un segment d'alçat de la seu a l'Arxiu Catedralici, publicada per Josep Matamoros juntament amb una reproducció del dibuix, és l'única referència de què disposem sobre el mestratge d'aquest arquitecte. Tradicionalment la confecció de la traça ha estat considerada contemporània al mestratge de Bernat Dalguaire.⁴² Malauradament, el gràfic no es conserva actualment en el fons de l'arxiu capitular, fet que obliga a tenir com a única orientació la còpia de Josep Matamoros. Representa un fragment d'alçat exterior que dibuixa el segment d'una capella absidal i els sectors de girola i del presbiteri central corresponents. Destaca per la profusió de detalls.

Josep Lluís, prenent com a referència la reproducció publicada del dibuix, traça una hipòtesi de comparació amb la mètrica del plànol d'Antoni Guarc, amb el model de la qual no coincideix. El mateix autor teoritza sobre la possible cronologia de l'alçat, per a la qual aporta dues possibilitats. Pensa que bé podria correspondre al moment de definició del primer model, entre 1345 i 1347, o bé s'hauria realitzat cap al 1375 quan es redefineix la traça de l'absis.⁴³

Les obres de l'arquitecte Joan Valença (1348-c. 1375)

El mateix any 1348 que Bernat Dalguaire desapareix de la documentació tortosina s'inicien les referències a un mestre de nom Joan que identifiquem amb Joan Valença, documentat amb més precisió a partir de 1350.⁴⁴ De nou les fonts semblen indicar una procedència lleidatana del menestral, a qui entre agost i setembre de 1349 es fa venir des d'aquesta ciutat per manament del bisbe i l'administrador.⁴⁵ És possible que aquest fet es trobe en relació amb l'arribada del bisbe Jaume Sitjó procedent de la càtedra lleidatana el 1348. En aquest cas resultaria força interessant la vinguda conjunta de tots dos càrrecs, amb la finalitat de suplir els respectius antecessors, morts a causa de la pesta.

El 1356 Joan Valença apareix a la documentació com a "lapicida Dertuse", fet que indica que s'havia establert a la ciutat. Ho devia fer

42. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 33

43. LLUÍS, J., 2001, pàgs. 115-117.

44. ACTo, ll. o. 1348-1349, fols. 5r-15v. Íd. NC 1348-1350, 3 de les nones de maig de 1350. Vegeu els apartats "L'any 1348-1349. Les primeres referències al mestre Joan", pàg. 82, i "La sala capitular", pàg. 317.

45. ACTo, ll. o. 1348-1349, fol. 20r-v. Trobareu aquest raonament més detallat a l'apartat "L'any 1348-1349. Les primeres referències al mestre Joan", pàg. 82.

juntament amb la seua família, ja que el 1358 la seua mare ven una casa que tenia sota cens a la ciutat, davant de la seu, amb el consentiment de Joan i la seua dona Venguda.⁴⁶ L'escassa activitat palesa a l'obra al llarg del seu període de mestratge i l'absència de llibres d'obra expliquen la poca informació de què disposem sobre l'arquitecte i la seua tasca a la seu. Amb tot, la vinculació a l'obra i a la ciutat les dècades centrals del segle són confirmades per la contractació que fa l'estiu de 1364, de nou com a ciutadà de Tortosa, de l'obra de la capella de Sant Joan del Capítol.⁴⁷

El text del document permet extraure conclusions interessants sobre aquest mestre. En primer lloc, el fet que la seua professionalitat com a arquitecte i tracista era reconeguda i justificada. Prèviament a la signatura del contracte, que detalla les característiques estructurals de l'obra, el mestre havia presentat una traça de la capella al capítol i a Francesca de Solcina, promotora de l'obra. El model recollia elements de la veïna capella episcopal, encara que n'introduïa variants que demostren amplis coneixements de l'arquitectura del moment per part de Valença.

En segon lloc, de la lectura de les capitulacions es desprèn que el mestre estava especialitzat en obres de construcció i que el seu nivell d'habilitats en el camp de l'escultura no tenia el mateix reconeixement. Per això se li demanava que contractés un mestre de qualitat per a la decoració escultòrica de la capella, les característiques de la qual també resten detallades al document.

En aquest cas el mestre actuava no a títol individual, acceptant un treball a jornal com havia fet anteriorment, sinó com a empresari al capdavant d'un obrador l'abast i característiques del qual no podem encara precisar. Va contractar la fàbrica de la capella a preu fet per la quantitat de 7.500 sous, utilitzant com a valedora a la seua dona Venguda. Si en acabar l'obra na Francesca estava prou satisfeta es comprometia a donar al mestre 500 sous més per a unes vestidures. Si no complia la seua part del pacte, el mestre s'obligava ell i la seua família —la seua dona i dos fills, un d'ells menor i l'altre també picapedrer—, així com els béns de tots quatre, a la voluntat del bisbe. Acceptava el pagament de mil sous si les condicions del contracte no es complien per la seua part.⁴⁸

Valença es va comprometre a realitzar l'obra dins d'un termini de set anys. Amb ell treballava el seu fill gran, i com a empresari tenia

46. ACTo, ll. o. 9. El pergamí on es va escriure el document va ser aprofitat posteriorment per a fer les tapes del llibre de l'obra.

47. ACTo, NC 1364, 12 de juliol. Vegeu ap. doc. 47 i 48.

48. ACTo, NC 1364, 12 de juliol. Vegeu ap. doc. 47 i 48.

llibertat per a contractar els menestrals que cregués convenient. El compromís afectava no només a la construcció de l'estança, sinó a la provisió de pedra i altres materials necessaris. Per aquest motiu s'acceptava donar-li cent sous per a la provisió de les ferramentes necessàries per a tallar la pedra, de la qualitat de la qual havia de respondre:

Item que la dita dona e lo dit obrer de la dita capella age a dar C sous de la dita quantitat al dit maestre Johan per a ferramentes grosses per a obs de tayllar pedra a obs de la dita capella, la qual pedra sia bona e covinent e que no sie salourenca si non que no li sie rehebuda, ans sie perduda al dit maestre.

A canvi, podia quedar-se per a ús propi tot el material extret dels enderrocs previs a la construcció de la capella.

Malgrat l'autonomia que es va donar al mestre, el contracte contemplava l'existència d'un administrador dels diners, que faria efectius els pagaments. Això suposava una limitació del poder de l'arquitecte, qui a més es va comprometre a rebre només dos sous i vuit diners diaris en concepte de provisió per a ell i el seu fill mentre duressen les obres. En acabar aquestes seria recompensat, ja que rebria la quantitat restant dels esmentats 7.500 sous que no hagués estat despesa.

L'obra de la capella va ocupar Joan Valença i el seu obrador almenys fins a la darrerria de la dècada dels anys seixanta. Hi treballava encara el 1369.⁴⁹ Posteriorment a aquesta data devia continuar exercint el càrrec de mestre major de les obres del temple fins l'any 1375, moment en el qual es traslladà a la ciutat des d'un indret poc allunyat per a tornar la traça de l'obra que romania a les seues mans:

Item a mestre Johan qui y vench per ço que mostras lo dictat de la hobra e com mes en nostro poder la carta ab que s'en tornas ... V sous

En la fase anterior del nostre estudi havíem interpretat la notícia de manera diferent, considerant que es referia al cartell d'indulgències a favor de la fàbrica. Les referències conegudes actualment ens permeten contextualitzar la notícia i concretar-ne el significat.⁵⁰ Interpretem aquest fet com l'acabament del seu mestratge a la seu, coincidint amb l'arribada d'Andreu Julià.

Devia ser freqüent, per raons pràctiques, que els mestres majors disposessin d'un projecte de la seu que portaven amb ells. En el mateix cas de Tortosa en molt poc temps de diferència trobem el cas de la

49. ACTo, NC 1369, 28 de maig.

50. La mateixa lectura ha estat realitzada de manera paral·lela per ALANYÀ, J., 1998, pàg. 570. Recull la notícia LLUÍS, J., 2000a, pàgs. 111-114.

traça conservada del mestre Antoni Guarc, que per la seua inscripció —“mostra a portar”— és fàcil deduir que tindria aquesta funció de traça personal del mestre. És conegut també l'exemple del mestre de la catedral de València Antoni Dalmau, a la mort del qual el Capítol demanà la traça del coronament de l'espiga del Miquelet a la seua vídua per evitar que s'extraviés o que passés a mans d'altres mestres.⁵¹

Les mancances documentals del període no ens permeten valorar el treball de Joan Valença a la seu. Hem justificat ja que la seua presència va coincidir amb un moment d'alentiment de les obres. Possiblement el mestre només va portar a terme actuacions de manteniment a l'edifici romànic i de construcció de fonaments a l'obra nova, seguint les pautes marcades pel seu antecessor Bernat Dalguaire. És molt probable fins i tot que durant períodes concrets deixés d'exercir el càrrec per falta de recursos financers, o que es dedicés a les obres del dormitori. Malgrat això, la documentació relacionada amb la construcció de la capella de Sant Joan confirma que no va deixar de tenir obrador estable a la ciutat. Un obrador familiar, ja que la seua dona i almenys un fill en participaven activament.

Les controvèrsies al voltant del mestre Pere (1375-1383)

La personalitat d'aquest mestre resta per a nosaltres força amagada. Els llibres de l'obra citen només en una ocasió un mestre Pere, abans de l'arribada d'Andreu Julià. La notícia data de la darrereria de 1375, moment en el qual se li paga per haver rebut en representació de la fàbrica a Bernat Roca i un altre mestre en una visita que aquests van fer-hi per motius professionals.⁵²

Josep Alanyà va identificar aquest mestre amb Pere Safàbrega, utilitzant documentació dels registres de la Cancelleria Reial de Pere el Cerimoniós, que el relacionaven alhora amb la fàbrica de la seu i amb el càrrec de mestre major de les obres de la ciutat. El febrer de 1383 el rei Pere adreçava una carta al Capítol de la seu demanant-li que acceptés aquest menestral com a mestre de la seu. Al·legava, per a justificar la seua petició, el fet que ja havia exercit el càrrec anteriorment a aquesta data, i que a més en aquest moment era mestre de la ciutat. La seua voluntat, com ell mateix indica, era secundada pels consellers municipals, que veien en l'exercici paral·lel dels dos càrrecs

51. ZARAGOZÁ, A., 2000, pàg. 136.

52. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 24v i 62r. Vegeu la informació detallada a l'apartat “La represa de l'obra l'any 1375-1376”, pàg. 102.

per part del mestre una garantia de continuïtat i molt possiblement un estalvi econòmic.⁵³

El fet que la presència d'aquest mestre a l'obra coincidís amb el moment de transició entre els mestratges de Joan Valença i Andreu Julià va portar a acceptar la informació com a vàlida. Es va contemplar la possibilitat que treballés a la seu com a substitut o aparellador del primer, i que abandonés el càrrec amb l'arribada del mestre valencià. Fins i tot, va publicar el seu nom en la nòmina de mestres de la seu en algun article que parlava sobre el tema.⁵⁴

En una data posterior a la presentació de la recerca, Jacobo Vidal va fer capgirar la tesi de la mestria de Safàbrega, ja que el va documentar com a mestre de l'escola de gramàtica. Descartava, amb això, la possibilitat que fos arquitecte. El mateix autor aporta la idea que el mestre Pere que apareix a la documentació el 1375 fos Pere de Moragues. Aquesta hipòtesi pressuposa un avançament de la presència d'aquest mestre a l'obra de la seu tortosina, amb relació a la possible atribució que se li fa del retaule major d'aquest mateix edifici.⁵⁵

Els primers contactes documentats amb València: la direcció d'Andreu Julià (1376-1381)

A partir del mes de juliol de 1376 la responsabilitat del mestratge de l'obra de la seu va recaure en la persona d'Andreu Julià, arquitecte valencià amb un llarg historial que avalava la seua capacitat com a mestre d'obres de pedra. El primer a vincular el mestre a l'obra tortosina va ser Sanchís Sivera, seguint informacions extretes dels llibres de l'obra de la seu de València. Josep Matamoros recull aquesta notícia i li atribueix el mestratge entre els anys 1366 i 1381.

Alguns autors defensen una possible procedència italiana del mestre. J. F. Ràfols diferencia entre el mestre Andreu Julià, a qui atribueix la direcció de les obres de la seu de Tortosa des del 1366, i un picapedrer del segle xv de nom Andreu Juliani que segons ell també va treballar a la fàbrica. Recull la informació de Josep Matamoros, encara que aquest darrer situa Andreu Juliani dins d'un grup de mestres picapedrers datats entre els segles xv i xvi.⁵⁶

La presència del mestre a la seu de Tortosa correspon a un moment de maduresa en la seua carrera professional. Les primeres referències es

53. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 609-610, doc. 3.

54. ALMUNI, 2002, pàgs. 325-345.

55. VIDAL, J., 2006.

56. SANCHÍS SIVERA, J., 1909, pàgs. 92-94; MATAMOROS, J., 1932, pàg. 67; GEC, vol. XIII, pàg. 288; RAFOLS, J. F., 1951, vol. II, pàgs. 86-87; MATAMOROS, J., 1932, pàg. 67.

remunten a vint anys enrere, el 1356, quan apareix per primer cop com a mestre major de la fàbrica de la catedral de València. Al llarg d'aquesta primera etapa de mestratge, que es va allargar fins l'any 1369, es construí la sala capitular de la canònica, obra de la qual se li atribueix la direcció.⁵⁷ Ja en aquest moment Andreu Julià era un professional reconegut en el món de la construcció, expert tant en obres de pedra com en altres tasques complementàries apreses de la tradició morisca valenciana. Així, l'any 1358 va ser cridat des de la cort papal d'Avinyó per a col·locar un paviment de ceràmica de Manises al palau del cardenal Aubert Audoin.⁵⁸ Va romandre un temps a la ciutat treballant com a arquitecte. El 1359 compra material per a l'obra del palau dels papes.⁵⁹

L'any 1362 consta de nou a València. En qualitat de mestre lliador va actuar en una inspecció i inventari de partidors de la sèquia de Favara feta a causa d'un conflicte entre regants.⁶⁰ Era, per tant, un professional de la construcció destacat per la seua formació pluridisciplinària.

Després d'uns anys per als quals no disposem de referències, situats entre 1369 i 1376, el mestre va acceptar la direcció de les obres de la seu de Tortosa. Hem comentat ja la possible relació entre l'arribada del bisbe Jaume d'Aragó a València des de Tortosa i el mestratge uns anys després de Julià a la ciutat. Hem vist també que la seua presència a la ciutat va anar precedida de la visita del prestigiós mestre barceloní Bernat Roca. Aquest era ben conegut de l'aleshores bisbe titular de Tortosa, Guillem de Torrelles, ja que havien coincidit com a mestre un i com a prelat l'altre a la seu de Barcelona.⁶¹ Atesa la projecció dels dos mestres en l'àmbit de la Corona d'Aragó i l'interès de Guillem de Torrelles per reactivar les adormides obres del temple tortosí, és fàcil teoritzar sobre la possibilitat que el bisbe demanés opinió a Bernat Roca sobre la direcció de les obres i que la presència a la ciutat d'Andreu Julià tingués relació amb la resposta del mestre barceloní. Podria ser que el mestre Roca en el seu viatge cap al sud s'arribés fins a València i actués com a intermediari, en nom del bisbe Guillem i el Capítol tortosí, davant del bisbe Joan i del mestre Andreu Julià. L'anàlisi conjunta de la informació extreta dels llibres de l'obra de la seu tortosina i dels de la seu de Barcelona permeten concretar que

57. BERCHEZ, J.; ZARAGOZÀ, A., 1995, pàg. 28; ZARAGOZÀ, A., 1999, pàgs. 196-197.

58. ZARAGOZÀ, A., 1999, pàg. 196, nota 24. Extret de GONZÁLEZ, M., 1927, pàg. 10, i OSMA, G. C., 1923, pàgs. 9 i 93.

59. SANCHÍS SIVERA, J., 1926, pàg. 26. Recull la notícia ZARAGOZÀ, A., 1999, pàg. 197.

60. GLICK, Th., 1968, nota 18. Citat per ZARAGOZÀ, A., 1999, pàg. 197.

61. ORTOLL, E., 1999, pàg. 272.

l'estada del mestre a Tortosa es va produir entre principis de desembre i mitjan desembre de 1375, moment que els registres de comptabilitat barcelonins evidencien una absència del mestre que va ser prou llarga per contemplar la possibilitat que el mestre arribés fins a la ciutat del Túria i gestionés part del negoci del nou mestratge tortosí.⁶²

Roca, mestre de cases de prestigi i especialitzat en aspectes com el manteniment de fonts o la construcció d'artilugis de fusta, torna a ser present a Tortosa el 1388 com a expert llivellador per a opinar sobre la possibilitat de fer una sèquia de rec amb aigua de l'Ebre.⁶³

Tornant a Andreu Julià, la seua presència a Tortosa no el va desvincular de la fàbrica de la seu de València. El mateix any de 1376 que va arribar a Tortosa com a mestre major, el bisbe Jaume d'Aragó i el Capítol van iniciar els tràmits per a iniciar l'obra del campanar de la seu, demanant llicència al rei per a comprar els solars i cases necessaris per a iniciar la torre i portar a terme l'ampliació del capítol, el claustre i altres edificis del sector. Malgrat que la concessió del permís per part de Pere el Cerimoniós va ser immediata, els primers tràmits referents a la compra de cases per a tombar i preparar el solar no van començar fins quatre anys després, el mes de juny de 1380.⁶⁴ La coincidència dels preparatius per a aquestes noves obres amb el mestratge de Julià a Tortosa fa pensar que el bisbe i Capítol valencians van concedir una llicència al mestre coincidint amb un període de poca activitat constructiva.

Malgrat la llarga carrera professional, Andreu Julià no devia ser encara una persona molt gran quan va arribar a Tortosa. El 1377 tenia encara al seu càrrec dues filles i un fill. Es va instal·lar a Tortosa amb ells i la seua dona, fet que indica la voluntat de portar directament la direcció de l'obra. La seua presència a la fàbrica és continuada entre l'estiu de 1376 que assumeix la direcció i l'agost de 1377. En aquest moment en queda registrada la primera de les absències, que en endavant es faran cada vegada més freqüents. És el conegut per a nosaltres viatge fet a Lleida amb l'objectiu de dibuixar una còpia del projecte de torre campanar de la catedral. Va anar seguit d'una llarga estada a València, durant la qual devia discutir amb el Capítol els detalls del programa constructiu traçat per a bastir el campanar de la seu. És possible que el capítol tortosí no fos del tot conscient de quina era la veritable intenció del mestre en realitzar aquesta visita d'obra a Lleida. Això es desprèn del fet que paga el pergamí on el mestre fa el dibuix

62. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 62r. ORTOLL, E., 1999, pàg. 274.

63. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 608-609, doc. 2; ORTOLL, E., 1999, pàgs. 287-289.

64. SANCHÍS SIVERA, J., 1909, pàgs. 92-94.

i possiblement també el viatge. És evident que Andreu Julià en aquest moment pensava més en l'obra valenciana que en la de Tortosa, ja que aquesta es trobava encara en una fase força endarrerida com per programar l'obra d'un campanar monumental.⁶⁵

Després d'aquesta absència torna a constar amb regularitat a l'obra fins al mes de juny de 1378, moment que les fonts semblen indicar un canvi en la política de direcció de l'obra, derivat de la contractació d'un aparellador citat com a mestre Joan. La funció d'aquest seria substituir en el càrrec Andreu Julià quan aquest s'absentava de l'obra, així com portar la direcció tècnica quan el mestre major hi era.

Entre el juny de 1380 i el juliol de 1381, Andreu Julià va dirigir conjuntament les obres de València i Tortosa. El fet que els treballs en aquesta darrera ciutat se centressen en la traça del sector on calia obrir fonaments per a la torre i l'enderroc dels albergs que ocupaven l'espai, li permetia alternar les dues feines. El mestre consta a València entre el 20 de juny i l'11 de juliol de 1380. El Capítol d'aquesta ciutat el va fer venir expressament de Tortosa per a mesurar i senyalar amb claus, canyes i fil d'espart l'espai que havia d'ocupar el campanar. Al mateix temps va dissenyar el projecte definitiu de la torre i el va dibuixar en un pergamí. Entre el mes de setembre de 1380, quan es va iniciar l'enderroc de cases i la construcció d'una tanca per a aïllar l'obra, i principis d'abril de 1381 dos mestres de cases valencians van dirigir les obres en nom seu. Un d'ells, Jaume de Fe, va ser enviat a Tortosa a principis d'abril d'aquest darrer any amb cartes del Capítol adreçades al mestre. Amb aquestes cartes es devia donar notícia a l'arquitecte de l'acabament de les obres de condicionament de l'espai, així com de la necessitat que tornés a València a dirigir l'inici de la fonamentació. Així ho va fer. Immediatament a la tramesa del correu, Andreu Julià va anar en persona a València i va començar a prendre mesures dels fonaments per iniciar tot seguit l'obra de la torre. És interessant la notícia referida a la traça de les mides dels fonaments que el mestre fa en una era propera a la ciutat, per la seua similitud amb la referència a la traça que el 1346 fa Bernat Dalguaire del model que havia escollit per a la seu de Tortosa en la propietat del mas del bisbe a Bítim.

Després de l'abril de 1381 desapareixen les referències documentals sobre l'arquitecte a Tortosa. No sabem si la seua marxa a València va ser definitiva o encara va tornar algun cop a la ciutat de l'Ebre en qualitat de mestre major. Si ho va fer, devia ser per a acabar d'ultimar

65. ACTo, ll. o. 1375-1378, fols. 74r i 75r.

detalls sobre les intencions que tenia per a la continuació de l'obra. Després d'això va deixar després la màxima responsabilitat en mans de qui fins aleshores havia estat el seu substitut, el mestre Joan.

L'estada de mestre Andreu Julià a Tortosa a partir de l'estiu de 1376 coincidia amb l'inici de les obres de paredat de la nova seu. Al llarg dels seus cinc anys de mestratge trobem les primeres referències a obres de mur, centrades a l'extrem nord-oest de l'absis. Els registres de comptabilitat, tanmateix, no es mostren excessivament explicatius en aquest aspecte, la qual cosa no ens permet fer afirmacions del tot segures sobre l'evolució de les obres. Des del principi, aquestes se situen al sector de la capella de Sant Pere i la torre adjacent. Pel gener de 1377 es treballava en la confecció de graons per a l'escala d'aquesta i de peces de pedra per al pilar contigu (fig. 79). Al mes de juny es confeccionava el bastiment de la capella i immediatament el mestre començava a paredar. A la darrerria de 1378 es construïen cintres, la qual cosa fa suposar que es volia treballar en alguna volta. Possiblement es tractava de la que tanca l'espai inferior de la torre, ja que l'obra de la capella estava encara força endarrerida (figs. 196-199). De fet, el gener de 1379 Antoni Guarc esculpia els relleus de la finestra, notícia que en limita l'alçada del mur perimetral a un nivell inferior al d'aquest element. El mes de febrer torna a constatar la confecció de motlles per a un pilar del sector, possiblement el de la torre de Sant Pere. Posteriorment a aquesta data els registres de comptabilitat indiquen una davallada de l'activitat de paredat, possiblement amb relació a una presència més seguida del mestre Julià a València.

La comparació de les referències documentals amb l'edifici de la seu permet concretar amb certa precisió quina va ser la intervenció d'Andreu Julià a Tortosa. Documentalment se li pot atribuir l'obra dels primers nivells de l'escala de Sant Pere, inclòs el tancament de l'espai inferior, així com la definició del primer tram de mur perimetral del presbiteri, corresponent a la primera de les capelles radials. Resulta especialment interessant, en aquest sentit, la comparació del caragol de l'escala de la torre amb el del campanar valencià. Referma l'autoria de l'obra per part de Julià i fa pensar que el mestre hi va voler assajar la solució que posteriorment empraria en el Miquelet, força més estètica que la utilitzada a la torre de Lleida. De la valoració que es va fer d'aquest element aleshores n'és testimoni l'encàrrec fet a principis del segle xv pel rei que li fos tramesa una còpia del caragol, i que paga per la còpia 2 sous al mestre que la va fer, possiblement Joan de Maynó que aleshores ostentava el càrrec de mestre major: "Item pos en data quem costa I pergamí per fer mostra del caragol

de la capella de Sent Pere de la seu, lo qual lo dit senyor (rei) volia li trametés, e per lo maestre qui l'entretalla.”⁶⁶

Fora de l'àmbit estricte del temple, Julià va intervenir a Tortosa en les obres del dormitori. La similitud formal entre els relleus de l'interior de la torre de Sant Pere i els de l'únic permòdol figurat del nivell superior del dormitori permet apuntar la possibilitat que fos ell l'iniciador d'aquest sector. La constitució de l'any 1379 segons la qual el mestre de l'obra de la seu era capacitat per a portar també les obres comunitàries de la canònica dóna força a aquesta tesi.⁶⁷

Les presències puntuals d'Antoni Guarc (1379-1382)

El paper que Antoni Guarc va tenir en l'obra tortosina ha estat envoltat de confusió des que Josep Matamoros va donar a conèixer una traça en pergamí conservada a l'Arxiu Capitular i signada per aquest mestre. En aquest moment el dibuix va ser interpretat com un primitiu projecte per al temple que seria modificat en portar-lo a la pràctica. Aquest autor analitza les diferències principals entre la traça i l'edifici finalment aixecat. No s'adona, però, d'aspectes fonamentals de coincidència entre tots dos, com l'eliminació del mur entre les capelles radials.⁶⁸

La lectura del plànol va portar Josep Matamoros a datar la presència del mestre a la seu abans de la de Bernat Dalguaire, pels voltants de l'any 1345. La seua tesi va ser seguida pels estudiosos posteriors de la seu, inclosa jo mateixa, i va donar lloc a diferents interpretacions amb relació a l'existència de la traça.⁶⁹ La datació del mestre a l'obra tortosina entre 1379 i 1382, aconseguida en aquesta segona fase de l'estudi, ha permès situar l'arquitecte en el seu context, així com redefinir el seu paper dins del conjunt de la fàbrica. Al mateix temps, ha ajudat a aclarir la qüestió de l'autoria del projecte de l'edifici actual.⁷⁰

66. ALANYÀ, J., 1998, pàg. 572.

67. ACTo, NC 1378, 4 de juny de 1378.

68. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 52-55.

69. LAVEDAN, P., 1935, pàg. 185; TORRES BALBÁS, L., 1952, pàg. 207; CIRICI PELLICER, A., 1974, pàg. 66. Núria DALMASES i Antoni JOSÉ, davant l'existència de les traces d'Antoni Guarc i Benet Basques de Montblanc, van apuntar la possibilitat que hagués estat convocat un concurs de projectes abans de ser iniciada l'obra (DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàg. 74). La mateixa hipòtesi és apuntada per Miravall, R., 1983, pàg. 159. Vegeu també ALMUNI, V., 1991, pàg. 83-86; LLUÍS, J., ALMUNI, V., 1997, pàgs. 23-38; ALMUNI, V., 1999, pàgs. 143-158.

70. ALMUNI, V. 2000, pàg. 426-429. L'estudi de la traça d'Antoni Guarc ha estat seguit recentment des del punt de vista tècnic per Josep Lluís a la seua tesi de llicenciatura (LLUÍS, J., 2001, pàg. 19-42, 149-228 i 231-234).

La primera de les notícies conegudes sobre Antoni Guarc correspon al mes de gener de 1379. En ple mestratge d'Andreu Julià, va ser reclamat a l'obra de la seu en qualitat d'escultor. L'administrador de fàbrica el va qualificar en els registres de "mestre de imegineria", fet que no permet dubtar-ho. Es va desplaçar a Tortosa des de Sant Mateu, població en la qual devia treballar en aquell moment. L'acompanyava un aprenent o macip. El seu treball a l'obra va consistir en l'afaiçonament de sis capitells de finestra, pels quals va rebre 99 sous, incloses les despeses dels dos dies dels viatges d'anada i tornada. Aquesta informació resulta força valuosa per a nosaltres perquè permet atribuir al mestre l'autoria dels capitells de les finestres de les dues primeres capelles de l'actual absis. És a dir, les de Sant Pere i Sant Pau de l'obra nova (figs. 97, 99 i 100).⁷¹

La segona referència documental que coneixem sobre el mestre data de tres anys més tard. Concretament, de l'estiu de 1382. En aquest moment es trobava a València, on el Capítol tortosí li va enviar una carta reclamant la seua presència a la seu en qualitat d'arquitecte. La referència de l'administrador permet interpretar que des de mesos enrere hi havia alguna vinculació professional entre el mestre i l'obra, que possiblement no acabava d'estar definida. El mestre va atendre la crida i es va traslladar a Tortosa al mes d'agost, amb la intenció de materialitzar el contracte com a mestre major de les obres. La voluntat dels seus clients, però, no era aquesta. Ells volien llogar el mestre com a aparellador del també arquitecte barceloní Pere Moragues, amb el qual mantenien negociacions paral·leles.

Les discrepàncies entre les dues parts no es van poder solucionar i poc després d'haver arribat a Tortosa el mestre va marxar altre cop a València. No tornem a trobar cap referència a la seua persona a la documentació dels llibres de l'obra, la qual cosa fa suposar que trencà definitivament la seua relació amb la fàbrica.⁷²

Malgrat que les notícies recollides sobre el mestre són poques, la suma de la informació que aporten més la que es desprèn de la traça de planta del temple signada per ell permeten extraure algunes conclusions interessants.⁷³ En primer lloc, es fa evident la vinculació del mestre a terres valencianes. Hem vist que es desplaça el 1379 des de

71. ACTo, ll. o. 1376-1381, fol. 49r. Sobre el paper del mestre com a escultor vegeu l'apartat "Els autors de l'escultura decorativa. Aproximació al seu coneixement", pàg. 523.

72. Vegeu l'evolució detallada del conflicte a "L'inici de l'any administratiu 1382-1383 i la problemàtica sobre el nomenament d'un nou mestre major", pàg. 115. Vegeu, també, ALMUNI, V., 2000, pàgs. 426-429.

73. ACTo, Calaix de Fàbrica-49.

Sant Mateu i el 1382 des de València. Suposem que en tots dos casos la presència en aquests llocs tindria el seu origen en motius professionals, encara que no sabem en quines obres concretes treballava. El fet que en la primera de les ocasions fos cridat a l'obra essent mestre major Andreu Julià obliga a pensar que els dos menestrals haurien tingut anteriorment relacions professionals, fet que referma la vinculació a València del primer (figs. 20-21).⁷⁴

En segon lloc, de les fonts es desprèn una formació interdisciplinària del mestre, com era freqüent a l'època. Antoni Guarc exercia a la vegada com a arquitecte i com a escultor, encara que en aquesta darrera tasca no es caracteritzava per un treball de qualitat segons es desprèn de l'obra que li hem atribuït. Respecte al treball com a arquitecte tenim poca informació que ens permeta valorar-ne la perícia. La conservació de la traça de la seu signada per ell no pressuposa obligatòriament que el projecte fos obra seua. Podia ben ser una còpia de la traça original que ell hauria traslladat per a poder-hi treballar. Això explicaria l'existència de la frase "mostra a portar" al costat del nom del mestre, al revers del pergamí. Amb tot, sí que es devia tractar d'un dels coneguts com a mestres de pedra o mestres de fer esglésies, termes que els distingia dels mestres de vila o mestres de cases, especialitzats en obra de maó i fusta. Potser fins i tot era un dels mestres formats a recer del prestigiós Andreu Julià, que al llarg de la seua trajectòria professional sens dubte devia ensenyar l'ofici a nombrosos menestrals des del seu obrador.

En tercer lloc, les referències de l'any 1382 i la mateixa existència de la traça fan pensar que la relació entre el mestre i la fàbrica tortosina abans de l'agost d'aquest any va ser força estreta. És possible que entre el mes de juny de 1381 i la mateixa data de l'any següent el mestre Joan, que havia exercit primer com a aparellador d'Andreu Julià i després com a mestre major, fos substituït per Antoni Guarc. Aquest hauria passat a exercir el càrrec de mestre interí fins l'estiu de 1382, fet que explicaria que tingués en el seu poder una còpia de la traça de l'obra. La decisió final del Capítol de no oferir-li el càrrec de mestre major sinó el d'aparellador indica que tampoc no devia ser un arquitecte de primera fila. En tot cas, és evident que no devia tenir el mateix reconeixement professional en l'àmbit de la Corona de què gaudia el seu rival Pere de Moragues.

La comparació dels relleus dels capitells de finestra atribuït a Antoni Guarc amb els de la resta de la capella de Sant Pere permet

74. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 86. Les notícies de què disposem no ens permeten concretar si existia cap tipus de vincle familiar entre aquest menestral i Antoni Guarc.

afegir al seu repertori les impostes del pilar oest de la capella i de les pilastres que la separen de la següent, dedicada a sant Pau, així com els capitells de sosteniment dels creuers interiors de la capella de Sant Pere. Segons això podem deduir que en el moment que va acabar la relació del mestre amb l'obra tortosina, l'estiu de 1382, estava aixecat, a més del nivell inferior de la torre de Sant Pere, el mur perimetral corresponent a les dues primeres capelles radials. La nostra tesi coincideix de manera aproximada amb la que defensa Josep Lluís utilitzant com a base de raonament l'observació estructural de l'edifici, malgrat que ell inclou els treballs anteriors al període de Pere Moragues dins d'un grup genèric que qualifica com a corresponent al mestre A, mentre que per a nosaltres aquest sector hauria estat bastit en superfície entre l'inici del període d'Andreu Julià i el final de la presència d'Antoni Guarc.⁷⁵

*L'aposta per un mestre barceloní d'alta qualificació: la contractació de Pere de Moragues (1382-c. 1387)*⁷⁶

El mestratge de Pere de Moragues a la seu tortosina està documentat entre el setembre de 1382 i principis de 1384, encara que és possible que s'allargués després d'aquesta darrera data. Els contactes de l'arquitecte amb el Capítol, d'altra banda, devien haver començat abans de l'estiu de 1382. El Capítol es volia assegurar que hi hauria una empena en l'activitat constructiva, necessària després de la inestabilitat provocada per la marxa d'Andreu Julià. Per aquest motiu va apostar per un mestre de primera línia, que fos capaç de continuar la tasca iniciada per l'arquitecte valencià i si era possible millorar-la. Al mateix temps, les experiències viscudes li van fer prendre consciència de la necessitat d'un segon mestre expert en obres de pedra que controlés el dia a dia de l'obra. Per aquest motiu va assumir la contractació d'un aparellador, Joan de Maynì, que seguiria les directrius traçades per l'arquitecte barceloní.

Com havia passat amb Andreu Julià, la presència de Moragues a la fàbrica tortosina va coincidir amb un moment de maduresa en la trajectòria personal i professional de l'artista. Des que el 1908 es presentà a Saragossa l'ostensori dels corporals de Daroca i va ser identificat Pere de Moragues com el seu autor, mercès a les publicacions de Ferran Martorell i Émile Bertaux, aquest mestre ha ocupat un lloc important, com a argenter i imager, en el panorama artístic baixme-

75. LLUÍS, J., 2001, pàgs. 147-149.

76. El document del contracte entre la fàbrica de la seu va ser publicat i analitzat en un article monogràfic l'any 2000 (ALMUNI, 2000a, pàgs. 423-449).

dieval de la Corona Catalanoaragonesa.⁷⁷ La primera etapa professional del mestre que tenim documentada el situa a Barcelona. L'any 1358, com a imager, signa contracte amb el pintor Ramon Destorrents per a tallar set imatges de fusta.⁷⁸ Tres anys més tard, el 13 de setembre de 1361, apareix juntament amb el pintor Jaume Serra com a avalador de l'arquitecte Bernat Roca, en el contracte d'entallament d'un tabernacle per al convent de la Mercè de la Ciutat Comtal.⁷⁹ El 1364, conjuntament amb Bernat Roca, signa un contracte per fer la tomba del cardenal d'Aragó, Nicolau Rossell, al convent de Santa Caterina de Barcelona.⁸⁰

A partir de 1366 el mestre consta treballant en la talla de creus de pedra destinades al monestir de Montserrat, acabades i col·locades l'octubre de 1372.⁸¹ Com feia sovint, va alternar aquest encàrrec amb altres. N'és un exemple una nova col·laboració professional amb Bernat Roca el 1367. Tots dos mestres van treballar conjuntament en la fabricació de la tomba de l'infant Ramon Berenguer, comte d'Empúries, i la seua muller Maria Àlvarez.⁸² Consta també, aquest mateix any, que col·labora en obres al Palau Reial de Barcelona.⁸³

En aquest moment, a les acaballes de la dècada dels anys seixanta, Pere de Moragues era un mestre valorat professionalment i socialment en l'àmbit ciutadà i també en el cercle de la Cort Reial. Ho demostra el nomenament que el rei Pere li atorgà el 1368 de familiar i domèstic seu.⁸⁴

Avançada la dècada dels anys setanta, i consolidat el mestre com a membre del grup de privilegiats que conformava el cercle proper a la Cort Reial, tornem a trobar Pere de Moragues treballant per al monestir de Montserrat. El 24 de febrer de 1373 signa contracte amb el prior del cenobi, Jaume de Vivers, per a confeccionar el seu sepulcre

77. BERTAUX, É., 1909, pàgs. 399-403; ibíd., 1910, pàgs. 261-263; MARTORELL I TRAVAL, F., 1909, pàg. 25 i s.; ALBAREDA, A., 1936, pàgs. 499-524; DURAN I SANPERE, A.; AINAUD DE LASARTE, J., 1956, pàgs. 226-229; DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 149-152; DALMASES, N., 1992, vol. I, pàgs. 303-305, vol. II, pàgs. 101-103 i 208-210. TERÉS, R., 1997, pàgs. 266-270. BESERAN, P., 1999-2000, pàgs. 99-140.

78. DALMASES, N., 1992, vol. II, pàg. 101.

79. ALBAREDA, A., 1936, pàg. 513, doc. 2. DALMASES, N., 1992, vol. II, pàgs. 101 i 202.

80. BESERAN, P., 1999-2000, pàgs. 100-102, i nota 6. Aquest autor recull tota la bibliografia publicada sobre el mestre i fa una revisió de la seua tasca com a escultor. 81. ALBAREDA, A., 1936, pàgs. 513-517, docs. 3, 5, 6, 7 i 8. DALMASES, N., 1992, II, pàgs. 102 i 202-204, docs. 36, 41, 43 i 44.

82. DALMASES, N., 1992, vol. II, pàg. 102.

83. MADURELL I MARIMON, J. M., 1937-1940, pàgs. 89-113. VERRIÉ, F. P., 1951, pàgs. 246-248.

84. ALBAREDA, A., 1936, pàg. 514, doc. 4.

monumental.⁸⁵ Aquest treball, que degué ocupar una part important del temps del mestre en els anys següents, és el darrer dels que refereix la documentació al territori del Principat. Entre 1378 i 1384 el mestre està treballant a Saragossa, ciutat a la qual traslladà també el seu domicili.

El primer dels treballs que se li han atribuït en el període saragossà és de nou una sepultura monumental: el sepulcre de Lope Fernández de Luna, arquebisbe de Saragossa. És citat treballant en la capella de l'esmentat arquebisbe entre 1378 i 1381.⁸⁶ A partir d'aquest darrer any el mestre apareix combinant els encàrrecs d'escultures amb el de peces d'argenteria. La primera referència que coneixem data del dia 14 de gener d'aquest any. De Saragossa estant, i com a habitant seu, atorga una àpoca de dos-cents sous a compte d'una creu d'argent que havia obrat per al llogaret de Monforte, proper a Daroca.⁸⁷ Continua, al mateix temps, treballant per a la Casa Reial. Aprofitant la seua estada a Saragossa, el mes de novembre de 1381, en qualitat d'imaginer, signa contracte amb el rei Pere per a traslladar la tomba de la seua mare, Teresa d'Entença, i construir un sepulcre per als infants Isabel i Sanç.⁸⁸ L'obra, ubicada en el convent de framenors de la ciutat, estava en procés de realització el febrer de 1382, quan el rei manà a Pere de Moragues que no es mogués de la ciutat mentre no acabés la sepultura de la seua mare i familiars, si no era per algun motiu relacionat amb l'obra. El mestre s'havia compromès amb el rei a acabar la sepultura abans del mes de juny d'aquest any de 1382, i la proximitat de la data devia fer pensar al Cerimoniós que si el mestre s'absentava no compliria el termini.⁸⁹

L'any 1383 mestre Pere Moragues és encara a Saragossa. Com a argenter d'aquesta ciutat cobra diferents quantitats per la realització d'una pica daurada i d'un segell reial. La darrera notícia concreta que relaciona el mestre amb la ciutat data del mes de setembre d'aquest 1383.⁹⁰

A partir de 1384 el tornem a trobar en l'àmbit del Principat. El 22 de febrer actua com a testimoni en el testament del ciutadà tarragoní Jaume Conesa, conjuntament amb el pintor Jaume

85. Ibíd., pàg. 515, doc. 8; DALMASES, N., 1992, vol. II, pàgs. 102 i 205, doc. 46.

86. ALBAREDA, A., 1936, pàgs. 517-518, doc. 9-10; DALMASES, N., 1992, vol. II, pàgs. 102 i 208-210, docs. 53, 54, 57, 58 i 59.

87. DALMASES, N., 1992, vol. II, pàg. 102.

88. ALBAREDA, A., 1936, pàg. 518, doc. 11; DALMASES, N., 1992, vol. II, pàgs. 102 i 209, doc. 57.

89. ALBAREDA, A., 1936, pàg. 519, doc. 12. El rei Pere especifica en la carta que el mestre havia estat pensionat a la ciutat per l'arquebisbe Pere de Luna, que en aquest moment era ja mort. DALMASES, N., 1992, vol. II, pàgs. 102 i 210, doc. 59.

90. ALBAREDA, A., 1936, pàg. 520, doc. 13 i 14; DALMASES, N., 1992, vol. II, pàg. 102.

Serra.⁹¹ És per aquestes dates que el rei Pere li encarregà la fabricació de l'ostensori de Daroca, peça clau que ha servit per a la identificació de Pere Moragues com un argenter de primera qualitat en el context del final del segle XIV.⁹²

Mentre portava a terme la fabricació de l'ostensori, mestre Pere no abandonà altres activitats professionals, com ho demostra la referència al peritatge fet el 1385, amb el pintor Esteve Rovira, del retaule major del monestir de Sant Damià de Barcelona, pintat per Lluís Borrassà.⁹³ El mateix any es compromet a fer la decoració escultòrica de la capella Barberà-Tagores, al claustre de la seu de Barcelona.⁹⁴

Les darreres referències directes a Pere Moragues daten de 1387, moment en el qual havia acabat ja l'obra de l'ostensori.⁹⁵ El seu òbit degué tenir lloc poc temps després, atesa la notícia del 18 de juny de 1388 segons la qual la seua vídua rebia l'ordre del rei Pere de no vendre la peça dels esmentats corporals. El rei es comprometia a pagar-li, a través d'un mercader de Saragossa, els diners que faltaven per a completar la quantitat estipulada amb el seu difunt marit.⁹⁶

La consulta de la documentació de l'Arxiu Capitular de Tortosa ha permès completar el coneixement sobre els darrers anys d'activitat i vida del mestre, concretament del període 1382-1383. El setembre de 1382 arribava a Tortosa en qualitat de mestre major de les obres de la catedral, branca professional en la qual fins ara la seua activitat no havia estat del tot concretada. És molt possible, com hem comentat, que la carta que el rei envià a Saragossa dirigida al mestre Pere el febrer d'aquest mateix any, manant-li no abandonar la ciutat fins que la tomba de la seua mare no fos acabada, es trobés ja en relació amb la voluntat de l'arquitecte de dirigir les obres de la seu tortosina. Acabades o no les sepultures reials en el termini estipulat al contracte, que finalitzava el mes de juny, Pere Moragues es responsabilitzà de la direcció de l'obra catedralícia a partir del mes de setembre de 1382.⁹⁷ El seu compromís comportà estades esporàdiques a Tortosa. Hem vist

91. DALMASES, N., 1992, vol. II, pàg. 102.

92. *Ibid.*, vol. I, pàgs. 303-305.

93. *Ibid.*, vol. II, pàg. 103.

94. DURAN I SANPERE, 1955-1957, pàg. 366; TERÉS, R., 1997, pàg. 270; BESERAN, P., 1999-2000, pàg. 106. La qualitat d'aquesta obra, inferior a la d'altres del mateix escultor, ha fet que s'hagi atribuït a membres del seu taller.

95. El dia 27 de març de 1387 Joan I manà pagar 7.616 sous i 10 diners a Pere Moragues, a compte del que se li devia per la fabricació de l'ostensori. *Ibid.*, vol. II, pàg. 103.

96. ALBAREDA, A., 1936, doc. 19; DALMASES, N., 1992, vol. II, pàg. 103.

97. Pere Beseran fa referència a una dada inèdita, localitzada per Josep Maria Madurell i Marimon, segons la qual el 1383 el rei, de Tortosa estant, va enviar una carta

ja com en el text del contracte Moragues clarificava que no restava obligat a viure permanentment a Tortosa, ja que en el seu lloc ho faria Joan de Mainí. La responsabilitat que assumí, però, l'obligava a estar en contacte directe amb la fàbrica de manera periòdica. Com a mestre major de l'obra tortosina, Moragues va fer diferents estades a la ciutat. Seguint els llibres de l'obra, hem pogut constatar-ne la presència en diferents ocasions després del setembre de 1382. En aquest moment restà a Tortosa tres setmanes, al llarg de les quals va definir les directrius de l'obra amb el seu aparellador, en especial la manera com acabar la capella de Sant Pere, i va fer traslladar un torn des de la seu de Saragossa, riu Ebre avall.⁹⁸ Posteriorment visità l'obra almenys el Nadal de 1382 i l'estiu de 1383, just acabada de tancar l'esmentada capella. En aquesta segona visita o una de posterior, datada cap a principis de 1384, va determinar el lloc exacte on havien d'anar els pilars de les capelles contigües i va fer els motlles que havien de servir per a tallar les peces d'aquests.⁹⁹

Les darreres notícies sobre la presència de Pere Moragues a Tortosa ens situen en el moment que l'artista és esmentat als documents a cavall entre Saragossa i Barcelona. El mes de setembre de 1383 consta encara com a argenter saragossà en el cobrament per la confecció d'un segell reial. El febrer de 1384, però, es troba de nou a Barcelona, actuant com a testimoni en el testament del ciutadà tarragoní Jaume Conesa. La mateixa documentació tortosina és un reflex de la mobilitat del mestre. Mentre l'octubre de 1382 inverteix tres dies en el viatge des de Saragossa, el juny de 1383 és pagat només per dos dies de desplaçament, la qual cosa indica un punt d'origen més proper.¹⁰⁰

La presència de l'artista a Tortosa sembla que no va ser ben vista per la reialesa. Hem comentat ja la possibilitat que la carta que el rei Pere va adreçar al mestre el febrer de 1382, prohibint-li la interrupció de l'obra de les tombes de la família reial, tingués com a motiu l'interès d'aquest per traslladar-se a Tortosa. Podria haver estat una primera causa de disgust del rei amb el mestre i amb l'obra, que l'hauria predisposat a tenir una actitud poc favorable. Ho referma la carta que el mateix monarca va enviar al Capítol tortosí el mes de febrer de 1383, demanant-li que acceptés el mestratge de Pere Safàbrega. Els termes de

al merino de Saragossa perquè fes adobar i completar les grasses de l'altar major del convent de framenors, així com les de la sepultura de la seua mare. És de suposar, per tant, que el conjunt ja estava acabat (BESERAN, P., 1999-2000, pàg. 105, nota 25).

98. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 16v.

99. ACTo, ll. o. 1382-1384, fols. 32r, 34v, 42r; per a la notícia datada el 1384, full solt d'un ll. o. s/n, fora de registre. Vegeu, en aquest sentit, l'apartat "La signatura de les capitulacions amb Pere de Moragues i Joan de Mainí", pàg. 117.

100. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 42r.

la missiva sorprenen pel fet que en aquest moment era Pere Moragues qui exercia com a mestre major. El rei n'havia d'estar assabentat, atesa l'estreta vinculació de l'arquitecte amb la casa reial. A més, en aquest moment ell i la seua dona Sibil·la estaven a la ciutat i mantenien converses sobre el tema amb els representants municipals, favorables al mestratge de Pere Safàbrega. Els termes de l'escrit reial, malgrat això, en cap moment esmenten el nom del mestre. A més, deixen entreveure malestar per l'actitud del capítol amb relació a la fàbrica.¹⁰¹

Els fets demostren que la petició reial no va ser atesa, ja que Pere de Moragues va continuar exercint com a mestre major després que va ser tramesa. És més, l'abril del mateix any, només dos mesos després de la carta anterior, el rei reconeixia Joan de Mainí com a aparellador en demanar-li que no s'absentés de la ciutat sense haver acabat la capella de Sant Pere. El qualificatiu amb què el monarca s'adreça al mestre és el de "... feel nostre en Johan de Mayni, obrer de la seu de Tortosa", atribut que dóna per suposada l'existència d'un mestre major a qui havia d'obeir.¹⁰² Segurament entre aquestes dues dates devia haver-hi negociacions entre les dues parts, ciutat i rei d'una banda i Capítol de l'altra, que van portar finalment els primers a acceptar la decisió del segon.

Desconeixem en quin moment Pere de Moragues va deixar el mestratge de la seu. El contracte que havia signat amb el Capítol especificava que el càrrec havia de ser vitalici. La documentació que aportem en el nostre estudi, però, deixa de referir-s'hi a partir de 1384. Els llibres de l'obra corresponents als anys 1384-1387 no en fan cap esment. Malgrat tot, no és fins després de la seua mort, que tingué lloc, com hem dit, entre els primers mesos de 1387 i el juny de 1388, que tenim la certesa que Joan de Mainí ostenta el càrrec de mestre major a la fàbrica tortosina perquè cobra el vestuari que correspon a qui el deté.¹⁰³ Aquest és un argument a favor de la continuïtat de Moragues en el càrrec després de 1384. Un segon argument resulta de la comparació de les dades documentals amb l'edifici. El llibre de l'obra de l'any 1386-1390 especifica que la volta de la capella de Sant Pau es va tancar entre juny de 1386 i el mateix mes de 1387.¹⁰⁴ La clau de volta d'aquesta capella se situa formalment dins del grup de relleus que atribuïm a Pere de Moragues, fet que permet suposar que el mestre controlava encara l'obra en aquestes dates. Si fos així, hem de relacionar la presència de Moragues a Tortosa amb l'acabament de les

101. ALANYÀ, J., 1998, pàgs. 609-610, doc. 3.

102. ALANYÀ, J., 1998, pàg. 610, doc. 4.

103. ACTo, ll. o. 1386-1389, f. 18v.

104. ACTo, ll. o. 1386-1390, fol. 14v.

dues primeres capelles radials i la construcció d'una part important del mur de les dues que segueixen, dedicades a sant Agustí i a sant Simó i sant Judes. Les impostes i capitells de la pilastra 9, que separa les capelles de Sant Vicent i de Sant Simó i Sant Judes, pertanyen encara a aquest grup de relleus. Els capitells de la finestra de Sant Vicent, per contra, pertanyen ja al grup atribuït a Joan de Mainí. La continuïtat que demostren els llibres de l'obra en la construcció de les voltes de les capelles de Sant Pau i Sant Vicent fa pensar que potser fos aquest any de 1386-1387 el que marca la transició entre els mestratges de Moragues i Mainí (figs. 101 a 107).

Sembla clar que el mestre va actuar bàsicament com a projectista i director d'obra en la construcció d'aquestes primeres capelles radials, continuant la feina realitzada per Andreu Julià. Amb relació a això, la presència de Moragues a l'obra es va plantejar des d'un principi com a força puntual i la materialització dels objectius que s'havia plantejat va ser portada a terme per Joan de Mainí, que ell mateix havia triat com a aparellador.

La presència de Pere de Moragues a Tortosa com a arquitecte obre una via d'anàlisi sobre aquest artista diferent a l'emprada tradicionalment, mentre va ser conegut només com a escultor i orfebre. Fins ara no se li coneixen altres construccions d'envergadura. Anselm Albareda li atribueix la construcció de la capella de les Onze Mil Verges de l'abadia de Montserrat, finançada pel mateix prior Jaume de Vivers que a continuació li va encarregar la fabricació del seu sepulcre. Albareda creu que l'obra es va portar a terme entre 1360 i 1370. El mateix autor fa referència a un document, signat pel mestre a Saragossa el 1380, en el qual es qualifica de *piquero*. Apunta igualment la possibilitat que en aquesta ciutat portés a terme obres arquitectòniques per a l'arquebisbe Lope, alhora que incideix en el fet que fins i tot les obres d'orfebreria evidencien les seues facultats com a arquitecte.¹⁰⁵ La col·laboració professional continuada amb l'arquitecte Bernat Roca, però, és de moment la que traça camins més interessants. Especialment les notícies relacionades amb la participació en les obres del Palau Reial de Barcelona.¹⁰⁶ En l'àmbit estricte de l'obra tortosina l'associació de tots dos mestres resulta interessant si es considera l'estada del segon a Tortosa a la darrerria de 1375. Hem comentat, amb relació a aquest viatge, la possibilitat que Bernat Roca hagués tingut un paper important en la contractació del mestre Andreu Julià. Amb la informació de què

105. ALBAREDA, A., 1936, pàgs. 502-509.

106. MADURELL I MARIMON, J. M., 1937-1940, pàgs. 97-98 i 112, doc. 4; YARZA, J., 1983-1985, pàgs. 147-148.

disposem resulta massa agosarat suposar que el mestre que acompanyava el primer en el seu viatge a Tortosa fos Pere de Moragues. Amb tot, és una hipòtesi que cal tenir present de cara a futures investigacions. Cal considerar, igualment, la hipòtesi plantejada per Pere Beseran sobre la participació de Pere de Moragues en la fabricació del retaule major de la catedral tortosina. Si es confirmés, la relació entre la seu i el mestre es remuntaria als anys centrals del segle XIV, o caldria endarrerir la cronologia del retaule.¹⁰⁷ Precisament entre 1373 i 1378 l'activitat de Moragues no està provada. Hom suposa que treballava per al prior de l'abadia de Montserrat, Jaume Vivers. Potser també continuava col·laborant amb Roca en les obres del Palau Reial de Barcelona. En tots dos casos devia exercir com a arquitecte a més de com a escultor. Cal considerar igualment la notícia segons la qual el rei Pere envia a Bernat Roca el 1380 a Saragossa per a visurar l'obra del cimbori de la catedral. Coincideix en el temps amb els treballs de Pere de Moragues al mateix edifici en la tomba de l'arquebisbe Lope.¹⁰⁸

Amb relació a la hipòtesi de Pere Beseran sobre la possible vinculació entre Pere de Moragues i el retaule major de la seu de Tortosa, Jacobo Vidal apunta la possibilitat que fos ell el mestre Pere que apareix referenciat al llibre de l'obra de l'any 1375 com a amfitrió de Bernat Roca.¹⁰⁹

Fins ara disposem només de referències soltes que no ens permeten confirmar la trajectòria del mestre com a arquitecte. Les notícies documentals que hem aportat, però, es mostren prou clares en aquest sentit i presenten Pere de Moragues com un personatge interdisciplinari que, almenys els anys finals de la seua vida, es mou amb comoditat tant dins del món de les arts del volum com de l'arquitectura. En aquest sentit representa alhora la pervivència de l'ensenyament pluridisciplinari propi del taller medieval i l'anunci de la personalitat de l'artista modern, coneixedor dels diferents àmbits de l'activitat artística.

Un mestre estranger arrelat a la ciutat: Joan de Mainí (1382-c. 1402/1410)

L'acceptació del càrrec de mestre major de les obres per part de Pere de Moragues i la renúncia d'Antoni Guarc a exercir d'aparellador al seu servei va suposar l'arribada a Tortosa de Joan de Mainí,

107. BESERAN, P., 1999-2000, pàgs. 137-140.

108. ORTOLL, E., 1999, pàgs. 284-285.

109. VIDAL, J., 2006.

arquitecte estranger del qual fins fa poc no teníem cap referència.¹¹⁰ Era un menestral originari de la Picardia que va arribar a Tortosa conjuntament amb Pere de Moragues, el mes de setembre de 1382, amb l'objectiu exprés de ser el seu representant tècnic a l'obra de la seu. Suposem que tots dos mestres haurien col·laborat anteriorment a aquesta data, possiblement a Saragossa, ja que des del primer moment Moragues li va dipositar tota la confiança en la direcció de l'obra. El document de contracte amb el capítol el qualifica de picapedrer i de bon entenedor d'obres de pedra, especificant que a Tortosa hauria de fer tasques de substitut o aparellador del mestre major. Amb relació a això se li va reconèixer una categoria professional alta des d'un principi. Se li va establir un bon jornal, quatre sous, als quals el Capítol es va comprometre a afegir la porció de capellà corresponent al mestre major quan aquest no hi fos, així com alberg franc, que hauria de compartir amb el seu cap.¹¹¹

Joan de Mainí va ser contractat pel Capítol de manera vitalícia, així que aquest es comprometia a mantenir-lo en el càrrec encara que es produís a l'obra un canvi de mestre major. Aquest darrer donava per suposat que de moment seria ell qui controlaria la fàbrica des del punt de vista tècnic i organitzatiu, atès que es comprometia a augmentar-li el jornal si es donava el cas que el mestre major, Pere de Moragues o qualsevol altre, hagués de passar llargues temporades a la ciutat. En aquest cas, les previsions que el mestre es mantingués a l'obra un període de temps llarg es van complir. Hi va romandre més de vint anys. El 1402 encara hi consta. La seua marxa es va produir, possiblement a causa de la seua avançada edat, entre aquesta data i l'any 1410, quan apareix esmentat com a mestre major, per primer cop, Pasqual de Xulbi.¹¹²

El perfil professional de Joan de Mainí el mostra com una persona força activa i arrelada a la ciutat, on va aconseguir un important reconeixement. El tractament que en fan les fonts indica que en arribar a Tortosa comptava amb una carrera professional gens menyspreable. De fet, els anys que va exercir com a aparellador de Pere de Moragues no consta que tingués dificultat per a dirigir una obra d'envergadura com era la de la seu. Suposem que va ostentar aquest càrrec entre 1382 i 1387. El 1384 Pere de Moragues desapareix dels registres de comptabilitat. El 6 de juliol el mestre és citat com a "Johannes Du-

110. Paral·lelament l'ha localitzat Josep Alanyà als registres de Cancelleria Reial (ALANYÀ, J., 1998).

111. ACTo, NC 1381-1382, 15 de setembre de 1382. Vegeu ap. doc. 64.

112. ACTo, NC 1410, 16 de maig.

menill, lapiscida magister operis".¹¹³ Al llarg d'aquests anys consta treballant tant a peu d'obra com a la pedrera, on de vegades arriba a romandre períodes superiors a un mes. En aquests casos controla directament totes les despeses que hi estan relacionades, des dels jornals dels picapedrers fins a la compra d'eines, passant per l'hostatgeria dels treballadors i la neteja de pedreres i camins. Els registres comptables demostren que és ell qui, des del principi, realitza directament les tasques constructives més complexes. Així, el juny de 1383 tanca la primera de les voltes de la seu, corresponent a la capella de Sant Pere.¹¹⁴ Les feines de projecció, però, resten en aquest primer moment reservades al mestre major.

La responsabilitat de Mainí a l'obra va augmentar quan passà a exercir el càrrec de mestre major, possiblement poc abans de l'estiu de 1387. Va començar a realitzar feines de disseny i a exercir com a tracista, confeccionant motlles per a la talla de les peces a la pedrera. A partir d'aquesta data cobra el vestuari corresponent al director de l'obra.¹¹⁵ El 1397 dirigia les obres d'enderroc del sector de muralla interior integrades a la casa del cambrer, i els anys següents iniciava la traça de la línia de fonamentació de les capelles radials meridionals del cap. En el mateix sentit, el trobem calculant les peces necessàries per a alguna de les capelles i encarregant-ne la talla a picapedrers autònoms que treballen a estall.¹¹⁶

Al llarg dels seus anys de presència a Tortosa, la feina del mestre no es va limitar a l'àmbit estricte de la seu. Està documentat que va dirigir també les obres de la canònica, centrades en la construcció del dormitori. Des del primer moment, a més, hi ha constància d'absències importants algunes de les quals devien estar relacionades amb la direcció d'altres obres. El desembre de 1382 s'absenta de l'obra i no hi torna a ésser present fins al mes de març de 1383. Amb ell abandonen l'obra alguns picapedrers de confiança. La carta que el rei Pere li envia el 22 d'abril de 1383 fa referència a la intenció del mestre de tornar a marxar, encara que el manament del monarca l'en fa desistir. Ajorna el seu viatge fins a l'agost, quan la capella de Sant Pere era ja acabada. No torna a l'obra fins al mes d'octubre. És possible que tingués alguna obra pendent d'abans de signar el contracte amb la seu. Els anys posteriors és més difícil controlar les seues absències.¹¹⁷ El

113. ACTo, NC 1385-1386, 6 de juliol de 1385.

114. ACTo, ll. o. 1382-1384, fols. 18v-20r i 42r.

115. ACTo, ll. o. 1386-1389, fol. 18v.

116. ACTo, ll. o. 1386-1390, fols. 16v, 17r, 18r i 19v.

117. ACTo, ll. o. 1382-1384, fol. 42r; ALANYÀ, J., 1998, pàg. 610, doc. 4.

1383 treballava a la capella de la Petja sota el patronatge de l'ardiaca de Culla Guerau de Montbrú. El 1392-1393 ho fa al convent franciscà de la ciutat.¹¹⁸ Igualment, a la darrereria de 1396 abandona uns dies la fàbrica de la seu per a intervenir a l'obra de les muralles.¹¹⁹ No sabem si aquestes referències indirectes poden voler dir que a més de mestre major de la seu exercia el càrrec de mestre de les obres de la ciutat. En tot cas, sí que demostren que l'activitat de Joan de Mainí es desenvolupava també en l'àmbit municipal.

Des d'un principi, l'arquitecte va saber integrar al seu equip de treball picapedrers que tenien experiència sobrada a l'obra de la seu. És el cas de Marco, que consta almenys des de 1375, i de qui es diu que els primers anys del seu mestratge va continuar exercint tasques d'encarregat a l'obra i a la pedrera.¹²⁰ El mateix succeeix amb Guillem de Luna, Miravet, Jacmet, Francoi i J. Narbonés, presents a la fàbrica des del període de mestratge d'Andreu Julià. El més vinculat al mestre sembla ser Guillem de Luna, fins al punt que de vegades les absències de tots dos coincideixen.

A mesura que avançava en el seu mestratge, l'equip es renova i es fan regulars els noms de Guillem Ferrer i Ferrando. Cap dels picapedrers consta a l'obra tants anys com el mestre. Tampoc podem identificar-ne cap com a fadrí seu.

A més dels esmentats, destaquen les presències de Pere Guillem, Joan de Lancrai, Ramon Carós i Bartomeu Durà. Els tres primers gaudeixen d'una retribució superior a la de la resta de picapedrers. De Bartomeu Durà en podem resseguir una part de la trajectòria professional posterior, exercida com a arquitecte arreu de la diòcesi. Procedent de Tortosa, dirigeix el 1377 l'obra d'una capella a la parroquial de Catí. El 1400 contracta l'obra de la torre campanar de Traiguera. El 1407 és qualificat de mestre d'obres d'esglésies habitant de Sant Mateu. Té un fill que és acceptat com a aprenent al taller de l'orfebre morellà Bernat Santalínia. Arturo Zaragozá li atribueix obres de capelles a la parroquial de Sant Lluç d'Ulldecona i el relaciona també amb la portada dels peus de l'església de Santa Maria de Castelló. A Tortosa, consta que treballa els mesos de febrer, març i abril de l'any 1383-1384. El llibre de l'obra el cita com a Bartomeu Durant.¹²¹

118. ACTo, ll. o. 1382-1384, fols. 43r i 48v; ll. o. 1392-1393, fol. 18r.

119. ACTo, ll. o. 1396-1397, fol. 17r.

120. ACTo, ll. o. 1382-1384, fols. 34r i 42r i s.

121. PUIG, J., 1947, pàgs. 93-104; FERRERES NOS, J.; LLATGE I BASET, D., 1986, pàg. 42 i s; ZARAGOZÁ, A., 1994, pàg. 105; íbid, 2000, pàgs. 95 i 139-140; ACTo, ll. o. 1382-1384, fols. 45r-48r.

En acabar el mestratge de Joan de Mainí estaven bastides totes les capelles radials del sector nord de l'absis i traçada la línia de fonamentació de la resta. És possible que fins hi tot hi hagués aixecat algun sector de mur i pilars inferiors. L'anàlisi dels relleus arquitectònics corrobora aquesta hipòtesi, donat que presenten una coherència estilística a les capelles dels Sants Simó i Judes, Sant Esperit i sectors superiors i volta de la de Sant Vicent (figs. 108 a 115). La presència d'aquest arquitecte a la seu va coincidir amb els anys de més forta activitat a la fàbrica dins del segle XIV. L'obra que va dirigir destaca des del punt de vista arquitectònic per la continuïtat respecte a les directrius marcades en planta i alçat pels seus antecessors, especialment Pere Moragues.

El període de Pasqual de Xulbi, un mestratge difícil de precisar (c. 1402/1410-c. 1416/20)

La primera notícia sobre el mestratge de Pasqual de Xulbi a la seu de Tortosa data del 16 de maig de 1410, quan signa com a testimoni en un document relacionat amb la fàbrica del temple. El notari el qualifica de "magister fabrice", atribut que no deixa dubte sobre la seua categoria professional. Suposem que va succeir en el càrrec Joan de Mainí. La seua arribada a l'obra, per tant, va tenir lloc entre 1402, quan deixa d'aparèixer aquest, i 1410.

Fins ara, aquest mestre era conegut només a través del text de la consulta de Girona de l'any 1416, a la qual va assistir juntament amb el seu fill en representació de la fàbrica tortosina. Josep Matamoros situa erròniament l'inici del seu mestratge a continuació del d'Andreu Julià.¹²²

La presència d'aquest arquitecte a la seu de Tortosa representa un retorn a la via valenciana en el tema de provisió de menestrals de qualitat, ja utilitzada anteriorment pel capítol tortosí amb mestres com Andreu Julià o Antoni Guarc. Desconeixem la procedència i l'obra-dor de formació de Pasqual de Xulbi. El seu cognom fa referència a una procedència meridional. Disposem, a més, d'una informació que permet especular sobre el seu marc de procedència geogràfica. És la notícia segons la qual l'any 1384 un mestre de nom Pasqual de Xulbi va contractar l'obra de l'església de Xèrica fent societat amb el també arquitecte Pere Bonares.¹²³ La data permet suposar que es tracte del mateix arquitecte que a principis del segle XV va ser contractat per l'obra

122. ACTo, NC 1409-1410, 16 de maig de 1410; MATAMOROS, J., 1932, pàg. 68.

123. ZARAGOZÁ, A., 2000, pàg. 82.

tortosina, avalat en aquest segon moment per una llarga experiència com a mestre de fer esglésies. Resulta interessant en aquest aspecte el fet que el treball dels mestres a Xèrica va consistir en la substitució progressiva de l'antic temple per un de nou. Potser l'experiència de Pasqual de Xulbi en aquest tipus d'obres va ser un dels arguments que va afavorir que fos cridat pel Capítol tortosí, que preveia un procés similar per a un termini de temps curt.

La col·laboració amb Pere Bonares resulta d'altra banda força interessant. És possible que aquest menestral pertanyés a la nissaga de picapedrers que sota la direcció d'un homònim Pere Bonares, originari de Morella, van contractar el 1338 l'obra de l'hospital i cases de la confraria de Santa Maria i Sant Blai de Vilafranca. La diferència de dates entre els dos documents, separats per 46 anys, fa difícil suposar que en tots dos casos es parlés del mateix menestral. És més possible que fos membre de la següent generació de l'obrador. El 1338 juntament amb Pere Bonares signen com a picapedrers dos membres més de la família, de nom Pasqual i Noguer. El 1382 apareix treballant a la fàbrica de la seu, entre el setembre d'aquest any i el març de 1383, un menestral de nom Guillem Bonares. La seua remuneració, 2 sous i mig, indica que és un aprenent o un manobre sense qualificació.¹²⁴

Si això fos cert la societat entre Pere Bonares i Pasqual de Xulbi podria refermar la vinculació d'aquest darrer al territori del nord del País Valencià pertanyent a la diòcesi de Tortosa, força actiu al darrer quart del segle XIV. El 1382-1383, en ple mestratge de Pere de Moragues, treballa a la fàbrica de la seu tortosina un pedrapiquer de baixa qualificació anomenat Guillem Bonares, que podria pertànyer a la mateixa nissaga.¹²⁵

Desconeixem quant de temps els dos arquitectes es van mantenir al capdavant de les obres de la parroquial de Xèrica. La data màxima podria ser la de 1394, any en què aquestes van ser momentàniament paralitzades.¹²⁶

Cal suposar, amb relació a la informació analitzada, que Pasqual de Xulbi pertanyia a una generació no molt allunyada de la de Joan de Maynó. El seu naixement degué tenir lloc poc abans de la meitat del segle XIV, ja que el 1416 el seu fill Joan exercia el càrrec de mestre de la seu de Tortosa en nom seu, suposem que a causa de la seua avançada edat.

124. ALANYÀ, J., 2000, pàgs. 33-35; ACT, ll. o. 1382-1384, fol. 32r i s.

125. ACTo, ll. o. 1382-1383, fol. 40r i s.

126. ZARAGOZÁ, A., 2000, pàg. 82.

La poca informació de què disposem sobre Pasqual de Xulbi ens permet assegurar que al primer quart del segle xv gaudia d'un reconeixement professional important en l'àmbit de la Corona d'Aragó. Per aquest motiu, el 1416 va ser cridat, juntament amb el seu fill, a participar en la reunió d'experts convocada pel Capítol de la catedral de Girona a fi de concretar si la nau del seu temple havia de ser continuada amb la solució d'una o tres naus. Malgrat l'edat avançada que li suposem, va realitzar el viatge i va contestar les preguntes del Capítol gironí com a "lapiscida et magister operis sive fabrica ecclesia sedis dertusensis". La seua opinió va ser escoltada al costat de la de mestres del prestigi de Bertomeu Gual, Antoni Canet o Guillem Abiell.¹²⁷ Possiblement el fet que fos interrogat el primer s'ha d'atribuir a l'edat avançada de Pasqual, superior a la de la resta. A les seues respostes s'endevinen els molts anys de pràctica en el camp de la construcció de temples i obres de pedra. Prenem només l'exemple de la recomanació feta amb relació a la pregunta feta sobre si es podria continuar amb l'obra de tres naus al temple gironí, opció envers la qual ell es mostra més partidari:

Al cas empero que aquella obra de tres naus sia feta e seguida, dix que sera necessari que la volta devers l'altar de la dita seu de Girona feta demunt lo cor sia desfeta e descuberta affin que sia puiada uns VIII palms poch mes o menys mes avant que ara no es, e que respongue a son terç per ses mesures.¹²⁸

Després de l'assistència a Girona, Pasqual de Xulbi no va poder dirigir l'obra de Tortosa durant gaires anys més. A partir de 1421, en què es reprenen les notícies d'obra, l'únic mestre referenciat és el seu fill Joan. Les poques coses que en coneixem el mostren com a arquitecte expert en obra de pedra i bon coneixedor del funcionament i disseny dels enginyers mecànics necessaris. Així, el 1412 traça el disseny del que havia de ser la grua nova de l'obra sobre el terrat de la sala capitular i n'encarrega la construcció a altres mestres fusters i picapedrers.¹²⁹ És possible, també, que destaqués com a escultor, malgrat que aquest vessant professional no es pot comprovar a la documentació. La unitat formal que presenten els relleus figurats dels capitells i les claus de volta de les capelles, la direcció de les quals li atribuïm, juntament amb un grup d'exemples de la girola,

127. VILLANUEVA, J. L., XII, 1850, pàgs. 173 i 324-338; STREET, G. E., 1926, pàgs. 527-538; DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 36-42; CASTRO VILLALBA, A., 1996, pàgs. 139-144; FREIGANG, Ch., 1999, pàgs. 203-226.

128. *Ibid.*, pàg. 325 i s.

129. AHCTE, Calaix de Fàbrica s/n. 1412. Vegeu ap. doc. 78.

fan referència a la mà d'un mateix artífex, que podria ser la seua (figs. 116-125).¹³⁰

El que sí que podem concretar és que al llarg dels anys que va dirigir l'obra, Pasqual de Xulbi va acabar de bastir les quatre darreres capelles radials del presbiteri, corresponents al segment meridional d'aquest, continuant la tasca engegada per Joan de Mainí a la darreria del segle XIV. A ell, doncs, cal atribuir l'adequació de la capçalera als edificis preexistents del sector, com la sala capitular. L'anàlisi dels relleus de les impostes d'aquests espais permet observar una gran homogeneïtat formal. Tots semblen pertànyer a una mateixa mà, que hauria treballat també les claus de volta. Utilitzant aquesta observació com a base de raonament, i amb el complement de la documentació, podem concloure que almenys els nivells alts de les capelles van ser tots bastits sota la seua direcció.

El mateix tipus de treball escultòric que a aquestes capelles el trobem a les impostes del pilar 11, corresponents al nivell 3 o punt d'arrencada de les voltes de la girola, a les impostes de la traceria de separació entre girola i presbiteri dels pilars 12, 16, 17, 18 i 19, a les claus de volta dels àmbits 1.2, 8.2 i 9.2 i a alguns capitells de finestra de la girola. Aquesta observació porta a apuntar la possibilitat que el pilar 11 fos aixecat per Pasqual de Xulbi fins al nivell indicat d'arrencada de les voltes de la girola. El mateix hauria succeït amb el sector inferior de la majoria dels pilars consecutius que delimiten el perfil inferior de la girola, fins al 19. Si es comprova aquesta hipòtesi, Pasqual de Xulbi hauria estat el responsable directe de la traça a peu d'obra de la planta de la girola i el sector central del presbiteri. Amb relació a la similitud formal entre aquest grup de relleus de pilars i les claus de volta dels àmbits 1.2, 8.2, i 9.2, la cronologia que traça la documentació no permet suposar que aquests trams de girola fossin bastits en temps de Pasqual de Xulbi, atès que el tancament de les voltes de la girola es materialitza en una cronologia força avançada, a partir de 1434. Davant d'això, es plantegen dues hipòtesis possibles. La primera, que Pasqual de Xulbi deixés treballades aquestes tres peces com a orientació per al seu fill a l'hora de fer el tancament de la girola. La segona, l'existència d'un segon escultor, de característiques semblants al que va fer els relleus de les capelles meridionals, que treballaria encara a la seu avançat el mestre de Joan de Xulbi.

Finalment, a l'hora de fer una valoració de la personalitat d'aquest mestre, cal considerar també la seua tasca com a formador, ja que va

130. Vegeu l'apartat "Els autors de l'escultura decorativa. Aproximació al seu coneixement", pàg. 523.

saber comunicar al seu fill Joan els coneixements teòrics i pràctics que aquest va aplicar a l'obra de la girola i l'acabament central del presbiteri, considerada un de les més complexes de l'edifici des del punt de vista tècnic i de disseny.

La llarga direcció de Joan de Xulbi (c. 1416-1458)

La presència de Joan de Xulbi a l'obra de la seu és la més llarga i documentada de totes les pertanyents als segles xiv i xv. Hem vist que exercia ja com a interí del seu pare el 1416, la qual cosa fa suposar una presència anterior. Va ostentar el càrrec al llarg de quaranta anys, fins que va morir, fet que el va convertir en un dels mestres baixmedievals més representatius de la fàbrica gòtica. Josep Matamoros es mostra confús sobre el seu mestratge. Parla de l'existència de dos professionals amb el mateix nom, pare i fill segons ell, que exercirien el càrrec entre 1381-1428 i 1447-1452 respectivament. Amb tot, atribueix encertadament a la nissaga la construcció de la girola i el sector central del presbiteri.¹³¹

Entre l'any 1416, que assisteix a la consulta de Girona amb el seu pare, i el 1421 que tornem a disposar dels llibres de comptabilitat de la fàbrica, Joan de Xulbi degué consolidar el seu paper com a mestre de les obres de la seu. El text de l'interrogatori que se li fa a Girona deixa entreveure la maduresa de discurs pròpia d'un professional amb experiència en la construcció d'obres de pedra. Malgrat que les conclusions finals i l'opinió a favor de l'obra de tres naus coincideixen amb les respostes aportades pel seu pare, Joan de Xulbi es va mostrar més específic que aquest en alguns aspectes tècnics, demostrant tenir un pensament propi com a arquitecte. Així, davant la pregunta de si considerava que l'obra d'una nau era segura i es podia continuar, Pasqual va contestar afirmativament indicant que els respatllers eren prou reforçats. Joan, que també considerava que era factible continuar-la, donava, però, el consell que l'arc principal hauria de ser apuntat i els creuers traçats al terç de la seua mesura.¹³² De la mateixa manera, quan se li va demanar la seua opinió sobre si es podia mantenir el pilar de la trona posat cas que es fes l'obra de tres naus, va contestar que es podia respectar però aconsellava donar als arcs la forma correcta perquè les càrregues fossin mínimes.

Joan de Xulbi degué treballar amb el seu pare a l'obra tortosina des del moment de la contractació del primer. Coneixia bé, doncs,

131. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 68-69.

132. VILLANUEVA, J. L., XII, 1850, pàg. 325 i s.

l'obra de les capelles, que en els anys anteriors a 1420 dirigia ja personalment. La primera referència concreta a la seua presència a l'obra data del mes de juliol de 1421, moment en el qual es va començar a treballar en nivells situats per sobre d'aquestes capelles. El seu messtratge a Tortosa es caracteritza per la continuïtat respecte al període de direcció del seu pare i la integració al funcionament quotidià de la fàbrica. La documentació el presenta treballant a peu d'obra una bona part del temps, com havia succeït en l'època de Joan de Mainí. Apareix dirigint obres de paredat, manant la confecció de motlles per a la pedrera, traçant línies de fonamentació... Es mostra com un menestral ben connectat amb l'entorn professional de la ciutat i el territori. Es va saber envoltar de bons especialistes, fet que li va permetre centrar-se en les seues tasques de direcció i avançar en l'obra del temple. Així, encarregava les feines relacionades amb el treball de la fusta —manteniment de la grua, fabricació de motlles...— a mestres d'aixa de la ciutat experts en aquest tipus de tasques. Encara que en cap moment apareix als documents d'un fuster de l'obra, destaca la continuïtat en la presència de Francesc Martí. El fet que sovint siga citat com a *mestre* va portar Josep Matamoros a creure erròniament que havia exercit el càrrec de mestre major de l'obra.¹³³ En aquest sentit, els períodes de col·laboració més estreta corresponen als anys 1425-1440, moment en el qual hi ha una intensa activitat de muntatge i desmuntatge de bastides i cintres per la construcció de la girola i el tancament central de l'absis.¹³⁴

També va saber delegar la responsabilitat en el complex camp de la talla de la pedra. En aquest sentit s'adverteix un canvi respecte al període de messtratge de Joan de Mainí, qui solia controlar directament la talla. A partir de 1421, que es reprenen els registres de pagament a la fàbrica, apareix com a picapedrer contractat a estall Pere Guaita, menestral que en un principi hi treballava puntualment però que progressivament va anar augmentant la seua responsabilitat com a responsable de tallar la pedra. Es mostra sovint com a col·laborador directe del mestre major en aquesta tasca, treballant amb notable regularitat almenys fins a 1451.¹³⁵ Coincidint amb la presència d'aquest menestral i altres proveïdors sovint controlats per ell, a partir de 1425 el picapedrers de l'obra treballaven a la pedrera només en ocasions

133. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 68.

134. La col·laboració entre ell i els fusters es fa especialment evident l'any 1428-1429, moment en el qual ell i el fuster Arnau Berenguer confeccionen cintres per a finestres i arcbotants (ll. o. 1428-1429, fol. 33r-v).

135. Vegeu les referències concretes localitzades sobre aquest professional a l'apartat "Picapedrers a jornal i picapedrers a estall. Dues modalitats d'un mateix ofici", pàg. 541.

molt puntuals si hi havia mancances importants de pedra. D'aquesta manera es podien concentrar més en les feines a peu d'obra i avançar amb més rapidesa, deixant les tasques relacionades amb la tallada a picapedrers especialitzats en el treball a la pedrera.

També puntualment apareixen al llarg del seu mestratge exemples de col·laboració amb arquitectes o mestres de cases contemporanis. El 1441 va fer cridar Guillem Saera, arquitecte de la ciutat que havia dirigit entre altres l'obra de Sant Lluç d'Ulldecona, perquè donés fe davant els procuradors de la ciutat i el Capítol de la suficiència d'un dels clots de fonamentació que havia fet. Saera torna a aparèixer dirigint obres municipals com la font de l'àngel o el cobriment del Vall. El 1412 apareix treballant per a Pasqual de Xulbi en la confecció de la grua nova de l'obra, moment que aprofita per traçar la seua trajectòria professional com a arquitecte de la ciutat l'historiador Jacobo Vidal.¹³⁶ A la visita hi va participar també un dels picapedrers de confiança que més temps havien treballat amb ell i que podria tenir també coneixements d'arquitectura, Guillem Pelliçà. Aquest picapedrer apareix als llibres d'obra amb certa regularitat entre 1421 i 1441. De vegades, consta treballant a peu d'obra i altres, a la pedrera. El 1441 contracta la talla de pedra a estall per a la fàbrica conjuntament amb Pere Guaita.¹³⁷

El 1424 trobem Xulbi visurant cases de dignitats juntament amb el mestre de cases tortosí Antoni Solà.¹³⁸ La mateixa tasca és realitzada de nou pel mestre el maig de 1428, conjuntament amb el també mestre de cases de la ciutat Guillem Pere.¹³⁹ Aquest mateix dirigeix set anys després a l'obra la construcció d'una paret auxiliar d'argamassa, juntament amb altres obrers de vila de la ciutat entre els quals es troba el també mestre de cases Joan de la Cova.¹⁴⁰

Els contactes professionals del mestre, d'altra banda, no es limitaven a menestrals de la zona. Els relleus de les mènsules, capitells o impostes treballats durant el seu mestratge demostren que es va saber rodejar d'escultors que gaudien d'un cert prestigi. Tenim documentada la presència de Bartomeu Santalínia i Llorenç Reixac.¹⁴¹ Molt possiblement

136. ACT, NC 1439-1450, 27 de setembre de 1440; MASSIP, J., 1968a, pàg. 2; PASTOR I LLUÍS, F., 1915; AHCTE, Calaix de Fàbrica s/n. 1412. Actualment, està treballant en la seua trajectòria professional com a arquitecte de la ciutat l'historiador Jacobo Vidal.

137. ACTo, ll. o. 1440-1441, fol. 45r-v.

138. ACTo, NC 1423-1428, 3 d'octubre de 1424. Vegeu ap. doc. 87.

139. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1432. Vegeu ap. doc. 95 i 96.

140. ACTo, ll. o. 1435-1436, fol. 28r.

141. ACTo, ll. o. 1438-1439, fol. 38v; ll. o. 1439-1441, fol. 3v; ll. o. 1440-1441, fols. 56r-57v.

el mateix mestre va esculpir part d'aquests elements. El llarg període de mestratge que va protagonitzar li devia permetre tenir contacte amb molts altres artistes de la ciutat, de la diòcesi i forasters. Malauradament, però, les referències que en tenim són molt puntuals. Hem comentat ja la visita a Girona el 1416 juntament amb el seu pare, al llarg de la qual va poder establir contacte amb alguns dels mestres que hi van acudir. El 1428 signa com a testimoni en el document de venda que l'argenter morellà Bernat Santalínia i la seua muller fan a la seu del reliquiari conegut com a Creu dels Lleonets. El manteniment del contacte amb aquesta família explica la presència una dècada després de l'escultor Bartomeu Santalínia, germà de Bernat.¹⁴²

La qüestió dels contactes professionals del mestre remet a un altre aspecte important per a entendre la seua personalitat i trajectòria. Ens referim a la possibilitat que dirigís altres obres a la ciutat o llocs propers. Molt possiblement ho va fer, encara que no en tenim referències exactes. Sí que podem concretar absències importants de la fàbrica de la seu, moltes de les quals devien estar destinades a la supervisió d'altres obres. És interessant constatar, però, que la majoria es concentren en períodes de poca activitat a l'obra. Així, aprofitant la construcció de la grua i el preparatiu de pedra per a la construcció de sectors de la girola, el 1421 s'absenta els mesos de juliol-agost i novembre-desembre, i possiblement deixa al càrrec de l'obra el seu macip Francesc Polo.¹⁴³ Els anys següents consta poc a l'obra, encara que sabem que continuava detenint el càrrec perquè se li paga el vestuari. La seua presència es fa més regular a partir de 1430. Solen constar absències a l'estiu i pels voltants de Nadal, la qual cosa fa pensar en visites de tipus familiar. En aquest sentit, l'any administratiu 1433-1434 fa tres viatges al que l'administrador qualifica com "la seua terra", sense especificar més. Dos dels viatges tenen una durada superior a un mes. Els viatges es repeteixen els mesos de maig i juny de 1447-1448.¹⁴⁴ L'estiu de 1440 desapareix dels registres els mesos de juny i juliol, just després que fos col·locada la clau de volta major del presbiteri. El Capítol envia fins a tres missatgers a buscar-lo, invertint cadascun set dies de viatge entre anar, contactar amb el mestre i tornar.¹⁴⁵ Cap vegada, però, es fa referència concreta al lloc de destinació dels seus viatges ni el motiu.

142. ACTo, NC 1423-1428, 20 de juliol de 1428; vegeu, també, el capítol "Els autors de l'escultura decorativa. Aproximació al seu coneixement", pàg. 523.

143. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 45r.

144. ACTo, ll. o. 1433-1434, fol. 55r-v; ll. o. 1447-1448, fol. 31r.

145. ACTo, ll. o. 1440-1441, fol. 67r i 70r.

Pel que fa a la colla de picapedrers que formaven el seu obrador, les fonts es mostren més explícites.¹⁴⁶ Alguns menestrals o nissagues consten treballant per a ell durant períodes de temps molt llargs. La més important d'aquestes darreres, en l'aspecte de presència a l'obra, és la dels Pasqual, documentats entre 1421 i 1460. En total són tres els picapedrers d'aquesta família referenciats. El primer en antiguitat és Pere Pasqual, citat entre 1421 i 1446 amb absències importants d'anys sencers. En algunes ocasions exercia de representant del mestre. El 1422 la marxa de Xulbi el mes de juny coincideix amb la d'aquest picapedrer. Ell torna el mes de novembre i roman a l'obra, mentre que el mestre no torna fins al desembre.¹⁴⁷ És possible que la seua presència a l'obra datés dels temps de Pasqual de Xulbi, de qui no es conserven registres de comptabilitat. A partir de 1427 consta Bernat Pasqual, que en diferents ocasions és citat com a *moço* del mestre. Es tractava, per tant, d'un professional força vinculat a l'obrador del mestre. És citat regularment a l'obra fins a 1460, després de la mort de Joan de Xulbi i dins del mestratge de Pere Garçó. El 1450-1451 ven pedra a preu fet a la fàbrica, indicatiu d'una possible activitat paral·lela pel seu compte.¹⁴⁸ El tercer representant de la nissaga és Bartomeu Pasqual, citat només com a picapedrer als registres de l'any 1439-1440.

També era fadrí del mestre, sempre esmentat com a *moço*, el picapedrer Francesc Polo. Consta a l'obra entre 1421 i 1425. El 1422 representa el mestre a la pedrera.¹⁴⁹ Entre 1426 i 1429, hi treballa el picapedrer Guillem Polo, possiblement familiar seu. En aquest cas, però, no és citada enlloc la seua vinculació directa a l'obrador.

Altres picapedrers citats com fadrins del mestre són Tomàs Folquer i Antonico. El primer apareix amb regularitat als registres entre 1424 i 1449. Tant aquests com els que referíem anteriorment devien tenir categoria d'oficials malgrat l'atribut de fadrí que els acompanya sovint. Cobraven el mateix que qualsevol altre picapedrer qualificat contractat temporalment per l'obra, i treballaven indistintament a l'obra o a la pedrera. Alguns devien ser professionals valorats en la seua feina fora de l'àmbit estricte de l'obra de la seu, fet que explicaria les llargues absències que de vegades s'observen als registres.

146. Les relacions de picapedrers afegits al final de l'obra indiquen tots els picapedrers documentats i la data en què són presents. Al text hem inclòs només els que ens han resultat més interessants per la seua constància o relació amb altres menestrals. En aquest cas hem indicat les referències documentals de les notícies puntuals de rellevància. Les referències sobre la presència anual de cada picapedrer corresponen als folis de registre jornalier del llibre de l'obra corresponent a cada any en concret.

147. ACTo, ll. o. 1421-1423, fol. 45r-v.

148. ACTo, ll. o. 1450-1451, fols. 41v-42r.

149. ACTo, ll. o. 1412-1423, fols. 19r-20v.

A més d'aquests menestrals que d'alguna manera depenien del mestre, es perfila una estreta relació entre aquests i una bona colla d'altres picapedrers que consten a l'obra amb menor regularitat però en intervals de temps força llargs. Tots devien ser professionals que es movien entre les diferents obres engegades tant a la ciutat com al territori situat en un radi determinat al voltant d'aquesta. La seua presència demostra l'existència d'individus o de famílies de professionals que romanien en un lloc o itineraven en una franja de territori més o menys definida segons les condicions del mercat de treball de cada moment. És el cas de Guillem Pelliçà, present a l'obra en diferents ocasions entre 1421 i 1441. El 1440 consta que treballa amb un nebot. La confiança que li devia tenir el mestre es demostra pel fet que va ser ell un dels missatgers que el van anar a buscar a la seua terra l'estiu d'aquest 1440.¹⁵⁰ Per les mateixes dates consta Bartomeu Vidal entre 1421 i 1432. Alguns d'aquests picapedrers devien realitzar en altres obres de menor magnitud tasques pròpies d'un arquitecte, encara que a la seua l'homogeneïtat en els pagaments als picapedrers no permet esbrinar diferències. És el que passa, per exemple, amb Guillem Saera. Hem esmentat ja que apareix el 1440 com a antic mestre major de les obres de la parroquial d'Uldecona, i que dirigeix altres obres a la ciutat. Amb tot, el 1444-1446 el trobem treballant com a picapedrer a la seua, sense que el seu jornal permeta distingir cap diferència respecte als altres companys.¹⁵¹

Els Torres van ser uns altres picapedrers presents a l'obra, en aquest cas a partir de la dècada dels anys trenta. Tenim notícia de Joan, Miquel i Pere, documentats entre 1433 i 1460. Contemporàniament a ells destaquen per la freqüència amb què són esmentats Antoni Peris, entre 1433 i 1446, i Jaume Rull, entre 1433 i 1440. Els registres de pagament registren molts altres menestrals de la pedra treballant a l'obra. La presència puntual d'aquests no els fa menys interessants. L'estat actual de la recerca, però, no permet concretar aspectes de la seua trajectòria professional.

La darrera referència en actiu al mestre Joan de Xulbi data del mes de març de 1458.¹⁵² Sabem que el setembre de 1459 feia ja uns mesos que havia mort, fet que indica que es va mantenir a peu d'obra pràcticament fins als seus darrers moments. Tot fa pensar que era una persona molt activa i curosa a mantenir les seues responsabilitats. Potser per això no se li coneix cap ajudant concret que exercís el paper

150. ACTo, ll. o. 1440-1441, fols. 67r i 70r.

151. ACTo, ll. o. 1444-1446.

152. ACTo, IAC 1326-1570, fol. 209r, 6 de març de 1458.

d'aparellador. Els darrers anys de mestratge, l'edat el va deure obligar a prendre sota les seues ordres un arquitecte en qui poder descarregar part de la responsabilitat tècnica. Aquest sembla que va ser el paper que va complir Pere Garçó, documentat a l'obra des de 1353.¹⁵³

El període de mestratge de Joan de Xulbi va ser dels més fructífers de l'obra baixmedieval de la seu. Al llarg de les quatre dècades que va ser present a la fàbrica es va acabar l'obra de les capelles radials, es va bastir la girola i el sector central de l'absis i es va aixecar una part important del primer tram de nau. El 1459 almenys les dues voltes septentrionals d'aquest primer tram estaven tancades, i els nivells inferiors del segon, en un estat avançat. L'obra conservada, però, no ens ha de fer oblidar l'altra gran tasca que va portar a terme a la seu. Ens referim al desmuntatge progressiu del temple romànic i al manteniment de la connexió entre les dues fàbriques, tasca gens fàcil en la qual els bons mestres del moment eren experts. Encara hem d'esmentar igualment el paper que va complir com a director de les obres comunitàries, especialment l'acabament del dormitori, l'ajuda complementària a l'obra de pedra de l'hospital i les primeres fases de construcció de la llibreria. Tot plegat, una tasca complexa i feixuga que només es podia portar a terme amb una bona dosi de coneixement tant sobre l'ofici d'arquitectura en sentit teòric i tècnic com sobre els aspectes relacionats amb l'organització de l'obra.

La presència puntual de Pere Compte (1459)

Poc després de la mort de Joan de Xulbi, ocorreguda entre el mes de març de 1458 i els primers mesos de 1459, va ser escollit com a mestre major un arquitecte valencià de la presència del qual a la seu en tenim molt poca informació. La documentació el cita com a Petrum de Campos o de Compos. El coneixem només a través del text relatiu a la seua revocació en el càrrec ocorreguda la tardor de 1459, més exactament el 17 de setembre. En aquesta data el Capítol acorda llicenciar temporalment l'arquitecte del càrrec de mestre major, ateses les dificultats econòmiques de la fàbrica i l'estat de paralització de l'obra. El document ens assabenta que en aquest moment era ciutadà de València i mestre d'esglésies de vàlua reconeguda públicament:

... de cuis scire aptitudine et habilitate ut dixerunt multa eis hortensa fuerunt et viderunt ...¹⁵⁴

153. ACTo, ll. o. 1453-1454, fol. 5r.

154. ACTo, NC 1456-1459, 17 de setembre de 1459.

Ens informa també del fet que havia dirigit l'obra de la seu des de la mort de Joan de Xulbi i que s'encarregava d'altres fàbriques de la ciutat o el territori proper:

Attendentes Petrum de Compos, civem Valencie, magistrum operis et fabrice ecclesiarum et sedium in presentem civitatem et coram eis advenisse causa essendi, petendiendi et obtenendi pro se electionem de magistro fabrice sedis dertusensis per mortem Johannis Exulbi, eius ultimi magistri ...¹⁵⁵

Malauradament, no en tenim cap altra informació. Els problemes financers que l'obra patia en aquest moment, unit possiblement a la petició d'un jornal elevat per part de l'arquitecte, va fer que el seu contracte amb la fàbrica fos ajornat poc després de la signatura i posteriorment rescindit. El poc temps que va ser present a l'obra no li va permetre portar a terme cap obra significativa. El Capítol va decidir substituir-lo pel que havia estat ajudant de Joan de Xulbi els darrers anys de la seua vida: Pere Garçó.¹⁵⁶

Una primera lectura del document, en el moment de buidar la informació d'arxiu, ens va fer pensar que el nom d'aquest mestre era Pere Camps. Malgrat el volum de documentació publicat sobre la València d'aquest moment no vam poder trobar cap mestre valencià amb aquest nom al llarg de la segona meitat del segle xv. La possibilitat que es tractés del reconegut mestre valencià Pere Compte, que exerceix a València des de l'any 1454 i format sota el mestratge de Francesc Baldomar, ens va obligar a rellegir l'original amb l'ajut de mossèn Josep Alanyà. El cognom, tal com s'escrivia al document, es podia interpretar com a Compos, que podia considerar-se variant llatina de Compte. El fet que l'activitat de Compte a València presentés un buit documental entre 1457, moment en què treballa a la capella reial del convent de Sant Domènec, i el 1467 quan és present a l'obra de la muralla de la ciutat, reforçava la idea del possible mestratge a la seu de Tortosa a finals de la dècada de 1450.¹⁵⁷ Amb tot, no disposàvem de la suficient informació com per a poder llançar una hipòtesi ferma sobre el seu mestratge a la catedral tortosina. La possibilitat, però, obria una via d'estudi força interessant, ja que permetia reforçar els vincles de la ciutat de l'Ebre amb el territori valencià. A més, permetia completar la biografia d'un dels arquitectes de major consideració de mitjan quatre-cents.

155. *Ibíd.*

156. ACTo, NC 1456-1459, 17 de setembre i 11 d'octubre de 1459. Vegeu l'anàlisi de la informació documental detallada a "La mort de Joan de Xulbi i la polèmica per l'elecció d'un nou mestre", pàg. 218.

157. Vegeu, pel que fa al mestre ZARAGOZA, A., 1998, pàgs. 71-79; *ibíd.* 1997, pàg. 52 i s.; *ibíd.* 2000, pàgs. 161-180.

Poc abans de tancar el text que ara llegiu, Jacobo Vidal ha publicat un document que permet confirmar l'estada del mestre valencià a Tortosa, i més concretament el seu contacte directe amb la seu. Amb cronologia, això sí, més tardana. El documenta a partir de gener de 1490, moment en què contracta el mestratge amb el Capítol i Joan Jordà, procurador de Joan Girona en els negocis de la seu. Al mateix temps que Vidal ha publicat la troballa, força important per a completar la nòmina de professionals de l'obra tortosina i per a entendre'n l'evolució al darrer quart del quatre-cents, la figura de Pere Compte és objecte d'una revisió profunda a València amb l'objectiu de fer una exposició sobre la seua complexa personalitat com a arquitecte i el paper que va tenir en l'arquitectura de la seva època. La recerca prèvia està fent sortir a la llum informació sobre el mestre que sens dubte ajudarà a entendre millor la seua presència a Tortosa i quin fou el seu paper a l'obra.¹⁵⁸

El mestre Pere Garçó (1459-c.1476)

Desconeixem quina va ser la via d'arribada de l'arquitecte Pere Garçó a Tortosa, procedent de la Savoia. El trobem relacionat amb la seu des de l'any 1453. Hem comentat ja que devia exercir funcions d'ajudant de Joan de Xulbi, ja que cobrava un suplement diari de sis diners sobre el jornal corresponent a la resta de picapedrers.¹⁵⁹ Hem vist, també, que malgrat ésser bon coneixedor de l'obra no va ser nomenat mestre major immediatament després de la mort de Joan de Xulbi, sinó que es va optar per la candidatura del mestre valencià Pere Compte. Les dificultats econòmiques de la fàbrica sembla que van fer decantar els promotors a favor de Garçó, ja que pocs dies després que es donés llicència a Compte el Capítol li va oferir el mestratge de la seu. Això succeïa el dia 11 d'octubre de 1459.¹⁶⁰

El mestratge de Pere Garçó a la seu ja l'havia documentat Josep Matamoros, encara que amb una cronologia errònia. Desconeixem quina va ser la confusió que el va portar a creure que hi havia exercit de mestre d'obra al segle XVI, moment en el qual detenia el càrrec Joan Sarnoto.¹⁶¹ De fet, la seua tasca com a director d'obra va començar, com hem vist, l'octubre de 1459, i es va allargar fins poc abans del

158. ZARAGOZÁ, A.; GÓMEZ-FERRER, M., 2007.

159. ACTo, ll. o. 1453-1454, fol. 5r.

160. ACTo, NC 1456-1459, 11 d'octubre de 1459. Vegeu ap. doc. 124.

161. MATAMOROS, J., 1932, pàg. 69. Sobre el mestratge de Joan Sarnoto, vegeu FALOMIR FAUS, M., 1996, pàg. 208. Hilari Muñoz ha localitzat la seua presència a la seu de la documentació de l'ADTo.

1476, moment en el qual la seua vídua tenia encara negocis pendents amb el Capítol.¹⁶²

La mancança informativa que caracteritza els darrers quaranta anys del segle xv a la fàbrica no ens permet fer un a valoració correcta del seu llarg mestratge a la seu, que va durar vint-i-cinc anys. Amb tot, les notícies conegudes ens permeten extraure algunes conclusions. En primer lloc, ens assabenten de la seua procedència estrangera i que s'establí a la ciutat durant tot el tercer quart del segle xv. Indiquen, també, que quan va arribar a Tortosa, o almenys quan va acceptar la direcció de l'obra de la seu, s'havia guanyat el reconeixement professional a la zona com a mestre de fer esglésies —“magistrum operis ecclesiarum”. Per això havia estat acceptat —o qui sap si reclamat— anys enrere per Joan de Xulbi:

... habitis pluribus tractatibus, ut asseruerunt, inter eos super eligendo magistro operis et fabrice sedis. Considerantes habilitatem, artem et aptitudinem Petri Garço de Savoya, magistri operis ecclesiarum, de cuius habilitate vocis fama multa enarrat ...¹⁶³

La formació del mestre no es limitava a l'ofici d'arquitectura ans incloïa, també, la pràctica de l'escultura. El 1464, en qualitat de *marmorarius*, va contractar la talla de dues figures de pedra, que representessin sant Miquel i el drac que havien de formar part d'un grup finançat pel comensal Pere Ferrer.¹⁶⁴

Pere Garçó no va accedir a l'obra en un bon moment. Les fortes despeses esmerçades en l'acabament de l'absis l'havien deixat fortament endeutada i el ritme de treball era lent. En un principi, les condicions del contracte van ser les mateixes que les pactades amb els seus antecessors. L'obra, però, no ho devia poder mantenir. La informació publicada recentment sobre el mestre per Jacobo Vidal referma aquesta hipòtesi, ja que demostra que el mestre era a Barcelona entre maig i desembre de 1460. Des del Cap i Casal, Garçó fa diferents ofertes per a continuar les obres de la catedral; en cadascuna rebaixa la quantitat monetària per la qual està disposat a continuar la fàbrica.¹⁶⁵

La nova realitat que es plantejava va obligar el Capítol a canviar el sistema de contractació l'any 1462. Es va establir un mecanisme mixt entre el que s'havia practicat fins aleshores i la contractació a estall. Així, com a mestre major es va convertir en gestor de les finances anuals del Capítol, a més a més d'ostentar la direcció tècnica, i va guanyar

162. ACTo, IAC 1326-1570, 15 de juliol de 1476, fol. 340v.

163. ACTo, NC 1456-1459, 11 d'octubre de 1459. Vegeu ap. doc. 124.

164. ACTo, NC 1459-1468, 7 de juliol de 1464.

165. VIDAL, J., 2006, n. 43.

en autonomia a l'hora de decidir com i quan fer les coses. Tenia una única limitació: els diners de què podia disposar.¹⁶⁶ Sobre la seua actuació concreta a l'edifici de la seu podem aportar poca cosa. Sabem que, encara com a picapedrer, va ajudar Joan de Xulbi a tancar les voltes de la capella de Sant Miquel i del tram de nau lateral contigu. Al llarg dels anys que va exercir com a director de fàbrica va deure avançar en l'obra de la resta del primer tram de nau i possiblement en els sectors baixos del segon tram. La cronologia del seu mestratge obliga a considerar la hipòtesi que participés en l'obra de la capella del Roser. Apuntàvem la possibilitat que fos l'autor del tancament de la capella, així com l'escultor de les impostes i de les claus de volta. Les darreres notícies publicades sobre l'obra entre 1480 i 1500 obliguen a ser prudent pel que fa a l'atribució de parts concretes del sector. Segons es desprèn de l'article de Jacobo Vidal sobre el mestratge de Pere Compte a la seu, els contactes entre Joan Girona i el Capítol tortosí es van iniciar cap a 1480, un cop mort Pere Garçó. Aquest fet descarta en principi la participació del mestre en els sectors alts de la capella del Roser, que a les impostes de l'entrada presenten esculpides les armes de Joan Girona.

La difícil relació del Capítol amb el mestre Pere Piquer (c. 1486-1489)

Entre 1379, data en què sabem que Pere Garçó ja era mort i l'any 1487, en què trobem la primera referència a Pere Piquer, no sabem qui va exercir el càrrec de mestre de l'obra catedralícia. És possible que el mestratge de Pere Piquer a l'obra tortosina comencés l'any 1486, coincidint amb una represa de les obres després d'uns anys de paràlització.¹⁶⁷ Jacobo Vidal el relaciona com a mestre el maig de 1487.¹⁶⁸ Sabem poca cosa de la seua tasca a la seu, però podem assegurar que el model de gestió que aplicava no satisfia el Capítol. El mes de juliol de 1489 l'entitat decidia destituir-lo a causa d'una mala gestió dels fons de la fàbrica.¹⁶⁹ Després d'uns mesos de disputa entre el menestral i els seus patrons, que li retreien principalment haver esmerçat els fons de la fàbrica en la reparació de la casa del mestre, el primer va abandonar definitivament la direcció de l'obra.¹⁷⁰ Malgrat tot, la seua relació amb el Capítol va continuar. Ho demostra el fet que el 1491 li

166. ACTo, NC 1462, 8 de febrer. Vegeu ap. doc. 127.

167. ACTo, NC 1485-1486, 27 de gener de 1486. Vegeu, en aquest sentit, l'apartat "Les obres al darrer terç de segle. Els mestratges de Pere Piquer, Antoni Taix, Pere Compte i Antoni Queral", pàg. 238.

168. VIDAL, J., 2006, n. 36

169. ACTo, NC 1485-1495, 30 de juliol de 1489.

170. ACTo, NC 1485-1495, 11 d'agost i 24 de setembre de 1489.

van ser concedides les obres a estall dels molins del Comte, propietat de la dignitat de prior.¹⁷¹ Jacobo Vidal apunta com a possible causa que no es trenqués del tot la relació amb el mestre la vinculació de Pere Piquer amb l'oligarquia local, com apunten algunes transaccions comercials amb membres d'aquesta.¹⁷²

La referència a l'obra de la casa del mestre, que devia ser de certa envergadura, així com els problemes financers de la fàbrica en aquestes darreres dècades del segle fan suposar que l'actuació d'aquest mestre a l'obra del temple va ser mínima.

L'atípica contractació d'un mestre de cases: Antoni Taix (1489)

Les primeres referències documentals conegudes sobre aquest menestral es remunten a l'any 1448, moment en el qual va ser contractat pel Capítol per a dirigir l'obra de l'arxiu.¹⁷³ Els problemes que havien afectat la relació entre la fàbrica i el mestre Pere Piquer el van portar a ser nomenat mestre major el 30 de juliol de 1489. Després d'uns dies d'indecisió per la disconformitat del seu antecessor va accedir definitivament al càrrec el 24 de setembre del mateix any.¹⁷⁴

Antoni Taix era ciutadà de Tortosa, on exercia el seu ofici almenys des de la dècada dels anys quaranta del segle xv. La seua opció al mestratge de la seu resulta interessant no només per la tasca que va poder portar a terme a l'obra sinó pel fet que, contràriament al que era freqüent, la seua formació se situa dins de l'àmbit de l'ofici de mestres de cases. Com a tal és contractat el 1448 i com a tal igualment apareix citat en un document de l'any 1464.¹⁷⁵ El 1489 és qualificat pel notari que certifica la seua contractació amb el Capítol tortosí de "architecto civis Dertuse", atribució tradicionalment reservada als mestres de pedra.¹⁷⁶ Desconeixem quin va ser el procés que va permetre al menestral evolucionar d'una branca a l'altra de l'ofici de la construcció, atès que aleshores totes dues solien ser entitats professionals diferenciades i independents.¹⁷⁷ En aquest sentit, cal no descartar la possibilitat que la contractació del mestre fos resultat de l'escassetat de professionals

171. ACTo, IAC 1326-1570, 29 de juliol de 1491.

172. VIDAL, J., 2006, n. 38.

173. ACTo, IAC 1326-1570, 31 de maig de 1448, fol. 229r.

174. ACTo, NC 1486-1495, 30 de juliol, 11 i 13 d'agost, i 24 de setembre.

175. ACTo, NC 1459-1486, 3 de novembre de 1464. Citat com a testimoni en el compromís de pagament d'un censal com a "magister domorum civis Dertuse".

176. ACTo, NC 1486-1495, 24 de setembre de 1489. En la deliberació del 30 de juliol del mateix any és citat només com a "magistrum".

177. El tema ha estat treballat per RUBIO SAMPER, J. M., 1985, pàgs. 101-115; FALOMIR FAUS, M., 1996, pàgs. 193 i 203-205. Vegeu També l'estudi sobre Joan del Poyo fet per

experts en el treball de la pedra en aquestes dates a la ciutat, així com de la voluntat del Capítol de poder dipositar la seua confiança en un professional de solvència reconeguda en un camp afí del món de la construcció. En tot cas, la seua presència a l'obra no va ser llarga, perquè el gener de 1490 sabem que és contractat Pere Compte,¹⁷⁸ per tant, les seues actuacions deurien ser molt puntuals i segurament poc rellevants. Probablement coneixia les seves limitacions, cosa que li féu acceptar el canvi d'opinió del Capítol fins al punt que ell mateix signa en el contracte de Compte com a testimoni.¹⁷⁹

El retorn a l'opció per professionals de prestigi: Pere Compte i Antoni Queralt (1490-1500)

Com la dels seus dos predecessors immediats, la presència d'aquests mestres valencians a l'obra tortosina no havia estat comprovada fins ara. La referència al mestratge de Pere Compte ha estat publicada per Jacobo Vidal després que jo llegís la tesi, que dóna lloc al llibre que teniu a les mans. Seguint aquest autor, Compte contracta el seu mestratge a la seu el dia 7 de gener de 1490. Ho permet el suport econòmic que Joan Girona dóna en aquest moment a l'obra, i la voluntat d'aquest darrer que la seua iniciativa anés acompanyada de la presència d'un professional de primera línia.¹⁸⁰

Amb el compromís de direcció de l'obra de la seu el mestre no s'obliga a restar a Tortosa. Fa incloure una clàusula en el document segons la qual podrà tenir un mestre subordinat que, com a representant seu, porte directament l'obra i residisca a la ciutat. Ell, a canvi, es compromet a venir a reconèixer la fàbrica de manera ordinària cada quatre mesos i esmerçar-hi el temps necessari. També accepta fer el viatge, de manera extraordinària, quan el Capítol ho crega necessari.

Després d'aquesta data, Compte apareix citat a la documentació el gener de 1491, quan negocia amb el Capítol el pagament del vestuari anual que li pertocava com a mestre major i que, segons sembla, l'obra no li volia pagar. Finalment ho acaba fent, i el mestre no torna a constar, de moment, en cap referència coneguda.¹⁸¹

SERRA DESFILIS, A., 1994. Ximo Company indica que el terme arquitecte se sol utilitzar a la València de la segona meitat del segle xv com a sinònim de mestre de cases (COMPANY, X., 1991, pàg. 157). Vegeu, més endavant, "Els mestres de cases", pàg. 555.

178. VIDAL, J., 2006.

179. VIDAL, J., 2006.

180. VIDAL, J., 2006.

181. VIDAL, J., 2006.

La troballa del document de contractació de Pere Compte i d'altres referències publicades per Jacobo Vidal obliguen a replantejar el mestratge d'Antoni Queralt, que nosaltres havíem identificat com a mestre de l'obra de la seu a partir de 1496. Ara sabem que el 1491 ja era a la ciutat i que era reconegut com a arquitecte. L'any 1495 signa, com a mestre major de la seu, un acte notarial.¹⁸² El tornem a trobar l'any 1496, quan el mes d'abril se li paga un deute i el mes de maig controla la tramesa de pedra des de Flix.¹⁸³ A la primera de les notícies d'aquest darrer any és tractat de "fabro" per l'escrivà, nom amb què habitualment la documentació no es refereix al mestre. A la segona, s'especifica clarament que és mestre de l'obra i que exerceix les funcions habituals d'aquest càrrec. El cens de 1497 el cita encara com a mestre major de l'obra de la seu.¹⁸⁴

Antoni Queralt és un dels principals arquitectes valencians de la darrerria del segle xv. L'any 1495 és considerat un dels quatre mestres piquers de la ciutat de València, al costat de Pere Compte, Garcia de Toledo i Joan Corbera. Així ho indiquen els capítols del gremi de picapedrers de la ciutat, redactats aquest any per a aclarir confusions que s'havien donat sobre les atribucions de mestres i menestrals. Seguint el text, eren considerats mestres tots aquells que havien superat l'examen que demostrava que sabien obrar la pedra i traçar utilitzant regla i compàs:

Item aquell sia dit mestre que sera estat examinat en la present ciutat de València per los mestres examinadors, ço es que solament sapia obrar pedra, mas que sapia elegir e ordenar ab lo compas e regla totes aquelles coses que pertanyen saber a mestre.¹⁸⁵

Antoni Queralt, doncs, havia superat abans de 1495 l'examen que a la ciutat de València el capacitava per a exercir com a mestre. Aquest fet indica que almenys en el moment de l'examen era veí de la ciutat, i que abans d'aprovar-lo havia treballat al servei d'un mestre com a mínim durant cinc anys. Així ho expressen els capítols del gremi de pedrapiquers de l'any 1472, que devien regir l'ordenació de l'ofici abans de la publicació dels del 1495. Antoni Queralt no apareix citat com a mestre de la ciutat en aquesta data de 1472, fet que indica que no va superar l'examen fins al cap d'un temps. Sí que eren considerats mestres Pere Compte i Garcia de Toledo, que

182. VIDAL, J., 2006, n. 47

183. ACTo, NC 1485-1495, 29 d'abril i 16 de maig de 1496.

184. IGLÉSIES, J., 1991, vol. II.

185. FALOMIR, M., 1996, pàgs. 534-537, doc. 19. Aquest document esmenta el mestre com a Antoni Queralt i no Qeral, com a Tortosa.

juntament amb Francesc Baldomar constituïen la restringida nòmina de mestres de la ciutat. Cal suposar que mestre Antoni Queralt era més jove que els indicats, o que havia arribat a la ciutat després del 1472.¹⁸⁶ El text referenciat ens ofereix informació sobre les seues competències professionals. La capacitació que el mestre tenia a la ciutat valenciana era un bon aval per a obtenir el mestratge d'obres fora d'aquesta, i Antoni Queralt el va aprofitar. A més d'exercir com a mestre a la seu de Tortosa sabem que va obtenir en propietat el mateix càrrec a la catedral de Lleida. En aquesta darrera hi exercí des de l'any 1494 fins al 1513.¹⁸⁷

Jacobo Vidal apunta la possibilitat que Piquer exercís a Tortosa com a representant de Compte. Amb tot, la presència paral·lela de tots dos a la ciutat de l'Ebre no està encara documentada. Supervisat per Compte o com a màxim responsable, va deure dirigir la construcció del tram alt de la capella del Roser, que a la meua tesi havia atribuït a Pere Garçó. Va ser també qui va dirigir el tancament de la volta central del primer tram de nau, la clau de la qual es pintava el setembre d'aquest 1496.¹⁸⁸ Igualment, van portar a terme les obres d'enderroc de sectors de la seu vella documentats pel voltant de 1496.¹⁸⁹ Com a mestre és possible que acabés de concretar l'arranjament del sepulcre de Joan Girona, així com de les trones de predicar i de l'altar del crucifix finançat pel notari Miquel Terça a la darrerria del segle.¹⁹⁰ Malgrat no tenir cap evidència documental de l'existència d'una possible relació entre aquest mestre i el cancell d'alabastre de la capella de Sant Pau, és una hipòtesi a considerar a l'hora de continuar amb l'estudi de l'evolució artística de la seu en aquest període. Són dos els factors que em porten a apuntar aquesta possibilitat. D'una banda, el document que expressa la voluntat d'Antoni Boteller de guarnir la capella a canvi de rebre sepultura en el lloc ell i la seua muller, datat el 1499.¹⁹¹ De l'altra, la utilització que es fa en aquest element de la columna torxada o helicoidal característica en l'arquitectura del cercle de Pere Compte i, en conseqüència, d'Antoni Queralt.¹⁹² Si es confirma aquesta hipòtesi, sobre la qual caldrà treballar, el mestratge d'Antoni Queralt a la seu

186. *Ibid.*, pàgs. 531-533, doc. 18.

187. ALONSO, G., 1976, pàg. 188 i s.

188. ACTo, NC 1496-1503, 12 de setembre de 1496; *ibíd.* IAC 1326-1570, 12 de setembre de 1496.

189. ACTo, NC 1496-1503, 6 de juny de 1496.

190. ACTo, NC 1485-1495, 19 de gener de 1487 i 4 de setembre de 1489. *Íd.* NC 1496-1503, 29 d'octubre de 1496.

191. ACTo, NC 1496-1503, 22 de març de 1499.

192. ZARAGOZÁ, A., 2000, pàg. 167 i s.

tortosina s'allargaria més enllà del 1499 i representaria la transició entre els segles xv i xvi.¹⁹³

LA FORMACIÓ I LES RESPONSABILITATS DELS MESTRES. UNA VISIÓ DE CONJUNT

L'objectiu d'aquest apartat no és la revisió exhaustiva de l'ofici de l'arquitecte medieval, tema força complex que els darrers anys ha generat abundant bibliografia i sobre el qual els mateixos especialistes sovint no es posen d'acord. Amb tot, després de revisar la bibliografia a l'abast i la trajectòria professional dels diferents mestres majors que dirigeixen l'obra tortosina, cal fer una reflexió conjunta sobre tot allò que se n'ha pogut deduir amb relació al coneixement i les responsabilitats d'aquests mestres a través de la documentació consultada. El resultat són unes conclusions basades en la comparació dels diferents casos, moltes de les quals són extrapolables i poden ajudar a la comprensió de l'ofici de l'arquitecte baixmedieval.¹⁹⁴

El marc general del mestre medieval

Si es fa referència, en primer lloc, a la bibliografia que el tema ha generat en el darrer segle, és evident que no es poden analitzar a fons totes les obres que parlen sobre mestres medievals, ni tan sols es poden esmentar totes. Així, doncs, es dóna una breu referència dels autors que han estat significatius a l'hora d'ajudar a valorar el paper d'aquests professionals que representen, dins del món de la tecnologia medieval, un capítol important. Un dels primers a mostrar-se interessat per la personalitat del mestre medieval va ser Henry Stein, que fa un primer intent d'identificació de personalitats concretes localitzades dirigint les fàbriques de les grans catedrals. Al cap de poc, l'any 1911, Víctor Mortet i Paul Deschamps permeten aprofundir en el coneixement del tema amb el seu recull de textos sobre la condició de l'arquitecte a França els segles xi i xii, ampliat als professionals del segle xiii. El 1942, Nicolas Pevsner escriu una de les primeres síntesis referides al significat del terme arquitecte a l'edat mitjana i remarca la poca freqüència amb què apareix a la documentació. A partir de

193. L'any 2006 Jacobo Vidal, en l'article dedicat a Pere Compte al qual s'ha fet nombroses referències, arriba a conclusions molt semblants a les nostres, tot i que utilitza documentació diferent (VIDAL, J., 2006). També relaciona l'obra del sepulcre de Joan Girona, la de les trones i la del Crist de Palau amb la personalitat d'Antoni Queralt la doctora Francesca Español (ESPAÑOL, F., 2001).

194. Per tal de no repetir les referències documentals d'on s'ha extret la informació sobre els mestres tortosins, vegeu l'apartat anterior que traça la biografia coneguda de cada arquitecte.

la darrerria de la dècada dels anys cinquanta del segle xx els estudis de síntesi es multipliquen. Són especialment coneguts i utilitzats com a fonts d'informació per a estudis posteriors els de Jean Gimpel, Pierre du Colombier, Marcel Aubert, Marcel Durliat, Douglas Knoop i Jones, John Harvey i Roland Sanfaçon. Cal considerar, pel recull que realitza de fonts escrites i interpretacions historiogràfiques, la memòria del treball d'investigació sobre el treball d'arquitectura al període gòtic realitzat per Marie-Odile Terrenoire sota patrocini del Comité de Recherche et du Développement en Architecture de França. Una visió més moderna de les transformacions que afecten l'ofici a la darrerria del segle xii, centrada en una metodologia d'anàlisi arqueològica, és la de Dieter Kimpel. En l'àmbit peninsular són poques les síntesis sobre el significat i les atribucions de l'arquitecte medieval. Cal considerar, en aquest sentit, l'article de José María Rubio Samper. Aplica els principis generals traçats per la historiografia europea al cas de l'arquitecte medieval hispà. És especialment interessant, pel seu enfocament sociològic i l'aportació de nombrosos exemples concrets sobre l'arquitecte durant la baixa edat mitjana i el Renaixement, l'estudi de Ximo Company publicat l'any 1991.¹⁹⁵

Si ens centrem en la informació recollida sobre l'àmbit tortosí en concret, cal avisar en primer lloc d'una limitació important: l'ampli ventall cronològic fa difícil la comparació entre les característiques i condicions de treball dels diferents mestres. Entre 1340 i 1500 hi ha canvis importants que afecten les tècniques, el nivell de coneixement teòric dels mestres i el sistema de treball. En aquest sentit, podem traçar, en alguns aspectes, una evolució que mostra la transformació del món de la construcció al llarg de la baixa edat mitjana. Hom adverteix, però, que en altres camps les diferències són poc importants. Les grans transformacions en el camp dels mecanismes de direcció d'obra i sistematització del treball havien tingut lloc anteriorment. En el context europeu, basant-se especialment en la realitat de les fàbriques franceses i angleses, es coincideix a considerar que el canvi més important en la funció i consideració de l'arquitecte en l'àmbit de l'edat mitjana es va produir a partir de la darrerria del segle xii. Roland Recht explica aquest canvi amb relació al desenvolupament de la teoria arquitectònica i la importància adquirida pel dibuix o disseny arquitectònic. Considera que

195. Amb relació a l'interès per fer la lectura de la versió publicada al més lleugera possible, hem optat per eliminar les referències concretes a les recerques dels investigadors que acabem de citar al text. Aquest comentari serveix per a la resta de notes al peu d'aquest capítol referides a aspectes generals que ultrapassen l'àmbit tortosí. Vegeu, per a les referències concretes, la bibliografia o el text original de la tesi doctoral.

l'arquitecte esdevé interlocutor del patró pel fet que sap comunicar les formes arquitectòniques mitjançant el dibuix en dues dimensions. Roland Bechman hi està d'acord. Segons ell, abans del segle XII molts monjos podien concebre i dirigir les obres arquitectòniques ajudats per mestres fusters i picapedrers. A partir del segle XIII, a mesura que augmenten les ambicions i que els programes concerneixen cada cop més als edificis urbans, apareix la figura de l'arquitecte professional, elevat per sobre de la condició d'obrer. Dieter Kimpel ha centrat l'interès de la seua investigació en els motius d'aquest canvi. Insisteix en la idea que per a entendre el concepte d'arquitecte a partir de finals del segle XII cal copsar, en primer lloc, el desenvolupament de la història de la construcció per la qual cosa propugna un mètode d'anàlisi històrica i evolutiva, abans que estructural i estàtica. Segons la seua opinió va ser el desenvolupament de la talla en sèrie, originat en processos socioeconòmics profunds i complexos, derivats del context històric general, el factor que va provocar la transformació dels oficis de la construcció, i més especialment el d'arquitecte. En general, basa els seus raonaments en una metodologia d'anàlisi arqueològica i d'observació de l'edifici. En els darrers estudis publicats, però, es mostra menys tècnic i desenvolupa el tema de la importància del context.

El grau d'experiència

En aquest aspecte constatem que, amb relació a l'envergadura de la fàbrica de la seu en el context d'aleshores, la majoria de mestres d'obra assumeixen la direcció de la fàbrica en un moment de maduresa de la seua carrera professional. Són els casos, almenys, de Bernat Dalguaire, Pere Moragues, Andreu Julià, Pasqual de Xulbi, Pere Compte i Antoni Queralt. Els mestres més joves, com Joan de Xulbi, Joan de Maynó o Pere Garçó, hi accedeixen avalats pels arquitectes que els han antecedit en el càrrec, després d'un període de formació a la mateixa fàbrica. Aquest fet es repeteix en altres obres d'envergadura. Joan Domenge constata per a la seu de Mallorca la formació local de la majoria de mestres, portada a terme en la mateixa obra de la catedral.¹⁹⁶

En el cas de Joan de Xulbi es fa evident la importància de la transmissió familiar de l'ofici. En aquest sentit, l'obrador de base familiar del qual es pot conèixer la composició més extensament és el de Bernat Dalguaire, malgrat que de moment només el podem resseguir al llarg

196. DOMENGE, J., 1994, pàg. 155.

de dos anys. També per al cas de Ramon Saportella i Joan Valença sabem que almenys un dels seus fills seguia l'ofici del pare i treballava amb ell. L'exemple dels Xulbi, però, és l'únic que trobem a Tortosa en què pare i fill exerceixen com a arquitectes a la mateixa fàbrica i de manera successiva. Fora de l'àmbit tortosí, amb relació al tema de les relacions familiars i els vincles professionals entre els professionals de la construcció medieval és interessant l'estudi introductori sobre la situació a la Provença realitzat per Philippe Bernardi. A través de la poca documentació que es pot recollir sobre el tema, el mestre apareix com a cap de família i d'empresa; a la seua ombra, els seus familiars apareixen com una mà d'obra jerarquitzada i de vegades especialitzada. L'ofici apareix molt sovint com un projecte familiar, en el qual fins i tot la dona hi participa activament, especialment en els aspectes comptables. A Tortosa, aquest darrer cas es pot comprovar en l'esposa de Joan Valença, que actua com a valedora dels béns de l'obrador familiar amb el seu marit, i la de Pere Garçó, que després de la mort d'aquest rep quantitats que es devien al mestre. Ph. Bernardi constata, per al cas d'Ais de Provença, que l'aprenentatge dels fills dels mestres es realitza al marge de qualsevol reglamentació gremial prefixada. Es formen directament amb els seus pares i els ajuden de manera directa a l'obra a partir dels 14 o 15 anys. Joaquín Yarza destaca el fet que és poc freqüent en el cas dels arquitectes i altres artistes qualificats trobar una permanència d'ofici més enllà de tres generacions, mentre que en altres oficis artesans aquesta constant es repeteix. Ho atribueix a la dificultat de l'ofici i a la necessitat d'una sensibilitat que no és a l'abast de tothom.¹⁹⁷

Els llocs de procedència i l'arrelament al territori

Alguns professionals com Andreu Julià, Pere de Moragues, Pere Piquer, Pere Compte o Antoni Queralt procedeixen de nuclis importants, Barcelona o València, on han adquirit prestigi treballant en edificis de primera línia, sovint vinculats a la promoció reial. Per a d'altres, però, les referències conegudes semblen indicar que la seua formació va ser més de caràcter local, treballant en esglésies i altres obres de pedra de viles de dimensions mitjanes, la qual cosa els va permetre adquirir experiència com a mestres d'esglésies. És el cas de Bernat Dalguaire, Antoni Guarc, els Xulbi o Pere Garçó, professionals que van destacar entre un nombrós grup de mestres

197. BERNARDI, Ph., 1996, pàgs. 55-68; ibíd. 1993b, pàgs. 69-79; ibíd. 1995, pàgs. 27-29; YARZA, J., 1999, pàgs. 17-21.

de pedra, dedicats segons les capacitats de cadascú a la construcció d'esglésies, convents, hospitals, palaus urbans, llotges... Tots depenien de la promoció arquitectònica de l'Església i dels ordes militars, molt important al territori diocesà fins ben avançat el segle XIV. Cada cop més, però, actuaven al servei dels municipis, confraries i particulars, organismes que van prenent protagonisme a mesura que avança l'edat mitjana.¹⁹⁸ Els mestres de més renom actuen com a empresaris; alguns —tenim els casos d'Andreu Julià, de Pere de Moragues i de Pere Compte— són presents a l'obra molt puntualment actuant com a tracistes i supervisors, deixant el dia a dia i l'organització de l'obra als seus aparelladors. La resta manté l'estructura tradicional d'obrador que es trasllada en la mesura que ho fa el mestre, la qual cosa no vol dir que aquest no puga dirigir més d'una obra a la vegada. Hem pogut comprovar bé aquest aspecte en els casos de Bernat Dalguaire i Joan de Xulbi.

Destaca el percentatge elevat de mestres que arriben per a dirigir l'obra de la seu i arrenen a la ciutat o al territori del voltant. Ho hem constatat en Joan Valença, Antoni Guarc, Joan de Mainí, Joan de Xulbi i Pere Garçó. En tots els casos la seua permanència a Tortosa està relacionada amb un llarg mestratge a la seu. El reconeixement professional de què gaudien com a mestres de pedra i la immersió progressiva en la problemàtica constructiva de la ciutat i el territori proper els convertia sense excepció en part del grup d'arquitectes d'elit de la zona. Hem incidit en aquest aspecte en traçar la trajectòria de Joan de Mainí, que a les darreres dècades del segle treballa a la capella de Santa Maria de la Petja, al convent de Sant Francesc i a la muralla de la ciutat. Altres mestres com Bernat Dalguaire exerceixen el seu ofici en poblacions properes, en aquest cas Horta de Sant Joan i Sant Mateu; membres del seu taller, en concret el seu gendre Domènec Prunyonosa, dirigeixen obres importants a Morella. Aquesta situació afecta també alguns professionals que treballen a l'obra de la seu com a picapedrers qualificats, i que trobem documentats com a arquitectes en altres obres. Podem citar el cas de Domènec Prunyonosa, Guillem Saera i Bartomeu Duran, que en una cronologia posterior a la seua presència a Tortosa trobem dirigint les obres de l'arxiprestal i Sant Francesc de Morella, la parroquial d'Ulldecona i el campanar de Traiguera, respectivament.¹⁹⁹

198. Sobre l'activitat d'arquitectes i picapedrers a les terres de la diòcesi de Tortosa, vegeu ALANYÀ, J., 2000, ALMUNI, V., 2001.

199. Sobre el moviment de professionals documentats a la seu i a d'altres llocs de la diòcesi, vegeu ALMUNI, V., 2004, pàgs. 11-28.

La formació professional i el concepte de pluridisciplinarietat

El tema de la formació dels mestres resulta difícil de considerar en un treball com aquest, limitat a una obra concreta, a la qual la majoria d'arquitectes arriben amb els coneixements consolidats. Si prenem com a referència marc el context europeu, cal partir de la tesi que Erwin Panofsky va desenvolupar a finals dels anys cinquanta, segons la qual el mestre gòtic vehicula a través de les seues obres el pensament escolàstic. Així, la lògica de l'arquitectura sorgeix directament de la lògica escolàstica. Altres estudiosos posteriors de l'edat mitjana recullen aquesta tesi. Georges Duby defensa la idea que gràcies a una tradició mantinguda pels llibres, l'art de les catedrals connecta directament amb l'estètica clàssica. La majoria d'estudiosos actuals prefereixen centrar-se en aspectes més concrets de la formació dels mestres i coincideixen a considerar el seu coneixement fruit de la intel·ligència sensible, "un pensament lligat a un fer", en paraules de Marie-Odile Terrenoire. Roland Recht, en parlar de la relació entre teoria i pràctica en el bagatge de l'arquitecte medieval, és de l'opinió fins i tot que molts dels procediments tècnics de construcció que s'expliquen als reculls o tractats pràctics conservats no eren clarament intel·ligibles a tots els mestres, que sovint aplicaven principis apresos de la tradició que no havien racionalitzat. Del mateix parer és Robert Suckale, per al qual la teoria de l'arquitectura per al mestre medieval és una col·lecció de regles lligades a necessitats materials concretes. Aquest fet li serveix per a justificar per què pot haver existit una arquitectura de qualitat abans del segle xv malgrat l'escassa conservació de textos. Roland Bechmann té la idea que els constructors no eren escolàstics ni homes de teoria. La seua experiència estava basada en mètodes estables empíricament, transferits de generació en generació i contínuament enriquits per noves realitzacions, en les quals els nous recursos emprats s'ajustaven als ja coneguts. Això afectava, però, en la seua opinió, al camp purament teòric i especulatiu. El món de la geometria aplicada era controlat perfectament pels mestres. És evident que sense una organització meticulosa i un disseny precís no hauria estat possible la construcció de moltes grans catedrals i altres edificis complexos.²⁰⁰ Sobre els coneixements de geometria medieval aplicats al cas concret de la catedral de Tortosa, ens il·lustra Josep Lluís a *Geometría y diseño medieval en la catedral de Tortosa. La catedral no construida*. Treballa el tema a les tesis de llicenciatura i doctorat.

200. PANOFSKY, E., 1959; DUBY, G., 1993 [1976]; TERRENOIRE, M. O., 1986, pàgs. 163-195; RECHT, R., 1989, pàgs. 284-285; SUCKALE, R., 1989, pàg. 41 i s.; BECHMANN, R., 1990, pàgs. 98-114; ibíd. 1991, pàg. 33 i s.

En tots dos casos dedica un capítol introductori als coneixements de geometria del món medieval.

És obligat fer referència, en parlar del bagatge de coneixements del mestre, al carnet de Villard d'Honnecourt. El recull ha generat una gran quantitat de bibliografia, que aquí no podem enumerar ni analitzar. Podem destacar l'estudi ja esmentat de Roland Bechmann, així com l'edició del quadern presentat i comentat per Alain Erlande-Brandenburg i altres, totes dues obres publicades l'any 1991. Recullen la bibliografia específica sobre el tema. Podeu llegir també un enfocament crític sobre les teories tradicionals al voltant de Villard a Carl F. Barnes.²⁰¹

Les grans fàbriques medievals eren una font fonamental de coneixement i centres d'innovació tècnica constant. En aquest sentit es valora la importància de debats com els plantejats a la catedral de Milà o a la de Girona, que permeten sentir parlar als arquitectes sobre els seus coneixements. Descarten qualsevol dubte sobre la capacitat de l'arquitecte medieval a l'hora de fer càlculs d'estàtica i equilibri.²⁰²

En gairebé tots els casos la formació del mestre és pluridisciplinària, encara que aquesta pot ser entesa des de dos punts de vista diferents. Alguns, els que podem qualificar dins del primer tipus de mestre, es presenten com a professionals experts en diferents branques de la construcció. El cas més paradigmàtic és el d'Andreu Julià, que domina les tècniques de construcció en pedra, l'enginyeria hidràulica, l'alicatat... Forma part dels grans mestres d'arquitectura sorgits de centres urbans baixmedievals de primera línia com Barcelona o València, que dominen les tècniques tradicionals de treball però que introdueixen nous elements de concepte a l'arquitectura i en permeten l'evolució, com són Francesc Baldomar i Pere Compte a València o Bernat Roca a Barcelona per citar alguns exemples importants dels dos nuclis que van exercir més influència sobre la fàbrica de Tortosa.²⁰³

La majoria de mestres destaquen per la versatilitat en obres de pedra. A més d'edificis pròpiament dits, treballen en enginyers de molins, ponts, fonts, sèquies o altres obres de pedra o d'enginyeria per a les

201. BARNES, C. F., 1982 i 1989, pàgs. 209-223.

202. LUND, F. M., 1921-1922, pàg. 2; FRANKL, P., 1960, pàgs. 57-86; KIMPEL, D., SUCKALE, R., 1990, pàg. 44 i s.

203. Sobre la trajectòria dels dos primers, vegeu ZARAGOZÀ, A., 1997, pàgs. 97-104; *ibíd.*, 1998, pàgs. 71-79; vegeu també la síntesi recent de ZARAGOZÀ, A., 2000, pàgs. 141-152 i 161-183. Com a estudi actualitzat sobre Bernat Roca, vegeu ORTOLL, E., 1999, pàgs. 271-293. Resulta també interessant en aquest sentit la trajectòria tracada per Amadeo Serra sobre Joan del Poyo, mestre d'obres de la ciutat de València i empresari de la construcció pluridisciplinària (SERRA, A., 1994, pàgs. 111-119 i 1999, pàgs. 410-411).

quals es necessitaven coneixements teòrics i pràctics sobre el funcionament d'estructures arquitectòniques complexes. Podem citar com a exemple els amplis coneixements d'Andreu Julià com a llivellador; la participació de Guillem Saera en obres hidràuliques municipals o les intervencions de Pere Piquer a l'obra dels molins del Comte. Malgrat que tradicionalment la direcció de l'obra de catedrals ha estat la més valorada i per tant la més estudiada, l'avenç dels estudis sobre trajectòries professionals i l'interès per altres temes relacionats amb el camp de la construcció ha potenciat l'estudi d'obres d'enginyeria, especialment de ponts i la traça de trajectòries professionals en les quals obres civils i religioses es combinen sota la direcció d'un mateix artífex. Sobre la construcció de ponts en parlen a bastament Jean Mesqui i Majorie Boyer; és especialment interessant el debat suscitat per la lectura dels dos treballs. Algunes monografies actuals sobre mestres de la Corona que en valoren el treball pluridisciplinari en el camp de la construcció són les de Gabriel Llopart, Francesca Español, Ernest Ortoll, Joana Palou i Amadeo Serra.²⁰⁴ Amb relació als arquitectes estrangers, poden servir de referència les monografies sobre diferents arquitectes publicades al catàleg de l'exposició sobre constructors de catedrals realitzada a Estrasburg l'any 1989. És interessant, també, l'estudi d'Alain Girard sobre Blaise Lécuyer; a més de reconstruir-ne la biografia i trajectòria professional, emmarca la seua carrera en el context de la França meridional del moment i analitza la seua evolució d'empresari de la construcció a arquitecte.²⁰⁵

Un segon tipus de mestre, en aquesta classificació segons les branques de formació professional, és el que suma als seus coneixements en arquitectura els procedents d'altres camps de l'activitat artística. Sense cap dubte, el més representatiu en aquest aspecte és Pere de Moragues, la qualitat de treball del qual el fa destacar tant en les arts de la construcció com en les del volum —escultura i orfebreria. En aquest sentit, la seua participació a l'obra de la seu va permetre enriquir el plantejament de l'edifici introduint conceptes propis del món de l'orfebreria i la microarquitectura que complementen el treball d'escultura decorativa portat a terme pels seus predecessors.

Sense arribar a les cotes de perfecció de Pere de Moragues, altres mestres de l'obra tortosina consten alhora com a escultors o es pot suposar que devien exercir com a tals. En tenim la certesa pel que fa a Antoni Guarc i Pere Garçó. El primer és esmentat com a "mestre d'imagineria". Encara que la qualitat del seu treball demostra que no

204. LLOPART, G., 1973, pàgs. 91-118; ESPAÑOL, F., 1994b, pàgs. 159-170; ORTOLL, E., 1999, pàgs. 271-293; PALOU, J., 1999, pàgs. 385-397; SERRA, A., 1999, pàgs. 399-417.

205. GIRARD, A., 1994, pàgs. 95-104.

era un mestre adaptat als nous corrents de la plàstica europea del darrer quart del segle XIV en què es mou, el seu treball en el camp de l'escultura decorativa era valorat en l'àmbit restringit de la diòcesi. El segon, Pere Garçó, es comprometia com a "marmorari" a fer l'escultura d'un grup representant sant Miquel i el dimoni. La comparació de l'edifici i la documentació ens permet atribuir-li les imatges de la clau de volta de la capella de Sant Miquel i possiblement els relleus de la capella de Joan Girona.

És molt possible que altres arquitectes com Joan de Mainí i Pasqual i Joan de Xulbi exercissin també com a escultors, encara que no en tenim cap certesa documental. Tots responen a la formació tradicional com a treballadors de la pedra, que incloïa els dos aspectes d'element de construcció i de bloc d'on extraure volums figurats. L'habitual manca de distinció entre els uns i els altres que fa la documentació baixmedieval, que exceptua únicament alguns dels escultors força reconeguts, és una mostra més de la relació intrínseca entre les dues disciplines. Joaquín Yarza considera que en els segles del gòtic aquesta coincidència entre mestre arquitecte i escultor és menys freqüent que en el període anterior. Exemples com els d'Antoni Canet o Jaume Cascalls demostren que era encara una pràctica viva, però no generalitzada. Considera menys freqüent encara que un escultor siga orfebre o a la inversa. En aquest sentit, Pere de Moragues seria una excepció.²⁰⁶

Encara dins del tema de les vies de formació de cada mestre, el cas d'Antoni Taix és una excepció remarcable. Segons es desprèn de les fonts de què disposem, arriba a la direcció de l'obra de la seu avalat per una trajectòria professional pròpia no d'un mestre de pedra sinó d'un mestre de cases. És un fet poc habitual arreu del territori, que pot respondre a unes motivacions especials o a una tendència a unificar les funcions de les dues branques professionals de l'activitat constructiva. El poc temps que és present a l'obra com a mestre demostra la necessitat que els arquitectes fossin experts en l'art de la pedra almenys pel que fa a les obres d'envergadura.²⁰⁷

Els vincles de dependència i els sistemes de contractació

A mesura que passa el temps s'adverteix una tendència per part dels mestres majors a preservar la seua independència com a professionals autònoms. Hem analitzat el contracte signat entre Bernat

206. YARZA, J., 1999, pàg. 22.

207. Vegeu, en aquest sentit, "Els mestres de cases", pàg. 551, on es fa una anàlisi més aprofundida del tema i se citen altres exemples relacionables.

Dalguaire i el Capítol tortosí el 1346 i s'ha constatat que comportava encara moltes obligacions personals per al mestre. Aquest havia de viure necessàriament a la ciutat amb la seua família i obrador. No podia deixar l'obra per fer-ne una altra i havia de demanar llicència al Capítol per poder sortir de la ciutat. Fins i tot va haver de sotmetre's al ritual tradicional de fer sagrament i homenatge al bisbe. Suposem que aquest darrer aspecte ja tenia aleshores un caràcter merament simbòlic. Recorda, però, una tradició de treball en la qual els vincles de dependència personal entre els propietaris i els detentors de la força de treball eren molt estrets, més encara si eren poders com l'eclesiàstic, tan fortament vinculats a la tradició feudal.

Malgrat les obligacions marcades al mestre i el fort vincle que es vol establir entre ell i l'obra és evident l'evolució respecte a mestres del període romànic, molt més lligats a la fàbrica que dirigeixen. Es poden utilitzar com a referent comparatiu les condicions del contracte signat el 1193 entre el Capítol de Lleida i Pere Sacoma, que fins i tot passa a formar part de l'estament eclesiàstic, en règim de confraternitat. Dins de cronologies considerablement anteriors al contracte amb Bernat Dalguaire, amb tot, es conserven exemples de contractes amb mestres que demostren una llibertat d'actuació considerable per part d'aquests. És prou conegut l'exemple de Jaume Fabre i la catedral de Barcelona.²⁰⁸

En aquest aspecte, la situació havia canviat força al darrer quart del segle. El contracte de mestratge de Pere de Moragues es fa ressò de l'augment del pes específic del professional qualificat en el món de les relacions laborals. El mestre va fer modificar, un cop redactat el compromís notarial, aquelles clàusules que coartaven excessivament la seua llibertat d'actuació. Va clarificar des del principi que no seria present permanentment a l'obra, sinó que la seua tasca seria la d'aplicar sobre el terreny el disseny teòric de l'edifici, marcar les pautes d'actuació tècnica i supervisar l'organització de la fàbrica. Davant la petició del Capítol que no dirigís cap altra obra al territori proper, ell va demanar a canvi el compromís exprés del Capítol de no contractar cap altre mestre major mentre ell ho fos. D'aquesta manera s'assegurava la llibertat d'actuació però també de decisió en aspectes importants de disseny i estructures, reforçada per la condició que el seu aparellador només hagués d'obeir ordres seues i de ningú més. És evident que la categoria de l'arquitecte i la necessitat del Capítol de tirar endavant l'obra van condicionar aquesta posició de poder del primer, que fins i tot s'enfrontava al rei en acceptar el mestratge.

208. ARGILÉS, C., 1991b, pàg. 33; BRACONS, J., 1994, pàgs. 135-142.

Darrere les particularitats de la circumstància, però, cal veure també en aquests canvis en les condicions de treball una evolució del treball qualificat.

No es conserva cap altre contracte de mestratge fins la segona meitat del segle xv. Les informacions dels llibres de l'obra, però, deixen endevinar l'existència d'un joc de forces constant entre promotors i arquitectes a l'hora de preservar els drets de cadascuna de les parts. La disparitat puntual d'interessos provoca situacions com la del 1383, moment en què el mestre Joan de Mainí, aleshores encara aparellador, expressa la voluntat d'abandonar temporalment l'obra i el Capítol acudeix al rei per evitar que ho faci. Altres cops la referència a la tramesa de missatges als mestres demanant que es traslladen a l'obra, com el de 1382 adreçat a Antoni Guarc i el de 1441, a Joan de Xulbi, són indici d'una demora voluntària per part d'aquests a l'hora de deixar altres responsabilitats paral·leles. Hi podem veure, també, un indici de l'existència de friccions prèvies o de canvis d'opinió dels promotors envers les decisions del mestre en els casos comprovats de variacions importants d'obra en què Joan de Xulbi demana que siguin recollides per una acta notarial. Concretament, les dues inspeccions que els fan dels clots dels fonaments el 1440 i el 1442, així com la rectificació del nivell del paviment duta a terme el 1450.²⁰⁹

Rere els conflictes o les diferències entre la part contractant i la contractada es devia amagar sovint el tema de les competències professionals entre mestres, delerosos d'obtenir la direcció d'una obra que, a banda dels inconvenients inherents a tota obra de llarga durada, els oferia perspectives d'estabilitat laboral. La competència professional directa entre mestres, encara que passada pel filtre de la documentació generada per la part contractant, és evident en el cas d'Antoni Guarc i Pere de Moragues, el 1382.²¹⁰ En aquest cas s'enfronten per l'opció al mestratge dos models de professionals molt diferents. Un, representat per Antoni Guarc, simbolitza la pervivència de la tradició i l'aprenentatge basat en el coneixement pràctic ofert per l'obra. L'altre, exemplificat per Pere de Moragues, és mostra de l'artista pluridisciplinari de qualitat, amb una preparació acurada, que evoluciona cap a l'edat moderna. En aquest sentit, resulta força interessant que el Capítol tortosí opte pel segon aspirant, malgrat la certesa que sobre el mestre rebutjat hauria pogut exercir un control més directe.

209. ACTo, NC 1439-1450, 27 de setembre de 1440; ibíd. 13 d'agost de 1442 i 15 de gener de 1450.

210. Vegeu, en aquest sentit, "L'inici de l'any administratiu 1382-1383 i la problemàtica sobre el nomenament d'un nou mestre major", pàg. 115.

També del segle xv tenim dues referències puntuals sobre les competències per a optar al mestratge. La primera, el 1459 amb la revocació de Pere Compte, o Camps, i el nomenament de Pere Garçó, el qual devia resultar econòmicament més rendible al Capítol.²¹¹ La segona, amb el mateix procés protagonitzat per Pere Piquer i Antoni Taix l'any 1489.²¹² En tots dos casos les fonts evidencien la voluntat del mestre nouvingut d'accedir al càrrec i la negociació prèvia amb alguns dels membres del Capítol per mirar d'aconseguir-ho.

Abans de deixar el tema de les relacions laborals entre mestres majors i promotors, cal fer un breu comentari sobre una modalitat de contractació diferent a la tradicional documentada a partir de la dècada dels anys seixanta del segle xv, concretament de l'any 1462. Va suposar un canvi important en el model de gestió de l'obra, que a partir d'aquest moment se situaria a cavall entre el model tradicional de gestió directa i la contractació de l'obra a preu fet per part d'un professional, en aquest cas el mateix mestre major Pere Garçó, que actua com a empresari. Ja s'ha comentat que el Capítol no abandona del tot la gestió de l'obra, atès que nomena igualment dos procuradors o obrers que compleixen la funció de controladors. Les atribucions d'aquests, però, resten reduïdes. Són els que recullen les rendes i altres emoluments que pertanyen a la fàbrica i paguen els censals morts i altres obligacions a què aquesta està sotmesa. Actuen igualment com a mecanisme de control del Capítol sobre l'activitat constructiva, encara que bàsicament com a intermediaris entre la comunitat i el mestre, qui els entrega els còmputos anuals que ells han de sotmetre a l'aprovació del Capítol cada any. Fins ara, el mestre de l'obra dirigia la seua evolució des del punt de vista tècnic, i a canvi, rebia de mans de l'administrador o obrer de fàbrica un jornal diari al qual se sumaven la porció diària i el vestuari anual. El canvi va consistir en el pas a un tipus de contractació segons el qual el mestre dirigia també l'estructura administrativa de la fàbrica i adquiria més responsabilitats. Va passar de mestre major a sou a empresari que alhora treballava per a la fàbrica. Aquest fet li conferia més autonomia en la direcció dels afers de l'obra i també més independència, cosa que li permetia dirigir altres fàbriques de la zona perquè era ell mateix qui determinava quin havia de ser el seu paper a l'obra de la seu. El Capítol des de llavors sembla que només li exigiria resultats.

També del segle xv tenim altres exemples de canvi en la modalitat de contractació en el període de direcció d'un mateix mestre d'obra, la

211. ACTo, NC 1456-1459, 17 d'agost i 11 d'octubre. Vegeu ap. doc. 123 i 124.

212. ACTo, NC 1486-1495, 30 de juliol i 24 de setembre de 1498.

qual cosa fa pensar que no devia ser estrany quan una de les dues parts ho considerava positiu. Resulta interessant, en aquest sentit, malgrat no coincidir del tot les circumstàncies amb el cas de Tortosa, el cas de l'obra de la capella reial de l'antic convent de predicadors de València, dirigida pel mestre Francesc Baldomar. L'any 1463, quan l'obra està pràcticament enllestida, el mateix mestre recomana que siga acabada a preu fet.²¹³ És ben conegut també el cas del contracte signat el 1426 entre Guillem Sagrera i els mercaders de Ciutat de Mallorca per a la continuació de les obres de construcció de la Llotja. L'obra havia estat començada pel mestre anys enrere seguint el model de retribució salarial jornalera, com havia fet Pere Garçó a Tortosa. A partir de 1426 la va continuar com a empresari per conveniència del Col·legi de Mercaders. En aquest cas la contractació de l'obra era a preu fet, a diferència de Tortosa, on les quantitats de rebuda anuals podien variar de manera important. Cal considerar, però, que les circumstàncies en què es trobaven les dues obres eren també diferents, ja que la fàbrica tortosina estava encara molt lluny del seu acabament.

La contractació a preu fet era un sistema emprat des de molt temps enrere en obres de menor envergadura i en empreses municipals. Són nombrosos els exemples que es conserven de contractes d'obra a preu fet, especialment a partir del segle XIII. És una modalitat jurídica diferent a la de la contractació directa, amb avantatges i inconvenients. Resulta més còmode per al promotor, perquè estalvia portar registres de comptes feixucs, detallant despeses en material i obrers. És per això que els municipis l'empren sovint, especialment abans del progressiu procés d'independència municipal protagonitzat a partir de mitjan segle XIV.²¹⁴ En les obres eclesiàstiques, el contracte a preu fet sembla que no va ser tan freqüent, encara que se'n coneix algun cas. Christian Freigang atribueix la raresa d'aquest tipus de contracte en esglésies al fet que sovint no n'estava garantit el finançament continuat. A partir del segle XV, observa un augment de contractes relacionats amb la construcció a preu fet per a unitats de construcció d'envergadura, com per exemple un tram de nau.²¹⁵ Un exemple més proper és el de Santa Maria de Cervera. L'any 1401 s'adjudica la construcció a preu fet d'una de les arcades al mestre Pere Perull, de Montblanc. El 1403 se li adjudiquen tres trams més. La decisió parteix dels membres de la junta de l'obra, en la qual el consell municipal jugava un

213. ZARAGOZÀ *et al.*, 1997, pàg. 74.

214. MESQUI, J., 1986, pàgs. 207-211

215. FREIGANG, Ch., 1995, pàg. 174.

paper important.²¹⁶ El cos superior del campanar d'aquesta mateixa església és adjudicat igualment a preu fet el 1423 al mestre Pere Valllebrera.²¹⁷

Amb aquest sistema el mestre disposava de més autonomia en la gestió. Era una aposta arriscada per part del Capítol tortosí, que intentava optimitzar al màxim els recursos amb què comptava i alhora adaptar-se a les noves disponibilitats financeres derivades del fort endeutament que patia. L'estratègia va resultar positiva durant el període de mestratge de Pere Garçó, ja que aquest es va mantenir gairebé catorze anys al capdavant de l'obra, fins que li va esdevenir la mort. No va donar bons resultats, però, amb el mestre que el va succeir, Pere Piquer. El motiu va ser precisament aquesta capacitat de decisió autònoma oferta a l'arquitecte, que li va permetre despendre fons destinats a l'obra en l'adob de la casa del mestre, naturalment en contra de la voluntat del Capítol.²¹⁸ Aquesta és la controvèrsia més important que tenim documentada entre les dues parts contractants, juntament amb les discrepàncies succeïdes el 1382 amb Antoni Guarc. En aquest cas el litigi es va solucionar dràsticament amb la revocació en el càrrec de Pere Piquer i el nomenament immediat d'Antoni Taix. Ja hem comentat que no tot el Capítol es mostrava conforme amb la decisió, fet que va allargar la deliberació almenys un mes. Finalment, però, va prevaler l'opinió dels detractors, que entenien que els interessos de la fàbrica eren més importants que la comoditat del mestre.

Les responsabilitats del mestre a l'obra

Amb relació a les feines que el mestre major exercia a l'obra podem ampliar la informació que ja havíem publicat sobre el tema.²¹⁹ L'evolució al llarg del temps és mínima, atès que l'objectiu final de cada moment és sempre fer avançar una obra que canvia d'acord amb l'adaptació a les noves tècniques. El mestre exercia com a tracista i director tècnic de l'obra, i en determinava en cada moment l'evolució. Al punt següent es farà l'anàlisi del paper que cada mestre va poder tenir en l'evolució projectual de l'edifici. La bibliografia publicada sobre l'arquitecte com a tracista és de les més abundants sobre el mestre medieval. Aquest aspecte s'estudia a la majoria d'obres generals sobre

216. LLOBET, J. M., 1999, pàgs. 513-522

217. ESPAÑOL, F., 1994b, pàgs. 159-170.

218. ACT, NC 1486-1495, 30 de juliol i 24 de setembre de 1498. Vegeu, en aquest sentit, "Les obres al darrer terç de segle. Els mestratges de Pere Piquer, Antoni Taix, Pere Compte i Antoni Queralt", pàg. 238.

219. ALMUNI, V., 1991, pàgs. 111-115.

el mestre. Destaquen les publicacions de François Bucher i en general les fitxes del catàleg sobre constructors de catedrals publicat el 1989 a Estrasburg. Una visió divulgativa redactada per especialistes d'aquest i altres temes relacionats amb la construcció gòtica, mostra de l'interès social que ha adquirit a les darreres dècades, es pot trobar a la revista *Histoire et Archéologie*, número 47, del novembre de 1980.

La consulta de la documentació tortosina aporta nombrosos exemples sobre les tasques del mestre relacionades amb el disseny. Des del detallat procés de concepció i execució del projecte del primer model de temple per part de Bernat Dalguaire fins a la traça de la seu signada per Antoni Guarc, passant per nombroses referències puntuals que demostren la importància del dibuix en l'obra medieval. En aquest sentit, la documentació el mostra confeccionant estris de mesura, indicant als fusters com han de fer els motlles que s'han d'enviar a la pedrera, traçant línies de fonamentació i indicant als contractes de talla de pedra a estall les mesures exactes que havia de tenir cada peça. Aquest darrer aspecte, l'existència d'una coordinació entre el model d'edifici i la talla en sèrie de la pedra necessària, es considera actualment fonamental en l'evolució de l'arquitectura baixmedieval i la del mateix paper de l'arquitecte amb relació a l'obra. Dieter Kimpel ha estat un dels estudiosos que més ha insistit en el tema. Un bon estudi sobre el treball de la pedra a la pedrera medieval, que complementa les investigacions de Dieter Kimpel, és el publicat per Claude Lalbat i altres l'any 1987. Utilitzen les anotacions de les planxes 39-41 del carnet de Villard d'Honnecourt i les apliquen ajudant-se amb dibuixos i fotografies de reconstrucció. Tracta també el tema Werner Müller; en un article general sobre el disseny tècnic a l'època gòtica. Per al problema plantejat per les concordances entre la talla de les peces de pilars i les dels nervis, vegeu l'obra de Roland Bechmann.²²⁰

No podem deixar de fer referència a algunes notícies concretes força interessants sobre l'arquitecte de la seu tortosina com a tracista. El disseny d'Antoni Guarc sobre la planta de la catedral i la seua relació amb el model finalment realitzat han estat l'objecte d'estudi de les recents tesis de llicenciatura i de doctorat de Josep Lluís, que s'aproxima al tema des de l'òptica de l'arquitecte però amb un enfocament pluridisciplinari.²²¹ Resulten també força interessants les referències a les mostres dibuixades que Joan Valença ofereix al Capítol acompanyades de la traducció textual de com havia de ser l'obra de la capella de

220. BECHMANN, R., 1991a, pàg. 188 i s.

221. LLUÍS, J., 2001; *ibíd.* 2002. Conjuntament havíem treballat el tema a LLUÍS, J.; ALMUNI, V., 1997, pàgs. 23-37. Vegeu, igualment, LLUÍS, J., 1984, pàgs. 25-26; 1997, s/p; ALMUNI, V., 1994, pàgs. 143-150.

Sant Joan. Igualment el 1375 el mestre Joan torna a l'administrador de l'obra la traça de la seu que tenia com a antic director d'obra. El 1459, en donar llicència com a mestre major a Pere Camps, el Capítol especifica que aquest té mostres de pintura i escultura que es compromet a tornar. Es pot utilitzar com a element comparatiu el dibuix que acompanya el contracte signat el 1467 per a l'obra de la capella i la tomba d'Alonso de Velasco al monestir de Guadalupe, tots dos conservats. A més d'aquestes referències a traces i dissenys, en disposem d'altres que ens parlen del treball com a tracista del mestre a peu d'obra. Deixant de banda les nombroses anotacions sobre la confecció de motles per a la talla de pedres, es pot citar a tall d'exemple l'execució d'estris de mesura per part de Bernat Dalguaire el 1346, abans de traçar el perímetre de les primeres fonamentacions, quan consta que fa fer galgues, perxes i una cana de ferro. De manera similar, el 1401 Joan de Mainí compra diferents materials —fusta, claus i corda— per a fabricar ell mateix un "tauladell" que li servís per a traçar els fonaments de les capelles meridionals del cap.²²² El 1412, Pasqual de Xulbi traça juntament amb diferents mestres de cases que l'havien d'ajudar el disseny de la grua de l'obra dalt del terrat del claustre. Sovint el trobem també dirigint personalment les feines de picar la pedra a la llotja i paredar. Paral·lelament a aquestes tasques, controla la provisió del material necessari en cada moment i la contractació del personal, qualificat o no, que havia de treballar en cada fase.

El control del material resultava especialment curós pel que fa a la pedra, pel seu caràcter de primera matèria fonamental i pel cost econòmic que suposava. Cada mestre emprava el model de provisió de pedra que més li convenia. Així, del període de mestratge de Joan de Mainí conservem poques referències al contracte de talla de pedra a estall amb picapedrers independents, mentre que els llibres d'obra repeteixen sovint llargs comptes de despesa per temporades de fins a quaranta dies de treball del mestre i la seua colla a la pedrera.²²³ Contràriament, durant el mestratge de Joan de Xulbi la talla es confiava normalment a picapedrers que treballaven a preu fet i així es reduïa l'estada dels piquers de l'obra a la pedrera. Només en un cas, en el període de mestratge de Pasqual de Xulbi, es fa referència ex-

222. Sobre els estris de mesura i de traça medievals, especialment de l'escai-re com a base del mètode regulador de la proporció de tots els elements de l'edifici medieval, vegeu SENÉ, A., 1970, pàgs. 349-358; ibíd. 1973, pàgs. 39-58; ibíd., 1974, pàgs. 525-548.

223. Una referència al contracte pel tall de pedra es troba a ACTo, ll. o. 1382-1383, fol. 18v. Sobre el treball del mestre a l'obra, vegeu ll. o. 1386-1389, fols. 19r a 21v i 38r.

pressament a l'existència d'un mestre de la pedrera diferent al mestre major.²²⁴ Amb tot, al llarg dels mestratges tant de Joan de Mainí com de Joan de Xulbi s'adverteix la tendència a compartir la responsabilitat en la gestió de la talla de pedra amb dos picapedrers que actuen com a encarregats.²²⁵

El treball freqüent en sectors alts i la necessitat de carregar grans pesos obligava els mestres a tenir coneixement sobre funcionament i disseny d'enginyers mecànics d'elevació. A Tortosa els mestres no els construïen directament, però sí que els dissenyaven. El 1412 el mestre Pasqual de Xulbi va confeccionar sobre el terrat de la llotja el disseny del que havia de ser la nova grua per a treballar dalt de les capelles, que posteriorment diferents mestres de cases van fabricar.²²⁶ Les preferències per determinats ginys portaven els mestres fins i tot a fer-los venir des de fora. Així, el mestre Pere de Moragues va fer portar, a principis del seu mestratge, un torn des de l'obra de la seu de Saragossa, on ell havia estat treballant.²²⁷

Les responsabilitats dels mestres com a arquitectes del Capítol es van ampliar al darrer quart del segle XIV. El 1379 el bisbe Guillem de Torrelles va editar una constitució en la qual, entre altres coses, establia la norma que el mestre major exercís també com a arquitecte de les obres de pedra que eren responsabilitat de la dignitat de prior. És a dir, de les obres comunitàries de la canònica.²²⁸ Posteriorment, amb la regulació del 1393 segons la qual s'obligava a nomenar dos canonges per controlar l'estat de les cases de dignitats, el mestre va assumir també les funcions de visurador.²²⁹

L'augment de responsabilitats de l'arquitecte major de la seu recorda la diversitat de tasques que també tenia adquirit el mestre major de les obres de la ciutat.²³⁰ Tots dos professionals devien ser els principals representants de l'ofici en l'àmbit ciutadà i el territori proper. Molt possiblement hi havia entre tots dos relacions de col·laboració puntual, o bé en alguns períodes un mateix mestre va ocupar tots dos càrrecs.

224. AHCTE, Fàbrica s/n. Pagaments al mestre de la pedra.

225. Es tracta de Marco i Pere Guaita. Sobre la seua trajectòria professional, vegeu "Picapedrers a jornal i picapedrers a estall. Dues modalitats d'un mateix ofici", pàg. 541.

226. AHCTE, calaix de fàbrica s/n, Despeses per fer el descarregador i la grua.

227. ACTo, ll. o. 1382-1383, fol. 16v.

228. ACTo, NC 1378, 4 de juny de 1379. Vegeu ap. doc. 63.

229. ACTo, Constitucions-2, fols. 75r-76r. Com a exemples de visures fetes per Joan de Xulbi o Pere Garçó, vegeu ACTo, NC 1423-1428, 3 d'octubre de 1424 i 18 de novembre de 1428; NC 1428-1436, 16 de maig de 1432; NC 1461-1464, 9 de gener de 1462.

230. El càrrec ha estat especialment estudiat a València per Amadeo Serra. Vegeu, en aquest sentit, SERRA, A., 1994, pàgs. 111-119; ibíd. 1999, pàgs. 399-418.

Cal recordar, en aquest aspecte, que el 1383 el Consell Municipal es va adreçar al rei demanant que fes d'intercessor davant el Capítol per mirar de concentrar els càrrecs en la figura de Pere Safàbrega, aleshores arquitecte municipal.²³¹ Posteriorment, la dècada de 1490, el mestre de la seu Joan de Mainí treballava a la muralla de la ciutat.

La presència puntual d'aparelladors

Un darrer aspecte interessant és el referit a la presència d'aparelladors. El primer a valorar el paper d'aquest professional a l'obra medieval va ser Víctor Mortet. A França, la tasca d'aparellador sembla que se separa de la d'arquitecte al llarg del segle XIII. Aquesta figura va anar adquirint importància a mesura que l'arquitecte guanyava independència. Ell era qui tenia capacitat per a traduir i reproduir a escala les traces dissenyades pel mestre major, donar explicacions als treballadors de la pedra i la fusta i comprovar la correspondència del projecte amb l'execució de l'obra. La seua funció, doncs, era la de fer d'intermediari entre l'arquitecte i la resta de treballadors.²³²

De l'existència a Tortosa d'aparellador com a figura regulada en tenim només referència del mestratge de Pere Moragues i de Pere Compte, tots dos de cronologia molt allunyada. En altres moments, però, s'intueix la seua existència. Els darrers anys de mestratge d'Andreu Julià, per exemple, la presència permanent d'un mestre citat com a Joan fa pensar que aquest exercia el mateix càrrec. Altres vegades, com durant el llarg mestratge de Joan de Xulbi, sembla que no hi ha un aparellador pròpiament però sí algun encarregat de molta confiança de l'arquitecte, que dirigeix l'obra quan ell no hi és. Precisament això és el que permet l'aparellador: que el mestre sia present a Tortosa només en moments que cal decidir aspectes importants de l'obra o iniciar noves estructures.

La majoria de mestres sembla que controlen l'obra de manera directa, amb una presència molt més continuada. Amb tot, des d'un principi s'adverteix l'existència de professionals de confiança que substitueixen el mestre quan aquest s'absenta. És el cas de Pere Dalguaire i Domènec Prunyonosa per al mestratge de Bernat Dalguaire, de Marco per a la direcció de Joan de Mainí o de Pere Garçó per als darrers anys de Joan de Xulbi. Aquest, com ho havia fet Joan de Mainí, arriba a l'obra com a tècnic especialitzat en les tasques de construcció,

231. ALANYÀ, J., 2000, pàg. 576 i s. Vegeu l'intent d'unificar càrrecs de direcció a "Les controvèrsies al voltant del mestre Pere (1375-1383)", pàg. 456.

232. RECHT, R., 1980, pàg. 84; MORTET, V., 1906, pàgs. 263-270; BECHMANN, R., 1991a, pàgs. 32 i 59; KIMPEL, D.; SUCKALE, R., 1990, pàg. 228).

exercint com a tal el càrrec d'aparellador. Tots dos acaben d'adquirir a la fàbrica l'experiència i els coneixements que els permeten accedir al càrrec de mestre major quan els seus superiors immediats deixen la fàbrica. Curiosament, en aquests dos darrers exemples, els dos mestres són estrangers, formats possiblement en obradors francesos i italians que arriben al Principat atrets per la intensa activitat constructiva de la Corona.

En cap cas hem trobat referències a l'existència d'altres mestres especialitzats en tasques complementàries a l'obra de pedra i amb una categoria comparable a la del mestre major. Hom endevina la tendència a mantenir un mestre d'aixa com a responsable del treball de fusteria arquitectònica en determinades etapes d'especial activitat.²³³ En cap moment, però, trobem situacions com la de la fàbrica de la seu de Mallorca a la dècada dels anys noranta del segle XIV, quan co-existeixen el mestre major de la fàbrica, un mestre major de l'obra de fusta i un tercer que dirigeix l'arquitectura i l'escultura del portal del Mirador.²³⁴

LA DEFINICIÓ DEL PROJECTE DEL TEMPLE, UNA TASCA DE CONJUNT

L'estudi de l'evolució constructiva de l'edifici catedralici i la trajectòria professional dels seus mestres majors obliga a considerar el procés de projecció d'aquest no com un fet puntual fruit de la perícia d'un arquitecte sinó com a resultat de la intervenció de diferents professionals.

Amb relació a aquest tema es poden establir dos moments diferents que s'atenen a problemàtiques també distintes. En primer lloc, el període 1346-1400/10, dins del qual es van traçar els diferents elements de la planta de l'absis i de l'alçat de les capelles. Un segon moment correspondria a la definició de l'alçat de la girola i el sector central del presbiteri, així com al plantejament dels primers trams de la nau.

La confusió informativa entorn del projecte original

Les notícies aportades per la nostra investigació recent sobre la història constructiva de la seu obliguen a replantejar el tema de l'autoria de la traça de l'actual catedral tortosina. Tradicionalment s'ha donat per fet que el primer dels mestres de l'obra, Bernat Dalguaire, era qui havia plantejat el model que segueix l'edifici. L'existència a

233. Vegeu "Els fusters", pàg. 560.

234. DOMENGE, J., 1997, pàg. 200.

l'Arxiu Capítular del pergamí que mostra un projecte de planta de la seu diferent al finalment realitzat, signat per Antoni Guarc, però, aportava confusió al tema. Josep Matamoros, el primer a plantejar-ho, va suposar que la seua cronologia era contemporània a l'inici del messtratge de Bernat Dalguaire.²³⁵ La hipòtesi més acceptada per explicar la qüestió apuntava la possibilitat que s'hagués convocat un concurs en un moment immediatament anterior a la contractació del primer mestre, que hauria guanyat Bernat Dalguaire.²³⁶ Aquesta teoria era reforçada per l'existència de la traça de Benet Basques de Montblanc reproduint l'alçat d'un dels segments de l'absis.²³⁷

Deixant de banda les hipòtesis sobre la seua autoria, la conservació del pergamí permet especular sobre la suposada traça original i comparar-la amb el model seguit finalment. Vegeu els estudis realitzats recentment per Josep Lluís sobre les relacions i diferències entre els dos models. No es pretén aquí repetir la informació aportada per l'arquitecte, força més precisa des del punt de vista tècnic i d'anàlisi del document gràfic, sinó contrastar-la amb la que aporta la documentació escrita que hem localitzat i que permet precisar alguns aspectes del procés de projecció.²³⁸

L'edifici que projecta el disseny d'Antoni Guarc presenta similituds importants amb l'actual catedral. Tots dos són edificis plantejats segons el model característic de tres naus, flanquejades per capelles laterals entre contraforts. Les capçaleres són també poligonals en tots dos exemples, de la mateixa amplada que el cos de les naus. Estan dividides en nou segments, cadascun dels quals correspon a una capella radial. És comuna també als dos models la solució d'envoltar el sector central del presbiteri per una doble girola. La interior resulta de la prolongació de les naus laterals, seguint el model normalment emprat a les grans esglésies gòtiques. La girola exterior, per contra, és resultat d'un recurs força original. Exceptuant les dues dels extrems, totes les capelles es troben intercomunicades gràcies al fet que s'han eliminat els murs de separació, amb què s'aporta una solució formal semblant a la del deambulatori.

En altres aspectes, les diferències entre els dos models són acusades. Si ens centrem en la nau, el plànol de Guarc utilitza per a cada tram el mòdul quadrat a la nau central, seguint el model d'edificis con-

235. MATAMOROS, J., 1932, pàgs. 53-54

236. DALMASES, N., JOSÉ, A., 1984, pàg. 74.

237. La traça no es conserva actualment a l'ACTo. La coneixem mercès a la reproducció de Josep MATAMOROS (1932, pàg. 33).

238. LLUÍS, J., 2001; *ibíd.* 2002; vam tractar conjuntament el tema a LLUÍS, J.; ALMUNI, A., 1997; sobre el projecte, vegeu també ALMUNI, V., 1994 i 1999.

temporanis com Santa Maria del Mar. El tram contigu a la capçalera és concebut com un transsepte que resta integrat en el perímetre del cos de naus, centrat en el punt del creuer per un cimbori de cúpula octagonal sobre trompes. Als extrems d'aquest transsepte s'obren dues portades monumentals, seguint el model de l'edifici romànic, destinades a comunicar amb el claustre la meridional i amb el sector de l'hospital i el cementiri, l'oposada. L'amplada de les naus en sentit longitudinal determina l'existència de dues capelles per tram.

A l'edifici actual, com hem comentat anteriorment, la nau central és definida per trams rectangulars i les dues capelles laterals de cadascun d'aquests trams són substituïdes per una de sola. En la primera de les navades, només l'existència de dues obertures en els murs de les capelles laterals recorda el que en el projecte d'Antoni Guarc es concebia com un transsepte ben diferenciat.

A la capçalera les diferències són també importants, malgrat l'esmentada coincidència en el plantejament inicial. En el traçat signat per Antoni Guarc les capelles són trapezoïdals, a diferència de la forma quadrada de les actuals. L'espai de comunicació entre elles és més petit, a conseqüència d'un mur de més gruix. Les dues capelles extremes de l'absis no tenen comunicació lateral amb la resta.

En conjunt, la traça d'Antoni Guarc es mostra menys atrevida en el seu plantejament que la que finalment seguiria l'edifici catedralici. A més de plantejar un mur perimetral més gruixut i un espai d'intercomunicació de capelles més petit, no projecta l'obertura de finestres en el sector de capelles. Amb aquests recursos, aconsegueix una anella exterior de mur força reforçada, que li permet disminuir el perímetre dels pilars interiors. Guarc, o el mestre del qual ell va copiar el projecte de catedral, recull en la seua traça recursos emprats en l'arquitectura catalana del tres-cents. Dos elements prou significatius del conjunt en són bons exemples. D'una banda, el cimbori, element arrelat en la tradició del segle XIII que s'adapta amb l'obra de la seu de València a les noves estructures de la primera meitat del segle XIV. De l'altra, el recurs de comunicar els espais de les capelles radials de l'absis, emprat ja a la dècada dels anys vint de la catorzena centúria per Berenguer de Montagut a la seu de Manresa. El resultat és un model de catedral que recull les diferents tradicions d'arreu del país i les reinterpreta, mantenint la fidelitat a la tradició de la primera meitat del segle.

La traça de l'actual edifici, per contra, és més evolucionada. Perfecciona el recurs de la doble girola, fent que el resultat final relacioni aquest sector amb plantejaments propers a les grans capçaleres de les catedrals del gòtic de la França septentrional i dels models castellans que se'n deriven. Reordena també l'espai de la nau, aconseguint

trams en els quals l'espai s'espandeix i es fa més unitari. El model es mostra com a resultat d'un complex esforç de reflexió al voltant dels principis i interessos de l'arquitectura religiosa urbana del tres-cents. Aconsegueix combinar el respecte per la tradició amb l'avenç en la consecució d'espais integrats i dinàmics, alhora que fa una sàvia reinterpretació de les relacions entre l'arquitectura, l'escultura decorativa i les riques manifestacions de microarquitectura aplicada a l'orfebreria, en les quals no podem deixar de pensar quan observem les traceries de l'absis de la seu. Només un mestre bon coneixedor de tots tres camps podia aconseguir una síntesi tan correcta d'aquests tres aspectes de l'expressió artística.

Els arquitectes del segle XIV i la traça de les capelles radials

El fet que haguem pogut documentar el mestre Antoni Guarc a Tortosa entre 1379 i 1382, sumat a les referències concretes trobades sobre l'estat de les obres en aquest moment, capgira les teories tradicionals sobre el tema. La hipòtesi més versemblant, ja argumentada anteriorment, és que Antoni Guarc disposava d'un model de la traça original de la seu perquè durant un període de temps situat entre el final del mestratge d'Andreu Julià —després de l'abril de 1381— i l'estiu de 1382 va deure exercir funcions de mestre major, ni que fos en règim d'interinatge. El pergamí porta la inscripció “mostra a portar”, acompanyada del nom de l'arquitecte. Hem vist que a Tortosa, com a la majoria de llocs, era costum que quan un mestre acabava el seu mestratge havia de tornar a l'obra els dibuixos i traces que tenia. La traça de la planta a què ara ens referim, doncs, la devia tenir mestre Antoni Guarc com a director de les obres. En trencar el compromís que tenia amb el Capítol, aquest li devia demanar que la tornés i per això es conserva a l'arxiu, amb altres dibuixos de diferents èpoques relacionats amb l'obra de l'edifici o amb elements concrets del seu guarniment.

Malgrat que la traça porta el nom d'Antoni Guarc escrit a l'anvers en lletra del segle XIV, no podem assegurar que fos l'autor del model original que el pergamí planteja. Cal considerar la possibilitat que fos un trasllat o còpia del disseny original ideat per algun dels mestres anteriors, que podria haver estat Bernat Dalguaire. Pot ser que Antoni Guarc copiés la traça original per a poder treballar millor sobre el terreny sense por de malmetre-la, i tenir al mateix temps l'opció d'emportar-se-la quan s'absentava de l'obra. Pot ser, també, que el pergamí original estigués vell i es cregués oportú fer-ne un trasllat. El fet que s'hi afegís la inscripció “mostra a portar” fa pensar que hi hauria un altre exemplar a l'arxiu, en previsió de qualsevol eventualitat

amb relació al mestre de l'obra. Amb tot, i insistim en aquesta idea, res concret no permet, fins ara, assegurar que l'autoria original de la traça no fos del mestre Guarc.

Quan Antoni Guarc va abandonar definitivament l'obra de Tortosa, l'estiu de 1382, la nova capçalera del temple es reduïa a sectors de fonamentació i nivells baixos de mur a la zona de la torre i capella de Sant Pere. Si hagués continuat com a mestre major cal suposar que hauria aplicat el projecte signat per ell que acabem de comentar. L'esquema finalment emprat, però, va ser diferent. Atesa la informació de què disposem avui es va haver de començar a aplicar després del setembre de 1382, quan Antoni Guarc va trencar relacions amb el Capítol tortosí i es va firmar contracte per a la direcció de les obres amb Pere Moragues. Aquest podria haver estat el veritable autor de l'actual projecte de la seu de Tortosa, fruit de la reelaboració del model antic definit per Bernat Dalguaire o per algun dels seus successors. És en el període de mestratge de Pere de Moragues que trobem les primeres referències concretes a l'obra de capelles. Concretament, s'obren els sectors alts i es tanca la volta de la de Sant Pere, primera de les realitzades. Tenim notícies també que es traça on han d'ubicar-se, si no tots, almenys alguns dels pilars exempts d'aquest sector de l'epístola.

Pere de Moragues era un artista reconegut en l'àmbit de la Corona Catalanoaragonesa. Malgrat que fins ara era conegut més que res com a escultor i orfebre, diferents referències indirectes el relacionen amb el món de l'arquitectura. No resulta difícil interpretar que, davant les dificultats comprovades per tirar endavant l'obra de la nova capçalera de la seu, el Capítol tortosí hagués volgut recórrer a un mestre de professionalitat reconeguda. Devien pensar que amb això s'assegurarien que l'obra tingués l'empenta necessària per superar el nivell de fonamentació en el qual feia ja massa temps que estava aturada.

Amb tot, cal no donar per tancat el tema i considerar el paper que el mestre Andreu Julià va poder tenir en aquest moment tan decisiu de l'obra. L'anàlisi dels llibres de l'obra 1376-1381 ens assabenta que a la darrereria d'aquest darrer any, la fàbrica dels primers nivells de la torre i pilar de Sant Pere estava avançada, i que molt possiblement s'havien aixecat sectors de mur corresponents a les capelles de Sant Pere i Sant Pau. Un canvi d'orientació en el basament de la torre de Sant Pere i rectificacions d'obra evidents a l'angle nord-oest de l'interior de la capella contigua evidencien que al llarg del seu mestratge el model del nou edifici es va replantejar (fig. 26). L'observació dels relleus de les impostes reforça aquesta tesi. El tipus de treball de les impostes corresponents al pilar que inclou la torre de Sant Pere i a les pilastres del mur perimetral de les capelles de Sant Pere, Sant Pau i

primera de Sant Vicent és el mateix. Per similitud amb els relleus dels capitells de les dues primeres finestres, realitzades per Antoni Guarc, els atribuïm a aquest mestre.²³⁹ Aquest fet demostra que almenys el pilar de l'escala i els segments de mur perimetral de les dues primeres capelles estaven aixecats o projectats al detall abans de l'inici de la direcció de Pere de Moragues.

Coincidint amb aquestes idees i d'acord amb les observacions de l'edifici de caràcter estructural, Josep Lluís dedueix la participació de tres mestres diferents en la traça de la planta de l'absis. Atribueix al primer, o mestre A, la traça i direcció de l'obra del mur perimetral de les tres primeres capelles radials, així com la del nivell inferior del pilar oest de la capella de Sant Pere en el qual s'integra l'escala. L'obra realitzada pressuposa, seguint la seua tesi, que en temps d'aquest mestre el traçat geomètric de l'absis ja estava determinat. Això vol dir que estava plantejada la forma quadrada en planta de les capelles, la secció horitzontal de les voltes d'aquestes capelles i l'espai d'intercomunicació que determina la doble girola. Un segon arquitecte, o mestre B, hauria dissenyat la base del pilar exempt de la capella de Sant Pere, al mateix temps que hauria tancat la volta de la capella amb una plementeria diferent a la de la resta de capelles. Aquest mestre va ser, segons Josep Lluís, qui va acotar l'alçada de l'absis al sector de capelles, atès que el traçat de la secció de les seues nervadures va determinar el tancament superior de les voltes. Finalment, el tercer mestre, o mestre C, va saber donar continuïtat a la tasca dels seus antecessors i va homogeneïtzar la resta de l'absis en el referent a disseny de pilars, pilastres i voltes de les capelles radials (figs. 4, 5 i 20 a 22).²⁴⁰

Les conclusions extretes de la documentació es contradiuen en algun punt amb les derivades de l'observació de les variants en el disseny de l'absis. Amb tot, més que de mestres diferents caldria parlar de variants en l'aplicació del model, ja que en l'obra descrita van intervenir més de tres arquitectes. Sense considerar l'existència del plànol d'Antoni Guarc, el mestre A citat per Josep Lluís correspondria a Andreu Julià, per tal com en acabar el seu mestratge els sectors indicats podien perfectament estat bastits. El segon dels mestres correspon, sense cap dubte, a Pere de Moragues, al qual la documentació mostra plantejant el pilar que separa les capelles de Sant Pere i Sant Pau. El tancament de la volta d'aquesta capella no va ser dirigit directament per ell, sinó pel seu aparellador Joan de Mainí. Seguint, això sí, les directrius de Pere de Moragues. El sector corresponent segons Josep Lluís al tercer

239. Vegeu en aquest sentit "Les presències puntuals d'Antoni Guarc (1379-1382)", pàg. 462, i el capítol dedicat a l'escultura decorativa, pàg. 523.

240. LLUÍS, J., 2001, pàgs. 147-149.

dels mestres coincideix amb trams d'obra dirigits successivament pel mateix Pere de Moragues —que planteja almenys el pilar que separa la capella de Sant Pau de la de Sant Vicent i possiblement altres— Joan de Mainí i Pasqual de Xulbi.

En definitiva, el que sí sembla clar és que la traça de la planta i l'alçat de capelles de l'absis va ser definit en el període que transcorre entre l'inici del mestratge d'Andreu Julià i la direcció de Pere de Moragues, amb algunes variants de detall introduïdes per Joan de Mainí; i que encara hi ha un altre element que aporta confusió i no permet, de moment, extraure conclusions més concretes, el plànol d'Antoni Guarc, que per a poder encaixar amb aquesta segona hipòtesi que plantegem hauria de ser datat abans de l'any 1376 en què és contractat Andreu Julià. Amb tot, la superposició de la planta definida per aquest sobre la de l'actual temple permet pensar en l'aprofitament dels fonaments traçats pensant en el primer projecte per a aixecar el segon, rectificant en iniciar aquest alguns sectors ja aixecats de l'edifici per a fer-los encaixar. Són les modificacions ja esmentades observables a la base de la torre de Sant Pere, on s'evidencia un canvi en l'orientació de l'element que podria afectar el conjunt de l'edifici, i a l'angle interior nord-oest de la capella contigua.

El replantejament de l'alçat per part de Pasqual i Joan de Xulbi

Durant el període de construcció de les capelles radials, acaba-des el 1420, els Xulbi es van limitar a seguir les pautes de disseny dels seus antecessors. Això va canviar, però, en iniciar la construcció en alçat de la girola. En aquest sector i al coronament central del presbiteri els arquitectes van aplicar nous principis estructurals i mètrics, sense trencar la proporció amb l'obra dels nivells inferiors del presbiteri (fig. 3).

En l'aspecte estructural, el més destacable és el procés de simplificació que s'aplica al model desenvolupat als nivells baixos. A diferència d'aquests, tots els elements estructuralment importants del sistema de cobertes de la girola arrenquen d'un mateix nivell, corresponent a la imposta del pilar. A les capelles, els punts d'arrencada de cada element estructural —arcs formers, arcs faixons de separació de capelles i arcs creuers de la volta— es troben a un nivell diferent, amb la consegüent dispersió òptica i la complicació del procés constructiu provocada per la necessitat de preveure diferents punts d'arrencada en muntar el pilar. La novetat s'aplica tant a la girola com al sector central. El resultat és la racionalització del procés constructiu i l'increment de l'homogeneïtat visual de l'estructura. El fenomen és

mostra, a la vegada, de l'augment de la planificació i del treball en sèrie, la importància del qual es considera fonamental en l'evolució de l'estil.²⁴¹

Pel que fa a les proporcions, la comparació dels diferents nivells ha portat l'arquitecte Josep Lluís a conclusions força interessants. La relació de proporcions aplicada a les capelles és de 5/9. A la girola i sector central, per contra, s'aplica la relació 6/9, que dona lloc a un model d'edifici més esvelt que el concebut pel projectista de l'alçada de les capelles. Així, amb relació als 150 pams d'amplada interior de la nau, l'altura de l'edifici concebut en origen hauria estat de 83 pams i 3 dits a l'interior; mentre que la de l'actual és de 100 pams. Josep Lluís amplia encara la comparació a la hipòtesi de reconstrucció que ell mateix fa de l'alçat del projecte d'Antoni Guarc. La planteja partint de la base que la catedral va ser projectada seguint el mètode *ad triangulum*, tal com ho van fer la majoria de catedrals o grans esglésies contemporànies del Principat.²⁴² Aquest, segons ell, planteja encara un model més esvelt, que correspon a una relació de proporcions 8/9. Conclou que l'amplada de l'edifici projectat per Antoni Guarc hauria tingut una amplada interior de 153 pams i una alçada fins la clau major del presbiteri de 133 pams i 10,5 dits. Al centre del cimbori l'altura arribaria fins a 160 pams i 10,5 dits de la cana de Tortosa. El canvi de proporcions aplicat a l'edifici finalment construït respon, segons ell, a necessitats estructurals derivades de la reducció del gruix del mur perimetral de les capelles i l'alliberament del mur de la girola de qualsevol funció estructural, concentrada als pilars.

Aquest canvi d'estructura i de proporcions es devia començar a aplicar, segons la nostra opinió, en temps de Pasqual de Xulbi i completat durant el mestratge del seu fill Joan. La comparació formal dels relleus amb relació a les notícies documentals fan pensar que Pasqual de Xulbi, ajudat pel seu fill, va dirigir l'obra de les quatre darreres capelles radials i dels primers nivells dels pilars centrals que separen la girola del sector central. Sembla que va ser ell, doncs, qui va acabar de concretar la rica solució de l'alçat de la girola i el sector central, en concordança amb el model de traceria de separació de capelles present ja al projecte anterior (figs. 90 i 116 a 125).

Mort el seu pare, Joan de Xulbi va ser el responsable de la materialització del complex disseny de les voltes del presbiteri, pensat des del moment que es va projectar el perfil dels pilars. L'estructura d'aquestes permet desplaçar les forces a un punt no central del pilar previst des

241. LLUÍS, J., 2001, pàgs. 194-195.

242. LLUÍS, J., 2001, pàgs. 202-205.

de la base i que ofereix al conjunt més estabilitat. Al mateix temps, la col·locació de les claus de volta amb relació al punt superior dels arcs faixons i a les claraboies superiors produeixen un efecte òptic d'unitat i dinamisme alhora (fig. 37). J. Lluís expressa aquest fet amb les següents paraules:

La girola de Tortosa es mucho más dinámica. Las claves de las bóvedas trapezoidales, situadas perpendicularmente a la de los arcos principales, crea una secuencia espacial de puntos equidistantes sobre la clave principal del presbiterio, que actúa como elemento de referencia, debido a su gran tamaño. Con ello se crea una doble tensión formal, la primera será centrípeta hacia el presbiterio y, la segunda, hacia el cuerpo regular de las capillas absidiales, al estar cubiertas con bóveda de crucería simple e intercomunicadas entre sí, tendiendo a formar un espacio unitario.²⁴³

En arribar a l'alçada de les impostes superiors dels pilars centrals, que sostenen la coberta del sector central del presbiteri, Joan de Xulbi va modificar el perfil d'aquestes. El seu disseny, que valora l'element com a part de l'estructura arquitectònica i no només com a franja decorativa, es correspon al que va aplicar l'any 1440 a la base del primer dels pilars de la nau del sector sud, que numerem com a pilar 23. El canvi de disseny i la cura del mestre en donar fe de la suficiència de la seua fonamentació ens porta a suposar que aquest seria el primer dels pilars plantejats per ell, mentre que els altres tres de la nau, seguint el model primitiu de l'absis, haurien estat fonamentats i començats a paredar anteriorment al seu mestratge (figs. 42 i 87).

Joan de Xulbi va ser també qui va dirigir la connexió en alçat del primer tram de nau a l'estructura del presbiteri, perquè durant el seu mestratge es van cobrir les dues primeres voltes del sector. La planta havia estat ja definida anteriorment, com ho demostra el manteniment als pilars extrems del tram i al de la trona nord —núm. 21, 22 i 24— del disseny de les bases corresponent al presbiteri, que determinen l'amplada de cada tram, l'existència d'una sola capella i el perfil rebaixat dels arcs. Molt possiblement l'alçat havia estat dissenyat abans que Joan de Xulbi fos el mestre major. Ho fa suposar el fet que les impostes dels pilars 11, 20 i 22 corresponents al nivell 3 —impostes d'arrancada dels arcs formers de la nau i de les creueries laterals— segueixen encara el disseny plantejat al segle xiv.

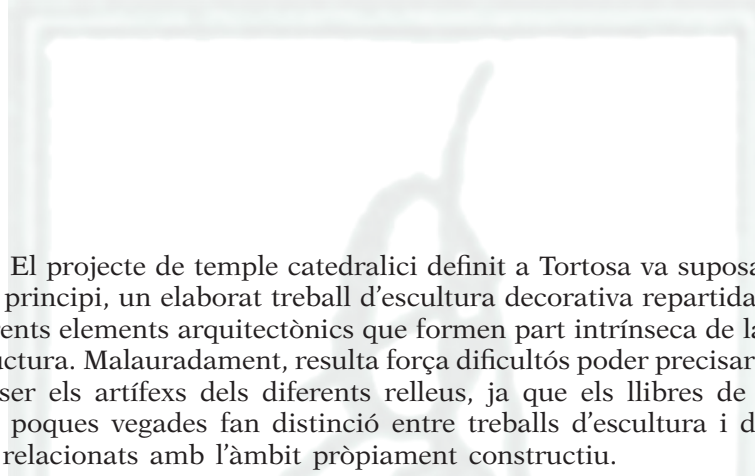
Després del mestratge de Joan de Xulbi la informació disponible no permet concretar la participació de cada mestre a l'obra. La variació

243. LLUÍS, J., 2001, pàg. 29.

en el projecte de conjunt va ser mínima al llarg de la segona meitat del segle xv, com ho demostra l'observació de l'edifici. En realitat, el disseny definit pels mestres anteriors al 1450 va determinar l'estructura de tot l'edifici fins arribar al darrer dels trams de la nau. Les variacions evidents al segon, tercer i quart dels trams no són estructurals. Corresponen a aspectes de superestructura —dibuix de les traceries, estil dels relleus i altres—, relacionats amb el nou gust estètic imperant. Considerem que tampoc no ho és el tancament diferent de la volta de la capella del Roser, si bé n'afecta l'estructura concreta. De cap manera suposen una modificació del model del temple.

ELS AUTORS DE L'ESCULTURA DECORATIVA APROXIMACIÓ AL SEU CONEIXEMENT

El projecte de temple catedralici definit a Tortosa va suposar, des d'un principi, un elaborat treball d'escultura decorativa repartida entre diferents elements arquitectònics que formen part intrínseca de la seua estructura. Malauradament, resulta força difícils poder precisar quins van ser els artífexs dels diferents relleus, ja que els llibres de l'obra molt poques vegades fan distinció entre treballs d'escultura i d'altres més relacionats amb l'àmbit pròpiament constructiu.

L'objectiu primer que ens ha portat a analitzar aquests exemples esculturats ha estat el poder disposar d'una font d'informació complementària a l'hora d'acabar de definir el procés de treball i les etapes constructives de l'absis i primer tram de nau del temple. En segon lloc, i amb relació a l'estat de la qüestió sobre els diferents professionals que van participar en l'obra del conjunt que s'intenta fer en aquest capítol, interessa fer una primera classificació dels possibles obradors o mestres escultors que van intervenir en la decoració arquitectònica del temple. Hem incidit poc en aspectes iconogràfics i estilístics que resten en aquest moment fora de l'àmbit d'investigació.

Com es veurà més endavant, hem utilitzat els principis de l'anàlisi i la comparació formal entre relleus a l'hora de definir els diferents exemples pertanyents a un mateix mestre o a un grup de mestres relacionables entre si. No hem entrat, però, si no és de manera molt general, en el camp de l'anàlisi comparativa amb altres escultures o mestres identificats fora de l'àmbit catedralici. Aquesta és una tasca que demana una anàlisi més aprofundida, que en aquest moment resta fora de les nostres possibilitats. Pel mateix motiu hem exclòs els exemples d'escultura heràldica i funerària —representants pel ric conjunt lapidari del claustre, les arquetes-reliquiari dels primers bisbes de la diòcesi i el monument sepulcral de Joan Girona—, els relleus de les trones i altres exemples igualment interessants com la pica del papa Luna, la crucifixió de la placeta del Palau i la creu que es conserva actualment al damunt de la porta d'accés a la sagristia.

DISTRIBUCIÓ DELS RELLEUS A L'EDIFICI. CRITERIS DE LOCALITZACIÓ I ANÀLISI

Exceptuant exemples puntuals en cap cas representatius, l'escultura decorativa es concentra actualment, en l'àmbit catedralici, a l'edifici del temple. Com a elements situats fora del temple cal citar un permòdol i diverses mènsules amb signes heràldics del pis superior del dormitori, els capitells del finestral que des d'aquest s'obre a la plaça de la Cinta, i el que es conserva de la decoració de la portada de l'antiga sala capitular.

La singularitat del conjunt no deriva de la pròpia existència de relleus decoratius, ja que aquests apareixen en molts altres edificis religiosos civils dels segles *xiv* i *xv*. És una solució força freqüent a les catedrals franceses del nord, a partir de les quals va irradiar cap als edificis trescentistes del migdia francès. Al territori de la Corona, la majoria de catedrals i grans temples urbans presenten les impostes esculturades, normalment amb motius vegetals força seriatos. Rosa Terés, d'altra banda, ha destacat la riquesa de l'escultura decorativa d'alguns dels edificis civils més representatius de l'arquitectura gòtica del Principat, com el palau del rei Martí a Poblet, l'Ajuntament de Barcelona i el Palau de la Generalitat.¹

En el cas del temple tortosí, és la profusió tipològica de relleus que s'observa arreu dels diferents elements estructurals —capitells, impostes i mènsules principalment—, així com la varietat de temes vegetals i figurats, allò que converteix el conjunt en quelcom remarcable.

Els elements estructurals que mostren decoració de relleus són les impostes i capitells que sostenen arcs i voltes, corresponents tant als pilars com a les pilastres adossades al mur perimetral; els capitells de les finestres; els capitells que sostenen la traceria que decora les arcuacions inferiors que separen la girola del sector central del presbiteri; les mènsules que sostenen la imposta d'aquest darrer sector, i les claus de volta. Hem limitat el catàleg al sector d'edifici bastit dins del marc cronològic 1300-1500 establert a l'estudi. És a dir, l'absis i el primer tram de nau. Les imatges amb les quals hem treballat són les realitzades durant la neteja interior de l'edifici l'any 1992. Resten excloses, per tant, les gàrgoles, els capitells exteriors de les finestres i els relleus de les torres de Sant Pere i Santa Caterina.

Amb l'objectiu de facilitar la localització de cadascun dels exemples hem definit una signatura topogràfica que acompanya cada imatge. S'hi indica, en primer lloc, l'àmbit en el qual es troba —capella, sector de la girola o el presbiteri, o sector de nau (1.1, 1.2, ...). En segon

1. TERÉS, R., 1990, pàgs. 19-40; íd., 1997, pàgs. 285 i 294-295.

lloc, el número del pilar (p.) o pilastra (pl.) a què correspon si és una imposta, capitell o mènsula, així com el nivell (n.).

Els nivells han estat distribuïts de la forma següent:

nivell 1 (en endavant n. 1): impostes d'arrencada de les arcuacions inferiors de la girola i capitells de les columnetes que sostenen la traceria.

n. 2: impostes, mènsules i capitells d'arrencada dels diferents arcs i nervis de la volta de les capelles radials. Aquests es troben dividits en diferents subnivells perquè la línia d'arrencada de cada element varia en alçada. Per a no complicar la lectura, però, s'han classificat en un sol nivell.

n. 3: impostes d'arrencada dels arcs i dels nervis creuers de la girola i dels dos primers arcs torals extrems que separen la girola del presbiteri central.

n. 4: arrencada dels arcs superiors de la claraboia central que separa girola i presbiteri.

n. 5: arrencada de l'arc toral central d'accés al presbiteri o de separació de trams de nau central, així com dels nervis de la volta de creueria central.

n.6: mènsules que sostenen la imposta superior del sector central del presbiteri.

Si l'element es troba en una finestra, volta o clau de volta, ho hem indicat amb la paraula corresponent a continuació dels nombres que senyalen l'àmbit. La figura 87 mostra, sobre un plànol del sector analitzat de l'edifici, les numeracions establertes per als diferents àmbits, pilars i pilastres.

Seguint aquest criteri, i per posar un exemple, els relleus que representen el martiri de sant Pere del pilar extrem septentrional de l'absis porten la signatura 1.1, p.1, n.2 ja que corresponen al primer àmbit de capelles, al primer dels pilars numerats i al segon nivell.

UNA APROXIMACIÓ A LA ICONOGRAFIA DEL CONJUNT

La varietat temàtica dels relleus analitzats obliga a fer-ne una primera classificació per distingir els que es poden considerar exemple d'escultura pròpiament decorativa, que no segueixen un programa preestablert sinó que sorgeixen del repertori propi de cada taller, i els que representen escenes lligades a la voluntat prèvia i conscient dels promotors de definir un programa iconogràfic. Tots dos grups s'entremesclen a les impostes i capitells del conjunt de l'edifici, ultrapassant l'àmbit cronològic de l'obra pròpiament medieval.

En el grup de relleus pròpiament decoratius podem parlar de tres grans variants temàtiques: representacions de figures de cos sencer, rostres i busts o figures de mig cos, i motius vegetals. Les figures senceres poden ser zoomorfes —conills, porcs, caragols, lleons, simis...—, antropomorfes o éssers fantàstics que sovint són meitat home i meitat fera. Les primeres solen ser un complement a la decoració vegetal (figs. 110 i 111). Les figures antropomorfes de cos sencer són poc abundants. Es concentren a les mènsules que sostenen la imposta superior del presbiteri. Representen músics, monjos i altres personatges masculins i femenins indefinits (figs. 155 a 158). Els éssers fantàstics són també variats i relativament freqüents: dracs alats amb cap d'home, feres amb rostre també humà, dracs, feres amb cap de gos, homes amb closca de caragol (figs. 108 i 109), felins alats, etc. Resulta molt difícil de concretar si algunes d'aquestes darreres figures poden ser al·legories de pecats o dels mals que poden afectar la humanitat. Molt possiblement formaven part d'un repertori decoratiu que els escultors utilitzaven de manera arbitrària, transposició del ric imaginari medieval inspirat en llegendes i tradicions orals i figurades.

Els rostres i figures humanes només amb la part superior del cos són bastant abundants a les mènsules, capitells i especialment impostes dels pilars. De vegades representen reis i reines, qui sap si referint-se a personatges contemporanis concrets benefactors de l'obra (fig. 120). Altres cops són rostres o busts masculins i femenins que es combinen amb d'altres d'animals formant frisos decoratius de marcada força expressiva (figs. 135, 139 i 147). A les impostes superiors dels pilars centrals del presbiteri i al primer tram de nau es va esculpir un considerable conjunt de personatges masculins amb filacteris que sembla que representen profetes i personatges bíblics (figs. 148-152).

Els motius vegetals són els més freqüents, malgrat no haver estat inclosos al catàleg. Majoritàriament es representen fulles, sovint de roure o d'enciam, que poden constituir per elles mateixes un fris decoratiu o anar associades a altres temes figurats.² Presenten tipologies força diferents segons la cronologia i també dins d'un mateix període de confecció, amb relació a un repertori variat i a la participació de diferents mans en el seu treball.

Cal relacionar aquest grup d'escultura decorativa amb l'esperit de les obres de temàtica profana que omplen edificis civils i religiosos del moment, encara que l'estat actual de la investigació només permet establir contactes directes i coincidències puntuals que conformen un

2. BASFORD, K., 1978, inclou un variat repertori de màscares que combinen rostres i fulles, algunes força semblants a les tipologies observades a Tortosa.

repertori que sense cap dubte devia circular entre els diferents artistes i tallers baixmedievals. Temes com els rostres o les figures de mig cos són molt freqüents a les mènsules d'esglésies i edificis civils. És el cas dels ja esmentats palau del rei Martí a Poblet, la casa de la ciutat de Barcelona i el Palau de la Generalitat. També els claustres del monestir de Santes Creus i de la catedral de Vic, d'èpoques diferents que demostra l'arrelament de la proposta, constitueixen clars exemples d'aquest tipus de decoració. Caldria, igualment, dins d'un treball de caràcter monogràfic, cercar relacions temàtiques o de repertori amb exemples de miniatura, tapissos i altres elements d'ús domèstic. Amb tot, es respecten les diferències perquè en cap moment apareixen escenes o figures de temàtica marcadament profana. Fins i tot els músics de les mènsules superiors del presbiteri devien anar associats, com més endavant veurem a un programa iconogràfic de marcat caràcter religiós. Amb tot, considerem el cas de Tortosa més relacionable amb edificis monumentals que amb el repertori de les obres d'ús domèstic que deixen entreveure els inventaris publicats, a diferència del que passava amb altres elements integrats a l'àmbit religiós, com els cadirats de cor.³

El segon gran grup de relleus, menys important en nombre, és el que inclou escenes amb més o menys complexitat i simbolisme. La majoria es relacionen amb la vida de la Verge, a qui es dedica l'edifici. D'altres, però, representen moments de la vida dels sants. Hi cal sumar les representacions de les claus de volta, testimoni de les advocacions originals de cada capella.

Des del punt de vista cronològic, les primeres de les escenes representades es refereixen a la vida de sant Pere. Se situen a la primera de les capelles radials del sector septentrional, que conserva actualment la dedicació original al sant. Es distribueixen en diferents impostes i capitells de l'espai. Representen el prendiment, judici i martiri del sant, la seua ascensió al cel, el miracle de les aigües i la conversa entre Sant Pere i Jesucrist a les muralles de Roma. L'escena del miracle es troba representada dues vegades, amb relació a dues fases constructives de l'obra de la capella. La clau de volta representa igualment el sant, assegut amb les claus del cel i el llibre de les escriptures. Aquesta és l'única capella radial que representa un programa iconogràfic relacionat amb la seua dedicació. De fet, a cap altra capella hi ha representació d'escenes (figs. 97 a 105).

La següent de les escenes representades es troba ja relacionada amb els goigs de Santa Maria. És l'Anunciació, esculpida al nivell d'arrencada dels nervis creuers de la girola del primer pilar del cap. És

3. TERÉS, R., 1993-1994, pàgs. 129-137; *ibíd.* 1998, pàgs. 295-317.

una escena de composició senzilla, adaptada al perímetre del capitell que la conté. Disposa, però, dels elements bàsics que permeten identificar-la: l'arcàngel sant Gabriel de genolls mostrant el filacteri, la Verge asseguda en actitud de sorpresa, amb la mà dreta sobre el pit i el llibre a la falda, i el gerro amb la triple vara d'assutzenes que simbolitza la triple virginitat de Maria (fig. 121).

El pilar contigu a l'esmentat, corresponent a la transició entre la girola i el sector central del presbiteri, representa, al mateix nivell que l'anterior, el naixement i l'adoració dels pastors. L'escena s'estructura en forma de fris, com la resta de les representades a les impostes. Mostra, de dreta a esquerra, tres àngels de genolls, la Verge, el Nen al jaç acompanyat del bou i l'ase, Sant Josep i dos pastors amb el ramat (figs. 124 i 125).

Al mateix nivell del pilar meridional que separa la darrera capella radial de la primera de la nau, dedicades respectivament a santa Caterina i la Mare de Déu del Roser, hi ha esculpida la Verge amb el nen a la falda emmarcats per dos àngels músics. Maria està asseguda a manera de tron del seu Fill i porta una corona (fig. 138).

Completa el cicle marià dels relleus de pilars la imposta superior del mateix pilar, on a un nivell inferior havíem vist representat el Naixement. En aquest cas les figures esculpides semblen referir-se a la presentació de Jesús al temple. Juntament amb les figures de santa Isabel, la Verge i el Nen apareixen cinc busts masculins relacionats amb personatges de l'antic testament entre els quals distingim Moisès i Abraham (figs. 149-151).

A més de les escenes referides, relacionades amb la vida de sant Pere i de Maria, hi ha dues representacions més a les quals cal donar un sentit argumental. Es troben esculpides en sengles impostes de la claraboia inferior que separa la girola del sector central del presbiteri. Totes dues se situen a l'àmbit que hi ha al davant de la capella de Sant Andreu. El seu significat no es mostra del tot clar. La primera representa un grup de tolits. Podria al·ludir a la curació dels malalts per part de santa Caterina o a la caritat de santa Llúcia. Totes dues tenien dedicat un àmbit presbiteral a l'edifici gòtic, que en cap dels dos casos coincideix amb el que inclou els relleus. El segon dels frisos que pensem que cal interpretar com a escena mostra una sèrie d'homes nus, amb el cos cobert de pèl i protegits amb escuts, que lluiten amb animals fantàstics. Una representació similar apareix en un dels relleus encastats a la porta de Sant Iu de la catedral de Barcelona, formant part d'un cicle que ha estat relacionat amb una llegenda nascuda amb l'episodi de la conquesta cristiana del territori català.⁴ Potser un ori-

4. BARRAL, X., 1994, pàg. 35.

gen temàtic genèric similar té la baralla representada en una de les impostes superiors del mateix pilar, igualment difícil de contextualitzar (fig. 122).

Menció a part mereixen les representacions de les claus de volta, totes relacionades amb la dedicació original dels diferents espais presbiterals i del primer tram de nau. Les capelles radials van recollir majoritàriament dedicacions que existien a la catedral romànica, de la mateixa manera que passaria amb les capelles de la nau (taula 3). De més antiga a més moderna, les antigues capelles estaven dedicades a sant Pere, sant Pau, sant Vicent diaca, sant Simó i sant Judes, sant Esperit, Concepció de la Verge, sant Tomàs i sant Joan Baptista, sant Andreu i santa Caterina. Els diferents espais de la girola, d'altra banda, es van dedicar a verges màrtirs que gaudien en els segles baixmedievals d'un culte força arrelat a la zona: santa Llúcia, santa Apolònia, santa Margarida d'Antioquia, santa Quitèria, santa Eulàlia, santa Tecla, santa Úrsula o santa Dorotea, santa Filomena o santa Cristina i santa Bàrbara. Com a culminació del programa absidal, es va dedicar la clau major a la Coronació de la Verge (figs. 112 a 114 i 126 a 134).

Les primeres capelles de la nau, cobertes a la segona meitat del segle xv, van ser dedicades a sant Miquel i a la Mare de Déu del Roser. Els trams corresponents dels passadissos laterals, a santa Maria Magdalena i a sant Joan, mentre que el central va inaugurar el cicle dedicat a doctors de l'Església amb la representació de sant Agustí. Els diferents trams de nau central es van dedicar per ordre cronològic a sant Agustí, sant Gregori, sant Jeroni i sant Tomàs. La clau del tercer dels trams va ser destruïda per un bombardeig durant la guerra de 1936-1939, i posteriorment la van substituir per una que representava l'escut de l'Espanya franquista (figs. 162 a 165).

L'observació conjunta de les claus de volta de la capçalera i les escenes representades a les impostes dels pilars d'accés mostren l'existència d'un programa iconogràfic i litúrgic de conjunt que, en absència d'un estudi aprofundit, es presenta confús en molts punts, encara que mostra un clar interès per exaltar el triomf de l'Església simbolitzat per mitjà de la representació del cicle marià. La voluntat d'emfasitzar la importància de l'Església i la relació simbòlica entre ella i Maria és present amb molta força a la mentalitat dels centres catedralicis i canònics de la Catalunya baixmedieval.⁵ La seu de Tortosa, dedicada a santa Maria, no és una excepció. Per a poder-ne copsar el sentit general, però, és necessari relacionar el conjunt dels relleus que acabem de descriure amb els elements d'art mobiliari que al llarg

5. ALCOY, R., 1999-2000, pàg. 32 i s.

dels segles XIV i XV es van encarregar per al guarniment de l'edifici i la dignificació de la litúrgia. Els retaules, reliquiaris, llibres i altres objectes litúrgics que es relacionaven formalment i iconogràficament amb el programa que hi ha als relleus que formen part intrínseca de l'edifici, pel seu caràcter d'objectes mobles han desaparegut en bona part. Cal fer referència, en aquest sentit, a la relació entre la clau de volta major del presbiteri i el retaule major dedicat a santa Maria, dels pocs conservats al seu lloc d'origen. La mateixa relació hi havia entre la clau de volta i els retaules de les diferents capelles absidals, actualment perduts. Podem citar el cas de la capella de Santa Caterina, el promotor de la qual, Joan Amargós, apareix representat a la clau de volta als peus de la santa. El mateix prelat, ardiaca major i vicari general de la diòcesi en els anys del tombant del segle, contracta, el 1435, un retaule dedicat a la santa amb el pintor Jaume Serra.⁶

La definició del programa iconogràfic de conjunt es mostra com un procés progressiu engegat al mateix moment de planificació de l'obra de la nova seu. Ho demostra, entre altres, el fet que el 1347, poc després de la col·locació de la primera pedra de l'edifici gòtic, el rector de Castelló Francesc Sesoliveres donava diners per a la construcció d'una capella que havia de ser dedicada a sant Simó i sant Judes.⁷ El document especifica que la capella havia d'anar a continuació de la finançada pel bisbe Arnau de Llordat, amb qui el mateix Sesoliveres havia compromès la seua donació. Cal suposar, d'acord amb aquesta clàusula, que la capella de Sant Vicent havia estat finançada per l'esmentat bisbe, qui també n'hauria triat l'advocació. L'endarreriment de l'obra nova de la seu va fer que aquests espais no fossin construïts fins al darrer quart del segle XIV, fet que no va impedir que es mantinguessen les dedicacions establertes en un principi.

En aquest grup de capelles absidals es va combinar la voluntat dels promotors amb el manteniment de les advocacions de capelles de la seu romànica que estava previst enderrocar en primer lloc per la seua proximitat a la capçalera i per tant a l'obra nova. Aquest darrer és el cas de les capelles de Sant Pere, Sant Vicent, Sant Esperit, Santa Anna, Sant Tomàs i Sant Andreu. Resulta interessant el cas de la capella de Santa Anna, que a la clau de volta representa sant Joaquim i santa Anna davant la Porta Daurada, en al·lusió al misteri de la Immaculada Concepció de la Verge. La cronologia de construcció de la capella se situa dins de les dues primeres dècades del segle XV, en els anys següents a la proclamació, el 1408, de l'adhesió al misteri de la

6. EIXARCH FRASNO, J., 1998, pàgs. 25-33.

7. ACTo, NC 1353, 22 de maig. Trasllat d'un document datat el maig de 1347.

Immaculada per part de Martí l'Humà i la petició als bisbes i capítols catedralicis de la Corona que se celebrés la festa el 8 de desembre.⁸ El finançament de la capella va anar a càrrec de Bernat Macip, les armes del qual apareixen en diferents elements de l'estructura arquitectònica. En diferents llocs de la capella, però, es representa també un calze, molt similar a l'utilitzat a la representació heràldica de la família Copons. A una de les impostes interiors dels pilars es representa el cap d'un rei i el d'una reina. Possiblement fan referència a Martí l'Humà i la seua muller Maria de Luna, que ja el 1402 demanaven al Capítol tortosí la predicació sobre aquest misteri i que el 1406 li atorgaven protecció directa (fig. 120).⁹

En analitzar els relleus de la girola i el sector central del presbiteri, hom adverteix la clara voluntat d'orientar la iconografia cap a la ja esmentada valoració dels temes marians com a mitjà d'exaltació del poder de l'Església.¹⁰ Les esmentades escenes de l'Anunciació, el Naixement, la Verge coronada amb el Nen i la Presentació fan referència a alguns dels goigs de Maria. Aquesta, entronitzada entre àngels, representa la Verge com a reina del cel o dels àngels, amb corona. Normalment, se situa després de la Coronació, encara que a Tortosa apareix en un capitell de la girola.¹¹ L'Anunciació simbolitza, precisament, el moment en què Maria esdevé símbol de l'Església cristiana, ja que és a partir d'aquest esdeveniment que s'inicia l'era de la salvació.¹² El cicle és culminat a Tortosa amb la representació de la Coronació de la Verge a la clau major del presbiteri, símbol de la glorificació celestial que mostra la seua dimensió alhora humana i divina. El tema és força freqüent a les claus de volta d'esglésies catalanes, retaules i timpans esculturats com el proper de l'església arxiprestal de Santa Maria de Morella.¹³

Ha estat demostrat el simbolisme eclesiològic d'aquest tipus de representacions, associades al triomf del cristianisme des dels temps dels primers pares de l'Església.¹⁴ Possiblement caldria relacionar també amb aquest objectiu darrer la relació entre els temes marians i les representacions de claus de volta dedicades a apòstols i al Sant Esperit. Rosa Alcoy insisteix en el paper de difusor del saber que neix de l'Esperit Sant per part del col·legi apostòlic, temes força utilitzats com a elements associats a la representació de Maria als centres catedralicis i

8. ALANYÀ, J., 2000, pàg. 603.

9. ALANYÀ, J., 2000, pàg. 603.

10. VICENS, T., 1993, pàgs. 53-64.

11. JOSÉ PITARCH, A., 1999, pàg. 120.

12. VICENS, T., 1993, pàgs. 60-61.

13. ALCOY, R., 1999-2000, pàgs. 30-31.

14. VICENS, T., 1993, pàgs. 53-64. ALCOY, R., 1999-2000, pàgs. 15-63.

canonicals de la Corona.¹⁵ De la mateixa manera cal interpretar el cor de verges màrtirs que rodeja el sector central del presbiteri, figurades a les claus de volta de la girola, les figures amb filacteris que representen els apòstols dels capitells superiors del presbiteri i el grup de músics i altres figures humanes que sostenen els nervis de la volta central, mostra aquests darrers de la joia que acompanya la glorificació de la Verge.¹⁶

ELS MESTRES DE L'OBRA BAIXMEDIEVAL I LA SEUA PARTICIPACIÓ EN LA DECORACIÓ ESCULTÒRICA

L'estat actual de la investigació no permet concretar l'autoria dels diferents grups de relleus identificats a l'edifici medieval. Alguns dels seus artífexs resten encara en l'anonimat, mentre que d'altres l'obra escultòrica coneguda és escassa o inexistent, fet que no permet la comparació. Com passava en altres obres contemporànies, cal suposar que en el treball escultòric participarien dos tipus de menestrals: els especialitzats en repertoris ornamentals vegetals i d'altres de més qualificats que s'encarregaven, segurament, de les escenes, figures humanes o animals més complexos, rostres i claus de volta.

El nostre treball en aquest camp s'ha limitat a establir diferents grups de relleus relacionats estilísticament, que en relació a la cronologia de la construcció es poden incloure en els diferents períodes de mestratge baixmedievals. Resten, per tant, molts interrogants pendents. Entre ells, la participació directa o no dels diferents mestres majors en l'obra escultòrica. La informació recollida sembla confirmar que va succeir en la majoria dels casos. Està documentada la d'Antoni Guarc i de Pere Garçó, i és fàcilment deduïble pel que fa al mestratge de Pere de Moragues amb relació a l'obra de les capelles de Sant Pere i Sant Pau. En altres casos, però, la unitat estilística dels relleus pertanyents a un període cronològic ampli, coincident de manera aproximada amb les cronologies dels mestratges, semblen afavorir la tesi de la identificació dels mestres majors amb els autors de la majoria dels relleus dels sectors que cadascun va dirigir. Podria ser el cas de Pasqual de Xulbi i el seu fill Joan, així com de Joan de Mainí.

Els escultors contractats específicament per a tallar imatges per part de l'obra són molt pocs segons els documents. Cal considerar, però, que normalment els llibres de l'obra no distingeixen entre els picapedrers dedicats a acabar de tallar els blocs de pedra i els que realitzen feines d'escultura. Només podem parlar en concret, com veurem més endavant.

15. ALCOY, R., 1999-2000, pàg. 32.

16. Sobre la freqüència que els motius profans de les representacions medievals són vehicle del pensament religiós, vegeu TERÉS, R., 1998, pàgs. 312-315.

vant, d'Antoni Guarc, Bartomeu Santalínia i Joan Reixac. És possible que a la darrereria del primer quart del segle xv, durant el mestratge de Joan de Xulbi, Jaume Blau portés també a terme obres de decoració escultòrica. Ens ho permet suposar una major retribució jornalera amb relació a la dels seus companys picapedrers. En tot cas, es tracta només d'una suposició que de moment no podem comprovar.

Els mestres del segle xiv

El sector d'obra bastit al segle xiv, entre 1347 i 1400, es poden distingir quatre grups diferents de relleus (taula 8).¹⁷ Deixant de banda conjunts escultòrics que només coneixem per referències documentals, com el de les capelles de l'Esperança i de Sant Joan del Capítol, així com altres composicions foranes al nucli que centra el treball com el de la portada del palau episcopal (taula 8).

Aquest grup de relleus és mostra de l'escultura monumental protagonitzada per escultors de primera línia arribats dels centres amb obradors més actius del segle xiv. Cal emmarcar-lo en els corrents imperants a la Corona al llarg del darrer quart del tres-cents, amb variacions importants en la qualitat de les obres que donen el màxim protagonisme a la intervenció de Pere de Moragues.

Mestratges d'Andreu Julià i d'Antoni Guarc

El primer dels grups de relleus el formen els de les mènsules que sostenen els arcs de la volta inferior de la torre de Sant Pere i la seva clau. Formalment es relacionen amb l'únic permòdol esculturat del dormitori. La cronologia de tots aquests relleus se situa de manera aproximada durant el mestratge d'Andreu Julià, entre 1376 i 1381. Formalment es caracteritzen per un treball tosc i que no s'adiu a les noves tendències, amb poc volum i proporcions poc aconseguides de les dues figures de cos sencer (figs. 88 i 96).

El segon dels mestres identificats es pot relacionar, d'acord amb la informació disponible, amb Antoni Guarc. El 1379 aquest menestral rebia l'encàrrec de l'obra de la seu en qualitat de mestre imaginar perquè esculpís els relleus d'algunes finestres. L'estat de l'obra en aquest moment

17. L'organització de la taula 8 respon a la diferenciació de fins a 16 mans o estils, identificades com a mestres en el grup de relleus figurats amb inclusió d'animals o persones. Alguns, com especifiquem al text, podrien pertànyer a un mateix taller o, en alguns casos, a un mateix autor. És per aquest motiu que sempre hem indicat en quin període de mestratge se situa cada grup definit. No és una classificació definitiva, atès que anàlisis posteriors més acurades, dins d'estudis dedicats específicament a l'escultura, i l'establiment de lligams amb obres foranes, poden fer-la variar.

obliga a pensar que les peces que mestre Guarc va afaïçonar eren els capitells de les finestres de les capelles de Sant Pere i Sant Pau, totes dues en construcció sota la direcció d'Andreu Julià. La identitat formal entre aquestes peces i part de les impostes i capitells de les mateixes capelles permet concretar el treball escultòric d'aquest mestre a la seu.

L'obra que atribuïm a Antoni Guarc es caracteritza pel seu geomètrisme planimètric, manca de moviment i simplicitat compositiva. Les figures s'ordenen a manera de fris responenent a una seqüència narrativa que no expressa alts i baixos d'intensitat, sinó que es limita a una mera exposició dels fets. Se situa en els paràmetres del gòtic italianitzant imperant en el moment a la Corona, amb relacions respecte a obres d'orfebreria pertanyents al taller proper de Sant Mateu, on Antoni Guarc consta treballant el 1379. En aquest aspecte resulta interessant recordar l'existència del ferrer de Morella Joan Guarc, que el 1341 realitza uns canelobres per a la seu de Tortosa.¹⁸ No hi ha cap element que permeta establir un vincle familiar entre tots dos menestrals tot i que cal tenir-ho present a l'hora de barallar les possibilitats en la formació juvenil d'Antoni Guarc (figs. 88 i 97 a 100).

Mestratge de Pere de Moragues

L'obra escultòrica que correspon a la direcció de Pere de Moragues, que identifiquem amb el mestre 3, se situa a les capelles de Sant Pere, Sant Pau, Sant Vicent i Sant Simó i Sant Judes. En el cas de la primera, contrasta el tractament formal de les escenes que se li poden atribuir, la conversa amb Jesús davant les muralles de Roma i el miracle de les aigües, amb les ja descrites que relacionem amb la mà d'Antoni Guarc. Cronològicament cal situar aquest grup entre 1382 i 1387/88. S'hi observa primer de tot una tècnica d'execució de molt més bona qualitat, traduïda especialment en un major sentit corpori a les figures, en les quals el volum predomina clarament sobre el grafisme, i un domini de la composició derivat de la varietat de moviments, la relació entre els personatges que formen part de l'escena i la introducció d'elements de paisatge que aporten sentit espacial i fan augmentar la referència a la realitat ja present a les figures.¹⁹ Suposa el millor

18. MATAMOROS, J., 1932.

19. Hem indicat a "L'aposta per un mestre barceloní d'alta qualificació: la contractació de Pere de Moragues (1382-c. 1387)", pàg. 465, la bibliografia específica relacionada amb Pere de Moragues. Per a contextualitzar la seua obra en l'escultura del segle XIV a la Corona, vegeu DURAN I SANPERE, A.; AINAUD, J., 1956, pàgs. 226-229; DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàgs. 150-152; TERÉS, R., 1997, pàgs. 266-270. L'estudi monogràfic més recent sobre l'obra escultòrica d'aquest artista és Beseran, P., 2000. Resulta especialment interessant per a nosaltres pel fet que apunta la possibilitat que el retaule de la Verge de l'Estrella de la catedral de Tortosa pogués ser una obra primerenca d'aquest mestre (ibíd. pàgs. 137-138).

exemple que conserva la catedral de la interpretació pròpia que fa l'escultura catalana del darrer terç del segle XIV dels corrents italians i francesos, fins a crear un estil propi que prepara el camí cap a les transformacions del canvi de segle. Aquest grup d'obres es podrien relacionar amb algunes làpides escultrades del claustre que mostren unes característiques formals similars. La possible relació d'aquestes amb elements del sepulcre de Lope Fernàndez de Luna, esculpit pel mateix Pere Moragues, havien estat ja apuntades per Núria Dalmases i A. José.²⁰ Cal un estudi comparatiu acurat amb altres obres escultòriques de Pere Moragues abans d'arribar a conclusions definitives; una primera aproximació, però, permet atribuir aquest conjunt a la seua mà (figs. 89 i 101 a 111).

Mestratge de Joan de Mainí

Des del punt de vista figuratiu, l'ascens del mestre picard Joan de Mainí al càrrec de mestre major cap a l'any 1388, després d'uns sis anys d'exercir com a aparellador a les ordres de Pere Moragues, va suposar una davallada en la qualitat de la tècnica d'execució. La coincidència ens fa pensar en la possibilitat que fos el mateix menestral l'autor del grup de relleus del que hem identificat com a pertanyents al mestre 4. Tots se situen a la capella de Sant Vicent, Sant Simó i Sant Judes i del Sant Esperit, i es caracteritzen per un augment del grafisme i la planimetria dels cossos, així com per l'absència de qualsevol referent espacial al fons i pel poc respecte a les proporcions.

Els mestres del segle XV

Mestratge de Pasqual de Xulbi

Les referències a aquest mestre major s'inicien el 1410 i acaben el 1416. Amb tot, el seu mestratge va deure començar un temps abans i possiblement va acabar poc abans de 1420, quan el seu fill consta ja com a director únic de l'obra. La similitud formal dels relleus de les capelles de l'arc meridional del presbiteri, acabades de bastir cap a 1424, porta a pensar que totes les fes el mateix escultor. La capella de Santa Anna és la primera que conté relleus amb aquestes característiques. Es va bastir a partir de 1402. La darrera o més moderna, l'extrema de l'absis pel costat de l'evangeli, és la de Santa Caterina. L'escultor podria haver estat el mateix Pasqual de Xulbi o algun artífex estretament vinculat al seu taller, que en aquest cas va romandre més de deu anys en contacte directe amb l'obra. A la mateixa mà semblen

20. DALMASES, N.; JOSÉ, A., 1984, pàg. 152.

pertànyer alguns dels capitells i impostes del nivell d'arrancada dels creuers de la girola, així com algunes de les impostes de l'arqueria inferior que separa la girola del sector central del presbiteri, les claus de volta de Santa Llúcia, Santa Filomena i Santa Bàrbara i algun capitell de finestra del deambulatori. Les dates de tancament de les voltes de la girola són totes posteriors al mestratge de Pasqual de Xulbi. Com s'ha comentat a l'apartat referit als mestres, és possible que aquest arquitecte deixés esculpides les claus com a part de les indicacions que el seu fill hauria d'utilitzar per a continuar l'obra del seu pare.²¹

Formalment, els relleus inclosos en aquest grup es mostren com una evolució de les formes del darrer quart del segle XIV, amb elements que recorden l'estil ja analitzat de Pere de Moragues. Resulta significativa la similitud dels rostres, amb nassos amples, barbes i cabells arrissats i arrugues marcades que aporten realisme i indiquen un acostament a les tendències internacionals presents a Catalunya des de les acaballes del tres-cents (figs. 90 i 116 a 125).

Mestratge de Joan de Xulbi

Després de 1420, les referències dels llibres de l'obra ens permeten concretar la direcció d'obra de Joan de Xulbi. La llarga presència del mestre a la fàbrica, fins l'any 1458, marca un dels períodes més fructífers tant des del punt de vista constructiu com figuratiu. Pertanyents al seu mestrage hem identificat fins a vuit maneres diferents de treballar els relleus.

El primer dels grups inclosos dins del que anomenem mestre 6 es relaciona formalment amb els relleus del mestre 5 o període de direcció de Pasqual de Xulbi. Hi podrien pertànyer també alguns capitells de finestres. L'adscripció cronològica aproximada és 1420-1432, atesa la situació a les impostes d'arrencada dels nervis del creuer de la girola.²² Destaca la perfecció en el treball de l'anatomia dels animals i el tractament volumètric dels cossos. Un dels artífexs d'aquesta etapa, a més del mestre major, que podria haver estat autor dels relleus, és Jaume Blau. Documentat als llibres de comptabilitat entre 1421 i 1425, la seua retribució és sovint superior a la de la resta de picapedrers, encara que la documentació n'especifica el motiu (figs. 91, 136 i 137).²³

21. Vegeu l'apartat "El període de Pasqual de Xulbi, un mestratge difícil de precisar (c. 1402/1410-c. 1416/1420)", pàg. 476.

22. Concretament hem localitzat relleus que poden pertànyer a aquest grup als pilars número 3, 4, 6, 10 i 13.

23. Vegeu "La llarga direcció de Joan de Xulbi (c. 1416-1458)", pàg. 480.

El corresponent al mestre 7 és el grup de relleus més nombrós i característic de la girola. Es localitzen a les impostes d'arrencada de les voltes de la girola,²⁴ a molts capitells de la claraboia que separa la girola del sector central del presbiteri i alguna imposta del sector,²⁵ i a capitells de finestres de la girola.²⁶ Pertanyen igualment al mateix grup les claus de volta de la majoria d'àmbits de la girola. Cronològicament, s'ha de situar entre 1424 i 1434, dates extremes delimitades per l'acabament de les capelles radials la primera i el tancament de la darrera volta del deambulatori, la segona. Molt possiblement, però, són posteriors en el temps als relleus classificats en el grup del mestre 6. Formalment, destaquen per l'acabat polit de les superfícies i la similitud dels rostres, tema preferit per l'escultor. Presenten, en general, els trets facials ben delimitats, amb llavis carnosos, nas angulós, ulls ametllats i arcs ciliars remarcats. La varietat de cabells i barrets, així com les diferències en la caracterització malgrat el manteniment de les constants esmentades, remetent ja de ple a l'estil internacional plenament vigent a Catalunya en aquest moment. Les figures de les santes representades a les claus de volta, úniques de cos sencer de tot el grup, demostren el domini de les proporcions i de la representació dels volums i el moviment que havia assolit l'escultor (figs. 92 i 139 a 147).

Els grups que hem classificat sota els noms de mestre 8, 9, i 10 semblen ser obra del mateix taller. Les diferències entre ells són poc acusades, però evidents amb una anàlisi acurada. Se situen tots tres a les impostes dels nervis del creuer de la volta central del presbiteri.²⁷ Representen majoritàriament personatges masculins amb filacteris, possiblement representació de profetes. Inclouen també la ja comentada escena de la presentació de Jesús al temple. La datació oscil·la entre 1433, moment en què és tancada la darrera volta de la girola, i el tancament de la volta central del presbiteri el 1440. Formalment els relleus es caracteritzen pel realisme en el tractament dels rostres i el moviment dels cossos, que malgrat representar-se parcialment demostren un absolut domini del moviment i la volumetria, especialment evident a les imatges del pilar 11. Juntament amb els relleus atribuïts als mestres 11 i 12, que inclouen la clau de volta major, són els de més bona qualitat de tot el presbiteri. Es poden relacionar amb l'es-

24. Pilars 1, 5, 7, 12, 15, 16.

25. Àmbits 3.2, 5.2, 7.2 i 8.2.

26. Hem pogut localitzar relleus d'aquest grup a les finestres dels àmbits 1.2, 2.2, 4.2, 6.2 i 9.2.

27. El mestre 8 correspondria als relleus situats al nivell 5 dels pilars 17, 18 i 19. El mestre 9, de més bona qualitat que els altres dos, el situem al mateix nivell dels pilars 11, 12, 13, 14, 15 i 16. El mestre 10, finalment, correspondria al nivell 5 del pilar 20, amb alguna de les imatges més pròpia del mestre anterior.

cultor morellà Bartomeu Santalínia, que entre 1439 i 1441 consta als documents que fa treballs d'escultura a càrrec de la fàbrica (figs. 93 i 148 a 152).²⁸

En el grup atribuït al mestre 11 hem situat les mènsules superiors que sostenen la imposta del sector central del presbiteri. Totes representen també figures humanes, en aquest cas músics i altres personatges que conformen el cos de joia que acompanya la coronació de la Verge de la clau major. Es mostren força semblants a les figures de la imposta superior del pilar 19, que representen busts humans, la majoria amb rostres angulosos i un grup de diferents personatges (figs. 94 i 153 a 158).

El mestre 12 correspon al que va esculpir els relleus de la Coronació de la Verge, a la clau major del presbiteri. S'ha d'identificar amb Bartomeu Santalínia, en relació a la referència ja indicada del mes de març de 1439 segons la qual "... ha obrat en fer les imatges disset dies ...".²⁹ La biografia d'aquest artista va ser traçada per primer cop per part de mossèn Manuel Betí.³⁰ Ha estat documentat entre els anys 1402, moment en el qual era ja major d'edat, i 1444. Era germà de l'orfebre Bernat Santalínia, que el 1428 venia al Capítol de la catedral la coneguda com a creu dels Lleonets.³¹ El 1412 s'identificava com a ciutadà de València en l'època de cobrament de cinquanta florins per la confecció d'una imatge de sant Miquel. El 1416, a Morella estant, rep pagament per una imatge de la Verge i un retaule que havia de pintar Pere Lembrí per a la població de Xert. El 1418 contracta la pintura d'un retaule amb un veí de Nules.³² El mateix any consta de nou treballant a València als enteixinats de la Casa de la Ciutat, sota la direcció de Joan del Poyo i juntament amb pintors i escultors de renom com Gonçal Peris, Joan Llobet i els germans Andreu i Joan Sanou.³³ Hi apareix fins al 1422. Aquest mateix any consta de nou a Morella atorgant poders amb el seu germà Bernat. Torna a aparèixer als protocols de la vila el 1424, 1431 i 1438, fet que pel cap baix demostra sojorns intermitents a la zona (figs. 94 i 159 a 161).³⁴

La presència de Bertomeu Santalínia a Tortosa, comprovada el març de 1439 i l'any 1440-1441, omple d'activitat un període de la vida

28. ACTo, ll. o. 1438-1439, fol. 38v; íd. ll. o. 1439-1441, fol. 3v. Vegeu un estudi ampliat sobre aquest mestre a ALMUNI, V., 2003, pàgs. 109-135.

29. ACTo, ll. o. 1438-1439, fol. 38v.

30. BETÍ, M., 1928, pàgs. 28-30 i làms. XII-XV.

31. BETÍ, M., 1928, pàgs. 23-24, i apèndix XV, XVI i XVII.

32. BETÍ, M., 1928, pàgs. 28-29.

33. TRAMOYERES, L., 1917, pàgs. 31-71.

34. BETÍ, M., 1928, pàgs. 28-29.

professional del mestre fins ara buit de contingut. En aquest moment l'artista era una persona gran, amb anys d'experiència acumulada com a escultor i imager. De fet, l'any 1444 dictava el seu testament, la darrera de les referències documentals directes que en conservem.³⁵ Possiblement, seguint l'opinió de Manuel Betí, va col·laborar sovint amb el seu germà gran Bernat, qui devia influir força en la seua formació. De la qualitat dels relleus que li atribuïm es desprèn que no va desmerèixer el renom que el seu germà havia adquirit com a orfebre. No podem descartar la possibilitat que fos el cap d'un taller d'escultura establert a Morella, estret col·laborador del d'orfebreria dirigit per Bernat, fet que explicaria la similitud entre els relleus dels diferents mestres localitzats als nivells superiors del presbiteri de la catedral tortosina. Curiosament, amb relació a les fonts documentals conegudes, els seus dos fills van seguir l'ofici del seu oncle.³⁶

No podem deixar de fer referència en aquest apartat a la presència a la seu de l'escultor barceloní Llorenç Reixac. Consta treballant entre febrer i juny de 1441, concretament esculpint gàrgoles del sector absidal. Quan treballa a jornal ho fa per 4 sous diaris. Si ho fa a estall cobra 4 florins per gàrgola. La presència de l'escultor a Tortosa havia estat anteriorment esmentada, sense citar la procedència de la informació, per Josep Matamoros.³⁷ No hem aprofundit en l'estudi de les gàrgoles fins al punt de poder localitzar les que Reixac va treballar. És possible que fossin la majoria de les del nivell superior d'acord amb l'espai de temps que hi treballà. En tot cas, la referència resulta interessant perquè contribueix a completar la biografia de l'autor. Qui més ha treballat la trajectòria d'aquest escultor, considerat especialment autor d'escultura decorativa més que monumental, és Rosa Terés. El situa a Barcelona en una primera fase, entre 1394 i 1413, i posteriorment entre 1421 i 1439, treballant a la catedral.³⁸

En el mestratge de Joan de Xulbi no es pot deixar de considerar la qualitat de la traceria dels arcs de la girola i del sector central del presbiteri. Malgrat que aquest aspecte no encaixa en el conjunt de relleus decoratius de l'apartat, corresponen, sense cap dubte, a un bon tallista. L'estil flamíger que traspua obliga a relacionar-les amb obres d'orfebreria contemporànies i elements de decoració arquitectònica d'edificis tan representatius com el palau de la Generalitat o tan propers com el palau Miralles de Catí.

35. BETÍ, M., 1928, pàg. 29.

36. BETÍ, M., 1928, pàgs. 31-36.

37. ACTo, ll. o. 1440-1441, fols. 56r-57v. (MATAMOROS, J., 1932, pàg. 88).

38. TERÉS, R., 1983-1985, pàgs. 171-181; íd. 1991-1993, pàgs. 396-407.

Mestratge de Pere Garçó

Aquest mestre, procedent de la Savoia, consta a la documentació de la fàbrica des de l'any 1453. Hem comentat la possibilitat que ajudés Joan de Xulbi com a home de confiança els darrers anys de mestratge d'aquest, atès que cobrava mig sou més que la resta de picapedrers.³⁹ L'any 1459, poc després de la mort de Joan de Xulbi, li va ser concedida la direcció de l'obra, que va ostentar fins poc abans de 1476. Un document de l'any 1464 ens assabenta que a més d'arquitecte era escultor, per tal com es compromet a esculpir una imatge de Sant Miquel i una del dimoni a canvi de 15 lliures, que ha de pagar el comensal Pere Ferrer.⁴⁰ Curiosament, en el document és citat com a *marmorarius*, adjectiu que no torna a aparèixer a la documentació tortosina.

D'acord amb aquesta informació i a la seqüència cronològica de la fàbrica pensem que Pere Garçó podria ser l'autor del grup de relleus atribuïts al mestre 13. Alguns, corresponents a la capella de Sant Miquel i Santa Maria Magdalena, haurien estat realitzats encara dins del període de mestratge de Joan de Xulbi. La resta possiblement mentre el mateix Garçó va ser mestre major. Tots se situen a les capelles de Sant Miquel, exceptuant els de les impostes de l'arc d'accés, de Santa Maria Magdalena i del Roser. Les darreres referències publicades sobre aquesta capella daten la construcció de les parts altes, on hi ha els relleus, després de la mort d'aquest mestre.⁴¹ Aquest fet altera la nostra hipòtesi inicial, que lligava els relleus de la capella del Roser amb els de la de Sant Miquel. És una qüestió que de moment ha de quedar sense resposta.

Malgrat que tècnicament es mostren correctes en la seua execució, aquest grup no assoleix l'expressivitat de les figures de l'atribuït al taller de Bartomeu Santalínia (figs. 94 i 162).

Mestratges de Pere Piquer, d'Antoni Taix, Pere Compte i Antoni Queralt

L'escassetat de notícies conservades per al període 1376-1500 afecta el coneixement de l'activitat general de la fàbrica, i en conseqüència també la possible autoria dels relleus. No tenim cap referència a la presència d'escultors, ni podem aventurar que els mestres majors poguessen exercir aquesta tasca.

39. Vegeu "El mestre Pere Garçó (1459-c. 1476)", pàg. 488.

40. ACTo, NC 1459-1468, 7 de juliol de 1464.

41. VIDAL, 2006.

Formalment, semblen distingir-se dues mans. La primera, que qualifiquem com a grup del mestre 14, correspon als relleus de les impostes superiors dels pilars 22 i 23, que separen el primer i segon tram de nau. Inclou possiblement també la clau de volta de la nau lateral dedicada a sant Joan Baptista. El mestre 15 és l'autor anònim de la clau major de volta del primer tram de nau, dedicada a sant Agustí. S'hi mescla un regust preciosista en elements com el bàcul i la tiara amb el nou corrent classicista, evident especialment a les figures nues de l'orla perimetral.

A aquest grup de relleus caldria afegir, si la cronologia de les impostes i la volta és posterior a 1383, l'escultor dels relleus de la capella del Roser. Amb relació a les informacions publicades per Jacobo Vidal aquest hauria d'estar vinculat al cercle del valencià Pere Compte (figs. 94, 95 i 163 a 165).⁴²

42. VIDAL, 2006.

PICAPEDRERS A JORNAL I PICAPEDRERS A ESTALL DUES MODALITATS D'UN MATEIX OFICI

En la fase anterior del nostre estudi vam analitzar la importància que en una obra com la de la seu tenia la provisió de la pedra. L'alt cost econòmic del material i el fet de ser la primera matèria obligava a regular els mecanismes d'adquisició fins al detall més insignificant. Per aquest motiu les despeses pel tall de pedra es relacionaven en una rúbrica de despesa independent.¹

La localització de diferents contractes notariais signats entre l'administrador de l'obra i els picapedrers de la zona per tallar la pedra destinada a l'obra ha permès ampliar la informació de què disposàvem, especialment quant a la identificació d'un nombre considerable d'aquests professionals i a la relació que mantenien amb l'obra. Les conclusions generals a què vam arribar amb l'anàlisi exclusiu dels llibres de l'obra, però, han variat poc. Les característiques d'aquest apartat ens han portat a citar les referències documentals només quan la informació sobre un menestral en concret ho requereix pel seu interès. Quan s'ha de donar notícia del treball d'un picapedrer un any o un grup d'anys concrets, remetem a la taula 9, on hi ha una relació de tots els picapedrers documentats, i al text de l'apartat I, que analitza l'evolució de la fàbrica any per any.

Les pedreres que nodrien l'obra de la seu es trobaven majoritàriament Ebre amunt, a l'actual comarca de la Ribera d'Ebre. Només els primers anys de treball es fa referència a dues pedreres situades més avall de Tortosa, una a Amposta i l'altra al torrent de Na Garidela. La seua proximitat al riu i a la mateixa ciutat de Tortosa devien ser fonamentals a l'hora de fer la tria.² A partir de 1375 es van començar a utilitzar les pedres procedents dels voltants de Flix. Van ser dos els factors que van portar els promotors a escollir aquestes pedreres.

1. ALMUNI, V., 1987, pàgs. 256-267.

2. ACTo, ll. o. 2, 1345-1347, fols. 9r-13r.

D'una banda, la qualitat de la pedra blanca extreta d'aquesta zona.³ De l'altra, els avantatges que suposava el transport fluvial sobre el terrestre. La utilització de *carraves* o vaixells de mercaderies menades per *arraiços* majoritàriament *morescs* agilitzava i abaratia el procés.⁴ Les pedreres documentades entre 1376 i 1500 eren totes als termes de Flix, Ascó i Riba-roja. Gairebé totes a la riba dreta del riu, tret d'una pedrera situada a Vinebre, lloc de la riba esquerra que formava part del terme d'Ascó.

L'explotació de les pedreres era un negoci important per als municipis que en disposaven al seu terme municipal o per als senyors que en tenien al seu territori. L'obra de la seu pactava directament amb ells les condicions de l'explotació. Coneixem bé l'exemple l'any 1376 quan Arnau de Bosc, senyor del castell de Flix, ven pedra a la catedral en nom seu i del batlle de la vila, Geridet de Montagut.⁵ El representant de la fàbrica era el seu procurador, Guerau de Montbrú. El negoci consistia en la venda de tota la pedra tallada que hi havia a les eres de dalt i baix de la vila, estipulant un preu de mitjana, segons les mides, situat entre 8 i 6 diners. El procurador de l'obra hi havia d'afegir el cost del transport fins al carregador, ja que els propietaris especifiquen que ells només es preocuparan de comptar les peces. Al mateix temps es donava llicència a l'obra de la seu per a tallar pedra dins del terme, especificant que cap altra fàbrica havia de beneficiar-se d'aquest acord. En aquest cas el preu estipulat per peça era de 15 diners jaquesos per centenar. Pocs dies després de la signatura de l'acord, Marco i dos picapedrers més de l'obra marxaven a Flix i començaven a arrancar i a tallar la pedra per a l'absis.⁶ La notícia dona per fet que les pedres havien estat extretes de la pedrera prèviament, fet que demostra l'existència d'un negoci organitzat al voltant de la talla i la venda de pedra per part dels poders senyorials i municipals de la zona, els quals pagaven colles de picapedrers que tallaven les peces d'acord amb unes mides referencials que s'avenien a les característiques de la majoria d'obres i posteriorment les venien a tant la pedra. El fet és mostra, a més, de l'alt nivell d'estandardització amb què es treballava.

El mecanisme que acabem de descriure era un dels seguits normalment per al tall de la pedra. A l'obra li interessava negociar direc-

3. Pedra de marès amb un alt percentatge de carbonat càlcic i òxid càlcic. ACTo, Memòria de Neteja de la catedral 1990. Les pedres de la catedral. s/c.

4. CARRERAS CANDI, F., 1940. Zulaica Palacios, F., 1997, pàgs. 65-104. Es poden aplicar al cas algunes conclusions extretes per Romestan, G., 1985, pàgs. 227-238, quan parla dels avantatges del transport marítim per als comerciants valencians.

5. ACTo, NC 1376, 21 d'agost. Vegeu ap. doc. 57.

6. ACTo, ll. o. 1376-1377, fol. 44r-v.

tament l'explotació de la pedrera perquè d'aquesta manera s'estalviava les despeses d'intermediaris o les càrregues que un empresari particular haguessen aplicat sobre cada pedra en concepte de pagament de drets d'extracció. El costum es va mantenir al llarg del temps. Així, el 1422 l'administrador de la fàbrica es va haver de traslladar a Ascó perquè el regidor encarregat de la gestió de la pedrera no deixava picar a Pere Guaita si prèviament no pactava les condicions amb el primer.⁷

En referència a les tasques d'extracció se seguien dos sistemes diferents que sovint coexistien. El primer consistia en la realització de campanyes d'extracció per part dels picapedrers de l'obra. Dirigits pel mestre major, que solia triar el lloc concret d'on extraure, o un representant qualificat nomenat per ell, es traslladaven a la pedrera temporades llargues, sovint superiors a un mes. L'any 1387-1388, per citar un exemple, el mestre Joan de Mainí i Miravet es van traslladar a Flix per a escollir la pedrera on realitzar la campanya anual. Pocs dies després, el mateix mestre s'hi va traslladar amb els picapedrers de l'obra. Aquesta pràctica va ser molt freqüent durant el mestratge de Joan de Mainí, i continuà posteriorment fins a la darrerïa del segle xv. Els diferents llibres de l'obra mostren les despeses esmerçades anualment en el pagament dels jornals dels picapedrers, el cost del transport i eventual lloguer de ferramenta, la fonda on els menestrals s'hostatjaven, el lloguer de carros i muls per a transportar la pedra, l'adob del camí des de la pedrera al carregador o el pagament de les talles als propietaris de les finques per on passava aquest camí. Quan treballaven a la pedrera els picapedrers cobraven mig sou més que quan ho feien a l'obra, a més de tenir posada franca.⁸

La majoria de picapedrers apareixen treballant indistintament a la pedrera o a l'obra. Segons els anys, alguns només ho fan en un lloc o a l'altre, encara que normalment l'any que consten treballant per a la seu combinen les dues tasques. La majoria eren oficials que cobraven mig sou menys de jornal que el mestre quan treballaven a l'obra, a més de no disposar de les compensacions extraordinàries de què aquest gaudia. Malgrat que eren menestrals qualificats, el seu nivell de vida devia ser baix si ens atenim a les conclusions extretes per al segle xv en altres ciutats de la Corona.⁹ Alguns detalls salarials poden aportar una mica més d'informació. Els anys 1345-1347 el jornal d'un picapedrer se

7. ACTo, ll. o. 1421-1423, fol. 41r.

8. Vegeu alguns exemples a ACTo, ll. o. 1386-1389, fols. 16v-17r i 19r-21v; ll. o. 1421-1422, fols. 19r-20r. Sobre el procés detallat que se seguia des de la pedrera a l'obra, vegeu ALMUNI, V., 1987, pàgs. 256-268. Se'n publicà un resum a ALMUNI, V., 1991, pàgs. 107-111.

9. Per al cas de València, vegeu COMPANY, X., 1991, pàg. 159 i s.

situava entre 1 sou 8 diners i 1 sou 4 diners. El 1348-1348 s'observa un augment considerable, provocat possiblement per l'escassetat de mà d'obra a causa de la pesta de 1348. El jornal del mestre es manté en 3 sous, però el dels picapedrers se situa entre 1 sou 6 diners el dels aprenents i 2 sous 4 diners el dels oficials qualificats. A partir de l'any 1375 el mestre cobra 4 sous i un oficial picapedrer 3 sous o 3 sous i 6 diners. La proporció es manté el darrer quart del segle XIV i la primeria del XV, amb una tendència a situar-se en 3 sous i mig en la majoria de picapedrers. A partir de 1421 s'observa un augment del jornal del mestre major, Joan de Xulbi. Passa a cobrar 4 sous 6 diners, mentre que el jornal dels oficials es manté en 3 sous i mig. Aquesta proporció continua fins a mitjan segle XV, quan desapareixen els llibres de l'obra i amb ells els registres de pagaments.

Al costat d'aquests picapedrers llogats a jornal hi havia els que treballaven a estall o a preu fet. Aquests disposaven de personalitat jurídica. De la mateixa manera que feien altres menestrals com els escultors, pintors o argenters, fixaven les condicions del seu treball mitjançant un contracte. Hi ha un total de 25 picapedrers que des de 1346 fins a 1465 treballen per a l'obra seguint aquesta modalitat (taules 9 i 10). Només en dos casos podrien ser intermediaris en lloc de picapedrers. El primer és el cas de Pascasi Aznar, de Xerta, que el 1429 ven a l'obra 1.500 quintars de lloses de pedra per a l'obra de la llibreria. El segon, Arnau Tomàs, de Xerta. Per les mateixes dates ven pedres de maçoneria o reble per als respatllers dels arcs de la seu.¹⁰ La resta segueixen tots el mateix procés: en primer lloc contracten la pedra d'acord amb unes condicions força concretes; posteriorment la tallen i la trameten a l'obra en diferents partides que solen coincidir amb els pagaments.

De la majoria de menestrals que contracten la talla de pedra, 15 dels 25 esmentats, no s'ha comprovat l'existència d'altres relacions laborals amb l'obra. Cal suposar que eren professionals autònoms que exercien com a empresaris, tallant i venent pedra a diferents obres del territori. La majoria procedien de poblacions properes a les pedreres: Horta de Sant Joan, Batea, Vilalba dels Arcs, Maella i altres. Tots són nuclis amb llarga tradició en el treball de la pedra, com ho demostra el seu patrimoni monumental. Molts dels seus menestrals hi estaven especialitzats, de la mateixa manera que succeïa contemporàniament en altres zones amb abundància de pedreres. Per poder comparar amb altres zones d'explotació, vegeu l'estudi de Francesca Español sobre l'explotació de les pedreres de Girona, Montjuïc i les muntanyes de

10. ACTo, ll. o. 1429-1430, fol. 15v.

Prades. Incideix en l'alt nivell d'estandardització de les peces, exportables a indrets força allunyats, i en la creació de nissagues de picapedrers que mantenen l'activitat des de finals del segle XII i al llarg de la baixa edat mitjana.¹¹

Un segon grup de menestrals el conformen els que mantenen altres relacions amb la fàbrica a més de la provisió de pedra a estall. N'hem pogut localitzar un total de vuit, encara que en realitat n'hi devia haver més si es consideren els buits de la documentació. Tots apareixen algun cop treballant a l'obra a jornal, fet que indica que compaginaven el treball autònom amb l'assalariat, aquesta darrera modalitat s'adoptava quan la feina a preu fet escassejava. Guillem Pelliçà i Bernat Pasqual actuen com a picapedrers a estall molt puntualment, mentre que la seua presència jornalera és força continuada. El primer consta treballant a peu d'obra entre 1422 i 1439. El 1440-1441 cobra a estall pel tall de 20 graons d'escala i una pedra de gàrgola, al mateix temps que Pere Guaita cobra per peces similars. D'altra banda, Pere Pasqual, documentat com a mosso de Joan de Xulbi i present a l'obra entre 1421 i 1439, ven pedra a estall a l'obra l'any 1450-1451.¹² En tots dos casos podrien ser menestrals que es formen a recer de mestres de la zona en obres com la de la seu, i que en una etapa avançada de la seua carrera professional es decideixen a actuar com a picapedrers independents. En el cas de Pere Pasqual, com hem vist, tota la nissaga està vinculada a Joan de Xulbi, apareixen treballant amb ell Bernat, Bartomeu, Joan Pasqual.¹³

Menció a part mereixen els casos de Ramon Riba, Marcho i Pere Guaita. Tots tres es mostren a les fonts com a picapedrers qualificats que aconsegueixen compaginar el seu treball com a empresaris independents amb tasques de responsabilitat a l'obra. De Ramon Riba tenim molt poca informació, ja que apareix només al llibre de l'obra 1345-1347. És un dels pocs picapedrers del qual s'esmenta la procedència tortosina —“... piquerius dicte civitatis...”—. El 1345 apareix ajudant Bernat Sartre en obres d'adob a la canònica en qualitat de picapedrer.¹⁴ El 22 de juliol de 1346, poc després de l'arribada del mestre Bernat Dalguaire a l'obra, contracta la talla de 2.000 peces que ha de deixar abans de tres mesos a la plaça de davant la seu, al fossar.¹⁵ El contracte

11. ESPAÑOL, F., 1999, pàgs. 77-127.

12. ACTo, ll. o. 1450-1451, fol. 17r i s.

13. Vegeu “La construcció de la girola (1420-1435)”, “La dècada dels anys cinquanta: l'enderroc de l'hospital de Santa Maria i la represa de l'activitat constructiva de la nau” i la taula 9.

14. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 2r-16r.

15. ACTo, NC 1346, 10 de les calendes d'agost. Vegeu ap. doc. 23.

especifica, entre altres, que Riba no podrà vendre ni fer vendre cap pedra de la partida, clàusula que demostra que era una pràctica que exercia habitualment si treballava a títol particular. Contemporàniament, però, treballa a l'obra ajudant Bernat Dalguaire o el seu germà Pere. Col·labora en la confecció de la mostra de la seu feta a Bitem el mes d'agost de 1346 pel mestre. Igualment, amb Pere Dalguaire compra als prohoms de Flix més de cent pedres i lloga la càrrava que les ha de baixar fins a Tortosa.¹⁶

Marco treballa amb condicions similars a l'obra durant un període força ample del segle XIV. Es fa referència a un picapedrer d'aquest nom des de l'any 1346-47, que no podem assegurar que es tracte del mateix. Se cita com a Marco Ballester i cobra 1 sou 6 diners com la majoria de picapedrers. No sabem si es pot identificar amb un piocapedrer citat l'any 1348-1349 amb el nom de "Don Marquo", que cobra 2 sous i 4 diners com la resta d'oficials. Entre 1375 i 1386 consta regularment a l'obra fent feines de picapedrer qualificat que de vegades ultrapassen les responsabilitats d'aquests i esdevenen pròpies d'un encarregat de l'obra concretament de la pedrera, en nom del mestre major. L'any 1376, poc després d'haver estat signada la concòrdia entre l'administrador i el senyor de Flix sobre l'explotació de la pedrera, Marco i dos picapedrers més marxen a la pedrera a tallar. Ell és qui s'encarrega de controlar les despeses relacionades amb la tasca que anota en un quadern i posteriorment el presenta a l'administrador.¹⁷ Al llarg dels anys, però, s'adverteixen absències temporals importants que es poden relacionar amb el treball alternatiu del menestral com a picapedrer independent. Ho referma la notícia de l'any 1383 segons la qual contracta la tallada de 2.000 pedres per a l'obra per la quantitat de 300 sous.¹⁸

Força similar és el cas de Pere Guaita, menestral de la vila d'Horta. El trobem documentat per primer cop com a picapedrer a estall treballant per a l'obra l'any 1422.¹⁹ Entre aquesta data i 1451 consta normalment als llibres de l'obra com a encarregat a la pedrera, de vegades dirigint els menestrals de l'obra. De vegades consta igualment treballant a jornal a peu d'obra al mateix preu que la resta de picapedrers qualificats. Es conserva un dels contractes signats entre ell i el Capítol per tallar pedra i nombroses referències a altres.²⁰ El seu compromís amb l'obra i l'estreta relació amb el mestre Joan de Xulbi el porta fins i tot a participar en la signatura de contractes de pedra

16. ACTo, ll. o. 1345-1347, fol. 26r-v.

17. ACTo, ll. o. 1375-1378, fol. 44r-v.

18. ACTo, ll. o. 1382-1383, fol. 18v.

19. ACTo, ll. o. 1421-1422, fols. 19r-20r.

20. ACTo, NC 1423-1428, 24 de març de 1428; ACTo, ll. o. 1421-1423, fol. 41r.

amb altres menestrals, en els quals participa com a testimoni amb el mestre major.²¹ De la confiança que tenia dipositada en ell el Capítol n'és una mostra el fet que se li encarrega el tall de la gran peça de la qual sortiria la clau major del presbiteri. De la mateixa manera, l'estreta vinculació de l'artífex amb la ciutat de Tortosa i amb el mateix Capítol queda demostrada pel fet que entre 1404 i 1441 va tenir casa a Tortosa. Vivia en un alberg situat en un primer pis que el precentor li havia cedit en emfiteusi, al carrer Taules Velles, davant per davant de la casa de la dignitat.²²

Aquests tres darrers menestrals esmentats, en especial Pere Guaita, en moments determinats compliren funcions de mestre de la pedrera. Actuaven com a delegats del procurador de l'obra en l'aspecte financer i organitzatiu, i del mestre major des del punt de vista tècnic. Amb tot, cap referència permet suposar que aquest fos un càrrec regularitzat a l'obra tortosina, com passava en altres indrets. Només en un cas s'esmenta el "mestre de la pedrera" amb aquest nom genèric. És el 1412, durant el mestratge de Pasqual de Xulbi, en uns registres de comptabilitat municipal referits a l'obra. Consten pagaments regulars fets a ell i al seu fill, alguns en presència del mestre major. La data de la referència permet suposar que podria ser Pere Guaita, ja que la seua vinculació al Capítol data al menys del 1404 quan lloga la casa al precentor. Amb tot, cap referència concreta permet confirmar aquesta suposició.²³

Tots els menestrals esmentats van treballar en un moment o altre com a picapedrers autònoms. Alguns devien disposar de quadrilla pròpia o d'un grup de picapedrers de confiança als quals llogaven segons les necessitats del moment. El 1439 Bernat Eixeric demana que si ell o un altre picapedrer, òbviament de la seua quadrilla, baixen a Tortosa a portar pedra a l'obra aquesta li pague els jornals despesos en el viatge i l'estada a la ciutat.²⁴ Els documents els qualifiquen de piquers o de pedra piquers, sense fer cap distinció entre ells i els que treballen a l'obra. Eren oficials experts que hem vist que solien combinar els dos tipus de feina i que cobraven el mateix que els oficials de l'obra quan treballaven a jornal. Hem comentat ja que quan treballaven a estall actuaven com a persones jurídiques, fet que els reconeix un cert estatus. El sistema de contractació els devia resultar més avantatjós que el del treball a jornal, atès que els permetia una certa especulació o marge de maniobra a l'hora de pactar el preu de les peces.

21. ACTo, NC 1423-1428, 15 de novembre de 1427. Vegeu ap. doc. 89.

22. ACTo, NC 1439-1443, 13 d'octubre de 1441.

23. AHCTE, Fàbrica s/n.

24. ACTo, NC 1439, 14 d'octubre. Vegeu ap. doc. 102.

Les fonts es mostren força discretes pel que fa als obradors d'aquests menestrals. Amb tot, en alguns casos s'adverteix l'existència d'un taller de base familiar. És el cas de Domènec Roca, que treballa amb el seu fill. El mateix succeeix amb l'esmentat "mestre de la pedrera" del 1412. Pere Guaita, el 1438, treballa amb el seu nebot en la talla de la clau major.²⁵ En altres ocasions dos mestres treballen associats. És el cas de Pere Benet i Miquel Bellmunt, que el 1346 venen pedra a l'obra junts o per separat. Igualment, per les mateixes dates venen una partida de pedra conjuntament Pere Dalarç i Bernat Galceran, tots dos picapedrers d'Horta.²⁶ El fet que tots dos exemples, dels pocs que s'han pogut comprovar, corresponguen a l'any 1346 quan el sistema de provisió de la fàbrica no estava encara organitzat i es recorria als mecanismes habituals per a qualsevol obra de menor envergadura, permet suposar que aquestes associacions devien ser molt més freqüents del que ens mostren les fonts catedralícies. Més endavant, l'any 1431, trobem també associats a Gibert Trinell i Berenguer Campredó. El primer era de Villalba dels Arcs i el segon, de Batea. En aquest cas l'associació no té com a finalitat la venda de pedra ja tallada sinó la contractació de la talla.²⁷

No hem trobat cap referència a algun picapedrer a estall que exerceixi també com a arquitecte, encara que la concreció de la informació a l'àmbit estricte de l'obra de la seu no permet assegurar que l'absència de referències pressupose que la pràctica no es portés a terme. Els estatuts del gremi de picapedrers valencians diferencien entre els mestres, capacitats per a fer grans obres de pedra com esglésies i claustrs, i els oficials que podien fer portes, finestres, arcs i altres elements menors d'una obra que fos portada a terme per mestres de cases.²⁸ Cal fer esment del cas de Joan Valença. Quan contracta l'obra de la capella de Sant Joan del capítol el 1364 la tallada de pedra es deixa al seu càrrec i se li donen 100 sous per a la despesa de les ferramentes. Se suposa que era el mateix mestre qui s'encarregaria de dirigir el tall, ja que es mostra expert en el treball de la pedra des del punt de vista arquitectònic. Els procuradors del Capítol li permeten quedar-se el material que sortís de l'enderroc previ a la construcció de l'estança, fet que demostra que el mestre actuava com a empresari i que podia vendre aquest material si li interessava o utilitzar-lo per a una altra obra.²⁹

25. ACTo, ll. o. 1400-1402, fol. 19r-v; ll. o. 1438-1439, fol. 35r.

26. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 24r-25v.

27. ACTo, NC 1428-1436, 16 de maig de 1431. Vegeu ap. doc. 94.

28. FALOMIR, M., 1996, pàg. 200.

29. ACTo, NC 1364, 12 de juliol. Vegeu ap. doc. 48.

Les condicions dels contractes que els picapedrers pactaven amb l'obra eren molt similars i van canviar mínimament al llarg del temps. El negoci es feia directament amb l'administrador de l'obra, que actuava davant el notari en representació d'aquesta i pagava la carta notarial.³⁰ Era freqüent que les èpoques de pagament fossin realitzades igualment davant de notari, atesa la importància de les quantitats.³¹

Sovint el mestre d'obra actuava com a testimoni, ja que era ell qui havia determinat la quantitat, tipologia i mides de les peces que calia tallar amb relació a un sistema de treball totalment estandaritzat. És possible que en molts casos aportés fins i tot informació a part al picapedrer. A principis del segle xv en l'avenença feta amb Domènec Roca de Batea s'especifica que, entre altres, ha de tallar les peces *principals* i *crues* necessàries per a una capella. Aquesta informació, sens dubte, només la podia tenir el mestre o l'administrador si ell la hi havia donada. L'observació reforça, a més, el pes de la prefabricació, perquè demostra que el nombre de peces que entraven a cada capella era sempre aproximadament el mateix.³² Al costat del mestre, solia actuar com a testimoni un picapedrer de confiança, que participava per a poder intervenir en cas d'absència del primer. Així, el novembre de 1427 actuen com a testimonis el mestre i el picapedrer Guillem Ferrer; el maig de 1431, a més del mestre és testimoni de l'acte Pere Guaita i Pere Maestre, conegut aquest darrer amb el sobrenom de *Largi*; el març de 1428, a més del mestre hi ha també Guillem Lombar, picapedrer.³³

L'anàlisi de les clausules relacionades amb les mides de les peces obliga de nou a fer referència al tema dels sistemes de prefabricació i estandarització a l'obra medieval. Es mostren força específiques en el referent a l'amplada, l'alçada i el siti de les peces, donada sempre seguint les mesures derivades de la cana de Tortosa. La descripció es complica amb els *volsós*, peces per a finestres o arcbotants, *duelles* per als arcs o *crues* per als creuers de la volta, ja que el document ha de fer referència també a la corba de la peça.³⁴ De la importància que la regulació de mesures tenia en l'àmbit territorial se'n fa ressò el primer dels contractes de talla fets per a l'obra del temple, el 1346 amb Ramon Riba. S'especifica que les galgues estan gravades a un dels muntants

30. ACTo, ll. o. 1400-1402, fol. 19r-v.

31. ACTo, ll. o. 9. 1421-1423, fol. 41r.

32. ACTo, ll. o. 1400-1402, fol. 19r-v.

33. ACTo, NC 1423-1428, 15 de novembre de 1427; NC 1428-1436, 16 de maig de 1431; NC 1423-1428, 24 de març de 1428.

34. ACTo, NC 1428-36, 16 de maig de 1431; íd. NC 1439, 14 d'octubre. Vegeu ap. doc. 94 i 102.

del portal de la imatge de Natzaret. A més, l'administrador en té un joc i al picapedrer se li'n dona un altre.³⁵

Les pedreres on calia tallar la pedra solien ser igualment predeterminades per l'administrador, amb relació al costum de gestionar ell directament els drets d'explotació. De vegades s'esmentava únicament el terme municipal d'on calia extraure el material. Altres cops, però, s'especificava fins i tot les partides.³⁶ Malgrat el control de la pedrera, a més s'especificava sempre que la pedra havia de ser de qualitat, blanca i sense forats ni massa sorrenca. Això i que fos ben desgastada era controlat pel mestre o per un menestral de confiança, que se solien desplaçar a la pedrera a fer la inspecció corresponent:

... que les dites pedres s'ayen a tallar de la pedrera que es prop les fites d'Azcho e de Flix ho d'altra axi apta ho millor, e que's tallen de pedrera de pez e no de toerms ne de reesol ne de pedra que's menyg. E si les dites pedres eren acabades en contrari d'aço que no sien reebudes...

... bones e ben degastades, senceres e de bona pedra blanca no mengivol ne foradada a profit de la hobra e a coneguda del maestre ...

... que tota la dita pedra sie blanca, no menjivol ne foradada ne molla e ben degastada a coneguda del maestre hu de qualsevulla menestral qui per los hobres de la dita seu sira recomanat a conexerho.³⁷

A partir de 1376, un cop tallada la pedra el picapedrer s'obligava a portar-la fins a un lloc del riu on fos fàcil de carregar. L'obra pagava les talles o drets de pas als propietaris i l'adob del camí. Podia posar també el carro a disposició del picapedrer. L'any 1422-1423 Pere Guaita lloga quatre homes per adobar el camí i li paga l'obra. Un text de l'any 1439 es pot considerar exemple d'aquest tipus d'anotacions:

... demane lo dit Bernat que li sien donats qaros, qamins franchises e pedreres, e aquests compre la hobra e sostinga aquells que dos de tirar la dita pedra segunt es stat acostumat.³⁸

35. ACTo, NC 1346, 10 de les calendes d'agost. Vegeu ap. doc. 23.

36. ACTo, NC 1428-1436, 16 de maig de 1431, al terme d'Ascó; NC 1346, 22 de juliol, prop de les fites entre Flix i Ascó; NC 1423-1428, 24 de març de 1428, a la pedrera dita de Vinebre al terme d'Ascó; NC 1439, 14 d'octubre. A les partides d'Ascó o Vinebre. Concretament, a les partides de Ter, de Petxinelles o al sector que va del coll de Petxinelles cap al barranc que surt a Ter. Vegeu ap. doc. 23, 91 i 102.

37. ACTo, NC 1346, 22 de juliol; NC 1423-1428, 15 de novembre de 1427; NC 1439, 14 d'octubre. Vegeu ap. doc. 89 i 102.

38. ACTo, ll. o. 1422-1423, fol. 41r; NC 1439, 14 d'octubre. Vegeu ap. doc. 102.

En referència als pagaments, els menestrals podien rebre una paga i senyal a l'hora de contractar la talla i posteriorment cobraven els diners per partides tallades amb relació als terminis d'arribada del material a Tortosa. Normalment es pacta la tramesa en dos o tres terminis, segons les necessitats de l'obra. L'any 1387, com molts altres, es pacta entregar la pedra, 600 peces, en dos terminis, la meitat per Carnestoltes i l'altra meitat per Pasqua. El 1421 consten pagaments a compte a Domingo Roca, Bernat Eixeric i Pere Guaita.³⁹ El 14 d'octubre de 1439 Bernat Eixeric contracta 1.090 peces de diferents tipus. L'administrador demana que les primeres 500 arriben a Tortosa en diferents partides fins al mes de març següent. La resta, quan els procuradors ho demanin.⁴⁰

Era costum que la ferramenta emprada pels picapedrers fos propietat de l'obra, i com a tal havia de ser tornada en acabar la feina.⁴¹ El novembre de 1427, es deixa a Pere Garcia una maça, un perpall i tascons. L'octubre de 1439 Bernat Eixeric demana que li siguen avançats 6 florins per a la ferramenta. Els perpalls els hi deixa l'obra. De vegades, molt puntualment, el picapedrer podia rebre uns diners de l'administrador per a la compra d'aquests estris.

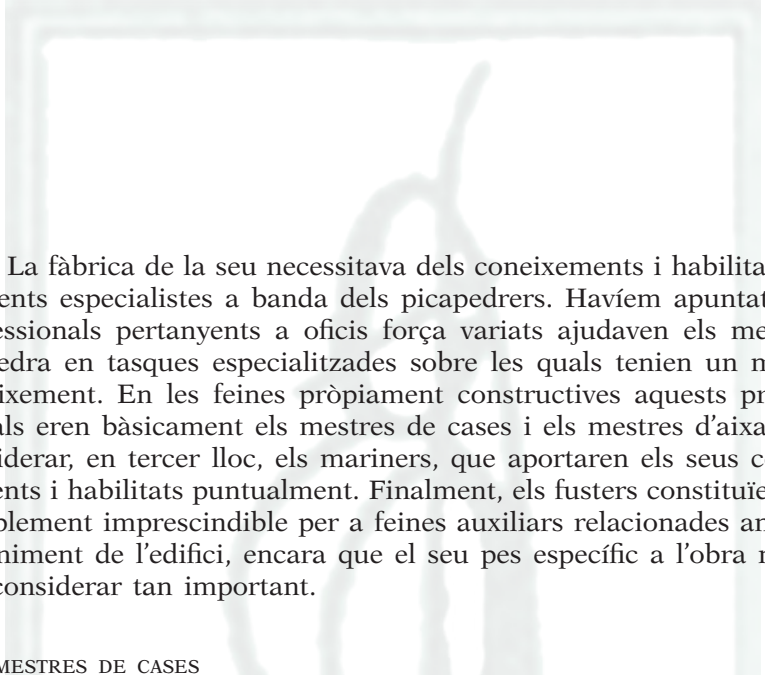
No hi ha cap referència a l'incompliment de contracte dels picapedrers. Només algun cop el document de contracte especifica que la pedra tallada per a la seu no podia ser venuda a cap altra obra o particular. Aquesta pràctica hauria beneficiat força el picapedrer, perquè hauria pogut traure més marge de benefici de l'habitual en la venda per tal com la pedra, el dret d'extracció pagat. Amb tot, no devia ser un costum gaire habitual, ja que estava estrictament controlat i que l'obra de la seu era un client potencialment massa important com per a jugar-hi de manera fraudulenta.

39. ACTo, ll. o. 1386-1389, fols. 19r-21v; ACT, ll. o. 1421-1422, fols. 19r-20v i 30r.

40. ACTo, NC 1439, 14 d'octubre. Vegeu ap. doc. 102.

41. ACTo, ll. o. 1386-1389, fols. 19r-21v. NC 1423-1428, 15 de novembre de 1427. NC 1439, 14 d'octubre. Vegeu ap. doc. 89 i 102.

LA COL·LABORACIÓ DE PROFESSIONALS EXTERNIS

La fàbrica de la seu necessitava dels coneixements i habilitats de diferents especialistes a banda dels picapedrers. Havíem apuntat que professionals pertanyents a oficis força variats ajudaven els mestres de pedra en tasques especialitzades sobre les quals tenien un millor coneixement. En les feines pròpiament constructives aquests professionals eren bàsicament els mestres de cases i els mestres d'aixa. Cal considerar, en tercer lloc, els mariners, que aportaren els seus coneixements i habilitats puntualment. Finalment, els fusters constituïen un complement imprescindible per a feines auxiliars relacionades amb el guarniment de l'edifici, encara que el seu pes específic a l'obra no es pot considerar tan important.

ELS MESTRES DE CASES

Aquest grup de professionals gaudien, a la baixa edat mitjana, de la mateixa consideració professional i social que els mestres d'obra de pedra. El fet que el seu treball se centrés en la construcció d'edificis que no han sobreviscut al pas dels segles els ha mantingut en l'anonimat i no ha permès que fossin tractats per la historiografia de la manera que es mereixen. Van ser els precedents dels actuals paletes. El seu treball se centrava en edificis fets de fusta, totxo, teula i morter. És a dir, dirigien la majoria d'obres que es portaven a terme a la ciutat ja que les confeccionades majoritàriament en pedra eren un grup reduït. Sobre el paper d'aquests professionals i la seua qualificació professional, vegeu l'exemple concret del mestre valencià Joan del Poyo, expert no només com a paleta sinó també com a fuster i en obres d'enginyeria, hidràulica i enginys mecànics. La seua alta qualificació el va portar a ostentar el càrrec de mestre de les obres de la ciutat entre 1417 i 1439. Tracta també el tema Ximo Company, en parlar de l'organització dels mestres de cases valencians i de les relacions entre picapedrers i mestres de cases. M. Falomir

estudia el marc jurídic i laboral d'aquest grup de professionals a la València del segle xv.¹

A la Tortosa baixmedieval, en plena efervescència constructiva, aquest grup de professionals devia complir un important paper en la dinamització de l'economia de la ciutat. El caràcter auxiliar de les obres que realitzaren a la seu permet tenir-ne un coneixement força parcial, que podria ampliar-se amb el buidat de la documentació municipal. S'ha localitzat un total de 18 professionals qualificats com a mestres de cases (taules 9 i 10). A diferència dels picapedrers, gairebé tots són qualificats de ciutadans o habitants de Tortosa. La majoria són esmentats a les fonts com a "mestre de cases". El 1376 Bernat de l'Estor és citat com a algepador o mestre de cases "... alieptator sive magister domorum ...". Es compromet a fer l'entrebicat d'algeps i lloseta de les bigues que van del cap de l'escala que puja al cor fins a la paret de la seu situada prop de la capella de Sant Esteve. El mestre es compromet a fer l'obra amb els millors materials i esmerçant tota la cura necessària, a canvi de 16 lliures barceloneses de salari o lloguer que cobrarà en dos terminis.² El 1450 Francesc Solà és qualificat de *fuster i obrer de vila* en una venda d'algeps que fa a l'obra.³ Només una vegada apareix la paraula arquitecte, poc freqüent a la documentació baixmedieval, unida a la de mestre de cases. És al contracte per al mestratge major de l'obra de la seu signat amb Antoni Taix l'any 1489, on és qualificat d'"architecto civis Dertuse".⁴

Les tasques que aquests professionals fan a l'obra de la seu són de caràcter auxiliar. Hem comentat el cas de Bernat de l'Estor, contractat el 1376 per a fer els revoltos d'un embicat. El 1380-1381 els mestres Síbria i Amerug reparen la casa del mestre. Treballen conjuntament cobrant 4 sous per jornal, amb un fadrí que cobra 3 sous. Porten un quadern de despesa per a presentar a l'administrador de l'obra, en el qual consta la compra de fusta, lloseta, tarquí, claus...⁵ Aquest darrer, el 1388-1389 treballa amb un mosso cobrint la casa on es guarda la calç de l'obra.⁶ Possiblement siga el mateix mestre que entre 1387 i 1394 treballa en diverses ocasions a la fàbrica com a mestre de cases

1. SERRA DESFILIS, A., 1994, pàgs. 111-119; COMPANY, X., 1991, pàgs. 157-188; FALOMIR, M., 1996, pàgs. 193-196 i 203-208.

2. ACTo, NC 1376, 31 de juliol. Vegeu ap. doc. 56.

3. ACTo, ll. o. 1450-1451, fol. 27r.

4. ACTo, NC 1486-1495, 24 de setembre de 1489. Sobre l'escassetat de la utilització d'aquest terme als documents dels segles XIV-XVI, vegeu COMPANY, X., 1991, pàgs. 157-158; RUBIO SAMPER, J. M., 1985, pàgs. 102-105, que traça una visió general sobre la terminologia aplicada als professionals de la construcció entre els segles XII i XVI.

5. ACTo, ll. o. 1376-1380, fol. 30r.

6. ACTo, ll. o. 1386-1389, fol. 33 i s.

i és registrat amb el nom d'Amazuç. El 1390-1391 juntament amb el seu companyó Vencall, que cobra un sou menys que ell, 3 sous, adoba i posa rajola al terrat de la llotja dels picapedrers.⁷ Un mestre de nom Queretes treballa el 1396-1397 amb un companyó i un fadrí, descobrint la cuina de la cambreria que havia de ser enderrocada amb motiu de l'avenç de l'obra de l'absis. El seu salari és de 4 sous diaris, mentre que el del seu companyó és de 3 sous 6 diners. El fadrí cobra 12 diners, mentre que un manobre rep, per un jornal, 2 sous i 4 diners.⁸

Resulta interessant la documentació de mestres de cases morescs, bons coneixedors de la tècnica de treball en fang, fusta i totxo. La seua aparició puntual a la documentació de la seu només és testimoni de la seua existència, perquè es dedicaven majoritàriament a obres de fusta i maçoneria. Gonzalo Borràs ha treballat el tema de la dimensió professional del mestre d'obres mudèjar, que utilitza tècniques i materials heretats de la tradició constructiva hispanomusulmana.⁹ Per al cas concret de Tortosa, Jacobo Vidal ha localitzat nissagues d'aquests mestres a la documentació municipal.¹⁰

El 1422-1423 un altre mestre de cases, Bítem, treballa durant 10 dies reconstruint els fonaments d'una tàpia de tancament del sector de l'obra i aixecant-la de nou. Ajudat per un mestre fuster i el seu mosso, fa les taules de les tapieres que utilitzarà per pujar l'obra.¹¹ Per al mateix tipus de feina van ser llogats, el 1435, Guillem Pere, Joan de la Cova i Alí Tabaler. Els dos primers treballen com a socis fent una tàpia de tancament. Cobren 4 sous com a mestres de cases. El segon dirigeix una colla d'entre 10 i 12 treballadors en la construcció d'una tàpia sobre el portal de l'obra nova.¹²

De vegades aquests obrers de vila no apareixen obrant, sinó acompanyant un picapedrer o el mestre de l'obra en la inspecció de les cases de dignitats. Juntament amb els procuradors de l'obra estimen si cal fer reparacions, quines han de ser i la despesa aproximada que suposaran. És un bon exemple de col·laboració professional, ja que es combina l'experiència del picapedrer en l'obra de pedra, que en aquestes cases es limita a elements puntuals com portes, finestres, arcs o cantonades, amb la del mestre de cases en referència a parets, escales, teulades, etc. El 1424 és Antoni Solà qui participa en aquesta activitat acompanyant

7. ACTo, ll. o. 1387-1394, fols. 58v-59r. El 1393-1394 treballa juntament amb dos fadrins.

8. ACTo, ll. o. 1396-1397, fols. 15r-16r.

9. BORRÀS GUALIS, 1999, pàgs. 66-70.

10. En mostra un avanç a VIDAL, J., 2006, pàg. 78.

11. ACTo, ll. o. 1422-1423, fol. 46r-v.

12. ACTo, ll. o. 1436-1436, fol. 28r.

Joan de Xulbi. Fan una inspecció a la casa del sagristà i conclouen que no tardarà a caure'n alguna part si no s'hi intervé.¹³ El 1427 és Guillem Pere qui fa aquesta feina amb el picapedrer de l'obra Bernat Margenet. Visiten, entre altres, la casa del cambrer, a la qual estimen que cal fer una reparació per valor de 50 florins:

Mediantibus Guillelmo Petri, magistro domorum, et Bernardo Margenet, lapicida dicte civitatis ad hec per predictos honorabiles procuratores deputati, visitarunt et recognoscerunt ac visitari et recognosci fecerunt inter alia hospicia dignitatum dicte ecclesie hospicium dignitatis camerarie ... Quo viso et ad plenum recognito retulerunt confitentes in verbo fidei veritatem fecerunt dicti magistri quod dictum hospicium pro presenti quinquaginta florenorum reparacionem necessariam indigebat.¹⁴

El 1432 repeteix la inspecció per totes les cases amb el mestre de l'obra Joan de Xulbi, indicant quina és la despesa a esmerçar en l'adob de cadascuna.¹⁵

La col·laboració entre mestres d'obra i mestres de cases no es limitava a la visura de cases. Si hi participaven conjuntament és perquè també ho feien en la construcció. El millor exemple n'és el document de les condicions signades per a la construcció del nou hospital de Santa Maria el 1451. La darrera de les clàusules especifica que l'hospitaler, que ha de finançar l'obra, té dret a demanar al mestre de l'obra i a dos *hobres* de la fàbrica del temple per a col·locar alguns arcs necessaris a l'edifici. L'aclariment demostra que l'edifici es preveia que fos dirigida per un mestre de cases, que en moments puntuals de col·locació d'estructures de pedra —arcs, portes o finestres— necessitaria la col·laboració d'un o més picapedrers. Com que l'obra de l'hospital era provocada per l'avenç de la nau del temple, l'hospitaler va veure en la possibilitat de demanar el mestre de l'obra una manera d'estalviar costos. Resulta especialment interessant per a entendre la col·laboració de mestres de cases i mestres d'obra els documents analitzats per Ximo Company i l'anàlisi que en fa sobre la contractació dels mestres que havien de participar en l'obra de la casa Palau de Joan Francesc de Pròixita el 1476. Un dels documents es refereix a la contractació del mestre de cases Joan d'Utrilla i l'altre al de Pere Compte. Ximo Company suposa, pensem que amb raó, que el primer dirigiria l'obra en general i el segon es limitaria a participar en la confecció dels elements de pedra. Per al cas de Girona, Pere Freixas publica diferents exemples

13. ACTo, NC 1423-1428, 3 d'octubre de 1424. Vegeu ap. doc. 87.

14. ACTo, NC 1423-1428, 18 de novembre de 1427. Vegeu ap. doc. 90.

15. ACTo, NC 1428-1436, 26 de maig de 1432. Vegeu ap. doc. 95 i 96.

de documents en què la col·laboració en una mateixa obra dels dos tipus de professionals és present.¹⁶

Els estudis esmentats de Ximo Company, Amadeo Serra i Miguel Falomir permeten constatar que tots aquests mestres de cases combinaven els coneixements de paleta amb els de fuster. La frontera entre uns oficis i els altres, dins del món de la construcció, sovint era imprecisa. Depenia de cada professional i de la tradició de cada zona o ciutat. Hem comentat ja que el 1450 Francesc Solà era qualificat d'obrer de vila i de fuster, fet que demostra la seua habilitat en els dos camps. De fet, en l'obra d'una casa l'obra de totxo o argamassa i la de fusta estaven estretament lligades. És normal que el mestre fos expert en el treball de tots dos elements.

De vegades els coneixements que sobre la fusta tenien els mestres ultrapassava l'àmbit de la construcció domèstica. Hem comentat el cas de Joan del Poyo a València. Nombrosos cops és documentat realitzant treballs de fuster especialitzat. El 1404 i 1406 respectivament és citat confeccionant *sitals* per als reis i treballant en la reparació de l'eixamplament de l'estructura d'un pont de fusta de la ciutat. Igualment, el 1429 apareix confeccionant màquines de guerra en previsió de combats amb les tropes castellanès.¹⁷ Resulta, en aquest aspecte, força interessant la documentació sobre la construcció d'una nova grua a la seu el 1412, ja referenciada en altres capítols del nostre treball. Hi treballen, al llarg de gairebé un mes, quatre mestres de cases de la ciutat experts en l'obra de fusta. Ho fan en combinació amb el mestre de l'obra Pasqual de Xulbi, que traça el disseny ajudat pels mestres i el també arquitecte Guillem Saera, diferents mariners que s'encarreguen de l'obra de corda, serradors que els faciliten la fusta i dos calafats. Els mestres que ens interessen són Guillermo Pere, Berenguer Guerau, Cretes i Guillem Pere, aquests dos darrers, cunyats. Tots ells apareixen en altres llocs de la documentació citats com a mestres de cases excepte Berenguer Guerau. Guillem Pere devia disposar també de coneixements com a picapedrer, ja que com a tal consta treballant a la seu als anys vuitanta del segle XIV. El 1382-1383 Pere de Moragues mana que li siga pagat un suplement de mig sou a més del salari normal de picapedrer.¹⁸

L'anàlisi de les notícies relacionades amb els fusters demostren que el traspàs de coneixements entre els dos oficis era recíproc i que possiblement en molts casos no hi havia diferència entre els uns i els altres.

16. ACT, NC 1451, 2 d'octubre; COMPANY, X., 1991, pàgs. 182-185; FREIXAS, P., 1983, pàgs. 63-71, doc. IX, X i XVII. Vegeu ap. doc. 115.

17. SERRA DESFILIS, A., 1994, pàg. 112.

18. ACT, ll. o. 1382-1384, fol. 34v.

És el cas del document de reparació de la casa del mestre el 1421-1422. L'obra és dirigida per Ramon Domènec, que juntament amb un mosso obra la fusta necessària per a l'adob de l'alberg. A més de l'obra de fusta compren teules i algeps, possiblement per a reparar la teulada. Enlloc no s'esmenta, però, la participació d'un mestre de cases. Ramon Domènec cobra 3 sous 6 diners diaris i el mosso, 2 sous. Cada dia, a més, reben de l'administrador 6 diners per a menjar a mig matí i mitja tarda.¹⁹ Les referències sobreenten que el mestre és un fuster, però veiem que realitza també feines pròpies d'un paleta. És possible que pertanyés a l'obra del mestre Domènec que el 1412 dirigeix les obres d'ampliació del descarregador de Tamarit. Amb ell treballava el que en podia ser un fill, Antoni Domènec. El mestre Domènec cobrava 4 sous 6 diners com els mestres de cases. Antoni Domènec cobrava 3 sous 6 diners, preu equiparable al d'un oficial picapedrer. La mateixa quantitat que el 1421 rep Ramon Domènec per cada jornal treballat.²⁰

Altres cops, la diferència entre fusters i mestres de cases resta indefinida als comptes de despesa. Així passa en la despesa de fusters dels anys 1345-1347. Dels més de vint fusters documentats, dos o tres fan tasques pròpies de mestre de cases.²¹

ELS FUSTERS

Aquest grup de professionals es presenta com a força complex en el panorama laboral de la Tortosa baixmedieval. L'explotació forestal dels Ports, la importància de les drassanes i l'existència del pont de barques va permetre la creació d'una tradició de treball caracteritzada per la varietat i l'alta qualificació tècnica, coneguda des d'època islàmica.²²

L'obra de la seu es va beneficiar d'aquests menestrals en nombroses ocasions. Amb relació a les diferents tasques per a les quals eren llogats es perfilen diferents categories i especialitats professionals. Al nivell inferior de la jerarquia hi havia els serradors, normalment anònims, encarregats d'adequar les diferents fustes a la necessitat dels mestres. Per sobre d'ells se situaven els fusters encarregats de la construcció de portes, bastiments de finestres, feines de manteniment al mobiliari litúrgic i adobs d'estructures de fusta com el cor, trones, etc. És el cas de Molines, que el 1345-1346 baixa l'entrada del cor i tanca l'escala d'accés, o Joan de Mur, que aleshores també adoba els canelobres.²³ Més

19. ACTo, ll. o. 1421-1422, fols. 31r-32v.

20. AHCTE, Fàbrica s/n, 1412. Despeses per fer el descarregador de Tamarit, s/p.

21. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 42r-52r.

22. UTGÉS, M., 1993, pàgs. 45-73.

23. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 42r-52r.

qualificats es presenten els que s'encarreguen d'adobar o fer teulades, fer els brescats o sostres de fusta de les capelles, de la seu romànica, etc. Solen treballar amb macips i de vegades s'encarreguen també del mobiliari. Pere Ferrer, el 1345-1346, adoba la coberta de la sagristia, fa el brescat de les capelles i confecciona bancs. Cobra un jornal alt equiparable al del mestre major, 2 sous i 3 diners, i treballa amb dos macips.²⁴ Els primers anys de funcionament de l'obra hom adverteix diferències salarials força acusades, que posteriorment tendeixen a regularitzar-se. El 1421-1422 Ramon Domènech, esmentat en parlar dels mestres de cases, fa obres de reparació de la fusta de la casa del mestre cobrant exactament el mateix que un oficial picapedrer. El seu mosso, Arnau Berenguer, rep la mateixa quantitat.²⁵

Els fusters més ben situats en l'escala professional eren els mestres d'aixa, especialitzats en la construcció d'embarcacions. De vegades rebien la denominació genèrica de fusters. Eren caps d'obradors importants, la qual cosa els permetia combinar diferents feines. El 1425-1426 quan es refà la grua de Tamarit Chies treballa amb el seu mosso, que cobra un sou menys que ell. Puntualment s'esmenta que s'afegeixen a la colla dos homes més d'aquest mestre, que cobren 2 sous.²⁶ El fet que treballassen a jornal determina que, en el cas de l'obra de la seu, no contractessen la feina. Només hem localitzat un cas de contracte. Es tracta de les capitulacions entre el Capítol i el fuster Esterol referit al manteniment de campanes i terrats de la seu.²⁷ El coneixement que tenien del treball de la fusta els feia especialment valuosos en moments de construcció de sectors alts de l'edifici, quan calia confeccionar grans bastides i cintres per a poder tancar les voltes. De la mateixa manera, es mostren com a professionals experts en la confecció d'aparells d'elevació de pesos, habilitat que com hem vist compartien amb els mestres de cases. El setembre de 1421 es desmunta la grua del damunt de les capelles i el febrer de 1422 es torna a fer. Participen a l'obra Joan Català com a mestre d'aixa, Domènec Chic i Antoni Alcanyís com a fuster, Marc Olzina com a mariner i Antoni Calafat com a calafatador.²⁸ El 1425-1426 es refà la grua de descàrrega del port de Tamarit. Hi participen l'esmentat Arnau Berenguer amb el seu mosso, Chies, Català, Antoni Carbó i Joan Llorenç.²⁹

24. ACTo, ll. o. 1345-1347, fols. 42r-52r.

25. ACTo, ll. o. 1421-1422, fols. 31r-32r.

26. ACTo, ll. o. 1425-1426, fol. 19r.

27. ACTo, NC 1458-1460, 3 d'agost de 1459. Vegeu ap. doc. 122.

28. ACTo, ll. o. 1421-1422, fol. 24r.

29. Tots cobren 4 sous excepte els dos darrers, que en reben 3 per jornal (ACTo, ll. o. 1425-1426, fol. 19r).

La importància dels mestres d'aixa es fa especialment evident el període 1428-1440 quan es construeix la girola i el sector central del presbiteri. El 1428, per citar un exemple, Tomàs Folquer, Joan Martí i Arnau Berenguer fan bastides i cintres durant llargues temporades. Més puntualment treballen a les bastides i la grua Antoni Alcanyís, Mora, Pere Bosch, Català i Esmerich Mascarell. Els dos primers cobren 4 sous i la resta 4 sous i mig, com el mestre major. La majoria acostumen a treballar amb algun mosso.³⁰ Per a l'any 1433-1434 la minuciositat de les despeses permet analitzar pas per pas el procés de tancament de les voltes i la coordinació entre picapedrers i fusters (taula 1).

És freqüent la repetició dels mateixos menestrals a l'obra en anys correlatius. En cap cas se cita l'existència d'un mestre de la fusta com passa en altres fàbriques catedralícies.³¹ A partir de la dècada dels anys trenta, però, apareix esmentat amb molta regularitat Francesc Martí. És mestre d'aixa i treballa en les diferents obres de fusta que es plantegen a cada moment. El 1437-1438 confecciona la grua i un passatge per a pujar al terrat de la seu.³² L'any següent treballa amb el seu mosso en la construcció i manteniment de les bastides superiors. El mes de gener, durant tres dies, Antoni Alcanyís, Francesc Alcanyís i Bernat Comes l'ajuden a fer el bastiment i l'arquet per a descarregar la pedra de la clau major i a baixar-la del vaixell que l'havia transportat fins a Tortosa.³³ El 1439-1440 el trobem desballestant una càrrava que l'obra havia comprat per a aprofitar la fusta en la confecció de la cintra major. Al llarg de més de dos mesos ell mateix, amb l'ajuda de quatre mestres més i els respectius mossos treballen en la confecció d'aquesta cintra, esmerçant un total de jornals de mestres i altres tants d'ajudants. El mes de desembre de 1339 trasllada la grua al damunt de la capella de Sant Pere, i el març de 1440 procedeix a desmuntar la bastida major. A principis d'abril comença a fer l'empostissat que havia de connectar el terrat de l'obra vella amb l'arc major del cap recentment acabat.³⁴

La presència de Francesc Martí a l'obra s'allarga almenys fins a 1451, quan encara el documenten els llibres de l'obra. Sens dubte l'experiència que havia adquirit a l'obra de fusta aplicada a l'edifici feia que el mestre major i el Capítol el valoressen i s'interessessin per la seua continuïtat a la fàbrica.

30. ACTo, ll. o. 1428-1429, fol. 29r i s.

31. DOMENGE, J., 1997, pàg. 200.

32. ACTo, ll. o. 1437-1438, fols. 26r-27v.

33. ACTo, ll. o. 1438-1439, fols. 27r, 33v, 32v-35v i 66v.

34. Els mestres que hi treballen són Joan Català, Pere Bosch, Dalmau i Ramon Sterol, tots a 4 sous i mig (ACTo, ll. o. 1439-1440, fols. 52r-56v i 63v).

ELS MARINERS

La presència d'aquests menestrals a la fàbrica és força puntual però interessant per a constatar la col·laboració entre diferents professionals i l'alt grau d'especialització a què es podia arribar. De la mateixa manera que passava amb el mestres d'aixa, la seua participació a l'obra la determinava el port fluvial i les drassanes de la ciutat. Eren professionals qualificats, com ho demostra el fet que cobraven 4 sous i mig diaris com els mestres de cases, d'aixa o el mestre major de l'obra.

La seua valoració estava vinculada al domini que tenien de tot allò relacionat amb les veles i les cordes. Així, són cridats pel mestre l'any 1385 per a envelar la capella de Sant Pere en ocasió d'una celebració religiosa.³⁵ El 1412 participen, junt amb diferents mestres de cases, en la confecció de la grua del descarregador de Tamarit, lligant les diferents peces de fusta i fent l'aparell per dreçar les càbries. Després de set dies de treball dels mestres Morell i els seus companys fan una primera lligada, i només reben el beure. Al cap d'uns dies una colla fa l'aparell de les càbries amb les mateixes condicions. Una de les naus del riu els presta el material necessari —*exarcia*— per a dreçar-les. Posteriorment, al llarg de quatre dies Marc Olzina, Antoni Mahian i el fill de na Molinera drecen i lliguen les càbries, per aquesta feina cobren entre 3 i 4 sous.³⁶

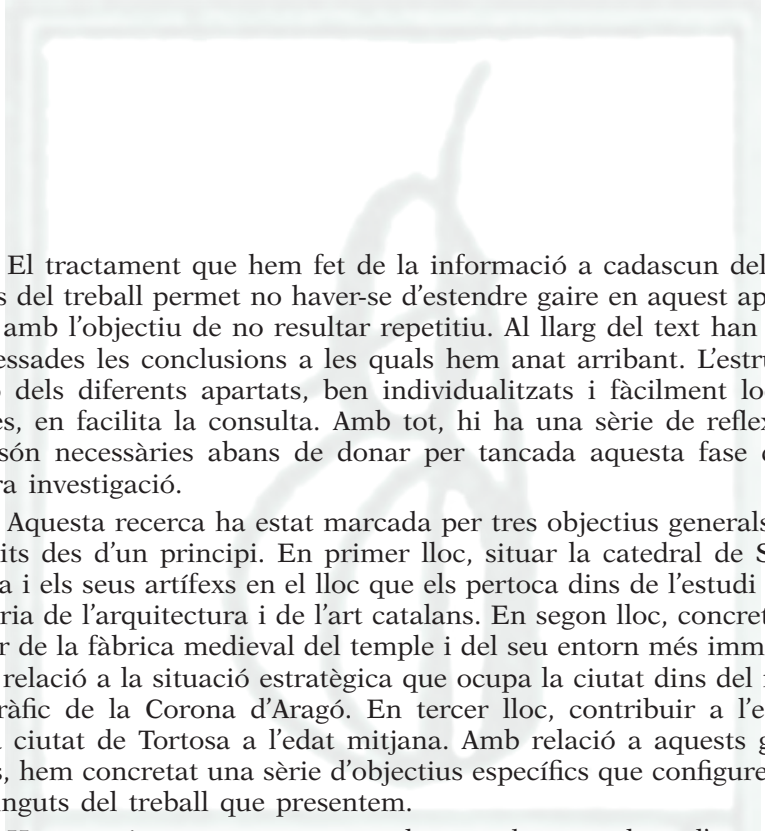
La major presència d'aquests professionals es documenta el mes de setembre de 1439, amb motiu de la confecció de la càbria que havia de servir per a pujar la clau major fins a l'alçada de la volta. Al llarg de més de vint dies treballen en aquest afer fins a 15 mariners diferents ajudant els fusters i el mestre de l'obra. Posteriorment, a partir del 28 de setembre durant cinc dies desmunten l'aparell dirigits per Antoni Joan i Bernat lo Mallorquí.³⁷

35. ACTo, ll. o. 1384-1385, fol. 4v.

36. AHCTE, Fàbrica s/n, 1412. Despeses per fer el descarregador.

37. ACTo, ll. o. 1439-1441, fols. 57r a 58v.

BREU REFLEXIÓ FINAL. UNA OBRA BAIXMEDIEVAL DE GRAN ENVERGADURA

El tractament que hem fet de la informació a cadascun dels capítols del treball permet no haver-se d'estendre gaire en aquest apartat final amb l'objectiu de no resultar repetitiu. Al llarg del text han estat expressades les conclusions a les quals hem anat arribant. L'estructuració dels diferents apartats, ben individualitzats i fàcilment localitzables, en facilita la consulta. Amb tot, hi ha una sèrie de reflexions que són necessàries abans de donar per tancada aquesta fase de la nostra investigació.

Aquesta recerca ha estat marcada per tres objectius generals ben definits des d'un principi. En primer lloc, situar la catedral de Santa Maria i els seus artífexs en el lloc que els pertoca dins de l'estudi de la història de l'arquitectura i de l'art catalans. En segon lloc, concretar el paper de la fàbrica medieval del temple i del seu entorn més immediat amb relació a la situació estratègica que ocupa la ciutat dins del marc geogràfic de la Corona d'Aragó. En tercer lloc, contribuir a l'estudi de la ciutat de Tortosa a l'edat mitjana. Amb relació a aquests grans blocs, hem concretat una sèrie d'objectius específics que configuren els continguts del treball que presentem.

Ha estat important per a nosaltres poder completar l'estudi de l'evolució constructiva del temple, iniciat l'any 1985 amb la tesi de llicenciatura. Hem acabat de definir les etapes constructives de l'absis i primer tram de nau i hem pogut clarificar algunes cronologies que restaven confoses. L'obra gòtica del temple s'estén en un sentit estricte entre el 1345, quan comencen els preparatius, i finals del segle xv, quan s'acaba de pintar la clau major del primer tram de nau acabada de col·locar; aquest sector d'obra s'incorpora a l'edifici de culte de manera activa des del punt de vista litúrgic. En l'evolució constructiva es poden distingir cinc fases o períodes principals. Abans d'aquests, però, podem parlar de precedents en referir-nos als anys de la primera meitat del segle xiv al llarg dels quals les formes gòtiques arriben a Tortosa i es manifesten al recinte catedralici amb elements tan interessants com

la capella de l'Esperança bastida a la seu romànica, la sala capitular de la canònica i el palau del bisbe. Dels dos primers exemples n'hem pogut fer una reconstrucció aproximada gràcies a la documentació conservada. El tercer resta com a testimoni de la plena assimilació de les noves estructures i de les noves formes.

La primera etapa en la construcció de l'edifici del temple, situat entre 1345 i 1349, correspon als preparatius del projecte i a l'adequació del solar, així com a l'inici de l'obra pròpiament dita mitjançant la col·locació de la primera pedra i l'inici de la construcció de fonaments. En aquesta fase és definitiva la intervenció del mestre Bernat Dalguaire, la personalitat del qual es perfila com a força important a tota la zona de la diòcesi de Tortosa en els anys centrals del segle quan les formes del gòtic es consoliden al territori.

Després d'una època d'alentiment important del ritme de treball com a conseqüència de les inestabilitats del tercer quart del segle *xiv*, cap a 1374 s'inicia un segon període d'empenta constructiva que s'allarga fins a principis de la dècada dels anys vint del segle *xv*. Prop de cinquanta anys al llarg dels quals la fàbrica gòtica avança sense afectar l'edifici romànic ni la pràctica quotidiana del culte. Es construeix l'arc perimetral de capelles radials del cap, característiques dins del context del gòtic meridional perquè formen una mena de segon deambulatori que aporta lleugeresa i sentit dinàmic de l'espai a l'edifici. El conjunt d'obra es caracteritza per la seua coherència i sentit unitari, malgrat que al llarg d'aquests anys se succeeixen vuit mestres majors diferents i que, a la primera meitat dels anys vuitanta, l'anàlisi conjunta de la documentació i de l'edifici permet constatar un canvi important del projecte del temple en el qual la participació d'Andreu Julià i Pere Moragues es perfila com a definitiva. Sobre la base de l'edifici dissenyat per Bernat Dalguaire es planteja un nou model menys arrelat a la tradició i més complex, amb espais que s'intercomuniquen i una clara tendència a carregar les empentes als pilars, i així poder alleugerir el mur perimetral. Una solució que no afecta només l'estètica de l'edifici, sinó que a més permet un estalvi de temps i material en la construcció en el sentit en què es movia tota l'arquitectura d'avantguarda d'Europa occidental en els segles del gòtic.

Entre 1420 i 1435 es pot identificar un tercer període constructiu caracteritzat per la construcció de la girola. L'obra d'aquest sector, plantejat al mateix temps que s'aixecava el sector meridional de capelles per Pasqual i Joan de Xulbi, introdueix un canvi de proporcions respecte a la fàbrica de les capelles. Amb tot, i tal com havia passat en obrar-les, el canvi es realitza de manera subtil i progressiva fins al punt que hom ha d'insistir en l'estudi de l'edifici per a adonar-se de la seua existència. La mestria de Joan de Xulbi com a arquitecte resta

suficientment demostrada en l'estructuració de les voltes de la girola, reconegudes per la historiografia recent com un exemple de domini tècnic i de dinamisme. Aquest mateix mestre és el protagonista de la quarta etapa constructiva de l'edifici, que correspon a l'acabament del sector central del presbiteri i que culmina l'any 1441 amb la consagració de la nova capçalera. La documentació ens ha permès reconstruir amb detall el procés constructiu del sector superior de l'absis, fet que aporta elements de reflexió importants per a la història de la construcció. És en aquest moment quan hi ha un altre dels canvis en el projecte del temple. En aquest cas, però, no afecta tant a les estructures com al disseny. Es fa palès el canvi en el plantejament dels capitells dels pilars i al que hi ha a la base del pilar sud-oest que separa el primer tram de nau central del corresponent lateral. En endavant aquesta modificació és aplicada a la resta de motllures, bases i capitells de l'edifici fins ben entrada l'època moderna.

Per acabar amb l'evolució constructiva del temple, el cinquè i darrer període se situa entre 1441 i 1499. És el moment en què es construeix el primer tram de nau i les capelles laterals adjacents. L'element havia estat plantejat amb anterioritat. És ara, però, quan s'aixeca, dirigit encara en un primer moment per Joan de Xulbi. La documentació no ens permet resseguir la construcció de la nau amb el mateix detall amb què ho hem pogut fer per a la capçalera. Amb tot, hem pogut identificar l'evolució general de l'obra, els mestres del període i els principals promotors de l'obra, fet que permet considerar prou treballat el conjunt gòtic del temple que era objectiu inicial d'aquest estudi. La informació que en conjunt hem treballat crea una base de coneixement sòlida a partir de la qual es podrà avançar en el coneixement de l'edifici en futures investigacions portades a terme des de diferents disciplines.

Especialment interessant per a nosaltres i per a l'àmbit de la història de l'arquitectura a la Corona ha estat rectificar les teories tradicionals sobre la situació de la catedral romànica i aportar al voltant de l'edifici un volum d'informació suficient com per a poder entendre el paper que va jugar mentre va existir, especialment al llarg dels segles que va coexistir amb la construcció actual. L'edifici romànic se situava just a sota de la nau de l'actual temple, orientat a l'est com aquest encara que amb una certa variació de graus respecte al punt cardinal. Va ser un edifici important, al qual el desconeixement per part de la historiografia ha deixat molts anys al racó d'allò que és desconegut. La informació de què en aquest moment disposem el perfila com un dels edificis representatius del darrer romànic. Aprofundir en el seu coneixement, especialment a través de l'arqueologia, podrà aportar en un futur informació interessant que ajude a acabar de clarificar aquest període i a traçar els precedents de les formes pròpies del segle XIII. En

un altre sentit, la informació sobre l'estreta relació que van mantenir totes dues obres, la romànica i la gòtica, fins al segle XVIII completa els estudis realitzats a les seus de Barcelona i Girona en la mateixa direcció i demostra un cop més la importància que va tenir l'arquitectura romànica preexistent en la formulació de les proporcions i estructures de les obres gòtiques de gran envergadura.

Un aspecte només iniciat ha estat l'estudi del conjunt de relleus arquitectònics que conté l'edifici del temple. El nostre apropament ha estat realitzat des de l'òptica de l'evolució constructiva, encara que la riquesa iconogràfica i estilística que els caracteritza ens ha obligat a deturar-nos mínimament en la seua descripció. La tasca de localització i catalogació ha estat feixuga amb relació al profit que hem tret de l'estudi, fet només de manera parcial i en superfície. Amb tot, el desconeixement que es tenia fins ara del conjunt i la seua qualitat fan que el capítol que els hem dedicat tinga interès especial dins del conjunt. El mateix podem dir de l'aparell gràfic i documental que acompanya el text, en la majoria de casos inèdit. Hem pogut distingir fins a dotze mans diferents en la realització dels relleus, corresponent a dotze escultors que en la majoria dels casos resten en l'anonimat. Podem relacionar amb una autoria concreta cinc grups d'exemples, vinculats explícitament per la documentació a Antoni Guarc, Pere Moragues, Joan de Mainí, Bartomeu Santalínia i Pere Garçó. Excepte Pere Moragues i Bartomeu Santalínia, la resta eren mestres fins aquest moment desconeguts que nosaltres documentem per primer cop. El cas de Bartomeu Santalínia resulta especialment interessant perquè era un escultor documentat del qual no se'n coneixia obra conservada, així com per la qualitat de l'obra que ara li podem atribuir.

El nostre estudi, però, no s'ha limitat a l'edifici estricte del temple. Hem considerat necessari parlar de catedral en un sentit més ampli, tal com s'entenia a l'edat mitjana. Per això hem iniciat l'estudi de l'entorn canonical. N'hem definit l'estructura i els components dins del període baixmedieval, a més de traçar l'evolució general del conjunt des d'aleshores fins a l'actualitat. Des del punt de vista de les transformacions de la ciutat hem pogut aportar una proposta de funcionament del sector urbà de la catedral, un dels més complexos per la continuïtat de poblament que presenta des d'època romana i per haver estat des de sempre centre de poder religiós i civil. En aquest sentit, considerem especialment interessant la documentació de part del tram sud-est de l'antiga muralla romana, que paral·lelament s'ha pogut localitzar a través de l'arqueologia i que corrobora les darreres teories publicades sobre el perímetre de la ciutat antiga.

Amb relació al món de la història de l'art hem aportat informacions útils que permeten millorar el coneixement de les relacions

artístiques dins de l'àmbit de la Corona. Per la seua situació geogràfica Tortosa és punt de cruïlla dels territoris catalans, valencians, aragonesos i insulars; la seua diòcesi els ha articulats des del segle XII, per no anar més enrere. D'aquest tema, oblidat tradicionalment, se n'ha parlat a bastament els darrers anys. Cal encara, però, insistir-hi. Si més no per a contrarestar la tasca de disgregació derivada de l'actual divisió administrativa. La documentació consultada fa referència principalment a les relacions amb els dos primers territoris. La tercera resta també apuntada amb la presència de Pere Moragues al final de la seua etapa saragossana. En general, el tràfic d'artistes i menestrals que s'observa a l'obra demostra que la ciutat es troba plenament integrada al circuit de relacions artístiques baixmedievales. Tant amb relació als principals centres de decisió i creació —Lleida en un primer moment i Barcelona i València després—, com també al territori diocesà, d'on rep la majoria de menestrals. En aquest sentit, a través de l'obra de la seu s'endevina l'activitat de les terres situades tant al vessant català com al valencià de la diòcesi. Cal fer esment, en aquest sentit, a la presència de mestres estrangers en èpoques en què també a altres ciutats de la Corona està documentada la seua arribada. És en aquest àmbit que pensem que té utilitat la nòmina de menestrals realitzada d'acord amb la informació aportada pels llibres de l'obra. Ha de servir d'ajuda a altres investigadors a l'hora de traçar el marc de l'activitat constructiva i artística en general a la zona i a altres centres de la Corona.

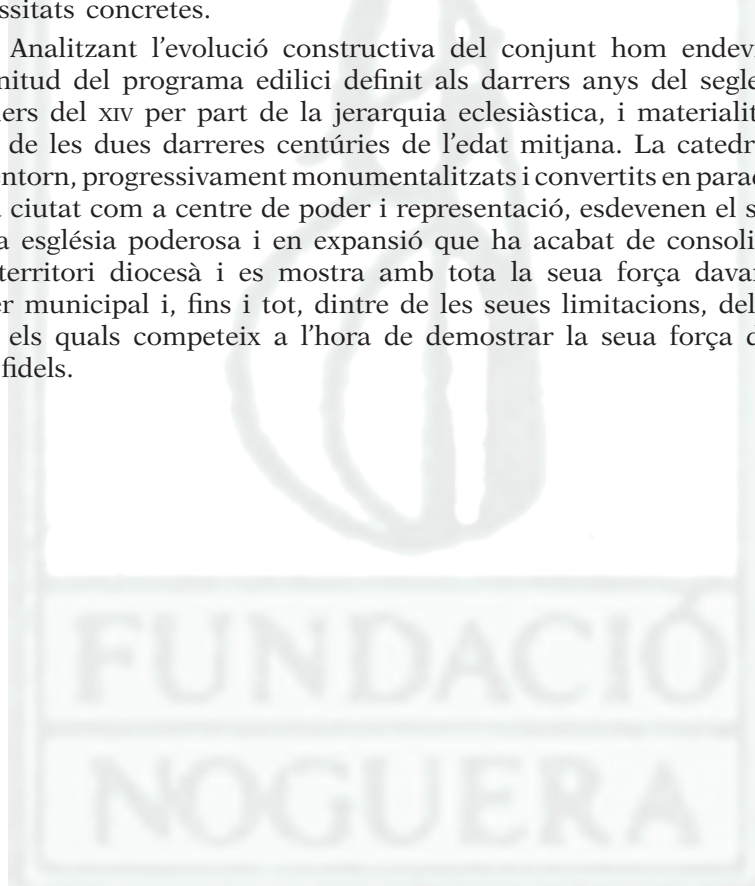
L'estudi de la documentació demostra que la catedral és un edifici que interessa a tots els poders pel seu caràcter emblemàtic. En la seua construcció hi participen el Capítol de Santa Maria, el bisbe i la ciutat. Cadascun d'aquests organismes intenta acaparar el màxim de protagonisme a l'hora de prendre decisions i demostrar la seua participació. Aquest fet resulta obvi fins i tot amb la consulta de la documentació capitular, evidentment parcial en aquest aspecte. L'interès de la reialesa, conscient del caràcter simbòlic d'una empresa com aquesta, tampoc hi és absent. A l'obra hi participen mestres ben relacionats amb la casa reial. El cas de Pere Moragues és el que millor ho exemplifica.

La documentació d'aquest darrer mestre com a director de la fàbrica tortosina ha estat també una aportació important d'aquest estudi. Ha permès completar la biografia d'un dels artistes més interessants i polifacètics de la segona meitat del tres-cents, confirmant la seua formació com a arquitecte qualificat a més de com a escultor i orfebre. Aquesta troballa, però, malgrat ser força representativa i important per a la història de l'art català, no ha de fer desmerèixer l'interès que té haver pogut definir amb detall els diferents períodes de mestratge dels arquitectes que van dirigir l'obra baixmedieval, alguns dels quals restaven fins ara en l'anonimat. El mateix podem dir per a altres pro-

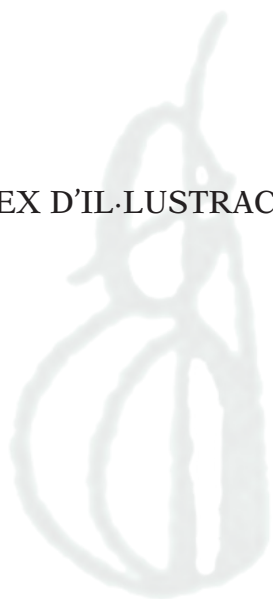
fessionals qualificats, ja sia escultors, picapedrers o fusters, dels quals esperem que es puga completar la biografia amb estudis futurs.

En definitiva, l'obra de Santa Maria de Tortosa a la baixa edat mitjana, tant si l'entenem en el sentit estricte de l'edifici de la seu com en el sentit ampli de conjunt episcopal, té totes les característiques d'una fàbrica de gran envergadura i com a tal ha de ser considerada. Representa per a la ciutat i el territori un focus de desenvolupament econòmic important. Atrau professionals del territori proper i llunyà, alguns dels quals s'acaben de formar a la mateixa fàbrica mentre que d'altres hi arriben quan gaudeixen d'un ampli reconeixement. Sintetitza els avenços estructurals i estilístics de l'època, adaptant-los a les seues necessitats concretes.

Analitzant l'evolució constructiva del conjunt hom endevina la magnitud del programa edilici definit als darrers anys del segle XIII i primers del XIV per part de la jerarquia eclesiàstica, i materialitzat al llarg de les dues darreres centúries de l'edat mitjana. La catedral i el seu entorn, progressivament monumentalitzats i convertits en paradigma de la ciutat com a centre de poder i representació, esdevenen el símbol d'una església poderosa i en expansió que ha acabat de consolidar el seu territori diocesà i es mostra amb tota la seua força davant del poder municipal i, fins i tot, dintre de les seues limitacions, del reial, amb els quals competeix a l'hora de demostrar la seua força davant dels fidels.

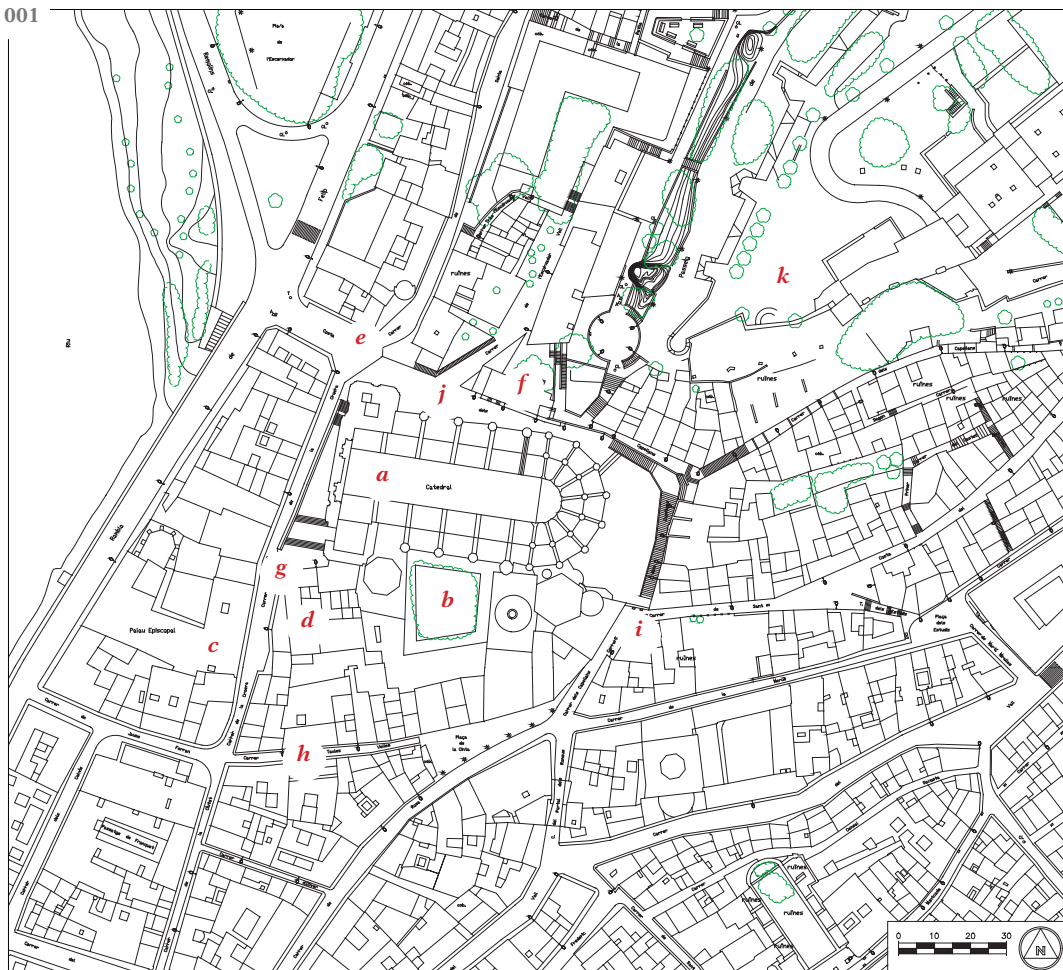

ANNEX D'IL·LUSTRACIONS

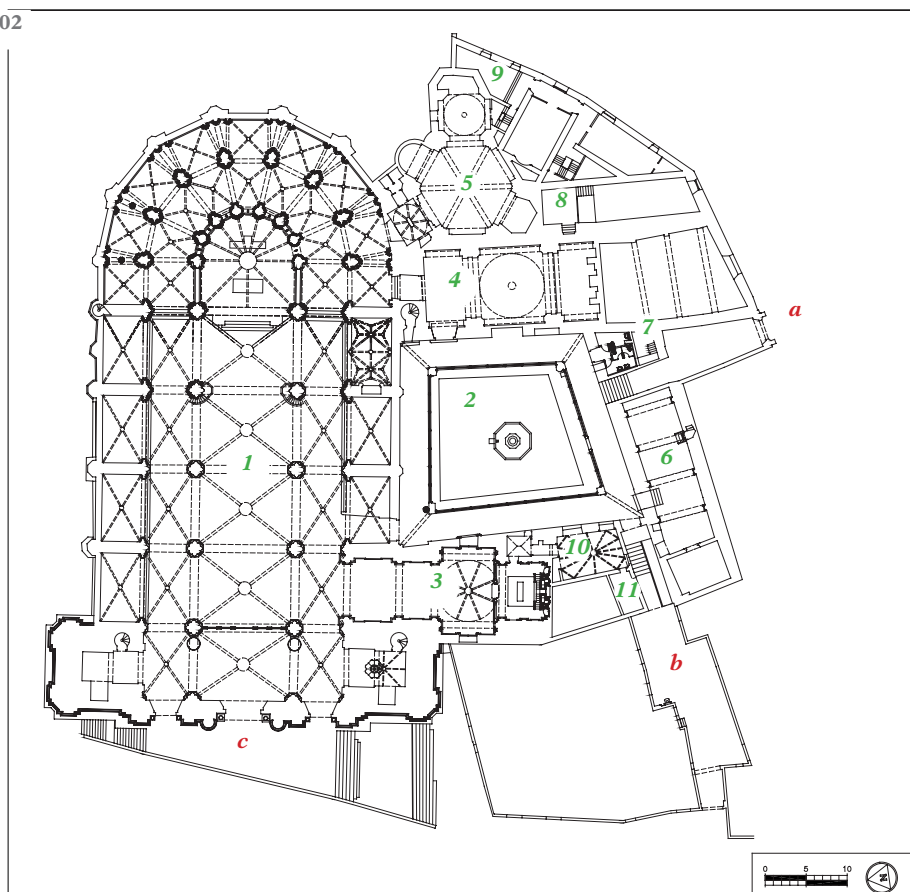
FUNDACIÓ
NOGUERA

001

001 Plànol de situació del sector urbà de Santa Maria, amb indicació dels edificis històrics més representatius (J. Lluís - V. Almuni).

a. Catedral de Santa Maria.	g. Carrer de Creuera.
b. Claustre i edificis de l'antiga canònica.	h. Carrer de Taules Velles.
c. Palau del bisbe.	i. Carrer de la Suda (antigament, carreró de Capellans).
d. Antic palau episcopal romànic.	j. Carrer costa de Santa Maria.
e. Restes de l'antic portal de Tamarit.	k. Castell de la Suda.
f. Antic hospital de Santa Maria.	

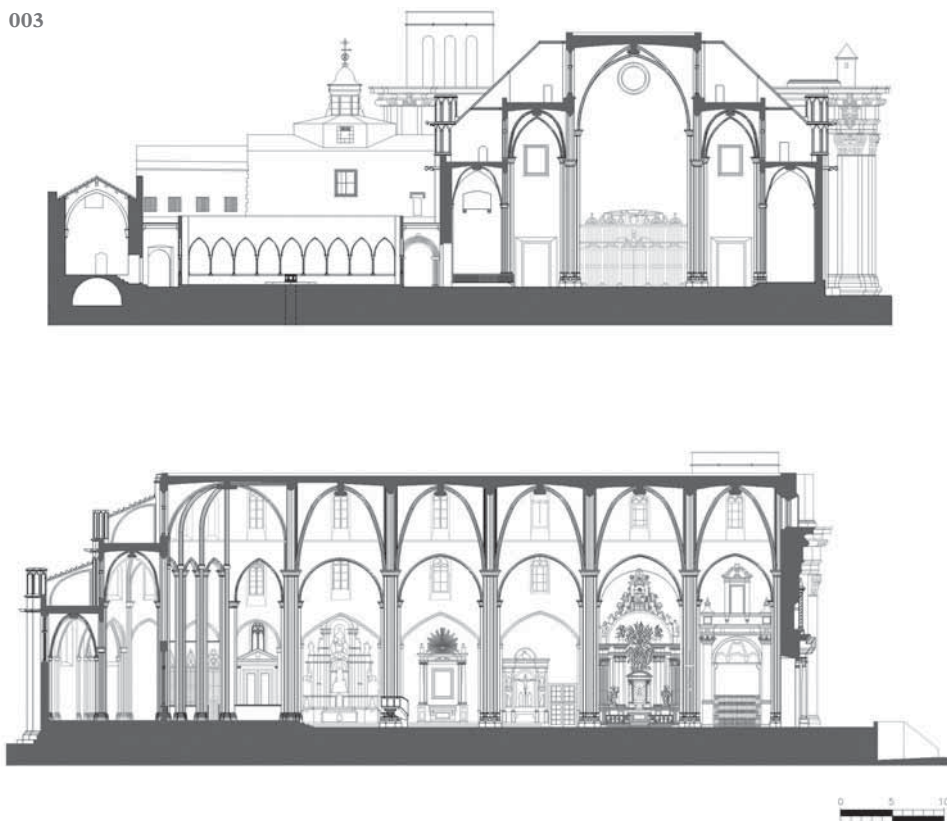

002 Planta actual del recinte catedralici, format pel temple de Santa Maria i els edificis de l'antiga canònica agustiniana, organitzats al voltant del claustre (J. Lluís - V. Almuni).

- a.** Accés a la porta de l'Olivera.
- b.** Accés a la plaça de Palau.
- c.** Accés a la façana principal de la catedral.

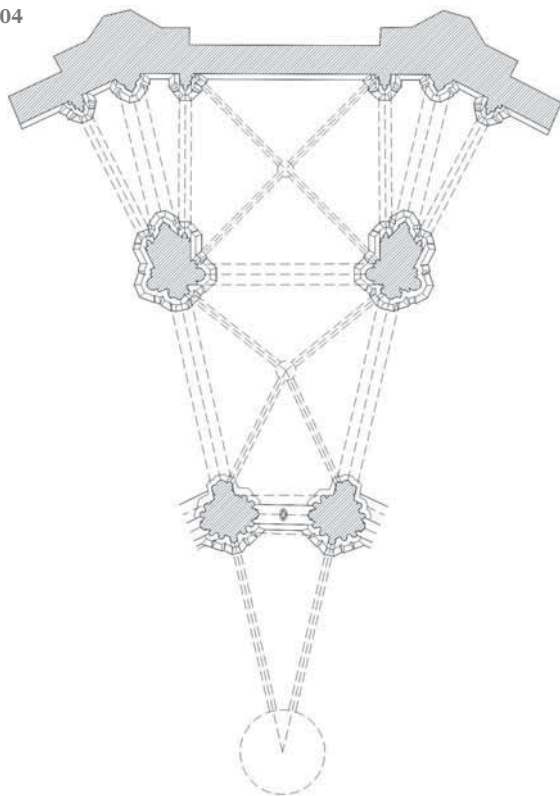
- 1.** Temple.
- 2.** Claustre.
- 3.** Capella de la Santa Cinta.
- 4.** Capella del Santíssim. Parròquia del Sant Crist.
- 5.** Sagristia de la catedral.
- 6.** Refetor.
- 7.** Aula Major a la planta baixa i dormitori al primer pis.
- 8.** Antic edifici de la llibreria i l'arxiu. Parròquia del Sant Crist de la catedral.
- 9.** Magatzem de la sagristia de la catedral.
- 10.** Sagristia de la Reial Arxiconfraria de la Cinta.
- 11.** Arxiu de la Reial Arxiconfraria de la Cinta.

003

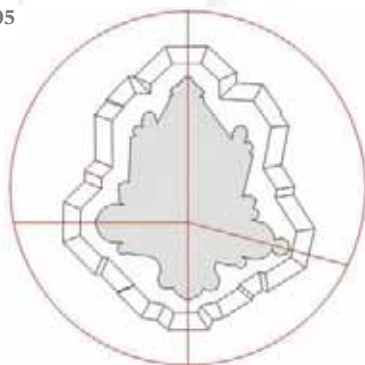
003 Seccions transversal i longitudinal del temple. La superior inclou la secció del claustre i de l'antic menjador de canonges (J. Lluís).

004

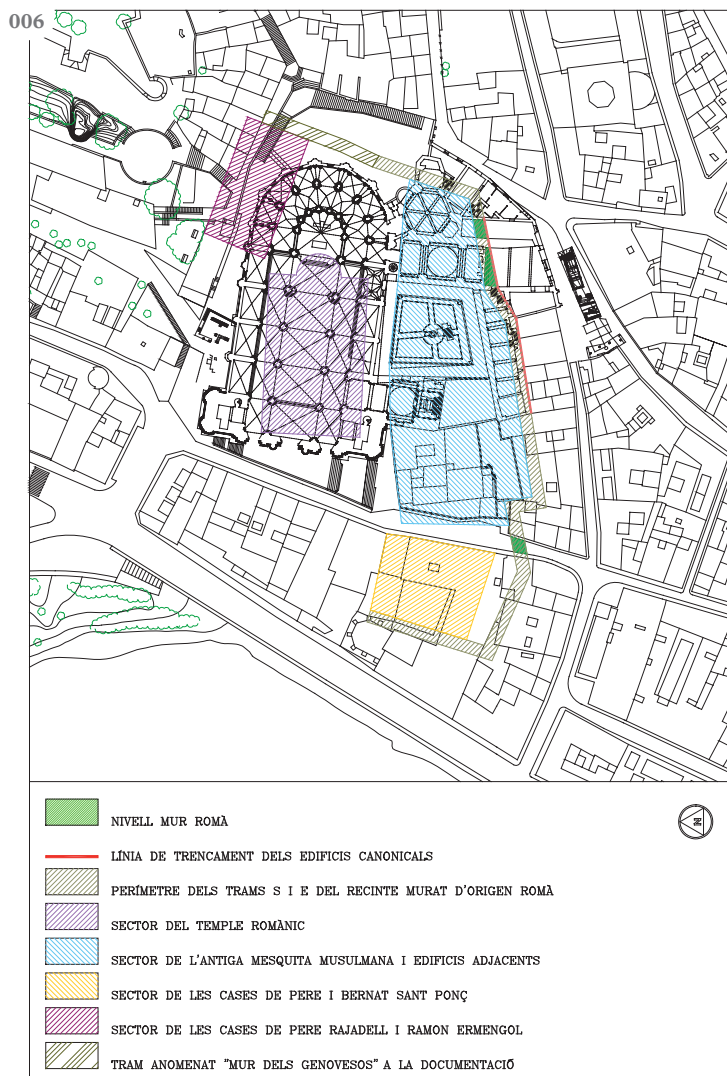
004 Detall d'un dels trams estructurals de l'absis del temple. Es representa en línia contínua el mur perimetral, els pilars que separen les capelles de la girola i els que en marquen el pas al sector central del presbiteri. En línia discontínua es representen els arcs formers i torals, així com els creuers de les voltes (J. Lluís).

005

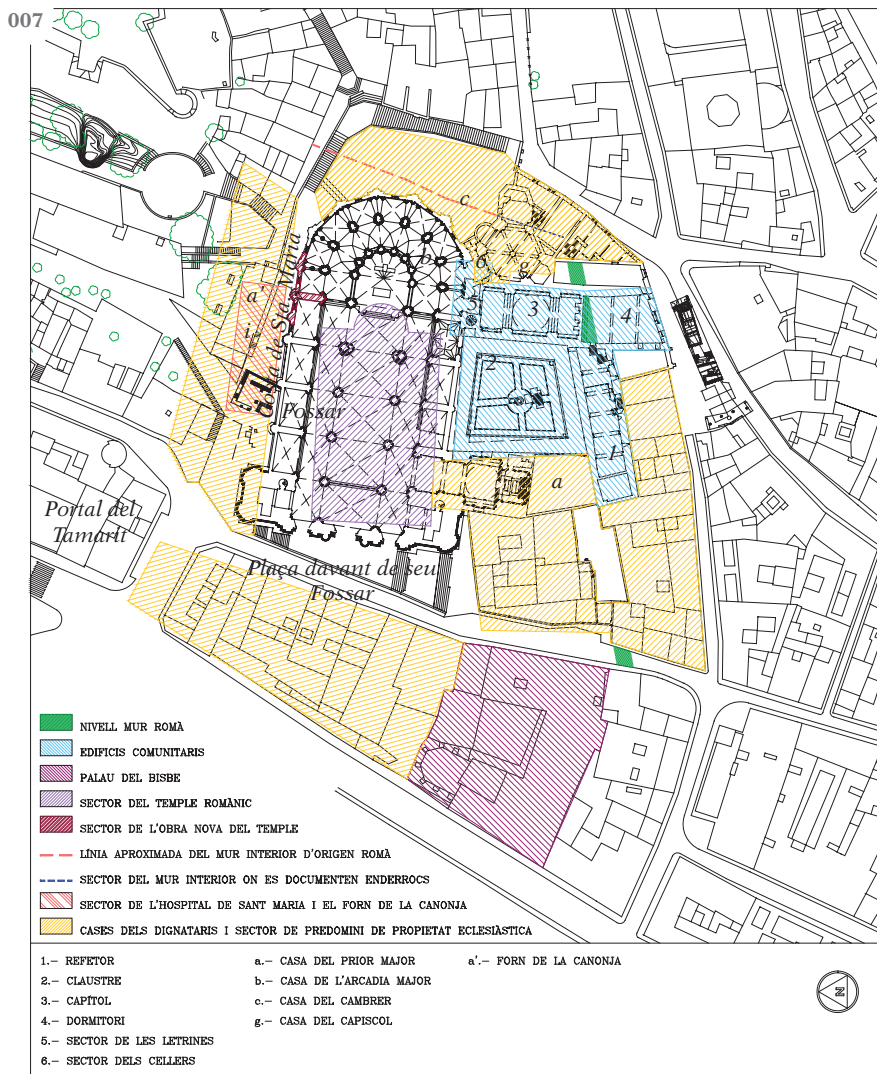

005 Secció dels pilars de la capella de Sant Pere i de l'antiga capella de Sant Pau, actualment de la Pietat. S'adverteix l'adaptació del perfil de l'element a les forces que en cada cas rep en funció de la seva situació en l'arc radial (J. Lluís).

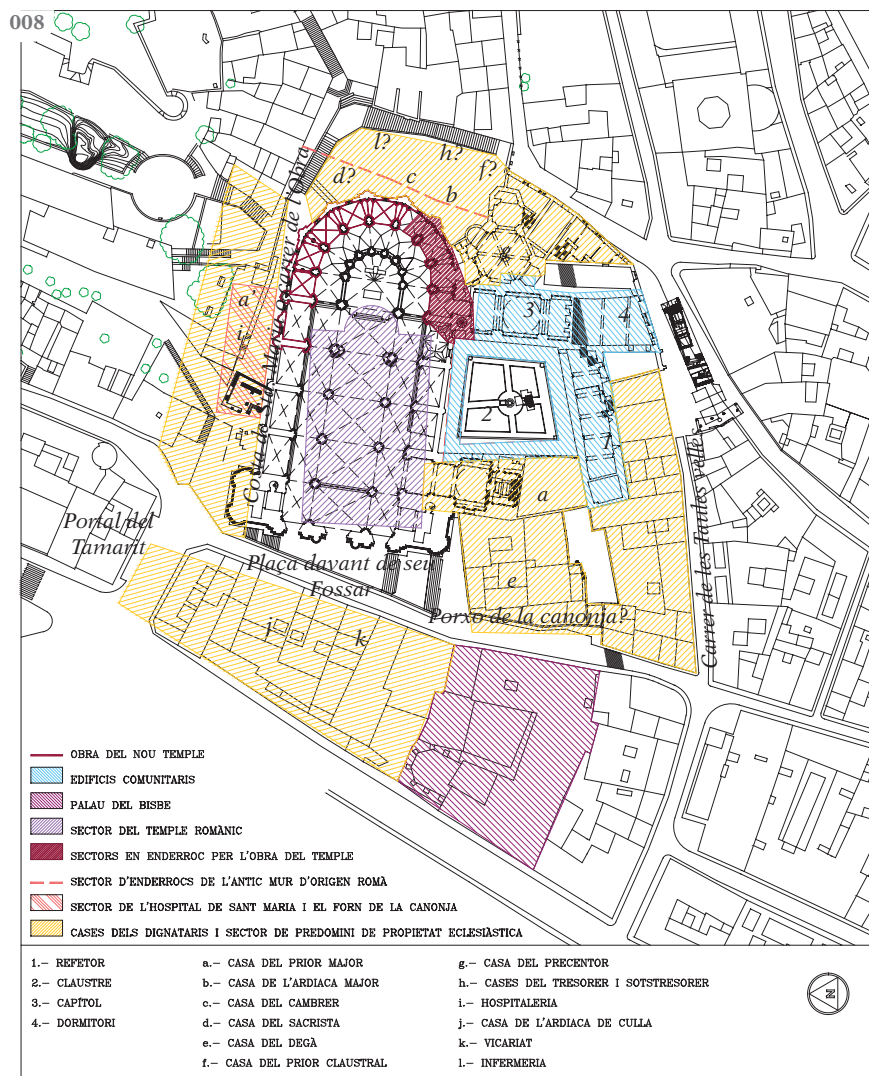

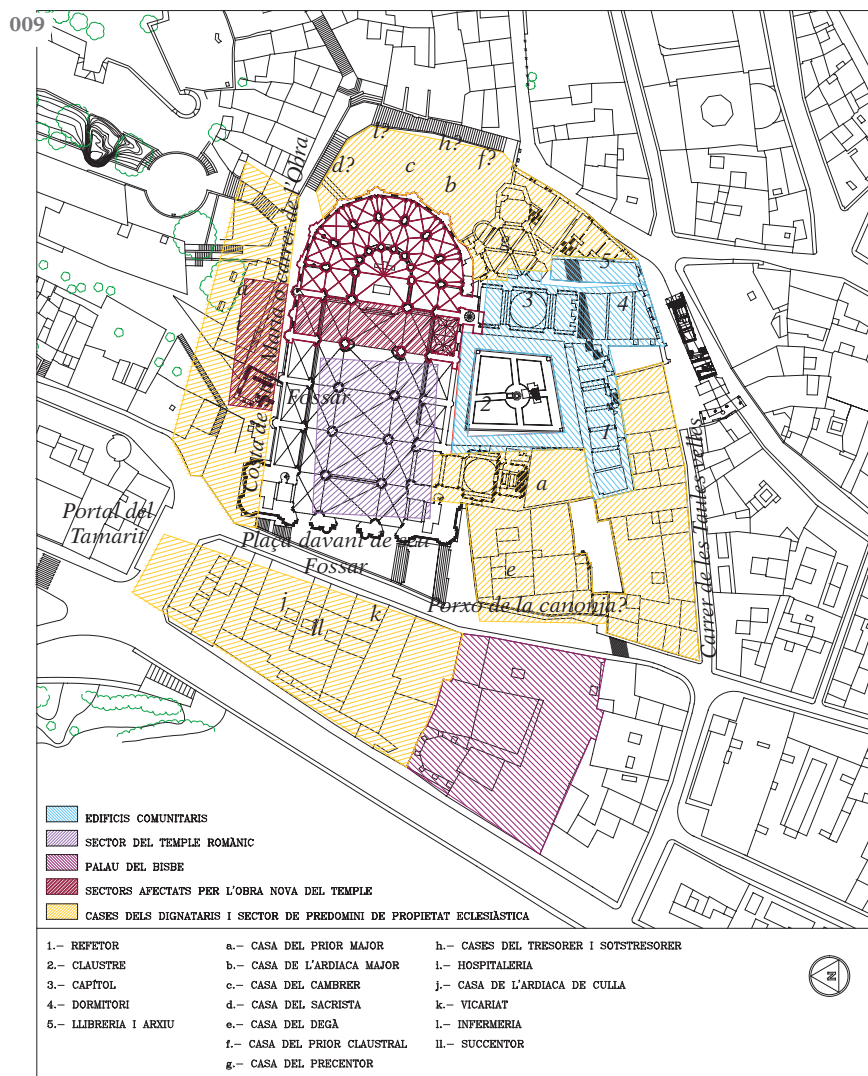
006 Proposta de reconstrucció, sobre un plànol actual, del sector urbà de la catedral a la segona meitat del segle XII (V. Almuni - J. Lluís). Segons la nostra hipòtesi, en aquest moment es defineix l'estructura canonical en aixecar la catedral romànica al solar que després ocuparia l'actual, enderrocar l'antiga mesquita musulmana i els edificis adjacents i començar a planificar, on havia estat aquesta darrera, els elements principals de la canònica.

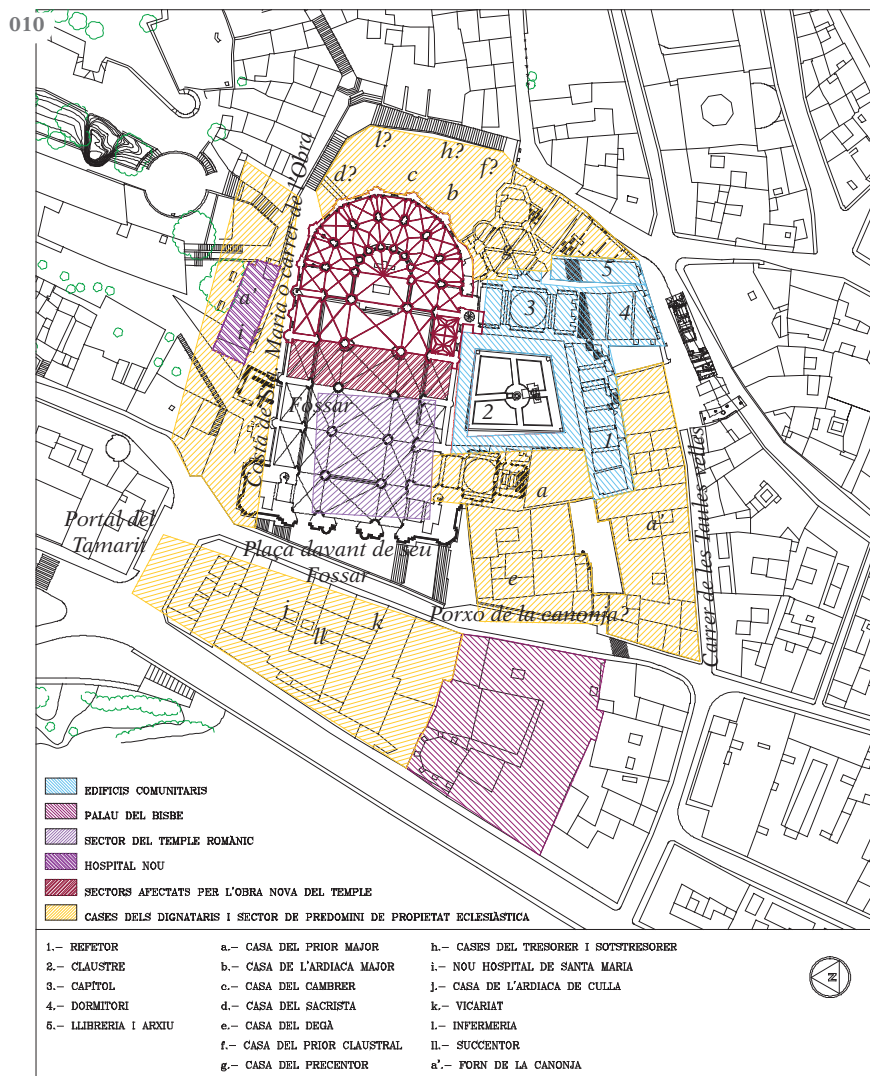
007 Proposta de reconstrucció del sector urbà de la catedral a la segona meitat del segle XIV (V. Almuni - J. Lluís). En aquest moment el palau episcopal ha estat recentment traslladat a l'emplaçament actual i han començat les obres del nou temple per l'extrem nord de l'absis. L'estructura canonical i la disposició de l'hospital i de les cases de dignitats s'ha anat definint al llarg del segle XIII. L'obra de la sala capitular gòtica fa poc que s'ha acabat i han començat les obres del dormitori comunitari, fet que ha suposat l'amortització de sectors importants de l'antic mur romà.

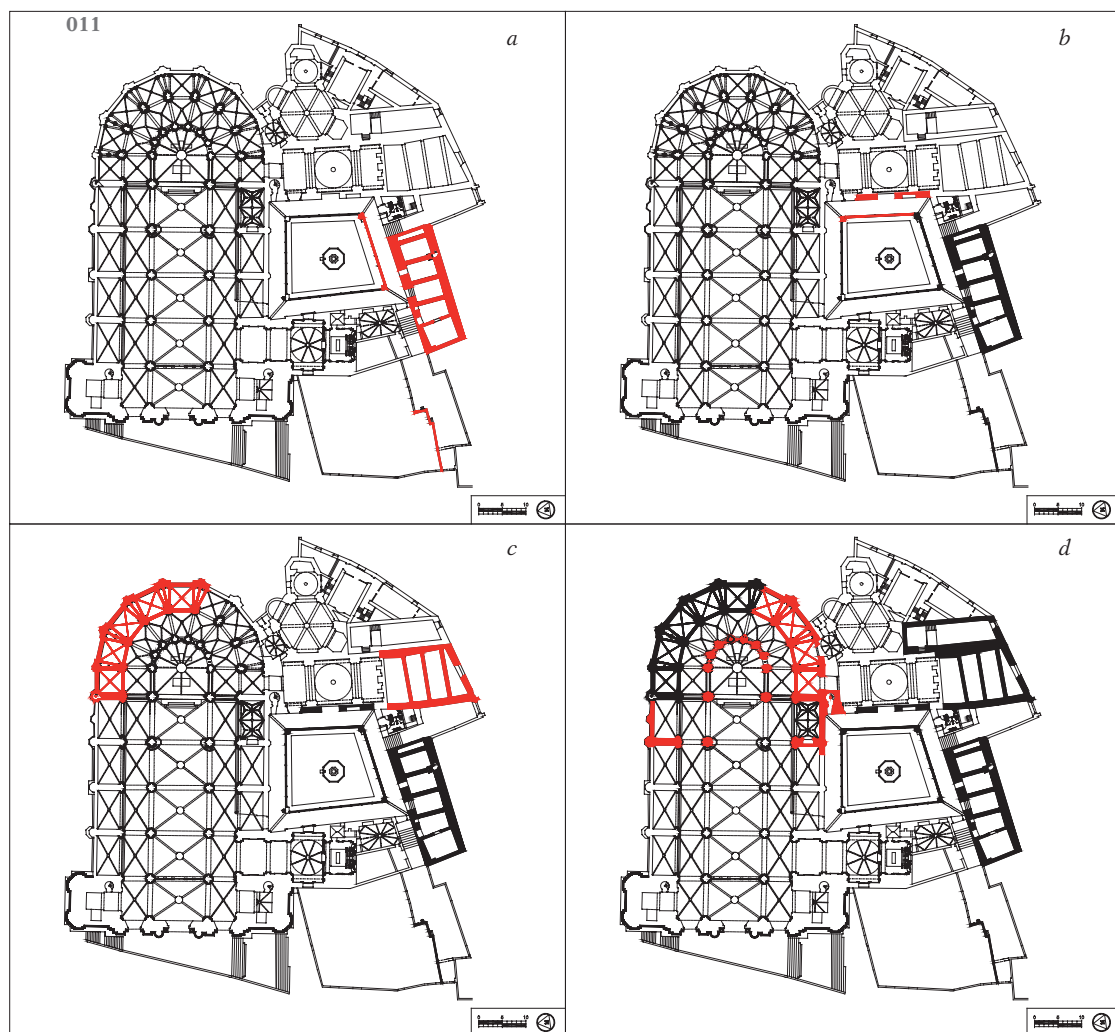
008 Proposta de reconstrucció del sector urbà de la catedral a finals del segle XIV (V. Almuni - J. Lluís). L'obra del segment nord de les capelles radials del nou temple gòtic està avançada, i es treballa en l'enderroc de sectors de la canònica on es vol continuar aixecant l'arc perimetral de la capçalera. El temple romànic encara no s'ha vist alterat per les obres.

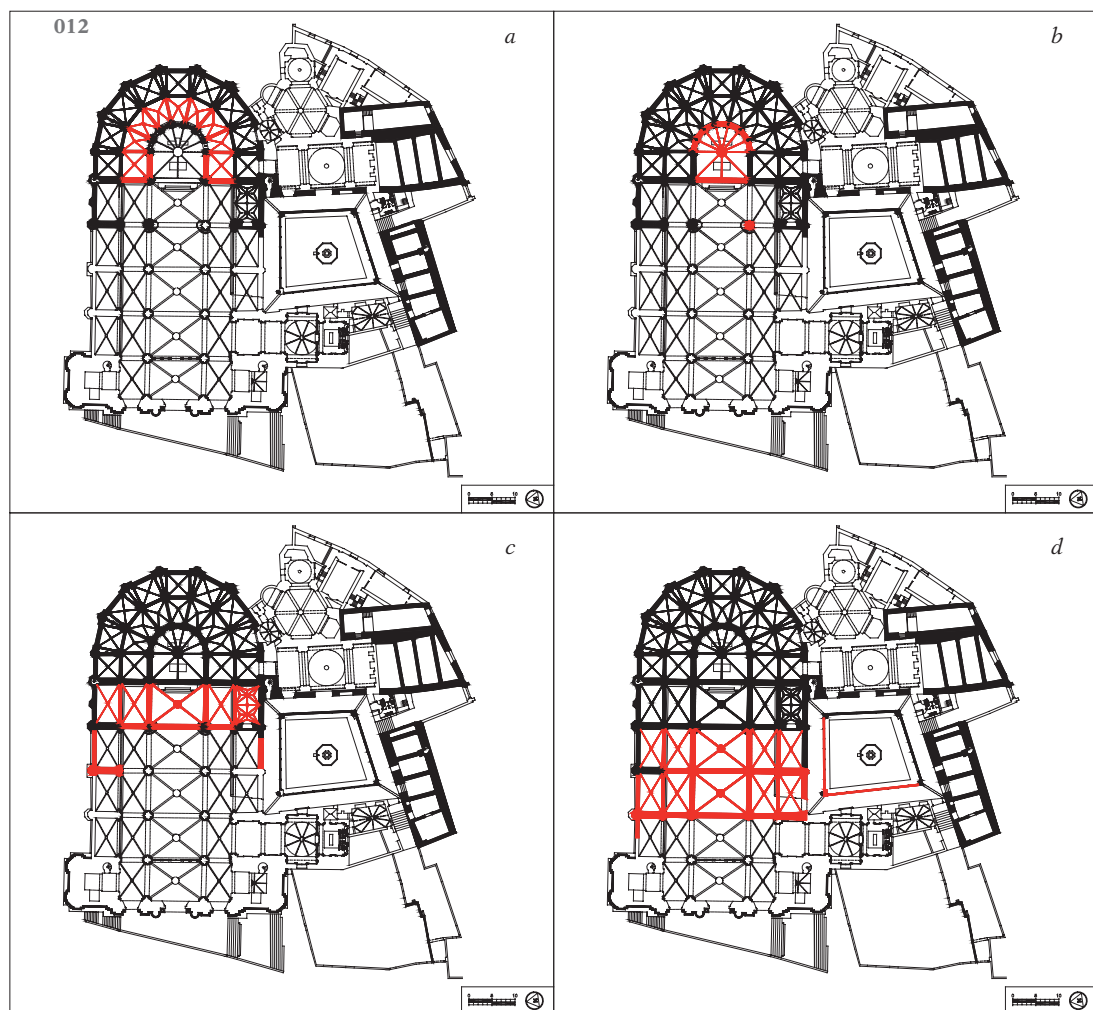
009 Proposta de reconstrucció del sector urbà de la catedral a mitjan segle xv (V. Almuni - J. Lluís). A partir del 1428 comencen les obres d'enderroc de la capçalera del temple romànic. L'any 1441 es consagra l'obra nova de l'absis, recentment acabada, i al cap de poc s'inicia l'enderroc de l'hospital de Santa Maria i del forn de la canònica amb l'objectiu de traslladar-ne l'emplaçament i permetre l'avenç de les obres de la nau.

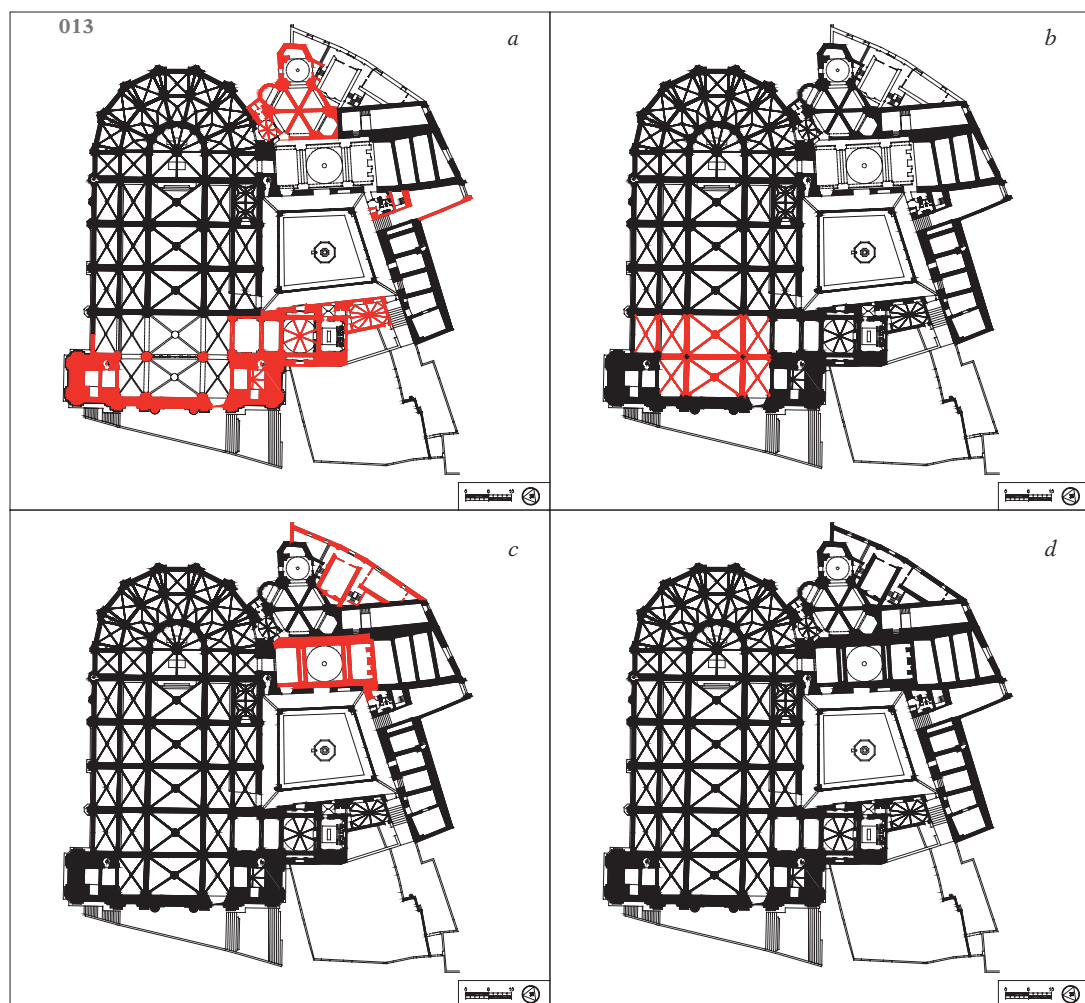
010 Proposta de reconstrucció del sector urbà de la catedral a finals del segle xv (V. Almuni - J. Lluís). En aquest moment es completa el primer tram de nau i les obres del temple es concentren en l'enderroc de part de la nau romànica, així com en la fonamentació i construcció de murs del segon tram de la nau nova. L'hospital i el forn ocupen els solars que mantindran fins a la seva desaparició.

011 Etapes constructives de l'actual recinte catedralici. Les imatges corresponen als elements que estaven aixecats el 1300 (a), el 1340 (b), el 1400 (c) i el 1428 (d). En negre, els elements antics; en roig, els de nova construcció (V. Almuni - J. Lluís).

012 Etapes constructives de l'actual recinte catedralici. Les imatges corresponen als elements que estaven aixecats el 1434 (a), el 1450 (b), el 1500 (c) i el 1600 (d). En negre, els elements antics; en roig, els de nova construcció (V. Almuni - J. Lluís).

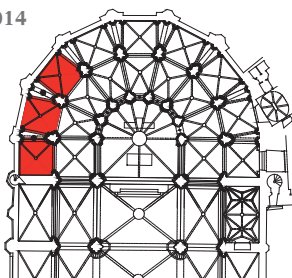
013 *Etales constructives de l'actual recinte catedralici. Les imatges corresponen als elements que estaven aixecats el 1700 (a), el 1800 (b), el 1900 (c) i el 2000 (d). En negre, els elements antics; en roig, els de nova construcció (V. Almuni - J. Lluís).*

014 Seqüència cronològica del tancament de les voltes del presbiteri i del primer tram de nau del temple. Sector de les capelles radials de l'absis (1383-1424) (V. Almuni - J. Lluís).

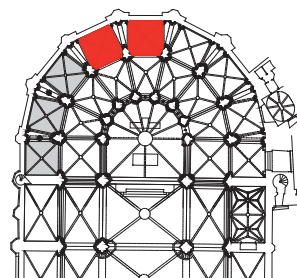
Elements ja existents

Elements de nova construcció.

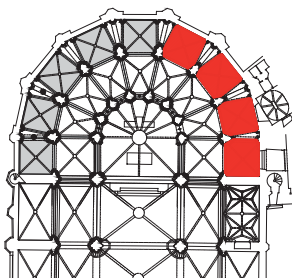
014

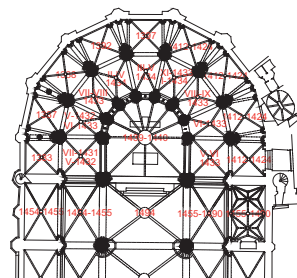
1383-1388

1392-1397

1412-1424

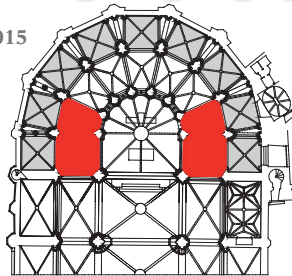

015 Seqüència cronològica del tancament de les voltes del presbiteri i del primer tram de nau del temple. Sector de la girola (1432-1434) (V. Almuni - J. Lluís).

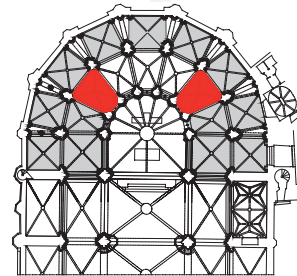
Elements ja existents

Elements de nova construcció.

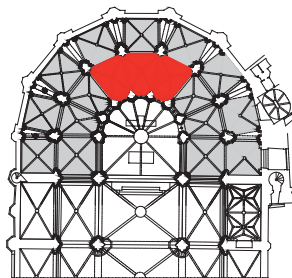
015

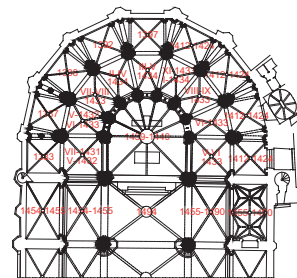
1432-1433

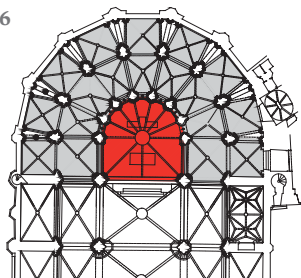
1433

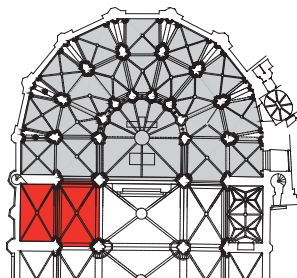
1434

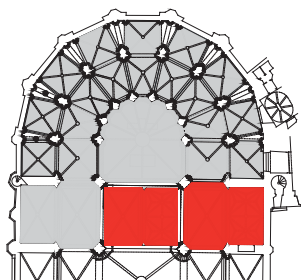
016

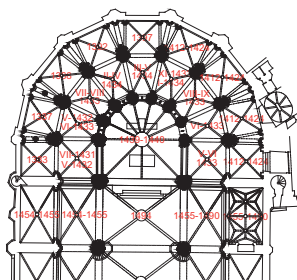
1439-1440

1454-1455

1455-1494

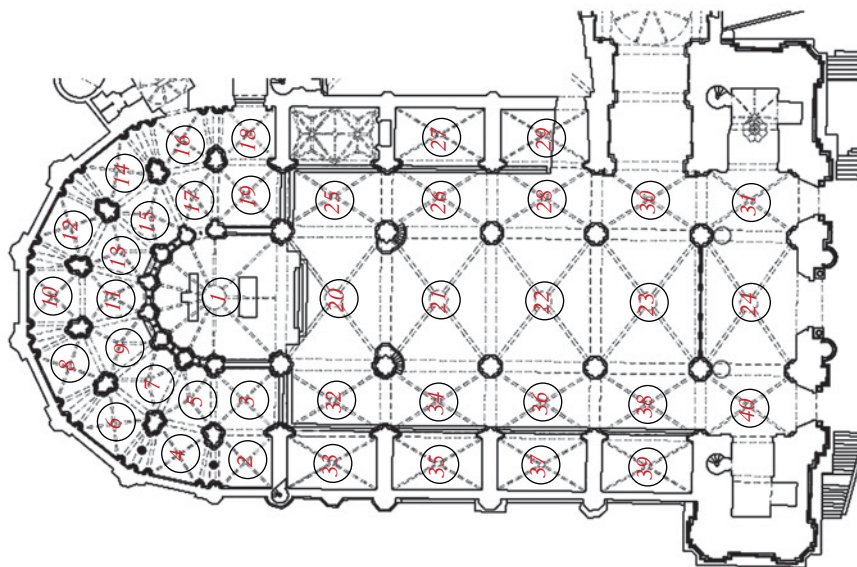
016 Seqüència cronològica del tancament de les voltes del presbiteri i del primer tram de nau del temple. Sector central del presbiteri i primer tram de la nau (1439-1494) (V. Almuni - J. Lluís).

Elements ja existents

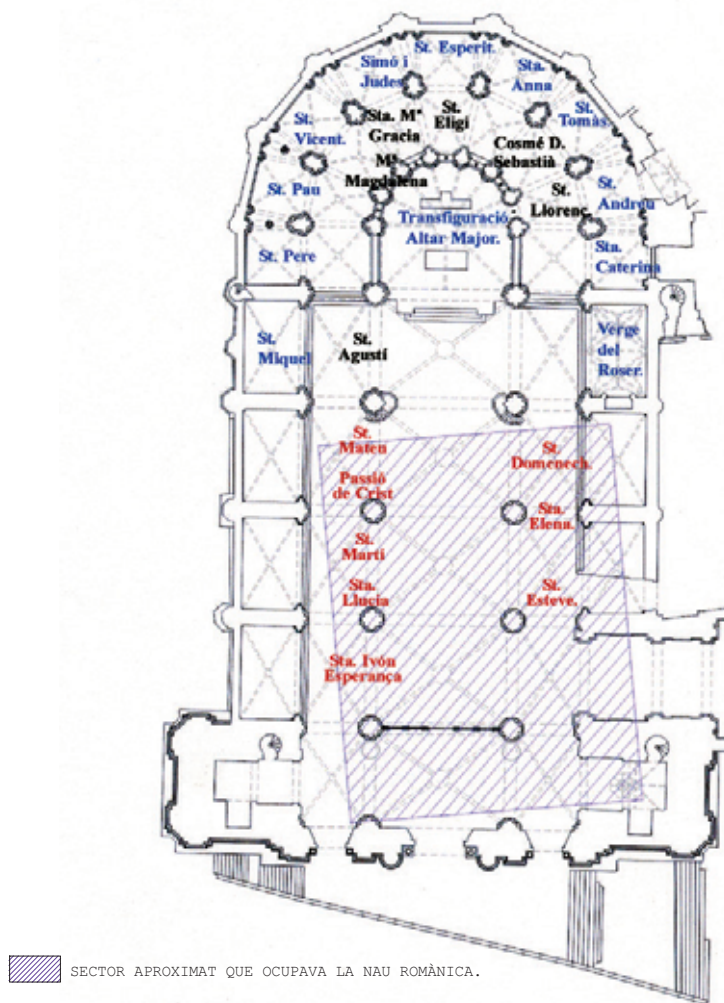
Elements de nova construcció.

FUNDACIÓ
NOGUERA

017 Dedicació de les claus de volta del temple (J. Lluis).

1. Coronació de la Verge
2. Sant Pere
3. Santa Lúcia
4. Sant Pau
5. Santa Apolònia
6. Sant Vicent
7. Santa Margarida d'Antioquia
8. Sant Simó i sant Judes
9. Santa Quitèria
10. L'Esperit Sant
11. Santa Eulàlia
12. Santa Anna i sant Joaquim
13. Santa Tecla
14. Sant Tomàs i sant Joan Baptista
15. Santa Úrsula o santa Dorotea
16. Sant Andreu
17. Santa Filomena o santa Cristina
18. Santa Caterina
19. Santa Bàrbara
20. Sant Agustí
21. Sant Gregori
22. Escut d'Espanya
23. Sant Jeroni
24. Sant Tomàs d'Aquino
25. Sant Joan Baptista
26. Sant Eudald
27. Santa Justa i santa Rufina
28. Santa Càndida
29. Sant Domingo de Guzmán
30. Sant Agustí
31. Santa Teresa
32. Santa Maria Magdalena
33. Sant Miquel
34. Sant Jeroni
35. La Verge i el Nen Jesús
36. Santa Còrdula
37. Sant Pau
38. Sant Jeroni
39. Sant Esteve
40. Sant Antoni

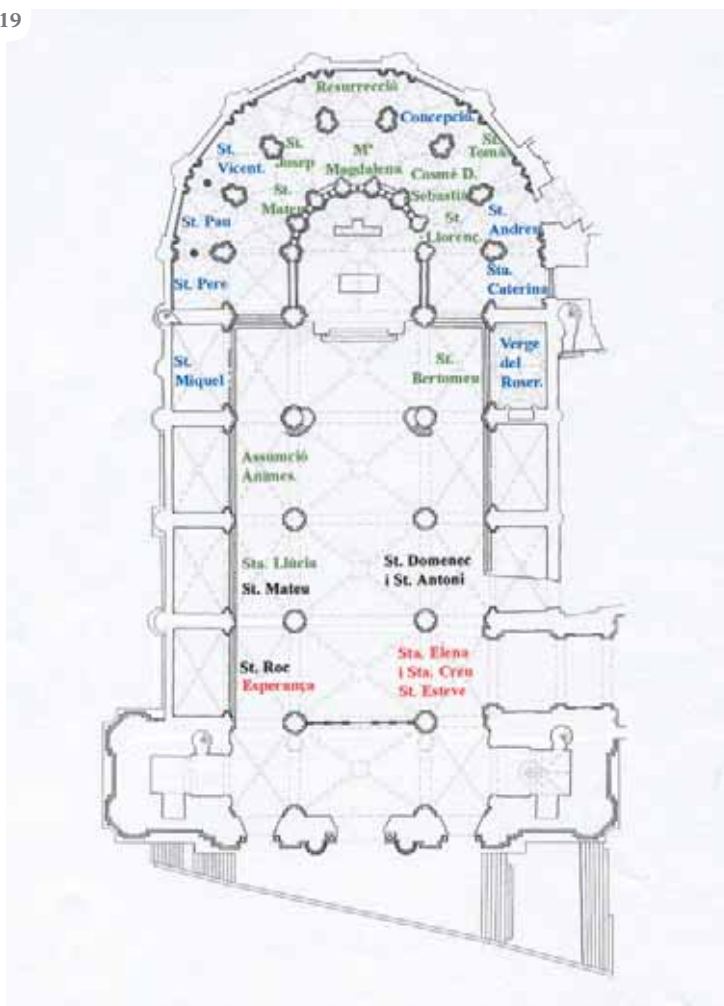
018 Relació d'altars de la seu anomenats a la visita pastoral de 1493 (V. Almuni - J. Lluís).

Altars que coincideixen amb la dedicació de la clau de volta.

Altars de l'edifici romànic.

Altars de l'edifici nou d'ubicació aproximada.

019

019 Relació d'altars de la seu anomenats a la visita pastoral de 1554 (V. Almuni - J. Lluís).

Altars d'ubicació aproximada.

Altars de l'edifici romànic.

Altars que coincideixen amb la dedicació de la clau de volta.

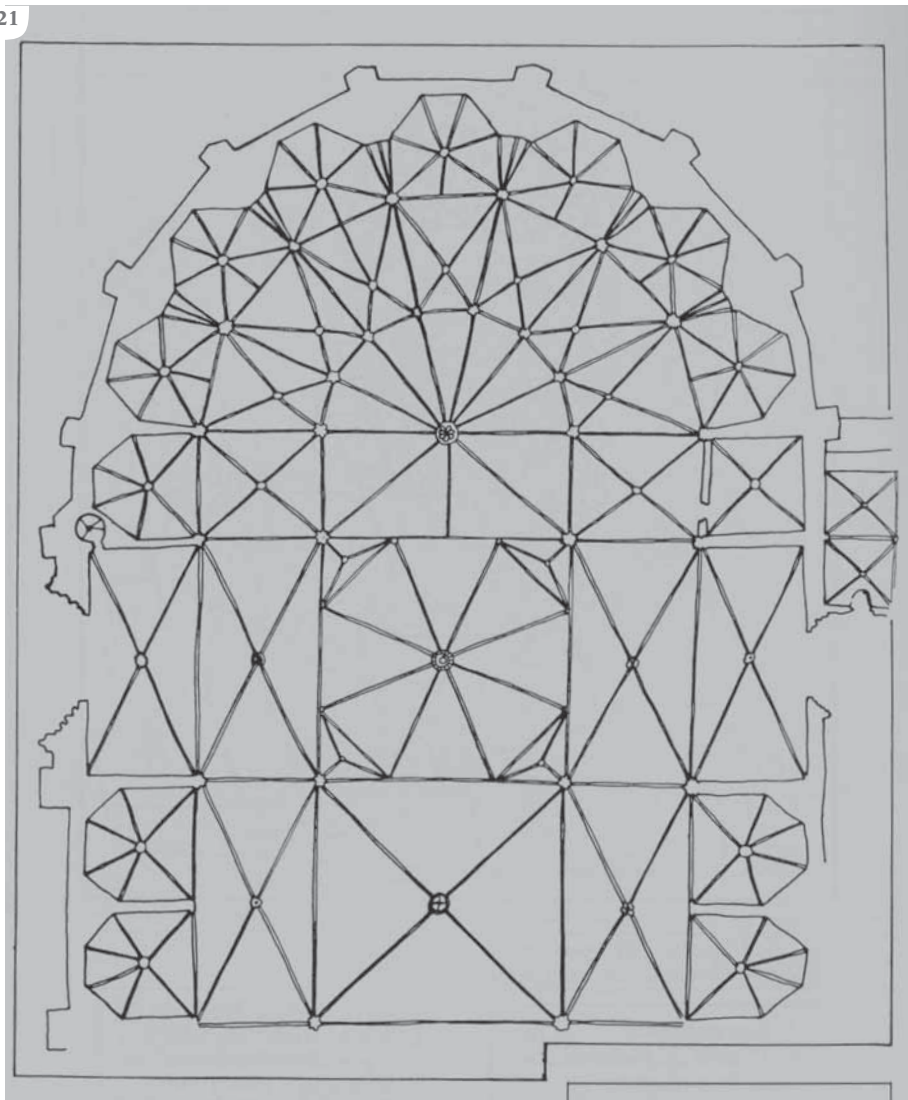
Altars sense ornament per la proximitat de l'obra.

020

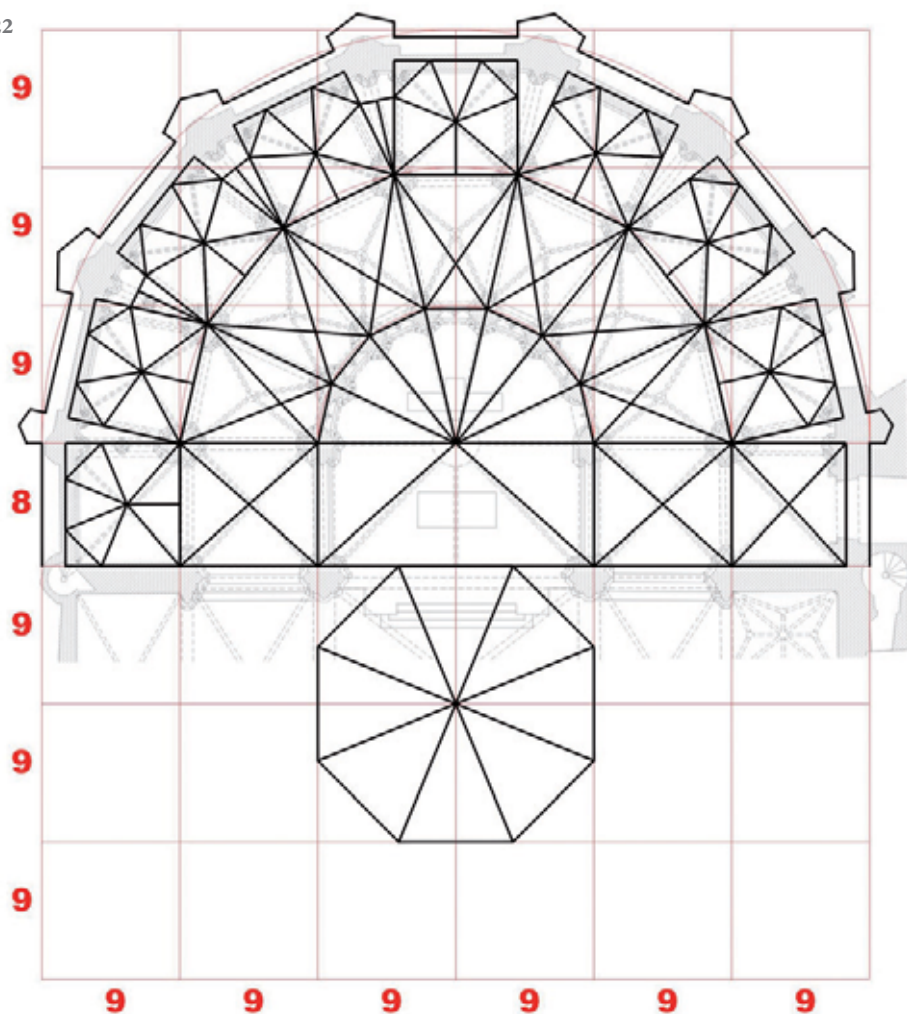
020 Traça parcial en pergamí d'una planta per la nova seu de Santa Maria que no es va arribar a realitzar. Està signada per Antoni Guarc i és atribuïble al període 1379-1382. A l'anvers, al nom del mestre s'hi afegeix la inscripció "mostra a portar" (ACTo. Fotografia J. Lluís).

021

021 Còpia de la traça de planta de la seu signada per Antoni Guarc. Les dobles línies el tracista les utilitza per a indicar l'existència d'arcs. Planteja un model amb capelles de planta poligonal, intercomunicades a la capçalera excepte les dels extrems. El primer tram de la nau recorda el transsepte gràcies al cimbori que corona el creuer i a les dues portes que comuniquen amb el claustre i amb l'hospital de Santa Maria. A cada tram de nou corresponen dues capelles perimetrals (V. Almuni).

022

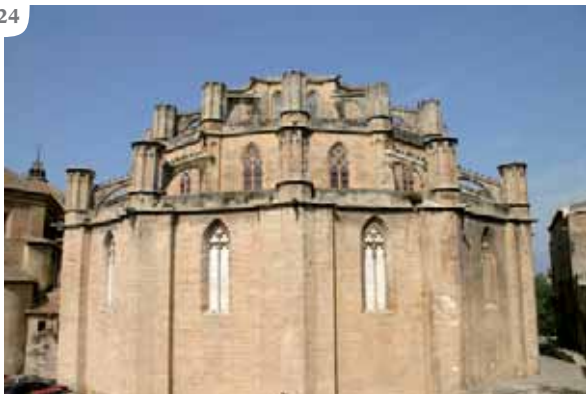
022 Superposició de la planta proposada per Antoni Guarc per a l'absis de la seu sobre l'actual, segons dibuix de Josep Lluís. El model materialitzat reelabora l'anterior simplificant les capelles, que converteix en planta quadrada de creueria quadripartida. Reforça el gruix dels pilars i redueix el del mur perimetral, alhora que amplia l'espai de comunicació entre capelles radials i el fa extensible a les dues dels extrems. A la nau, elimina el creuer i les portes perimetrals del primer tram, convertint també les quatre capelles extremes poligonals de cada tram en dos de rectangulars. Els canvis permeten economitzar costos i aconseguir una major amplitud i integració espacial.

023

023 Vista general de les cobertes del temple després de les intervencions de l'any 2000. L'observació exterior de l'edifici permet gaudir del sever joc de proporcions que caracteritza l'obra i dóna una idea de l'organització dels volums interiors (J. Lluís).

024

025

024 *Mur perimetral de l'absis del temple.*

La senzillesa de les finestres de les capelles contrasta amb la complexitat de les traceries de les finestres superiors i de l'arcuació interior. D'altra banda, les obertures i els arcbotants només contraresten en part la solidesa i la sensació d'horitzontalitat que transmet l'exterior de l'edifici, d'acord amb els cànons del gòtic mediterrani.

025 *Detall del mur perimetral del temple al sector de les capelles de Sant Pere i de Sant Pau. En passar a la nau desapareixen els arcbotants que a l'absis il·lustren la distribució de forces i són substituïts per contraforts. Aquests, en origen, van continuar complint la funció de desguàs.*

026 *Mur nord de la nau del temple. En primer terme la torre i escala de Sant Pere, sector on va començar l'obra als anys quaranta del segle XIV. La junta d'obra situada vora l'escala indica el punt a partir del qual es va reprendre la fàbrica de la nau avançant el segle XV.*

026

027

028

029

027 Exterior de la finestra de la capella de Sant Pere, construïda cap a 1379. Els relleus van ser esculpits per Antoni Guarc, mestre que més tard optaria, sense èxit, al càrrec d'arquitecte major de la seu.

028 Finestra de la girola de la seu i terrassa. Al damunt, orifici de ventilació fet en construir la volta i recuperat amb les intervencions del Pla Director.

029 Ala oriental del claustre i sector superior de la torre de Santa Caterina, l'escala interior de la qual permet l'accés a les cobertes (J. Lluís). Aixecada a la primera meitat del segle xv, mentre va funcionar el dormitori comunitari feia possible l'accés directe dels monjos des d'aquest a l'interior del temple.

030

030 Gàrgola, torretes i arcbotants de la capçalera. El joc de plens i buits que fragmenten el cel aporta un dinamisme que trenca amb la solidesa del mur perimetral.

031

032

031 i 032 Gàrgoles de la capçalera del temple representant una àliga i un gos.

033

033 *Primers trams de nau i capçalera del temple (F. Boluña). La solució emprada en separar el presbiteri de la girola aporta un ric joc de llums i potencia el dinamisme de l'absis.*

034 *Girola i capelles del sector nord de la capçalera (ACTo). El cancell de pedra correspon a la capella de Sant Pau i va ser fabricat a finals del segle xv, fet que obliga a relacionar-lo amb el cercle dels mestres valencians Pere Compte i Antoni Queralt, presents a la fàbrica en aquestes dates.*

035

036

036 *Pilars i voltes de la girola del temple i del sector central del presbiteri (ACTo). La profusió de relleus decoratius i la cura en el disseny de les traceries dels arcs fan pensar, en aquest sector, en el detallisme propi de les peces d'orfebreria.*

035 *Traceries de separació situades entre les antigues capelles de Sant Pere, Sant Pau i Sant Vicent (ACTo). A la resta de capelles, estaven projectades però no es van arribar a construir.*

037

037 *Detall de les voltes centrals de la girola del temple (ACTo). El desplaçament de les claus amb relació al punt central de cada tram reforça el dinamisme del sector. Des de cadascun dels trams es pot observar, a través de l'obertura superior de la doble arcuació, la clau de volta major del presbiteri dedicada a la coronació de la Verge.*

038

039

040

041

038 a 041 *Detalls de les traceries dels arcs que separen la girola del sector central del presbiteri.*

042

042 Sector de naus del temple vist des de la capella de Joan Girona (ACTo). A primer terme, es poden observar els dos models de base dels pilars. L'adossat a la capella segueix la traça plantejada en iniciar l'edifici i que s'utilitza a tot l'absis. El central es correspon al nou disseny de mitjan segle xv, que nosaltres atribuïm a Joan de Xulbi.

043

043 Un dels dos escuts de la Generalitat encastat a la capella central de l'absis en commemoració de la donació de cent florins feta a la fàbrica de la seu l'any administratiu 1421-1422. L'obra es va gastar prop de 40 sous per comprar colors, 100 panys d'or i 50 d'argent per a pintar i daurar els escuts.

044 i 045 Graons del cargol de la torre de Sant Pere, aixecada principalment al llarg de la segona meitat del segle XIV. Els primers anys del segle XV el rei Martí va demanar al mestre que dirigia l'obra que li trametés un disseny de l'escala.

044

045

046

047

046 i 047 Decoració pictòrica de la capella de Sant Pere. Va ser encarregada a un pintor anònim l'any 1384-1385, l'obra es va gastar entre el jornal del mestre, els colors, el pa d'or i els aglutinants 790 sous. Pocs anys després, el 1386-1387, Domènec Valls va pintar un drap encerat per a tapar la finestra que va costar 44 sous (ACTo).

048

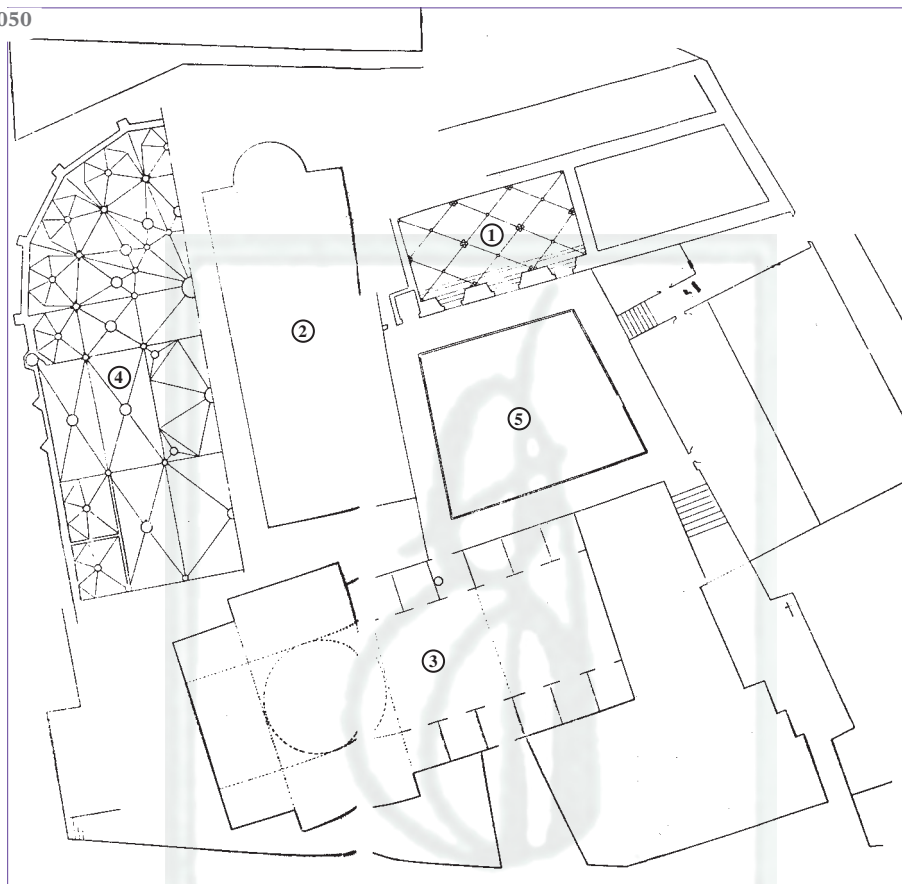
048 *Detall dels caps de drac pintats als creuers de la capella de Sant Pere (ACTo).*

049

049 *Pintura de l'emmarcament de la clau de volta del primer tram de la nau central del temple (ACTo).*

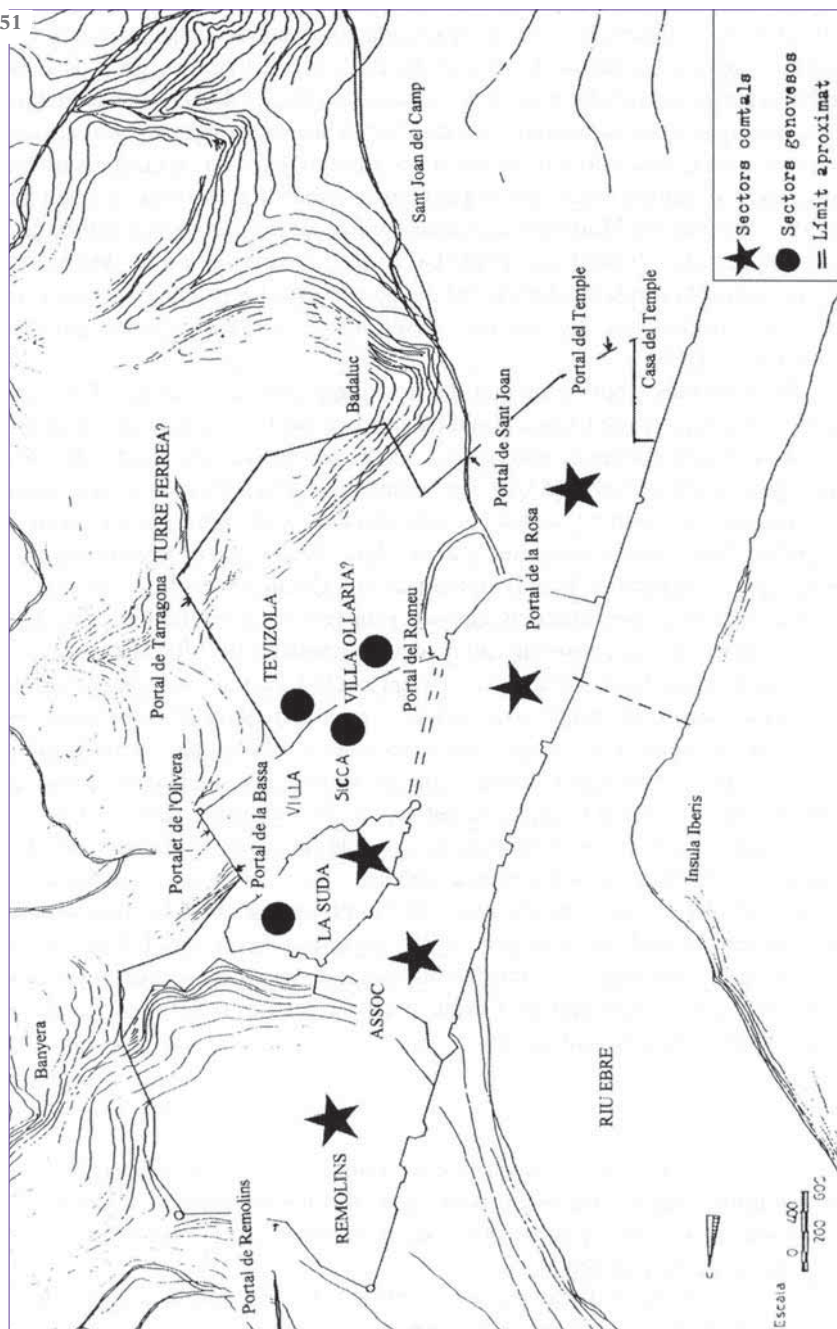
050

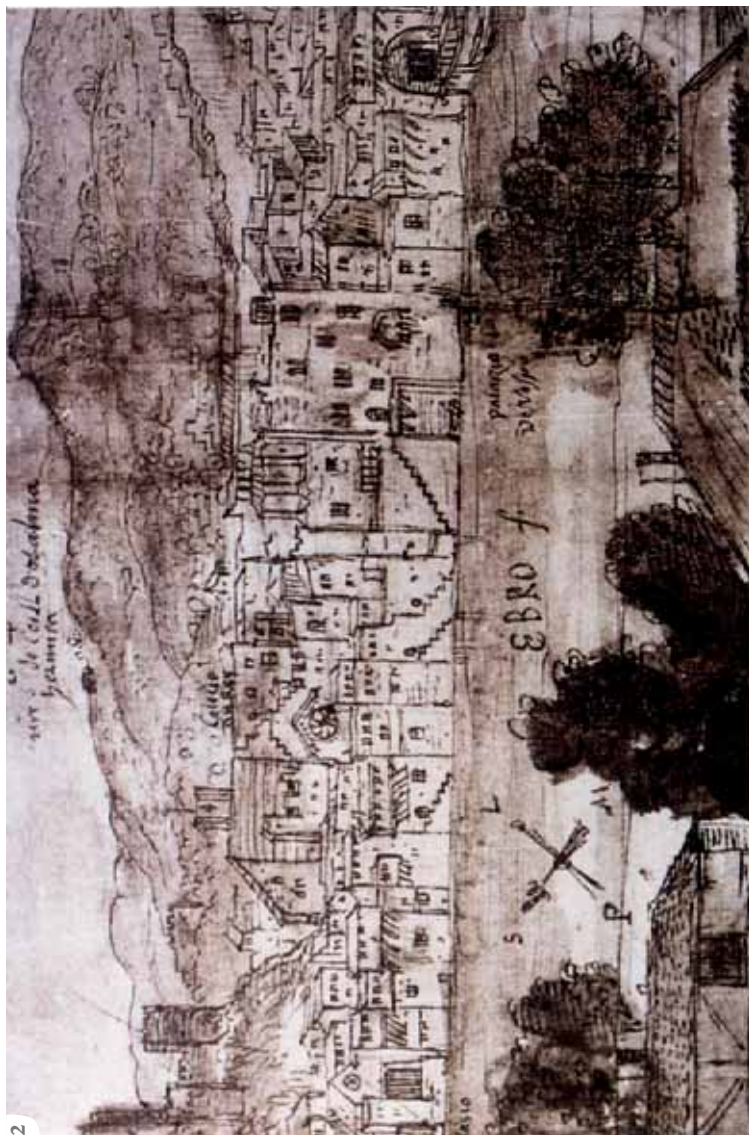
050 *Hipòtesi de situació dels diferents temples aixecats al recinte de la catedral de Tortosa, segons un croquis que es conservava a l'ACTo abans de 1936 (J. Matamoros, 1932, p. 8-9).*

1. *Emplaçament del primer temple gentílic.*
2. *Mesquita major, que va ser reconciliada pel bisbe Guifré.*
3. *Primitiva catedral cristiana.*
4. *Plànol parcial de l'actual basílica.*
5. *Claustre de la catedral.*

051

051 Repartiment del sector urbà de Tortosa després de la conquesta cristiana de 1148 (A. Virgili, 2001, p. 77).

052

052 Fragment del dibuix d'Antoon van den Wyngaerde del 1563 que representa la façana fluvial de Tortosa (Osterreichische Nationalbibliothek, Viena. Cod. Min. 41, f. 8r). Correspon al sector del palau del bisbe i de la catedral. Mostra el coronament superior de la façana del temple romànic de Santa Maria i, al darrere, l'obra gòtica que progressivament la va substituint.

053

053 a 055 Claus de volta i relleu, encastats al basament de la façana de l'actual temple, que han quedat al descobert recentment en ser enderrocades les escales que hi permetien l'accés. Tot fa pensar que devien formar part d'alguna de les darreres capelles de la nau romànica, acabada de tombar quan s'estava bastint la façana barroca. Tenim la referència de la construcció d'una capella gòtica als peus del temple romànic. Aixecada poc abans de 1339, estava dedicada a l'expectació de la Verge i decorada amb escultura i pintura.

054

055

056

056 Sector sud-oest del claustre vist des de les terrasses del temple (J. Lluís).

057

057 Galeries oest, nord i est del claustre (J. Lluís). Visualment la galeria nord continua l'esglaonament del lateral del temple.

058

058 *Detalls dels arcs de la galeria oest del claustre (J. Lluís).*

059

059 *Fragment d'imposta esculturada de la porta d'accés al pati interior del claustre. Representa la Crucifixió de Crist.*

060

060 Làpida sepulcral de Guillem d'Oliveres, mort l'any 1297. La inscripció inclou la frase: "Hom qui em guardes: ço que tu ets, ço estat yo, e ço que yo só, seràs tu, de ço que ets". Mur oest del claustre (J. Martínez, 2000).

061 Làpida sepulcral de Francesc Creby, ardiaca major de la seu mort l'any 1348. A la inscripció es pot llegir que la làpida va ser encarregada amb posterioritat per Joan de Robió (J. Martínez, 2000).

061

062

062 Porta de l'Olivera, construïda al segle XVIII en substitució d'una d'anterior. Permet l'accés al recinte catedralici des del sector est de la ciutat (J. Lluís).

063

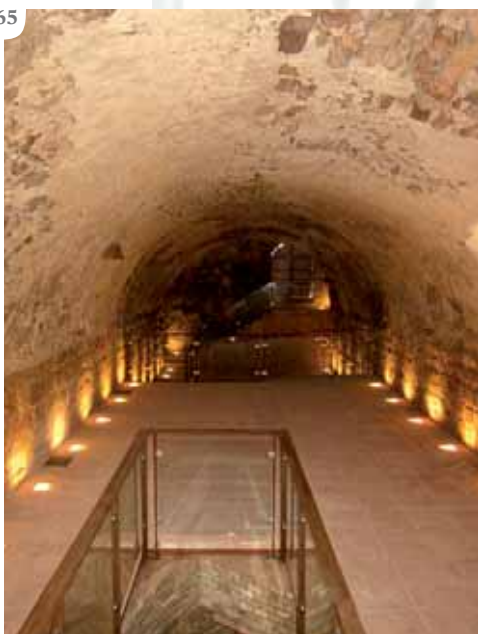
063 Placeta de la Seu i accés al claustre des de la porta de l'Olivera. L'espai, definit en la seva estructura actual a mitjan segle XIV, formava part de la zona de clausura; en època medieval el delimitaven el dormitori de canonges i l'aula major a l'est, el menjador al nord i la infermeria a l'oest. El mur del fons coincideix amb el traçat de la muralla romana, de la qual podria aprofitar elements.

064

064 Estança principal de l'antic menjador comunitari dels canonges. L'edifici és el més antic dels que formen l'actual conjunt de la catedral (V. Querol).

065

065 Sala inferior de l'antic menjador comunitari, situada a nivell de semisoterrani amb relació al claustre. Hi comunica mitjançant finestres esbiaixades obertes al mur nord. Des d'aquest espai es pot accedir a les galeries excavades sota el claustre (V. Querol).

066

066 Restes de la façana de l'antiga sala capitular, construïda a la primera meitat del segle XIV. Al segle XIX, amb la construcció de la capella del Santíssim en l'espai que havia ocupat el Capítol, la façana va ser mutilada i dissimulada sota un arrebossat. Als anys quaranta del segle XX es va tornar a fer visible i es van consolidar les restes conservades.

067

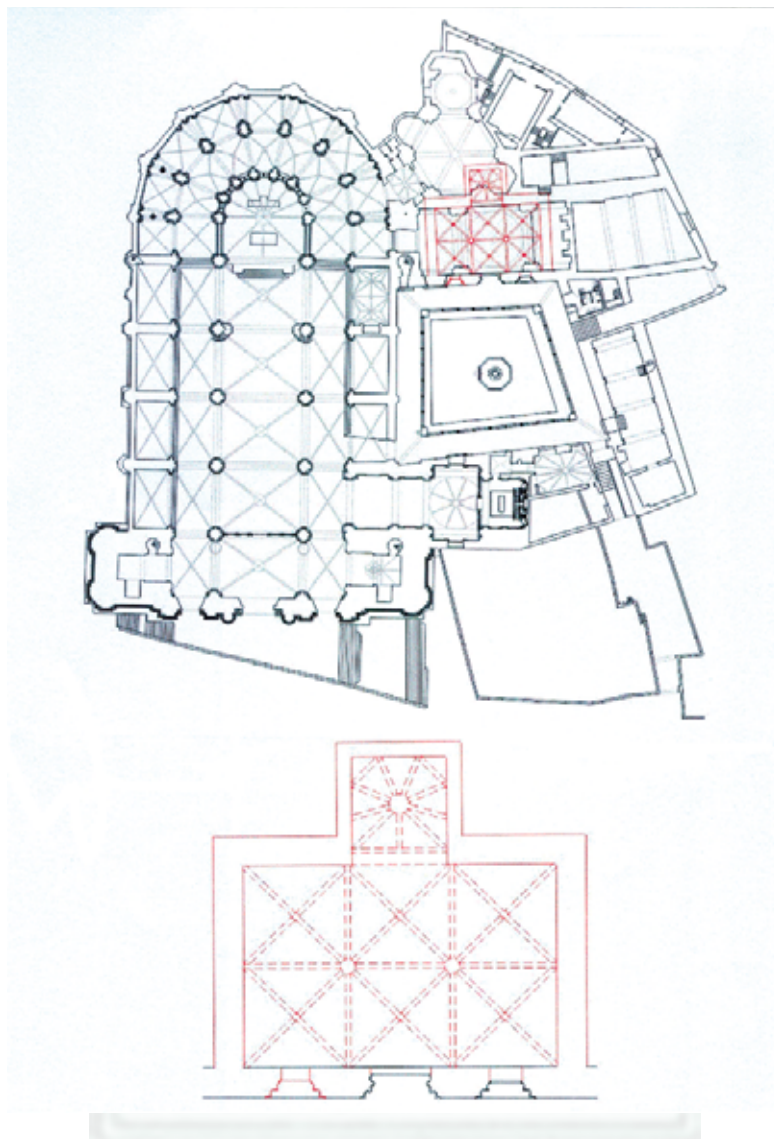

067 i 068 Dos detalls dels relleus dels capitells de la porta.

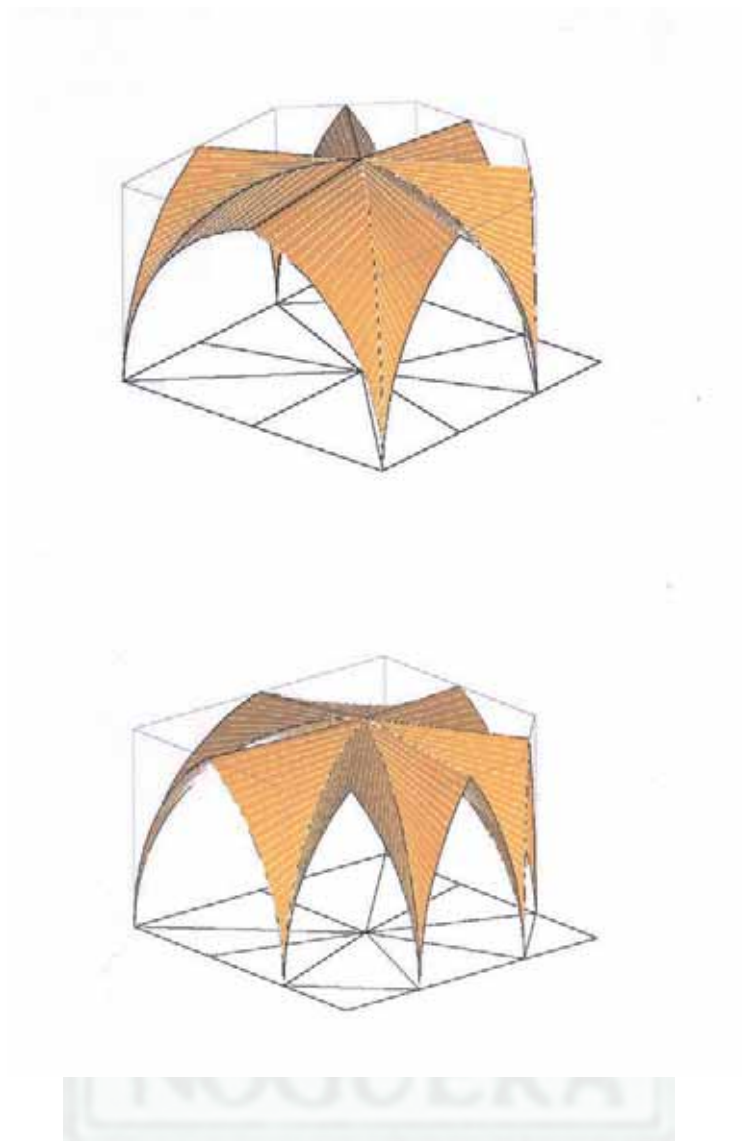
068

069

069 *Reconstrucció hipotètica de la planta de la sala capitular i de la capella de Sant Joan. Situació dins del recinte catedralici (V. Almuni - J. Lluís).*

070 *Dos propostes de reconstrucció volumètrica de les voltes de la capella de Sant Joan del Capítol, segons la descripció que en fa el contracte signat el 1364 entre els promotors i Joan Valença, mestre de l'obra (V. Almuni - J. Lluís).*

071

071 *Façana meridional del recinte de la catedral. Porta de l'Olivera o de la Cinta, i mur dels edificis del dormitori, de la llibreria i de l'arxiu.*

072

072 *Detall del finestral que donava llum a les cel·les del dormitori comunitari de canonges.*

073 *Interior de l'aula major. L'estança, contigua a la sala capitular, es va començar a aixecar als anys quaranta del segle XIV. A l'edat mitjana feia funcions de cancelleria i edifici administratiu. Al damunt, s'hi va construir el dormitori (V. Querol).*

073

074

074 Interior de l'antic dormitori de canonges, aixecat a partir de mitjan segle XIV. Encara s'endevinen les restes de les estructures que dividien l'estança en dos pisos superposats de cel·les. Als anys quaranta del segle XX, quan es va desmuntar el cor renaixentista que originalment ocupava la nau central del temple, es va instal·lar en aquesta estança (J. Lluís).

075

075 Arxiu capitular. Sala del dipòsit. L'edifici va ser construït a les dècades centrals del segle XV. Les finestres coronelles dels murs nord i est demostren que en un principi aquests feien tots dos funcions de façana. El sector nord va ser integrat a l'edificació al segle XIX, fet que va suposar la mutilació de part de la finestra, l'espai de la qual es va convertir en porta (J. Lluís).

076

076 Placeta de Palau o de la Canonja abans de 1936. Al fons, Crist de Palau en l'emplaçament que encara ocupa avui (AHCTE; fons Solé, 142).

077 Porta de Palau i placeta l'any 1994. A l'edat mitjana en aquesta porta, que delimitava la clausura al sector occidental de la canònica, s'hi repartia pa entre els pobres a càrrec del prior.

078 Sector occidental de la placeta de Palau o de la Canonja i restes de l'edifici de l'antic palau episcopal.

077

078

080

080 Antic hospital de la catedral i carrer Costa de Capellans. Tots dos elements urbans van ser definits a la segona meitat del segle xv davant la necessitat de reestructurar el sector a causa de l'avanç de les obres del temple gòtic.

079

079 Conjunt de la catedral i de l'antic edifici de l'hospital vist des de la Suda (J. Llúis). L'hospital va ser aixecat a la segona meitat del segle xv en substitució del vell, situat on ara hi ha el carrer Costa de Santa Maria i la nau nord del temple. Ha sofert modificacions modernes importants en ser adaptat a la funció d'habitatge.

082

082 Porta de l'antic hospital de santa Maria a principis del segle xx (AHCTE, fons Solé, 136).

081

081 Tram mitjà del carrer Costa de Capellans i mur nord de la seu a principis del segle xx. Al fons, hi ha edificis adossats al temple que ocupen l'espai de l'actual plaça de l'absis (AHCTE, fons Solé, 117).

083 *Façana barroca de la catedral, iniciada al segle XVII i continuada al llarg de la primera meitat del XVIII. A l'espai urbà que ocupa hi havia, a la baixa edat mitjana, la plaça i part del cementiri de Santa Maria.*

083

084 *Façana del palau del Bisbe. L'edifici conserva una part important de la seva estructura gòtica, bastida a la primera meitat del segle XIV. Destaquen, a més de les façanes monumentals que miren al carrer Creuera i al riu, el pati, la capella i la sala noble o dels senyors situada al seu davant.*

084

085

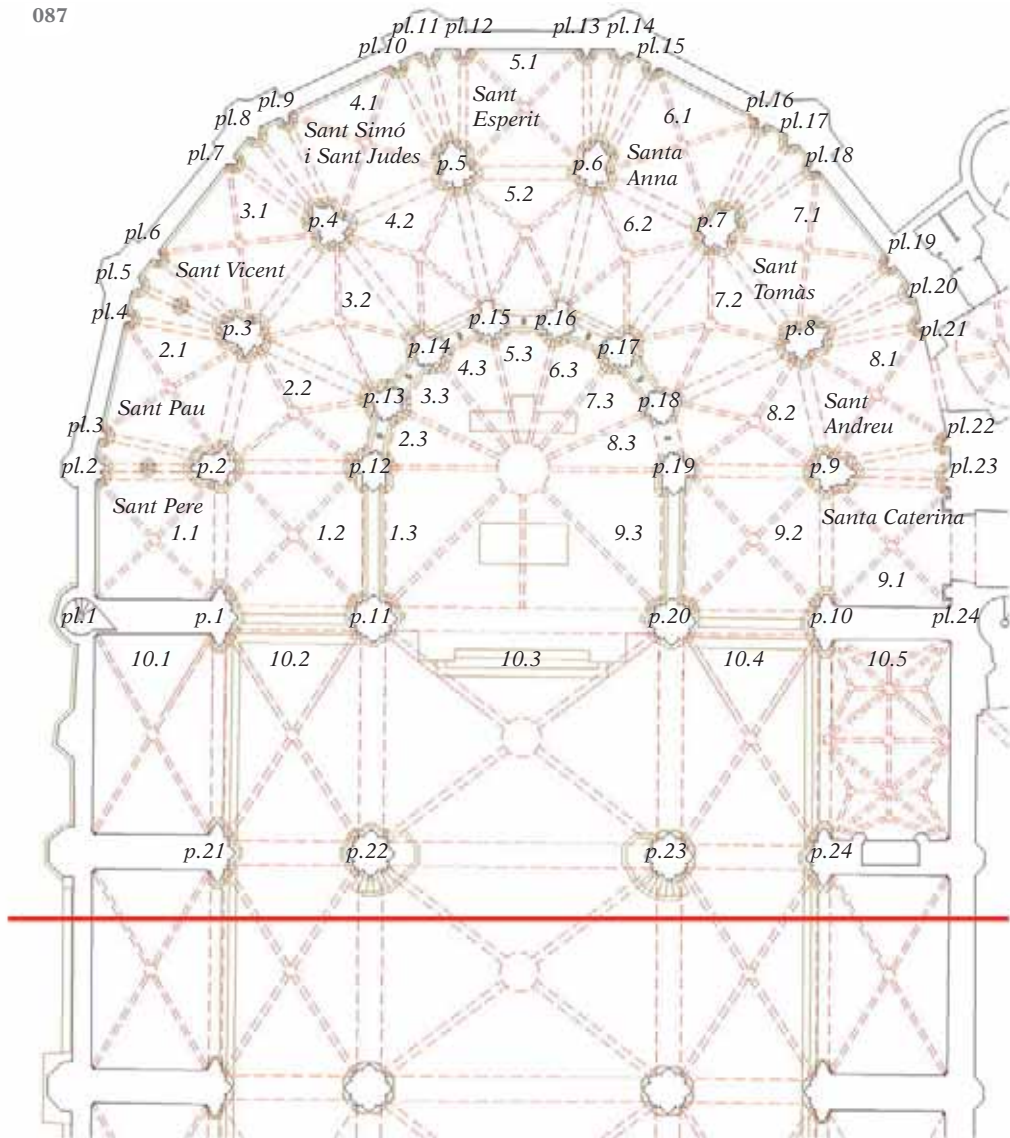
085 *Carrer de la Suda i mur oriental del recinte canonical.*

086

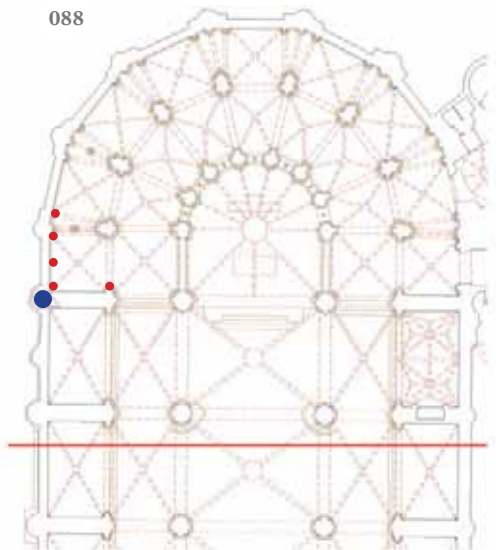
086 *Urbanització del sector contigu a la capçalera de la catedral, avui plaça de l'Absis (Fons fotogràfic de Ramon Miravall).*

087

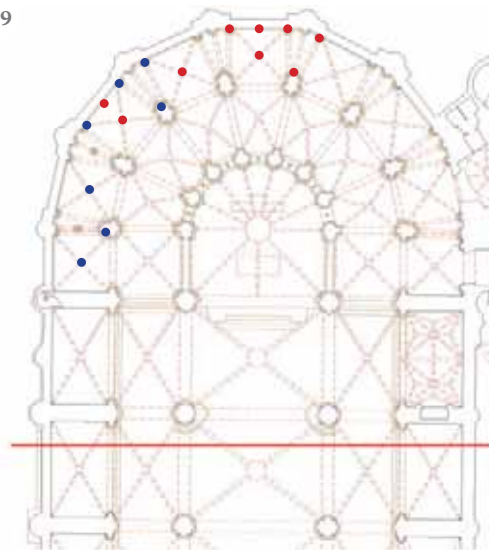
087 Planol de referència topogràfica dels relleus de l'absis i primer tram de nau. Indica àmbits (1.1, 1.2...), pilars (p.1...) i pilastres (pl.1...).

088

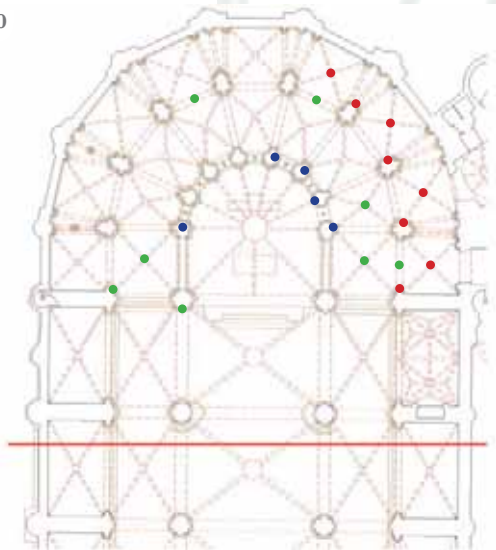
088 Localització dels grups de relleus dels nivells atribuïbles als mestres 1 (nivell 1) i 2 (nivell 2).

089

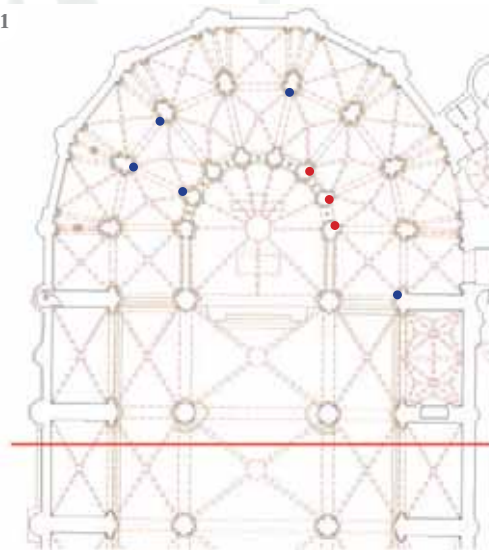
089 Localització dels grups de relleus atribuïbles als mestres 3 (nivell 2) i 4 (nivell 2).

090

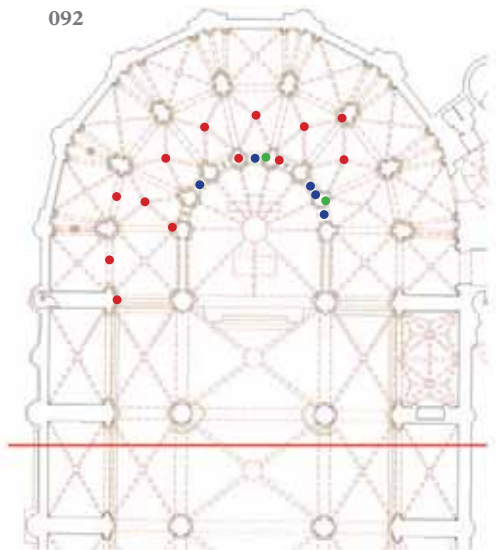
090 Localització dels grups de relleus atribuïbles al mestre 5 (nivells 1, 2, 3).

091

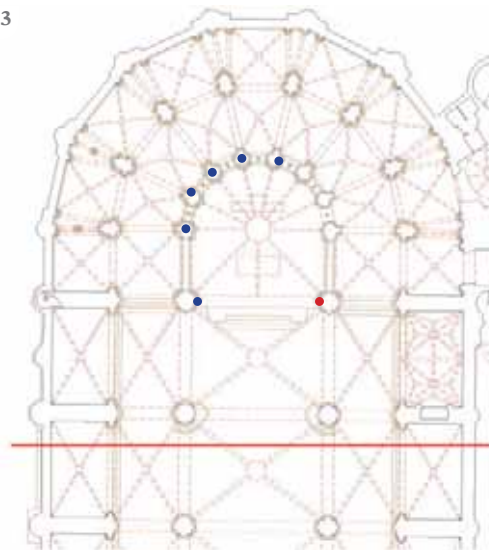

091 Localització dels grups de relleus atribuïbles als mestres 6 (nivell 3) i 8 (nivell 5).

092

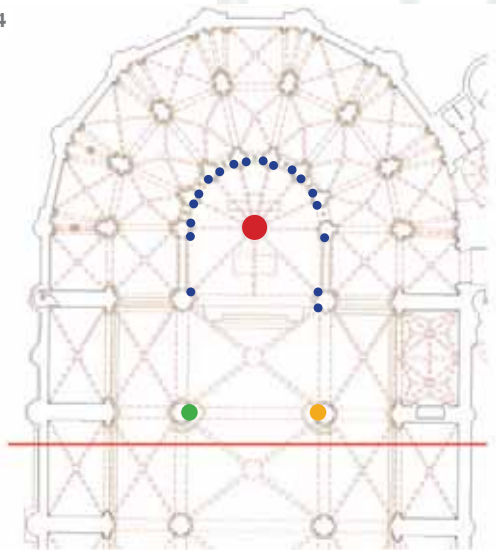
093

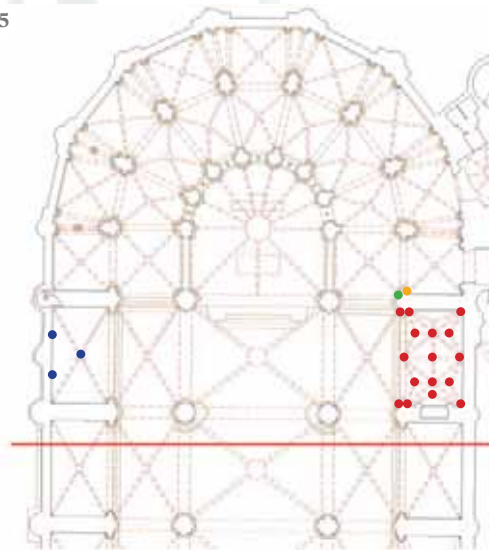
092 Localització dels grups de relleus atribuïbles al mestre 7 (nivells 1, 3, 4).

093 Localització dels grups de relleus atribuïbles als mestres 9 (nivell 5) i 10 (nivell 5).

094

095

094 Localització dels grups de relleus atribuïbles als mestres 11 (nivells 4 i 6), 12 (nivell 7), 13 (nivell 5) i 14 (nivell 5).

095 Localització dels relleus atribuïbles als mestres 15 (nivell 2), 16 (nivell 2), 17 i 18.

096

096 Mènsula de la volta inferior de la torre de Sant Pere, que representa una figura masculina.

097

097 capitell de la capella de Sant Pere, que representa aquest sant entre dos àngels. Mestre 2 (1.1., p.1, n.2) (ACTo).

098

098 Imposta de la capella de Sant Pere que representa la captura i el martiri del sant. Mestre 2 (1.1., p.1, n.2) (ACTo).

099

099 Capitell de la capella de Sant Pere que representa el miracle de les aigües. Mestre 2 (1.1., pl.2) (ACTo).

100 Capitell de la finestra de la capella de Sant Pere que representa un rostre masculí i fulles. Mestre 2 (ACTo).

100

101 i 102 Impostes de la capella de Sant Pere que representen el miracle de les aigües. Mestre 3 (1.1., p.2, n.2) (ACTo).

101

102

103

103 Capitell de la capella de Sant Pere que representa Jesús i aquest sant davant les muralles de Roma. Mestre 3 (1.1., p.2, n.2) (ACTo).

106

106 Clau de volta de la capella de Sant Pau. Mestre 3 (ACTo).

104

104 Mènula de la capella de Sant Pau. Mestre 3 (ACTo).

105

105 Clau de volta de la capella de Sant Pere. Mestre 3 (ACTo).

107

107 Capitell de la capella de Sant Pau que representa una carassa amb fulles que li surten de la boca, fulles de roure i un animal menjant glans. Mestre 3 (1.1., p.2, n.2) (ACTo).

108

109

108 i 109 *Imposta de la capella de Sant Vicent que representa dos éssers fantàstics, un amb cara de gos i l'altre amb cap d'home, separats per fulles de roure. Mestre 3 (3.1., pl.6) (ACTo).*

110

111

110 i 111 *Imposta de la capella de Sant Vicent que representa un lleó i un bust d'home-simi emmarcant un fris de fulles de roure. Mestre 3 (3.1., pl.7) (ACTo).*

112

112 Clau de volta que representa sant Vicent. Mestre 4 (3.1) (ACTo).

113 Clau de volta que representa els sants Simó i Judes. Mestre 4 (4.1) (ACTo).

113

114

114 Clau de volta que representa la Pentecosta. Mestre 4 (5.1) (ACTo).

115

115 Capitell de la finestra de la capella del Sant Esperit que representa un animal fantàstic amb cap d'home. Mestre 4 (5.1) (ACTo).

116

116 Clau de volta de l'antiga capella de Santa Anna o de la Concepció. Representa sant Joaquim i santa Anna davant de la Porta Daurada. Mestre 5 (6.1) (ACTo).

117

117 Clau de volta de la capella de Sant Andreu. Mestre 5 (7.1) (ACTo).

118 Clau de volta de la capella de Sant Tomàs. Representa el sant acompanyat d'un segon personatge que no hem identificat. Mestre 5 (8.1) (ACTo).

118

119 Clau de volta de la capella de Santa Caterina. Representa la titular acompanyada del canonge Joan Amargós, promotor de la capella. Mestre 5 (9.1) (ACTo).

119

120

120 *Imposta que representa un rostre de lleó, un copó heràldic, un rostre de reina i un de rei. Mestre 5 (6.1, p.7, n.2) (ACTo).*

121

121 *Capitell de la girola que representa l'Anunciació. Mestre 5 (1.2, p.1, n.3) (ACTo).*

122

122 *Imposta de l'arcuació inferior de separació entre la girola i el presbiteri. Representa dos rostres, un femení i l'altre masculí, emmarcant l'escena d'uns tolits. Podria fer referència a la curació dels malalts per part de santa Caterina. Mestre 5 (8.2, p.18, n.1) (ACTo).*

123

124

123 a 125 *Imposta de la girola que representa l'adoració dels pastors i dels àngels. Mestre 5 (10.2 - 10.3, p.11, n.3) (ACTo).*

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

126 a 134 Claus de volta de la girola que representen santa Llúcia, santa Apolònia, santa Margarida d'Antioquia, santa Quitèria, santa Eulàlia, santa Tecla, santa Úrsula o santa Dorotea, santa Filomena o santa Cristina, i santa Bàrbara (ACTo).

135

135 Capitell d'una finestra de l'absis que representa un cap masculí. Mestre 5 (4.2) (ACTo).

136 Fragment d'impota de la girola que representa un cap masculí. Mestre 6 (3.2-4.2) (ACTo).

137 Fragment d'impota de l'absis que representa una àliga menjant-se una presa. Mestre 6 (3-2.4-2) (ACTo).

136

137

138

138 Fragment d'impоста del pilar de transició entre l'extrem sud de la girola i el primer tram de nau. Representa la Verge i el Nen entre dos àngels músics. Mestre 6 (9.2-10.4, p.10, n.3) (ACTo).

139

139 Capitell d'una finestra de la girola que representa un cap femení. Mestre 7 (1.2) (ACTo).

140

140 Capitell d'una finestra de la girola que representa un cap masculí. Mestre 7 (2.2) (ACTo).

141

142

141 a 145 Arcs de separació entre la girola i el presbiteri. Capitells de la traceria que representen caps femenins i masculins, feres amb cap d'home, cranis, dimonis i grifs atacant homes. Mestre 7 (3.2, 5.2 i 8.2) (ACTo).

143

144

145

146

146 Fragment d'imposta de l'absis que representa un rostre femení coronat per dos àngels. Mestre 7 (1.2, p.1, n.3) (ACTo).

147

147 Fragment d'imposta de l'absis que representa rostres masculins. Mestre 7 (6.2-7.2, p.7, n.3) (ACTo).

148

148 Fragment d'impоста de l'absis que representa busts masculins, possiblement profetes, amb filacteris. Mestre 8 (6.3-7.3, p.17, n.5) (ACTo).

149

150

149 i 150 Imposta de l'absis on s'hi escenifica la presentació de Jesús en el Temple i personatges bíblics, entre ells Abraham sacrificant el corder. Mestre 9 (10.3-1.3, p.11, n.5) (ACTo).

151

152

151 i 152 *Imposta de la girola que representa busts masculins, possiblement profetes, amb filacteris. Mestre 9 (9.3-10.3, p.20, n.5) (ACTo).*

153

154

153 i 154 *Imposta del presbiteri que representa busts masculins i femenins i una baralla de nans. Mestre 11 (8.3-9.3, p.19, n.4) (ACTo).*

155

155 Mènsula del presbiteri que representa un músic tocant un sac de gemecs. Mestre 11 (10.3, p.11, n.6) (ACTo).

156

156 Mènsula del presbiteri que representa un monjo. Mestre 11 (1.3, p.12, n.6) (ACTo).

157

157 Mènsula del presbiteri que representa un músic tocant la pandereta. Mestre 11 (3.3, p.14, n.6) (ACTo).

158

158 Mènsula del presbiteri que representa un monjo mostrant un llibre. Mestre 11 (5.3, p.16, n.6) (ACTo).

159

159 a 161 Clau central del presbiteri que representa l'escena de la coronació de la Verge envoltada d'àngels. Mestre 12 (ACTo).

160

161

162

162 Clau de volta de la capella de Sant Miquel, primera de la nau del mur nord. Representa el sant matant el dimoni. Mestre 15 (10.1).

163

164

163 a 165 Relleus d'una imposta i dues claus de volta de la capella del Roser, primera de la nau del mur sud. La capella va ser concedida a Joan Girona, que hi va fer construir el sepulcre monumental, en recompensa per l'important ajuda financera que va oferir a l'obra de la seu els darrers anys del segle xv. Hi ha l'escut familiar, la Verge del Roser i el promotor.

165

166

166 Capella del Roser i sepulcre monumental de Joan Girona. Aquest prelat, que va ostentar el càrrec de protonotari papal, va ser un important finançador d'obres religioses a la Tortosa de la darrereria del segle xv. Desconexem l'autor del sepulcre, d'alta qualitat escultòrica; la historiografia el vincula a artistes castellans influenciats per la tradició flamenca que representen la transició entre el gòtic i el Renaixement en escultura.

167

167 i 168 Trones finançades per Joan Soldevila, adossades al pilar que separa el primer i el segon tram de nau. El treball escultòric de les baranes les vincula al taller escultòric del mestre del sepulcre de Joan Girona. S'hi representen els evangelistes i els pares de l'Església (AHCTE, Fons Solé 125 i 127).

168

169

169 Cancell de la capella de Sant Pau, avui de la Pietat i del Sant Sepulcre. La seva fabricació està possiblement vinculada a la institució d'un benefici a la capella per part d'Antoni Boteller i el compromís de guarniment de l'espai, a canvi de tenir-hi sepultura ell i la seva esposa.